

ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий журнал

2024

№ 2 (129)

*Рекомендовано до друку та до поширення
через мережу Інтернет Вченою радою
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 12 від 26 червня 2024 р.)*

Дніпро
2024

Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал. 2024. № 2 (129). 408 с.

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпровський державний університет внутрішніх справ • Ідентифікатор медіа – R30-02605 (рішення Національної ради від 08.08.2024 № 2574) • Виходить 5-7 разів на рік • Тираж – 50 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпро, проспект Науки, 26 • Сайт видання: visnik.dduvs.in.ua

Журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(додаток 4 до наказу МОН України від 28.12.2019 № 1643)

Журнал індексується в національних та міжнародних базах
(https://visnik.dduvs.in.ua/?page_id=405):

Електронний архів (репозитарій) Дніпровського державного університету внутрішніх справ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Національний репозитарій академічних текстів (УкрНТИ); Open Ukrainian Citation Index (OUCI); Google Scholar; CrossRef; Index Copernicus International; ResearchBib; WorldCat; BASE; Dimensions; EuroPub; ERIPplus; Scilit; Scientific Journal Impact Factor (SJIF).

DOI: 10.31733/2078-3566

Містить наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, надано інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д.ю.н., проф. **Олександр МОРГУНОВ**, голова (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Олександр ЮНІН** заступник голови (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Лариса НАЛИВАЙКО** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Валерій ДАРАГАН** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Андрій СОБАКАРЬ** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., ст. дослідник **Максим ПОЧТОВИЙ** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
к.ю.н., доц. **Дмитро САНАКОЄВ** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
к.ю.н., доц. **Сергій ШЕВЧЕНКО** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н. **Олександр ГАНЖА** (ГУНП в Дніпропетровській обл.)
д.ю.н., проф. **Ірина ГРИЦАЙ** (Дніпропетровська обласна військова адміністрація);
д.ю.н., проф. **Аріф ГУЛІЄВ** (Нац. ун-т «Одеська юридична академія», м. Київ);
д.ю.н., проф. **Олексій ДРОЗД** (Бюро економічної безпеки України, м. Київ);
д.ю.н., проф. **Василь ІЛЬКОВ** (Дніпропетровський окружний адміністративний суд);
д.ю.н., проф. **Петро МАКУШЕВ** (Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро);
д.ю.н., проф. **Віталій СЕРЬОГІН** (Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна);
д.ю.н., доц. **Андрій ФОМЕНКО** (Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка», м. Дніпро);
д.ю.н., проф. **Юрій ФРИЦЬКИЙ** (Центральна виборча комісія України, м. Київ);
д.ю.н., проф. **Сергій ШАТРАВА** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Михайло ЩЕРБАКОВСЬКИЙ** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Амір АЛІЄВ** (Бакинський держ. ун-т, Азербайджан);
д-р права, проф. **Пауліна БЄШ-СРОКОШ** (*Paulina BIEŚ-SROKOSZ*) (У-н Яна Длугоша, Польща).
доц. **Міндаугас БЛІУС** (*Mindaugas BILIUS*) (Ун-т Вітовта Великого, м. Каунас, Литва);
проф., PhD **Рафал ЛІЗУТ** (*Rafal LIZUT*) (Люблін. католицьк. ун-т ім. Івана-Павла II, Польща);
д.ю.н., проф. **Роберт МАКГІ** (**Robert McGEE**) (Держ. ун-т Фаєтвілл, США);
д.ю.н., проф. **Бярне МЕЛЬКЕВІК** (**Bjarne MELKEVIK**) (Лавальський ун-т, Канада);
доктор PhD **Єрбол ОМАРОВ** (Акад. правоохор. органів при ГПУ Республіки Казахстан);
проф. **Анжей ПЯСЕЦЬКИЙ** (**Andrzej PIASECKI**) (Краківськ. пед. ун-т, Польща).

ISSN 2078-3566

З М І С Т

ПРАВО ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ

Олександр Моргунов

До проблеми класифікації медико-правових
відносин у спортивному праві України 8

Іван Богатирьов

Організована корупційна злочинність
як загроза національній безпеці України 13

Ірина Грицай

Правове забезпечення соціальних стандартів та гарантій
для внутрішньо переміщених осіб в Україні: теоретико-правовий аналіз 19

Дмитро Селіхов

Теоретико-правова характеристика поняття
«реінтеграція тимчасово окупованих територій» 25

Андрій Собакарь

Громадський контроль як засіб забезпечення законності
та дисципліни застосування заходів адміністративного примусу
(адміністративної відповідальності) в діяльності поліції 30

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Валентина Боняк, Володимир Греченко

Підготовка кадрів для органів охорони правопорядку
в Українській РСР у 1956-1962 рр. (на прикладі міліції) 37

Юрій Кириченко, Лілія Басва

Право на охорону здоров'я в Україні та європейських державах:
порівняльно-правові аспекти конституційного регулювання 45

Андрій Кучук

Обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх
непрацездатних батьків в аспекті права та моралі 51

Олена Марченко

Верховенство права у контексті
соціально-економічного розвитку Китаю 56

Сергій Перепьолкін

Обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних
батьків: дискусійні теоретико-правові аспекти 64

Станіслав Васильєв, Георгій Фінін, Едуард Хряпін

Правове регулювання використання рідної мови представниками
національних меншин та корінних народів в Україні 71

Ольга Назаренко, Наталія Харченко Співвідношення правопорядку із законністю та дисципліною: теоретико-правовий підхід	79
Олександра Нестерцова-Собакарь Зародження і розвиток інституту апеляційного оскарження в цивільному судочинстві на українських землях	87
Цагик Оганісян Забезпечення гендерної рівності: правові механізми протидії дискримінації та захисту гендерної ідентичності	93
Світлана Поляруш-Сафроненко Порядок добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад в Україні	98
Ігор Сердюк Відповідність законодавчих дефініцій терміно-понять «норма права» та «нормативно-правовий акт» положенням сучасних теорії норм права, правових актів і потребам юридичної практики	105
Вероніка Чекалюк Вплив перших осіб на створення міжнародного іміджу держави-бренда	111
Роман Ілюха, Євгеній Бардін Обґрунтування потреби в обмеженнях прав людини в умовах воєнного стану	119
ПУБЛІЧНО-ПРАВОВЕ ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН	
Ігор Алксєєнко, Ірина Патерило Тенденції розвитку інституту цільового землекористування в Україні: проблеми та перспективи	126
Віталій Грибан Цивільний захист в Україні створення та функціонування	133
Лілія Золотухіна Особливості процесу медіації в контексті трудових спорів	141
Євген Курінний Державне управління і публічне адміністрування: співвідношення та значущість в соціальних практиках України	147
Лариса Марценюк, Владислав Шніпов Напрями сталого розвитку залізничного транспорту України	153
В'ячеслав Медяник Забезпечення гендерної рівності через адміністративно-правові механізми та людиноцентричний підхід	164
Світлана Ніщिमна Юридичні документи, що супроводжують контрольню-наглядову діяльність у сфері техногенної та пожежної безпеки	170
Сергій Адонін, Бісваджит Дас Сучасні тенденції страхового ринку України	175

Ксенія Косяченко, Ольга Стрельцова Фінансово-правовий захист військовослужбовців в Україні	180
Юрій Столяр Концептуалізація міграційної мобільності в діяльності Держприкордонслужби	183
Лілія Фокша Особливості та умови застосування гіг-контракту	188

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ, КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ,
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ
І ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Ігор Озерський Юридико-психологічний конструкт «стану сильного душевного хвилювання» та його відмежування від умисного вбивства	196
Дмитро Казначєєв, Дмитро Бодирєв Правові засади застосування вогнепальної зброї: розмежування понять «активне застосування» та «застосування» вогнепальної зброї	201
Дмитро Колодчин Наукове обґрунтування поняття злочинності в пенітенціарній сфері України	207
Олександр Самофалов, Олександр Марущак Теоретико-організаційні засади дисциплінарної відповідальності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України: актуальна проблема сьогодення	212
Ірина Тищенко Процедурні питання провадження у справах про вибори та референдум в умовах дії правового режиму воєнного стану	217
Євген Зеленський Юридичний склад адміністративного правопорушення, відповідальність за яке передбачена статтею 173-4 КУпАП	223

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ
ПРАВОПОРУШЕННЯМ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ
ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

Василь Березняк Імплементация норм міжнародного права щодо регулювання процедури екстрадиції як один з елементів у напрямку євроінтеграції України	228
Микола Єфімов, Владислав Михайленко Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності: проблемні питання	235
Ігор Пиріг, Олександр Журавель, Андрій Калашник Використання інформаційних технологій і спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи	241

Руслан Степанюк Експрес-аналіз ДНК у розслідуванні кримінальних правопорушень	247
Олексій Бойко Проблемні аспекти оголошення підозрюваного в міжнародний розшук	255
Андрій Захарко Регламентация накладення арешту на майно в кримінальному провадженні: окремі недоліки	263
Юлія Комаринська Засади розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, вчинених з ворожих мотивів	270
Леся Патик, Андрій Патик, Анна Мировська Участь спеціалістів в огляді місця вчинення воєнних злочинів	277
Анатолій Черненко, Гліб Барабаш Текстуалізм як кримінальна процесуальна функція суду	285
Юлія Маріна Психологічні аспекти проведення допиту і управління спілкуванням у конфліктних ситуаціях	293
Олександр Неклеса, Денис Юр'єв Типові слідчі ситуації та планування розслідування розкрадань, що вчиняються службовими особами на підприємствах металургійної промисловості	299
ЛІНГВО-СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГО-ОСВІТНІ АСПЕКТИ ПРАВА Й ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
Наталія Комих Віртуальна реальність в житті курсанта: рефлексія за результатами дослідження	305
Анастасія Кузьменко Інтелектуальна власність та національна безпека: роль академічної доброчесності	310
Інна Шинкаренко Особливості виникнення та переживання стресових станів у курсантів	315
Ольга Ядловська Мова як наріжний камінь державності: литовський та український виміри	323
Анатолій Наточій, Назарій Рабушко Диференціація підходів до вогневої підготовки поліцейських окремих підрозділів Національної поліції України	330
Никита Томков Правове регулювання становлення відомчої вищої освіти в пенітенціарній системі України	335

Трибуна Аспіранта

Ольга Гіда

Правовий режим надзвичайного стану як елемент інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів: поняття та зміст 342

Роман Деревянченко

Теоретичні підходи науковців до проблеми ціннісно-сміслової сфери науково-науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти 347

Олександр Лікаренко

Імплементация зарубіжного досвіду запобігання та протидії домашньому насильству в українську правозастосовну практику: напрями та перспективи 355

Андрій Мелешко

Оскарження ухвали слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: проблемні питання 362

Ольга Миргородська

Особливості забезпечення законності під час застосування заходів адміністративного припинення 367

Наукове життя

Наукові заходи 374

Конкурси 388

Персоналії 393

Нові видання 397

Довідка про авторів 401

ПРАВО ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ

УДК 316.346: 305

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-8-13

Олександр МОРГУНОВ©

доктор юридичних наук, професор
(Дніпровський державний
університет внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ МЕДИКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СПОРТИВНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Розкрито проблемні аспекти класифікації медико-правових відносин у спортивному праві України. Звернено увагу на невідповідність сучасним умовам поширеного у наукових колах поділу права на галузі за критерієм предмета і методу. З'ясовано, що предмет спортивного права України перебуває у процесі трансформації, а коло суспільних відносин, що регулюються його нормами, має тенденцію до збільшення. Це аргументовано: а) триваючою адаптацією національного законодавства України до принципів і стандартів Європейського Союзу; б) поступовим заміщенням рекомендаційних правил міжнародних спортивних організацій єдиними міжнародними нормами; в) збільшенням ролі спорту у забезпеченні громадського здоров'я. Підкреслено, що у предметі спортивного права України зазвичай не виділяється окрема група медико-правових відносин.

Запропоновано класифікувати медико-правові відносини у спортивному праві за такими критеріями: за метою правового впливу – на а) регулятивні та б) правоохоронні; за спрямуванням: а) внутрішні організаційні; б) відносини, що стосуються медичних прав і обов'язків фізичних осіб у сфері спорту; в) медико-деліктні відносини; г) відносини щодо медичного страхування; д) відносини щодо фізичної реабілітації; е) зовнішні організаційні відносини; за суб'єктами: а) відносини між фізичними особами та медичними працівниками; б) відносини між фізичними особами та юридичними особами; в) відносини між юридичними особами; за вектором взаємодії суб'єктів: а) вертикальні; б) горизонтальні; за сутністю: а) матеріальні; б) процесуальні. Наголошено, що вибір того чи іншого критерію для класифікації медико-правових відносин у спортивному праві України залежить від того, що саме вкладає дослідник у розуміння спортивного права та його предмета.

Підтримано наукову позицію щодо систематизації спортивного права для більш ефективного застосування норм і чіткого окреслення предмета правового регулювання. Зроблено висновок про складність класифікації медико-правових відносин у спортивному праві України через розмаїтість підходів до його сутності.

Ключові слова: спортивне право, предмет правового регулювання, суспільні відносини, здоров'я, медико-правові відносини, класифікація, норми.

Постановка проблеми. Протягом усієї історії людської цивілізації медицина і спорт були тісно пов'язаними між собою. Насамперед це пояснюється важливістю спортивних і медичних знань для належного забезпечення здоров'я як окремої людини, так і суспільства в цілому. В умовах протидії збройній агресії російської федерації зв'язок між медициною і спортом став ще більш виразним. Це спричинено зміною підходів до реабілітації у сфері охорони здоров'я, а також збільшенням чисельності осіб, які потребують такої допомоги, серед цивільного населення та комбатантів.

Сучасне спортивне право України є складним та багатограним утворенням в

© О. Моргунов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2259-3620>

oleksandr.morghunov@dduvs.edu.ua

національній системі права, що охоплює широкий спектр правових норм, об'єднаних у межах фундаментальних галузей права. Подальше становлення спортивного права України як комплексної правової галузі обумовлює необхідність визначення інструментарію, за допомогою якого регулюються відносини між суб'єктами спортивної діяльності.

З іншого боку, окреслення відносин, об'єднаних регулятивним впливом спортивного права України, вбачається надзвичайно актуальним завданням, оскільки це дозволить систематизувати й упорядкувати існуючі правові норми, сприятиме їх більш ефективному застосуванню, а також наблизить вітчизняне законодавство до принципів і стандартів, діючих у Європейському Союзі.

З огляду на викладене дослідження проблем врегулювання медико-правових відносин в Україні нормами спортивного права вбачається доволі цікавим та актуальним завданням.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Науковий доробок, спрямований на розв'язання медико-правових питань у спортивній сфері, репрезентований двома основними групами досліджень: медичних, представлених у роботах В. Білого, Є. Михалюка, В. Ташука, І. Шевченко та багатьох інших; а також правових, до яких слід віднести праці С. Книша, Б. Логвиненка, М. Ткалича, Г. Муляр, Ю. Назарко, І. Сенюти, С. Стеценка, В. Теремецького, О. Ховпуна та інших фахівців.

Попри достатню кількість наукових робіт у царині вітчизняного спортивного права комплексний і динамічний характер останнього зумовлює необхідність ґрунтовного вивчення відносин, що поєднують медичну і спортивну сфери. Поготів правовий вплив на зазначені відносини в Україні відбувається під дією двох головних чинників: відбиття повномасштабної збройної агресії російської федерації, а також продовження курсу на інтеграцію до Європейського Союзу.

Мета статті полягає у проведенні класифікації медико-правових відносин у спортивному праві України та розкритті пов'язаних із цим проблем.

Виклад основного матеріалу. Відкидаючи дискусії з приводу поняття й сутності комплексних галузей права, наголосимо на тому, що право як регулятор суспільних відносин є динамічним явищем. Відповідно й сама система права зазнає трансформацій, змінюючись під впливом виникнення нових сфер, що потребують правового врегулювання.

Погоджуючись із М. Ткаличем, сучасне спортивне право можна вважати унікальним явищем, що виходить за межі традиційних уявлень про систему права. Така позиція пояснюється історичними особливостями формування спортивного права як права «неписаного», звичаєвого, а також транснаціональним характером відносин у сфері спорту та пов'язаною з цим підвищеною роллю міжнародних спортивних організацій у врегулюванні таких відносин [1]. Так само поширений в наукових колах поділ права на галузі за критерієм предмета і методу вбачається дещо застарілим у сучасних умовах. Насамперед це спричинено тим, що комплексні галузі права спеціалізують норми традиційних галузей, формуючи при цьому власні галузеві норми, що утворюють їхню базу. У попередніх дослідженнях нами вказувалося на комплексну природу спортивного права, а також на те, що правове регулювання відносин у сфері фізичної культури і спорту охоплює норми цивільного, господарського, трудового, адміністративного права та інших галузей [2, с. 95].

Підтримуючи Н. Уварову та Б. Логвиненка, наголосимо, що більш важливим сьогодні слід вважати збереження балансу між належним забезпеченням прав, свобод і законних інтересів людини та ефективністю інструментів владного впливу [3, с. 143]. Тобто, досліджуючи ту чи іншу галузь права, потрібно виходити саме з ефективності її впливу на суспільні відносини.

Проведення класифікації медико-правових відносин у спортивному праві України неможливе без розкриття предмета цієї комплексної галузі права. Зупинимось на цьому більш детально, спираючись на те, що у теорії права під предметом прийнято розуміти сукупність усіх суспільних відносин, врегульованих певною галуззю права.

Так, Р. Чередник відносить до предмета спортивного права України горизонтальні суспільні правовідносини, пов'язані з реалізацією різноманітних напрямів спортивної діяльності, що виникають між спортивними організаціями та іншими суб'єктами сфери спортивної діяльності [4, с. 276]. Наведений підхід істотно звужує коло відносин, врегульованих спортивним правом, залишаючи осторонь будь-які

вертикальні за своєю суттю владно-управлінські відносини у спортивній сфері.

Інший підхід демонструють О. Заярний та А. Куц, виділяючи в межах предмета регулювання спортивного права такі види правовідносин: а) що складаються у процесі реалізації громадянами права на заняття спортом, формування спортивних організацій, проведення фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходів; б) що пов'язані з розробкою, запровадженням та застосуванням внутрішніх спортивних регламентів, правил та процедур; в) що стосуються здійснення контролю за дотриманням нормативних приписів у галузі спорту та застосування встановлених санкцій [5, с. 14].

У свою чергу, А. Апаров зазначає, що норми спортивного права спрямовані на врегулювання таких груп суспільних відносин: а) що пов'язані з організаційними, соціальними, економічними та іншими аспектами організації та здійснення діяльності у сфері фізичної культури і спорту; б) що пов'язані з проведенням спортивних заходів різного характеру, у тому числі спортивних змагань; в) що виникають при створенні умов для розвитку фізичної культури і спорту; г) що пов'язані зі спортивними господарськими, цивільними, трудовими, адміністративними, фінансовими та іншими видами суспільних відносин, котрі виникають у зв'язку з організацією та проведенням цілеспрямованих фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходів комерційного та некомерційного спрямування; ґ) що виникають між суб'єктами сфери фізичної культури і спорту, які мають аматорський чи професійний статус або займаються фізичною культурою і спортом для задоволення своїх особистих потреб, а також між організаторами фізкультурно-оздоровчих або спортивних заходів; д) суспільних відносин споживання результатів спортивних заходів (спортивних послуг видовищного характеру тощо) [6, с. 12–13]. Незважаючи на ширший, порівняно із попередніми, підхід до розуміння предмета спортивного права, вважати його досконалим також складно.

У зазначеному аспекті варто підтримати О. Ющика, який справедливо вказує на те, що еkleктичність уявлень про предмет спортивного права загалом та його поняття і виду та інституційну диференціацію зокрема негативно позначаються на рівні правового регулювання спорту в Україні та свідчать про необхідність додаткового вивчення цих проблем [7, с. 14].

Так само Т. Девіс зазначав, що незалежно від того, чи є спортивне право окремою галуззю, складно заперечувати, що воно стосується різноманітних фундаментальних галузей права. Спортивне право з його широкою розмаїтістю юридичних аспектів, імовірно, охоплює більше галузей права, ніж будь-яка інша юридична дисципліна [8, с. 219].

Викладене дозволяє дійти висновку про те, що предмет спортивного права України перебуває у процесі трансформації, а коло суспільних відносин, що регулюються нормами спортивного права, має тенденцію до збільшення. Це можна пояснити такими чинниками, як: а) триваюча адаптація національного законодавства України до принципів і стандартів Європейського Союзу; б) поступове заміщення рекомендаційних правил міжнародних спортивних організацій (так зване «м'яке право») єдиними міжнародними нормами; в) збільшення ролі спорту у забезпеченні громадського здоров'я. Ще одним цікавим моментом є те, що, розглядаючи коло суспільних відносин, врегульованих спортивним правом, науковці не виділяють в окрему групу медико-правові відносини у спортивній сфері.

Переходячи до класифікації суспільних відносин, потрібно наголосити на відсутності узгодженого підходу до її проведення. Насамперед це обумовлене тим, що окреслені відносини є досить різноманітними та складними. Крім того, досліджувані відносини регулюються нормами різних галузей права, об'єднаними сферою спорту. Отже, враховуючи зазначені чинники, пропонуємо зосередитися на таких підходах до класифікації медико-правових відносин у спортивному праві України.

За метою правового впливу медико-правові відносини у спортивному праві бувають регулятивними (проведення профілактичних медичних оглядів) та правоохоронними (притягнення до відповідальності за вживання допінгу).

За спрямуванням такі відносини можуть бути поділені на: а) внутрішні організаційні (в межах спортивних організацій, закладів охорони здоров'я тощо); б) відносини, що стосуються медичних прав і обов'язків фізичних осіб у сфері спорту; в) медико-деліктні відносини (порушення медичних норм і правил, зокрема, у професійному спорті); г) відносини щодо медичного страхування; ґ) відносини щодо фізичної реабілітації; д) зовнішні організаційні відносини [9, с. 77–78].

За суб'єктами медико-правові відносини у спортивному праві України можна поділити на такі групи: а) відносини між фізичними особами (спортсменами) та медичними працівниками; б) відносини між фізичними особами (спортсменами) та юридичними особами (органами публічного адміністрування, спортивними організаціями); в) відносини між юридичними особами (наприклад, між спортивною організацією та багатопрофільним закладом охорони здоров'я).

За вектором взаємодії суб'єктів відносини можна диференціювати на: а) вертикальні (між суб'єктами, що наділені різними владно-управлінськими функціями у сфері охорони здоров'я); б) горизонтальні (між рівними учасниками відносин, наприклад, медичними працівниками та фахівцями з реабілітації).

За сутністю медико-правові відносини можуть бути поділені на: а) матеріальні (пов'язані з матеріальними нормами, наприклад, щодо сприяння здоровому способу життя); б) процесуальні (наприклад, стосовно розгляду заяви про стаціонарне лікування).

Вибір того чи іншого критерію для класифікації медико-правових відносин у спортивному праві України залежить від того, що саме вкладає дослідник у розуміння спортивного права, як саме він розглядає його предмет.

Вважаємо можливим вирішення проблем, пов'язаних із класифікацією медико-правових відносин у спортивному праві України, шляхом удосконалення національного спортивного законодавства. Насамперед це стосується його систематизації, що дозволить більш ефективно застосовувати норми права, а також чітко окреслити предмет правового регулювання цієї галузі. У будь-якому разі висловлювані у наукових колах пропозиції щодо розробки і прийняття «спортивного кодексу» заслуговують на підтримку.

Не менш важливо звернути увагу на те, що медико-правові відносини у сфері спорту не стосуються виключно професійної діяльності спортсменів або спортивних організацій. Такі відносини охоплюють реалізацію медичних прав всіма їх учасниками. Наприклад, реабілітація осіб з інвалідністю є системою медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних та соціально-побутових заходів [10]. Такий (широкий) підхід дозволяє охопити основні види медико-правових відносин саме спортивною сферою.

Висновки. Підсумовуючи, варто визнати складність формування єдиного підходу до розуміння спортивного права в Україні. У зв'язку з цим вчені по-різному розглядають відносини, охоплені предметом вітчизняного спортивного права. Навіть незважаючи на визнання факту впливу традиційних галузей права, насамперед цивільного, адміністративного та кримінального, на спортивне право України, зв'язок останнього з медичним правом залишається недостатньо дослідженим. Унаслідок цього проведення класифікації медико-правових відносин у спортивному праві ще більш ускладнюється.

Перспективи подальших наукових досліджень мають полягати у виробленні уніфікованого погляду на спортивне право в Україні, що дозволить більш предметно зосередитися на характеристичні окремих медико-правових відносин.

Список використаних джерел

1. Ткалич М. Lex Sportiva або щодо сутності спортивного права. *Юридична Газета*. 2016. № 37 (535). URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sportivne-pravo/lex-sportiva.html>.
2. Моргунов О. А. Адміністративно-правове регулювання у сфері фізичної культури та спорту. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Суми, 24-25 трав. 2019 р.) / МВС України ; Сум. філія Харків. нац. ун-ту внутр. справ. Суми : Видав. дім «Ельдорадо», 2019. С. 95–96.
3. Uvarova N. V., Lohvynenko B. O. The mechanism of legal regulation of social relations as a type of mechanism of public administration // *Modernization of the system of public management and administration in Ukraine: the experience of the Republic of Latvia : scientific monograph*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 232 p. P. 143–159.
4. Чередник Р. В. Становлення спортивного права як комплексної галузі в правовій системі України. *Актуальні проблеми політики*. 2011. Вип. 42. С. 272–279.
5. Заярний О., Куц А. Спортивне право в Україні. Ознаки самостійної галузі. *Юридичний Вісник України*. 2011. № 50 (859). С. 14.
6. Апаров А. М. Концепція спортивного права: огляд ключових аспектів. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Правознавство*. 2017. Т. 22. Вип. 1. С. 6–19.
7. Ющик О. О. Спортивне право: теоретико-правовий аналіз, поняття, формування в

національній правовій системі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 26 с.

8. Davis T. What Is Sports Law? *Marquette sports law review*. 2001. Vol. 11. Issue 2. P. 211–244. URL : <https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1517&context=sportslaw>.

9. Логвиненко Б. О. До питання про предмет медичного права України. *Європейські перспективи*. 2012. № 4 (1). С. 74–78.

10. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>.

Надійшла до редакції 03.04.2024

Прийнято до опублікування 10.04.2024

References

1. Tkalych, M. (2016) Lex Sportiva abo shchodo sutnosti sportyvnoho prava [Lex Sportiva or on the essence of sports law]. *Yurydychna Hazeta*. № 37 (535). URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sportivne-pravo/lex-sportiva.html>. [in Ukr.].

2. Morhunov, O. A. (2019) Administratyvno-pravove rehuliuвання u sferi fizychnoi kultury ta sportu [Administrative and legal regulation in the field of physical culture and sports]. *Pravova nauka i derzhavotvorennia v Ukraini v konteksti pravovoi intehratsii : materialy KhII Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Sumy, 24-25 trav. 2019 r.) / MVS Ukrainy ; Sum. filiiia Kharkiv. nats. un-tu vnutr. sprav. Sumy : Vydav. dim «Eldorado», pp. 95–96. [in Ukr.].

3. Uvarova, N. V., Lohvynenko, B. O. (2023) The mechanism of legal regulation of social relations as a type of mechanism of public administration // Modernization of the system of public management and administration in Ukraine: the experience of the Republic of Latvia : scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing». 232 p., pp. 143–159.

4. Cherednyk, R. V. (2011) Stanovlennia sportyvnoho prava yak kompleksnoi haluzi v pravovii systemi Ukrainy [The formation of sports law as a complex field in the legal system of Ukraine]. *Aktualni problemy polityky*. Vyp. 42, pp. 272–279. [in Ukr.].

5. Zaiarnyi, O., Kuts, A. (2011) Sportyvne pravo v Ukraini. Oznaky samostiinoi haluzi [Sports law in Ukraine. Signs of an independent industry]. *Yurydychnyi Visnyk Ukrainy*. № 50 (859), p. 14. [in Ukr.].

6. Aparov, A. M. (2017) Kontseptsia sportyvnoho prava: ohliad kliuchovykh aspektiv [The concept of sports law: an overview of key aspects]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seria : Pravoznavstvo*. T. 22. Vyp. 1, pp. 6–19. [in Ukr.].

7. Yushchik, O. O. (2020) Sportyvne pravo: teoretyko-pravovyi analiz, poniattia, formuvannia v natsionalnii pravovii systemi [Sports law: theoretical and legal analysis, concepts, formation in the national legal system] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kyiv. 26 p. [in Ukr.].

8. Davis, T. (2001) What Is Sports Law? *Marquette sports law review*. Vol. 11. Issue 2, pp. 211–244. URL : <https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1517&context=sportslaw>.

9. Lohvynenko, B. O. (2012) Do pytannia pro predmet medychnoho prava Ukrainy [Regarding the subject of medical law of Ukraine]. *Yevropeiski perspektyvy*. № 4 (1), pp. 74–78. [in Ukr.].

10. Pro rehabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini [About the rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 06.10.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Morhunov. To the problem of classification of medical and legal relations in sports law of Ukraine. The article reveals the problematic aspects of classification of medical and legal relations in sports law of Ukraine. Attention is drawn to the inconsistency with the current conditions of the widespread in scientific circles division of law into branches by the criterion of subject matter and method. It is found that the subject matter of sports law of Ukraine is in the process of transformation, and the range of social relations regulated by its norms tends to grow. This is substantiated by: a) the ongoing adaptation of Ukraine's national legislation to the principles and standards of the European Union; b) the gradual replacement of the recommendatory rules of international sports organizations by uniform international standards; c) the increasing role of sport in ensuring public health. It is emphasized that the subject matter of sports law in Ukraine usually does not distinguish a separate group of medical and legal relations.

It is proposed to classify medical and legal relations in sports law according to various criteria. By the purpose of legal influence: a) regulatory; b) law enforcement. By direction: a) internal organizational; b) relations relating to medical rights and obligations of individuals in the field of sports; c) medical tort relations; d) relations on health insurance; e) relations on physical rehabilitation; f) external organizational relations. By subjects: a) relations between individuals and medical professionals; b) relations between individuals and legal entities; c) relations between legal entities. By the vector of interaction between subjects: a) vertical and b) horizontal. By nature: a) material and b) procedural. It is underlined that the choice of a particular criterion for classification of medical and legal relations in sports law of Ukraine depends on what the researcher puts into understanding sports law and its subject matter.

The author supports the scientific position on the systematization of sports law for more efficient application of the rules and a clear definition of the subject matter of legal regulation. The author concludes that it is difficult to classify medical and legal relations in sports law of Ukraine due to the variety of approaches to its essence.

Keywords: *sports law, subject of legal regulation, social relations, health, medical and legal relations, classification, norms.*

УДК 343.81

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-13-18

Іван БОГАТИРЬОВ©

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
(Державний університет «Житомирська
політехніка», м. Житомир, Україна)

ОРГАНІЗОВАНА КОРУПЦІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Розглянуто проблему організованої корупційної злочинності. Зазначено, що організована корупційна злочинність, безумовно, пов'язана з причинами і умовами її виникнення. Доведено, що організована корупційна злочинність є загрозою національній безпеці країни. Виокремлено чотири кримінологічні загрози: політичну, ідеологічну, економічну та соціальну. Окреслено роль кримінологічної характеристики у запобіганні організованій корупційній злочинності. Констатовано, що до вторгнення російської федерації в Україну суспільство патологічно терпляче ставилося до організованої корупційної злочинності, при цьому матеріальна винагорода за послуги тому чи іншому чиновнику сприймалася зазвичай як цілком нормальне явище. Тому закономірно, що матеріальне становище посадових осіб із приходом до владних структур помітно покращується, проте це абсолютно не пов'язане з оплатою їхньої праці. Зазначено, що після нашої перемоги над ворогом організована корупційна злочинність має зайти далеко в куток або, навпаки, може виплеснути всіма своїми проявами. Виокремлено суб'єкти запобігання організованій корупційній злочинності в Україні.

Ключові слова: *корупційна злочинність, кримінологічна безпека, національна безпека, правоохоронні органи, дізнавач, кримінологічна характеристика, суб'єкти запобігання.*

Постановка проблеми. Варто наголосити, що про організовану корупційну злочинність в Україні вже десятиліттями говорять у державних і недержавних інституціях, засобах масової інформації, суспільстві загалом. Саме нова доба розвитку країни, вибори нового президента, монобільшість у парламенті створили підґрунтя для довіри населення країни та укорінення думки стосовно того, що наша національна безпека буде захищена від багатьох негативних явищ, в тому числі й від організованої корупційної злочинності.

Отже, розповсюдженість організованої корупційної злочинності, її кримінологічна характеристика (стан, тенденції, динаміка, географія, причини та умови, латентність) в українському суспільстві, безумовно, пов'язані з традиційними соціокультурними і ментальними ролями, що склалися у нашій цивілізації. А тому говорити, що в Україні організована корупційна злочинність зародилася за роки незалежності, буде неправильним, інша справа, і на це слід звернути увагу, які прояви вона мала в різні історичні періоди.

Варто наголосити, що організована корупційна злочинність безжалісно руйнує демократичні підвалини суспільства, перероджує державний апарат, порушує принцип рівності громадян і юридичних осіб перед законом, формує у населення правовий нігілізм, каталізує організовану злочинність, завдає шкоди інтеграційному процесу країни у світовий простір.

© І. Богатирьов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4001-7256>

vanbogatyrov@gmail.com

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретичним підґрунтям представленого дослідження стали праці вітчизняних вчених, таких як: А. Богатирьов, І. Богатирьов, Л. Багрій-Шахматов, О. Бандурка, Р. Вереша, І. Грабець, О. Дудоров, М. Мельник, О. Бусол, В. Глушков, Т. Корнякова, О. Костенко, О. Литвинов, О. Соколенко, В. Лисенко, М. Хавронюк та ін.

Метою статті є визначення нових підходів щодо протидії та запобігання організованій корупційній злочинності в Україні з боку державних та недержавних інституцій.

Виклад основного матеріалу. Дослідження організованої корупційної злочинності свідчать, що, незважаючи на жорстокі покарання за корупцію, здійснення заходів із запобігання цьому явищу з боку правоохоронних органів, вона продовжує існувати, і особливо небезпечною організована корупційна злочинність стала в умовах режиму воєнного стану в Україні.

У кращому випадку населення країни чує про гучні затримання корупціонерів, які нажили свої статки незаконним шляхом, і в подальшому процес розслідування у межах кримінальних проваджень дізнавачем або слідчим Державного бюро розслідування у цих справах проходить роками.

Більше того, корупціонер продовжує працювати на своїй посаді і певною мірою впливає на хід розслідування. Мабуть, це пов'язане з тим, що державні заходи мінімізації корупційних відносин відстають від сучасних реалій, а інколи є лише задекларованими намірами. Ось чому 60 % опитаних людей вважають прояви корупційних відносин нормою сучасного суспільного життя в країні, 33,5 % сприймають корупційні дії як можливість вирішити власні проблеми, і тільки 6,5 % оцінюють корупційні відносини як злочин [1, с. 8].

Отже, системний аналіз кримінологічної характеристики показників організованої корупційної злочинності в Україні свідчить про загрозливі її тенденції. На жаль, суб'єкти запобігання такому виду злочинності, хоча і наділені законом відповідними повноваженнями щодо цього, іноді самі потрапляють у корупційні скандали, що, у свою чергу, поступово формує громадську думку про неспроможність держави протидіяти корупції і захистити демократичні засади побудови громадського суспільства.

Більше того, кримінальна статистика також не відображає справжніх обсягів організованої корупційної злочинності в країні через високий рівень її латентності, труднощі з виявленням і процесуальним закріпленням допустимих доказів при провадженні відповідних слідчих дій та доказуванні у судовому процесі дізнавачем або слідчим Державного бюро розслідування.

Серед найбільш корумпованих інституцій 57 % опитаних громадян України назвали: медичні заклади, правоохоронні та судові органи, сферу освіти, міністерства та відомства центральної виконавчої влади, голів місцевих громад, політиків та правоохоронців [2, с. 19]. Особливий резонанс викликає у людей поширеність організованої корупційної злочинності та інших зловживань серед працівників правоохоронних органів, що, у свою чергу, знижує ефективність проведення ними профілактичних заходів, посилює рівень недовіри населення до правоохоронних органів, їхньої спроможності захищати права громадян.

Отже, саме негативний вплив організованої корупційної злочинності на розвиток громадянського суспільства в Україні стає все більш відчутним і сьогодні створює реальну загрозу національній безпеці держави. Починаючи з порушення службового обов'язку, корупція тягне за собою порушення інших суспільних відносин, призводить до гальмування та викривлення соціально-економічних реформ, поглиблює соціальну нерівність серед громадян, збільшує соціальну напругу в суспільстві, порушує принципи законності та соціальної справедливості.

Організована корупційна злочинність вирізняється своєю багатогранністю та феноменальною спроможністю існувати в кожній країні світу, досліджується вона в межах різних наукових галузей: кримінології, політології, соціології, психології, юриспруденції, філософії тощо. А тому організовану корупційну злочинність слід розглядати значно ширше, ніж протиправну діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави.

Складність запобігання організованій корупційній злочинності полягає в реальній можливості корумпованих структур та конкретних осіб, котрі мають владу і повноваження, перешкоджати намаганням проникнути у сферу їхньої кримінальної

діяльності, а також у неготовності правоохоронних органів та політичних сил суспільства до безкомпромісної боротьби з корупцією.

Отже, за визначенням авторського колективу монографічного дослідження «Корупційна злочинність: витоки, сучасний стан, стратегія протидії», протидія корупційним відносинам – це діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, громадян, націлена на виявлення запобіжних заходів та усунення причин корупції, боротьбу з корупцією та мінімізацію її наслідків [2, с. 7].

Очевидно, що прийняті Верховною Радою України антикорупційні нормативно-правові акти не здатні подолати корупцію в країні, а можливо, як пише М. Хавронюк, часто діяльність із запобігання корупції здійснюється не в повній відповідності закону, як через неправильне розуміння або завідоме спотворення змісту закону окремими суб'єктами його застосування, так і через вади самого закону [3, с. 3].

На жаль, за роки незалежності корупційні відносини в Україні значно поширилися і проникли у всі сфери життєдіяльності суспільства, змінила своє забарвлення і організована корупційна злочинність. Особливо вона виявила себе у політичній, економічній, медичній та правоохоронній сферах.

Для того щоб змінити терпиме ставлення суспільства до організованої корупційної злочинності, насамперед необхідно переконати громадськість у тому, що проблема корупції є життєво важливою для всього населення країни, а тому її подолання слід розпочати із себе. Подолаємо на рівні свідомості корупційні відносини саме в собі – зробимо перший крок до її подолання загалом. Лише за цієї умови зможемо мати певний успіх на шляху подолання організованої корупційної злочинності.

Варто підтримати позицію О. Бусол стосовно того, що іноді людина проголошує себе таким затятим «борцем» за справедливість, тому що за можливостями свого соціального статусу не може скористатися корупційними схемами, однак коли ця особа отримує перспективи збагатитися за допомогою корупційних дій, вона може поступитися власними принципами [4, с. 45].

Заслужує на підтримку і позиція вітчизняного вченого М. Романова про те, що без підготовки свідомості населення до неприйняття корупції, без формування антикорупційного менталітету, формування громадської думки, що не допускає корупційних проявів, є неможливим вести ефективну і результативну роботу з протидії і запобігання корупції. Цей напрям діяльності згадується як у антикорупційній стратегії, так і в профільному Законі України «Про запобігання корупції».

Фактично закон, як зауважує дослідник, передбачає діяльність у двох напрямках: 1) антикорупційна пропаганда, тобто формування за допомогою розповсюдження у ЗМІ та інших джерелах інформації про корупційні правопорушення і їхній вплив на суспільні відносини, формування за допомогою інформації усталеного загальногромадського сприйняття корупції як небажаного та неприпустимого явища; 2) антикорупційна освіта – це спеціальна професійна діяльність із надання достовірної інформації про феномен корупції, його прояви та причини, а також наслідки, котрі він тягне за собою, шляхи протидії та запобігання корупції і суб'єктів антикорупційної діяльності [5, с. 69].

Поділяючи думки дослідника, пропонуємо третій напрям – це обов'язкове декларування своїх статків для всіх громадян країни, а у випадку виявлення їх незаконного набуття надання права суду конфіскувати їх у державний бюджет, у якому слід передбачити в частині надходження коштів у державний бюджет і таке надходження.

Крім того, настав час переглянути суб'єктів протидії і запобігання корупції, провести аудит їхньої ефективної діяльності. Ввести до Кримінального кодексу України норму, що передбачала б покарання у виді штрафу і позбавлення суб'єктів протидії і запобігання корупції права займати державні посади за невиконання своїх повноважень.

Такого самого погляду на організовану злочинність у транзитивному суспільстві дотримується й вітчизняний вчений-кримінолог В. Дрьомін, який вважає, що особливістю українського суспільства є той факт, що воно в межах усього періоду незалежності постійно перебуває у транзитивному стані, що певною мірою відображається на процесах його криміналізації [6, с. 457].

Безумовно, реформування, модернізація, осучаснення структурних елементів державного управління не могли не вплинути на корупційну злочинність. До речі, корупційна злочинність в Україні, як вважають О. Костенко і О. Бусол, у період незалежності держави створює платформу для поступового перетворення її форм на

олігархічну модель.

Цьому процесу, як пишуть названі вчені, сприяли вибори в Україні у 1999 р. та всеукраїнський референдум із приводу реформації системи державного управління в 2000 р., що фактично ознаменували завершення процесу олігархізації України [7, с. 144].

Ось чому 75 % опитаних громадян вважають прояви корупційних відносин нормою сучасного суспільного життя в країні, 23,5 % сприймають корупційні дії як можливість вирішити власні проблеми, і тільки 0,5 % оцінюють корупційні відносини як кримінальне правопорушення [8, с. 3].

Таким чином, за визначенням вітчизняних вчених В. Шкелебей та Т. Супрун, корупція у сучасному світі являє собою таке соціальне явище, котре необхідно сприймати не просто як одне з неминучих негативних явищ, супутніх цивілізації, а як зло, що тягне за собою реальну загрозу безпеці держави. Корупція сьогодні стала глобальним викликом для всієї людської цивілізації. Для суспільства з перехідною економікою, якою є Україна, вона стала фактором деформування соціально-економічних і політичних реформ [9, с. 143].

З цього приводу слід підтримати позицію Ю. Левченко про те, що внутрішня стійкість корупційної системи зумовлена жорстокими внутрішніми зв'язками її елементів, створенням тісних особистих відносин і кругової поруки чиновників, які продають власні адміністративні можливості. Більш того, вчений наголошує, що в Україні корупція є структурованою і здійснює системний вплив на представників влади та управлінців, саме тому вона із суспільно неприйнятною поведінкою поступово перетворюється на правило і виступає звичним способом вирішення життєвих проблем, стає нормою функціонування влади і образом життя значної частини суспільства [10, с. 59].

До речі, як зауважує вітчизняний дослідник А. Богатирьов, саме вчені-кримінологи серед заходів запобігання корупції в Україні вказали на створення в Україні самостійних органів. І вони були утворені: 1) Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ) – державний правоохоронний орган, на який покладається здійснення досудового розслідування кримінальних корупційних правопорушень, передбачених ст. ст. 191, 206-2, 209-211, 354, 364, 366-1, 368, 368-5, 369, 369-2, 410, а також запобігання вчиненню нових злочинів; 2) Спеціалізована антикорупційна прокуратура – самостійний структурний підрозділ Генеральної прокуратури України, на який покладено здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування НАБУ; підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями; 3) Національне агентство з питань запобігання корупції – центральний орган виконавчої влади, що формує та реалізує державну антикорупційну політику, має превентивну функцію, зокрема перевіряє декларації державних службовців. 4) Вищий антикорупційний суд, що розглядає кримінальні провадження виключно стосовно корупційних злочинів. Здавалося, створення таких потужних державних органів зламає хребет корупції, і корупційна експансія піде в минуле. На жаль, життя розпорядилося по-іншому [11, с. 120].

Проникнення організованої корупційної злочинності у бюджетну, податкову та митну сфери створює умови для отримання прибутків, частина яких, на жаль, витрачається окремими олігархами на фінансування проросійських партій, російської агентури та діяльності колаборантів в умовах окупації збройними силами російської федерації наших міст і сіл.

Отже, організована корупційна злочинність залишається стійкою перепоною для ефективної реалізації запроваджених у нашій державі реформ і загалом створює в умовах складної для України геополітичної ситуації загрозу національній та кримінологічній безпеці та подальшій цілісності території. Ось чому в разі невжиття відповідних заходів із боку держави поширення організованої корупційної злочинності може поглибити такі наслідки, як:

- остаточна втрата авторитету державними та владними структурами;
- затримка модернізації та розвитку національної економіки;
- порушення принципу конкуренції;
- дискредитація закону як універсального регулятора суспільних відносин;
- погіршення інвестиційної привабливості держави тощо [12, с. 148].

Висновки. Узагальнюючи викладене, зазначимо: 1) організована корупційна

злочинність в Україні є наслідком системних суперечностей політичного, морально-психологічного, економічного, організаційно-управлінського, правового та ідеологічного характеру; 2) організована корупційна злочинність – це вірус, що реально загрожує демократії, реалізації принципу верховенства права, національній та міжнародній безпеці та демократичному розвитку держави; 3) організована корупційна злочинність негативно впливає на всі сторони суспільного життя: економіку, політику, управління, соціальну і правову сфери, громадську свідомість, міжнародні відносини.

Список використаних джерел

1. Богатирьов І. Г. Корупційна злочинність як загроза національній безпеці України. *Актуальні проблеми кримінально-правової охорони громадської безпеки : матер. міжнар. кругл. столу* (м. Харків, 18 трав. 2018 р.). Харків : Юрайт, 2018. С. 127–130.
2. Корнякова Т. В., Соколенко О. Л., Алексеєнко І. Г. та ін. Корупційна злочинність: витоки, сучасний стан, стратегія протидії : монографія / за заг. ред. Т. К. Корнякової. Дніпро : ЛІРА, 2017. 276 с.
3. Настільна книга детектива, прокурора, судді: коментар антикорупційного законодавства / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : «Дакор», 2016. 496 с.
4. Бусол О. Ю. Філософське обґрунтування запобігання корупції. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф.* (Київ, 24 бер. 2017 р.) : у 2 ч. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. С. 140-143.
5. Романов М. В. Основні засади запобігання корупції. Харків : ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2017. 176 с.
6. Др'омін В. М. Злочинність у транзитивному суспільстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 457–464.
7. Костенко О. М., Бусол О. Ю. Концепція протидії корупційній злочинності в Україні потребує нових підходів: основні тези. *Публічне право*. 2016. № 2 (22). С. 143–151.
8. Богатирьов І. Г. Науковий погляд на корупцію в Україні через призму її корупційних відносин. *Світ без корупції: міф чи реальність? Матеріали дискусійної панелі Першого Харк. Міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі»* (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 3–7.
9. Топчій В. В., Шкелебей В. А., Супрун Т. М. Публічно-правова протидія корупції : навч. посібник. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 208 с.
10. Левченко Ю. О. Системність як ідентифікуюча ознака корупції. *Світ без корупції: міф чи реальність? Матеріали дискусійної панелі Першого Харк. Міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі»* (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 58–60.
11. Богатирьов А. І. Запобігання поширенню корупційної експансії в Україні. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу* (м. Київ, 28 трав. 2020 р.) : у 2 ч. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. Ч. 1. С. 119–122.
12. Богатирьов І. Г., Колб О. Г., Топчій В. В. та ін. Кримінологія : академ. підруч. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Чернівці : Технодрук, 2020. 336 с.

Надійшла до редакції 11.04.2024

Прийнято до опублікування 19.04.2024

References

1. Bohatyrov, I. H. (2018) Koruptsiina zlochyinnist yak zahroza natsionalnii bezpetsi Ukrainy [Corruption crime as a threat to the national security of Ukraine]. *Aktualni problemy kryminalno-pravovoi okhorony hromadskoi bezpeky : mater. mizhnar. kruhl. stolu* (m. Kharkiv, 18 trav. 2018 r.). Kharkiv : Yurait, pp. 127–130. [in Ukr.].
2. Korniakova, T. V., Sokolenko, O. L., Alekseienko, I. H. ta in. (2017) Koruptsiina zlochyinnist: vytoky, suchasnyi stan, stratehiia protydii [Corruption crime: origins, current state, counteraction strategy] : monohrafiia / za zah. red. T. K. Korniakovoi. Dnipro : LIRA. 276 p. [in Ukr.].
3. Nastilna knyha detektyva, prokurora, suddi: komentar antykoruptsiinoho zakonodavstva [Desk book of a detective, prosecutor, judge: a commentary on anti-corruption legislation] / za red. M. I. Khavroniuka. Kyiv : «Dakor», 2016. 496 p. [in Ukr.].
4. Busol, O. Yu. (2017) Filosoфske obgruntuvannia zapobihannia koruptsii [Philosophical justification of corruption prevention]. *Kryminolohichna teoriia i praktyka: dosvid, problemy sohodennia ta shliakhy yikh vyrishennia : materialy mizhvuz. nauk.-prakt. konf.* (Kyiv, 24 ber. 2017 r.) : u 2 ch. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav. Part 1, pp. 140-143. [in Ukr.].
5. Romanov, M. V. (2017) Osnovni zasady zapobihannia koruptsii [Basic principles of prevention of corruption]. Kharkiv : TOV «Vydavnytstvo „Prava liudyny“». 176 p. [in Ukr.].
6. Dromin, V. M. (2012) Zlochyinnist u tranzytivnomu suspilstvi [Crime in a transitive society]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. Vyp. 67, pp. 457–464. [in Ukr.].

7. Kostenko, O. M., Busol, O. Yu. (2016) Kontsepsiia protydiv koruptsiinii zlochynnosti v Ukraini potrebuie novykh pidkhodiv: osnovni tezy [The concept of combating corruption crime in Ukraine needs new approaches: main theses]. *Publichne pravo*. № 2 (22), pp. 143–151. [in Ukr.].
8. Bohatyrov, I. H. (2017) Naukovyi pohliad na koruptsiuu v Ukraini cherez pryzmu yii koruptsiinykh vidnosyn [Scientific view of corruption in Ukraine through the prism of its corruption relations]. *Svit bez koruptsii: mif chy realnist? Materialy diskusiiinoi paneli Pershoho Khark. Mizhnar. yuryd. forumu «Pravo ta problemy staloho rozvytku v hlobalizovanomu sviti»* (m. Kharkiv, 3-6 zhovt. 2017 r.). Kharkiv : Pravo, pp. 3–7. [in Ukr.].
9. Topchii, V. V., Shkelebei, V. A., Suprun, T. M. (2016) Publichno-pravova protydiv koruptsii [Public-legal anti-corruption] : navch. posibnyk. Vinnytsia : TOV «Nilan-LTD». 208 p. [in Ukr.].
10. Levchenko, Yu. O. (2017) Systemnist yak identyfikuiucha oznaka koruptsii [Systematicity as an identifying feature of corruption]. *Svit bez koruptsii: mif chy realnist? Materialy diskusiiinoi paneli Pershoho Khark. Mizhnar. yuryd. forumu «Pravo ta problemy staloho rozvytku v hlobalizovanomu sviti»* (m. Kharkiv, 3-6 zhovt. 2017 r.). Kharkiv : Pravo, pp. 58–60. [in Ukr.].
11. Bohatyrov, A. I. (2020) Zapobihannia poshyrenniu koruptsiinoi ekspansii v Ukraini [Preventing the spread of corruption expansion in Ukraine]. *Kryminolohichna teoriia i praktyka: dosvid, problemy sohodennia ta shliakhy yikh vyrishennia : materialy mizhvuz. nauk.-prakt. kruhloho stolu* (m. Kyiv, 28 trav. 2020 r.) : u 2 ch. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav. Ch. 1, pp. 119–122. [in Ukr.].
12. Bohatyrov, I. H., Kolb, O. H., Topchii, V. V. ta in. (2020) Kryminolohiia [Criminology] : akadem. pidruch. / za zah. red. I. H. Bohatyrova. Chernivtsi : Tekhnodruk. 336 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Ivan Bogatyrov. Organized corruption crime as a threat to the national security of Ukraine. The article raises the problem of organized corruption. It is noted that organized corruption crime is definitely related to the causes and conditions of its occurrence.

Unfortunately, during the years of independence, corruption relations in Ukraine have spread significantly and penetrated into all spheres of society's life, and organized corruption crime has also changed its color. She especially showed herself in the political, economic, medical and law enforcement spheres.

In order to change the society's tolerant attitude towards organized corruption crime, it is first necessary to convince the public that the problem of corruption is vital for the entire population of the country, and therefore its overcoming should begin with oneself. At the level of consciousness, let's overcome corrupt relations in ourselves - let's take the first step towards overcoming it in general. Only under this condition will we be able to have some success in overcoming organized corruption crime.

It has been proven that organized corruption crime is a threat to the country's national security. Four criminological threats are distinguished: political, ideological, economic and social. It is noted that the role of criminological characteristics in preventing organized corruption. It was established that before the invasion of the Russian Federation into Ukraine, the society was pathologically patient with organized corruption crime, while the financial reward for the services of this or that official was usually perceived as a completely normal phenomenon. Therefore, it is natural that the financial situation of officials improves noticeably when they join the power structures, but this is not at all related to the payment of their work. It is noted that after our victory over the enemy, organized corruption crime should go far into the corner, or on the contrary, burst out in all its manifestations. The specified entities of prevention of organized corruption crime in Ukraine have been determined.

Keywords: *corruption crime, criminological security, national security, law enforcement agencies, investigator, criminological characteristics, subjects of prevention.*

УДК 342.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-19-24

Ірина ГРИЦАЙ©

доктор юридичних наук, професор
(Дніпровський державний
університет внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ ТА ГАРАНТІЙ ДЛЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Розкрито питання правового забезпечення соціальних стандартів та гарантій для внутрішньо переміщених осіб в Україні. Висвітлено теоретичні та практичні аспекти цієї проблеми, зокрема роль прав людини та людиноцентризму в контексті захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Розглянуто історичний контекст розвитку правових норм у сфері захисту прав внутрішньо переміщених осіб, а також міжнародно-правові документи та стандарти, що регулюють цю проблему. Обґрунтовано нормативно-правове забезпечення соціальних стандартів для цієї категорії населення та проаналізовано правові гарантії у сферах освіти, житла, праці та зайнятості. Акцентовано на проблемах, із якими стикаються внутрішньо переміщені особи у сфері правового захисту та доступу до судової системи. Проаналізовано причини цих проблем та запропоновано шляхи їх подолання. Окрему увагу приділено перспективам розвитку правового забезпечення внутрішньо переміщених осіб в Україні. Розроблено рекомендації та шляхи вдосконалення законодавства і практики забезпечення прав цієї категорії населення.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, соціальні стандарти, соціальні гарантії, правове забезпечення, захист прав людини, людиноцентризм, доступ до освіти, судовий захист, правова допомога, житлові умови, трудові відносини, рівність у можливостях.

Постановка проблеми. Становище внутрішньо переміщених осіб в Україні є актуальною проблемою, що вимагає ретельного аналізу та розв'язання на рівні державної політики. Військова агресія російської федерації на Сході України та повномасштабне вторгнення РФ на територію нашої держави призвели до значного зростання кількості людей, які були змушені залишити свої домівки та шукати притулку у власній країні. Внаслідок цього виникла потреба в розробці та вдосконаленні законодавчого та інституційного механізму захисту їхніх прав та соціальних гарантій.

Законодавство України передбачає певні правові механізми для захисту прав внутрішньо переміщених осіб, проте існують численні проблеми у їх практичній реалізації. Недостатня увага до цього питання та недосконалість нормативно-правового забезпечення ставлять під загрозу соціальну стабільність та благополуччя внутрішньо переміщених осіб, які потребують ефективного захисту та підтримки з боку держави.

Отже, розглядаючи проблему правового забезпечення соціальних стандартів та гарантій для внутрішньо переміщених осіб в Україні, необхідно ретельно проаналізувати існуючий стан справ та визначити шляхи подальшого вдосконалення цієї системи для забезпечення повного та ефективного захисту прав та інтересів таких осіб.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання соціальних стандартів та соціальних гарантій, а також гендерної рівності розглядали такі вчені, як: О. Васильченко, О. Вінська, О. Водянніков, С. Гаращенко, І. Гоїан, О. Дашковська, Н. Камінська, Д. Кудчеренко, А. Кучук, Т. Марценюк, Л. Наливайко, І. Проць, С. Сторожук та ін.

Метою статті є проведення теоретико-правового аналізу правового забезпечення соціальних стандартів та гарантій для внутрішньо переміщених осіб в Україні, а саме: основних правових норм, механізмів та інституційних структур, що регулюють становище внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Виклад основного матеріалу. Внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО) – це особи, які змушені залишити свої домівки внаслідок збройного конфлікту, насильства,

© І. Грицай, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5467-839X>

irinagritsay86@gmail.com

природних катастроф або систематичного порушення прав людини, але залишаються всередині кордонів своєї країни [1, с.34–39]. Це можуть бути громадяни країни, а також особи без громадянства або особи, які звільнені від своїх прав на території, на яку вони переселилися, зокрема прав на житло, освіту та медичне обслуговування.

Характеристики ВПО можуть включати різні аспекти їхнього статусу, потреб і вразливості [2, с.296–301], такі як:

1. Причина переміщення: може бути зумовлене війною, конфліктом, природною катастрофою, екологічними проблемами або іншими факторами;
2. Місце походження і переселення: такі особи можуть бути походженням з різних регіонів країни та переселятися в різні області або міста;
3. Соціально-економічний статус: деякі ВПО можуть мати обмежені можливості зайнятості, освіти та доступу до основних життєвих потреб;
4. Потреби в захисті та допомозі: ВПО можуть потребувати захисту від насильства, доступу до медичної допомоги, житла, освіти та інших соціальних послуг;
5. Вразливі групи: до них можуть належати жінки, діти, люди з інвалідністю та інші вразливі категорії населення, які потребують особливого захисту та підтримки;
6. Правовий статус: включає правове становище ВПО, права та обов'язки, а також здійснення доступу до правосуддя та захисту їхніх прав.

Міжнародно-правовий контекст захисту прав внутрішньо переміщених осіб охоплює низку міжнародних угод, конвенцій, декларацій та інших документів, що створені для забезпечення їхніх прав та гарантій. Україна, як учасник міжнародних правових систем, зобов'язана дотримуватися цих міжнародних стандартів.

Однією з основних міжнародних угод, що стосується захисту прав ВПО, є резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1708 «Вирішення майнових питань біженців і внутрішньо переміщених осіб» [3]. Ця резолюція була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1998 р. і визнає права ВПО на захист від насильства, доступ до основних життєвих потреб, таких як житло, харчування, медична допомога та освіта.

Крім того, Міжнародний Комітет Червоного Хреста та інші гуманітарні організації відіграють важливу роль у захисті прав ВПО в умовах конфліктів та кризових ситуацій [4]. Вони надають гуманітарну, медичну допомогу, житло та інші послуги, сприяючи тим самим поліпшенню їхнього становища та забезпеченню мінімальних гуманітарних стандартів.

Україна, як член ООН та інших міжнародних організацій, зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів та норм, що стосуються захисту прав ВПО. Проте в реальності виконання цих зобов'язань може ставати викликом через внутрішні конфлікти, бюрократичні перешкоди та інші чинники, що ускладнюють доступ до необхідних ресурсів та послуг для ВПО [5, с. 22–34].

Нормативно-правове забезпечення соціальних стандартів для внутрішньо переміщених осіб в Україні базується на низці законодавчих актів та міжнародних угод, спрямованих на захист їхніх прав та гарантій.

Україна приділяє особливу увагу правовому захисту ВПО, приймаючи різноманітні закони та нормативно-правові акти. Найважливішим із них є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [6], що визначає правовий статус та гарантує права ВПО в Україні. Цей закон забезпечує їм доступ до основних соціальних послуг, включно з житлом, медичною допомогою, освітою та працевлаштуванням.

Крім того, Україна зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів щодо захисту прав ВПО, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що була ратифікована Україною у 1997 р. [7]. Ця конвенція визнає право ВПО на захист від будь-якої форми дискримінації та гарантує їм доступ до соціальних послуг та гуманітарної допомоги.

Нормативно-правове забезпечення також включає розробку та реалізацію державних програм і стратегій щодо підтримки ВПО. Україна здійснює діяльність у напрямі створення соціальних гарантій та забезпечення доступу ВПО до необхідних послуг та ресурсів, а також стимулює місцеві органи влади до розробки та впровадження соціальних програм на місцевому рівні.

Проте необхідно визнати, що існують проблеми у реалізації нормативно-правових актів щодо захисту прав ВПО. Деякі з цих проблем включають недостатню фінансову підтримку програм для ВПО, бюрократичні перешкоди у доступі до

соціальних послуг та недостатню увагу до індивідуальних потреб цільових груп ВПО.

У зв'язку з цим Україні необхідно продовжувати вдосконалювати своє законодавство та забезпечувати ефективну реалізацію нормативно-правових актів для захисту прав та гарантій для ВПО.

В Україні освіта є однією з ключових сфер, де внутрішньо переміщені особи мають право на гарантії та правовий захист. Низка нормативних актів та програм спрямовані на забезпечення доступу ВПО до якісної освіти та захист їхніх прав.

Конституція України гарантує право на освіту кожному громадянину, у тому числі ВПО [8]. Згідно із законодавством ВПО мають право на безоплатну освіту в державних та комунальних закладах освіти, а також на отримання підтримки для навчання у приватних навчальних закладах.

Для забезпечення рівних умов доступу до освіти для ВПО уряд розробив та реалізує низку програм та проєктів. Наприклад, програма «Східне партнерство» фінансує проєкти з реконструкції та модернізації шкіл у зоні конфлікту, а також надає гранти для підтримки освітніх ініціатив у постраждалих регіонах [9]. Крім того, існують програми соціально-психологічної підтримки ВПО, що спрямовані на покращення психологічного клімату в освітніх закладах та інтеграцію ВПО в освітню спільноту.

Окрім законодавчих та програмних заходів, важливу роль у забезпеченні гарантій та правового захисту ВПО у сфері освіти відіграє Конвенція ООН про права дитини [10]. Цей документ закріплює право кожного на освіту без дискримінації та забезпечення рівних можливостей у доступі до неї.

Незважаючи на наявність законодавчих та програмних механізмів захисту прав ВПО у сфері освіти, існують виклики, що потребують подальшої уваги. До таких можна віднести недостатній доступ до освіти для ВПО у вікових категоріях, обмежений доступ до додаткових освітніх ресурсів для дітей із малозабезпечених сімей та ускладнений доступ до освіти у зоні конфлікту на Сході країни.

Отже, важливо продовжувати розвивати та вдосконалювати нормативно-правове забезпечення соціальних стандартів та гарантій для внутрішньо переміщених осіб у сфері освіти.

Вагоме значення мають і соціальне забезпечення та медична допомога для ВПО, що знаходять відображення у відповідних законодавчих актах та програмах.

Відповідно до законодавства України [6] ВПО мають право на соціальне забезпечення, що охоплює надання матеріальної, соціальної допомоги, виплати пенсій та забезпечення інших видів соціальної підтримки. Ці права закріплені у різних нормативних актах, зокрема в Конституції України та Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Крім того, уряд України розробляє та реалізує низку програм, спрямованих на надання соціальної допомоги ВПО, зокрема у сферах житлово-комунального господарства, здоров'я та освіти.

У сфері медичної допомоги для ВПО також існують певні правові механізми [11]. Згідно із законодавством такі особи мають право на медичне обслуговування на загальних підставах, так само як і інші громадяни України. Крім того, вони мають право на безкоштовну медичну допомогу у державних та комунальних закладах охорони здоров'я. Деякі медичні програми також спеціально адаптовані для потреб ВПО, зокрема програми щодо психологічної допомоги та реабілітації.

Незважаючи на наявні правові механізми, існують певні виклики та перешкоди, що ускладнюють доступ ВПО до соціального забезпечення та медичної допомоги. До них можна віднести бюрократичні перешкоди, нестачу фінансування та недостатню інформованість ВПО про їхні права.

Отже, для ефективного соціального забезпечення та надання медичної допомоги для ВПО необхідним є подальше удосконалення законодавства, розробка та впровадження спеціальних програм, а також зменшення кількості бюрократичних перешкод.

Правові аспекти житла та місця проживання внутрішньо переміщених осіб в Україні займають центральне місце у забезпеченні їхніх базових потреб та соціального захисту. Оскільки переміщення переважно спровоковане військовими діями російської федерації, що спричиняє знищення житла ВПО, забезпечення адекватного житла та місць проживання стає пріоритетним завданням для держави.

Українське законодавство містить норми, що регулюють правовий статус ВПО у сфері житла та місця проживання. Наприклад, Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» встановлює право ВПО на гідне житло та

обумовлює зобов'язання держави щодо його забезпечення [6]. Згідно з цим законом держава зобов'язана створити умови для надання внутрішньо переміщеним особам доступу до житла та місць проживання на рівних умовах із іншими громадянами.

Крім того, існують міжнародні стандарти та рекомендації, що визначають права ВПО у сфері житла. Наприклад, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права визнає право кожної людини на вільний вибір житла та право на покращення житлових умов [12].

Проте, незважаючи на існуючі законодавчі норми та міжнародні стандарти, забезпечення житла для ВПО залишається однією з найбільш актуальних проблем. Багато ВПО мають обмежений доступ до адекватного житла через економічні труднощі, дискримінацію та інші соціальні чинники. Окрім того, війна в Україні також призвела до масового зруйнування житла та створила значні перешкоди у забезпеченні місць проживання для ВПО.

Тому важливо продовжувати розвивати та вдосконалювати правові механізми для забезпечення адекватного житла та місць проживання внутрішньо переміщеним особам в Україні.

Трудові відносини та зайнятість ВПО в Україні є складною проблемою, що потребує уваги держави та спеціалізованих правових механізмів для забезпечення їхніх прав та соціального захисту.

Українське законодавство визнає право ВПО на працю та захищає їх від дискримінації на робочому місці. Зокрема, Кодекс законів про працю України містить положення, що гарантують ВПО доступ до праці на рівних умовах із іншими громадянами [13].

Однак попри існуючі законодавчі гарантії ВПО часто стикаються з проблемами у здобутті роботи через різноманітні перешкоди, такі як відсутність адекватної освіти, стигма, пов'язана з їхнім статусом, або недостатній рівень зайнятості у регіоні. Багато ВПО змушені працювати в низькооплачуваних секторах економіки або займатися неофіційною працею, що часто призводить до порушень їхніх прав та економічної незахищеності.

Крім того, повномасштабна війна в Україні призвела до значного збільшення кількості безробітних ВПО та руйнування багатьох підприємств, що ускладнює ситуацію на ринку праці.

Таким чином, для забезпечення соціального захисту та прав ВПО у сфері трудових відносин і зайнятості необхідно не лише посилення законодавчого захисту, але і розвиток програм із соціально-економічної реабілітації, професійної підготовки та підтримки у працевлаштуванні.

Правовий захист ВПО у судовій системі України є важливою складовою їхнього соціального захисту та гарантії їхніх прав. Українське законодавство передбачає спеціальні механізми та процедури для захисту прав ВПО у судах на всіх рівнях.

Судовий захист ВПО здійснюється через участь у цивільних, кримінальних та адміністративних справах, а також шляхом розгляду їхніх справ у спеціалізованих судах та відповідних органах.

Конституція України та міжнародні правові акти, ратифіковані Україною, гарантують право ВПО на справедливий суд та захист їхніх прав [6]. Судова система України зобов'язана забезпечувати рівність перед законом та рівний доступ до суду для всіх громадян, у тому числі ВПО.

Проте практика свідчить, що ВПО часто стикаються з різними перешкодами при зверненні до суду, такими як відсутність фінансових ресурсів на юридичне представництво, недостатня правова освіта та інші складнощі. Ба більше, деякі ВПО можуть побоюватися використовувати судові механізми через страх перед репресіями або дискримінацією.

З урахуванням цих викликів необхідно забезпечити доступність судової системи для ВПО, розвивати програми підтримки та консультування для них і забезпечити професійну підготовку та підтримку юридичних працівників, які надають юридичну допомогу таким особам. Такий підхід допоможе забезпечити ефективний та справедливий правовий захист для ВПО в Україні.

Перспективи розвитку правового забезпечення ВПО в Україні залежать від кількох ключових аспектів, що включають законодавчі та інституційні зміни, зміцнення механізмів захисту прав, а також соціальні та культурні трансформації в суспільстві.

По-перше, важливо продовжувати реформування законодавства, що стосується

ВПО, з метою створення більш прозорої, справедливої та ефективної системи правового захисту. Це може включати удосконалення існуючого законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів та приведення їх у відповідність із міжнародними стандартами прав людини.

Другим аспектом є зміцнення інституційних механізмів захисту прав ВПО. Це означає забезпечення ефективної роботи органів влади, судової системи, правозахисних організацій та інших установ, що відповідають за захист прав та інтересів ВПО.

Крім того, важливо розвивати соціальні програми та проекти, спрямовані на підтримку ВПО. Це може передбачати надання доступу до освіти, медичної допомоги, житла та зайнятості, а також охоплювати програми психосоціальної підтримки та реінтеграції.

Зміцнення свідомості суспільства щодо проблем ВПО та підвищення рівня толерантності та взаєморозуміння також є важливим аспектом. Це може досягатися шляхом проведення освітніх кампаній, громадських обговорень та інших заходів, спрямованих на підвищення обізнаності та залучення громадськості до питань ВПО.

Висновки. Отже, перспективи розвитку правового забезпечення ВПО в Україні залежать від комплексного підходу, що враховує як законодавчі зміни, так і соціальні, економічні та культурні аспекти. Це вимагає спільних зусиль із боку уряду, громадськості, міжнародних організацій та інших зацікавлених сторін.

Україна стикається зі складними викликами у забезпеченні прав та гарантій для внутрішньо переміщених осіб. Незважаючи на певний прогрес у законодавчому полі, практичному застосуванні законів та розвитку інституційних механізмів, існують певні проблеми, що перешкоджають повному захисту прав цієї категорії населення.

Однією з основних проблем є нестабільність та нечіткість законодавства, що регулює питання ВПО. Необхідним є подальше удосконалення законодавства та приведення його у відповідність до міжнародних стандартів, а також підвищення ефективності його застосування на практиці.

Крім того, існує проблема доступу ВПО до справедливого судового захисту та інших механізмів правового захисту. Недостатньо розвинута правова культура серед внутрішньо переміщених осіб і відсутність необхідної підтримки від держави часто ускладнюють їхню можливість захистити свої права в судовому порядку.

Залишаються актуальними і питання забезпечення житла, медичної допомоги, освіти та зайнятості для ВПО. Потрібно розробити та реалізувати комплексні соціальні програми, що були б спрямовані на покращення умов проживання та інтеграції ВПО в суспільство.

Загалом для успішного забезпечення прав і гарантій для внутрішньо переміщених осіб в Україні необхідна системна робота з удосконалення законодавства, розвитку інституційних механізмів та забезпечення доступу до соціальних послуг. Тільки шляхом спільних зусиль уряду, громадськості та міжнародних партнерів можна досягти значного прогресу у цій сфері.

Список використаних джерел

1. Наливайко Л., Орешкова А. Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 34–39.
2. Басова І. Внутрішньо переміщені особи в Україні: історично-правовий аспект. *Альманах права*. 2017. № 8. С. 296–301.
3. Резолюція 1708 (2010) Вирішення майнових питань біженців і внутрішньо переміщених осіб. *Council of Europe*. URL : <https://rm.coe.int/16806b5a6d>.
4. Огляд реагування МКЧХ через два роки після ескалації міжнародного збройного конфлікту в Україні. *International Committee of the Red Cross*. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2024/02/26/6655/>.
5. Камінська Н. Проблеми реалізації і захисту виборчих прав внутрішньо переміщених осіб. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 3. С. 22–34.
6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 . URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Ратифікована Законом України від 17.07.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
8. Конституція України : з офіц. тлумаченням Конституційного Суду України. Київ : Ліра, 2006. 96 с.
9. Східне партнерство. *Міністерство відновлення*. URL : <https://mtu.gov.ua/content/shidne-partnerstvo.html>.
10. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

11. Дюжев Д. Як здійснюється медичне обслуговування внутрішньо переміщених осіб? *Національна Асоціація Адвокатів України*. URL : <https://unba.org.ua/publications/8189-yak-zdiysnyuet-sya-medichne-obslugovuvannya-vnutrishn-o-peremishenih-osib.html>.
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
13. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

Надійшла до редакції 03.04.2024
Прийнято до опублікування 10.06.2024

References

1. Nalyvaiko, L., Orieshkova, A. (2018) Vnutrishno peremishcheni osoby: vyznachennia poniattia [Internally displaced persons: definition of the concept]. *Pravo i suspilstvo*. № 1, pp. 34–39. [in Ukr.].
2. Basova, I. (2017) Vnutrishno peremishcheni osoby v Ukraini: istorychno-pravovyi aspekt [Internally displaced persons in Ukraine: historical and legal aspect]. *Almanakh prava*. № 8, pp. 296–301. [in Ukr.].
3. Rezoliutsiia 1708 (2010) Vyrishennia mainovykh pytan bizhentsiv i vnutrishno peremishchenykh osib [Resolution 1708 (2010) Resolving property issues of refugees and internally displaced persons]. *Council of Europe*. URL : <https://rm.coe.int/16806b5a6d>. [in Ukr.].
4. Ohliad reahuvannia MKChKh cherez dva roky pislia eskalatsii mizhnarodnoho zbroinoho konfliktu v Ukraini [Review of the response of the ICRC two years after the escalation of the international armed conflict in Ukraine]. *International Committee of the Red Cross*. URL : <https://blogs.icrc.org/ua/2024/02/26/6655/>. [in Ukr.].
5. Kaminska, N. (2023) Problemy realizatsii i zakhystu vyborchykh prav vnutrishno peremishchenykh osib [Problems of implementing and protecting electoral rights of internally displaced persons]. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys*. № 3, pp. 22–34. [in Ukr.].
6. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons] : Zakon Ukrainy vid 20.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>. [in Ukr.].
7. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] vid 04.11.1950. Ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 17.07.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].
8. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : z ofits. tlumachenniam Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. Kyiv : Lira, 2006. 96 p. [in Ukr.].
9. Skhidne partnerstvo [Eastern Partnership]. *Ministerstvo vidnovlennia*. URL : <https://mtu.gov.ua/content/shidne-partnerstvo.html>. [in Ukr.].
10. Konventsiia pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child] vid 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text. [in Ukr.].
11. Diuzhev, D. Yak zdiisniuietsia medychne obsluhovuvannia vnutrishno peremishchenykh osib? [How is medical care provided to internally displaced persons?]. *Natsionalna Asotsiatsiia Advokativ Ukrainy*. URL : <https://unba.org.ua/publications/8189-yak-zdiysnyuet-sya-medichne-obslugovuvannya-vnutrishn-o-peremishenih-osib.html>. [in Ukr.].
12. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights] vid 16.12.1966 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text. [in Ukr.].
13. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy [Labor Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 10.12.1971. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Hrytsai. Legal provision of social standards and guarantees for internally displaced persons in Ukraine: theoretical and legal analysis. The article examines the issue of legal provision of social standards and guarantees for internally displaced persons in Ukraine. The theoretical and practical aspects of this problem are studied, in particular the role of human rights and people-centeredness in the context of protecting the rights of internally displaced persons. The author examines the historical context of the development of legal norms in the field of protection of the rights of internally displaced persons, analyses international legal documents and standards that regulate this problem. Special attention is paid to the regulatory and legal provision of social standards for this category of the population, as well as the analysis of legal guarantees in the areas of education, housing, work and employment. The work examines the problems faced by internally displaced persons in the field of legal protection and access to the judicial system. The author analyses the causes of these problems and offers ways to overcome them. Particular attention is paid to the prospects for the development of legal support for internally displaced persons in Ukraine. Proposed recommendations and ways to improve the legislation and practice of ensuring the rights of this population category. Summarising, the work is aimed at studying and analysing the current state of legal protection of internally displaced persons in Ukraine and determining ways of further development of this area.

Keywords: internally displaced persons, social standards, social guarantees, legal support, protection of human rights, people-centeredness, access to education, judicial protection, legal aid, housing conditions, labor relations, equality of opportunities.

УДК 340.132

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-25-30

Дмитро СЕЛІХОВ[©]

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «РЕІНТЕГРАЦІЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ»

Розглянуто питання теоретико-правової характеристики поняття «реінтеграція тимчасово окупованих територій». Звернено увагу на те, що головною метою сучасної науки є проведення досліджень щодо сутності процесів реінтеграції тимчасово окупованих територій і обґрунтування на підставі цього ключових напрямів відповідної державної політики, формулювання базових понять та категорій, одним із яких є термін «реінтеграція тимчасово окупованих територій», котрий у науці досліджений недостатньо. Зазначено, що відсутність належних наукових доробок негативно позначається як на стані правозастосування, так і на якості законодавства.

Сформульовано визначення поняття «реінтеграція тимчасово окупованих територій», під яким запропоновано розуміти систему комплексних, послідовних політико-правових заходів, що визначаються та реалізуються органами публічної влади та місцевого самоврядування з метою повернення тимчасово окупованих територій до правової системи України на основі принципів єдиного суверенітету та територіальної цілісності, гуманітарного об'єднання мешканців цих територій, відновлення їхніх прав і свобод, а також соціально-гуманітарних заходів із відновлення активного соціального життя, створення належних умов для повернення та адаптації, забезпечення різноманітної підтримки, зокрема соціальної, медичної, психологічної та матеріальної.

Як висновок зазначено, що реінтеграція тимчасово окупованих територій являє собою широкий комплекс заходів і повинна відбуватися в усіх ключових напрямках правової, етнопольової, гуманітарної, соціальної політик.

***Ключові слова:** реінтеграція, територіальна цілісність, державний кордон, анексія, деокупація, механізм реінтеграції, тимчасово окуповані території, права і свободи людини, інституційна система, органи публічної влади.*

Постановка проблеми. Після повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, відновлення контролю над окупованими територіями стало важливим завданням для нашої держави. Таке відновлення передбачає ефективну реінтеграцію тимчасово окупованих територій. Процес реінтеграції на тимчасово окупованих територіях є складним і має багато аспектів, що охоплюють не тільки питання безпеки, а й правові, політичні, економічні, соціальні та гуманітарні аспекти. У цьому контексті важливо не тільки відновити територіальну цілісність України, але й гарантувати адекватний захист населення, відновлення прав та свобод громадян. Тому головною метою сучасної науки є проведення досліджень щодо сутності процесів реінтеграції тимчасово окупованих територій і обґрунтування на підставі цього ключових напрямів відповідної державної політики, формулювання базових понять та категорій, одним із яких є термін «реінтеграція тимчасово окупованих територій», котрий у науці досліджений недостатньо. Відсутність належних наукових доробок негативно позначається як на стані правозастосування, так на якості законодавства. У зв'язку з цим вважаємо актуальним дослідження змісту поняття «реінтеграція тимчасово окупованих територій», що може стати основою відповідних заходів і напрямів державної політики та механізму реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У сучасній науці залишаються невивченими певні проблеми реінтеграції тимчасово окупованих територій, зокрема, це стосується самої сутності та змісту поняття «реінтеграція тимчасово окупованих територій». Такі прогалини ускладнюють концептуалізацію зазначеного явища як на доктринальному, так і на законодавчому рівнях, а також у практиці

© Д. Селіхов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2180-1010>

dmytro.selikhov@dduvs.edu.ua

правозастосування. Багато сучасних дослідників фокусувалися на проблемах, пов'язаних із деокупацією, реінтеграцією і ресоціалізацією військовослужбовців та учасників АТО/ООС, забезпеченням прав людини на тимчасово окупованих територіях, відновленням на них конституційного ладу тощо. Значні наукові здобутки у вирішенні цих проблемних питань мають такі вчені, як: О. Буткевич, С. Баранов, Ю. Бойко-Бузиль, А. Войціховський, В. Гаврилюк, Н. Камінська, І. Медяник, Л. Наливайко, А. Осипчук, М. Рабинович, М. Ржевська, Н. Шаптала, Н. Янчук, В. Явір та ін. Водночас у науці майже невисвітленим залишається питання сутності поняття «реінтеграція тимчасово окупованих територій», не здійснено його теоретико-правову характеристику.

Мета статті – надати теоретико-правову характеристику сутності та змістовного наповнення поняття «реінтеграція тимчасово окупованих територій».

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що в наукових джерелах існує багато різних підходів до тлумачення терміна «реінтеграція»: возз'єднання (reintegratio) [1]; поновлення [2, с. 391]; відтворення, повторне формування, об'єднання втрачених функцій, що уможливорює подальшу діяльність [3]; процес повернення людини в суспільство в ролі активного й незалежного члена соціального життя, що передбачає відновлення втрачених соціальних зав'язків та досягнення відповідного рівня емоційного стану [4, с. 134]; повторне включення людини до групи або процес включення в суспільство [5, с. 37; 6]; відновлення вікових, гендерних та культурно відповідних ролей у сім'ї, громаді та на робочому місці [7; 8, с. 28], – варто зазначити, що в Україні на сьогодні немає єдиного загальноприйнятого його визначення. Цей термін здебільшого тлумачиться в контексті вузько-наукових досліджень (у соціології, юридичній психології, політичній науці тощо), в аспекті відбудови та деокупації тимчасово окупованих територій, науковцями питання його змісту не висвітлюються. Термін «реінтеграція» використовується і в нормативно-правових актах країни, проте його зміст законодавцем не розкривається.

Однак у науковій літературі також можна зустріти різні тлумачення поняття «реінтеграція» у співвідношенні з термінами «інтеграція» та «консолідація», що часто вживаються як синоніми. За словами В. Явіра, вміст цих термінів часто перетинається, а їхня інтерпретація може бути різною [9, с. 65].

Як зазначає Ю. Бойко-Бузиль, реінтеграцію часто ототожнюють із ресоціалізацією, але ці терміни мають різний контекст використання. Поняття «ресоціалізація» зазвичай використовують щодо осіб, які порушують закон (наприклад, ув'язнених чи засуджених). Етимологічно «ресоціалізація» складається з префіксу «ге» (тобто «повторний процес») та терміна «соціалізація», що походить від латинського «socialis» (соціальний), і означає повторне усвідомлення суспільних цінностей та норм. У свою чергу, реінтеграція, що складається з префіксу «ге» та слова «інтеграція» («integration» – відновлення, об'єднання), передбачає об'єднання різних частин у єдине ціле. Таким чином, ресоціалізація спрямована на відновлення соціального статусу та повернення особи до прийнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Вона визначає необхідність та напрями коригування відхилень в соціальному функціонуванні [8, с. 28].

Поняття «реінтеграція» часто вживають поряд із терміном «деокупація». Але ототожнювати ці поняття не варто. Реінтеграція є послідовним процесом, що природно відбувається після деокупації і являє собою комплекс державних заходів, котрі застосовуються державою після припинення присутності збройних формувань і окупаційної адміністрації російської федерації на тимчасово окупованій території України, а також після встановлення повного контролю України над цією територією. Це означає, що відповідні території вже повернуто під загальну юрисдикцію України та відновлено конституційний лад в цих регіонах. Деокупація – це, навпаки, комплекс заходів державної політики, наслідком яких є повна відсутність на території України, що була тимчасово окупована, збройних формувань російської федерації і окупаційної адміністрації рф та встановлення загального ефективного контролю України на цій території [10]. Реінтеграція відбувається вже після деокупації.

Поняття реінтеграції приділяється певна увага і в інших країнах. Аналіз зарубіжних наукових робіт свідчить, що питання реінтеграції тимчасово окупованих територій досліджується частково, переважно в контексті історичних подій. Навіть при широкому спектрі вивчення зарубіжна наукова спільнота все ще має відставання у розумінні та категоризації цих процесів. Така ситуація пояснюється недостатньою увагою, з різних причин, до реінтеграції тимчасово окупованих територій у ХХ ст. та в

наш час, особливо в країнах Європи.

Хоча окремі дослідники вказують, наприклад, на працю Т. Лаховскі «Реінтеграція Донбасу через реконструкцію та підзвітність», один із розділів якої присвячено конфлікту на Сході України з точки зору міжнародного права [11]. Заслугує на увагу робота М. Рабіновича, в якій розглядаються питання непідконтрольних територій у Молдові (Придністров'я), Грузії (Абхазія та Південна Осетія), а з 2014 р. – в Україні (окремі райони Донецької та Луганської областей) [12]. Найбільш популярною серед зарубіжних дослідників [13-15] є так звана модель роззброєння, демобілізації та реінтеграції. Особливістю підходу представників західної наукової школи у дослідженні реінтеграції є те, що цей процес розглядається багатьма авторами переважно через «індивідуальний контекст», стосовно конкретної особистості, яка намагається адаптуватися в суспільстві за допомогою комплексу різнобічних соціальних інструментів після військових дій або отриманої психологічної чи іншого характеру травми [16, с. 73]. Визначення реінтеграції зазвичай стосується пристосування окремих осіб, які опинилися в особливих соціальних, політичних або економічних умовах, що ускладнюють або перешкоджають їхній повноцінній участі у суспільному житті. Метою реінтеграції є подолання цих перешкод та забезпечення таким особам доступу до механізмів, методів, моделей взаємодії та участі в суспільстві.

Як слушно з цього приводу зазначає І. Медяник, оскільки міжнародні інституції досліджують специфіку реінтеграції, котру використовують в Україні для тимчасово окупованих і анексованих територій, важливо враховувати, що цей процес стосується не лише територій, а й людей, які були змушені залишити їх через зовнішній негативний вплив. Отже, реінтеграція охоплює не лише повернення територій, але й адаптацію людей до соціального, культурного, економічного та політичного життя на таких територіях. Зазначений аспект має бути врахований як у наукових дослідженнях із цієї теми, так і в законодавстві [16, с. 73; 17].

Тому в Україні наразі є великий попит на дослідження сутності реінтеграції, на впровадження системної, комплексної та цілеспрямованої політики реінтеграції як невід'ємної частини державної етнічної та національної стратегії. Ця стратегія має бути спрямована на мирне врегулювання етнополітичного конфлікту, відновлення контролю, територіальної цілісності та об'єднання всіх територій України. Реінтеграція має стати єдиною ідеєю, що об'єднає поліетнічну українську націю, незалежно від етнічного походження чи місця проживання громадян.

Реінтеграція означає не лише повернення територій і відновлення їхньої цілісності, але й налагодження взаєморозуміння, адаптацію та інтеграцію населення деокупованих областей у загальнодержавний контекст. Це також передбачає захист прав, етнокультурну та етнополітичну консолідацію населення, використання спеціально розроблених форматів та політико-правових механізмів для здійснення реінтеграції на тимчасово окупованих територіях. Таким чином, реінтеграція тимчасово окупованих територій являє собою широкий комплекс заходів і повинна відбуватися в усіх ключових напрямках правової, етнонаціональної, гуманітарної, соціальної політик.

Окреслені питання також актуалізуються проблемами правового забезпечення реінтеграції дітей. Як зазначає Л. Наливайко стосовно безпеки дитини, держава має не тільки створити безпечове середовище, але й забезпечити існування дитини у такий спосіб, щоб максимально було надано можливість здійснювати і реалізовувати дітьми їхні права, свободи та інтереси [18].

Процес реінтеграції тимчасово окупованих територій передбачає комплекс заходів, що проводяться не тільки органами державної влади, але й органами місцевого самоврядування протягом перехідного періоду. При цьому важливу роль у зазначених процесах відіграє саме місцеве самоврядування, що є максимально наближеним до громадян і тому здійснює складні й численні заходи з реінтеграції тимчасово окупованих територій. Цей комплекс заходів передбачає: створення безпечного середовища та відновлення громадської безпеки і правопорядку; забезпечення свободи пересування та захисту особливо важливих державних об'єктів; допомогу у відновленні життєдіяльності населених пунктів та їхньої інфраструктури; сприяння у наданні гуманітарної допомоги та співпрацю з міжнародними організаціями; допомогу у створенні умов для відновлення належного державного управління та подальшого розвитку територіальних громад.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що в сучасних умовах

реінтеграція стає ключовим завданням для держави та її соціальних інституцій. Унаслідок війни не тільки порушено державний суверенітет країни, але й завдано шкоди цілісності суспільства та психологічному благополуччю громадян. Це підтверджує потребу у реінтеграції, що не обмежується лише деокупацією та поверненням тимчасово окупованих територій і встановленням конституційного ладу України, а передбачає також комплекс заходів щодо поновлення соціальної цілісності особи. Тому важливо розглядати проблематику реінтеграції комплексно. У подальших процесах здійснення реінтеграції тимчасово окупованих територій значну роль відіграють відповідні поняття. Проблема полягає у тому, що визначення мають важливе значення не лише для науки, але й для практичної сфери, оскільки вони впливають на законотворчість, зміст відповідної державної політики, зміст заходів, спрямованих на реінтеграцію, тощо та, врешті-решт, на розуміння того, наскільки успішними можуть бути зусилля з реінтеграції.

Отже, реінтеграцію тимчасово окупованих територій України можна розглядати як систему комплексних, послідовних політико-правових заходів, що визначаються та реалізуються органами публічної влади та місцевого самоврядування з метою повернення тимчасово окупованих територій до правової системи України на основі принципів єдиного суверенітету та територіальної цілісності, гуманітарного об'єднання мешканців цих територій, відновлення їхніх прав і свобод, а також соціально-гуманітарних заходів з відновлення активного соціального життя, створення належних умов для повернення та адаптації, забезпечення різноманітної підтримки, зокрема соціальної, медичної, психологічної та матеріальної.

Список використаних джерел

1. Савчук І. Г. Реінтеграція // Словник суспільної географії. URL : <https://geohub.org.ua/node/4868>.
2. Голубовська І. О., Шовковий В. М., Лефтерова О. М. та ін. Багатомовний юридичний словник-довідник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
3. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова ; ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 274 с.
4. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упор. Л. В. Лохвицька. 2-е вид., оновл. Тернопіль : Мандрівець, 2017. 232 с.
5. Міжнародна термінологія у сфері міграції : українсько-англійський тлумачний словник. Київ : Міжнародна організація з міграції, 2015. 100 с.
6. Наливайко Л. Р., Орешкова А. Ф. Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття. *Право і суспільство*. 2018. № 1. Ч. 1. С. 34–39.
7. Наливайко Л. Р. Соціально-економічні та культурні права і свободи внутрішньо переміщених осіб: теоретико-правова характеристика : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 196 с.
8. Бойко-Бузиль Ю. Правові та психологічні основи поняття «реінтеграція учасників бойових дій». *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2021. Вип. 9. С. 28–34.
9. Явір В. А. Реінтеграція: до проблеми визначення, суті та позиціонування у політиці України. *S.P.A.C.E.* 2017. № 6. С. 64–67.
10. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.
11. Lachowski T. The reintegration of Donbas through reconstruction and accountability. An international law perspective // *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict* / ed. by H. Shelest, M. Rabinovych. Palgrave Macmillan, 2020. 388 p. P. 145–183.
12. Rabinovych M. The domestic dimension of defining uncontrolled territories and its value for conflict transformation in Moldova, Georgia, and Ukraine // *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict* / ed. by H. Shelest, M. Rabinovych. Palgrave Macmillan, 2020. 388 p. P. 107–143.
13. Shimir A. H. Demobilization, Disarmament and Reintegration (DDR): A New DDR Approach for Iraq. Athens : Ohio University, 2021. 75 p. URL : https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/ws/send_file/send?accession=ohiou161901724484828&disposition=inline.
14. Peña A. D. P. G. Exploring the impact of the disarmament, demobilisation and reintegration process on post-conflict peace : PhD thesis. Colchester : University of Essex, 2018. 307 p. URL: https://repository.essex.ac.uk/22364/1/Exploring%20the%20impact%20of%20the%20DDR%20process%20on%20postconflict%20peace_25_June_2018.pdf.
15. Roll K. C. Inventing the veteran, imagining the state: post-conflict reintegration and state consolidation in Timor-Leste (1999-2002) : thesis. Oxford : University of Oxford, 2014. 307 p. URL : <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:04cf1693-38e7-4ea8-9625-f9fbd63ab539/files/m52fa05e4d54221bff822860161e59c91>.
16. Медяник І. С. Теоретико-правові питання реінтеграції тимчасово окупованих та

анексованих територій у вітчизняній та світовій науці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2023. Вип. 79. Ч. 1. С. 70–76.

17. Наливайко Л. Р., Чепік-Трегубенко О. С. Децентралізація влади в Україні в умовах розбудови демократичного громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 10. С. 44–47.

18. Наливайко Л. Р. Поняття та зміст адміністративно-правового забезпечення прав дитини на безпечні умови життя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2 (123). С. 8–14.

Надійшла до редакції 27.05.2024

Прийнято до опублікування 05.06.2024

Reference

1. Savchuk, I. H. Reintegratsiia [Reintegration] // Slovník suspilnoi geohrafii. *Geo Hub*. URL : <https://geohub.org.ua/node/4868>. [in Ukr.].

2. Holubovska, I. O., Shovkovyi, V. M., Lefterova, O. M. ta in. (2012) Bahatomovnyi yurydychnyi slovnyk-dovidnyk [Multilingual legal dictionary-reference]. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet». 543 p. [in Ukr.].

3. Psykholohichnyi slovnyk [Psychological dictionary] / avt.-uklad. V. V. Syniavskiy, O. P. Serhieienkova ; red. N. A. Pobirchenko. Kyiv : Naukovyi svit, 2007. 274 p. [in Ukr.].

4. Tlumachnyi slovnyk-minimum iz sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty [Minimum explanatory dictionary of social pedagogy and social work] / upor. L. V. Lohvytska. 2-e vyd., onovl. Ternopil : Mandrivets, 2017. 232 p. [in Ukr.].

5. Mizhnarodna terminolohiia u sferi mihratsii [International terminology in the field of migration] : ukrainsko-anhliiskiy tlumachnyi slovnyk. Kyiv : Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii, 2015. 100 p. [in Ukr.].

6. Nalyvaiko, L. P., Orieshkova, A. F. (2018) Vnutrishno peremishcheni osoby: vyznachennia poniattia [Internally displaced persons: definition of the concept]. *Pravo i suspilstvo*. № 1. Ch. 1, pp. 34–39. [in Ukr.].

7. Nalyvaiko, L. R. (2023) Sotsialno-ekonomichni ta kulturni prava i svobody vnutrishno peremishchenykh osib: teoretyko-pravova kharakterystyka [Socio-economic and cultural rights and freedoms of internally displaced persons: theoretical and legal characteristics] : monohrafiia. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 196 p. [in Ukr.].

8. Boiko-Buzyr, Yu. (2021) Pravovi ta psykholohichni osnovy poniattia «reintegratsiia uchasyvnykh boiovykh dii» [Legal and psychological foundations of the concept of «reintegration of participants in hostilities»]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia psykholohichni nauky*. Vyp. 9, pp. 28–34. [in Ukr.].

9. Iavir, V. A. (2017) Reintegratsiia: do problemy vyznachennia, suti ta pozytsiuvannia u politytsi Ukrainy [Reintegration: to the problem of definition, essence and positioning in the politics of Ukraine]. *S.P.A.C.E.* № 6, pp. 64–67. [in Ukr.].

10. Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovani terytorii Ukrainy [On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 15.04.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>. [in Ukr.].

11. Lachowski, T. (2020) The reintegration of Donbas through reconstruction and accountability. An international law perspective // Decentralization, Regional Diversity, and Conflict / ed. by H. Shelest, M. Rabinovych. Palgrave Macmillan. 388 p., pp. 145–183.

12. Rabinovych, M. (2020) The domestic dimension of defining uncontrolled territories and its value for conflict transformation in Moldova, Georgia, and Ukraine // Decentralization, Regional Diversity, and Conflict / ed. by H. Shelest, M. Rabinovych. Palgrave Macmillan. 388 p., pp. 107–143.

13. Shimir, A. H. (2021) Demobilization, Disarmament and Reintegration (DDR): A New DDR Approach for Iraq. Athens : Ohio University. 75 p. URL : https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/ws/send_file/send?accession=ohiou161901724484828&disposition=inline.

14. Peña, A. D. P. G. (2018) Exploring the impact of the disarmament, demobilisation and reintegration process on post-conflict peace : PhD thesis. Colchester : University of Essex. 307 p. URL : https://repository.essex.ac.uk/22364/1/Exploring%20the%20impact%20of%20the%20DDR%20process%20on%20postconflict%20peace_25_June_2018.pdf.

15. Roll, K. C. (2014) Inventing the veteran, imagining the state: post-conflict reintegration and state consolidation in Timor-Leste (1999-2002) : thesis. Oxford : University of Oxford. 307 p. URL : <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:04cf1693-38e7-4ea8-9625-f9fbd63ab539/files/m52fa05e4d54221bff822860161e59c91>.

16. Medianyuk, I. S. (2023) Teoretyko-pravovi pytannia reintegratsii tymchasovo okupovanykh ta aneksovanykh terytorii u vitchyzniani ta svitovii nauks [Theoretical and legal issues of reintegration of temporarily occupied and annexed territories in domestic and world science]. *Naukovyi visnyk Uzhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo*. Vyp. 79. Ch. 1, pp. 70–76. [in Ukr.].

17. Nalyvaiko, L. R., Chepik-Trehubenko, O. S. (2015) Detsentralizatsiia vlady v Ukraini v umovakh rozbudovy demokratychnoho hromadianskoho suspilstva [Decentralization of power in Ukraine

in the context of building a democratic civil society]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 10, pp. 44–47. [in Ukr.].

18. Nalyvaiko, L. R. (2023) Poniattia ta zmist administratyvno-pravovoho zabezpechennia prav dytyny na bezpechni umovy zhyttia [The concept and content of the administrative and legal provision of the child's rights to safe living conditions]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2 (123), pp. 8–14. [in Ukr.].

ABSTRACT

Dmytro Selikhov. Theoretical and legal characteristics of the concept «reintegration of temporarily occupied territories». The article is devoted to the theoretical and legal characteristics of the concept of «reintegration of temporarily occupied territories». Attention is drawn to the fact that the main goal of modern science is to conduct research on the essence of the processes of reintegration of temporarily occupied territories and justify, on the basis of this, the key directions of the corresponding state policy, the formulation of basic concepts and categories, one of which is the term «reintegration of temporarily occupied territories», which has not been sufficiently studied in science. It is noted that the lack of appropriate scientific developments negatively affects both the state of law enforcement and the quality of legislation.

The definition of the concept of «reintegration of temporarily occupied territories» is formulated, under which it is proposed to understand a system of complex, consistent political and legal measures, which are defined and implemented by public authorities and local self-government bodies with the aim of returning temporarily occupied territories to the legal system of Ukraine based on the principles of unified sovereignty and territorial integrity, the humanitarian association of residents of these territories, as well as the restoration of their rights and freedoms, as well as social and humanitarian measures to restore active social life, create appropriate conditions for return and adaptation, and provide various support, including social, medical, psychological and material.

As a conclusion, it is stated that the reintegration of temporarily occupied territories represents a wide range of measures and should take place in all key directions of legal, ethno-national, humanitarian and social policies.

Keywords: *reintegration, territorial integrity, state border, annexation, deoccupation, reintegration mechanism, temporarily occupied territories, human rights and freedoms, institutional system, public authorities.*

УДК 351.741 : 342.951

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-30-36

Андрій СОБАКАРЬ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ДИСЦИПЛІНИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ (АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ) В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

На основі аналізу чинного законодавства України та практики його застосування, теоретичного осмислення низки наукових праць і різних галузей знань з'ясовано сутність, значення та особливості громадського контролю як засобу забезпечення законності та дисципліни застосування заходів адміністративного примусу (адміністративної відповідальності) в діяльності поліції.

Доведено пряму ефективність можливостей громадського контролю як інструмента у забезпеченні законності та дисципліни в діяльності поліції щодо застосування заходів адміністративного примусу, у тому числі й адміністративної відповідальності, адже саме в цій сфері має місце найбільша кількість порушень законності з боку уповноважених посадових осіб.

Встановлено характерні ознаки громадського контролю, орієнтованого на підтримання режиму законності та дисципліни у службовій діяльності різних поліцейських підрозділів, захист прав та законних інтересів окремих громадян та соціальних груп, зокрема виділено деякі базові ознаки, що помітно відрізняють його від інших видів публічного контролю.

© А. Собакарь, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7618-0031>

andrii.sobakar@dpuvs.edu.ua

З'ясовано сутність громадського контролю за законністю застосування заходів адміністративного примусу, що полягає у систематичному спостереженні, аналізі та оцінці дій органів та підрозділів поліції з метою забезпечення дотримання прав і свобод громадян, а також запобігання зловживанням та порушенням. Цей контроль спрямовано на підвищення прозорості та підзвітності поліцейських підрозділів, а також на зміцнення довіри до них.

Сформульовано низку пропозицій та рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності громадського контролю за законністю застосування заходів адміністративного примусу.

Ключові слова: законність, дисципліна, контроль, громадський контроль, громадськість, поліція, примус, адміністративний примус, адміністративна відповідальність, адміністративне провадження.

Постановка проблеми. Важливою складовою системи захисту прав та свобод людини і громадянина, ефективність якої залежить від дотримання законодавства всіма органами влади, рівня розвитку механізму стримувань та противаг, взаємодії влади та інститутів громадянського суспільства, є громадський контроль. Саме він та система подальших заходів впливу фактично забезпечують стійкість багатьох систем управління, незважаючи на складнощі та протиріччя, що об'єктивно виникають у процесі їх функціонування.

У сучасній українській державі контроль має багатофункціональний характер. Саме недержавний (громадський) контроль фактично уособлює діяльність громадянського суспільства, нівелює конфлікти і протиріччя у соціумі, що виникають, відбиває суспільну думку з різних резонансних питань, доповнює механізм контролю новими можливостями. По суті громадський контроль – це наочний прояв соціального контролю як свого роду протиставлення з боку активної частини суспільства можливим та існуючим зловживанням діями (бездіяльністю), рішеннями та поведінкою осіб, наділених владними повноваженнями, спроба досягти соціальної рівності, справедливості, суспільного консенсусу, захисту.

В адміністративно-юрисдикційній діяльності, насамперед Національної поліції України, громадському контролю належить особлива роль, адже він характеризується спостереженням і перевіркою правомірності діяльності об'єкта контролю та відповідності тих чи інших фактичних дій вимогам чинного законодавства з можливістю втручання в оперативно-господарську та виробничу діяльність для усунення виявлених недоліків [1]. Найбільше останніх виникає під час провадження у справах про адміністративні правопорушення, застосування заходів адміністративного примусу та превентивних поліцейських заходів тощо. Серед них – численні факти порушень правил кваліфікації виявлених адміністративних правопорушень, внесення виправлень до адміністративних протоколів, порушення порядку направлення водія для проведення огляду на стан алкогольного сп'яніння, порушення правил адміністративного затримання, накладення адміністративних стягнень тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. На жаль, попри всю нагальність потреби забезпечення законності застосування поліцією заходів адміністративного примусу, питання використання можливостей громадського контролю для досягнення означеної мети залишалися поза увагою вітчизняних правників. Хоча непоодинокими є наукові роботи, безпосередньо присвячені дослідженню особливостей громадського контролю за діяльністю поліції, серед яких, зокрема, роботи С. Брателя [2], О. Музичука [3], Л. Наливайко [4], Р. Миронока [5], О. Юніна [6] та інших вчених. Однак, незважаючи на численні дослідження особливостей громадського контролю у роботах сучасних науковців, питання використання його можливостей у забезпеченні законності застосування заходів примусу не можна вважати вирішеними як на методологічному, так і на практичному рівні.

Отже, недостатність розробок на теоретичному рівні та наявність практичних правових проблем підкреслюють актуальність обраного напрямку дослідження.

Метою статті є з'ясування сутності та особливостей громадського контролю як засобу забезпечення законності та дисципліни застосування заходів адміністративного примусу в діяльності поліції.

Виклад основного матеріалу. Важливими чинниками досягнення завдань адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції, забезпечення прав та законних інтересів громадян як учасників провадження у справах про адміністративні правопорушення, забезпечення законності під час застосування заходів адміністративного примусу, у тому числі й адміністративної відповідальності, постають

засоби адміністративного права, втіленні у відповідних методах і формах регламентації суспільних відносин, найбільш яскраво серед яких виділяється контроль, насамперед його громадський різновид. Останній виступає не лише важливою складовою публічного адміністрування, але й найважливішим чинником розвитку громадянського суспільства.

Громадський контроль, як особлива форма волевиявлення суспільства, є однією з гарантій реалізації конституційного механізму народовладдя. Обмеженість ресурсів не завжди дозволяє державному контролю забезпечити належний рівень забезпечення прав та інтересів громадян, у зв'язку з чим постає необхідність широкого використання можливостей громадськості, котра за допомогою відповідного правового інструментарію та певних форм спостерігатиме за якістю та відповідністю надання поліцейських послуг, застосування превентивних поліцейських заходів та заходів примусу, реалізації повноважень щодо додержання прав та свобод людини і громадянина, їх ефективного захисту тощо.

Одним із принципів, закріплених у розділі II Закону України «Про Національну поліцію», є принцип відкритості та прозорості (ч. 1 ст. 9) [7], дієвим способом реалізації якого в діяльності органів Національної поліції виступає громадський контроль. Попри те, що зазначений вид контролю не є новим, часто він має формальний характер. Дієві та ефективні можливості щодо реалізації громадського контролю надає реформування законодавства у сфері діяльності поліції та концепція Community Policing (діяльність поліції в інтересах громади) [8, с. 43].

Такий контроль можна розуміти як організоване спостереження, що здійснюється у встановленій правовій формі невідними суб'єктами, за допомогою громадської перевірки, аналізу та суспільної оцінки поліцейських актів, що видаються, і прийнятих рішень із метою забезпечення громадської (публічної) безпеки. Організуючий характер цієї діяльності зумовлює наявність правосуб'єктності органів контролю, чітко сформульованих цілей та завдань, а також принципів, від успішної реалізації яких залежать результати громадського контролю. Останній здійснюється громадськими організаціями чи окремими громадянами, а також органами місцевого самоврядування [9].

Особливо важливою вбачається роль громадського контролю в адміністративно-юрисдикційній діяльності поліції, насамперед під час застосування заходів примусу, адже саме в цій сфері має місце найбільша кількість порушень законності з боку уповноважених посадових осіб.

Попри те, що Закон України «Про Національну поліцію» доповнено ст. 90-1, згідно з якою під час дії воєнного стану громадський контроль за діяльністю поліції не здійснюється [7], тобто під час воєнного стану не може бути річного звіту про діяльність поліції, прийняття резолюції недовіри керівникам поліції, зустрічей з органами місцевого самоврядування та населенням, залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських, такий контроль є об'єктивною необхідністю, що обумовлюється у тому числі значним розширенням повноважень під час застосування превентивних поліцейських заходів в умовах воєнного стану, адже поліція отримала: по-перше, можливість здійснювати перевірку документів та фіксувати дані, що містяться в документах, якщо особа володіє зовнішніми ознаками, схожими на зовнішні ознаки особи, яка самовільно залишила місце для утримання військовополонених (п. 1 ч. 1 ст. 32); по-друге, право зупиняти транспортні засоби, якщо наявна інформація, що свідчить про те, що водій або пасажир транспортного засобу є особою, яка самовільно залишила місце для утримання військовополонених; по-третє, можливість використовувати у своїй діяльності такі технічні засоби, як безпілотні літальні апарати та спеціальні технічні засоби протидії їх застосуванню; спеціалізоване програмне забезпечення для здійснення аналітичної обробки фото- й відеоінформації, у тому числі для встановлення осіб і номерних знаків транспортних засобів; по-четверте, право застосовувати будь-які підручні засоби, а не тільки ті спеціальні засоби, що передбачені для відбиття нападу, що загрожує життю чи здоров'ю поліцейського або іншої особи, та усунення небезпеки у стані крайньої необхідності або при затриманні особи, яка вчинила правопорушення та/або чинить опір (ч. 5 ст. 42); по-п'яте, право застосовувати заходи примусу, передбачені ст. 42, стосовно осіб, які беруть участь у збройній агресії проти України, без урахування вимог та заборон, що стосуються порядку застосування заходів примусу, порядку застосування спеціальних засобів та порядку застосування

вогнепальної зброї (ч. 9 ст. 42).

Відсутність у таких випадках громадського контролю, по-перше, не сприяє належній реалізації громадянами своїх прав і законних інтересів, а по-друге, сама поліція позбавляється важливого засобу контролю за законністю дій її працівників та засобу покращення поліцейської діяльності [10, с. 186].

Сутність громадського контролю за законністю застосування заходів адміністративного примусу полягає у систематичному спостереженні, аналізі та оцінці дій органів та підрозділів поліції з метою забезпечення дотримання прав і свобод громадян, а також запобігання зловживанням та порушенням. Цей контроль спрямовано на підвищення прозорості та підзвітності поліцейських підрозділів, а також на зміцнення довіри до них.

Потрібним у нинішніх умовах є залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських, що також закріплено законодавчо, але потребує додаткового вироблення практичних механізмів такої спільної діяльності. Згідно із Законом України «Про Національну поліцію» контроль за її діяльністю може здійснюватися у формі залучення представників громадськості до спільного розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських та до перевірки інформації про належне виконання покладених на них обов'язків відповідно до законів та інших нормативно-правових актів України [7].

Крім Закону України «Про Національну поліцію», важливе значення у регулюванні громадського контролю за її діяльністю в цьому напрямі мають підзаконні нормативно-правові акти, серед яких наказ МВС України № 95 від 07.02.2017 «Про організацію роботи із запитами на публічну інформацію в Національній поліції України» [11] та наказ МВС України № 930 від 15.11.2017 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України» [12]. Мета такого контролю за діяльністю поліції полягає у забезпеченні реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина; забезпеченні врахування громадської думки, пропозицій та рекомендацій громадян, громадських організацій та інших інституцій громадянського суспільства під час прийняття рішень посадовими особами органів або підрозділів Національної поліції України.

Завдання такого контролю спрямовані на: формування та розвиток громадянського суспільства; підвищення рівня довіри громадян до діяльності правоохоронних органів, а також забезпечення їхньої тісної взаємодії з інститутами громадянського суспільства; сприяння запобіганню та вирішенню соціальних конфліктів; реалізацію громадянських ініціатив, спрямованих на захист прав та свобод людини і громадянина; забезпечення прозорості та відкритості поліцейської діяльності; формування в суспільстві нетерпимості до корупційної поведінки; підвищення ефективності адміністративно-юрисдикційної діяльності органів та підрозділів Національної поліції, насамперед у частині застосування заходів адміністративного примусу та під час притягнення винних до адміністративної відповідальності.

Різноманітність форм соціального контролю дозволяє виділити найбільш поширені форми громадського контролю за діяльністю правоохоронних інституцій. Громадський контроль за діяльністю Національної поліції також здійснюється у певних організаційно-правових формах. У Законі України «Про Національну поліцію» передбачено низку організаційно-правових форм громадського контролю за діяльністю поліції, серед яких, наприклад, представництво громадськості в колегіальних органах при центральних та територіальних підрозділах Національної поліції; участь в обговоренні та підготовці нормативно-правових актів, що регулюють діяльність Національної поліції; безпосереднє звернення громадян та ЗМІ до органів Національної поліції з метою отримання інформації про їхню діяльність та її оприлюднення; участь представників громадськості у відборі кадрів в Національній поліції та проходженні атестації кадрів; участь представників громадськості при приведенні службової перевірки щодо скарг на дії чи бездіяльність поліцейських та ін. [7].

Потреба ефективного громадського контролю обумовлена реформуванням (модернізацією) правоохоронної системи, що супроводжується постійним зростанням бюрократії, ризиками посадових зловживань, боротьбою з корупцією, підвищенням якості реалізації державних функцій та наданням державних послуг.

Позитивним у цьому плані є зарубіжний досвід використання можливостей

громадських інституцій за основними напрямками діяльності поліцейських підрозділів. Зокрема, у США Концепція цивільного спостереження вперше була запропонована в 1935 р. щодо діяльності поліції. Американський союз цивільних свобод (ACLU) та Міжнародна асоціація цивільного контролю правоохоронних органів (IACOLE) стверджували, що взаємодія громадян та поліції має будуватися на партнерських відносинах, передбачаючи рівність, відкритість, відповідальність та довіру. Якщо громадяни не мають уявлення про діяльність поліцейських, наявними є факти зловживань із боку останніх, відділи поліції опираються здійсненню цивільного спостереження, це призводить до збільшення підозр і зниження авторитету правоохоронців. Зниження довіри, у свою чергу, формує неповагу, правовий нігілізм і навіть протестні дії. Названа концепція передбачає чотири моделі (форми) здійснення контролю за діяльністю поліції. По-перше, свого часу в США було створено Громадянську наглядову раду («Citizen Review Board»), що передбачає постійну участь громадян у здійсненні громадського спостереження, а після незалежного розслідування – формування висновків щодо виправданості дій у певній ситуації, достатності доказів, законності застосування заходів примусу, обґрунтованості притягнення до відповідальності винних осіб. Друга форма (модель) – «Police Review/Citizen Oversight» (поліцейський огляд/цивільне спостереження), в якій попередній розгляд скарг здійснюється самими поліцейськими. Третя модель – «Police Review/Citizen-Police Appeal Board» (поліцейський огляд/цивільно-поліцейська апеляційна рада), де скарги розглядаються у поліції службою внутрішнього розслідування. Останні дві моделі не можна назвати незалежними, оскільки в більшості випадків рішення приймаються одноосібно начальником поліції; однак як експерти можуть залучатися громадяни. Четверта модель – «Independent Citizen Auditor» (незалежний громадський аудитор). Останній контролює процес розгляду скарг із боку громадян правоохоронними органами щодо законності та дає необхідні рекомендації. Відповідно до цієї форми громадського контролю процес обробки скарг повністю перебуває у руках поліції. Проте аудитор чи група аудиторів мають доступ до цього процесу і розглядають його на предмет ефективності та точності висновків, за необхідності дають рекомендації щодо покращення процесу. Аудитор розглядає рішення щодо скарги та зв'язується із заявником для оцінки задоволеності результатом [13].

Вбудовуючи громадський контроль в єдину правоохоронну систему, орієнтовану на підтримання режиму законності та дисципліни у службовій діяльності різних поліцейських підрозділів, захист прав та законних інтересів окремих громадян та соціальних груп, можна виділити деякі його базові ознаки, а саме:

- а) обумовленість контролю об'єктивними існуючими соціальними потребами додаткового захисту;
- б) соціально-коригуючий характер діяльності всіх уповноважених суб'єктів контролю;
- в) нормативна забезпеченість можливості реалізації відповідних засобів, форм та методів публічного контролю;
- г) орієнтація на виявлення відхилень від заданих параметрів із наступним організаційно-правовим реагуванням;
- д) включеність у діяльність відповідних поліцейських органів та підрозділів за допомогою системної координації та взаємодії з різних напрямів;
- е) переважання в тих сферах, де потрібен багатосторонній підхід в оцінці не стільки законності, скільки справедливості та доцільності дій уповноважених поліцейських структур;
- ж) виокремленість, що виявляється у виділенні специфічних пріоритетів та завдань такого роду діяльності;
- з) обмеженість у можливості використання заходів організаційно-правового реагування та примусового, зокрема карального, впливу;
- і) необхідність дотримання процесуальних та процедурних норм як складової частини певного адміністративно-юрисдикційного провадження;
- к) на відміну від репресивної складової при здійсненні державного контролю, орієнтація на інформаційний компонент із метою більш ефективного впливу на відповідному державному рівні управління.

Висновки. Таким чином, ефективне вдосконалення громадського контролю за законністю застосування заходів адміністративного примусу потребує комплексного

підходу, має передбачати розвиток законодавчої бази та здійснюватися за концептуальними напрямками, спрямованими на: прийом, накопичення та обробку інформації, що надходить від громадян у вигляді скарг, заяв, пропозицій (інформаційний компонент); консультування громадян із правових питань, надання безкоштовного юридичного супроводу під час провадження у справах про адміністративні правопорушення або підготовки до судових процесів та в ході судових засідань (консультативний компонент); проведення власних розслідувань, спрямованих на перевірку фактів, викладених у скаргах громадян, та виявлення корупційних факторів у діяльності поліцейських підрозділів (дослідницький компонент); підготовку та опублікування звітів про поточний стан дотримання законності та дисципліни в діяльності поліції (моніторинговий компонент); підготовку й надання пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, включно з можливістю коригувального організаційного та нормативно-правового впливу (нормативний компонент), створення превентивних громадських механізмів, спрямованих на запобігання порушенням законності з боку поліції, встановлення причин та умов, що сприяють їх поширенню (превентивний компонент).

Список використаних джерел

1. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посібник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Атіка, 2009. 640 с.
2. Братель С. Г. Громадський контроль за діяльністю міліції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2007. 269 с.
3. Музичук О. М. Форми контролю за діяльністю правоохоронних органів. *Адміністративне право і процес*. 2012. № 1. С. 41–48.
4. Наливайко Л. Р., Савченко О. В. Теоретико-правові засади громадського контролю за діяльністю органів державної влади : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2017. 276 с.
5. Миرونюк Р. В. Громадський контроль за діяльністю поліції : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 134 с.
6. Юнін О. Громадський контроль за діяльністю поліції: міжнародна практика та досвід окремих зарубіжних держав. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. Спец. вип. № 2 (115). С. 25–31.
7. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text>.
8. Припутень Д. С. Громадський контроль за діяльністю Національної поліції України. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 42–47.
9. Сківський І. О. Громадський контроль у публічному управлінні: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук. : 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 413 с.
10. Солнцева Х. В. Деякі питання організації поліцейської діяльності. *Право та інновації*. 2017. № 1 (17). С. 111–115.
11. Про організацію роботи із запитами на публічну інформацію в Національній поліції України : наказ МВС України від 07.02.2017 № 95. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0284-17#Text>.
12. Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України : наказ МВС України від 15.11.2017 № 930. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1493-17#Text>.
13. Police Accountability and Citizen Review. URL : https://www.lynchburgvapolice.gov/wp-content/uploads/2020/10/IR49_Police_Accountability_and_citizen_review.pdf.

Надійшла до редакції 27.05.2024

Прийнято до опублікування 04.06.2024

References

1. Stetsenko, S. H. (2009) *Administratyvne pravo Ukrainy* [Administrative law of Ukraine] : navch. posibnyk. 2-e vyd., pererob. i dop. Kyiv : Atika. 640 p. [in Ukr.].
2. Bratel, S. H. (2007) *Hromadskyi kontrol za diialnistiu militsii* [Public control over militia activities] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kyiv, 2007. 269 p. [in Ukr.].
3. Muzychuk, O. M. (2012) *Formy kontroliu za diialnistiu pravookhoronnykh orhaniv* [Forms of control over the activities of law enforcement agencies]. *Administratyvne pravo i protses*. № 1, pp. 41–48. [in Ukr.].
4. Nalyvaiko, L. R., Savchenko, O. V. (2017) *Teoretyko-pravovi zasady hromadskoho kontroliu za diialnistiu orhaniv derzhavnoi vlady* [Theoretical and legal principles of public control over the activities of state authorities] : monohrafiia. Kyiv : Khai-Tek Pres. 276 p. [in Ukr.].
5. Myroniuk, R. V. (2020) *Hromadskyi kontrol za diialnistiu politsii* [Public control over police activities] : monohrafiia. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 134 p. [in Ukr.].

6. Yunin, O. (2021) Hromadskyi kontrol za diialnistiu politsii: mizhnarodna praktyka ta dosvid okremykh zarubizhnykh derzhav [Public control over police activities: international practice and experience of certain foreign states]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Spets. vyp. № 2 (115), pp. 25–31. [in Ukr.].

7. Pro Natsionalnu politsiiu [About the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text>. [in Ukr.].

8. Pryputen, D. S. (2020) Hromadskyi kontrol za diialnistiu Natsionalnoi politsii Ukrainy [Public control over the activities of the National Police of Ukraine]. *Pravova pozytsiia*. № 2 (27), pp. 42–47. [in Ukr.].

9. Skvirskyi, I. O. (2013) Hromadskyi kontrol u publichnomu upravlinni: teoretyko-pravovi ta prakseolohichni aspekty [Public control in public administration: theoretical-legal and praxeological aspects] : dys. ... d-ra yuryd. nauk.: 12.00.07. Zaporizhzhia. 413 p. [in Ukr.].

10. Solntseva, Kh. V. (2017) Deiaki pytannia orhanizatsii politseiskoi diialnosti [Some issues of organization of police activity]. *Pravo ta innovatsii*. № 1 (17), pp. 111–115. [in Ukr.].

11. Pro orhanizatsiiu roboty iz zapytamy na publichnu informatsiiu v Natsionalnii politsii Ukrainy [About the organization of work with requests for public information in the National Police of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy vid 07.02.2017 № 95. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0284-17#Text>. [in Ukr.].

12. Pro zatverdzhennia Poriadku rozghliadu zvernenn ta orhanizatsii provedennia osobystoho pryjomu hromadian v orhanakh ta pidrozdilakh Natsionalnoi politsii Ukrainy [On approval of the Procedure for consideration of appeals and organization of personal reception of citizens in bodies and units of the National Police of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy vid 15.11.2017 № 930. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1493-17#Text>. [in Ukr.].

13. Police Accountability and Citizen Review. URL : https://www.lynchburgvapolice.gov/wp-content/uploads/2020/10/IR49_Police_Accountability_and_citizen_review.pdf.

ABSTRACT

Andrii Sobakar. Public control as a means of ensuring legality and discipline in the application of measures of administrative coercion (administrative responsibility) in police activities. In the article, based on the analysis of the current legislation of Ukraine and the practice of its application, the theoretical understanding of a number of scientific works from various fields of knowledge, the essence, significance and peculiarities of public control as a means of ensuring the legality and discipline of the application of measures of administrative coercion (administrative responsibility) in the activities of the police are clarified.

The direct effectiveness of the possibilities of public control as a tool in ensuring legality and discipline in police activities with regard to the application of measures of administrative coercion, including administrative responsibility, has been proven, because it is in this area that the largest number of legal violations by authorized officials occurs.

The characteristic features of public control, focused on maintaining the regime of legality and discipline in the official activities of various police units, protection of the rights and legitimate interests of individual citizens and social groups, have been established, in particular, some of its basic features have been highlighted, which significantly distinguish it from other types of public control.

The essence of public control over the legality of the application of administrative coercion measures has been clarified, which consists in systematic observation, analysis and evaluation of the actions of police bodies and units in order to ensure compliance with the rights and freedoms of citizens, as well as to prevent abuse and violations. This control is aimed at increasing the transparency and accountability of police units, as well as at strengthening trust in them.

A number of proposals and recommendations aimed at increasing the effectiveness of public control over the legality of the application of administrative coercion measures have been formulated.

Keywords: *legality, discipline, control, public control, public, police, coercion, administrative coercion, administrative responsibility, administrative proceedings.*

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)''1956/1962''
DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-37-44

**Валентина
БОНЯК**[©]
доктор юридичних
наук, професор
(Дніпровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

**Володимир
ГРЕЧЕНКО**[©]
доктор історичних
наук, професор
(Харківський
національний
університет
внутрішніх справ,
м. Харків, Україна)

ПІДГОТОВКА КАДРІВ ДЛЯ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1956–1962 РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ МІЛІЦІЇ)

Розкрито актуальне та недостатньо висвітлене в історико-правовій науці питання про трансформаційні зміни кадрової політики МВС УРСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. З огляду на сучасні методологічні позиції, з залученням нових історичних джерел переосмислено питання структурної організації та діяльності одного з провідних органів охорони правопорядку – міліції, що входила до складу МВС радянської України. Авторами виокремлено як позитивні, так і негативні тенденції, що мали місце у підготовці кадрів для органів міліції Української РСР у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. Акцентовано, що на початковому етапі кадрові проблеми в органах міліції були викликані надмірною централізацією повноважень союзного МВС з вирішення кадрових питань, а з 1956 р., – навпаки, децентралізацією, зменшенням фінансування та скороченням кадрів міліції, розформуванням частини навчальних закладів МВС СРСР. Доведено, що нездатність кадрових апаратів главків союзного МВС вирішувати кадрові проблеми призвела до поступового перерозподілу повноважень та передачі їх до відання республіканських МВС. До позитивних тенденцій із покращення підготовки кваліфікованих працівників міліції віднесено відкриття навчальних пунктів та спеціальних шкіл міліції, Вищої школи МВС УРСР у м. Києві і збільшення наборів до них, а також суттєве поліпшення матеріально-фінансового забезпечення працівників міліції, проведення роботи зі зменшення плинності кадрів цього органу охорони правопорядку. На основі критичного підходу, аналізу нормативних актів, наукових публікацій, архівних матеріалів, що висвітлюють події кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст., аргументовано, що загальна атмосфера так званої відлиги сприяла трансформаційним змінам кадрової політики МВС УРСР. Це позначилося на стані законності, покращенні підготовки кадрів для цих органів охорони правопорядку, зниженні рівня злочинності тощо. Зроблено висновок про те, що в умовах існуючої на той час тоталітарної системи державного управління певна частина важливих для вдосконалення діяльності міліції завдань не могла бути вирішеною.

Ключові слова: органи охорони правопорядку, Міністерство внутрішніх справ, міліція, кадри, трансформація, поліція.

Постановка проблеми. Однією з актуальних і недостатньо висвітлених історико-правових проблем, що вимагає переосмислення, зважаючи на сучасні методологічні позиції, із залученням нових історичних джерел, є питання структурної

© В. Боняк, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3167-8514>
valentyna.boniak@dpu.edu.ua

© В. Греченко, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>
kafsgd.6f@gmail.com

організації та діяльності одного з провідних органів охорони правопорядку – міліції, що входила до складу МВС радянської України. Саме для чіткого з'ясування самого процесу трансформації та вдосконалення структурної організації залежно від того спектра функцій, що наразі покладені на всю систему МВС України, необхідно по-новому зважити та оцінити ті позитивні та негативні аспекти, що пов'язані з підготовкою кадрів для Національної поліції в сучасних умовах.

Аналіз діяльності органів охорони правопорядку за останні сто років демонструє, що недоліки в їхній роботі багато в чому були пов'язані з недостатньою кваліфікацією кадрів, їх високою плинністю та ін. Не були винятком і роки середини 1950-х, коли після смерті Й. Сталіна відбулися суттєві зміни у внутрішній та зовнішній політиці держави, а також істотні зрушення в діяльності органів охорони правопорядку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Слід зазначити, що певні аспекти окресленої проблеми розглядаються у монографічних працях В. Боняк («Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект») [1], І. Лесь («Становлення та розвиток дисциплінарних правовідносин в органах міліції УСРР-УРСР (1919-1991 рр.)») [2], С. Саблука («Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922-1960 рр.») [3]. Підготовка кадрів міліції на Харківщині в указаний період розглядається в монографії В. Сокурєнка, О. Бандурки, В. Греченка «Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.): До 100-річчя подій Української революції» [4]. Також досліджувана проблематика частково висвітлена в науковому виданні «Керівники міліції/поліції Харківщини (1918–2021 рр.)», підготовленому за загальною редакцією В. Греченка [5]. Деякі чинники, що вплинули на розробку та втілення кадрової політики в міліції у 1956–1962 рр., розглядаються в монографії О. Бандурки «Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України в 1917-2022 роках» [6]. Проте в усіх вищезгаданих ґрунтовних дослідженнях обрана нами тема спеціально не розглядається, а висвітлюються лише деякі її аспекти. Таким чином, можна констатувати, що заявлена тема є недостатньо дослідженою в історико-правовій науці та потребує окремої уваги.

Мета статті. Авторами поставлено за мету на прикладі міліції розкрити особливості підготовки кадрів для органів охорони правопорядку в українській РСР у 1956–1962 рр.

Вказана мета конкретизується в таких завданнях:

- виявити основні проблеми і недоліки кадрового забезпечення міліції;
- визначити фактори, що спричинили появу кадрових проблем міліції у вказаний період;
- висвітлити заходи, що вживалися Міністерством внутрішніх справ республіки для покращення кадрового забезпечення органів міліції.

Виклад основного матеріалу. У середині 1950-х рр. у радянській Україні виявилися серйозні проблеми, що були обумовлені надмірною централізацією вирішення кадрових питань в органах охорони правопорядку. Наприклад, у міліції затвердити одну штатну одиницю за рахунок відомчих коштів, що надавалися на охорону відомчих об'єктів, можна було лише наказом МВС СРСР.

У цей час у вищевказаному правоохоронному органі склалася ситуація, дуже схожа на ту, що мала місце ще у 1920-ті рр.: суттєво різнилася штатна чисельність підрозділів, що працювали у схожих умовах, виконували однакові завдання, – інколи обсяг навантаження, що покладался на працівника в одному регіоні, був у десятки разів більший за навантаження таких самих працівників в іншій місцевості. Так, у Волинській області один дільничний обслуговував територію, на якій проживало 1800 осіб, у Житомирській області – 18 000, у Рівненській на 10 000 міського населення припадало 43 штатні одиниці дільничних, а в Сталінській (Донецькій) області, де реєструвалося у 5-6 разів більше злочинів, штатним розкладом було передбачено лише 12 посад дільничних.

Архівні документи досліджуваного періоду свідчать про те, що через низьку зарплату на рівні управлінь штучно створювалися так звані карликові підрозділи, що складалися з 4-6 співробітників, а кількісний склад відділень становив лише 2-3 штатні одиниці, внаслідок чого співвідношення «керівник – підлеглий» складало один до трьох, а старших оперуповноважених до уповноважених – три до одного. Відбувалося скорочення чисельності працівників міліції, а загалом у органах міліції станом на листопад 1956 р. працювало 10 800 осіб. Така ситуація виникла в результаті рішення

керівництва союзного МВС.

Забезпечити необхідне вивчення реального стану кадрового забезпечення в підрозділах досліджуваного органу охорони правопорядку, а на цій підставі відбір та ефективну розстановку кадрів за такої суворой централізації, що існувала до 1956 р., було неможливо. Кадрові апарати главків МВС СРСР були нездатні врахувати наявні кадрові проблеми та впливати на їх вирішення в УРСР та в окремих регіонах, тому вони були змушені передати частину своїх повноважень з вирішення кадрових питань у республіканське Міністерство внутрішніх справ.

Слід зазначити, що для усунення кадрових проблем, намагаючись вирішити питання підвищення освітнього рівня працівників міліції, рішенням МВС союзної держави було надано вказівку всьому особовому складу пройти обов'язкову загальноосвітню підготовку. Тримісячні курси були зобов'язані пройти насамперед усі особи, які приймалися на посади командирів взводів, дільничних уповноважених та чергових підрозділів ОВС, оскільки саме ці категорії працівників міліції мали найнижчий рівень освіти.

За вищевказаних умов перед МВС України постало завдання активізації роботи з якісної підготовки кадрів.

Отже, 13 квітня 1955 р. наказом МВС УРСР № 138 у м. Харкові було створено Міжобласний навчальний пункт міліції республіки, в якому навчалося від 100 осіб перемінного складу в зимовий час і до 150 людей – улітку. Цей пункт обслуговував шість областей України [7, с. 19].

Під вищевказаний навчальний пункт були передані приміщення колишньої школи собаківництва в районі Харківського лісопарку. Міжобласний навчальний пункт міліції займав п'ять одноповерхових дерев'яних будиночків ще дореволюційної забудови, де розміщувалися навчальні класи, їдальня, клуб, спецкабінет і казарма для курсантів. Улітку на території пункту функціонувало наметове містечко й класи під стріхою. Наказом начальника Управління міліції у Харківській області для Міжобласного навчального пункту міліції було виділено окремих штат: начальником пункту було призначено майора міліції Д. Білого, заступником із навчальної частини – старшого лейтенанта міліції В. Клопова, заступником із політичної частини – майора міліції Ф. Корольова.

Викладацький склад спочатку складався з двох осіб: старшого викладача капітана міліції Н. Мітіна та викладача лейтенанта міліції П. Букреева. У 1956 р. додатково на посади викладачів було призначені лейтенанти П. Горовий та А. Водовозов, а капітан міліції Д. Штименко – першим начальником спецкабінету. Старшиною навчального пункту був старший сержант міліції П. Каретник, секретарем-рахівником – С. Кузнецова, секретарем-машиністкою – М. Калашнікова. Пункт здійснював підготовку кадрів для міліції протягом 15-ти років [8, с. 6–10].

У червні 1955 р. було також відкрито прийом у Львівську й Одеську школи міліції, що готували оперативних і слідчих працівників; строк навчання у школах становив 2 роки. На час навчання слухачі забезпечувалися обмундируванням, безкоштовним гуртожитком, харчуванням та стипендією в розмірі 400 руб. на місяць. До цих закладів могли бути зараховані як діючі працівники міліції, так і знов прийняті особи, які пройшли службу в лавах радянської армії, мали середню освіту, вік до 35 років, фізично здорові. Слухачам після закінчення навчання у школі видавалися дипломи про середню юридичну освіту [9].

З метою заохочення кращих працівників міліції Міністерством внутрішніх справ СРСР у червні 1955 р. було засновано Почесну грамоту міліції. Нею могли нагороджуватися не тільки працівники, що відзначилися, але також бригадміліці, які надавали міліції активну допомогу [10, с. 54].

Подальша реорганізація органів міліції здійснювалася відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1956 р. про зміцнення кадрів міліції. Проте зазначені в документі перетворення пов'язувалися з хибними уявленнями керівництва держави про можливість повного викорінення злочинності в найближчому майбутньому, що допусало відмирання багатьох правоохоронних структур, у тому числі й міліції. Децентралізація, зменшення фінансування та скорочення кадрів міліції як наслідок цієї волонтаристської політики відбулися на системі підготовки фахівців. Була розгорнута широка кампанія з розформування частини навчальних закладів МВС СРСР. Із 30 шкіл міліції та шкіл удосконалення начальницького складу міліції було закрито

вісім, а ще у восьми ліквідовувалися відділення підготовки та перепідготовки кадрів міліції. Кількість тих, хто навчався, була скорочена більш ніж на 4000 осіб.

Як свідчать документи Управління навчальних закладів МВС СРСР, у середині 1950-х рр. цю мережу не лише не відновлювали, а навпаки, активно руйнували. Якщо напередодні війни система міліцейської освіти мала 62 навчальні заклади, то до кінця 1950-х рр. у системі МВС СРСР функціонувало лише 38 освітніх установ із підготовки кадрів міліції, серед них – Вища школа, 13 середніх спеціальних шкіл міліції, 14 шкіл молодшого начальницького складу, вдосконалення начальницького складу міліції та з підготовки інструкторів службового собаководства.

Проблему кваліфікованих кадрів намагалися вирішити інакше, а саме за допомогою залучення до роботи в міліції через партійні організації майже 3000 осіб, які мали вищу та середню освіту, що помітних якісних змін не принесло. 79 % працівників карного розшуку, 60 % працівників відділів боротьби з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією і 45 % слідчих, як і раніше, не мали середньої освіти [4, с. 304].

Після смерті Й. Сталіна у радянській союзній державі було взято курс на певне обмеження впливу правоохоронних органів; посилювався партійний контроль над їхньою діяльністю, зокрема над функціонуванням МВС. 31 січня 1956 р. був відсторонений від посади Міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглов, який обіймав її з 1945 р. При цьому було надано вкрай різкі оцінки діяльності відомства. Створена у зв'язку з прийомом і здачею справ міністерства (новим міністром став завідувач відділом будівництва ЦК КПРС М. Дудоров) спеціальна урядова комісія тоді зауважила, що Міністерство внутрішніх справ СРСР незадовільно виконувало поставлені перед ним урядом завдання.

У результаті вищезазначених негативних тенденцій на початку 60-х рр. ХХ ст. у низці міст та областей злочинність не скорочувалась, а навіть зростала (було зафіксовано збільшення кількості саме особливо небезпечних злочинів). Такі негативні тенденції мали місце на тлі потрапляння в міліцію випадкових людей і працівників, які порушували законність, приховували злочини від обліку [11, с. 106].

Основними заходами, що їх уживало керівництво країни для створення найбільш ефективної структури апарату МВС, а також управлінь, служб, підрозділів на місцях, були такі: а) розширення прав місцевих рад (місцеві органи міліції у своїй діяльності були підзвітні відповідним радам, а також вищим органам МВС) [11, с. 107]; б) скорочення та перерозподіл штатів; в) виведення з підпорядкування МВС низки підрозділів; г) покращення роботи з кадрами та ін.

Перераховані вище трансформаційні зміни перетворилися на перманентний процес, котрий, з одного боку, стабілізував, а з іншого, – навпаки, вносив певну дезорганізацію у роботу органів міліції.

Найбільш суттєвими кадровими проблемами в досліджуваній період залишалися: недостатній професійний, освітній та культурний рівень працівників, а також численні порушення ними службової дисципліни. У повсякденній практиці міліції було чимало епізодів недбалого та недбайливого ставлення до виконання обов'язків, свавілля, бюрократичної тяганини, відмови у задоволенні законних вимог громадян, а також мали місце факти аморальних вчинків, пияцтва, зловживання службовим становищем.

Вищевказані проблеми, порушення вимог законності були породжені цілим комплексом причин, що мали застарілий і хронічний характер і стосувалися умов служби та побуту працівників міліції (фактично 11-годинний робочий день із тригодинною перервою; недостатня матеріально-технічна оснащеність підрозділів міліції; низька забезпеченість працівників житловою площею та ін.), що мало наслідком звільнення досвідчених працівників міліції, високу плінність кадрів та нестачу кваліфікованих спеціалістів.

Для усунення зазначених недоліків у досліджуваній період міністерством було прийнято низку рішень із кадрової політики, що сприяли покращенню діяльності цих органів охорони правопорядку. Отже, незважаючи на вищезазначені негативні тенденції, досліджуваний етап в історії підготовки кадрів для міліції водночас можна визначити і як якісно новий період її розвитку: 1) МВС стало приділяти більше уваги роботі з кадрами; піклувалося про належне ставлення до молодих спеціалістів, ставило перед керівниками органів міліції вимогу щодо забезпечення їх житлом, а також заохочення тих, хто мав високі показники в роботі й добре себе зарекомендував [11, с. 103]; 2) така

робота мала позитивні результати: сприяла стабілізації оперативної обстановки, покращенню діяльності міліції та скороченню скоєних злочинів, включно з особливо небезпечними [11, с. 104].

Зокрема, на відміну від 1920–1930-х рр., коли проблема відсутності загальної освіти у працівників міліції стояла досить гостро й вирішувалася повільно, що було однією з головних причин низької ефективності спеціальної підготовки міліціонерів, у 1950-ті й особливо в 1960-ті рр., із запровадженням в країні загальної семирічної, а потім восьмирічної освіти, ситуація змінювалася настільки стрімко, що до кінця 60-х років ХХ ст. міліціонер був зобов'язаний не лише мати загальну середню освіту, але й на базі середньої спеціальної та вищої освіти повною мірою володіти професійними навичками. Умови, в яких розвивалася система органів внутрішніх справ, породили потребу в кадрах із вищою юридичною освітою.

Відповідно до вимог наказу МВС СРСР № 620 1956 р. починаючи з 1 січня 1957 р. було запроваджено обов'язкове 3-місячне навчання всіх новоприйнятих на посади міліціонерів, дільничних уповноважених, інспекторів дорожнього нагляду, командирів взводів і начальників паспортних столів. З метою виконання цього наказу було перебудовано навчальний процес у Міжобласному навчальному пункті міліції в Харкові, що значно розширило спектр підготовки фахівців міліції [4, с. 305].

31 січня 1957 р. на нараді в МВС УРСР було повідомлено, що за погодженням із ЦК КПУ Радою Міністрів прийнято рішення про відкриття у м. Києві спеціальної середньої школи міліції, котра протягом двох років мала здійснювати підготовку оперативно-слідчих працівників.

Крім того, вже станом на лютий 1957 р. цей заклад за 6-місячною програмою мав здійснювати підготовку 250 начальників міськрайустанов та їхніх заступників. При зазначеній школі також мали функціонувати заочне відділення Вищої школи МВС СРСР на 400 осіб, заочне відділення середньої школи на 300 осіб і вечірне відділення на 70 осіб – практичних працівників міліції м. Києва [12].

У 1958 р. за наказом МВС СРСР від 21 березня 1958 р. був відкритий Київський філіал ВШ МВС СРСР, а 12 лютого 1960 р. Міністр внутрішніх справ України О. Бровкін направив у ЦК КПУ клопотання про реформування Київської філії Вищої школи МВС СРСР і надання їй статусу Вищої школи (інституту) МВС УРСР [13], а вже 11 квітня 1960 р. була прийнята урядова постанова про об'єднання філіалу Вищої школи МВС СРСР і Київської спеціальної середньої школи міліції й створення на цій основі Вищої школи МВС УРСР. У 1962 р. дещо змінилася назва навчального закладу, що було пов'язане зі зміною назви міністерства, – школа стала іменуватися Вищою школою Міністерства охорони громадського порядку УРСР [14].

У 1957 р. у м. Львові було відкрито відділення вечірнього і заочного навчання для підготовки оперуповноважених кримінального розшуку та дільничних інспекторів. Навчання тривало 1 рік і 10 місяців, а випускникам присвоювали звання «лейтенант міліції» та кваліфікацію «юрист». Крім цього, в регіоні функціонувала й Львівська офіцерська школа міліції МВС СРСР – навчальний заклад, що діяв протягом 1951–1989 років. Основою комплектування школи стали офіцери та сержанти колишньої 32-ї дивізії військ МВС УРСР. Термін навчання складав 11 місяців, випускникам присвоювали звання «молодший лейтенант внутрішньої служби». З 1955 р. ця школа розпочала підготовку фахівців за дворічною програмою і отримала назву «Львівська середня спеціальна школа підготовки начальницького складу МВС СРСР». Перший набір до неї складав 200 осіб, а після її закінчення курсанти отримували звання «лейтенант внутрішньої служби» [15].

28 квітня 1961 р. Міністр внутрішніх справ УРСР О. Бровкін видав наказ «Про організацію Донецької (Сталінської) спеціальної середньої школи міліції МВС УРСР». Вона створювалася з метою підготовки кадрів начальницького складу зі спеціальною середньою освітою для установ внутрішніх справ Сталінської, Луганської, Харківської областей та наближення навчання курсантів до практичної роботи органів міліції. Кількість курсантів у школі була такою: стаціонарно навчалися 300 осіб, заочно – 450 [16, с. 13].

З метою покращення матеріального становища пенсіонерів МВС та закріплення кадрів 17 лютого 1960 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про пенсії та допомогу особам начальницького і рядового складу органів Міністерства внутрішніх справ та їхнім сім'ям». У ній, зокрема, зазначалося, що пенсії за вислугу років

призначаються особам начальницького та рядового складу органів міністерств внутрішніх справ, які мають не менше 25 років вислуги. Якщо така вислуга складала понад 25 років, то призначалися надбавки від 3 % окладу, але не більше 75 % його обсягу.

Особам вищого, старшого та середнього начальницького складу органів міністерств внутрішніх справ, які мали вислугу 25 років і звільнялись у запас за віком або через хворобу та на день звільнення досягли 55 років чи звільнялись у відставку, пенсії за вислугу років призначались у розмірі 60 % від окладу та за кожен рік вислуги (понад 25 років) – по 3 % від окладу, але не більше 75 %. Було встановлено, що пенсія за вислугу років, що призначається особам начальницького та рядового складу органів міністерств внутрішніх справ, у всіх випадках не може перевищувати: для осіб вищого начальницького складу – 25 000 рублів, для осіб старшого начальницького складу – 1500 рублів, для осіб середнього, молодшого начальницького та рядового складу – 1200 рублів на місяць.

Також тодішнім законодавством передбачалися й пенсії у зв'язку з інвалідністю, якщо вона настала в період служби в органах внутрішніх справ, пенсії на випадок втрати годувальника тощо [17, с. 532–537].

Висновки. Вищевикладене свідчить про необхідність виокремлення таких тенденцій у підготовці кадрів для органів міліції Української РСР у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр.:

1) у середині 1950-х рр. XX ст. діяльність міліції вирізнялася надмірною централізацією влади у вирішенні кадрових питань. Однак нездатність кадрових апаратів главків союзного МВС вирішувати кадрові проблеми призвела до поступового перерозподілу повноважень і передачі їх до відання МВС України, що вимагало від республіканського міністерства вдосконалення роботи з підготовки кадрів;

2) виконання вимог постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1956 р., що стосувалася питань зміцнення кадрів міліції, поряд із децентралізацією, призвело до зменшення фінансування міліції, скорочення кадрів і руйнації частини закладів відомчої освіти та прийняття на службу не підготовлених працівників і, як наслідок, до зростання злочинності;

3) трансформаційні зміни кадрової політики МВС УРСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст. характеризують якісно новий період у підготовці кадрів міліції, а саме: а) для підготовки кваліфікованих працівників міліції відкрилися навчальні пункти міліції, спеціальні школи міліції та було створено Вищу школу МВС УРСР у м. Києві, а також збільшено набори до цих закладів; б) суттєво покращилося матеріально-фінансове забезпечення працівників цього органу охорони правопорядку; в) проводилася робота зі зменшення плинності кадрів.

Отже, у 1956–1962 рр. загальна атмосфера так званої відлиги сприяла трансформації кадрової політики МВС УРСР, що позначилося на стані законності, покращенні підготовки кадрів для цих органів охорони правопорядку, зниженні рівня злочинності. Водночас певна частина важливих для вдосконалення діяльності міліції завдань не могла бути вирішеною в умовах існуючої у той період тоталітарної системи державного управління.

Список використаних джерел

1. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра, 2015. 372 с.
2. Лесь І. О. Становлення та розвиток дисциплінарних правовідносин в органах міліції УСРР-УРСР (1919-1991 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 218 с.
3. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922-1960 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 476 с.
4. Сокурєнко В. В., Бандурка О. М., Греченко В. А. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.): До 100-річчя подій Української революції. Харків : Золота миля, 2017. 496 с.
5. Керівники Харківської міліції / поліції (1918–2021 рр.) : історико-правове дослідження / за заг. ред. В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с.
6. Бандурка О. М. Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України в 1917-2022 роках. Харків : Майдан, 2022. 544 с.
7. Знання. Закон. Честь : Національний університет внутрішніх справ – 1994–2004. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 265 с.

8. Міжобласна школа підготовки молодшого і середнього начскладу УВС Харківського облвиконкому : історичний формуляр (рукопис). 1981.
9. Про прийом до навчання у Львівську та Одеську школи міліції. *Радянський міліціонер*. 1955. 2 червня.
10. Про встановлення МВС СРСР Почесної грамоти міліції. *Радянська міліція*. 1955. № 1. С. 54.
11. Смирнов Ю. О., Михайленко П. П., Святоцький О.Д. та ін. Міліція України: історичний нарис, портрети, події : наук.-попул. видання / за заг. ред. Ю. О. Смирнова. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 888 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4682. Арк. 244.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5140. Арк. 29–30.
14. Етапи розвитку Національної академії внутрішніх справ. *Національна академія внутрішніх справ*. URL : <https://www.naiuu.kiev.ua/pro-akademiyu/istoriya/etapi-rozvitku-nacionalnoyi-akademiyi-vnutrishnih-sprav.html>.
15. Історія. *ЛьвДУВС*. URL : <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/history-uk.html>.
16. Донецький юридичний інститут МВС України – 50 років: історія та сьогодення. Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. 173 с.
17. Про пенсії та допомогу особам начальницького і рядового складу органів Міністерства внутрішніх справ та їхнім сім'ям: постанова Ради Міністрів СРСР 17 лютого 1960 р. // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917-2017 рр.) / за заг. ред. Міністра внутр. справ України В. Б. Авакова ; Держ. НДІ МВС України. Київ : Держ. НДІ МВС України, 2012. Т. 6. Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.) / авт. кол. : М. Г. Вербенський та ін. Харків : Озеров Г. В. : Мачулін, 2016. 988 с. С. 532–537.

Надійшла до редакції 31.05.2024

Прийнято до опублікування 06.06.2024

References

1. Boniak, V. O. (2015) Orhany okhorony pravoporiadku Ukrainy v suchasnomu vymiri: konstytutsiino-pravovyi aspekt [Law enforcement bodies of Ukraine in the modern dimension: constitutional and legal aspect] : monohrafiia. Dnipropetrovsk : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav ; Lira. 372 p. [in Ukr.].
2. Les, I. O. (2016) Stanovlennia ta rozvytok dystsyplinarykh pravovidnosyn v orhanakh militsii USRR-URSR (1919-1991 rr.) [Formation and development of disciplinary legal relations in the police bodies of the Ukrainian SSR-USSR (1919-1991)] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kharkiv. 218 p. [in Ukr.].
3. Sabluk, S. A. (2017) Kryminalno-pravovyi kontrol za zlochynnistiu v Ukraini u 1922-1960 rr. Criminal and legal control over crime in Ukraine in 1922-1960] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.01 / Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. Kyiv. 476 p. [in Ukr.].
4. Sokurenko, V. V., Bandurka, O. M., Hrechenko, V. A. (2017) Pidhotovka okhorontsiv pravoporiadku v Kharkovi: 100 rokiv istorii (1917–2017 rr.): Do 100-richchia podii Ukrainskoi revoliutsii [Training of law enforcement officers in Kharkiv: 100 years of history (1917–2017): To the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution]. Kharkiv : Zolota mylia. 496 p. [in Ukr.].
5. Kerivnyky Kharkivskoi militsii / politsii (1918–2021 rr.) [Leaders of the Kharkiv militia / police (1918–2021)] : istoryko-pravove doslidzhennia / za zah. red. V. A. Hrechenka. Kharkiv : Maidan, 2021. 402 p. [in Ukr.].
6. Bandurka, O. M. (2022) Sekretari, narkomy, ministry vnutrishnikh sprav Ukrainy v 1917-2022 rokakh [Secretaries, people's commissars, ministers of internal affairs of Ukraine in 1917-2022]. Kharkiv : Maidan. 544 p. [in Ukr.].
7. Znannia. Zakon. Chest : Natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav – 1994–2004 [Knowledge. Law. Honor : National University of Internal Affairs – 1994-2004]. Kharkiv : Vyd-vo Nats. un-tu vnutr. sprav, 2004. 265 p. [in Ukr.].
8. Mizhoblasna shkola pidhotovky molodshoho i serednoho nachskladu UVS Kharkivskoho oblyvkonkomu [Inter-regional school for training junior and middle school staff of the Kharkiv Regional Executive Committee] : istorychnyi formuliar (rukopys). 1981. [in Ukr.].
9. Pro pryiom do navchannia u Lvivsku ta Odesku shkoly militsii [About admission to study at the Lviv and Odesa militia schools]. *Radianskyi militsioner*. 1955. 2 chervnia. [in Ukr.].
10. Pro vstanovlennia MVS SRSR Pochesnoi hramoty militsii [On the establishment of the Ministry of Internal Affairs of the USSR of the Certificate of Honor of the militia]. *Radianska militsiia*. 1955. № 1. S. 54. [in Ukr.].
11. Smyrnov, Yu. O., Mykhailenko, P. P., Sviatotskyi, O.D. ta in. (2002) Militsiia Ukrainy: istorychnyi narys, portrety, podii [Militia of Ukraine: historical essay, portraits, events] : nauk.-popul. vydannia / za zah. red. Yu. O. Smyrnova. Kyiv : Vydavnychi Dim «In Yure». 888 p. [in Ukr.].

12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (TsDAHOU) [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians (CSAPAU)]. F. 1. Op. 24. Spr. 4682. Ark. 244. [in Ukr.].

13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (TsDAHOU) [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians (CSAPAU)]. F. 1. Op. 24. Spr. 5140. Ark. 29–30. [in Ukr.].

14. Etapy rozvytku Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav [Stages of development of the National Academy of Internal Affairs]. *Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav*. URL : <https://www.naiiu.kiev.ua/pro-akademiyu/istoriya/etapi-rozvitku-nacionalnoyi-akademiyi-vnutrishnikh-sprav.html>. [in Ukr.].

15. Istoriiia [History]. *LvDUVS*. URL : <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/history-uk.html>. [in Ukr.].

16. Donetskyi yurydychnyi instytut MVS Ukrainy – 50 rokiv: istoriia ta sohodennia [Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine – 50 years: history and present]. Donetsk : DluI LDUVS im. E. O. Didorenka, 2011. 173 p. [in Ukr.].

17. Pro pensii ta dopomohu osobam nachalnytskoho i riadovoho skladu orhaniv Ministerstva vnutrishnikh sprav ta yikhnim simiam: postanova Rady Ministriv SRSR 17 liutoho 1960 r. [On pensions and assistance to the senior and rank-and-file members of the Ministry of Internal Affairs and their families: resolution of the USSR Council of Ministers of February 17, 1960] // Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy: podii, kerivnyky, dokumenty ta materialy (1917-2017 rr.) / za zah. red. Ministra vnutr. sprav Ukrainy V. B. Avakova ; Derzh. NDI MVS Ukrainy. Kyiv : Derzh. NDI MVS Ukrainy, 2012. T. 6. Ministerstvo vnutrishnikh sprav – Ministerstvo okhorony hromadskoho poriadku Radianskoi Ukrainy v period destalinizatsii ta podalshykh reorhanizatsii (5 bereznia 1953 r. – hruden 1968 r.) / avt. kol. : M. H. Verbenskyi ta in. Kharkiv : Ozerov H. V. : Machulin, 2016. 988 p. S. 532–537. [in Ukr.].

ABSTRACT

Valentyna Boniak, Volodymyr Grechenko. Training of personnel for law enforcement bodies in the Ukrainian SSR in 1956–1962 (on the example of the militia). The relevant and insufficiently covered issue in historical and legal science about the transformational changes in personnel policy of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR in the late 50s – early 60s of the XX century is revealed. From modern methodological positions with the involvement of new historical sources, the question of the structural organization and activity of one of the leading law enforcement agencies – the militia, which was part of the Ministry of Internal Affairs of Soviet Ukraine – was rethought. The authors single out both positive and negative trends that took place in the training of personnel for the militia bodies of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s and early 1960s. It is emphasized that at the initial stage, staffing problems in the militia bodies were caused by excessive centralization powers of the Union Ministry of Internal Affairs to resolve personnel issues, and since 1956 – on the contrary, by decentralization, reduction of funding and reduction of militia personnel, disbandment of some educational institutions of the Ministry of the Interior of the USSR. It has been proven that the inability of personnel apparatuses of the headquarters of the Union Ministry of Internal Affairs to solve personnel problems led to a gradual redistribution of powers and their transfer to the authority of the republican Ministry of Internal Affairs. The positive trends in improving the training of qualified militia officers include the opening of training centers and special militia schools, the Higher School of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR in Kyiv and the increase of enrollments for them, as well as a significant improvement in the material and financial support of militia officers, the implementation of work to reduce staff turnover in this law enforcement agency. Based on a critical approach, analysis of regulatory acts, scientific publications, archival materials covering the events of the late 1950s and early 1960s it is argued that the general atmosphere of the so-called thaw contributed to the transformational changes in personnel policy of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR. This affected the state of law, improved training of personnel for these law enforcement agencies, reduced crime rate, etc. It was concluded that in the conditions of the then existing totalitarian system of state administration, a certain part of the tasks important for improving the activity of the militia could not be solved.

Keywords: law enforcement agencies, Ministry of Internal Affairs, militia, personnel, transformation, police.

УДК 329 (477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-45-50

**Юрій
КИРИЧЕНКО**[©]
доктор юридичних
наук, професор

**Лілія
БАСВА**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

(Національний університет «Запорізька політехніка»,
м. Запоріжжя, Україна)

ПРАВО НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Досліджено положення відповідних норм конституцій України та європейських держав, в яких закріплено право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. На підставі порівняльно-правового аналізу зроблено висновок про відповідність положень ст. 49 Конституції України вимогам міжнародних документів із прав людини.

Ключові слова: конституція, права людини, право на охорону здоров'я, медична допомога, медичне страхування.

Постановка проблеми. Право на охорону здоров'я посідає особливе місце серед усіх конституційних прав людини, оскільки здоров'я є її невід'ємним благом, без якого тією чи іншою мірою втрачає значення решта цінностей, адже хвора людина так чи інакше обмежена у своїй фізіологічній і соціальній активності тощо. Проблема здоров'я людини набуває дедалі більшої актуальності, успішне розв'язання якої залежить від ефективної державної політики в окресленій сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науково-теоретичним і практичним підґрунтям для дослідження конституційного права на охорону здоров'я стали відповідні положення норм конституцій України та європейських держав, а також наукові праці З. Гладун, Т. Грузевої, Г. Іншакової, Н. Камінської, В. Кострова, В. Москаленко, Ю. Назарко, А. Пазенок, О. Семенюк, І. Сенюти, О. Солдатенко, М. Стефанчук, Ю. Швець, А. Шевченко та інших учених.

Водночас слід констатувати, що більшість досліджень присвячені окремим аспектам права на охорону здоров'я, взаємозв'язку з іншими конституційними правами людини, питанням відповідальності за порушення порядку надання медичної допомоги тощо.

Метою статті є проведення порівняльно-правового аналізу відповідних положень норм конституцій України та європейських держав щодо регулювання права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Виклад основного матеріалу. Серед усіх конституційних прав людини вагоме місце посідає право на охорону здоров'я, котре охоплює систему заходів, спрямованих на забезпечення збереження та розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій тривалості життя [1, с. 121]. Це право сприяє особистій свободі людини, а саме можливості безперешкодного вибору різних варіантів поведінки у межах соціальних відносин, що є однією з умов її активної життєдіяльності.

© Ю. Кириченко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1212-1622>

kirichenko_yuriy84@ukr.net

© Л. Баєва, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8161-9005>

baeva_liliya@ukr.net

Слід наголосити, що в юридичній літературі немає єдності щодо визначення терміна «право на охорону здоров'я». Так, І. Сенюта та Д. Клапатий визначають це право як загальносоціальне (природне) право людини, котре дає можливість людині використовувати усі соціальні, насамперед державні, засоби, спрямовані на збереження, зміцнення, розвиток та, у випадку порушення, відновлення максимально досяжного рівня фізичного й психічного стану її організму [2, с. 35]. А на думку Ю. Назарко та Н. Камінської, право на охорону здоров'я – це природне, невід'ємне і непорушне право людини, нормативно закріплене на національному та міжнародному рівнях, котре охоплює всі можливі засоби для розвитку, збереження, забезпечення та, у випадку порушення, відновлення гармонійного рівня фізичного, психічного та душевного стану її організму [3, с. 41].

Наразі Україна перебуває на шляху реформування та вдосконалення регулювання, реалізації та захисту права на охорону здоров'я, у тому числі шляхом зміни існуючої нормативно-правової бази. Насамперед держава має створити умови для ефективного забезпечення і доступності для всіх права на охорону здоров'я, збереження і зміцнення здоров'я нації. Створення належної законодавчої бази у цій сфері, а також приведення законодавства про охорону здоров'я у відповідність до міжнародно-правових стандартів є важливим завданням держави [3, с. 11–12].

Право на охорону здоров'я – це міжнародно визнане право, що знайшло своє відображення в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права та Європейській соціальній хартії (переглянутій), а також у конституціях Азербайджану, Албанії, Андорри, Болгарії, Вірменії, Грузії, Естонії, Іспанії, Італії, Латвії, Ліхтенштейну, Литви, Люксембурга, Північної Македонії, Молдови, Монако, Нідерландів, Польщі, Португалії, Румунії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Хорватії, Чехії, Чорногорії та Швейцарії.

Аналіз міжнародних документів у сфері прав людини дає підстави стверджувати про неоднозначність визначення права на охорону здоров'я, що, на думку З. Гладун, негативно впливає на правозастосовчу практику [4, с. 9]. Так, у ст. 25 Загальної декларації прав людини право на охорону здоров'я сформульовано як «право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини» [5, с. 12]; у п. 1 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права це право трактується як «право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я» [5, с. 43], а в ст. ст. 11 та 13 Європейської соціальної хартії (переглянутої) зазначене право сформульоване відповідно як «право на охорону здоров'я» та «право на соціальну та медичну допомогу» [5, с. 109–110].

Немає єдності щодо регулювання права на охорону здоров'я і в конституціях європейських держав. У переважній більшості європейських держав це право закріплено окремою нормою. Водночас у конституціях Люксембургу та Туреччини воно є складовою права на соціальне забезпечення та частиною права на здорове навколишнє середовище. У деяких європейських державах зазначене право розглядається як обов'язок держави у сфері охорони здоров'я. При цьому, як зауважують В. Москаленко, Т. Грузева та Г. Іншакова, включення права на охорону здоров'я у конституцію та його обсяг тісно пов'язані з типом правової системи держави: у тих країнах, де переважає звичаєве право, воно не згадується, у державах із цивільним правом – згадується інколи, а у державах соціалістичної орієнтації – завжди [6, с. 55].

Право на охорону здоров'я знайшло своє закріплення й у ст. 49 Конституції України, у ч. 1 якої зазначено, що «кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування» [7]. Зі змісту цієї частини випливає, що суб'єктом згаданого права є людина, яка позначена безособовим терміном «кожен» або «кожна людина». Аналогічний підхід застосували й законодавці деяких європейських держав. Наприклад, у Конституції Болгарії використовується термін «громадяни», у Конституції Північної Македонії – «кожен громадянин», у Конституції Португалії закріплено термін «усі», у Конституції Хорватії – «кожному громадянину», а в Конституції Монако досліджуване право сформульовано як право осіб, які належать до відповідної нації (монегасків). У конституціях інших європейських держав суб'єкт права на охорону здоров'я зовсім не визначений.

Зі змісту положення ч. 1 ст. 49 Конституції України випливає, що структурними

елементами права на охорону здоров'я є право на медичну допомогу та медичне страхування [7]. Конституційний Суд України у своєму рішенні відзначив, що термін «медична допомога» широко вживається у національному законодавстві України [8]. Але, незважаючи на поширене застосування цього поняття, воно не має однозначного визначення, що не тільки надає правозастосовцю широкий спектр дій, а й ускладнює обґрунтованість і законність прийнятих ним рішень.

Слід наголосити, що найбільш деталізовано зміст терміна «медична допомога» розкрито у ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», згідно з якою «медична допомога – це діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами» [9]. А на думку С. Булеци, «медична допомога – це комплекс заходів медико-соціального характеру, що включає профілактичну, лікувальну, діагностичну, реабілітаційну, протезно-ортопедичну і зубопротезну допомогу, а також догляд та обслуговування дітей, хворих, непрацездатних та інвалідів» [10, с. 12].

Необхідною гарантією щодо забезпечення належної організації охорони здоров'я є розвиток системи медичного страхування, що передбачає страхування на випадок втрати здоров'я з будь-якої причини [11, с. 352]. Запровадження в Україні медичного страхування – це закономірний процес, оскільки, як свідчить міжнародний досвід, медичне страхування є одним із найефективніших джерел фінансування галузі охорони здоров'я, і той факт, що запровадження медичного страхування в Україні розширить джерела фінансування цієї сфери, не викликає сумнівів [12, с. 57–58].

Досвід європейських держав засвідчив високу ефективність різних моделей та систем медичного страхування населення. А фінансове забезпечення здійснюється з державного бюджету, коштів підприємств і внесків приватних осіб. Так, у ч. 2 ст. 51 Конституції Словенії зазначено, що «законом визнаються права на використання системою охорони здоров'я, що фінансується за рахунок суспільних засобів» [13], а в п. 2 ст. 52 Конституції Болгарії закріплено, що «охорона здоров'я громадян фінансується із державного бюджету, роботодавцями, особистими та колективними страховими внесками і з інших джерел...» [14].

Слід зазначити, що медичне страхування може проводитися у різних формах (обов'язковій або добровільній), вибір якої залежить від конкретних економічних і культурно-історичних умов, особливостей демографічних і соціальних показників, рівня захворюваності та інших чинників, що характеризують загальний стан здоров'я та рівень медичного обслуговування. Але при цьому Україна, як і більшість європейських держав, надає перевагу саме добровільному медичному страхуванню, що, у свою чергу, свідчить про недостатнє державне фінансування системи надання населенню медичної допомоги.

Конституція України в ч. 2 ст. 49 встановила, що «охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм» [7]. На наш погляд, закріплювати положення, котре стосується питань фінансування відповідних програм у сфері охорони здоров'я, а також надавати перелік таких програм на конституційному рівні є недоречним, адже такі питання повинні регулюватися галузевим законодавством. І тому є доцільним вилучити зазначене положення з тексту Конституції України.

Головним обов'язком держави в галузі охорони здоров'я є створення умов для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, оскільки проблеми здоров'я населення вимагають постійної уваги з боку держави, а розвиток системи охорони здоров'я має бути пріоритетним серед основних напрямів соціальної політики. Тобто держава зобов'язана забезпечити і створити рівні можливості для кожної людини, незалежно від рівня соціального статусу, службового становища чи матеріального добробуту. При цьому ефективність передбачає отримання максимально високих результатів від профілактичних, діагностичних, лікувальних, реабілітаційних заходів, що забезпечуються належною якістю медичної допомоги, а доступність означає відсутність будь-яких територіальних, організаційних, фінансових та інших перешкод в отриманні необхідної допомоги [15, с. 188].

Важливою гарантією реалізації права на охорону здоров'я є надання у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медичної допомоги безоплатно. Згідно з Рішенням Конституційного Суду України термін «безоплатність» означає, що індивід, який отримує таку допомогу у державних і комунальних закладах охорони

здоров'я, не повинен відшкодувати її вартість ні у вигляді будь-яких платежів, ні у будь-якій формі, незалежно від часу надання медичної допомоги [8].

Варто нагадати, що діюча в Україні система охорони здоров'я формувалася як складова частина планової соціалістичної економіки, що забезпечувалася державним фінансуванням за рахунок бюджетних коштів. Інші джерела фінансування в той час не розглядались, оскільки на законодавчому рівні декларувалося надання всім громадянам без винятку медичної допомоги безоплатно [11, с. 355]. Подібний підхід щодо фінансування системи охорони здоров'я застосували і окремі європейські держави. Так, у ст. 40 Конституції Словаччини зазначено, що «...громадяни мають право на безоплатне медичне обслуговування та медичну допомогу на умовах, встановлених законом» [16], а в п. 1 ст. 52 Конституції Болгарії закріплено: «громадяни мають право на... безоплатне медичне обслуговування на умовах і в порядку, визначених законом» [14, с. 402]. Водночас у деяких європейських державах медичну допомогу надають безоплатно не всім громадянам, а лише залежно від їхнього матеріального і соціального становища. Зокрема, Конституція Італії в ч. 1 ст. 32 містить положення, відповідно до якого «Республіка... гарантує безоплатне лікування для незаможних» [17].

Як зазначає О. Солдатенко, нині існує пропозиція внести зміни до ст. 49 Конституції України у частині надання медичної допомоги безоплатно лише у межах коштів, визначених державним і місцевим бюджетами, що обмежить права громадян на захист, поліпшення чи зміцнення здоров'я. Такий підхід, на її думку, видається не зовсім правильним хоча б із огляду на те, що можливим є розроблення такого механізму запровадження в Україні медичного страхування, котрий повністю відповідав би і Конституції України, і Рішенню Конституційного Суду України [18, с. 22–23]. При цьому варто наголосити, що заклади охорони здоров'я не мають фінансової можливості надавати весь спектр медичних послуг громадянам безоплатно, а досліджувана норма має більш декларативний характер.

У ч. 4 ст. 49 Конституції України закріплено положення, котре встановлює обов'язок держави щодо піклування про розвиток фізичної культури і спорту, а також забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя. На нашу думку, це положення не потребує змін, оскільки відповідає вимогам п. «с» ч. 2 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права стосовно обов'язку держав уживати заходів щодо запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьби з ними.

Висновки. Отже, вищевикладене дає підстави стверджувати, що положення ст. 49 Конституції України здебільшого змістовно кореспондуються і корелюються з міжнародними документами з прав людини, а порівняно з відповідними нормами основних законів європейських держав Конституція України є найбільш соціально орієнтованою і надає громадянам ширший спектр гарантій здійснення їхнього права на охорону здоров'я.

Список використаних джерел

1. Пазенок А. Конституційне право на охорону здоров'я: сучасний стан та перспективи розвитку. *Право України*. 2010. № 3. С. 120–125.
2. Сенюта І. Я., Клапачий Д. Й. Права учасників антитерористичної операції у сфері охорони здоров'я. Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2016. 64 с.
3. Назарко Ю. В., Камінська Н. В. Конституційне право на охорону здоров'я в Україні та державах Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ: КНТ, 2022. 282 с.
4. Гладун З. Права людини у сфері охорони здоров'я. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Вип. 40. С. 8–23.
5. Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / упоряд. В. Павлик, В. Тесленко. Київ : Факт, 2001. 152 с.
6. Москаленко В. Ф., Грузева Т. С., Іншакова Г. В. Право на охорону здоров'я у нормативно-правових актах міжнародного та європейського рівня. Харків : ВПП «Контраст», 2006. 296 с.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29 травня 2002 р. № 10-

рп/2002. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#Text>.

9. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.

10. Булеца С. Б. Право фізичної особи на життя та здоров'я як об'єкт цивільно-правової регламентації: порівняльно-правовий аналіз регулювання в Україні, Угорській, Словацькій та Чеській республіках : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2005. 22 с.

11. Кириченко Ю. В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду : монографія. Київ : «Центр учбової літератури», 2017. 540 с.

12. Солдатенко О. Перспективи реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я через медичне страхування. *Право України*. 2009. № 3. С. 54–58.

13. Конституція Республіки Словенія від 23 грудня 1991 р. URL : <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html>.

14. Конституція на Республіка Бґларія. *Народно събрание на Република Бґларія*. URL : <https://www.parliament.bg/bg/const>.

15. Семенюк О. Право людини на охорону здоров'я, медичну допомогу і соціальне страхування в Україні: реальність чи декларація? *Права людини: теорія, реальність, перспективи : матеріали Регіон. наук.-практ. конф.* (м. Дніпропетровськ, 05 груд. 2008 р.). Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 185–190.

16. Ústava Slovenskej republiky. *Slov-Lex*. URL : <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/460/>.

17. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ : Москаленко О.М., 2018. 62 с. URL : https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1541579165const_italy.pdf.

18. Солдатенко О. Право на охорону здоров'я у Конституціях України та інших європейських держав. *Право України*. 2008. № 8. С. 20–24.

Надійшла до редакції 30.05.2024

Прийнято до опублікування 07.06.2024

References

1. Pazenok, A. (2010) Konstytutsiine pravo na okhoronu zdorovia: suchasnyi stan ta perspektvyu rozvytku [The constitutional right to health care: current state and prospects for development]. *Pravo Ukrainy*. № 3, pp. 120–125. [in Ukr.].

2. Seniuta, I. Ya., Klapaty, D. Y. (2016) Prava uchashnykiv antyterrorystychnoi operatsii u sferi okhorony zdorovia [The rights of the participants of the anti-terrorist operation in the field of health care]. Lviv : Vyd-vo LOBF «Medytsyna i pravo». 64 p. [in Ukr.].

3. Nazarko, Yu. V., Kaminska, N. V. (2022) Konstytutsiine pravo na okhoronu zdorovia v Ukraini ta derzhavakh Yevropeiskoho Soiuzu: porivnialno-pravove doslidzhennia [The constitutional right to health care in Ukraine and the states of the European Union: a comparative legal study] : monohrafiia. Kyiv: KNT. 282 p. [in Ukr.].

4. Hladun, Z. (2004) Prava liudyny u sferi okhorony zdorovia [Human rights in the field of health care]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna*. Vyp. 40, pp. 8–23. [in Ukr.].

5. Prava liudyny: mizhnarodni dohovory Orhanizatsii Obiednanykh Natsii ta Rady Yevropy [Human rights: international treaties of the United Nations and the Council of Europe] / uporiad. V. Pavlyk, V. Teslenko. Kyiv : Fakt, 2001. 152 p. [in Ukr.].

6. Moskalenko, V. F., Hruzieva, T. S., Inshakova, H. V. (2006) Pravo na okhoronu zdorovia u normatyvno-pravovykh aktakh mizhnarodnoho ta yevropeiskoho rivnia [The right to health care in regulatory legal acts at the international and European level]. Kharkiv : VPP «Kontrast». 296 p. [in Ukr.].

7. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28 chervnia 1996 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. [in Ukr.].

8. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 53 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhennia chastyny tretioi statii 49 Konstytutsii Ukrainy «u derzhavnykh i komunalnykh zakladakh okhorony zdorovia medychna dopomoha nadaietsia bezoplatno» (sprava pro bezoplatnu medychnu dopomohu) [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 53 People's Deputies of Ukraine regarding the official interpretation of the provisions of the third part of Article 49 of the Constitution of Ukraine «in state and communal health care institutions, medical care is provided free of charge» (the case about free medical care)] vid 29 travnia 2002 r. № 10-рп/2002. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#Text>. [in Ukr.].

9. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia [Fundamentals of Ukrainian legislation on health care] : Zakon Ukrainy vid 19 lystopada 1992 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1993. № 4. St. 19. [in Ukr.].

10. Buletsa, S. B. (2005) Pravo fizychnoi osoby na zhyttia ta zdorovia yak obiekty tsvyilno-pravovoi rehlamentatsii: porivnialno-pravovy analiz rehliuvannia v Ukraini, Uhorskkii, Slovatskkii ta

Cheskii respublikakh [The right of an individual to life and health as an object of civil law regulation: a comparative legal analysis of regulation in Ukraine, Hungary, Slovakia and the Czech Republic] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03 / Odeska natsionalna yurydychna akademiia. Odesa. 22 p. [in Ukr.].

11. Kyrychenko, Yu. V. (2017) Aktualni problemy konstytutsiino-pravovoho rehuliuвання prav, svobod ta oboviazkiv liudyny i hromadianyna v Ukraini v konteksti yevropeiskoho dosvidu [Actual problems of the constitutional and legal regulation of the rights, freedoms and duties of a person and a citizen in Ukraine in the context of European experience] : monohrafiia. Kyiv : «Tsentr uchbovoi literatury». 540 p. [in Ukr.].

12. Soldatenko, O. (2009) Perspektyvy realizatsii konstytutsiinoho prava hromadian na okhoronu zdorovia cherez medychne strakhuvannya [Prospects for realizing the constitutional right of citizens to health care through health insurance]. *Pravo Ukrainy*. № 3, pp. 54–58. [in Ukr.].

13. Konstytutsiia Respubliki Sloveniia [Constitution of the Republic of Slovenia] vid 23 hrudnia 1991 r. URL : <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html>. [in Ukr.].

14. Konstytutsiia na Respublyka Bŭlgariia. *Narodno sŭbranye na Respublyka Bŭlgariia*. URL : <https://www.parliament.bg/bg/const>.

15. Semeniuk, O. (2008) Pravo liudyny na okhoronu zdorovia, medychnu dopomohu i sotsialne strakhuvannya v Ukraini: realnist chy deklaratsiia? [The human right to health care, medical assistance and social insurance in Ukraine: reality or declaration?]. *Prava liudyny: teoriia, realnist, perspektyvy : materialy Rehion. nauk.-prakt. konf.* (m. Dnipropetrovsk, 05 hrud. 2008 r.). Dnipropetrovsk : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 185–190. [in Ukr.].

16. Ūstava Slovenskej republiky. *Slov-Lex*. URL : <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/460/>.

17. Konstytutsiia Italiiskoi Respubliki (z peredmovoiu Volodymyra Shapovala) [Constitution of the Italian Republic (with a foreword by Volodymyr Shapoval)]. Kyiv : Moskalenko O.M., 2018. 62 p. URL : https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1541579165const_italy.pdf. [in Ukr.].

18. Soldatenko, O. (2008) Pravo na okhoronu zdorovia u Konstytutsiakh Ukrainy ta inshykh yevropeiskykh derzhav [The right to health care in the Constitutions of Ukraine and other European states]. *Pravo Ukrainy*. № 8, pp. 20–24. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yurii Kyrychenko, Liliia Baieva. The right to health care in Ukraine and European countries: comparative legal aspects of constitutional regulation. The provisions of the relevant norms of the constitutions of Ukraine and European states, which enshrine the right to health care, medical assistance and medical insurance, have been studied. On the basis of the comparative legal analysis, a conclusion was made about the compliance of the provisions of Art. 49 of the Constitution of Ukraine to the requirements of international human rights documents.

It has been proven that the right to health care occupies a special place among all the constitutional rights of a person, since a person's health is his inalienable good, without which, to one degree or another, other values lose their meaning, since a sick person is one way or another limited in their physiological and social activity, etc.

It is emphasized that the right to health care is an internationally recognized right, which is reflected in the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and the European Social Charter (revised), as well as in the constitutions of Azerbaijan, Albania, Andorra, Bulgaria, Armenia, Georgia, Estonia, Spain, Italy, Latvia, Liechtenstein, Lithuania, Luxembourg, North Macedonia, Moldova, Monaco, the Netherlands, Poland, Portugal, Romania, San Marino, Serbia, Slovakia, Slovenia, Turkey, Hungary, Croatia, the Czech Republic, Montenegro and Switzerland.

It was concluded that there is no unity regarding the regulation of the right to health care in the constitutions of European states. In the vast majority of European countries, this right is separated into a separate norm. At the same time, the constitutions of Luxembourg and Turkey state this right as a component of the right to social security and as part of the right to a healthy environment.

It was emphasized that the main responsibility of the state in the field of health care is to create conditions for effective and accessible medical care for all citizens, since public health problems require constant attention from the state, and the development of the health care system should be a priority among the main areas of social policy. That is, the state is obliged to provide and create equal opportunities for every person, regardless of the level of his social status, official position or material well-being. At the same time, efficiency involves obtaining the highest possible results of preventive, diagnostic, treatment, and rehabilitation measures, which are ensured by the proper quality of medical care, and accessibility means the absence of any territorial, organizational, financial, and other obstacles in obtaining the necessary care.

It was concluded that the provisions of Art. 49 of the Constitution of Ukraine mainly corresponds and is correlated with international documents on human rights, and in comparison with the corresponding norms of the constitutions of European states, the Constitution of Ukraine is the most socially oriented and provides citizens with more guarantees for the exercise of their rights to health care.

Keywords: *constitution, human rights, right to health care, medical assistance, medical insurance.*

УДК 342.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-51-56

Андрій КУЧУК[©]

доктор юридичних наук, професор
(Сумський державний педагогічний університет
імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна)

ОБОВ'ЯЗОК ПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ ПІКЛУВАТИСЯ ПРО СВОЇХ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ В АСПЕКТІ ПРАВА ТА МОРАЛІ

Висвітлено обов'язок дітей, які досягли повноліття, піклуватися про непрацездатних батьків. Зосереджено увагу на з'ясуванні природи цього обов'язку через призму його правового та морального характеру. Відзначено, що правознавство переважно розглядає це питання в межах галузевої правничої науки – сімейного права; загальноправовий аспект залишається малодослідженим. Аналіз обов'язку дітей, які досягли повноліття, піклуватися про непрацездатних батьків здійснено з огляду на концепцію сприйняття права Л. Фуллера. Наголошено, що покладання на особу такого обов'язку не відповідає процесу покладання юридичного обов'язку. Юридичний обов'язок передбачає чіткі критерії та умови, за яких він виникає і припиняється, включно з можливостями звільнення особи від обов'язку.

Резюмується, що обов'язок дітей, які досягли повноліття, піклуватися про непрацездатних батьків набуває абсолютного характеру, що не властивий юридичному обов'язку. Безумовно, цей обов'язок має бути в соціумі, але питання в природі такого зобов'язання. Зазначений обов'язок є радше моральним і ґрунтується на етичних принципах, внутрішніх переконаннях та суспільних традиціях. Окреслене питання може стати об'єктом подальших наукових дискусій.

Ключові слова: дитина, моральний обов'язок, непрацездатні батьки, обов'язок піклуватися, повнолітні діти, юридичний обов'язок.

Постановка проблеми. Теорія людських прав, що знайшла відображення у Загальній декларації прав людини, суттєво вплинула на подальший розвиток відповідного правового явища та обумовила необхідність переосмислення суміжних правових категорій.

Так, імплементуючи відповідну теорію у національну систему права, українське суспільство зіткнулося з необхідністю зміни підходів до визнання меж діяльності органів публічної влади, до змісту принципу рівності та недискримінації (зокрема, у контексті рівності у правах жінок і чоловіків; дітей та повнолітніх та ін.) тощо. У зазначеному контексті особливої актуальності набуває питання відносин у сім'ї (батьки – діти), зокрема, йдеться про їхні взаємокореспондуючі права та обов'язки. Це питання є важливим як із погляду особистого розвитку кожного члена сім'ї, так і з позиції суспільної гармонії та стабільності. Важливо зрозуміти, що у відносинах батьків і дітей права та обов'язки взаємно переплітаються, формуючи основу для здорових і міцних родинних зв'язків.

При цьому слід виокремити закріплені у національному законодавстві обов'язок батьків піклуватися про дітей та обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про батьків. Відповідно до національного законодавства обов'язок батьків піклуватися про дітей є фундаментальною складовою їхньої відповідальності. Батьки повинні забезпечувати дітям належний рівень життя, освіти, медичну допомогу та всебічний розвиток. Це передбачено як моральними принципами, так і юридичними нормами. Зокрема, стаття 150 Сімейного кодексу України чітко встановлює обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини. Ці обов'язки передбачають турботу про здоров'я,

© А. Кучук, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5918-2035>

kucshuk@ukr.net

фізичний, духовний та моральний розвиток дитини, а також забезпечення умов для отримання освіти [1].

З іншого боку, законодавство також визначає обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх батьків. Стаття 202 Сімейного кодексу України передбачає, що повнолітні діти зобов'язані піклуватися про непрацездатних батьків і надавати їм матеріальну допомогу [1]. Таким чином, законодавство забезпечує двосторонній обов'язок турботи: від батьків до дітей у дитинстві та від дітей до батьків у їхньому похилому віці.

Однак закономірним є питання про характер обов'язку, вказаного останнім, вирішення якого обумовлюється проголошенням України правовою державою, а також державою, в якій діє правовладдя [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Представлене дослідження є третім за переліком у запланованому циклі робіт, присвячених проблематиці обов'язку повнолітніх дітей, що закріплений у національному праві [3–4]. Щоб не повторюватися з детальним описом стану наукового пізнання предмета гносеології, винесеного у назву цієї роботи, вкотре відзначимо, що у вітчизняному правознавстві окреслена проблематика є предметом осмислення переважно у галузевій площині, вона вивчається в межах сімейного права [5–7].

При цьому загальноправовий аспект залишається майже невисвітленим. Чи не єдиним правником, який намагається комплексно вивчити питання обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про батьків, саме за допомогою положень загальної теорії права, є С. Малишко [8].

Таким чином, вищезазначене є додатковим фактором актуальності обраної теми пізнання та вказує на необхідність її системного вивчення саме у контексті теорії права.

Метою статті є висвітлення обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків в аспекті права та моралі, а також залучення вітчизняних науковців до дискусії про природу цього обов'язку.

Виклад основного матеріалу. Як було вказано вище, означений обов'язок дітей, які досягли повноліття, щодо своїх непрацездатних батьків є справді важливим для розвитку гармонійних сімейних стосунків, котрі, в свою чергу, є основою стабільного і здорового суспільства. Однак зосередимо увагу на природі цього обов'язку, зокрема, на тому, чи це правовий обов'язок, чи суто моральний? При цьому не розглядатимемо закріплення відповідних норм у національному законодавстві як відповідь на запитання про правовий характер відповідного обов'язку. Критерієм, котрим слід при цьому керуватися, є такі положення рішення Конституційного Суду України: «Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [9]. Додамо, що не наука має розвиватися під впливом законодавства, а законодавство має змінюватися, зважаючи на результати наукових досліджень.

Наведена теза з рішення органу конституційної юстиції вказує на те, що право та мораль мають багато спільного. Вони регулюють поведінку людей у суспільстві, сприяючи порядку. Ці регулятори спрямовані на забезпечення справедливості, захист прав і свобод людини, а також на підтримання соціальної стабільності. Незважаючи на те, що їхні механізми регулювання різні, обидва інструменти є важливими для функціонування суспільства.

Моральні норми базуються на внутрішніх переконаннях людини та суспільних традиціях, вони є результатом довготривалої еволюції соціальних цінностей. Моральні принципи визначають, що вважається правильним чи неправильним у певному суспільстві, і часто покладаються в основу правових норм. Право не може існувати ізольовано від моралі. Без моральної основи правові норми втрачають свою легітимність. Люди схильні дотримуватися правових норм, котрі вони вважають справедливими і морально обґрунтованими. Таким чином, мораль виконує важливу функцію легітимації права і робить його більш ефективним. У цьому аспекті не можна не згадати, наприклад, «диктаторські закони». «Так звані «диктаторські закони» з'явилися як реакція на Револьюцію Гідності, і мета їх полягала в необхідності придушити народні виступи проти диктатури політичного режиму В. Януковича. Власне, через це вони і є «диктаторськими»» [10], – відзначив суддя Конституційного

Суду України в окремій думці.

Спільне між правом і мораллю також полягає в тому, що обидва спрямовані на досягнення суспільного блага. Вони регулюють відносини між людьми, забезпечують захист слабших і вразливих, сприяють розвитку взаємної поваги і співпраці. Право та мораль взаємодоповнюють одне одного, створюючи комплексний механізм регулювання поведінки людей у суспільстві. Вони разом сприяють розвитку свідомості, що є основою для стабільного та гармонійного співіснування людей.

Звідси очевидним видається розгляд Л. Фуллером права саме через призму моралі. Право не може бути аморальним за своєю сутністю [11]. Однак не слід забувати, що у концепції вказаного філософа право та мораль не співпадають повною мірою; вони не є тотожними. Фуллер підкреслював, що право – це свого роду «мораль-мінімум»; при цьому він вказував, що право відповідає певним принципам, необхідним для того, щоб воно виконувало свою функцію. Він виділяв вісім критеріїв, що визначають моральність правової системи: загальність норм, їхню публічність, неповоротність, зрозумілість, відсутність суперечностей, можливість виконання, стабільність і відповідність офіційно проголошеному праву та його застосуванню [11, с. 38–42].

Ці принципи, за Фуллером, є фундаментальними для будь-якої правової системи, що претендує на легітимність. Вони забезпечують справедливість та ефективність правового регулювання. Проте моральність права не зводиться лише до цих формальних вимог. Вона також охоплює етичний вимір, пов'язаний із сутністю і змістом правових норм.

З цього погляду розуміння права як морального феномена не означає, що будь-який закон є моральним. Законодавець повинен прагнути до моральності, але не завжди досягає цього. Мораль слугує своєрідним орієнтиром для правотворчості, вказуючи на ті принципи й цінності, що повинні бути втілені у приписах законодавства. Але право і мораль не є тотожними – вони взаємодіють і впливають одне на одного, зберігаючи при цьому свою окремішність.

Тож саме з огляду на вказані положення слід розглядати і обов'язок дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Безумовно, ця норма є моральною за своєю сутністю (з погляду моралі сучасної людини). Однак чи є ця норма також і правовою?

Відзначимо, що турбота про батьків є природним продовженням родинних відносин, що формуються на основі любові та вдячності. Вона впливає з глибокого усвідомлення тих жертв і зусиль, що їх батьки доклали для виховання своїх дітей. Чи піклується дитина, яка досягла повноліття, про своїх непрацездатних батьків, багато у чому визначається саме тим, як батьки виховали дитину. Коли діти допомагають своїм батькам з огляду на моральні переконання, вони роблять це з любові, а не зі страху перед покаранням. Це створює більш щирі та глибокі відносини, що ґрунтуються на взаєморозумінні та повазі. Моральний обов'язок є сильнішим мотиваційним фактором, оскільки він сприяє внутрішньому задоволенню та самоповазі.

Моральний обов'язок піклуватися про батьків підкреслює важливість етичних цінностей у суспільстві. Він навчає відповідальності та альтруїзму, що є ключовими компонентами соціальної гармонії. Люди, які керуються моральними принципами, є більш схильними до співчуття і допомоги іншим, що зміцнює соціальну взаємодію. Крім того, моральний обов'язок створює позитивний приклад для наступних поколінь, демонструючи, що турбота про старших є важливою частиною нашої культури.

Юридичне зобов'язання, навпаки, може призводити до формального виконання обов'язків без належного емоційного залучення, що, у свою чергу, може викликати конфлікти та образи в родині, де діти допомагають батькам лише через вимоги закону. Моральна мотивація дозволяє уникнути таких проблем, оскільки вона базується на добровільності та щирості. У суспільстві, де моральні цінності є основою поведінки, люди почуваються більш відповідальними за свої дії і відчувають більше задоволення від допомоги іншим.

Також варто зазначити, що моральний обов'язок піклуватися про батьків сприяє формуванню сильної родинної підтримки. Це зменшує залежність від державної допомоги і зміцнює родинні зв'язки. Врешті-решт, піклування про батьків, засноване на моральних засадах, є більш стійким.

Обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про непрацездатних батьків не відповідає основним ознакам юридичного обов'язку.

По-перше, юридичний обов'язок має бути чітко визначеним у правових нормах, включно з конкретними діями або бездіяльністю, що вимагаються від суб'єкта права. Однак піклування про батьків охоплює широкий спектр дій, котрі важко формалізувати в межах закону. Це можуть бути фінансова підтримка, медична допомога та багато інших аспектів, що не піддаються однозначному правовому регулюванню.

По-друге, юридичний обов'язок супроводжується чіткими санкціями за його невиконання. Відсутність належної турботи про батьків важко піддається об'єктивній оцінці та санкціонуванню.

По-третє, юридичний обов'язок повинен бути універсальним і однаковим для всіх суб'єктів права. Відносини між дітьми та батьками є глибоко індивідуальними і залежать від безлічі факторів, у тому числі особистих стосунків, фінансових можливостей, стану здоров'я та інших обставин. Спроба уніфікації таких обов'язків у правових нормах не враховує цієї індивідуальності та може призвести до несправедливості.

По-четверте, покладання на особу розглядуваного обов'язку не відповідає процесу покладання юридичного обов'язку. Юридичний обов'язок передбачає чіткі критерії та умови, за яких він виникає і припиняється, включно з можливостями звільнення особи від такого обов'язку. Маємо на увазі, що юридичний обов'язок переважно є «відносним» (за аналогією з людськими правами): від нього можна «відмовитись». Так, податкові зобов'язання передбачають зазвичай об'єкт оподаткування і базу оподаткування, тож суб'єкт, позбавляючись об'єкта оподаткування, «втрачає» обов'язок сплачувати відповідний податок. Не маючи нерухомого майна, особа не сплачує податок на відповідне майно; не купуючи акцизні товари, особа не сплачує акцизний збір тощо. Обов'язок несення військової служби передбачає можливість альтернативної служби або, наприклад, зміни громадянства й, відповідно, припинення цього обов'язку.

Отже, законодавство детально регламентує обставини, що породжують той чи інший обов'язок, а також конкретні дії, котрі вимагаються від суб'єкта права. У випадку обов'язку піклування про батьків ці критерії відсутні (є лише момент настання повноліття та смерть батьків), що робить цей обов'язок «абсолютним»: людина ніяк не може вплинути на цей обов'язок.

По-п'яте, якщо вести мову про взаємокореспондуючі обов'язки, то діти перебувають у нерівному становищі порівняно з батьками. Так, для батьків чітко визначено період існування обов'язку піклуватися про дітей – досягнення дитиною повноліття (18 років).

Висновки. Таким чином, обов'язок дітей, які досягли повноліття, піклуватися про непрацездатних батьків набуває абсолютного характеру, що не є властивим юридичному обов'язку. Безумовно, цей обов'язок має бути в соціумі, але питання в природі такого зобов'язання, що є радше моральним і ґрунтується на етичних принципах, внутрішніх переконаннях та суспільних традиціях. Окреслене питання може стати об'єктом подальших наукових дискусій.

Список використаних джерел

1. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кучук А. М. Обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків: пропедевтичний аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 66–71.
4. Кучук А. М. Обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків як загальноправова проблема. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 44–48.
5. Завгородній В. А., Пшенична Г. Є. Конституційний обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття: стан наукових досліджень. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 20–23.
6. Кацюба К., Конохова М. Виконання юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх повнолітніх дітей. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 12–18.
7. Завгородня Ю. С. Механізм реалізації юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх дітей до їх повноліття: поняття та елементи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 61–67.
8. Малишко С. І. Поняття юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 31–35.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 р. № 15-рп/2004. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>.

10. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc02d710-17#Text>.

11. Фуллер Л. Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1999. 232 с.

Надійшла до редакції 28.05.2024

Прийнято до опублікування 04.06.2024

References

1. Simeinyi kodeks Ukrainy [The Family Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 10 sichnia 2002 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n1029>. [in Ukr.].

2. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28 chervnia 1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141. [in Ukr.].

3. Kuchuk, A. M. (2024) Oboviazok povnolitnikh ditei pikluyatsia pro svoikh nepratsездatnykh batkiv: propedeutychnyi aspekt [The obligation of adult children to care for their disabled parents: the propedeutic aspect]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 66–71. [in Ukr.].

4. Kuchuk, A. M. (2024) Oboviazok povnolitnikh ditei pikluyatsia pro svoikh nepratsездatnykh batkiv yak zahalnopravova problema [The obligation of adult children to take care of their disabled parents as a common law problem]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. № 1, pp. 44–48. [in Ukr.].

5. Zavorodnii, V. A., Pshenychna, H. Ie. (2013) Konstytutsiinyi oboviazok batkiv utrymuvaty ditei do yikh povnolitnia: stan naukovykh doslidzhen [The constitutional duty of parents to support children until they reach adulthood: state of scientific research]. *Pravo i suspilstvo*. № 6, pp. 20–23. [in Ukr.].

6. Katsiuba, K., Koniukhova, M. (2019) Vykonannia yurydychnoho oboviazku batkiv pikluyatsia pro svoikh povnolitnikh ditei [Fulfilling the legal duty of parents to care for their adult children]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 6, pp. 12–18. [in Ukr.].

7. Zavorodnia, Yu. S. (2017) Mekhanizm realizatsii yurydychnoho oboviazku batkiv pikluyatsia pro svoikh ditei do yikh povnolitnia: poniattia ta elementy. [Mechanism of realization of legal duty of parents to care of the children to their full age: concept and elements]. *Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. № 10, pp. 61–67. [in Ukr.].

8. Malysheko, S. I. (2022) Poniattia yurydychnoho oboviazku povnolitnikh ditei pikluyatsia pro svoikh nepratsездatnykh batkiv [The concept of the legal obligation of adult children to care for their disabled parents]. *Aktualni problemy vitchyznianoї yurysprudentsii*. № 1, pp. 31–35. [in Ukr.].

9. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statii 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia) [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (the case of the court imposing a milder punishment)] vid 02 lystopada 2004 r. № 15-rp/2004. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>. [in Ukr.].

10. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» [Separate opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine Slidenko I.D. regarding the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 49 People's Deputies of Ukraine regarding compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of paragraph 7 of the second part of Article 42 of the Law of Ukraine «On Higher Education»]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc02d710-17#Text>. [in Ukr.].

11. Fuller, L. L. (1999) Moral prava [The morality of law] / per. z anhl. N. Komarova. Kyiv : Sfera. 232 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Kuchuk. The adult children's obligation to take care of their incapacitated parents from the aspect of law and morality. The article is devoted to covering the duty of children who have reached the age of majority to take care of incapacitated parents. Attention is focused on clarifying the nature of this duty through the prism of its legal or moral nature. It is noted that jurisprudence mainly

examines this issue within the framework of branch jurisprudence, namely family law; the general legal aspect remains understudied. The analysis of the duty of children who have reached the age of majority to take care of incapacitated parents is carried out through the concept of perception of law by L. Fuller. Law cannot be inherently immoral. According to L. Fuller's concept of law, law and morality do not fully coincide; they are not identical.

It was emphasized that placing such an obligation on a person does not correspond to the process of imposing a legal obligation. A legal obligation provides clear criteria and conditions under which it arises and ceases, including the possibility of releasing a person from the obligation.

It is indicated that the understanding of law as a moral phenomenon does not mean that any law is moral. The legislator must strive for morality, but does not always achieve it. Morality serves as a kind of reference point for law-making, indicating the principles and values that should be embodied in the legislation prescriptions.

The moral duty to care for parents emphasizes the importance of ethical values in society. In a society where moral values are the basis of behavior, people feel more responsible for their actions and feel more satisfaction in helping others.

It is emphasized that the legal obligation must be clearly defined in legal regulations, including specific actions or inactions that are required from the subject of law. However, parental care includes a wide range of actions that are difficult to formalize within the law.

It is summarized that the duty of children who have reached the age of majority to take care of incapacitated parents acquires an absolute character, which is not characteristic of a legal duty. Conclusively, this obligation should be in society, but the question is in the nature of such an obligation. Such an obligation is rather a moral one, based on ethical principles, internal beliefs and social traditions. The raised issue may become the object of further scientific discussions.

Keywords: *child, moral obligation, disabled parents, duty of care, adult children, legal obligation.*

УДК 342.7 : 330.34

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-56-63

Олена МАРЧЕНКО ©

доктор філософських наук, доцент
(Дніпровський державний
університет внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КИТАЮ

Досліджено трансформацію правової системи КНР за останні сімдесят років і, відповідно, охарактеризовано шість етапів її розвитку у контексті здійснених за цей час економічних реформ у країні. З огляду на те, що верховенство права, захист прав і свобод людини, відповідність законів міжнародним стандартам несумісні з авторитарним політичним режимом, що діє в КНР, розглядається питання: чи може китайське «економічне диво» слугувати доказом хибності постулату про верховенство права як обов'язкову умову успішного економічного розвитку держави.

Результати здійсненого аналізу дозволяють дійти висновку, що еволюція економіки, при нехтуванні верховенством права і перетворенні його на політичний інструмент, є тимчасовим явищем. Відкрита для інвестицій і торгівлі економіка несумісна з авторитарним устроєм і єдиним центром управління, що означає порушення прав людини та нівелювання ролі права у державі в цілому. Тож нездоланною поки що перешкодою на шляху Китаю до світової першості все ще залишається несформованість на ментальному й інституціональному рівнях поваги до закону як основного регулятора соціально-економічних відносин у державі.

Ключові слова: *Китай, верховенство права, економічний розвиток.*

Постановка проблеми. Верховенство права як запорука економічного процвітання держави вважається аксіомою, адже саме правові інститути, за умови їхньої дієвості, виконують роль регулятора економіки і забезпечують юридичну свободу

© О. Марченко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2069-9942>

olena.marchenko@dpuvs.edu.ua

виробництва. Навіть побіжний аналіз кореляції права і економіки у розвинених правових державах, де верховенство закону закріплене на рівні суспільної свідомості і є невід'ємною складовою національного характеру, дозволяє віднести їх до розряду економічно благополучних.

Проте постульована у демократичному світі формула «верховенство закону і прав людини є умовою успішного економічного розвитку» не діє у випадку Китаю. Дійсно, стан китайської економіки наразі аж ніяк не асоціюється із занепадом, і країна, попри далекий від демократії державний устрій, щороку впевнено піднімається все вище у різноманітних міжнародних рейтингах. Так, у представленому американським журналом US News & World Report рейтингу найбільш впливових країн світу у 2023 році Китай посів другу сходинку після США. Уряд КНР активно співпрацює з лідерами провідних демократичних держав. Світу пропонується образ відкритого до співпраці, привітного і сильного Китаю, при тому що у своїй внутрішній політиці країна все більше скочується в жорстку автократію.

Верховенство права і відповідність законів міжнародним стандартам – постулати, несумісні зі здійснюваною урядом КНР авторитарною державною політикою. Питання полягає у тому, чи є Китай винятком із правила, чи своїм прикладом він заперечує загальноприйняте твердження про пряму залежність економічного розвитку від розвиненої, орієнтованої на захист прав і свобод людини, правової системи? А можливо, Китаю вдалося поєднати непоєднуване: тоталітарний режим, для якого основний закон – воля партійного лідера, і лібералізацію економіки, зростання її технологічного й інноваційного рівня при збереженні екстенсивного характеру розвитку?

Звідси постає ще одне важливе питання щодо можливого сценарію досягнення цією країною світової першості, що опосередковано засвідчить перемогу авторитарної парадигми суспільного розвитку над демократичною. У представленому дослідженні здійснено спробу довести, що еволюція економіки, за умови нехтування правом як системою захисту людини і власності, є тимчасовим явищем. З огляду на свій державний устрій Китай не в змозі повноцінно виконувати лідерські функції, що на сьогодні залишаються прерогативою США, зокрема ідеологічну і військову. А зміна режиму у КНР залежить не лише від інституціональних і правових перетворень: необхідні глибокі трансформації на рівні суспільної свідомості, що означатимуть відхід від колективістської парадигми і актуалізацію особистісного начала.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Особливості «взаємодносин» права і економіки та межі державно-правового втручання в економіку досліджувалися переважно в межах теорій «інституціоналізму» та «регульованого капіталізму». Один із фундаторів «нового інституціоналізму» Р. Коуз стверджував, що невизначеність у сфері прав власності призведе до високих операційних витрат, а отже, стане причиною затримки економічного розвитку [1]. Американський дослідник Дж. Коммонс, прихильник традиційного інституціоналізму, відводив праву ключову роль в економічних відносинах, що знайшло своє вираження в його «теорії угод». Вивчаючи судову практику, він дійшов висновку, що незалежне правосуддя через свої рішення у конкретних справах у змозі здійснювати контроль за економікою. Коммонс був переконаний, що за допомогою юридичної угоди можна вирішити будь-які економічні протиріччя [2].

Автор теорії інституціональних змін Д. Норт доводив, що у суспільствах закритого типу закон – це не більше ніж інструмент, котрий еліти використовують для отримання привілеїв і контролю над державою. Відповідно закон і політика там єдині. При відкритому державному устрої, що має місце в ліберальних демократіях, влада закону понад усе. Недоліком теорії Норта є зосередженість саме на прикладах розвинених країн, тоді як правові інститути та їхній зв'язок із економікою у країнах, що розвиваються, він залишив поза увагою. На думку вченого, еліти у цих країнах з часом усвідомлять необхідність запровадження відкритої правової системи як ефективного засобу у конкурентній боротьбі, або громадяни стануть наскільки освіченими, що звернуться за допомогою до міжнародних структур для створення відкритих правових інститутів [3]. Така позиція Норта має досить ідеалістичний вигляд, особливо стосовно країн із авторитарними режимами. Окремі дослідники критикують Норта і за те, що він не дає відповіді на запитання: як домогтися перетворення права із політичного інструменту, яким воно є за автократичного режиму, на дієву інституціональну структуру із беззаперечною владою закону [4]?

Дослідники китайської правової системи мають подекуди полярні думки щодо верховенства права у «Піднебесній». У англо-американському науковому дискурсі превалюючою є позиція, що авторитарний політичний режим і захист прав і свобод людини та особистості – несумісні поняття [5-7]. Самі ж китайці обстоюють думку, що західні критерії верховенства права не узгоджуються із їхнім правовим менталітетом, тобто Китай реалізує верховенство закону на свій лад, з огляду на свою національну специфіку, і західні країни мають із цим рахуватися [8]. Водночас окремі китайські дослідники вказують на факти системного викривлення владою змісту законів і постанов, що регулюють чинники виробництва, задля швидкого економічного зростання у короткостроковій перспективі. Тобто китайська економіка є швидко зростаючою, але нестійкою [9, с. 339].

Мета статті – дослідити трансформацію правової системи КНР у період із середини минулого століття і до сьогодні, виділивши шість етапів в її розвитку, у контексті здійснюваних там економічних реформ і на прикладі Китаю перевірити істинність твердження про пряму залежність економічного розвитку від дієвої, орієнтованої на захист людини і власності, правової системи.

Виклад основного матеріалу. Правова система сучасної КНР унікальна: вона поєднує і традиційне (давнє) право, і риси соціалістичного права із рудиментами правової системи СРСР, і притаманні романо-германській (цивільне право) та англо-американській (загальне право) правовим сім'ям ознаки. Значний вплив на характер схвалюваних нормативно-правових актів та юридичну науку в цілому мала радянська правова парадигма, що було особливо відчутно у перше десятиліття після створення у 1949 році нової держави. З іншого боку, хоча у діючому законодавстві Китаю відсутнє пряме посилення на розроблені Конфуцієм і легістами морально-етичні доктрини, слід визнати їхній визначальний вплив на правосвідомість, правову культуру населення країни. Це простежується у намаганні триматися на відстані від інституту права і керуватися у своїй поведінці насамперед не юридичними нормами, а необхідністю «зберегти обличчя», не піддатися осуду з боку родичів і знайомих, відповідати загальноприйнятим нормам моралі.

Із принципу верховенства моральних норм випливало, що ступінь винуватості, а отже, й суворості покарання повинні були відповідати не так характеру самого вчинку, скільки характеру духовного стану злочинця, й не так тяжкості злочинного діяння, скільки інтенсивності злочинної волі [10, с. 64].

У розумінні пересічного китайця право, закон практично завжди асоціюються з інститутом покарання, інститутом юридичної відповідальності. Саме ж китайське законодавство досить жорстко реагує на будь-якого роду порушення правових норм. За будь-які, навіть невеликі правопорушення, закон карає суворо і негайно: широко застосовуються смертна кара, довічне ув'язнення, конфіскація майна, позбавлення політичних прав.

Особливо розвинений в КНР саме інститут кримінальної відповідальності, одне з центральних місць у якому належить інституту смертної кари. У Китаї широко відома давня правова страгатагема «бити по траві, щоб сполохати змію», згідно з якою покарання однієї особи, нехай і жорстоке, виступає як необхідний профілактичний захід. Не випадково, що довгий час у КНР деякі вирoki до смертної кари виконувалися публічно на стадіонах в цілях залякування потенційних злочинців. Загалом концепція карального характеру китайського права є домінуючою в китайському суспільстві і в середовищі китайських юристів. Відзначимо, що у менталітеті населення країн азійського регіону історично склалося позитивне ставлення до суворих покарань злочинців як морально виправданих.

Традиційним для китайського правового менталітету є суб'єктивний підхід до визначення ступеня тяжкості покарань за злочини. І поява писаних законів не змінила властивий давньому праву порядок, за якого безпосередньому наказу вищої особи (аж до правителя) або системі моральних законів, зведених у ранг загальноприйнятих, відводилося головне місце в регулюванні життєдіяльності китайського суспільства.

В основу правової системи Китаю покладено жорстку ієрархічність суспільства і колективізм як ключовий принцип суспільного життя. Згідно зі вченням Конфуція створене на основі «веління Небес» гармонійне суспільство являє собою сукупність об'єднань людей, кожне з яких повинно з максимальною віддачею функціонувати у призначеній для нього соціальній ніші. Головною ідеєю такого об'єднання є «сяо» – ідея

синівської любові, шанування старших, правителів. Держава – це велика сім'я, влада імператора («сина неба») походить від влади батька, а відносини правлячих і підданих – від сімейних відносин, де молодші залежать від старших [10].

Такі риси менталітету китайців, як колективізм, згуртованість, дисциплінованість, тривалий час формувалися під впливом багатьох чинників, серед яких клімат і географічне розташування, характер побуту і виробничих відносин. Так, визначальним для виробництва був переважно принцип колективної обробки землі, що передбачав злагоженість і готовність до беззаперечного виконання волі керівника процесу. Важливу роль відіграв і такий чинник, як велика чисельність населення та скученість проживання. Усе разом це сприяло придушенню в особистості «Его», що осмислюється у філософських вченнях – конфуціанстві, даосизмі, буддизмі – як перепона на шляху пізнання Дао, істинної природи реальності. Відокремленість Китаю через природні умови від інших цивілізацій сприяла згуртуванню нації і водночас тисячоліттями поглиблювала у свідомості китайців поділ на «своїх» та «чужих». Вагомим чинником ізоляціонізму нації стала і китайська писемність, достатньо складна для іноземців. Так поступово у свідомості китайців сформувалося переконання у тому, що з огляду на свою унікальність, давнє походження, кардинальну відмінність від західних моделей суспільного співжиття, Китай в змозі жити за власними «правилами».

Закони в Китаї ніколи не сприймалися як щось священне і незаперечне, як ідейна надцінність. Навпаки, суспільна думка спочатку відносила їх до продукту творчості некитайських, «варварських» народів, що не знають моралі і сорому, а тому змушені, аби хоч якось налагодити своє життя, вдаватися до постійного насильства за допомогою законодавчо встановлюваних заборон. Відповідно право і мораль розглядалися китайським стародавнім суспільством як боротьба двох вічних стихій: Ін (жіноче) і Ян (чоловіче), боротьба темного і світлого, пасивного та активного, де право – Ін, а мораль – Ян. І мораль завжди поставала вище права, була головним регулятором відносин у суспільстві.

Безпосередньо ці норми будувалися на шануванні батьків, старших, на повазі до знаті, на відданості правителю. А роль закону, порівняно із розпорядженнями і наказами правителя, його наближених, вищих чиновників, завжди була вторинною. Тож існуючий у сучасному Китаї пріоритет партійних рішень над законом, визначальна роль політичних установок і директив КПК у справі формування законодавства є нічим іншим, як даниною природному для традиційного китайського суспільства принципу більшої ваги прийнятих у суспільстві моральних норм порівняно з актами правотворчості. Відмінність лише у тому, що наразі над законом стоїть правляча партія, а раніше на її місці були імператор, бюрократичний апарат і розроблена Конфуцієм система правил поведінки у соціумі.

З іншого боку, правляча верхівка змушена самотужки вирішувати надскладні завдання економічного розвитку величезної за кількістю населення і обсягами виробництва країни. Усвідомлюючи, що легітимність влади в очах народу визначатиметься передусім економічними успіхами, еліта змушена «нарощувати оберти» у цьому напрямі, аби нівелювати запит громадян на більш активну участь у справах держави.

Китайський уряд вбачає в правах людини екзистенціальну загрозу, і заходи, що ним здійснюються стосовно своїх громадян, несуть у собі загрозу для прав і свобод людини у глобальному масштабі. Комуністична партія Китаю, не бажаючи втратити монополію на владу у випадку політичної лібералізації, вибудувала в країні надсучасну оруеллівську мережу тотального державного стеження та Інтернет-цензури з метою виявлення і придушення будь-якої несанкціонованої критики. Зростаючий економічний вплив Китаю на міжнародній арені використовується Пекіном для розгортання потужного наступу на глобальну систему прав і свобод людини.

Розглянемо, як у КНР відбувалася трансформація правової системи із середини минулого століття і до сьогодні та як ці процеси співвідносилися з реформами у галузі економіки.

На першому етапі, що тривав із 1949 р. до 1966 р., було закладено фундамент китайської державності і, як наслідок, правової системи нового Китаю. Першим кроком влади стало скасування прогресивного гомінданівського законодавства – «Повної книги шести законів» (або шести галузей права) у лютому 1949 р. Надалі правова система держави формувалася під впливом радянської правової парадигми: перша китайська

Конституція, перші закони КНР – усе розроблялося і схвалювалося за безпосередньої участі радянських фахівців. Водночас, незважаючи на активізацію правотворчого процесу, у країні так і не було прийнято жодного кодифікованого акта. Навіть запроваджений у 1957 р. для експериментального використання Кримінальний кодекс ніде не публікувався і був лише закритою інструкцією для суддів і прокурорів. Відповідно не існувало і цілісної системи права, і, власне, сам процес формування правових основ був далеким від свого завершення. Закріплені у Конституції КНР права і свободи громадян не були реалізовані на практиці. Так само не було кодифіковано не лише матеріальне, а й процесуальне право, що відкривало для влади широкі можливості у використанні діючого законодавства у власних інтересах.

Протягом першої п'ятирічки керівництво КНР зробило акцент на індустріалізації, так само за радянським зразком. Обсяги промислового виробництва за цей період зросли у 2,3 рази. Було закінчено будівництво 428 потужних промислових підприємств, а 109 були побудовані частково. Фактично з нуля було створено такі важливі галузі промисловості, як авіаційна, автомобільна, верстатно- і машинобудівна, оборонна та ін. [11, с. 334–335].

У 1958 р. під тиском Мао Цзедун та його прибічників керівництво країни прийняло нову програму, що отримала назву політики «трьох червоних прапорів»: нової генеральної лінії, «великого стрибка» і народних комун. Її метою став якнайшвидший перехід до комунізму і утвердження таких форм суспільного устрою, котрі дозволили б досягти небувалої економічної ефективності виробництва. Однак ця програма виявилася невдалою: система розподілу призвела до затримки розвитку, а обсяги виробництва у сільськогосподарському і промисловому секторах різко зменшилися. У 1960-х рр. у країні почався голод, внаслідок чого значно зменшилася чисельність населення. І хоча для врегулювання ситуації урядом було запущено «програму відновлення», спрямовану на реабілітацію приватних господарств і ринку, диференціацію доходів, скорочення комун, а у 1964 р. була розгорнута нова програма «чотирьох модернізацій» (сільське господарство, промисловість, оборона, наука, техніка), економіка знову занурилася у хаос через розпочату Мао Цзедун у 1966 р. «культурну революцію» [11, с. 335].

Із 1966 р. і до 1976 р., коли тривав другий етап формування правової системи КНР, не було прийнято фактично жодного законодавчого акта, а Конституція 1975 р. мала суто декларативний характер. Фактично у цей час було ліквідовано конституційну систему державних органів, статутні органи КПК і громадські організації. У цей час Мао Цзедун здійснюється політична чистка реакційних елементів у КПК з метою відновлення панування ідеології над економікою і утвердження комуністичних ідеалів рівності.

У результаті «культурної революції» було фактично знищено засновану на Конституції 1954 р. політичну систему КНР, репресовано тисячі прогресивно налаштованих представників армії, правоохоронних органів, державно-партійного апарату, культури і освіти. Повсякденним явищем стала розправа на «судах мас» за участі десятків тисяч глядачів. У країні панував хаос, а вже зруйновані органи державної влади не в змозі були взяти під контроль ситуацію. Повсюди у громадських місцях були вивішені обвинувальні вироки – дацзибао (рукописні газети), в яких різні категорії громадян звинувачували у ревізійізмі і контрреволюції. Невдовзі кампанія набула некерowanego характеру, і знадобилося навіть втручання Народно-визвольної армії Китаю, аби підтримати владу створеного тимчасового уряду. Отже, про існування і дію у цей період в Китаї правової системи годі й казати [11, с. 335].

Після завершення «культурної революції» і смерті Мао Цзедун у 1976 р. правова система КНР перейшла на третій етап свого розвитку, що тривав із 1976 р. до 2001 р. Її ідейними орієнтирами було визначено суворе дотримання законності і дисципліни, невідворотне покарання за порушення законів. Сучасного вигляду китайське право почало набувати орієнтовно з кінця 1978 р., коли Китай став на шлях кардинальних економічних перетворень. Відмовившись від пріоритету класової боротьби на користь економічного розвитку, поставивши на перший план завдання розвитку виробництва, нове керівництво КНР, здавалося б, зруйнувало всі перепони для поступального розвитку країни. Оформилося колективне лідерство групи Ден Сяопіна, політична програма якої передбачала спрощення партійної і державної бюрократичної систем, здійснення економічної модернізації, запровадження ринкових механізмів, побудову соціалізму з китайською специфікою, відкриття економіки для зовнішньої торгівлі та

інвестицій.

Становлення правової системи на цьому етапі пов'язане з прийняттям у 1978 р. нової Конституції. Вводиться у дію ціла низка правових документів, без яких було неможливим реформування держави. З них дві третини стосувалися врегулювання економічної сфери. Поряд із актами правотворчості економічного спрямування вперше з часу утворення КНР приймаються Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси (1979 р.), а також протягом 1979–1982 рр. набувають чинності закони «Про організацію народних судів» і «Про організацію народної прокуратури», тимчасові положення «Про адвокатів», «Про державний нотаріат».

Економічні важелі були визначальними для правотворчої діяльності у цей період. І з початку 90-х рр. очевидними стали позитивні наслідки такого підходу: темпи зростання ВВП склали 12 %, що вчетверо перевищувало відповідні показники десятиліття тому. Водночас виявилися і негативні тенденції: зростання соціальної і регіональної нерівності у розподілі доходів, особливо між прибережними і континентальними районами, стрімке підвищення рівня злочинності і корупції.

Зі вступом КНР у 2001 р. до ВТО розпочався четвертий етап формування правової системи, що тривав до кінця 2010 р. Протягом цих десяти років було введено в дію низку законів у напрямі захисту прав інтелектуальної власності, в інвестиційній, податковій, банківській і підприємницькій галузях, у сфері боротьби з відмиванням коштів та ін. Суттєвих змін зазнало не лише матеріальне, а й процесуальне право Китаю.

П'ятий етап, що розпочався у 2011 р. і завершився у 2019 р. з початком пандемії COVID-19, позначився прийняттям резонансних правових документів, таких як закони КНР «Про боротьбу із тероризмом» (2015 р.), «Про боротьбу із корупцією» (2015 р.), «Про ядерну безпеку» (2017 р.) та ін. Перший із наведеного переліку закон зобов'язав телекомунікаційні компанії передавати у відповідні інстанції коди шифрування інформації і паролі користувачів. Керівництво США виступило з критикою цієї законодавчої ініціативи, наголосивши на тому, що закон спрямований на передачу персональних даних уряду. Із прийняттям відповідного закону боротьба з корупцією у Китаї набула масштабного і жорсткого характеру. За п'ять років було засуджено тисячі чиновників і кілька десятків міністрів та губернаторів. В межах операції «Небесна сітка» у 2019 р. було заарештовано і повернуто на батьківщину понад 7 тисяч корупціонерів, що переховувалися за кордоном.

Пандемія COVID-19 стала шоком для орієнтованої переважно на експорт китайської економіки. За даними національної статистики, обсяг зовнішньої торгівлі знизився за перші три місяці 2020 р. майже на 10 %.

Наразі триває шостий етап трансформації китайської правової системи, значною мірою зумовлений наслідками пандемії, а також геополітичними трансформаціями, пов'язаними з невсучасними у світі військовими конфліктами. Його визначальною особливістю є посилення дихотимічності: з одного боку, пріоритетним залишається традиційне праворозуміння з його опорою на моральні устої, з іншого – відбувається асиміляція з англосаксонською системою права, що є закономірним наслідком розвитку глобальної ринкової економіки.

Загалом в останні роки керівництво КНР за допомогою правових інструментів все більше «закручує гайки», намагаючись утримати заданий темп економічного розвитку. Що стає все важче, з огляду на внутрішні протиріччя (підвищення рівня життя призвело до появи еліт, незадоволених курсом партії і орієнтованих на Захід), а також протистояння між США і Китаєм, що з кожним роком посилюється.

Китайська модель розвитку забезпечує високі темпи економічного зростання за рахунок залучення капіталу і новітніх технологій. Наслідком є модернізація країни, стрімка урбанізація і поступове зростання рівня життя населення. Однак зі зростанням ВВП на душу населення і обсягів внутрішнього споживання темпи економічного розвитку уповільнюються. У цієї парадоксальної ситуації є просте пояснення: чим заможнішими стають люди, тим більше вимог вони висувають владі.

Підвищення рівня життя у державі закономірно приводить до зростання у її громадян самооцінки і прагнення до незалежності. У цьому контексті зіткнення всередині Китаю неминучі: заможні китайці з часом перестануть сприймати як належне існуючий авторитарний режим. Лише повага до інституту влади, вкорінена у менталітеті цієї нації за тисячолітню історію, є на сьогодні стримуючим фактором. Проте глобалізація безжалісно зруйнувала не лише економічні й культурні кордони в усьому

світі, а й усталені життєві установки і традиційні світоглядні орієнтири сучасної людини. У відкритому суспільстві трансформація менталітету – це лише питання часу, і Китай навряд чи стане винятком у цьому питанні. Слабким місцем китайської моделі, власне, і є нехтування цим законом глобалізації: відкрита для інвестицій і торгівлі економіка несумісна з авторитарним устроєм і єдиним «центром управління», що тягне за собою порушення прав людини та нівелювання ролі права в цілому. Інтенсивність і стабільність розвитку економіки можливі, якщо виробництво матеріальних благ базується на свободі суб'єкта господарювання й у державі забезпечується верховенство права [11, с. 337–338].

Отже, правова система КНР являє собою вибуховий сплав традиційних моральних орієнтирів; норм-регуляторів економіки, запозичених у країнах романо-германського та англосаксонського права (без яких вихід Китаю на міжнародний ринок був би неможливий); репресивних правових важелів. Зауважимо, що запозичення є переважно поверховим: країна залишається традиціоналістською, незважаючи на численні економічні реформи останніх десятиліть. А жорсткий репресивний характер права зумовлений не стільки комуністичними принципами (вони не співвідносяться з ринковими перетвореннями й індивідуалізмом власників), скільки моральними категоріями давнього конфуціанського канону. Що ж до запровадженого китайськими елітами заради власної безпеки «соціального контролю», то він є яскравим прикладом того, як в обхід будь-яких правових обмежень держава жертвує одиничним (а це тисячі незгодних із режимом людей) заради колективного блага.

Висновки. Незрілість правової системи Китаю та неоднозначність трактування законів, більш того, залежність їхньої дії від волі «лідера нації», партійної верхівки та різних державних і квазідержавних органів, без сумніву, згубно впливає на економіку країни. Численні регулюючі акти, що множаться цими органами, не дозволяють бізнесу працювати в легальному режимі. Така ситуація характерна для більшості країн, що розвиваються, де кожен економічний агент так чи інакше порушує закон через недолугість правової системи і, відповідно, сприятливі умови для застосування нелегальних схем отримання прибутку.

Економічне віддалення від Заходу, котре Китай відверто демонструє світові останнім часом, врешті-решт призведе до погіршення інвестиційного клімату країни і відтоку капіталу, що однозначно уповільнить темпи економічного росту. Архітектоніка економічних відносин у сучасному світі вибудовувалася на основі англо-американської та романо-германської правових систем. Відповідно, світова економіка розвивається за певними усталеними правилами, що не можуть змінитися за волею уряду Китаю. Відсутність у правовій системі єдиного визначеного джерела кінцевих повноважень, несформованість у суспільстві поваги до формалізованого закону, інституціональна невизначеність правових регуляторів – усе це поки що є нездоланими перепонами для Китаю у конкурентній боротьбі зі США за світове економічне лідерство.

Список використаних джерел

1. Coase R. H. The Problem of Social Cost. *The Journal of Law and Economics*. 1960. Vol. III. P. 1–44. DOI : <https://doi.org/10.1086/466560>.
2. Commons J. R. *Legal Foundations of Capitalism*. Lawbook Exchange, Ltd., 2012. 408 p.
3. North D. C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge : Cambridge University Press. 1990. 159 p.
4. Faundez J. Douglass North's Theory of Institutions: Lessons for Law and Development. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2016. Vol. 8. P. 373–419. DOI : <https://doi.org/10.1007/s40803-016-0028-8>.
5. Dickson B. *The Dictator's Dilemma: The Chinese Communist Party's Strategy for Survival*. Oxford : Oxford University Press, 2016. 368 p.
6. Hurst W. *Ruling before the Law. The Politics of Legal Regimes in China and Indonesia*. Cambridge : Cambridge University Press, 2018. 316 p.
7. Ding I., Javed J. The Autocrat's Moral-Legal Dilemma: Popular Morality and Legal Institutions in China. *Comparative Political Studies*. 2020. Vol. 54, Issue 6. P. 989–1022. DOI : <https://doi.org/10.1177/0010414020957694>.
8. Pang Q. *State-Society Relations and Confucian Revivalism in Contemporary China*. Palgrave Macmillan, 2018. 306 p.
9. Xu G. Is China an Anomaly for the «Law Matters» Hypothesis? *Asian Journal of Law and Society*. 2014. Vol. 1. Issue 2. P. 339–365. DOI : <https://doi.org/10.1017/als.2013.2>.
10. Марченко О. В. *Філософія права* : навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ.

ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.

11. Сидоров О. А., Фісуненко Н. О., Альошина Т. В. Світова економіка та міжнародні економічні відносини : підруч. / кол. авт. ; за заг. ред. П. А. Фісуненко. Дніпро : Арт-Прес, 2023. 400 с.

*Надійшла до редакції 06.05.2024
Прийнято до опублікування 15.05.2024*

References

1. Coase, R. H. (1960) The Problem of Social Cost. *The Journal of Law and Economics*. Vol. III, pp. 1–44. DOI : <https://doi.org/10.1086/466560>.
2. Commons, J. R. (2012) Legal Foundations of Capitalism. Lawbook Exchange, Ltd. 408 p.
3. North, D. C. (1990) Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press. 159 p.
4. Faundez, J. (2016) Douglass North's Theory of Institutions: Lessons for Law and Development. *Hague Journal on the Rule of Law*. Vol. 8, pp. 373–419. DOI : <https://doi.org/10.1007/s40803-016-0028-8>.
5. Dickson, B. (2016) The Dictator's Dilemma: The Chinese Communist Party's Strategy for Survival. Oxford : Oxford University Press. 368 p.
6. Hurst, W. (2018) Ruling before the Law. The Politics of Legal Regimes in China and Indonesia. Cambridge : Cambridge University Press. 316 p.
7. Ding, I., Javed, J. (2020) The Autocrat's Moral-Legal Dilemma: Popular Morality and Legal Institutions in China. *Comparative Political Studies*. Vol. 54, Issue 6, pp. 989–1022. DOI : <https://doi.org/10.1177/0010414020957694>.
8. Pang, Q. (2018) State-Society Relations and Confucian Revivalism in Contemporary China. Palgrave Macmillan. 306 p.
9. Xu, G. (2014) Is China an Anomaly for the «Law Matters» Hypothesis? *Asian Journal of Law and Society*. Vol. 1. Issue 2, pp. 339–365. DOI : <https://doi.org/10.1017/als.2013.2>.
10. Marchenko, O. V. (2015) *Filosofia prava [Philosophy of law] : navch. posibnyk*. Dnipropetrovsk : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 304 p. [in Ukr.].
11. Sydorov, O. A., Fisunenko, N. O., Alohyna, T. V. (2023) *Svitova ekonomika ta mizhnarodni ekonomichni vidnosyny [World economy and international economic relations] : pidruch. / kol. avt. ; za zah. red. P. A. Fisunenko*. Dnipro : Art-Pris. 400 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olena Marchenko. The rule of law in the context of China's socio-economic development.

The article examines the transformation of the legal system of the People's Republic of China over the past seventy years and characterizes accordingly six stages in its development in the context of the economic reforms implemented in the country during that time. Based on the fact that the rule of law, protection of human rights and freedoms, compliance of laws with international standards are incompatible with the authoritarian political regime operating in the PRC, the question is considered: can the Chinese «economic miracle» serve as proof of the falsity of the postulate of the rule of law as a necessary condition successful economic development of the state. The results of the analysis allow us to conclude that the evolution of the economy, with the disregard of the rule of law and its transformation into a political tool, is a temporary phenomenon.

China's legal system is an explosive fusion of traditional moral guidelines, economic regulatory norms borrowed from Romano-Germanic and Anglo-Saxon law (without which China's entry into the international market would have been impossible), and repressive legal levers. It should be noted that the borrowing is mostly superficial: the country remains traditionalist, despite numerous economic reforms in recent decades. And the harsh repressive nature of the law is due not so much to communist principles (they are not correlated with market transformations and individualism of owners) as to the moral categories of the ancient Confucian canon.

An economy open to investment and trade is incompatible with an authoritarian system and a single management center, which means the violation of human rights and the leveling of the role of law in the state as a whole. Therefore, an insurmountable obstacle on China's path to world supremacy remains the lack of formation at the mental and institutional levels of respect for the law as the main regulator of socio-economic relations in the state.

Keywords: *China, rule of law, economic development.*

УДК 347.6

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-64-70

Сергій ПЕРЕПЬОЛКІН[©]

доктор юридичних наук, професор
(Університет митної справи та фінансів,
м. Дніпро, Україна)

ОБОВ'ЯЗОК ПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ ПІКЛУВАТИСЯ ПРО СВОЇХ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ: ДИСКУСІЙНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Висвітлено дискусійні теоретико-правові аспекти характеристики обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків та винесено для наукового обговорення авторське трактування такого обов'язку. Обґрунтовано думку щодо недоречності здійснення характеристики поняття обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків на основі статей 202–206 Сімейного кодексу України, положення яких присвячені характеристиці обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків. Під час розкриття поняття обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків згадувати про складові інституту опіки та піклування доречно тільки в аспекті проведення порівняльно-правових досліджень.

Ключові слова: повнолітні діти, непрацездатні батьки, обов'язок піклуватися, обов'язок утримувати, піклувальник, піклування, відповідальність за невиконання обов'язку піклуватися.

Постановка проблеми. Незабаром український народ відзначатиме тридцятиріччя прийняття Конституції України. Однак численні закріплені у її тексті обов'язки людини дотепер не отримали належного вивчення та однозначного трактування з боку представників вітчизняної правничої науки [1; 2; 3]. Одним із таких обов'язків є обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, що згодом отримав також законодавче закріплення в ст. 172 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. (далі – СК України) [4].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У юридичній літературі науковці найчастіше розглядають обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків у нерозривному зв'язку з обов'язком повнолітніх дочки, сина утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Як наслідок, правовий аналіз змісту закріпленого в ч. 2 ст. 51 Конституції України зобов'язання повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків [5] вибудовується на основі характеристики спільних і відмінних ознак понять «піклування» та «утримання», що використані законодавцем в статтях СК України для конкретизації обов'язків повнолітніх дочки та сина перед їхніми непрацездатними батьками [6; 7]. Невід'ємною частиною таких досліджень інколи є тлумачення пов'язаних із піклуванням та утриманням різних юридичних термінів, зокрема: «непрацездатність»; «інвалідність»; «втрата здоров'я»; «обмеження життєдіяльності»; «особа з інвалідністю»; «працездатна особа»; «немічність»; «втрата здоров'я»; «безпорадний стан»; «похилий вік»; «громадяни похилого віку» тощо [8].

В окремих наукових публікаціях мають місце приклади характеристики закріпленого в ч. 2 ст. 51 Конституції України зобов'язання повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків на основі статей СК України (ст. ст. 202–206), присвячених підставам виникнення та виконання обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків [9, с. 386–387].

Аналогічні приклади було виявлено і на численних сайтах органів державної влади та органів місцевого самоврядування, недержавних некомерційних професійних організацій, засобів масової інформації тощо.

Наприклад, на офіційному сайті Міністерства юстиції України з цього приводу

© С. Переп'олкін, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2914-5898>

psm-13@ukr.net

зазначено, що закріплена в ст. 51 Конституції України норма щодо обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків знайшла своє відображення в статтях 202–206 СК України [10].

Н. Паламарчук у публікації «Стягнення аліментів на утримання батьків: що потрібно врахувати?» на сайті Національної асоціації адвокатів України наголошує на необхідності пам'ятати, що згідно з ч. 2 ст. 51 Конституції України, повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Зазначене положення знайшло своє відображення, зокрема, в ч. 1 ст. 202 СК України, в якій закріплено зобов'язання повнолітньої дочки, сина утримувати батьків, які є непрацездатними та потребують матеріальної допомоги [11].

На сайті Подільського юридичного центру також розміщено інформацію про те, що відповідно до ст. 51 Конституції України повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Водночас констатуємо факт того, що закон не може зобов'язати дитину любити батьків або приїжджати до них у гості чи телефонувати кожні вихідні, автор викладеного матеріалу стверджує, що закон все ж таки встановлює обов'язок дітей надавати матеріальне утримання своїм непрацездатним батькам, що потребують матеріальної допомоги [12].

Ще одним дискусійним моментом, котрий вдалося виявити за підсумками проведеного аналізу останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано наукове обговорення різних теоретичних аспектів обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, на нашу думку, є характеристика термінів «піклувальник» і «піклування», використання яких має місце в межах інституту опіки та піклування, без належного пояснення потреби в цьому, в науковій статті, присвяченій темі «Поняття юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків» [6, с. 33].

Отже, за підсумками проведеного аналізу можна дійти попереднього висновку, що серед багатьох дослідників сутності обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків поширеною є думка щодо того, що тлумачення його змісту можливе виключно в межах виконання обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків.

Проте чи дійсно це так? І чому дослідники обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків для характеристики цього поняття посилаються здебільшого на статті 202–206 Глави 17 «Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання» СК України, а не на ст. 172 «Обов'язок дитини, повнолітніх дочки та сина піклуватися про батьків» Глави 13 «Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей» СК України? На ці та інші питання, зокрема щодо встановлення наявності чи відсутності зв'язку між обов'язком повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків та інститутом опіки та піклування, вітчизняним ученим актуально якнайшвидше виробити узгоджені та аргументовані відповіді.

Зазначимо, що на необхідності розібратися, в чому саме виражається піклування про непрацездатних, немічних батьків [8, с. 55], та на необхідності проведення окремого комплексного наукового осмислення поняття, змісту, форми, видів виконання та механізму реалізації обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків [13, с. 46], тобто на необхідності розкриття різноманітних теоретичних аспектів цього обов'язку, наголошують і інші українські вчені.

З огляду на вищезазначене **мета** статті полягає у винесенні для наукового обговорення авторського трактування окремих дискусійних теоретико-правових аспектів характеристики обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, а також у визначенні актуальних напрямів подальших наукових досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Конституційним обов'язком є необхідні вид і міра поведінки особи, що має юридичне нормативне закріплення на найвищому рівні – в Конституції України, передбачає досягнення суспільно корисної мети та забезпечується у разі невиконання юридичною відповідальністю [3, с. 36].

На думку колективу авторів підручника «Конституційне право», підготовленого за загальною редакцією професора М. Козюбри, є лише один конституційний обов'язок – додержуватися конституції та законів країни. Усі інші обов'язки випливають із нього, зокрема і закріплені у ст. 51 Конституції України обов'язок повнолітніх дітей

піклуватися про своїх непрацездатних батьків [14, с. 213].

У присвячених розкриттю різноманітних аспектів досліджуваного нами конституційного обов'язку публікаціях науковці дуже рідко формулюють розуміння його змісту. Одним із небагатьох прикладів є запропоноване С. Малишко таке розуміння поняття юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків: це конституційно закріплена морально-юридична міра належної поведінки повнолітніх дітей, що являє собою комплекс дій, котрі вчиняються з метою створення необхідних умов для повноцінного життя непрацездатних батьків, задоволення їхніх інтересів та потреб, зовнішнім вираженням яких є увага, турбота, догляд та допомога (фізична, моральна, матеріальна тощо) [6, с. 36].

О. Лук'янчук, з'ясовуючи сутність обов'язку дітей піклуватися про батьків, характеризує піклування як поєднання двох видів діяльності: власне самого піклування та надання допомоги. Про схожий підхід щодо поєднання піклування про батьків та надання їм допомоги в межах одного обов'язку дослідниця зазначає також із посиланням на Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України, підготовлений З. Ромовською [8, с. 56; 15, с. 264].

З огляду на це проаналізуємо зміст ст. 172 «Обов'язок дитини, повнолітніх дочки та сина піклуватися про батьків» Глави 13 «Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей» СК України, в положеннях якої відбулася конкретизація закріпленого в ч. 2 ст. 51 Конституції України зобов'язання повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Важливо звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 172 СК України поряд із зобов'язанням повнолітніх дочки та сина піклуватися про батьків зазначено також ще два види їхніх зобов'язань, а саме: «проявляти про них турботу та надавати їм допомогу» [4].

Відповідно до назви ст. 172 СК України всі зазначені в її тексті зобов'язання можна вважати складовими частинами обов'язку дитини, повнолітніх дочки, сина піклуватися про батьків.

Однак зважаючи на спосіб викладення ч. 1 ст. 172 СК України, також можна стверджувати, що в її тексті закріплено три, хоч і пов'язані між собою, однак різні, обов'язки, а саме: 1. Піклуватися про батьків; 2. Проявляти про них турботу; 3. Надавати їм допомогу.

З метою розкриття багатоманітності підходів щодо їх розуміння наведемо тлумачення слів «піклуватися», «турбуватися» та «допомога», що зазначені у Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Бусел. Так, слово «піклуватися» трактується в таких варіантах: «1. про кого – що, за кого – що, ким, чим. Виявляти увагу, турботу про потреби кого-, чого-небудь. // без додатка. Виявляти неспокій з приводу влаштування кого-, чого-небудь, клопотатися про когось, щось. 2. коло кого – чого. Дбаючи про кого-, що-небудь, робити послуги, допомагати, створювати необхідні умови і т. ін. 3. за ким – чим. Бути в стані тривоги, тривожитися, хвилюватися через кого-, що-небудь». Слово «турбуватися» розтлумачено так: «1. Бути неспокійним, хвилюватися; непокоїтися. // за кого – що, про кого – що, ким, чим. Виявляти занепокоєння стосовно кого-небудь, з приводу чогось; 2. Виявляти увагу до чийхось потреб, піклуватися про кого-, що-небудь... 3. чим, біля (коло) чого і без додатка. Активно діяти, що-небудь робити, клопотатися». Щодо слова «допомога», то його запропоновано розуміти у таких значеннях: «1. Сприяння, підтримка в чому-небудь. // Матеріальна підтримка. // Захист, порятунок у біді. // Сприяння в лікуванні, полегшення страждань...» [16, с. 972, 1486, 319].

Отже, ознайомлення з тлумаченням слів «піклуватися», «турбуватися» та «допомога», а також слів «турбота» та «допомагати» засвідчило, що в характеристиці змісту слова «піклуватися» використовуються також слова «турбота» та «допомагати». У свою чергу, в тлумаченні змісту слова «турбуватися» виявлено використання слова «піклуватися». Слово «утримувати» в тлумаченні слова «піклуватися» відсутнє.

На основі наведеного вище виникають такі питання. По-перше, зобов'язання проявляти турботу про батьків та надавати їм допомогу є складовими змісту обов'язку піклуватися про батьків чи їх треба розглядати як окремі види зобов'язань? По-друге, в яких зовнішніх формах мають здійснюватися дитиною, повнолітніми дочкою, сином зобов'язання піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу і чи мають вони відрізнятися між собою? По-третє, на яких суб'єктів цей

обов'язок (обов'язки) поширюється, бо поряд із повнолітніми дочкою, сином їх виконавцем також може бути і дитина – кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [17].

Вироблення узгоджених однозначних відповідей на ці питання є перспективою подальших розвідок в окресленому напрямі наукових пошуків. Водночас на користь того, що зобов'язання піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу доречно розглядати як три різні зобов'язання, виконання яких можливе різними суб'єктами, можуть свідчити положення ч. 3 ст. 172 СК України. Згідно з цими положеннями саме з повнолітніх дочки, сина, якщо вони не піклуються про своїх непрацездатних, немічних батьків, за рішенням суду може бути стягнуто кошти на покриття витрат, пов'язаних із наданням такого піклування [4].

Отже, якщо в ч. 1 ст. 172 СК України закріплено три різні види обов'язків дитини, повнолітніх дочки, сина, то за невиконання зобов'язань щодо прояву турботи та надання допомоги навіть стосовно непрацездатних, немічних батьків стягнення коштів за рішенням суду законодавчо не передбачено ні для дітей, ні для повнолітніх дочки, сина.

Тому, дискусійною можна вважати позицію окремих дослідників стосовно того, що відповідальність для повнолітніх дочки, сина настає за непіклування та ненадання допомоги батькам [8, с. 56].

Наведена вище позиція О. Лук'янчук є також дискусійною в частині того, що стягнення з повнолітніх дочки, сина, які не піклуються про своїх непрацездатних, немічних батьків за рішенням суду коштів на покриття витрат, пов'язаних із наданням такого піклування, ототожнюється дослідницею з настанням відповідальності [8, с. 54–55].

На нашу думку, в цій ситуації правильніше стверджувати про забезпечення примусової компенсації шкоди, заподіяної повнолітніми дочкою, сином внаслідок невиконання закріпленого в ч. 1 ст. 172 СК України обов'язку піклуватися про своїх непрацездатних, немічних батьків.

У підручнику «Конституційне право», підготовленого за загальною редакцією професора М. Козюбри, з цього приводу зазначається, що зобов'язання з відновлення порушених прав є характерною рисою цивільно-правових відносин. Вважати дії з компенсації заподіяної шкоди як за наявності вини, так і без такої видом юридичної відповідальності не можна. Це стосується, наприклад, і обов'язку сплати аліментів батьками в сімейному праві тощо [14, с. 317].

Можливо, саме тому на потребі встановлення адміністративної відповідальності за невиконання юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про непрацездатних батьків, за аналогією зі встановленою законом відповідальністю батьків (ч. 1 ст. 184 КУпАП – ухилення від обов'язку забезпечення необхідних умов життя дітей), наголошує, зокрема, С. Малишко [18, с. 600].

Підсумовуючи виклад основного матеріалу, зазначимо, що так само, як недоречно характеризувати сутність обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків на основі статей СК України, положення яких присвячено характеристиці обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків, так само недоречно і звертати увагу в межах характеристики цього поняття на такі складові інституту опіки та піклування, як «піклувальник» і «піклування».

Додаткове ознайомлення з енциклопедичною літературою [19, с. 558–559; 20, с. 630–631] та науковими публікаціями з питань опіки та піклування [21; 22; 23] дозволить більш чітко визначити наявні відмінності між пов'язаними з цим інститутом термінами «піклувальник» і «піклування» та терміном «піклуватися» і суб'єктами виконання обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Висновки. Отже, за підсумками проведеного дослідження для наукового обговорення окремих дискусійних теоретико-правових аспектів характеристики обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків пропонуються такі висновки. По-перше, характеристику поняття обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків слід здійснювати на основі положень ст. 172 «Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання» СК України. По-друге, треба припинити використовувати під час розкриття поняття обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків статті 202–206 СК України, положення яких присвячені обов'язку повнолітніх дочки, сина

утримувати батьків. По-третє, закріплені в ч. 1 ст. 172 СК України зобов'язання піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу слід розглядати як три різні види зобов'язань. По-четверте, стягнення коштів за рішенням суду з повнолітніх дочки, сина, які не піклуються про своїх непрацездатних, немічних батьків, слід розглядати як забезпечення примусової компенсації шкоди, заподіяної повнолітніми дочкою, сином унаслідок невиконання закріпленого в ч. 1 ст. 172 СК України обов'язку піклуватися про своїх непрацездатних, немічних батьків. Таке стягнення не можна ототожнювати з настанням відповідальності. По-п'яте, під час здійснення характеристики поняття обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків згадувати про інститут опіки та піклування як у цілому, так і про окремі його складові елементи, зокрема «піклувальник» та «піклування», доречно тільки в аспекті проведення порівняльно-правових досліджень.

Подальше наукове обговорення різноманітних дискусійних теоретико-правових аспектів характеристики обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків зберігає актуальність для правничої науки України.

Список використаних джерел

1. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України : монографія. Чернівці : Книги – XXI, 2011. 200 с.
2. Греца С. М. Види конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні та в Європейському Союзі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2021. Вип. 66. С. 46–49.
3. Заставна О. П. Реалії виконання конституційних обов'язків в Україні. *Київський часопис права*. 2022. № 3. С. 35–41.
4. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
5. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
6. Малишко С. І. Поняття юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 31–35.
7. Лук'янчук О. І. Обов'язок дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 18 с.
8. Лук'янчук О. І. Піклування про непрацездатних, немічних батьків: законодавче закріплення морального обов'язку. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Т. 1. С. 54–59.
9. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2012. 1128 с.
10. Щодо обов'язку повнолітніх дітей утримувати своїх батьків. *Міністерство юстиції*. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_18843.
11. Паламарчук Н. Стягнення аліментів на утримання батьків: що потрібно врахувати? *Національна асоціація адвокатів України*. URL : <https://unba.org.ua/publications/5919-styagnennya-alimentiv-na-utrimannya-bat-kiv-sho-potribno-vrahuvati.html>.
12. Виплата аліментів непрацездатним батькам. *Подільський юридичний центр*. URL : <http://surl.li/ssembr>.
13. Малишко С. І. Юридичний обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків та механізм його реалізації як предмет наукових досліджень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 43–46. URL : http://www.lsej.org.ua/11_2021/8.pdf.
14. Барабаш Ю. Г. та ін. Конституційне право : підруч. / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2021. 528 с.
15. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. Київ : Правова єдність, 2009. 432 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2007. 1736 с.
17. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
18. Малишко С. І. Чинники, що впливають на виконання юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спец. вип. № 2. С. 598–604.
19. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2002. Т. 4 : Н–П. 720 с.
20. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
21. Мамай І. В. Щодо співвідношення правового регулювання відносин опіки та піклування нормами цивільного та сімейного права. *Науковий вісник Міжнародного*

22. Дзюба І. В., Зеленина М. В. Опіка та піклування в цивільному праві України: проблемні питання призначення опікунів та піклувальників. *Право і суспільство*. 2017. № 3 (2). С. 48–52.

23. Паращук Л. Г., Войтюк Н. А. Інститут опіки та піклування в Україні та країнах Європи як ефективна форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 205–208. URL : http://lsej.org.ua/10_2022/47.pdf.

Надійшла до редакції 13.05.2024

Прийнято до опублікування 21.05.2024

References

1. Biloskurska, O. V. (2011) Konstytutsiinyi oboviazok doderzhuvatysia Konstytutsii Ukrainy ta zakoniv Ukrainy [The constitutional obligation to comply with the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine] : monohrafiia. Chernivtsi : Knyha – XXI, 200 p. [in Ukr.].

2. Hretsa, S. M. (2021) Vydy konstytutsiinykh oboviazkiv liudyny i hromadianyna v Ukraini ta v Yevropeiskomu Soiuzi [Types of constitutional duties of a person and a citizen in Ukraine and the European Union]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia Pravo*. Issue 66, pp. 46–49. [in Ukr.].

3. Zastavna, O. P. (2022) Realii vykonannya konstytutsiinykh oboviazkiv v Ukraini [The realities of fulfilling constitutional duties in Ukraine]. *Kyivskiy chasopys prava*. № 3, pp. 35–41. [in Ukr.].

4. Simeinyi kodeks Ukrainy [The Family Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 10 sichnia 2002 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>. [in Ukr.].

5. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. [in Ukr.].

6. Malyshko, S. I. (2022) Poniattia yurydychnoho oboviazku povnolitnykh ditei pikluvatysia pro svoikh nepratsezdatsnykh batkiv [Definition of the legal obligation of adult children to take care of their incapacitated parents]. *Aktualni problemy vitchyznanoi yurysprudentsii*. № 1, pp. 31–35. [in Ukr.].

7. Lukianchuk, O. I. (2019) Oboviazok ditei utrymuvaty batkiv za simeinym zakonodavstvom Ukrainy [The duty of children to maintain their parents according to the family legislation of Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03. Kyiv, 18 p. [in Ukr.].

8. Lukianchuk, O. I. (2019) Pikluvannya pro nepratsezdatsnykh, nemichnykh batkiv: zakonodavche zakriplennia moralnoho oboviazku [Maintenance of incapacitated, weakened parents: legislative codification of moral obligation]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. № 2 (35), T. 1, pp. 54–59. [in Ukr.].

9. Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar [Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary] / redkol. : V. Ya. Tatsii (hol. redkol.), O. V. Petryshyn (vidp. sekretar), Yu. H. Barabash ta in. ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. 2-e vyd., pererob. i dop. Kharkiv : Pravo, 2012. 1128 p. [in Ukr.].

10. Shchodo oboviazku povnolitnykh ditei utrymuvaty svoikh batkiv [Regarding the obligation of adult children to maintain their parents]. *Ministerstvo yustytysii*. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_18843. [in Ukr.].

11. Palamarchuk, N. Stiahnennia alimentiv na utrymannia batkiv: shcho potribno vrakhuvaty? [Collection of alimony for the maintenance of parents: what needs to be taken into consideration?]. *Natsionalna asotsiatsiia advokativ Ukrainy*. URL : <https://unba.org.ua/publications/5919-styagnennya-alimentiv-na-utrimannya-bat-kiv-sho-potribno-vrahuvati.html>. [in Ukr.].

12. Vyplata alimentiv nepratsezdatsnym batkam [Payment of alimony to incapacitated parents]. *Podilskiy yurydychnyi tsentr*. URL : <http://surl.li/ssemr>. [in Ukr.].

13. Malyshko, S. I. (2021) Yurydychnyi oboviazok povnolitnykh ditei pikluvatysia pro svoikh nepratsezdatsnykh batkiv ta mekhanizm yoho realizatsii yak predmet naukovykh doslidzhen [The legal obligation of adult children to maintain their incapacitated parents and the mechanism of its implementation as a subject of scientific research]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 11, pp. 43–46. URL : http://www.lsej.org.ua/11_2021/8.pdf. [in Ukr.].

14. Barabash Yu. H. ta in. (2021) Konstytutsiine pravo [Constitutional law] : pidruch. / za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv : VAITE. 528 p. [in Ukr.].

15. Romovska, Z. V. (2009) Simeinyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine] : naukovo-praktychnyi komentar. Kyiv : Pravova yednist. 432 p. [in Ukr.].

16. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] (z dod., dopov. ta CD) / uklad. i hol. red. V. T. Busel. Kyiv ; Irpin : Perun, 2007. 1736 p. [in Ukr.].

17. Konventsiia pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child] vid 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text. [in Ukr.].

18. Malyshko, S. I. (2022) Chynnyky, shcho vplyvaiut na vykonannya yurydychnoho oboviazku povnolitnykh ditei pikluvatysia pro svoikh nepratsezdatsnykh batkiv [Factors affecting the fulfillment of

the legal duty of adult children to maintain their disabled parents]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. Spec. issue № 2, pp. 598–604. [in Ukr.].

19. Yurydychna entsyklopediia [Legal encyclopedia] : u 6 t. / redkol. : Yu. S. Shemshuchenko (hol. redkol.) ta in. Kyiv : Ukr. entsykl., 2002. T. 4 : N–P. 720 p. [in Ukr.].

20. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk [Great Encyclopedic Legal Dictionary] / za red. Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv : Yurydychna dumka, 2007. 992 p. [in Ukr.].

21. Mamai, I. V. (2014) Shchodo spivvidnoshennia pravovoho rehuliuвання vidnosyn opiky ta pikluвання normamy tsyvilnoho ta simeinoho prava [Regarding the relationship between legal regulation of guardianship and custody by the norms of civil and family law]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia Yurysprudentsiia*. № 11. T. 1, pp. 198–200. [in Ukr.].

22. Dziuba, I. V., Zieliienina, M. V. (2017) Opika ta pikluвання v tsyvilnomu pravi Ukrainy: problemni pytannia pryznachennia opikuniv ta pikluvalnykiv [Guardianship and custody in the civil law of Ukraine: problematic issues of appointing guardians]. *Pravo i suspilstvo*. № 3 (2), pp. 48–52. [in Ukr.].

23. Parashchuk, L. H., Voitiuk, N. A. (2022) Instytut opiky ta pikluвання v Ukraini ta krainakh Yevropy yak efektyvna forma vlashtuvannia ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluвання [Institute of guardianship and custody in Ukraine and European countries as an effective form of adoption of orphans and children deprived of parental care]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 10, pp. 205–208. URL : http://lsej.org.ua/10_2022/47.pdf. [in Ukr.].

ABSTRACT

Serhii Perepolkin. The obligation of adult children to take care of their incapacitated parents: controversial theoretical and legal aspects. The article is devoted to identifying the controversial theoretical and legal aspects of characterizing the duty of adult children to take care of their incapacitated parents. These characteristics are presented in the article for scholarly discussion of the author's interpretation of their understanding. Within the framework of the research, the opinion was substantiated that characterization of the obligation of adult children to take care of their incapacitated parents should be based on the provisions of Article 172 of the Civil Code of Ukraine «The Duty of Adult Daughter, Son to Maintain Parents and Its Fulfillment». In this regard, the article emphasizes the need to discontinue using Articles 202-206 of the Civil Code of Ukraine when defining the duty of adult children to take care of their incapacitated parents, as these provisions are dedicated to the duty of an adult daughter or son to maintain parents. The obligations stipulated in Part 1 of Article 172 of the Civil Code of Ukraine to take care of parents, show concern for them, and provide assistance to them are proposed to be considered as three different types of obligations. It was established that the collection monetary penalty by court decision from an adult daughter or son, who does not take care of their incapacitated parents should be considered as a measure of ensuring compensation for the harm caused by the adult daughter or son due to non-compliance with the obligation to take care of their incapacitated parents, as stipulated in Part 1 of Article 172 of the Civil Code of Ukraine, rather than as the imposition of liability. Also, the article has determined that during the characterization of the obligation of adult children to take care of their incapacitated parents, as well as the institute of guardianship and care in general, and its individual components such as «guardian» and «care», it is appropriate to mention those obligations only in the context of conducting comparative legal research.

Keywords: *adult children, incapacitated parents, filial responsibility, maintenance obligation, guardian, care, liability for failure to fulfill the duty of care.*

УДК 340.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-71-78

Станіслав ВАСИЛЬЄВ[©]
кандидат юридичних наук,
доцент

Георгій ФІНІН[©]
доктор філософських наук,
професор

Едуард ХРЯПІН[©]
кандидат історичних наук,
доцент

(Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, Україна)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ РІДНОЇ МОВИ ПРЕДСТАВНИКАМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА КОРИННИХ НАРОДІВ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблеми правового регулювання прав національних меншин і корінних народів в Україні. Досліджено правові засади використання рідних мов представниками корінних народів і національних меншин у різних сферах суспільного життя; норми міжнародно-правових документів та українського законодавства, що регулюють використання різних мов у державі. Вивчено можливості використання мов корінних народів і національних меншин у сферах освіти, торгівлі та реклами, державного управління, у засобах масової інформації, а також під час проведення публічних заходів. Проаналізовано доробок українських науковців, які вивчали окремі аспекти правового статусу національних меншин і корінних народів в Україні.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що міжнародно-правові акти встановлюють широкі можливості для використання мов корінних народів і національних меншин у галузях освіти, судочинства, медіа, у діяльності приватних компаній, при проведенні публічних заходів. Зроблено висновок, що в Україні допускається отримання початкової та дошкільної освіти мовою національної меншини або корінного народу, використання цих мов у рекламі, оголошеннях, засобах масової інформації, публічних заходах для представників цих меншин. Першочерговий, пріоритетний захист надається мовам національних меншин, що є офіційними мовами Європейського Союзу. Заходи обмеження застосовуються до мови національної меншини, що збігається із офіційною мовою держави-агресора, тобто російської мови російської національної меншини в Україні. Таким чином, українське законодавство передбачає менш широкі можливості для використання мов корінних народів і національних меншин у суспільному житті, ніж це встановлено міжнародно-правовими актами.

Ключові слова: *рідна мова, правове регулювання, національна меншина, корінний народ.*

Постановка проблеми. Проблемам захисту прав національних меншин і корінних народів присвячені міжнародно-правові та національні законодавчі акти, а також нормативно-правові акти інших держав. Одним із важливих прав, що дозволяє людині висловити свою думку, є право на використання рідної мови. Водночас

© С. Васильєв, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1470-4426>
Stas.vasilev.83@ukr.net

© Г. Фінін, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7437-2996>
finingeorgiy@gmail.com

© Е. Хряпін, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4239-5069>
khriapine@gmail.com

реалізувати це право можна лише за умови, що значна частина населення країни чи певного регіону розуміє мову конкретної національної меншини або має змогу скористатися послугами перекладача.

Україна є багатонаціональною країною. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживають представники 130 національних меншин, зокрема: росіяни – 17,3 %, білоруси – 0,6 %, молдовани – 0,5 %, кримські татари – 0,5 %, болгары – 0,4 %, угорці – 0,3 %, румуни – 0,3 %, поляки – 0,3 %, євреї – 0,2 %, вірмени – 0,2 %, греки – 0,2 % та представники інших малочисельних національних меншин [1]. Законодавство, що встановлює права національних меншин і корінних народів, періодично змінюється. Зокрема, у 2021 р. набрав чинності Закон України «Про корінні народи України», а в 2022 році – новий Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». Гасла захисту прав національних меншин в Україні використовуються сусідніми державами для виправдання збройної агресії проти України. За таких умов проблема правового регулювання використання мов національних меншин і корінних народів є актуальною.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми правового регулювання прав національних меншин і корінних народів неодноразово були предметом дослідження українських правознавців. Водночас більшість праць була написана ще до набрання чинності законами України «Про корінні народи України» 2021 р. і «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року, а тому не відображає чинні законодавчі норми.

Під час підготовки статті були використані дослідження Т. Цимбалістого, В. Хамиги [2, с. 131–134], Є. Самойленка [3, с. 209–212], Є. Реньова [4, с. 148–151], О. Гусєва [5, с. 86–96], О. Передерія [6, с. 19–23]. Названі дослідники намагалися надати характеристику правам національних меншин і корінних народів в Україні. Однак правове регулювання використання мов національних меншин і корінних народів не було спеціальним предметом їхніх досліджень.

Мета статті полягає у встановленні особливостей правового регулювання використання рідних мов національних меншин і корінних народів в Україні. Для цього необхідно вирішити такі завдання:

- надати характеристику міжнародно-правовому регулюванню застосування мов національних меншин і корінних народів у різних державах світу;
- визначити законодавчі акти України, що регулюють особливості застосування мов національних меншин і корінних народів в Україні;
- встановити ті сфери суспільного життя, в яких можуть застосовуватися мови національних меншин і корінних народів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус національних меншин та корінних народів в Україні регулюють норми як Конституції України, так і окремих законодавчих актів. Україна ратифікувала низку міжнародних конвенцій щодо прав представників національних меншин і корінних народів.

Зокрема, права корінних народів на використання рідної мови встановлені у Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, що була прийнята 13 вересня 2007 р. Згідно зі ст. 13 цієї декларації корінні народи мають право відроджувати, використовувати та передавати наступним поколінням свою мову. Відповідно до ст. 14 декларації такі спільноти можуть створювати і контролювати заклади освіти, в яких діти можуть здобути освіту мовою корінного народу. У ст. 16 названої декларації закріплено право корінних народів створювати засоби масової інформації, що будуть видаватися їхньою рідною мовою [7]. Отже, норми цього міжнародно-правового акта закріплюють достатньо широкі права корінних народів на використання своєї рідної мови у засобах масової інформації та освіти. З іншого боку, з норми ст. 13 цієї декларації не зрозуміло, в яких ще сферах суспільного життя представники таких народів можуть використовувати рідну мову. Окрім того, у вказаній декларації відсутнє саме визначення корінного народу.

Міжнародні стандарти у галузі прав національних меншин встановлені багатьма міжнародно-правовими актами. Т. Цимбалістий стверджує, що захист прав національних меншин розглядається як невід'ємна складова частина міжнародного та національного правового захисту прав людини і як об'єкт міжнародного співробітництва окремих держав [2, с. 133]. Зокрема, згідно зі ст. 2 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною асамблеєю ООН, кожна людина має всі передбачені цією декларацією

права, незалежно від національного походження [8]. Наведена норма покликана запобігти обмеженням найрізноманітніших прав людини за національною ознакою. Низка норм, що регулюють використання представниками національних меншин власної рідної мови, встановлені у Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (далі – Декларація прав нацменшин). Згідно зі ст. 2 Декларації прав нацменшин представники цих спільнот мають право користуватися своєю рідною мовою у приватному житті та публічно. Відповідно до ст. 4 Декларації прав нацменшин такі особи мають право вивчати рідну мову у закладах освіти, навчатися рідною мовою та розвивати свою мову [9]. Звернемо увагу, що зазначений міжнародно-правовий акт створює можливості для вивчення рідної мови представників національних меншин саме у сфері освіти. Водночас він не регулює використання таких мов у інших сферах суспільного життя.

Радою Європи у 1995 р. було ухвалено Рамкову конвенцію про захист національних меншин (далі – Конвенція). Згідно зі ст. 10 Конвенції представники національних меншин мають право на вільне приватне і публічне використання мови своєї національної меншини в усній та письмовій формі. Окрім того, у місцевостях, де традиційно проживають національні спільноти, мова відповідної національної меншини може використовуватися у спілкуванні з адміністративною владою. Також були встановлені гарантії для використання мови національної меншини під час досудового слідства. Згідно зі ст. 12 Конвенції держави-підписанти повинні вживати заходів для вивчення мов національних меншин у державних закладах освіти. А відповідно до ст. 13 Конвенції гарантовано права цим спільнотам на створення власних приватних освітніх закладів [10]. Варто звернути увагу, що норми вказаної Конвенції не уточнюють, в яких саме сферах суспільного життя представники національних меншин можуть публічно використовувати свою рідну мову. Точно передбачено можливість звертатися до органів влади рідною мовою та вивчати рідну мову у закладі освіти. Водночас інші галузі можливого застосування мови національних меншин не визначені. Також варто звернути увагу на те, що саме поняття «національна меншина» не закріплено у цьому міжнародно-правовому документі.

Широкі можливості для використання мов національних меншин передбачені у Європейській хартії регіональних мов або мов меншин (далі – Хартія), що була прийнята Радою Європи 5 листопада 1992 р. Терміни «національна меншина» або «корінний народ» у Хартії не використовуються. Водночас саме визначення регіональної мови цілком відповідає ситуації, коли у певній місцевості держави більшість населення розмовляє мовою якоїсь національної меншини. Згідно з п. «а» ст. 1 Хартії термін «регіональні мови або мови меншин» означає мови, що традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави [11]. Таким чином, мова певної національної меншини у разі визнання її регіональною може отримати правовий захист на підставі норм Хартії.

Варто звернути увагу, що ст. ст. 8–13 Хартії передбачають можливість використання регіональних мов у початковій, загальній середній, професійно-технічній, вищій освіті, економічній діяльності окремих компаній, судочинстві, засобах масової інформації та під час проведення культурних заходів [11]. Встановлені Хартією гарантії захисту регіональних мов набагато перевищують ті заходи правового захисту мов національних меншин, що закріплені у Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин.

Українське законодавство також регулює особливості використання мов національних меншин і корінних народів на території України. Згідно зі ст. 10 Конституції України держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В нашій державі гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин [12]. Отже, зважаючи на норми Основного закону, повинен бути знайдений необхідний баланс між розвитком і використанням державної мови та застосуванням норм національних меншин.

Правове регулювання застосування державної української мови здійснюється на підставі Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 25 квітня 2019 р. (далі – Закон № 2704-VIII) [13]. Згідно з

нормами цього закону робочою мовою органів влади, мовою судочинства, роботи органів правопорядку, закладів освіти, реклами, проведення публічних заходів, обслуговування споживачів, засобів масової інформації, трудових відносин є державна українська мова. Водночас у певних нормах Закону № 2704-VIII передбачені окремі можливості для використання мов національних меншин та корінних народів у таких випадках:

1. Особам, які належать до корінних народів, національних меншин, гарантується право на вивчення рідної мови в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства – абз. 5 ч. 1 ст. 21;

2. У комунальних закладах освіти можуть створюватися класи (групи) для здобуття дошкільної і початкової освіти мовою певної національної меншини або корінного народу – абз. 3 і 4 ч. 1 ст. 21;

3. Під час проведення культурно-мистецьких, розважальних та видовищних заходів можуть застосовуватися мови корінних народів та національних меншин, в оголошеннях про такі заходи можуть застосовуватися поряд із державною мовою також і мови меншин – ч. 2 і ч. 3 ст. 23;

4. Друковані і книжкові видання можуть видаватися мовами корінних народів та тими мовами національних меншин, що є офіційними мовами Європейського Союзу – ч. 5 ст. 25 і ч. 2 ст. 26;

5. Інформація для загального ознайомлення може подаватися мовами національних меншин і корінних народів – ч. 2 ст. 28;

6. Під час публічних заходів може використовуватися мова корінних народів і національних меншин – ч. 2 ст. 29;

7. На прохання клієнта його персональне обслуговування може здійснюватися мовою корінного народу або національної меншини, якщо відповідна мова прийнятна для сторін – ч. 3 ст. 30;

8. В рекламі може використовуватися мова корінних народів і національних меншин – абз. 3 ч. 3 ст. 32.

Таким чином, у певних випадках українське мовне законодавство дозволяє використання мов корінних народів та національних меншин. Законодавство, що регулює діяльність засобів масової інформації та поширення реклами, посилається на норми Закону № 2704-VIII із питань визначення мови своєї діяльності. Зокрема, згідно зі ст. 42 Закону України «Про медіа» друковані засоби масової інформації в Україні виходять державною мовою, а також іншими мовами в порядку, визначеному Законом № 2704-VIII [14]. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про рекламу» мовою реклами є державна мова. Особливості використання у рекламі мов корінних народів і національних меншин України визначаються законом, що регулює порядок реалізації прав корінних народів, національних меншин України [15]. Таким чином, норми галузевого законодавства не деталізують випадки вживання мов національних меншин і корінних народів в рекламі та засобах масової інформації, а відсилають до законодавства про мови.

Для об'єктивного вивчення проблеми варто також проаналізувати законодавчі акти, що встановлюють правовий статус корінних народів і національних меншин. Права корінних народів закріплені у Законі України «Про корінні народи України» № 1616-IX від 01 липня 2021 р. (далі – Закон № 1616-IX). Є. Самойленко наголошує, що у міжнародній практиці відсутній уніфікований підхід до розуміння категорії «корінні народи», необхідна чітка розробка критеріїв, за яких певний народ слід вважати корінним [3, с. 211]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про корінні народи України» основними ознаками такої спільноти є наявність автохтонної етнічної спільноти, що має самобутню мову і культуру, але не має власного державного утворення поза межами України. Такими народами визнано кримських татар, караїмів і кримчаків [16]. Є. Реньов підкреслює, що законами України захищаються права саме тих корінних народів, котрі не може захистити жодна інша держава світу, оскільки вони сформувалися саме на території України [4, с. 150]. Водночас можна висловити певні сумніви щодо відповідності перелічених у законі народів наведеному визначенню корінного народу, оскільки у складі російської федерації існує Республіка Татарстан, а спорідненою державою для караїмів і кримчаків, що сповідають іудаїзм, є Ізраїль.

Мовні права корінних народів встановлені Законом № 1616-IX. Згідно з ч. 6 ст. 3 Закону № 1616-IX представники корінних народів можуть відроджувати,

використовувати, розвивати і передавати майбутнім поколінням свою мову [16]. Але межі можливого використання мови корінного народу обмежуються тими випадками, котрі дозволені Законом № 2704-VIII, що гарантує застосування державної мови.

Відповідно до ст. 5 Закону № 1616-IX представники корінних народів можуть створювати власні освітні заклади або співпрацювати з комунальними закладами освіти для забезпечення вивчення мови корінного народу у цих закладах [16]. Водночас межі застосування в освіті мови корінного народу визначаються Законом № 2704-VIII, що обмежує таке право дошкільною або початковою освітою [13]. Варто також звернути увагу на те, що згідно зі ст. 7 Закону України «Про освіту» представники корінних народів можуть здобувати дошкільну і початкову освіту своєю рідною мовою [17]. Отже, окремі гарантії для використання мов корінних народів встановлені Законом України «Про корінні народи України», але в межах, визначених Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

О. Гусев стверджує, що корінні народи мають певні права на використання рідної мови у сферах діловодства, документообігу, друкованих медіа, книговидання, освіти, але багато з цих прав мають декларативний характер [5, с. 94]. Це слушне зауваження, оскільки важливо не тільки закріпити певні права корінних народів у законодавстві, але й створити механізми їх реалізації.

Права на застосування рідної мови для представників національних меншин передбачені Законом України «Про національні меншини (спільноти) України» № 2827-IX від 13 грудня 2022 року (далі – Закон № 2827-IX) [18]. При цьому слід зауважити, що офіційно визнаного переліку національних меншин в Україні не встановлено. О. Передерій звертає увагу на дискусійний характер питання про кількість етносів або національних меншин, що складають український народ. Окрім того, наявна дискусія щодо визначення термінів «етнос», «народ», «нація», «національна меншина (спільнота, група)» [6, с. 20]. Поняття етносу, народу і нації можна знайти у науковій літературі. Зокрема, соціолог В. Свтух визначає етнос як особливий вид спільності людей, що утворилася історично і є особливою формою їх колективного існування. Основними характеристиками етносу є мова, звичаї, традиції, релігія, норми поведінки, самосвідомість [19, с. 58]. Отже, автор називає окремі ознаки, що характеризують певну групу людей як етнос. Термін «нація» науковець розуміє як історичну спільність людей, що характеризується певними маркерами, зокрема, самоназвою, територією, мовою, звичаями [19, с. 80]. Варто відзначити, що нація і етнос мають однакові характеристики, котрими виступають мова та певні звичаї. При цьому поняття «народ» означає або все населення певної держави, або сукупність людей, яким притаманні спільні характеристики: мова, звичаї, традиції, культура, спільне історичне минуле, територія проживання [19, с. 116]. Таким чином, ознаки спільної мови, звичаїв і традицій характеризують як поняття етносу, так і терміни «нація» і «народ». За таких обставин повинна бути проведена відповідна наукова дискусія між фахівцями у сфері права, соціології, історії та інших наук щодо законодавчого розмежування понять «етнос», «нація» і «народ».

Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону № 2827-IX особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має право на вільне і безперешкодне використання мови своєї національної меншини (спільноти) приватно та публічно, в усній і письмовій формах у межах, що не суперечать закону [18]. Варто звернути увагу на вільне використання мов національних меншин лише в межах закону. Тобто вільне і безперешкодне використання мови національної меншини можливе лише у тих сферах і випадках, що дозволені Законом № 2704-VIII.

Зазначимо, що відповідно до ч. 2–11 ст. 10 Закону № 2827-IX припускається проведення представниками національних меншин публічних, культурно-розважальних заходів мовами цих меншин. У засобах масової інформації, друкованих виданнях, оголошеннях, вивісках, рекламі може використовуватися мова національної меншини [18]. Наведені норми цілком відповідають положенням Закону № 2704-VIII про забезпечення функціонування української мови як державної.

Також слід звернути увагу, що відповідно до ч. 14 ст. 10 Закону № 2827-IX запроваджуються обмеження перелічених прав для мови тієї національної меншини, що є державною мовою держави-окупанта чи держави-агресора. Перелічені вище заходи правового захисту застосовуються до тих мов національних меншин, що є офіційними мовами Європейського Союзу [18]. Таким чином, законодавство офіційно передбачає

максимальні обмеження для використання російської мови російської національної меншини в Україні. При цьому, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., російська національна меншина була найчисленнішою в Україні [1]. Отже, для найбільшої національної меншини в Україні створюються умови офіційних законодавчих обмежень прав людини.

Варто також зауважити, що згідно з ч. 1 ст. 11 Закону № 2827-IX особливості використання мов національних меншин (спільнот) в освітньому процесі визначаються Законом України «Про освіту» [13]. Так, згідно зі ст. 7 Закону України «Про освіту» представники національних меншин можуть здобувати дошкільну і початкову освіту своєю рідною мовою [17]. Отже, права представників корінних народів і національних меншин у галузі освіти збігаються. Можливості використання рідної мови національної меншини обмежуються дошкільною і початковою освітою.

Висновки. Отже, міжнародно-правові акти встановлюють широкі можливості для використання мов корінних народів і національних меншин у галузях освіти, судочинства, медіа, у діяльності приватних компаній, при проведенні публічних заходів. Правові засади використання мов національних меншин і корінних народів встановлені Конституцією України, законами України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», «Про медіа», «Про рекламу», «Про національні меншини (спільноти) України», «Про корінні народи України».

Національне законодавство визначає такі аспекти використання мов корінних народів та національних меншин:

1. Припустимим є отримання початкової та дошкільної освіти мовою національної меншини або корінного народу, використання цих мов у рекламі, оголошеннях, засобах масової інформації, публічних заходах для представників цих спільнот;

2. Першочерговий, пріоритетний захист надається мовам національних меншин, що є офіційними мовами Європейського Союзу;

3. Заходи обмеження застосовуються до мови національної меншини, що збігається з офіційною мовою держави-агресора, тобто російської мови російської національної меншини в Україні.

В українському законодавстві немає чітких критеріїв розмежування народу, нації або етносу. Відповідні поняття повинні бути розроблені та передбачені у законодавчих актах. Варто розмежувати поняття національних і релігійних меншин.

Таким чином, національне законодавство передбачає менш широкі можливості для використання мов корінних народів і національних меншин у суспільному житті, ніж це встановлено міжнародно-правовими актами.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з розробкою пропозицій про внесення в українське законодавство змін щодо встановлення більш широких можливостей для використання мов національних меншин.

Список використаних джерел

1. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні». *Верховна Рада України*. URL : <https://kompravlud.rada.gov.ua/uploads/documents/32953.pdf>.

2. Цимбалістий Т. О., Хамига В. Н. Правовий статус національних меншин в Україні: проблеми та реалії забезпечення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 131–134.

3. Самойленко С. В. Поняття «корінний народ» та проблема визнання статусу корінних народів у міжнародному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 209–212.

4. Реньов С. В. Права корінних народів: міжнародний досвід та українські реалії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2021. № 53. С. 148–151.

5. Гусев О. Ю. Становлення законодавства у сфері забезпечення прав корінних народів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 6. Ч. 1. С. 86–96.

6. Передерій О. С. Реформування законодавства про національні меншини України в контексті європеїзації правової системи (теоретико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 19–23.

7. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів від 13 вересня 2007 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text.

8. Загальна декларація прав людини : Декларація ООН від 10.12.1948. URL :

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?find.

9. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин від 18 грудня 1992 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318?find.

10. Рамкова конвенція про захист національних меншин від 01 лютого 1995 р. Ратифікована Законом України від 09.12.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text.

11. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 05 листопада 1992 р. Ратифікована Законом України від 15.05.2003. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text.

12. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

13. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.

14. Про медіа : Закон України від 13 грудня 2022 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.

15. Про рекламу : Закон України від 03 липня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#top>.

16. Про корінні народи України : Закон України від 01 липня 2021 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>.

17. Про освіту : Закон України від 05.09.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

18. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13 грудня 2022 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>.

19. Євтух В. Б. Етносоціологія : довідник. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 205 с.

*Надійшла до редакції 28.03.2024
Прийнято до опублікування 08.04.2024*

References

1. Informatsiino-analitychni materialy do parlamentskykh slukhan na temu: «Rol, znachennia ta vplyv hromadianskoho suspilstva na formuvannia etnonatsionalnoi polityky yednosti v Ukraini» [Informational and analytical materials for parliamentary hearings on the topic: «The role, significance and influence of civil society on the formation of ethno-national unity policy in Ukraine»]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL : <https://kompravlud.rada.gov.ua/uploads/documents/32953.pdf>. [in Ukr.].

2. Tsybalyisty, T. O., Khamyha, V. N. (2019) Pravovyi status natsionalnykh menshyn v Ukraini: problemy ta realii zabezpechennia [Legal status of national minorities in Ukraine: problems and realities of provision]. *Aktualni problemy pravoznavstva*. № 4 (20), pp. 131–134. [in Ukr.].

3. Samoilenko, Ye. V. (2017) Poniattia «korinnyi narod» ta problema vyznannia statusu korinnykh narodiv u mizhnarodnomu pravi [The concept of «indigenous people» and the problem of recognizing the status of indigenous peoples in international law]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 6, pp. 209–212. [in Ukr.].

4. Renov, Ye. V. (2021) Prava korinnykh narodiv: mizhnarodnyi dosvid ta ukrainski realii [The rights of indigenous peoples: international experience and Ukrainian realities]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriiia «Iurysprudentsiia»*. № 53, pp. 148–151. [in Ukr.].

5. Husiev, O. Yu. (2023) Stanovlennia zakonodavstva u sferi zabezpechennia prav korinnykh narodiv Ukrainy [Development of legislation in the field of ensuring the rights of indigenous peoples of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo»*. Issue 6. Part 1, pp. 86–96. [in Ukr.].

6. Perederii, O. S. (2022) Reformuvannia zakonodavstva pro natsionalni menshyny Ukrainy v konteksti yevropeizatsii pravovoi systemy (teoretyko-pravovyi aspekt) [Reforming the legislation on national minorities of Ukraine in the context of the Europeanization of the legal system (theoretical and legal aspect)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo»*. Issue 73. Part 1, pp. 19–23. [in Ukr.].

7. Deklaratsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro prava korinnykh narodiv vid 13 veresnia 2007 r. [United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples of September 13, 2007]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text. [in Ukr.].

8. Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Universal Declaration of Human Rights] : Deklaratsiia OON vid 10.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?find. [in Ukr.].

9. Deklaratsiia pro prava osib, shcho належать до natsionalnykh або etnichnykh, relihiinykh та movnykh menshyn vid 18 hrudnia 1992 r. [Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities of December 18, 1992]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318?find. [in Ukr.].

10. Ramkova konventsiiia pro zakhyst natsionalnykh menshyn vid 01 liutoho 1995 r. [Framework Convention on the Protection of National Minorities of February 1, 1995]. Ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 09.12.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text. [in Ukr.].

11. Ievropeiska khartiia rehionalnykh mov abo mov menshyn vid 05 lystopada 1992 r. [European Charter of Regional or Minority Languages of November 5, 1992]. Ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 15.05.2003. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text. [in Ukr.].
12. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 [Constitution of Ukraine dated June 28, 1996]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. [in Ukr.].
13. Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi [On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language] : Zakon Ukrainy vid 25 kvitnia 2019 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>. [in Ukr.].
14. Pro media [About the media] : Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>. [in Ukr.].
15. Pro reklamu [About advertising] : Zakon Ukrainy vid 03 lypnia 1996 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#top>. [in Ukr.].
16. Pro korinni narody Ukrainy [About indigenous peoples of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 01 lypnia 2021 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>. [in Ukr.].
17. Pro osvitu [About education] : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. [in Ukr.].
18. Pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy [About national minorities (communities) of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>. [in Ukr.].
19. Ievtukh, V. B. (2011) Etnosotsiologhiia [Ethnosociology] : dovidnyk. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. 205 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Stanislav Vasyliiev, Heorhii Finin, Eduard Khriapin. Legal regulation of the use of the native language by representatives of national minorities and indigenous peoples in Ukraine. The scientific article focuses on the issues of legal regulation of the rights of national minorities and indigenous peoples in Ukraine. The legal principles governing the use of native languages by representatives of indigenous peoples and national minorities in various aspects of social life are studied. The norms of international legal documents and Ukrainian legislation governing the use of various languages within the state are examined. The possibilities of using the languages of indigenous peoples and national minorities in education, trade, advertising, public administration, mass media and public events are investigated. The work of Ukrainian scientists who studied certain aspects of the legal status of national minorities and indigenous peoples in Ukraine is analyzed.

Research shows that international legal acts provide extensive opportunities for the use of indigenous languages and national minorities in education, judiciary, mass media, public events, and private sector activities. It is determined that in Ukraine, it is permissible to receive primary and preschool education in the language of a national minority or indigenous people and to use these languages in advertising, announcements, mass media, and public events for representatives of these minorities. Primary protection is granted to the languages of national minorities that are official languages of the European Union. Restriction measures are imposed on the language of the national minority, which aligns with the official language of the aggressor state, namely, the russian language of the russian national minority in Ukraine. Thus, Ukrainian legislation offers fewer opportunities for the use of indigenous languages and national minorities in public life compared to international legal standards.

Keywords: *native language, legal regulation, national minority, indigenous people.*

УДК 340.132.6

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-79-86

**Ольга
НАЗАРЕНКО[©]**
кандидат
юридичних наук

**Наталія
ХАРЧЕНКО[©]**
кандидат
юридичних наук

(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна)

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ ІЗ ЗАКОННІСТЮ ТА ДИСЦИПЛІНОЮ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД

Розглянуто основні підходи до розуміння співвідношення правопорядку із законністю та дисципліною. Наголошено, що правопорядок, законність та дисципліна – основа правоохоронної діяльності, особливо в умовах воєнного стану. Тому їх зміцнення – одне з головних завдань, що стоїть перед суспільством та державною, основний напрям діяльності органів правопорядку, у тому числі й реалізації їхніх функцій.

З'ясовано, що найбільшого поширення одержав науковий погляд на правопорядок як точне і неухильне дотримання правових норм (реалізація прав та обов'язків, правовідносин, що відповідають нормам права), реалізація їхніх вимог у певних суспільних відносинах; стан реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків учасниками правовідносин. Тому правопорядок є продуктом дії в суспільстві режиму законності.

Серед різних форм реалізації права особливе місце займає правозастосування, найважливішою ознакою якого є державно-владний характер. Нині в юридичній науці відсутній єдиний методологічний підхід до визначення основоположних ідей, що відображають сутність та зміст законності. Основоположними принципами законності у сфері правопорядку є верховенство Конституції України і закону; єдність та доцільність законності. Проблема недопущення порушень законності – не тільки юридична проблема, для її вирішення повинні бути усунуті об'єктивні чинники, що створюють умови для вчинення правопорушень. Законність пов'язана з правореалізаційною діяльністю всіх суб'єктів права, будучи її якісною характеристикою. До її структури віднесено: принцип законності – метод законності – режим законності, що, власне, і визначає наукову й практичну значущість.

Зміцнення правопорядку та дисципліни в суспільстві неможливе без забезпечення законності в діяльності органів правопорядку, а також мінімізації протиправних проявів (таких як: корупція, всездозволеність, байдужість та ін.). Виокремлено основні ознаки співвідношення правопорядку і дисципліни (однорідність, урегульованість) та розбіжності (правапорядок складається з усієї сукупності врегульованих нормами права суспільних відносин, тоді як дисципліна охоплює лише деякі з цих відносин).

Ключові слова: правопорядок, законність, дисципліна, органи правопорядку, реформування, правозастосовна діяльність.

Постановка проблеми. У ході збройної агресії російської федерації проти України особливої актуальності набувають дослідження підходів до розуміння співвідношення правопорядку із законністю та дисципліною.

Правапорядок виступає однією з базових, найуживаніших категорій юридичної науки, що має важливе значення. Засоби формування та зміцнення правопорядку становлять предмет багатьох наукових дискусій, результати яких враховуються при

© О. Назаренко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8496-9940>

k001@naiau.kiev.ua

© Н. Харченко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7356-7903>

k001@naiau.kiev.ua

формуванні правової політики держави щодо розбудови правової держави та громадянського суспільства. Забезпечення та підтримка правопорядку зумовлює функціональне спрямування діяльності системи органів державної влади і місцевого самоврядування, а також має на меті створення багатьох громадських інститутів та є чинником їхньої правової активності.

Про законність написано багато робіт, але це питання все ще залишається дискусійним. Є багато різних визначень зазначеного явища. Але практично в кожному з них виділяється лише певна сторона законності. Комплексний аналіз цього явища й існуючих у науці поглядів дозволяє виділити те головне, що й становить суть, основу законності: суворе, неухильне дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин.

Для характеристики сфери правопорядку не менш важливе значення має встановлення його зв'язку з дисципліною. Роль дисципліни у сфері правопорядку полягає у тому, що її зміцнення забезпечує сприятливі умови для соціальної діяльності громадян.

Дослідження сучасних підходів до розуміння співвідношення правопорядку із законністю та дисципліною надасть змогу з'ясувати шляхи зміцнення законності, правопорядку та дисципліни в суспільстві та державі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Проблема дослідження сучасних підходів до розуміння співвідношення правопорядку із законністю та дисципліною не залишилася поза увагою науковців. Свого часу питання теорії і практики формування правопорядку, законності та дисципліни були предметом вивчення для цілої когорти відомих правників. Завдяки зусиллям Є. Білозьорова, Є. Гіди, С. Гусарева, В. Євдокимова, В. Качура, В. Копчі, Н. Крестовської, А. Кучука, О. Мурашина, М. Пендюри, П. Рабіновича, О. Скрипнюка та інших учених була розроблена теорія правопорядку, низка висновків і положень якої досі не втратили актуальності. Отже, здобутки цих та інших науковців містять низку системних положень і висновків, що прямо або опосередковано стосуються предмета дослідження, водночас потребує поглибленого осмислення саме співвідношення правопорядку із законністю та дисципліною в умовах сьогодення, що і становить мету статті.

Виклад основного матеріалу. Динамічний розвиток України й українського суспільства супроводжується переосмисленням існуючих і розвитком нових ідей та категорій. Особливого значення ці процеси набувають для тих сфер знань, що вивчають політико-правові явища. До них належить і юриспруденція, еволюція якої пов'язується з необхідністю переосмислення багатьох відомих понять, зокрема фундаментальних ідей правознавства, що стосуються праворозуміння, співвідношення права і держави, проблем легітимності й законності [1, с. 61].

Загальновизнаним є факт, що правопорядок, законність і дисципліна являють собою взаємозалежні категорії. Правопорядок – це реалізована законність, а законність – це засіб встановлення правопорядку; законність у дії, реалізована законність. Тобто правопорядок встановлюється в результаті додержання режиму законності в державі. У свою чергу, законність виступає основою дисципліни; як режим означає точне і неухильне додержання закону, а дисципліна передбачає ще й активність, ініціативу в роботі.

Виникнення законності як правового феномена пов'язується з історією формування представницької влади державоутворюючого народу [2, с. 88–98], яка була б здатною нав'язувати державі його волю, обмежувати діяльність монархів та інших правителів від мені народу за допомогою законів, котрі приймає орган представницької влади («Велика хартія вольностей» (1215 р.)) [3, с. 154–156].

Нерідко сутність правопорядку зводять саме до дотримання вимог законності. Законність розуміють як багатоаспектне явище, що виступає як метод, принцип або режим формування та функціонування держави і суспільства, в основу якого покладено суворе та неухильне дотримання й виконання законів (чинного законодавства) всіма суб'єктами права. При цьому в літературі доволі розповсюдженим є визначення правопорядку як стійкого, сталого правового режиму, правової реальності, що досягаються на основі права [4, с. 498]. В. Качур визначає законність як такий правовий режим у державі, за якого діяльність державних органів, юридичних та фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону [5, с. 65]. Такий підхід, на нашу думку, позбавляє правопорядок самостійного змісту та зводить його, власне, до законності,

тому навряд чи є достатнього обґрунтованим.

Проте навіть за умови розуміння правопорядку як упорядкованого стану правових відносин, що засновуються на праві та законності, виникає проблема співвідношення понять правопорядку та законності як режиму. Під останнім розуміється режим (стан) відповідності суспільних відносин законам та підзаконних актам, що видаються державою в інтересах суспільства та мають неухильно виконуватися всіма суб'єктами правовідносин. Таке розуміння законності як режиму з тими чи іншими зауваженнями відтворюється у більшості наукових джерел. Отже, як правопорядок, так і законність у значенні режиму визначаються як певний стан правовідносин.

Розв'язання цього протиріччя пропонує П. Рабінович, який підкреслює, що: «...кожному явищу можуть бути притаманні різні стани, що визначаються сукупністю його особливих властивостей. Це стосується й суспільних відносин, врегульованих правом, тобто правовідносин, яким властивий як стан відповідності законам (юридична правомірність), так і упорядкованість, узгодженість, системність. Перший стан позначається поняттям «законність»; другий, пов'язаний з першим як наслідок з причиною, – поняттям «правапорядок». Отже, законність та правапорядок є близькими за своїм значенням, але не тотожними правовими категоріями, що належать до основних понять теорії права» [6, с. 130–132].

Законність є важливою умовою існування й розвитку правової держави. Вона необхідна для забезпечення свобод та прав громадян, раціональної діяльності державною апарату, утворення і функціонування громадянського суспільства та реалізації демократії. Незважаючи на багатоаспектність поняття законності, О. Мурашин вважає, що: «...вона має досить просте та стисле визначення. Під законністю треба розуміти суворе й неухильне дотримання усіма суб'єктами права існуючих у державі законів та заснованих на них підзаконних нормативних актів. Ключовим словом у наведеній дефініції є «дотримання». Саме в ньому полягає визначальний зміст і сутність явища, що розглядається, у будь-якій його інтерпретації, бо якщо немає дотримання, то немає і законності» [7, с. 370]. Варто погодитися зі вченим і в тому, що поняття законності повинне розповсюджуватися не лише на сферу дії законів, а й на всю сферу їх формування, тобто законотворчість, або навіть і на весь процес правотворчості, тому що ці процеси також піддаються оцінці з позиції моральності та законності. Акцентовано, що закони має поважати насамперед влада, інакше законність виявиться неповною, обмеженою, а влада – неправовою [7, с. 369–371].

Законність досить часто розглядається в теорії права як державно-правовий режим, що забезпечує загальнообов'язковість юридичних норм у суспільстві та державі. Водночас застосування права як особлива форма його реалізації є важливою складовою механізму правового регулювання. Головне призначення правозастосування полягає у правовому регулюванні правовідносин, що становлять особливу значущість і цінність для суспільства, виникли на основі рішення органу, що уособлює державну владу, та перебувають під контролем держави.

Питання про принципи законності є однією з актуальних проблем, що досліджуються у теорії права. Принципи законності традиційно розглядаються юридичною наукою як вихідні засади, керівні ідеї, що визначають зміст, сутність і місце цього складного явища в суспільному житті. Як вважає Ю. Бошицький, законність у сфері державного управління ґрунтується на таких принципах: загальнообов'язковість законів для всіх органів, установ, організацій, посадових осіб, громадян тощо; єдність законності, тобто одноманітне розуміння та застосування законів на всій території держави; неприпустимість протиставлення законності та доцільності [8, с. 239–240]. З іншого боку, Н. Крестовська відносить до принципів законності: невідворотність покарання за правопорушення; захист прав та свобод людини і громадянина як пріоритетну мету законності; взаємозв'язок законності та культурності; презумпцію невинуватості [4, с. 406].

Як стверджує П. Рабінович, сучасні реалії вимагають насамперед визначення світоглядних основ законності, що потребує більш високого рівня узагальнень та вдосконалення уявлень про законність як багатоаспектну категорію [6, с. 130–132]. На думку В. В. Копчі, законність – багатогранне поняття, що визначається по-різному. Її можна розглядати як принцип діяльності держави, сутність якого полягає в обов'язку державних органів, інших фізичних і юридичних осіб діяти відповідно до вимог законів, або як метод державного управління – сукупність прийомів, способів, за допомогою

яких держава забезпечує належну поведінку своїх суб'єктів. Важливою умовою законності в державному управлінні слід визнати також високий рівень правової культури громадян і представників державного апарату, котра, у свою чергу, є наслідком загального рівня освіти та культури суспільства [9, с. 238–239].

На думку А. Крижанівського, необхідно визнати, що домінуюче розуміння правового порядку пов'язує його з повним здійсненням на практиці режиму законності [10, с. 78–80]. Мабуть, не випадково за такого підходу суть правового порядку зводиться до «дотримання вимог законності». Лінійна залежність «законність – правопорядок» на практиці призводить до зведення правового порядку до законопорядку. Очевидно, не можна заперечувати певний зв'язок законності та правового порядку, взаємозалежність, взаємодію і взаємовплив цих феноменів. Проте, зазначимо, теоретична конструкція цього співвідношення формується на основі бачення природи кожного з цих феноменів, що в подальшому екстраполюються одне на одного. Якщо розуміти законність як режим, принцип, вимогу, що спрямовується на все суспільство (у тому числі й громадян), то й правовий порядок має ті самі обмеження. Якщо ж законність – режим, принцип і вимоги щодо організації та діяльності інституцій державної влади, то вона виступає важливим, потужним, але не виключним фактором формування правового порядку. Роль держави у забезпеченні правового порядку має ґрунтуватися на потребі суспільства у безпеці, впорядкуванні, передбачуваності існування соціальних суб'єктів, котра в межах реальної можливості державних ресурсів може забезпечуватися владою.

Законність, попри всі історичні метаморфози, залишається саме законністю, порядком, устроєм чи улаштуванням найсуворішого дотримання закріплених в законах, інших формах діючого позитивного права. А оскільки в сучасному громадянському суспільстві правовий порядок, інакше кажучи, правовий устрій, покликаний виражати законність, ґрунтується на гуманістичному праві, передусім на природних невід'ємних правах людини, то і сам устрій юридичних відносин має набувати свого роду природно-правового характеру. Тобто має ставати настільки обов'язковим і жорстким, як і сама природа [3, с. 161–163].

Сенс правозаконності означає найсуворіше, неухильне проведення у життя не просто будь-яких і всіляких норм (це – нормальна юридична реальність), а витоків гуманістичного права, передусім основних невід'ємних прав людини, а також пов'язаних з ними інших інститутів. До останніх можна віднести загальнодемократичні правові принципи народовладдя, приватного права, незалежного правосуддя. А отже, і реальну, в подальшому, побудову на послідовно демократичних гуманістичних засадах всієї правової системи, всього політико-державного життя [3, с. 165–166].

Законність може бути, по-перше, «істинною», такою, що відповідає «духові», тобто сутності права, і, по-друге, суто формальною, що зводиться до дотримання будь-яких норм, якщо вони санкціоновані державою. Для першої необхідна наявність певних суспільних, політичних та ідеологічних передумов, належний рівень правової культури і повага до права, усвідомлення його необхідності й справедливості, тобто правовизнання. Для другої – все це, врешті-решт, не обов'язково і навіть непотрібно [7, с. 54].

А. Крижанівський зауважує, що надійний, справедливий, дійсно правовий порядок у суспільстві може бути забезпечений саме за умови базування діяльності державних органів, посадових осіб на правовій законності у всіх сферах їхньої діяльності [10, с. 55–57].

Таким чином, правопорядок є результатом здійснення законності. Це по суті реалізована законність, що виявляється в системі суспільних відносин, врегульованих нормами права. Якщо законність виражається в суворому дотриманні та неухильному виконанні норм права, то правопорядок являє собою фактичний стан впорядкованості суспільних відносин, що виник унаслідок перетворення правових розпоряджень у життя.

Для характеристики сфери правопорядку не менш важливе значення має встановлення його зв'язку з дисципліною.

Дисципліна (лат. *disciplina*) означає навчання, виховання, порядок [18]. Дисципліна – це точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки у державному та суспільному житті. М. Пендіора пропонує розглядати дисципліну як акт свідомої поведінки індивіда, визначаючи її як «свідоме додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки у державному і суспільному житті» [11, с. 215–217].

Роль дисципліни у сфері правопорядку полягає у тому, що її зміцнення

забезпечує сприятливі умови для соціальної діяльності громадян.

Дисципліна спрямована на впорядкування та узгодження суспільних відносин і виступає найважливішим соціальним чинником, що має безпосередній вплив на життя суспільства в цілому та кожної людини зокрема. Вона є необхідною умовою ефективного функціонування суспільства та держави, досягнення мети діяльності органів держави, місцевого самоврядування та їх посадових осіб, підприємств, установ і організацій, а також громадян.

Встановлюється дисципліна законами і підзаконними актами (статутами, положеннями та правилами внутрішнього трудового розпорядку), нормами моралі, корпоративними та іншими соціальними нормами. Забезпечується – засобами юридичної відповідальності та механізмами державного й громадського контролю.

Державна дисципліна – це точне і неухильне дотримання всіма органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, посадовими і службовими особами, а також громадянами встановлених державою правил поведінки, діяльності, стосунків, а також своєчасне виконання державних завдань і зобов'язань.

Державна дисципліна спрямована на забезпечення чіткої роботи та узгодженості всіх складових державного механізму. Вона регламентується нормативно-правовими актами органів державної влади, за її порушення передбачено дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, а в деяких випадках і кримінальну відповідальність. Порядок застосування заходів юридичної відповідальності регулюється чинним законодавством.

Одним із найважливіших елементів державної дисципліни є виконавча дисципліна, що ґрунтується на принципах державної служби (персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі) та обов'язках державних службовців щодо забезпечення ефективної роботи та виконання завдань державних органів, своєчасного і точного виконання рішень державних органів та посадових осіб, розпоряджень і вказівок керівників, підвищення професійної кваліфікації та ін. (ст. 3, 10 Закону України «Про державну службу») [12]. Виконавча дисципліна пов'язана з відповідним ставленням працівників апарату до виконання урядових доручень, продуманою кадровою політикою, належним контролем у цій галузі.

Зауважимо, що більшість працівників за порушення дисципліни несуть відповідальність згідно з приписами трудового законодавства, і лише дисциплінарна відповідальність службовців, які реалізують свої повноваження поза межами трудового договору чи правилами внутрішнього трудового розпорядку, регулюється, крім Кодексу законів про працю України, іншими нормативно-правовими актами (законами, указами Президента України, відомчими нормативно-правовими актами). Значна кількість державних службовців несе дисциплінарну відповідальність не тільки за дисциплінарні проступки, пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням покладених на них обов'язків, а й за перевищення своїх повноважень, недотримання обмежень щодо державної служби, вчинення діянь, що дискредитують орган, в якому працює службовець, недотримання норм моралі, присяги, обов'язків, передбачених у контракті, паплюження військової честі тощо.

У науковій юридичній літературі немає єдності точок зору вчених щодо сукупності норм, що регламентують дисципліну праці. Окремі вчені під ними розуміють норми, що регулюють умови і форми безпосереднього впливу адміністрації державного органу на порушника службової дисципліни [13, с. 467]. Інші виокремлюють приписи, котрі безпосередньо пов'язані з правовою оцінкою поведінки працівника під час виконання ним трудових обов'язків [14, с. 148]. Є дослідники, які називають норми, що встановлюють трудові обов'язки працівників і передбачають відповідальність за їх неналежне виконання [15, с. 19].

З огляду на комплексний характер праці як соціального явища, різноманітність відповідних юридичних аспектів слід зазначити, що сукупність норм, котрі регламентують трудову дисципліну, складають різні за змістом правові приписи. Вони не лише встановлюють права, обов'язки та обмеження у процесі трудової діяльності, але й визначають методи її забезпечення, регламентують заходи заохочення і заходи впливу на працівників за невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків або порушення юридично окреслених обмежень. Сукупність цих норм утворює особливий

правовий інститут трудової дисципліни. Практична реалізація зазначених норм виражається в безпосередньому сприйнятті працівниками нормативних приписів, а також у їхній фактичній поведінці під час виконання своїх трудових повноважень [16, с. 157–158].

Виконання робітниками чи службовцями визначеної трудової функції, так само як і дотримання загальних правил поведінки на виробництві, що забезпечують нормальний процес праці, є необхідними елементами трудових відносин. Вони цілком охоплюються чинними правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Водночас слід розрізняти внутрішній трудовий розпорядок та громадський порядок. Лише в такому випадку стає можливим чітко визначити сферу правового впливу органів, що застосовують заходи адміністративної і дисциплінарної відповідальності до правопорушників, оскільки деякі проступки подібні до порушень громадського порядку, але їх вчинення під час виконання трудових функцій на виробництві (наприклад, розпивання на роботі спиртних напоїв) зумовлюють необхідність віднесення їх розгляду до компетенції адміністрації підприємства або трудового колективу.

Зміцнення правопорядку передбачає забезпечення безпеки особи, охорону її прав та свобод, гарантованість захисту особи від свавілля. Водночас правопорядок неможливий без виконання кожним громадянином своїх обов'язків, що закріплені нормами права. Тобто правопорядку властиве внутрішнє протиріччя, що об'єктивно впливає на його праксеологічну сутність, котра в умовах демократичного суспільства набуває нових форм.

Більше того, органи правопорядку в ході збройної агресії російської федерації проти України зіштовхнулися з безпрецедентними викликами у своїй діяльності, насамперед безпековими, на які довелося оперативно реагувати. Серед них – організаційні та інші проблеми, що вплинули на здатність органів правопорядку ефективно виконувати свої функції із забезпечення національної безпеки України в низці аспектів. Водночас у суспільства зберігся чіткий запит на рішучі та позитивні зміни в усіх сферах життя, у тому числі правоохоронній, після перемоги України.

Пріоритетними серед таких змін є гарантування прав і свобод людини та громадянина, а також подальша розбудова демократичної держави, у якій неухильно забезпечується верховенство права. Поряд із цим поглиблюється потреба в прискоренні цифровізації, забезпеченні максимальної оперативності й результативності роботи у державному секторі. Цей запит є більш ніж релевантним і для системи органів правопорядку, котрі повинні посилити свій стратегічний та операційний потенціал з метою належного виконання функцій, визначених законодавством України [17].

Висновки. Таким чином, варто наголосити, що правопорядок полягає у точному і неухильному дотриманні правових норм, реалізації їхніх вимог у певних суспільних відносинах, зокрема у правоохоронній сфері. Це не просто норми права, а норми, спрямовані на реалізацію визначених Основним законом України прав та обов'язків, а також правовідносини, що виникають при реалізації норм права.

Правопорядок являє собою стан реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків учасниками правовідносин, рівень якого залежить від діяльності владних і суспільних інституцій (насамперед правоохоронних), побудованій на принципах верховенства права, пріоритету прав і свобод людини та громадянина, а також неухильного дотримання приписів законів держави.

Серед різних форм реалізації права особливе місце займає правозастосування, найважливішою ознакою якого є державно-владний характер. Нині в юридичній науці відсутній єдиний методологічний підхід до визначення основоположних ідей, що відображають сутність та зміст законності. Основоположними принципами законності у сфері правопорядку є верховенство Конституції України і закону; єдність та доцільність законності. Законність пов'язана з правореалізаційною діяльністю всіх суб'єктів права, будучи її якісною характеристикою. Як властивість діяльності, категорія «законність» має таку структуру: принцип законності – метод законності – режим законності, що, власне, і визначає наукову й практичну значущість.

До головних ознак правопорядку і дисципліни слід віднести такі: по-перше, вони складаються з однорідних за своєю соціальною природою ідентичних суспільних відносин; по-друге, відносини, що їх утворюють, регулюються чинними в суспільстві соціальними нормами, що з огляду на зумовленість їх економічним базисом країни

виступають як єдиний комплекс правил поведінки. Одночасно не можна не бачити й істотних розбіжностей між ними, зокрема, правопорядок складається з усієї сукупності врегульованих нормами права суспільних відносин, тоді як дисципліна становить лише деякі з цих відносин. Інші відносини в означеній сфері регулюються соціальними нормами (мораль, звичай).

Список використаних джерел

1. Мелех Л. В. Законність як принцип права та її дотримання в Україні. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 1. С. 61–68.
2. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 416 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре. Т. 1 : 3 найдавніших часів до початку XX ст. 1997. 561 с.
4. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права : підруч. Київ : ЮрінкомІнтер, 2023. 584 с.
5. Качур В. О. Теорія держави і права : навч. посібник. Київ : «Компринт», 2014. 327 с.
6. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
7. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. Київ : «Україна», 2014. 560 с.
8. Бошицький Ю. Л. Доктринальні засади розвитку держави та права: національні та міжнародні тенденції : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 439 с.
9. Копча В. В. Правозахисна функція держав Центральної Європи: теоретичні та порівняльно-правові аспекти : монографія. Херсон : Гельветика, 2020. 394 с.
10. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, вимір, типологія. Одеса : Фенікс, 2006. 193 с.
11. Пендюра М. М. Теорія держави і права : навч. посібник. 3-є вид., доп. і перероб. Київ : Ліпкан, 2013. 302 с.
12. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
13. Зубкова Л. А. Доктринальне розуміння внутрішніх функцій держави в контексті забезпечення національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 466–469. URL : http://www.lsej.org.ua/5_2023/116.pdf.
14. Ведерніков Ю. А., Кучук А. М. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект. Київ : Ліпкан, 2011. 576 с.
15. Євдокимов В. В. Державна політика в сфері правоохоронної діяльності : монографія. Житомир : ЖДТУ, 2021. 300 с.
16. Ботвінов Р. Особливості реалізації правоохоронної функції держави в сучасному українському суспільстві. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 4 (49). Ч. 1. С. 156–163.
17. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11 травня 2023 р. № 273/2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусела. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

*Надійшла до редакції 19.03.2024
Прийнято до опублікування 28.03.2024*

References

1. Melekh, L. V. (2006) Zakonnist yak pryntsyp prava ta yii dotrymanna v Ukraini [Legality as a principle of law and its observance in Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Vyp. 1, pp. 61–68. [in Ukr.].
2. Balinska, O. M. (2010) Problemy teorii derzhavy i prava [Problems of the theory of the state and law] : navch. posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakl. Lviv : Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav. 416 p. [in Ukr.].
3. Khrestomatia z istorii derzhavy i prava Ukrainy [] : u 2 t. / za red. V. D. Honcharenka. Kyiv : In Yure. T. 1 : Z naidavnishykh chasiv do pochatku XX st. 1997. 561 p. [in Ukr.].
4. Krestovska, N. M., Matvieieva, L. H. (2023) Teoriia derzhavy i prava [Textbook on the history of the state and law of Ukraine] : pidruch. Kyiv : YurinkomInter. 584 p. [in Ukr.].
5. Kachur, V. O. (2014) Teoriia derzhavy i prava [Theory of the state and law] : navch. posibnyk. Kyiv : «Kompriynt». 327 p. [in Ukr.].
6. Rabinovych, P. M., Khavroniuk, M. I. (2004) Prava liudyny i hromadianyna [Human and citizen rights] : navch. posibnyk. Kyiv : Atika. 464 p. [in Ukr.].
7. Murashyn, O. H. (2014) Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of the state and law] : pidruch. Kyiv : «Ukraina». 560 p. [in Ukr.].

8. Boshytskyi, Yu. L. (2014) Doktrynalni zasady rozvytku derzhavy ta prava: natsionalni ta mizhnarodni tendentsii [Doctrinal foundations of the development of the state and law: national and international trends] : monohrafiia. Kyiv : Lira-K. 439 p. [in Ukr.].
9. Kopcha, V. V. (2020) Pravozakhysna funktsiia derzhav Tsentralnoi Yevropy: teoretychni ta porivnialno-pravovi aspekty [The human rights function of the states of Central Europe: theoretical and comparative legal aspects] : monohrafiia. Kherson : Helvetyka. 394 p. [in Ukr.].
10. Kryzhanivskyi, A. F. (2006) Fenomenolohiia pravoporiadku: poniattia, vymir, typolohiia [Phenomenology of law and order: concept, measurement, typology]. Odesa : Feniks. 193 p. [in Ukr.].
11. Pendiura, M. M. (2013) Teoriia derzhavy i prava [Theory of the state and law] : navch. posibnyk. 3-ye vyd., dop. i pererob. Kyiv : Lipkan. 302 p. [in Ukr.].
12. Pro derzhavnu sluzhbu [About civil service] : Zakon Ukrainy vid 10 hrudnia 2015 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>. [in Ukr.].
13. Zubkova, L. A. (2023) Doktrynalne rozuminnia vnutrishnikh funktsii derzhavy v konteksti zabezpechennia natsionalnoi bezpeky [Doctrinal understanding of the internal functions of the state in the context of ensuring national security]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 5, pp. 466–469. URL : http://www.lsej.org.ua/5_2023/116.pdf. [in Ukr.].
14. Vediernikov, Yu. A., Kuchuk, A. M. (2011) Pravoohoronna diialnist v Ukraini: teoretyko-pravovyi aspekt [Law enforcement activity in Ukraine: theoretical and legal aspect]. Kyiv : Lipkan. 576 p. [in Ukr.].
15. Ievdokymov, V. V. (2021) Derzhavna polityka v sferi pravoohoronomoi diialnosti [State policy in the field of law enforcement] : monohrafiia. Zhytomyr : ZhDTU. 300 p. [in Ukr.].
16. Botvinov, R. (2016) Osoblyvosti realizatsii pravoohoronomoi funktsii derzhavy v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Peculiarities of implementation of the law enforcement function of the state in modern Ukrainian society]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*. Vyp. 4 (49). Ch. 1, pp. 156–163. [in Ukr.].
17. Pro Kompleksnyi stratehichnyi plan reformuvannia orhaniv pravoporiadku yak chastyny sektoru bezpeky i oborony Ukrainy na 2023–2027 roky [About the Comprehensive Strategic Plan for the Reform of Law and Order Bodies as a Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2023–2027] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11 travnia 2023 r. № 273/2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>. [in Ukr.].
18. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / za red. V. T. Busela. Kyiv ; Irpin : Perun, 2005. 1728 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olha Nazarenko, Nataliia Kharchenko. Correlation of law and order with legality and discipline: theoretical and legal approach. The article considers the main approaches to understanding the relationship between law and order, legality and discipline. It was emphasized that law and order, legality and discipline are the basis of any law enforcement activities, especially in the conditions of martial law. Therefore, their strengthening is one of the main tasks facing society and the State, as well as the main activity of law enforcement agencies, including the implementation of its functions.

It was found that the most widespread scientific view of legal order as the exact and consistent observance of legal norms (realization of rights and obligations, legal relations that correspond to the norms of law), the realization of its requirements in certain social relations; the state of realization of subjective rights and fulfillment of legal obligations by participants in legal relations. Therefore, law and order is a product of action in the society of the rule of law.

Among the various forms of law enforcement application of law occupies a special place, the most important feature of which is the state-authority nature. Currently, legal science does not have a single methodological approach to defining the fundamental ideas that reflect the essence and content of legality. The fundamental principles of legality in the sphere of law and order are the supremacy of the Constitution of Ukraine and the law; unity and expediency of legality. The problem of preventing violations of the law is not only a legal problem. To solve it, objective factors that create conditions for committing offenses must be eliminated. Legality is related to the law enforcement activity of all legal subjects, being its qualitative characteristic. Its structure includes: principle of legality – method of legality – regime of legality, which actually determines scientific and practical significance.

Strengthening law and order as well as discipline in society is impossible without ensuring legality in the activities of law enforcement agencies, as well as minimizing illegal manifestations (corruption, permissiveness, indifference, etc.). The main features of the relationship between law, order and discipline (homogeneity, regularity) and differences between such concepts are highlighted (law and order consists of the entire set of social relations regulated by legal norms, while discipline consists of only some of these relations).

Keywords: law and order, legality, discipline, law enforcement agencies, reformation, law enforcement activity.

УДК 347.958

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-87-92

**Олександра
НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ**©

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ АПЕЛЯЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Розглянуто основні аспекти появи і зародження на українських землях апеляційного оскарження, правові акти, котрі містили норми щодо можливості апеляції. Висвітлено декілька позицій дослідників щодо періодизації історії судочинства і процесу в Україні, існування інституту апеляційного оскарження.

Зазначено, що серед дослідників історії держави і права, цивільного судочинства та апеляційного оскарження немає єдиної думки, коли на українських землях вперше з'явилася практика оскарження або перегляду судових рішень. Наведено твердження і аргументи дослідників, які наголошують на існуванні можливості оскаржити рішення судової інстанції ще за часів Русі, та тих, які наполягають на відсутності можливості в феодальній Русі та її державі-наслідниці Галицько-Волинському князівстві оскаржувати рішення судових інстанцій. Вказано на однаковість думок дослідників у цьому питанні щодо церковних судів. Висвітлено позиції науковців щодо появи інституту апеляційного оскарження за часів Великого князівства Литовського, Королівства Польського та в подальшому Речі Посполитої, а саме в артикулах трьох Литовських Статутів. Розглянуто норми другого і третього Литовських статутів, де вказувалося на тогочасне розуміння апеляції, строків її подання тощо. Акцентовано увагу на неофіційній кодифікації часів Гетьманщини, в якій містилися норми щодо апеляційного оскарження, змісту поняття, ієрархії судових інстанцій, причин відмов у апеляції, що мала назву «Права, за якими судиться малоросійський народ». Вказано, що зазначений акт увібрав у себе норми таких джерел права, як: Литовські статuti, Зерцало Саксонське, Хелмінське право; українське звичаєве право та судова практика; правотворча діяльність гетьмана та Генеральної військової ради; нормативно-правові акти гетьманської полково-сотенної публічної адміністрації та вищих органів влади: універсали, інструкції або розпорядження гетьмана, інструкції Генеральної військової канцелярії.

Ключові слова: Литовські статuti, історичні документи, звичаєве право, цивільне судочинство, Руська Правда, цивільний процес.

Постановка проблеми. У світовій практиці та вітчизняній історії держави і права інститут апеляційного оскарження в цивільному судочинстві виник не на порожньому місці, й щоб краще зрозуміти сучасні правові реалії, необхідно окреслити історико-правові передумови. Сучасна Україна має відносно невеликий досвід розбудови власної національної системи права в межах незалежної демократичної правової держави, оскільки тривалий час українці не мали власної державності і перебували у складі інших держав, і такий відлік можна починати від 1991 р. Але якщо брати до уваги всю історію держави і права України, сказане вище не суперечить тому факту, що на українських землях діяли численні вітчизняні і зарубіжні правові акти, що регулювали суспільні відносини у сфері цивільного судочинства, українці мали змогу брати активну участь у їх розробці тощо.

Представлене наукове дослідження охоплює хронологічні межі до 1864 р., цей рік є своєрідним водорозділом, коли в російській імперії було прийнято Статут Цивільного судочинства, що започаткував «класичний» період (відносно передової європейської правової думки щодо судоустрою) цивільного судочинства на більшості українських земель (Наддніпряньська Україна була окупована та приєднана до російської імперії). Ситуація із висвітленням історії держави і права України, історії цивільного судочинства загалом, інституту апеляції ускладнена перебуванням окремих територій сучасної України у складах різних держав, котрі тією чи іншою мірою були

© О. Нестерцова-Собакар, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0712-4076>

oleksandra.nestertsova-sobakar@dduvs.edu.ua

приналежними або віддаленими від європейського цивілізаційного і правового простору.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. До наукового доробку з проблематики особливостей зародження і розвитку інституту апеляційного оскарження в цивільному судочинстві на українських землях здійснили внесок дослідники: І. Бойко, Е. Борисова, О. Гетманцев, К. Гусаров, О. Ковалишин, В. Комаров, А. Лапо, Д. Менюк, А. Пашук, І. Семенюк, Б. Стецюк, І. Скуратович та ін.

Метою статті є аналіз історичних документів, правових актів, що діяли на території сучасної України і містили норми щодо апеляційного оскарження в цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Загалом, якщо звернутися до загальносвітової історії держави і права, апеляція як основний спосіб оскарження судових рішень не лише у цивільних, але й кримінальних справах, з'явилася ще у Стародавньому Римі (в якому, звісно, він існував далеко не в «класичному» сучасному вигляді). У самому Римі ще точилися дискусії, чи є доцільним право оскаржувати рішення суду, аргументуючи це відсутністю гарантій, що друге рішення буде кращим за перше. У Римі часів республіки в цивільному процесі не було можливості змінити або скасувати судові рішення. Система апеляцій запроваджувалася вже за часів імператора Августа. Як зазначає Л. Загурський, в Римському праві функції апеляційної інстанції виконував імператор, який делегував такі повноваження міському префекту (якщо справи стосувалися міста Рим), консулаторію (справи стосувалися провінцій імперії). Апеляція в Римі розглядалася як прохання про винесення нового рішення [5, с. 590–192; 4, с. 88–90].

Далі інститут апеляції Стародавнього Риму перейшов до практики цивільного процесу в державах Європи.

У середньовічній феодально роздробленій Німеччині рецепція римських правових норм відбулася наприкінці XIV – на початку XV століття, до цього тут здебільшого панувало звичаєве право. Саме в цей час у цивільному судочинстві виникає можливість апеляційного оскарження судових рішень.

Натомість у середньовічній Франції поняття апеляції з'явилося ще у XIII ст., хоча до цього також існувала практика оскарження судових рішень. Є. Чернушенко робить висновок щодо появи апеляції в Європі: «порівнюючи зміст та елементи апеляції Давньоримської держави і країн Західної Європи, в роботі зроблено висновок, що ці апеляції безумовно відрізнялися одна від одної, незважаючи на певну схожість, яка обумовлена впливом римського права в цілому на розвиток судочинства європейських країн і, зокрема, на інститут апеляції, що свідчить також про те, що ця схожість і відмінність обумовлена усім ходом історичного процесу [12, с. 7–8].

Важливо також приділити увагу періодизації апеляційного оскарження на українських землях. Хоча Н. Бобечко досліджує питання апеляції та касації в кримінальному судочинстві, в принципі запропонована ним періодизація підходить і до цивільного судочинства: «Вивчення історико-правових розвідок та дослідження змісту пам'яток українського права дає підстави у зародженні та розвитку апеляційного і касаційного провадження у кримінальному судочинстві на землях України виділити такі етапи: 1) перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (XIV – середина XVII ст.); 2) судочинство періоду Української козацько-гетьманської держави та перебування України у складі Росії на правах автономії (друга половина XVII – кінець XVIII ст.); 3) кримінальне судочинство періоду перебування українських земель під владою Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.); 4) кримінальне судочинство періоду відновлення української державності (1917–1920 рр.) та перебування Східної Галичини у складі Польщі; 5) кримінальне судочинство УСРР, УРСР радянського періоду; 6) кримінальне судочинство незалежної України» [1, с. 57–58]. Інший дослідник, О. Гетманцев наводить такі етапи становлення цивільного процесуального права: 1) зародження процесуальних норм за часів Київської Русі (кінець IX ст. – початок XIV ст.); 2) цивільні процесуальні норми, що діяли на території України наприкінці XIV ст. – у першій половині XVII ст.); 3) цивільне процесуальне законодавство другої половини XVII ст. – першої половини XX ст.; 4) цивільне процесуальне законодавство в період 1917–1991 рр.; 5) цивільне процесуальне законодавство з часу проголошення незалежності і дотепер [3, с. 83–86].

Серед дослідників історії держави і права, цивільного судочинства та апеляційного оскарження немає єдиної думки, коли на українських землях вперше

з'явилася практика оскарження або перегляду судових рішень. Деякі дослідники вважають, що вперше можливість оскаржити рішення судової інстанції з'явилася ще за часів Київської Русі, інші відносять появу перших норм про апеляцію до Литовських статутів.

О. Шевченко та О. Самохвалов появу апеляції пов'язують ще з періодом дії першого середньовічного кодексу Русі – Руської Правди, оскільки існувала можливість оскарження рішення суду общини вільних селян-общинників княжим судом. Деякі інші дослідники роблять припущення про існування в цей час можливості оскарження рішення судової інстанції в доменіальному суді над залежними селянами. Зауважимо, що безпосередньо в Руській Правді немає норм щодо апеляції на рішення судової інстанції, а В. Маринів зауважує, що на основі норм звичаєвого права Русі можна стверджувати про наявність елементів перегляду судових рішень вже в IX ст., це обумовлювало появу ієрархічності судової системи. Зважаючи на специфіку впливу церкви на той час, церковні суди були однорівневими, не підконтрольними князям та іншим феодалам. Натомість у системі світської судової влади існувала ієрархічна система (відповідно до феодалної системи сюзеренітету-васалітету), коли у князя або Великого князя Київського феодалі меншого рангу могли оскаржити судові рішення (тих самих феодалів, оскільки тоді ще суддівська гілка влади не була відділена від адміністрації), й саме цю форму оскарження В. Маринів називає своєрідною апеляційною інстанцією періоду Русі [6, с. 97].

К. Гусаров також вказує, що апеляційне оскарження у цивільному та кримінальному судочинстві на українських землях зародилося за часів Русі, але апеляційною інстанцією виступали не судові органи, а посадові особи (ймовірно, маючи на увазі, що не існувало окремих судових інстанцій) [4, с. 91]. Натомість Б. Стецюк зазначає, що винесений вирок був остаточним і оскарженню не підлягав, а за часів Русі ще не існувало інституту оскарження судового рішення, в Руській Правді не міститься норм про повторний розгляд справи за скаргою незадоволеної сторони процесу, але, зауважує дослідник, іноді за рішенням князя він проводився заново [11, с. 410].

Є. Чернушенко вважає, що за часів Русі суд був установою народною і доволі самостійною не лише до затвердження князівської влади, але й після цього, оскільки судова влада здійснювалася за участю виборних земських людей (звісно, це стосується лише вільних селян не феодалів, які проживали в межах певної вільної общини). Община суду тут спиралася на звичаєве право, згодом із посиленням князівської влади все більше справ підпадали під юрисдикцію феодалів, від князя судити могли посадники або тіуни. Дослідниця вказує, що за часів Русі та Галицько-Волинського князівства судова система не мала інституту оскарження судових рішень, інституту апеляції, як аргумент вказує на відсутність можливості оскарження постанов суду в Руській Правді. Також дослідниця наводить твердження І. Беляєва, що незалежно від суб'єкта здійснення правосуддя, чи то князя, чи то посадника, чи то інших уповноважених осіб, усі вони користувалися такою повагою, що кожна справа не підлягала оскарженню, а рішення були остаточними [12]. Є. Чернушенко натомість наводить перші нормативні згадки про процесуальний порядок оскарження і апеляційного перегляду справ в статутах 1, 2, 5, 6 розділу VI Статуту Великого князівства Литовського 1529 р., що отримав подальший розвиток у наступних статутах 1566 і 1588 рр. (статут встановлював не тільки чіткий порядок для подання апеляції, а і передбачав виключний перелік випадків, за яких апеляція не допускалася) [12, с. 9].

З цього приводу Н. Бобечко вказує, що в Литовському статуті 1529 р. є лише натяки на зародження інституту оскарження судових рішень, а саме у розділі VI статуту сказано: «А якби одна із сторін вважала, що вирок несправедливий і, на її думку, його винесено не згідно з правом писаним, то вона має просити у суддів листа у своїй справі з вказівкою, на якій підставі судді винесли вирок. Судді будуть зобов'язані дати листа, завіреного своєю печаткою, після чого незадоволений ви роком має перед нами, господарем, або на найближчому сеймі з тими суддями говорити і пред'явити лист цих суддів. Якби суддя не хотів видати витягу, то незадоволений ви роком має взяти з собою трьох шляхтичів і знову просити в нього, тоді суддя обов'язково повинен буде його видати. А якби суддя не видав і це було б доведено, то він має заплатити штраф господарю дванадцять рублів грошей, а тому відшкодувати шкоду» [8, с. 242]. Отже, у наведеному положенні лише закріплена так звана «скарга на суддів» (*motio iudis*), що передувала апеляційному оскарженню та до прийняття другого Литовського статуту

вважалася єдиним шляхом оскарження судових рішень [1, с. 58]. К. Гусаров також зазначає, що можливість внесення апеляцій на українських землях, де розповсюджувалася дія Литовських статутів, з'явилася лише у 1566 р., оскільки в Литовському статуті 1529 р. та у Судебнику великого князя Казимира Ягеллончика такої можливості не передбачалося [4, с. 90]. У другому Литовському статуті 1566 р. подання апеляції вже набуло рис правового інституту, оскільки норми про апеляцію містилися в п'яти артикулах IV розділу Статуту. Право на апеляцію стосувалося можливості оскарження рішень земських, замкових та підкоморських (господарських) судів у суді польського короля або великого князя литовського, встановлювалися чіткі строки для подання апеляції у чотири тижні [9, с. 322–323; 1, с. 58].

У третьому Литовському Статуті 1588 р., в арт. 86 Розділу IV вказувалося на можливість у разі, якщо рішення земського, замкового, підкоморського судів здається таким, що не відповідає закону, відповідачеві і позивачеві після судового рішення справу перенести (апелювати) до вищого суду. В артикулі зауважувалося, що доки справа не стала розглядатися у вищому суді, «суд стягнення чинити не повинен». Ініціація апеляції була усною перед судом, сторона мала сказати: «Панове судді, те рішення Ваше вважаю я не відповідним закону, апелую я з тим до суду головного» [10, с. 181]. Артикулом 88 передбачався перелік випадків, за якими апеляція була неможливою. В арт. 90, окрім того, що підтверджувалася норма арт. 86 про строки подання апеляції, себто негайно після рішення суду в тому самому суді слід було заявити про апеляцію, зазначалася процедура розгляду справи у вищому суді: «...і так перед судом нашим, господарським, або головним більше на користь свою нічого брати і додавати не має, тільки те, що було перед судом першим, від якого апелював» [10, с. 183].

За часів козацької гетьманської держави на території України в різних регіонах діяла безліч джерел права, що визначали різні процедури судочинства. Звичаєве козацьке право, польські правові джерела, Литовські статuti, Магдебурзьке право у деяких містах, акти гетьманської влади, з часом, коли Московія почала посилювати свою агресивну політику окупації, стали все більше розповсюдженими норми права Московії, згодом російської імперії. У Наддніпрянській Україні лише судовою реформою 1864 р. було остаточно уніфіковано судовий процес.

Яскравою правовою пам'яткою часів Гетьманщини з-поміж інших, що містили норми про апеляцію, став акт під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Цей кодекс, що офіційно прийнятий не був, усе ж використовували на українських землях Гетьманщини для судового процесу. Кодекс складався з 30 глав та 532 артикулів, містив норми різних галузей права (адміністративного, цивільного, кримінального та, що є головним у контексті нашого дослідження, процесуального). Але основний наголос був усе-таки на процесуальних нормах. До цього кодифікованого акта увійшли такі джерела: Литовські статuti, Зерцало Саксонське, Хелминське право; українське звичаєве право та судова практика; правотворча діяльність гетьмана та Генеральної військової ради; нормативно-правові акти гетьманської полково-сотенної публічної адміністрації та вищих органів влади: універсали, інструкції або розпорядження гетьмана, інструкції Генеральної військової канцелярії [2].

У п. 6 арт. 1 глави VII зазначалося поняття апеляції як відзив від нижчих судів до вищих, наводився перелік таких судів: від сільського – до сотенного (для козаків), на посполитих – до ратушного міського суду; з ратушних та сотенних судів та від магістратських у містах з магдебурзьким правом – до полкового суду або до полкової канцелярії; від полкового суду – до полкової канцелярії; від полкової канцелярії – до Генерального суду; від Генерального суду – до Генеральної канцелярії; а від Генеральної канцелярії – до імператора російської імперії [7, с. 80–81].

У п. 1 арт 35 Глави VIII наводилося більш детальне визначення апеляції: апеляція є правильний від нижнього до вищого суду відзив і перенесення справи сторін процесу, який мав місце в нижньому суді й рішенням якого одна зі сторін вважає себе незадоволеною. На кшталт норм третього Литовського Статуту, п. 2 арт. 35 Глави VIII передбачалося, що про апеляцію сторона має заявити в усній формі одразу після озвучення рішення суду. Водночас кодекс передбачав, що одразу після оголошення рішення одна зі сторін могла клопотати до суду про необхідність часу на роздуми чи необхідність стороні апеляції для консультацій з фахівцями, й судді могли надати на роздуми час від однієї доби до десяти [7, с. 150]. Арт. 36 Глави VIII містив перелік

причин, за яких апеляція була неможливою, і санкцій за подання «неправильної» апеляції. З точки зору різноманітних тогочасних доказів цікавою постає одна з причин, згідно з якою сторона не могла подати апеляцію, якщо інша сторона заприсяглася (присяга була на той час суттєвим доказом) [7, с. 150].

Висновки. Отже, в Україні серед дослідників не існує єдиної думки щодо того, коли саме на українських землях з'явився інститут апеляції або апеляційного оскарження. При цьому вони зауважують, що деякі елементи оскарження рішення судової інстанції існували ще за часів Русі та Галицько-Волинського князівства як основного спадкоємця українських політичних і правових традицій Русі. Але з огляду на специфіку раннього феодального періоду, відносин васалітету-сюзеренітету, церковних судів усе ж рішення феодалів або церковників були єдиними і остаточними. Великий князь Київський був вищою судовою інстанцією, але суд він вершив у разі, якщо сторонами були інші князі або вищі феодалі. Вперше норми інституту апеляційного оскарження з'являються на українських землях разом із прийняттям Литовських статутів, особливо третього. Можна відзначити ці норми як прогресивні на той час із точки зору історії розвитку процесуального права. За часів Гетьманщини на українських землях діяли різні джерела права, що регулювали судовий процес. Важливою та яскравою, хоча й не офіційною, сторінкою в історії українського цивільного судочинства став кодифікований акт «Права, за якими судиться малоросійський народ», норми якого містили поняття апеляції, визначали систему ієрархії судових інстанцій щодо апеляції, умови подання апеляції та причини, за якими суд мав відмовити в апеляції.

Список використаних джерел

1. Бобечко Н. Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. 498 с.
2. Бойко І. Й. Права, за якими судиться малоросійський народ. *Велика українська енциклопедія*. URL : <https://vue.gov.ua/Права, за якими судиться малоросійський народ>.
3. Гетманцев О. В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 644. С. 82–87.
4. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 431 с.
5. Загурській Л. Н. Элементарный учебник Римского права. Общая часть. Харьков : Тип. И. М. Варшавчика, 1898. 626 с.
6. Маринів В. І. Історія інституту перегляду судових рішень у порядку апеляції та касації у кримінальному судочинстві України. *Юрист України*. 2014. № 1. С. 96–103.
7. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ : АТ «Книга», 1997. 547 с.
8. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.
9. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.
10. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2-х кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. 568 с.
11. Стецюк Б. Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 405–411.
12. Чернушенко Є. А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2004. 22 с.
13. Чернушенко Є. А. Апеляційне оскарження судових рішень у цивільному процесі на українських землях. *Судова апеляція*. 2005. № 1. С. 84–98.

*Надійшла до редакції 03.04.2024
Прийнято до опублікування 09.04.2024*

References

1. Bobechko, N. R. (2016) *Apeliatsiine ta kasatsiine provadzhenia u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Appeal and cassation proceedings in the criminal justice system of Ukraine]* : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 /Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka. Lviv. 498 p. [in Ukr.].

2. Boiko, I. Y. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod [The rights by which the Little Russian people are judged]. *Velyka ukrainska entsyklopediia*. URL : <https://vue.gov.ua/Права, за якими судиться малоросійський народ>. [in Ukr.].
3. Hetmantsev, O. V. (2013) Formuvannya ta rozvytok tsyvilnoho protsesualnoho zakonodavstva v Ukraini: pytannia istorychnoi periodyzatsii [Formation and development of civil procedural legislation in Ukraine: the issue of historical periodization]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*. Vyr. 644, pp. 82–87. [in Ukr.].
4. Husarov, K. V. (2011) Instantsiyni perehliad sudovykh rishen u tsyvilnomu sudochynstvi [Instance review of court decisions in civil proceedings] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.03. Kharkiv. 431 p. [in Ukr.].
5. Zahurskii, L. N. (1898) Elementarnyi uchebnyk Rym'skoho prava. Obshchaia chast [An elementary textbook of Roman law. A common part]. Kharkov : Typ. Y. M. Varshavchuka. 626 p.
6. Maryniv, V. I. (2014) Istoriia instytutu perehliadu sudovykh rishen u poriadku apeliatsii ta kasatsii u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [History of the institute for review of court decisions in the procedure of appeal and cassation in the criminal justice system of Ukraine]. *Yuryst Ukrainy*. № 1, pp. 96–103. [in Ukr.].
7. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod. 1743 [The rights by which the Little Russian people are judged. 1743] / NAN Ukrainy ; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho ; In-t ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznav. im. M. S. Hrushevskoho ; uporiad. K. A. Vyslobokov ; vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv : AT «Knyha», 1997. 547 p. [in Ukr.].
8. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho [The statutes of the Grand Duchy of Lithuania] : u 3-kh t. T. I. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 roku / za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa : Yurydychna literatura, 2002. 464 p. [in Ukr.].
9. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho [The statutes of the Grand Duchy of Lithuania] : u 3-kh t. T. II. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku / za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa : Yurydychna literatura, 2003. 560 p. [in Ukr.].
10. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho [The statutes of the Grand Duchy of Lithuania] : u 3-kh t. T. III. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku : u 2-kh kn. Kn. 2 / za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa : Yurydychna literatura, 2004. 568 p. [in Ukr.].
11. Stetsiuk, B. R. (2015) Funktsionuvannya sudovoho protsesu v Kyivskii Rusi [Functioning of the judicial process in Kyivan Rus]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Seriya : *Yurydychni nauky*. № 824, pp. 405–411. [in Ukr.].
12. Chernushenko, Ye. A. (2004) Apeliatsiine oskarzhennia v tsyvilnomu protsesi Ukrainy [Appellate appeal in the civil process of Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03 / Nats. un.-t «Odeska yurydychna akademiia». Odesa. 22 p. [in Ukr.].
13. Chernushenko, Ye. A. (2005) Apeliatsiine oskarzhennia sudovykh rishen u tsyvilnomu protsesi na ukrainskykh zemliakh [Appellate appeal of court decisions in civil proceedings on Ukrainian lands]. *Sudova apeliatsiia*. № 1, pp. 84–98. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandra Nestertsova-Sobakar. The emergence and development of the institute of appeals in civil judiciary on Ukrainian lands. The article deals with the main aspects of the appearance and origin of appeals in Ukrainian lands, legal acts that contained norms regarding the possibility of appeals. Several positions of researchers regarding the periodization of the history of the judiciary and the process in Ukraine, the existence of the institution of appeals are highlighted. It is noted that among researchers of the history of the state and law, civil justice and appellate appeal, there is no consensus on when the practice of appealing or reviewing court decisions first appeared on Ukrainian lands. Statements and arguments of researchers are given, which emphasize the existence of the possibility to appeal the decision of the court even in the times of Russia. Others, on the other hand, emphasize the lack of opportunity in feudal Russia and its successor state, the Principality of Galicia-Volyn, to challenge the decisions of the courts. Researchers are unanimous in this matter regarding church courts. The positions of researchers regarding the emergence of the institution of appeals during the times of the Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, and later the Commonwealth of Nations, namely in the articles of the three Lithuanian Statutes, are highlighted. The norms of the second and third Lithuanian statutes are considered, which indicated the contemporary understanding of the appeal, the deadlines for its submission, etc. The attention was focused on the unofficial codification of the times of the Hetmanship, which contained norms regarding appeals, the content of the concept, the hierarchy of courts, the reasons for refusals in appeals, which was entitled «Rights by which the Little Russian people are judged». It is indicated that the specified act incorporated the norms of the following sources of law: Lithuanian statutes, Saxon Mirror, Helmsk law; Ukrainian customary law and judicial practice; law-making activity of the Hetman and the General Military Council; normative legal acts of the hetman's regimental-hundredth public administration and higher authorities: universals, instructions or orders of the hetman, instructions of the General Military Office.

Keywords: *Lithuanian Statutes, historical documents, customary law, civil justice, Ruska Pravda, civil proceedings.*

УДК 342.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-93-98

Царік ОГАНІСЯН[©]

кандидат юридичних наук
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Здійснено комплексний аналіз правових механізмів забезпечення гендерної рівності та протидії дискримінації у сфері безпеки та оборони. Детально розглянуто теоретичні засади гендерної рівності, історичний огляд правових меж, основні поняття та терміни, а також міжнародне та національне законодавство, що визначають правові стандарти в цій галузі. Особливу увагу приділено аналізу практичної реалізації правових механізмів, викликів та перешкод у їх впровадженні, а також перспективам розвитку.

Розглянуто також роль гендерної політики у протидії гендерному насильству та захисті гендерної ідентичності в армії, а також шляхи покращення національної політики у цій сфері. Підкреслено важливість постійного удосконалення законодавства, політики та практичних заходів у галузі гендерної рівності та захисту прав жінок та чоловіків у сфері безпеки та оборони. Акцентовано на необхідності зміни культурних стереотипів та норм, що лежать в основі гендерної дискримінації, через освіту, медіа та інші ініціативи; а також на важливості спільних зусиль та постійного залучення всіх зацікавлених сторін для досягнення справжньої рівності та справедливості у суспільстві.

Ключові слова: гендерна ідентичність, гендерна політика, гендерна рівність, гендерний активізм, інклюзивність, недискримінація, права і свободи, правове регулювання, соціальні права, співробітництво, юридична захищеність, забезпечення прав.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство стикається зі значними викликами у забезпеченні гендерної рівності та захисту гендерної ідентичності. Запровадження правових механізмів, спрямованих на протидію дискримінації на ґрунті гендера та захист прав кожної особи на вільний розвиток і вибір є важливим елементом будівництва справедливого та рівноправного суспільства. Однак існують численні проблеми та виклики, що перешкоджають повному виконанню цих завдань.

Отже, необхідно детально проаналізувати правові механізми, що сприяють забезпеченню гендерної рівності та захисту гендерної ідентичності, розглянути міжнародні та національні законодавчі стандарти, що регулюють питання гендерної рівності та захисту гендерної ідентичності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання соціальних стандартів та соціальних гарантій, а також гендерної рівності розглядали такі вчені, як О. Васильченко, О. Вінська, О. Водянніков, С. Гаращенко, І. Гойан, І. Грицай, О. Дашковська, Н. Камінська, Д. Кудчеренко, А. Кучук, Т. Марценюк, Л. Наливайко, І. Проць, С. Сторожук та ін.

Мета статті – допомогти в розумінні та підвищенні ефективності правових механізмів, спрямованих на забезпечення гендерної рівності та захист гендерної ідентичності, а також виявити шляхи подальшого розвитку і вдосконалення національної політики у цих сферах.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади гендерної рівності є основою для розуміння та реалізації політик та заходів, спрямованих на досягнення рівності між чоловіками та жінками.

Передусім важливо звернутися до поняття гендера, що відображає соціально сконструйовані ролі, норми та очікування, пов'язані з чоловічістю та жіночістю. Такий підхід допомагає розібратися в тому, як саме суспільство формує стереотипи, що

впливають на розподіл ресурсів та можливостей.

Також важливо розглянути концепцію гендерної рівності як ключового принципу, що повинен лежати в основі усіх сфер суспільного життя. Це передбачає не лише рівні можливості для чоловіків та жінок у сферах освіти, праці, політики, а й уникнення будь-якої форми дискримінації на ґрунті статі. Загалом слід зазначити, що гендерна рівність – це не лише принцип соціальної справедливості, а й ефективний спосіб досягнення стабільності та економічного розвитку суспільства. Тому розуміння та впровадження теоретичних засад гендерної рівності має стратегічне значення для сучасного суспільства.

Історичний огляд правових рамок, що регулюють гендерну рівність, дозволяє краще зрозуміти еволюцію підходів до цього питання та визначити тенденції в їхньому розвитку.

Початок розвитку правових механізмів забезпечення гендерної рівності можна простежити до середньовіччя, коли з'явилися перші документи, що регулювали питання прав жінок та їхнього соціального становища. Проте ці нормативні акти переважно були спрямовані на обмеження прав жінок та їхнього соціального статусу.

У XIX–XX ст. у різних країнах світу почали з'являтися перші законодавчі акти, спрямовані на захист прав жінок та боротьбу з гендерною дискримінацією [1, с. 1871–1909; 2, с. 391–417]. Наприклад, у США було прийнято закони про рівність прав і можливостей, а в Європі активно обговорювалися питання про рівність у виборчих правах.

У другій половині XX ст. питання гендерної рівності стало предметом ще більшої уваги як на міжнародному, так і національному рівнях. З'явилися міжнародні нормативні акти, такі як Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, що закріпили право на рівність перед законом та захист від будь-якої форми дискримінації [3].

Наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. було прийнято значну кількість національних і міжнародних законодавчих актів, спрямованих на забезпечення гендерної рівності та захист прав жінок. Однак попри це дискримінація за статевою ознакою продовжує існувати у багатьох сферах життя.

Отже, історичний огляд правових рамок забезпечення гендерної рівності відображає поступовий розвиток у розумінні та закріпленні прав жінок та чоловіків, а також визначає ключові етапи та виклики на шляху досягнення цієї мети.

Розглянемо ключові терміни та поняття, що використовуються в контексті гендерної рівності та захисту гендерної ідентичності. Серед них важливими є такі поняття, як гендер, гендерна рівність, гендерна дискримінація, стереотипи, гендерні ролі, гендерна ідентичність та інші [4].

Гендер – це соціально сконструйований концепт, що визначається соціальними, культурними та історичними уявленнями про чоловіків та жінок. Гендерне уявлення впливає на стереотипи, ролі та очікування стосовно поведінки та можливостей осіб на основі їхньої статі.

Гендерна рівність – це принцип, що передбачає рівні права, можливості та статус для всіх осіб, незалежно від їхньої статі чи гендерної ідентичності. Цей принцип спрямований на усунення дискримінації та забезпечення рівних можливостей для всіх.

Гендерна дискримінація – це будь-яка форма нерівного ставлення або обмеження прав та можливостей осіб на підставі їхньої статі або гендерної ідентичності. Може мати прояв в утисках, обмеженні доступу до ресурсів та послуг, стереотипних уявленнях та інших формах дискримінації.

Стереотипи – це узагальнені уявлення або уявлення про характеристики, що приписуються певній групі людей на підставі їхньої статі чи гендерної приналежності. Ці стереотипи можуть призводити до упереджених уявлень та обмежувати можливості осіб.

Гендерні ролі – це набір очікуваних побутових, соціальних та культурних функцій, що призначені для чоловіків та жінок у суспільстві. Вони формуються на основі гендерних стереотипів та визначають поведінку та соціальну позицію осіб.

Гендерна ідентичність – це особисте уявлення про свою стать та внутрішнє переживання свого гендеру. Воно може відрізнятися від біологічної статі та охоплювати різноманітні форми гендерної самоідентифікації.

Міжнародне право відіграє важливу роль у забезпеченні гендерної рівності та

захисті прав жінок і чоловіків. Основними міжнародними документами, що визначають принципи гендерної рівності, є Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Пекінська декларація та Платформа дій, а також низка інших міжнародних інструментів.

Вищезгадана конвенція була прийнята в 1979 р. та набрала чинності в 1981 р., вона визначає дискримінацію щодо жінок та зобов'язує держави-учасниці вживати заходів для ліквідації будь-якої форми дискримінації щодо жінок у всіх сферах життя. Цей документ визнає важливість рівних прав для жінок та чоловіків у сферах освіти, зайнятості, здоров'я та інших аспектах життя.

Пекінська декларація та Платформа дій, прийняті на Четвертій світовій конференції ООН з питань жінок у 1995 р., закликають до прийняття конкретних заходів заради забезпечення рівних можливостей для жінок у всіх сферах життя [5]. Ці документи наголошують на важливості рівних можливостей у політиці, економіці, освіті та інших сферах.

Крім того, інші міжнародні організації, такі як Європейська Комісія та Рада Європи, також активно сприяють захисту прав жінок та чоловіків та просувають гендерну рівність шляхом прийняття власних програм та ініціатив [6, с. 331–350]. Наприклад, Європейська Комісія регулярно проводить оцінки стану гендерної рівності у державах-членах та надає рекомендації щодо політичних та законодавчих заходів для покращення ситуації.

Національне законодавство є ключовим інструментом у забезпеченні гендерної рівності та захисті прав жінок і чоловіків. У багатьох країнах існують закони та положення, спрямовані на запобігання дискримінації за гендерною ознакою та захист прав на основі гендерної ідентичності.

Законодавство часто визначає права та обов'язки у сферах освіти, праці, доступу до послуг охорони здоров'я, а також участі у політичному та громадському житті. Наприклад, багато країн мають закони, що забороняють сексуальне та гендерне насильство, а також норми, що забезпечують рівні умови праці для жінок та чоловіків.

Деякі країни приймають спеціалізовані закони або програми, спрямовані на підтримку гендерної рівності та захист прав жінок і чоловіків [7]. Ці законодавчі акти можуть передбачати квоти для жінок у політиці та бізнесі, створення центрів підтримки жертв насильства, а також програми підтримки сімей та матерів.

Важливо, щоб законодавство було відповідним, чітким та ефективним, а також враховувало специфічні потреби та інтереси різних груп населення, зокрема жінок, чоловіків та осіб інших гендерних ідентичностей. Закони та політики повинні бути розроблені з урахуванням принципів гендерної рівності та забезпечувати рівний доступ до прав і можливостей для всіх осіб, незалежно від їхньої гендерної ідентичності.

Національне законодавство України є важливим інструментом у забезпеченні гендерної рівності та захисті прав жінок і чоловіків. Україна прийняла низку законодавчих актів, що гарантують рівні права та можливості для усіх громадян країни.

Один із ключових законів, що стосуються гендерної рівності, – це Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», що був прийнятий із метою впровадження політики гендерної рівності в різні сфери життя суспільства [8, с. 25–29]. Цей закон визначає основні принципи та завдання державної політики у галузі гендерної рівності, а також механізми її реалізації.

Крім того, в Україні існують закони, що стосуються боротьби з насильством, забезпечення рівних можливостей у сфері праці та освіти, а також інші законодавчі акти, спрямовані на захист прав жінок і чоловіків.

Проте, незважаючи на наявність відповідного законодавства, в Україні все ще існують проблеми з реалізацією гендерної рівності. Недостатня свідомість громадян, відсутність ефективних механізмів захисту прав та дискримінація на гендерній основі – лише деякі з-поміж проблем, які потребують уваги та вирішення з боку держави та суспільства.

Практична реалізація правових механізмів у сфері гендерної рівності передбачає низку заходів та ініціатив, спрямованих на забезпечення рівних можливостей та захист прав жінок і чоловіків.

Як приклад слід зазначити проведення різноманітних освітніх кампаній та тренінгів із питань гендерної рівності для різних груп населення [9, с. 61–66]. Такі заходи сприяють підвищенню свідомості громадян щодо їхніх прав та можливостей, а

також допомагають у виявленні та запобіганні випадкам гендерної дискримінації.

Крім того, важливою складовою практичної реалізації правових механізмів є забезпечення доступу до правосуддя та ефективного захисту прав жінок і чоловіків. Це передбачає забезпечення доступності судової системи для всіх громадян, а також розвиток спеціалізованих механізмів, що можуть надавати допомогу жертвам гендерного насильства та дискримінації.

До інших практичних заходів слід віднести створення та підтримку механізмів моніторингу і звітності щодо стану гендерної рівності в різних сферах життя суспільства. Ці механізми дозволяють виявляти проблемні аспекти та розробляти стратегії для їх вирішення, а також забезпечують публічний контроль за діяльністю державних та недержавних установ у зазначеній галузі.

Впровадження правових механізмів у сфері гендерної рівності стикається з низкою викликів та перешкод, що ускладнюють їх ефективну реалізацію.

Однією з таких перешкод є недостатня усвідомленість суспільства щодо проблем гендерної нерівності та необхідності впровадження заходів для її подолання [10, с. 11–16]. Багато людей не розуміють, які саме права та можливості порушуються через гендерну дискримінацію, а отже, не підтримують необхідні ініціативи.

Іншою проблемою є недостатній рівень усвідомлення та підтримки гендерної рівності з боку державних та недержавних установ. Деякі з них можуть не визнавати проблему гендерної дискримінації як серйозну та актуальну або недостатньо активно діяти для її подолання.

Також серйозною перешкодою є відсутність адекватних фінансових ресурсів для реалізації гендерної політики та програм у цій сфері. Без належного фінансування будь-які ініціативи можуть залишитися на папері, не отримуючи необхідної підтримки та реалізації на практиці.

Іншою проблемою, пов'язаною з реалізацією правових механізмів у згаданій сфері, є відсутність однорідності та консенсусу серед різних політичних сил, громадських організацій та суспільства в цілому стосовно необхідних заходів та стратегій боротьби з гендерною дискримінацією.

Для подолання цих викликів необхідно сприяти зміні свідомості суспільства, підвищувати усвідомленість та підтримку гендерної рівності серед усіх суб'єктів, а також забезпечити належне фінансування та політичну волю для реалізації необхідних заходів.

Після аналізу викликів та перешкод у реалізації правових механізмів у сфері гендерної рівності важливо розглянути перспективи їхнього подальшого розвитку [11, с. 19–29].

Однією з ключових перспектив є постійне удосконалення законодавства та політики у галузі гендерної рівності. Важливо забезпечити актуальність та ефективність правових норм, а також розробляти нові механізми захисту прав гендерних меншин.

Крім того, важливо змінювати суспільні стереотипи та норми, що лежать в основі гендерної дискримінації. Це може відбуватися через освіту, медіа, культурні програми та інші ініціативи, спрямовані на підвищення свідомості та толерантності.

Також важливим є забезпечення активної участі громадськості у формуванні та реалізації гендерної політики. Громадські організації та активісти можуть відігравати важливу роль у моніторингу дотримання прав гендерних меншин, а також у просуванні нових ініціатив у цій сфері.

Зокрема, необхідно активізувати роботу з молоддю, щоб людина вже з юного віку отримувала навички та знання про гендерну рівність та вміла визначати і протидіяти дискримінації.

Важливим є і розвиток механізмів моніторингу та оцінки ефективності заходів у галузі гендерної рівності. Це дозволить ефективно відстежувати прогрес та вчасно коригувати політику в разі необхідності.

Нарешті, необхідно сприяти активній співпраці між різними суб'єктами, такими як державні установи, громадські організації, активісти та інші зацікавлені сторони. Саме спільні зусилля та партнерство можуть забезпечити успішну реалізацію правових механізмів у сфері гендерної рівності.

Висновки. Отже, гендерна рівність та боротьба з дискримінацією важливі для будь-якого суспільства. Незважаючи на досягнуті успіхи у цій сфері, залишається багато викликів та завдань, що потребують вирішення. Важливо продовжувати підтримувати та

розвивати правові механізми, спрямовані на захист прав гендерних меншин та забезпечення їхньої рівності.

Також важливо пам'ятати про постійне удосконалення законодавства, політики та практичних заходів у цій сфері. Необхідно адаптуватися до змін у суспільстві та впроваджувати нові підходи та ініціативи.

Одним із ключових завдань є зміна культурних стереотипів та норм, що лежать в основі гендерної дискримінації. Це можна зробити через освіту, медіа, культурні програми та інші ініціативи, спрямовані на підвищення свідомості та толерантності.

Загалом реалізація правових механізмів у сфері гендерної рівності вимагає від нас спільних зусиль, терпіння та постійного залучення всіх зацікавлених сторін. Тільки у такий спосіб можна досягти справжньої рівності та справедливості у суспільстві.

Список використаних джерел

1. Soule S. A., King B. G. The stages of the policy process and the equal rights amendment, 1972-1982. *American Journal of Sociology*. 2006. Vol. 111. No. 6. P. 1871–1909.
2. Toke S. A., Dallal B. Female voting power: the contribution of women's suffrage to the growth of social spending in Western Europe. *Public Choice*. 2006. No. 134. P. 391–417.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
4. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. Київ, 2014. 65 с.
5. Пекінська декларація від 15.09.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text.
6. Kantola J., Lombardo E. EU gender equality policies // *Handbook of European Policies*. Edward Elgar Publishing, 2018. 416 p. P. 331–350.
7. Chaban S. et al. Regional organizations, gender equality and the political empowerment of women. Stockholm : United Nations Development Programm, 2017. 188 p.
8. Наливайко І. Теоретико-правові проблеми імплементації в Україні ст. 37 Стамбульської конвенції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 25–29.
9. Наливайко Л., Марценюк Л. Права жінок та гендерна рівність в Україні: проблеми теорії та практики. *Приватне та публічне право*. 2022. С. 61–66.
10. Андрусак І. Запобігання та протидія домашньому насильству: роль культурно-ментальних чинників. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Право*. 2023. № 79. С. 11–16.
11. Сторожук С., Гоян І. Гендерна рівність у транзитивних суспільствах: проблеми і перспективи. *Науковий вісник НУБіП України. Серія : Гуманітарні студії*. 2018. № 280. С. 18–29.

Надійшла до редакції 29.05.2024

Прийнято до опублікування 07.06.2024

References

1. Soule, S. A., King, B. G. (2006) The stages of the policy process and the equal rights amendment, 1972-1982. *American Journal of Sociology*. Vol. 111. No. 6, pp. 1871–1909.
2. Toke, S. A., Dallal, B. (2006) Female voting power: the contribution of women's suffrage to the growth of social spending in Western Europe. *Public Choice*. No. 134, pp. 391–417.
3. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhinok [United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women] vid 18.12.1979. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text. [in Ukr.].
4. Martseniuk, T. (2014) Henderna rivnist i nedyskryminatsiia: posibnyk dlia ekspertiv i ekspertok analitychnykh tsentriv [Gender equality and non-discrimination: a guide for think tank experts]. Kyiv. 65 p. [in Ukr.].
5. Pekinska deklaratsiia [Beijing Declaration] vid 15.09.1995. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text. [in Ukr.].
6. Kantola, J., Lombardo, E. (2018) EU gender equality policies // *Handbook of European Policies*. Edward Elgar Publishing. 416 p. P. 331–350.
7. Chaban, S. et al. (2017) Regional organizations, gender equality and the political empowerment of women. Stockholm : United Nations Development Programm. 188 p.
8. Nalyvaiko, I. (2022) Teoretyko-pravovi problemy implementatsii v Ukraini st. 37 Stambulskoi konventsii [Theoretical and legal problems of implementation in Ukraine of Art. 37 of the Istanbul Convention]. *Analitychno-porivniálne pravoznavstvo*. № 3, pp. 25–29. [in Ukr.].
9. Nalyvaiko, L., Martseniuk, L. (2022) Prava zhinok ta henderna rivnist v Ukraini: problemy teorii ta praktyky [Women's rights and gender equality in Ukraine: problems of theory and practice]. *Pryvatne ta publiczne pravo*, pp. 61–66. [in Ukr.].
10. Andrusiak, I. (2023) Zapobihannia ta protydia domashnomu nasylstvu: rol kulturno-mentalnykh chynnykiv [Preventing and countering domestic violence: the role of cultural and mental

factors]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya : Pravo.* № 79, pp. 11–16. [in Ukr.].

11. Storozhuk, S., Hoian, I. (2018) Henderna rivnist u tranzytyvnykh suspilstvakh: problemy i perspektyvy [Gender equality in transitional societies: problems and prospects]. *Naukovyi visnyk NUBiP Ukrainy. Seriya : Humanitarni studii.* № 280, pp. 18–29. [in Ukr.].

ABSTRACT

Tsahik Ohanian. Ensuring gender equality: legal mechanisms for anti-discrimination and protection of gender identity. This scientific article provides a comprehensive analysis of legal mechanisms and policies aimed at ensuring gender equality and combating discrimination in the security and defence sphere. The article examines in detail the theoretical foundations of gender equality, a historical overview of the legal framework, basic concepts and terms, as well as international and national legislation that determine legal standards in this area.

Special attention is paid to the analysis of the practical implementation of legal mechanisms, challenges and obstacles in their implementation, as well as development prospects. The article also examines the role of gender policy in combating gender-based violence and protecting gender identity in the military, as well as ways to improve national policy in this area. The conclusions of the article emphasise the importance of continuous improvement of legislation, policy and practical measures in the field of gender equality and the protection of women's and men's rights in the field of security and defence. They also emphasise the need to change the cultural stereotypes and norms that underlie gender discrimination through education, media and other initiatives. In addition, it emphasises the importance of joint efforts, patience and continuous involvement of all stakeholders to achieve true equality and justice in society.

Keywords: *gender identity, gender policy, gender equality, gender activism, inclusiveness, non-discrimination, rights and freedoms, legal regulation, social rights, cooperation, legal protection, ensuring rights.*

УДК 352-027

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-98-104

Світлана

ПОЛЯРУШ-САФРОНЕНКО[©]

кандидат юридичних наук, доцент

(Білоцерківський національний

аграрний університет,

м. Біла Церква Київської обл., Україна)

ПОРЯДОК ДОБРОВОЛЬНОГО ПРИЄДНАННЯ ДО ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

Добровільне приєднання громади до об'єднаної територіальної громади (далі – ОТГ) може бути здійснене за умови, коли така громада є суміжною з ОТГ і визнана Кабінетом Міністрів України спроможною. Спроможною територіальна громада визнається за умов, коли: а) існують місцеві джерела наповнення бюджету; б) є достатніми інфраструктурні та кадрові ресурси, щоб її органи могли вирішувати питання місцевого значення в інтересах жителів громади відповідно до діючого законодавства.

Досліджено наукові праці таких авторів, як: М. Бризіцький, М. Воронов, І. Воронова, М. Гайдар, М. Горбатюк, Н. Дребот, А. Калінкіна, Л. Перетятко, О. Решота, Н. Стеблик. До ознак порядку добровільного приєднання до ОТГ відносять: а) суміжну сільську, селищну територіальну громаду; б) визнану спроможною об'єднану територіальну громаду; в) перспективний план формування територій громад; г) реалізація передбачених нормами права етапів приєднання до ОТГ.

Порядок добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад в Україні – це передбачені нормами права етапи приєднання до спроможних ОТГ суміжних сільських та селищних громад відповідно до перспективного плану їх формування. Спроможні територіальні громади можуть бути охарактеризовані як громади сіл, селищ, міст, котрі в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг та розвитку інфраструктури

© С. Поляруш-Сафроненко, 2023

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4007-8844>

svitlana.poliarush-safronenko@btsau.edu.ua

відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Етапами порядку добровільного приєднання до вже існуючих ОТГ є: а) ініціювання добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад; б) порядок підготовки проєкту рішення про добровільне приєднання до об'єднаної територіальної громади; в) особливості припинення повноважень рад і голів громад, що приєдналися.

Запропоновані рекомендації сприятимуть удосконаленню правового регулювання порядку добровільного приєднання до ОТГ.

Ключові слова: добровільне приєднання, об'єднані територіальні громади, порядок приєднання, спроможні територіальні громади, вирішення питань місцевого значення.

Постановка проблеми. Проблема дослідження порядку добровільного приєднання територіальних громад до вже існуючих ОТГ має теоретичне і практичне значення. Теоретичний аспект визначається сучасними процесами децентралізації місцевої публічної влади відповідно до потреб модернізації української національної правової системи за європейськими правовими стандартами. Це пов'язане з удосконаленням локальної демократії, забезпеченням максимального обсягу повноважень на регіональному і базовому рівнях публічного управління, імплементацією європейських стандартів децентралізації і посиленням ролі територіальних громад щодо вирішення питань місцевого значення. Практичне значення проблеми полягає в реалізації політико-правових реформ та створенні ОТГ з розширеними реальними можливостями у вирішенні правового регулювання питань місцевого значення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання децентралізації та створення спроможних територіальних громад розглядаються у працях таких авторів, як: М. Бризіцький, М. Воронов, І. Воронова, М. Гайдар, М. Горбатюк, Н. Дребот, І. Семенген, І. Ідесіс, А. Калінкіна, Я. Нестерак, Л. Перетятко, О. Решота, А. Стасишина, Н. Стеблик та ін. Порядок добровільного приєднання територіальних громад до вже існуючих ОТГ в Україні досліджено недостатньо.

Метою статті є: а) аналіз існуючих праць авторів із окресленої проблематики; б) удосконалення правового регулювання порядку добровільного приєднання до ОТГ в Україні; в) формулювання та характеристика ознак і визначення порядку добровільного приєднання до ОТГ; г) формулювання висновків і рекомендацій щодо предмета дослідження.

Виклад основного матеріалу. Дослідження добровільного порядку приєднання до ОТГ передбачає аналіз існуючих праць авторів, присвячених цій проблемі. Так, М. Бризіцький підкреслює, що після набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо добровільного приєднання територіальних громад» запрацював механізм добровільного приєднання сільських та селищних територіальних громад до вже утворених сільських, селищних та міських ОТГ. На його думку, особливостями такого приєднання є: а) можливість приєднання до вже створеної ОТГ лише сільських та селищних територіальних громад; б) можливість приєднання лише тієї суміжної сільської, селищної територіальної громади, котра відповідно до перспективного плану формування територій громад Автономної Республіки Крим (АРК), області належить до цієї об'єднаної територіальної громади; в) можливість приєднання лише до ОТГ, що визнана спроможною відповідно до чинного законодавства; г) спрощена процедура порівняно з процедурою створення ОТГ (в частині громадського обговорення, строків прийняття рішень та порядку підготовки проєкту рішення про добровільне приєднання до ОТГ); г) відсутність необхідності переобрання голови ОТГ; д) необхідність проведення додаткових виборів депутатів лише до ради сільської та селищної ОТГ та лише від територіальної громади, що приєднується. Порядок добровільного приєднання до ОТГ М. Бризіцький умовно поділяє на 14 послідовних дій [1, с. 47].

Отже, М. Бризіцький розглядає механізм добровільного приєднання сільських та селищних територіальних громад до ОТГ, характеризує особливості та послідовність дій такого приєднання.

Як підкреслюють автори М. Воронов та І. Воронова, в сучасних умовах повномасштабної війни в Україні органи місцевого самоврядування мають забезпечувати здійснення комунальних послуг, створення умов для функціонування місцевої економіки, роботи дошкільних, шкільних навчальних закладів, надання транспортних та інших послуг. Виникають і інші специфічні повноваження, наприклад,

реєстрація внутрішньо переміщених осіб, забезпечення їх житлом, всім необхідним для життя, роботою, допомога іншим громадам, ЗСУ, НГУ, підрозділам тероборони тощо [2, с. 130–131]. Все це потребує зміцнення спроможності ОТГ.

Отже, добровільне приєднання до уже створених ОТГ, що пройшли процедуру об'єднання та сформували органи управління і мають більш широкі повноваження і фінансові ресурси, сприятиме зміцненню муніципальної публічної влади.

М. Гайдар, досліджуючи поняття ОТГ в Україні, доходить висновку, що об'єднана територіальна громада – це союз суміжних територіальних громад сіл, селищ, міст, заснованих із метою посилення їхньої спроможності на засадах конституційності, законності, добровільності, повсюдності, економічної ефективності, прозорості та відкритості, відповідальності й державної підтримки [3, с. 89].

Отже, М. Гайдар вважає ОТГ союзом суміжних територіальних громад сіл, селищ (об'єднаних чи приєднаних) та міст, що засновується як спроможна соціально-економічна спільнота із самостійно сформованими публічними органами місцевого самоврядування.

Інший автор, М. Горбатюк, дослідивши реформу децентралізації в Україні, формулює низку висновків та пропозицій щодо існуючих проблем та перспектив удосконалення теоретичних досліджень і правового регулювання процесів децентралізації публічної влади. Для усунення наявних прогалин він пропонує: а) покращення взаємодії у питаннях реформи між населенням і владою; б) закріплення нововведень у Конституції України та усунення розбіжностей у нормативно-правовій базі реформи; в) подолання суперечностей між різними рівнями влади; г) чіткий розподіл повноважень між ОТГ (включно з добровільно приєднаними) та райрадами і райадміністраціями; ґ) врегулювання земельно-майнових питань; д) створення умов для посилення спроможності ОТГ (включно з приєднаними). З-поміж перспектив подальших досліджень теми він називає такі: а) з'ясування позицій політичних акторів різних рівнів у нових умовах; б) вивчення трансформації системи взаємодії між керівництвом ОТГ та районною, обласною, центральною владою й бізнес-структурами; в) розгляд зміни форм і цілей діяльності політичних партій на локальному рівні, особливостей їхньої участі у роботі рад ОТГ та виборчих кампаніях; г) поглиблення розуміння чинників, що впливали на гальмування реформи; ґ) аналіз проблем, пов'язаних із відсутністю законодавчого оформлення та реального розподілу повноважень між радами ОТГ і структурами влади на районному рівні; д) моделювання перспектив завершення реформи з урахуванням перманентної зміни ставлення до неї центральної влади тощо [4, с. 35–36].

Отже, М. Горбатюк не лише бачить існуючі проблеми в порядку створення ОТГ та приєднання до них суміжних громад, а й пропонує шляхи удосконалення подальшого дослідження теорії і практики процесу створення і діяльності ОТГ та їх правового врегулювання.

Н. Дребот, І. Семенен підкреслюють, що перспективи проведення реформи децентралізації пов'язані з наявними невирішеними проблемами, що створюють ризики для успішної її реалізації, а саме з: а) відсутністю підтримки з боку широких верств населення та супротивом із боку районних адміністрацій і місцевих рад щодо створення ОТГ; б) відсутністю правового регулювання розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, функцій та повноважень між місцевими радами ОТГ (включно з приєднаними) й районними державними адміністраціями і районними радами; в) відсутністю належної підготовки робочих кадрів та їхньою низькою кваліфікацією для виконання нових функцій; г) потребою здійснення належного контролю за роботою органів влади різних рівнів під час планування та виконання ними бюджетів, управління і використання фінансових ресурсів; ґ) необхідністю прийняття десятків законопроектів, що стосуються регулювання земельних відносин та права громад розпоряджатися землями за межами населених пунктів, для завершення процесу децентралізації [5, с. 26–27].

Отже, Н. Дребот, І. Семенен дослідили поточний стан та перспективи розвитку реформи децентралізації в Україні, визначили невирішені проблеми та запропонували шляхи їх подолання.

А. Калінкін, дослідивши в дисертаційній роботі проблеми теорії та практики конституційної реформи у сфері децентралізації державної влади, запропонував розуміти децентралізацію як комплексний конституційно-правовий та галузевий-

правовий процес делегування повноважень публічної влади з державного на регіональний та/або муніципальний рівень з метою найповнішого забезпечення ефективного здійснення прав та законних інтересів громадян – членів місцевих (територіальних) громад – шляхом максимальної передачі фінансово-бюджетних, матеріальних ресурсів, владних повноважень, адміністративних послуг, способів захисту та поновлення порушених прав. На його думку, децентралізація є важливим конституційно-правовим принципом, на якому ґрунтується доктрина конституціоналізму на сучасному етапі розвитку правового регулювання суспільних відносин у державах, національні правові системи яких сприймають європейські правові стандарти як безумовні та об'єктивно необхідні орієнтири для їх подальшої модернізації та комплексного вдосконалення. Посилення ролі місцевого самоврядування (муніципалізація публічної влади) є основним напрямом сучасної конституційної реформи у сфері децентралізації, оскільки дає можливість поєднати передачу значного обсягу функцій та повноважень на рівень об'єднаної територіальної громади з наданням відповідної такого обсягу фінансово-економічної, матеріально-технічної та бюджетно-фіскальної основи для ефективного вирішення питань місцевого значення. Реформування адміністративно-територіального устрою має базуватися на тих принципах, що сприяють поліпшенню стандартів життя, доступності адміністративних послуг для населення, розвитку місцевого самоврядування та завершенню процесів децентралізації публічної влади [6, с. 13–14].

Отже, А. Калінкін переконаний, що децентралізація публічної влади на місцевому рівні сприятиме зміцненню ОТГ (включно з приєднанням до спроможних територіальних громад).

Л. Перетятко зауважує, що реформування суспільства в Україні засноване на швидкому та своєчасному оновленні державного управління. Окрім іншого, його пріоритети визначені Стратегією реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування і стратегічною ініціативою новітньої інноваційної політики Європейського Союзу щодо стимулювання та поширення соціальних нововведень у системі державного управління. Підсумовуючи, він зазначає, що процес децентралізації передбачає, з одного боку, всезростаючу потребу в сильному політичному керівництві, а з іншого – потребу у чіткому розподілі ролей на місцевому, регіональному та національному рівнях із метою уникнення дублювання та побудови цілісної структури. Для сприяння цьому процесу необхідно створити відповідний механізм оцінювання для підтримки політики [7, с. 157, 159].

Отже, Л. Перетятко розуміє потребу розподілу повноважень і фінансів на місцевому рівні у межах територіальних громад.

О. Решота та Н. Стеблик під децентралізацією розуміють такий спосіб визначення та розмежування завдань і функцій, за якого більшість із них передається з рівня центральних органів на рівень нижчий і стає власними завданнями та повноваженнями органів нижчого рівня. Світовій муніципальній практиці відомі різні моделі, типи й системи місцевого самоврядування. У тій чи іншій країні на місцевому рівні застосовуються неоднакові системи управління, на вибір яких впливають такі чинники, як державний режим, форма державного устрою, національні й історичні особливості та традиції. У деяких державах склалися власні, багато в чому унікальні й неповторювані моделі місцевого самоврядування. На їхню думку, досвід децентралізації європейських країн пропонує низку прикладів для вивчення і пристосування їх для потреб українського сьогодення. Багато експертів виділяють те, що територіальна реформа та децентралізація мають провадитись у демократичному руслі, спираючись на принципи Хартії Ради Європи про місцеве самоврядування та проекту Хартії про регіональне самоврядування. Вирішуючи проблему в галузі місцевого самоврядування, необхідно враховувати те, що проблеми наших регіонів, міст і сіл мають загальнодержавний характер. Названі проблеми торкаються кожного українця, бо всі ми користуємося комунальними послугами, ходимо та їздимо вулицями, дихаємо повітрям наших населених пунктів і, як громадяни України, є членами територіальних громад [8, с. 158, 160].

Отже, О. Решота та Н. Стеблик, дослідивши децентралізацію європейських країн, доходять висновку, що проблеми регіонів, міст і сіл торкаються кожного українця як жителя територіальних громад.

Правове регулювання порядку добровільного приєднання до ОТГ в Україні

здійснюється Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо добровільного приєднання територіальних громад» від 09 лютого 2017 р., де закріплено необхідність внесення змін до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», а саме доповнення його розділом II-1. Добровільно приєднатися до об'єднаної територіальної громади, визнаної спроможною, має право суміжна сільська, селищна територіальна громада, котра, відповідно до перспективного плану формування територій громад АРК, області, належить до цієї об'єднаної територіальної громади. Етапи добровільного приєднання містять: а) ініціювання добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад; б) порядок підготовки проекту рішення про добровільне приєднання до об'єднаної територіальної громади; в) особливості припинення повноважень сільської, селищної ради, сільського, селищного голови територіальної громади, що приєдналася до об'єднаної територіальної громади [9].

Ознаками порядку добровільного приєднання до ОТГ є: а) суміжна сільська, селищна територіальна громада; б) визнана спроможною об'єднана територіальна громада; в) перспективний план формування територій громад; г) реалізація передбачених нормами права етапів приєднання до ОТГ.

Суміжна сільська, селищна територіальні громади мають бути розташовані у межах території АРК чи однієї з областей, а також, у разі входження до складу спроможної територіальної громади однієї або кількох територіальних громад, розташованих на території суміжного району, розширенню підлягають межі району, на території якого розташований адміністративний центр утвореної спроможної територіальної громади. Спроможною визнається об'єднана територіальна громада, включена до перспективного плану формування територій громад і ОТГ. Це громади сіл, селищ, міст, котрі в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сферах освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці [10].

Нормами права закріплюються етапи приєднання до ОТГ. До таких етапів відносять: ініціаторів приєднання до об'єднаних територіальних громад, підготовку проектів рішення про добровільне приєднання до ОТГ, припинення повноважень територіальних громад та їхніх голів. Ініціаторами добровільного приєднання до об'єднаної територіальної громади можуть бути: 1) сільський, селищний, міський голова; 2) не менш як третина депутатів від загального складу сільської, селищної, міської ради; 3) члени територіальної громади в порядку місцевої ініціативи; 4) органи самоорганізації населення відповідної території (за умови представлення ними інтересів не менш як третини членів відповідної територіальної громади) [11].

Закон значно спрощує процедуру приєднання до діючої об'єднаної громади. Ним передбачається, що голову ОТГ в ході приєднання не переобирають, вибори депутатів проводяться не в усій ОТГ, а лише на приєднаній території. Приєднана громада стає старостинським округом в ОТГ. При цьому голова приєднаної громади гарантовано отримує повноваження старости і стає членом виконкому ОТГ [11].

Для удосконалення порядку добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад в Україні необхідно внести такі зміни у законодавство: 1) прийняти Закон України «Про адміністративно-територіальний устрій України»; 2) доповнити розділ II-1 «Порядок добровільного приєднання до об'єднання територіальних громад» Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05 лютого 2015 р. ст. 8-4 такого змісту: «Кабінету Міністрів України урегулювати розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, функцій та повноважень між місцевими радами ОТГ (включно з приєднаними) та районними державними адміністраціями і районними радами» [12].

Висновки. Аналіз наукових праць та чинних правових норм щодо ОТГ надає можливість сформулювати ознаки порядку добровільного приєднання до ОТГ.

Порядок добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад в Україні – це передбачені нормами права етапи приєднання до спроможних ОТГ суміжних сільських та селищних громад відповідно до перспективного плану їх

формування. Етапами порядку добровільного приєднання до ОТГ є: а) ініціювання добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад; б) порядок підготовки проекту рішення про добровільне приєднання до об'єднаної територіальної громади; в) особливості припинення повноважень сільської, селищної ради, сільського, селищного голови територіальної громади, що приєдналася до об'єднаної територіальної громади.

Серед ознак порядку добровільного приєднання до ОТГ слід назвати: а) суміжну сільську, селищну територіальну громаду; б) визнану спроможною об'єднану територіальну громаду; в) перспективний план формування територій громад; г) реалізацію передбачених нормами права етапів приєднання до ОТГ.

Список використаних джерел

1. Бризичський М. Добровільне об'єднання та приєднання територіальних громад : метод. рекомендації та зразки документів. Київ : Центральний офіс реформ при Мінрегіоні, 2018. 73 с.
2. Воронов М. М., Воронова І. В. Актуальні проблеми муніципальної реформи в Україні в умовах воєнного стану. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17 черв. 2022 р.). Київ ; Щецин ; Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022. С. 127–132.
3. Гайдар М. Є. До питання поняття об'єднаної територіальної громади в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 87–91.
4. Горбатюк М. Реформа децентралізації в Україні: проблеми здійснення в умовах суспільної кризи. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 22–40.
5. Дребот Н. П., Семеген І. Б. Реформа децентралізації в Україні: поточний стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2019. Т. 29. № 4. С. 24–27.
6. Калінкін А. С. Конституційна реформа у сфері децентралізації державної влади: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2016. 17 с.
7. Перетятко Л. А. Децентралізація та регіональне управління інноваційним розвитком в Україні: досвід ЄС. *Сучасна парадигма публічного управління : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 17-18 жовт. 2019 р.). Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 157–159.
8. Решота О. А., Стеблик Н. В. Формування української моделі децентралізації місцевої влади на прикладі досвіду європейських країн. *Сучасна парадигма публічного управління : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 12 лист. 2020 р.). Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С. 157–161.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо добровільного приєднання територіальних громад : Закон України від 09 лютого 2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 13. Ст. 144.
10. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад : постанова Кабінету Міністрів України від 08 квітня 2015 р. № 214. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-p#Text>.
11. Добровільне приєднання громад: важливість закону для децентралізації. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/249826256>.
12. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05 лютого 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

Надійшла до редакції 07.03.2024

Прийнято до опублікування 18.03.2024

References

1. Bryzitskyi, M. (2018) Dobrovolilne obiednannia ta pryiednannia terytorialnykh hromad [Voluntary association and joining of territorial communities] : metod. rekomendatsii ta zrazky dokumentiv. Kyiv : Tsentralnyi ofis reform pry Minrehioni. 73 p. [in Ukr.].
2. Voronov, M. M., Voronova, I. V. (2022) Aktualni problemy munitsypalnoi reformy v Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Actual problems of municipal reform in Ukraine under martial law]. *Detsentralizatsiia publichnoi vlady v Ukraini: zdobutky, problemy ta perspektyvy* : zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 17 cherv. 2022 r.). Kyiv ; Shchetsyn ; Lviv : Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, pp. 127–132. [in Ukr.].
3. Haidar, M. Ye. (2019) Do pytannia poniattia obiednanoi terytorialnoi hromady v Ukraini [To the issue of the concept of a united territorial community in Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 3, pp. 87–91. [in Ukr.].
4. Horbatiuk, M. (2021) Reforma detsentralizatsii v Ukraini: problemy zdiisnennia v umovakh suspilnoi kryzy [Decentralization reform in Ukraine: problems of implementation in conditions of social crisis]. *Politychni doslidzhennia*. № 1, pp. 22–40. [in Ukr.].
5. Drebot, N. P., Semehen, I. B. (2019) Reforma detsentralizatsii v Ukraini: potochnyi stan ta perspektyvy rozvytku [Decentralization reform in Ukraine: current state and development prospects].

Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy. T. 29. № 4, pp. 24–27. [in Ukr.].

6. Kalinkin, A. S. (2016) Konstytutsiina reforma u sferi detsentralizatsii derzhavnoi vlady: problemy teorii ta praktyky [Constitutional reform in the field of decentralization of state power: problems of theory and practice] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.02 / Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet. Uzhhorod. 17 p. [in Ukr.].

7. Peretiatko, L. A. (2019) Detsentralizatsiia ta rehionalne upravlinnia innovatsiinym rozvytkom v Ukraini: dosvid YeS [Decentralization and regional management of innovative development in Ukraine: EU experience]. *Suchasna paradyhma publichnogo upravlinnia : materialy I Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Lviv, 17-18 zhovt. 2019 r.). Lviv : LNU imeni Ivana Franka, pp. 157–159. [in Ukr.].

8. Reshota, O. A., Steblyk, N. V. (2020) Formuvannia ukrainskoi modeli detsentralizatsii mistsevoi vlady na prykladi dosvidu Yevropeiskykh krain [The formation of the Ukrainian model of local government decentralization based on the experience of European countries]. *Suchasna paradyhma publichnogo upravlinnia : materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Lviv, 12 lyst. 2020 r.). Lviv : LNU imeni Ivana Franka, pp. 157–161. [in Ukr.].

9. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo dobrovilnoho pryiednannia terytorialnykh hromad [On making changes to some laws of Ukraine regarding the voluntary joining of territorial communities] : Zakon Ukrainy vid 09 liutoho 2017 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2017. № 13. St. 144. [in Ukr.].

10. Pro zatverdzhennia Metodyky formuvannia spromozhnykh terytorialnykh hromad [About the approval of the Methodology for the formation of capable territorial communities] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 08 kvitnia 2015 r. № 214. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-p#Text>. [in Ukr.].

11. Dobrovilne pryiednannia hromad: vazhlyvist zakonu dlia detsentralizatsii [Voluntary association of communities: the importance of law for decentralization]. *Uriadovyi portal*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/249826256>. [in Ukr.].

12. Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad [About the voluntary association of territorial communities] : Zakon Ukrainy vid 05 liutoho 2015 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2015. № 13. St. 91. [in Ukr.].

ABSTRACT

Svitlana Polyarush-Safronenko. Procedure for voluntary joining the united territorial communities in Ukraine. Voluntary joining of a community to a United Territorial Community (hereinafter – UTC) can be carried out under the condition that such a community is adjacent to the UTC and recognized by the CM of Ukraine as capable. A territorial community is recognized as capable under the conditions when: a) there are local sources of filling the budget; b) there are sufficient infrastructural and personnel resources so that its bodies can resolve issues of local importance in the interests of community residents in accordance with current legislation. Scientific works of the following authors were studied: M. Bryzitskyi, M. Voronov, I. Voronova, M. Gaidar, M. Horbatyuk, N. Drebol, A. Kalinkina, L. Peretyatko, O. Reshota, N. Steblyk. The signs of the order of voluntary joining the UTC include: a) adjacent village, settlement territorial community; b) a united territorial community recognized as capable; c) perspective plan for the formation of community territories; d) implementation of the stages of joining the UTC provided for by the law. The procedure for voluntary joining the united territorial communities in Ukraine is the legally prescribed stages of joining the competent local government units of adjacent rural and settlement communities in accordance with the perspective plan of their formation. A capable territorial community can be characterized as communities of villages, towns, cities, which as a result of voluntary association are able to provide the appropriate level of service provision and infrastructure development of the corresponding administrative-territorial unit independently or through the relevant local self-government bodies. The stages of the procedure for voluntary joining already existing UTC include: a) initiation of voluntary joining to united territorial communities; b) the procedure for preparing a draft decision on voluntary joining the united territorial community; c) peculiarities of the termination of powers of councils and heads of communities that have joined. The proposed recommendations will contribute to the improvement of the legal regulation of the procedure of voluntary joining the UTC.

Keywords: *voluntary joining, united territorial communities, procedure for joining, capable territorial communities, solving issues of local importance.*

УДК 340.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-105-110

Ігор СЕРДЮК[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ВІДПОВІДНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ ДЕФІНІЦІЙ ТЕРМІНО-ПОНЯТЬ «НОРМА ПРАВА» ТА «НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ» ПОЛОЖЕННЯМ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ НОРМ ПРАВА, ПРАВОВИХ АКТІВ І ПОТРЕБАМ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

При підготовці дослідження було визначено за мету оцінити зміст терміно-понять «норма права» та «нормативно-правовий акт», розкритий суб'єктом законотворчості у ч. 1–2 ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність», на предмет його відповідності положенням сучасних теорій норм права, правових актів, а також потребам юридичної практики. На основі аналізу визначень цих терміно-понять обґрунтовано необхідність внесення змін до дефінітивних норм права, закріплених у вищезгаданій статті нормативно-правового акта вищої юридичної сили.

Ключові слова: норма права, легальна дефініція терміно-поняття «норма права», нормативно-правовий акт, легальна дефініція терміно-поняття «нормативно-правовий акт», офіційний документ, реквізити офіційного документа, Закон України «Про правотворчу діяльність».

Постановка проблеми. Важливим показником рівня розвитку правничої науки, а також техніко-юридичної досконалості законодавчих актів, що визнаються в Україні основним джерелом об'єктивного права, є законодавчі дефініції. У представленому дослідженні акцентовано увагу на легальних дефініціях терміно-понять «норма права» і «нормативно-правовий акт», що знайшли своє закріплення в письмовому юридичному документі вищої юридичної сили – Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. [10].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Норма права і нормативно-правовий акт, як явища правової дійсності й однойменні загальнотеоретичні категорії, завжди перебували у фокусі уваги правничої науки. Розкриття змісту цих понять, їх класифікація, характеристика суттєвих ознак є традиційними питаннями, що комплексно розглядаються в межах як наукових праць (монографій, статей, дисертацій), так і підручників та навчальних посібників з теорії держави і права.

Вагомий внесок у розвиток теорій норм права і нормативно-правових актів належить таким правникам, як: С. Бобровник, Л. Богачова, В. Боняк, Є. Гетьман, А. Колодій, В. Косович, Л. Легін, В. Нагребельний, П. Недбайло, Н. Пархоменко, С. Погребняк, П. Рабінович, В. Федоренко й ін.

Водночас легальні дефініції терміно-понять «норма права» і «нормативно-правовий акт» дотепер не були предметом наукового аналізу, і саме цим визначається наукова новизна представленої дослідження.

Метою статті є оцінка змісту терміно-понять «норма права» та «нормативно-правовий акт», розкритого суб'єктом законотворчості у ч. 1–2 ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність», на предмет його відповідності положенням сучасних теорій норм права, правових актів, юридичної техніки, а також потребам юридичної практики.

Для досягнення визначеної мети необхідно застосувати герменевтичний методологічний підхід та формально-юридичний метод пізнання [5, с. 60–78; 12, с. 128–129; 11, с. 134–135], що дозволяють розкрити зміст приписів ненормативного характеру, закріплених у ч. 1–2 ст. 8 вищезгаданого закону.

Важливе значення в плані здійснення методологічної функції у межах цього

дослідження мають наукова стаття автора «Поняття та особливості нормативно-правового акта», в якій, зокрема, обґрунтовано сучасний концепт нормативно-правового акта [14, с. 134–135], а також монографія Т. Подорожної «Законодавчі дефініції: поняття, структура» [4].

Виклад основного матеріалу. У ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність» єдиний орган законодавчої влади в Україні визначив поняття «норма права» у такий спосіб: «це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, що регулює суспільні відносини, яке охороняється і забезпечується державою» [10].

Аналіз вищенаведеної законодавчої дефініції дозволяє виокремити такі суттєві ознаки категорії, що складає предмет дослідження, в інтерпретації суб'єкта законотворчості:

- 1) загальнообов'язковість правила поведінки;
- 2) його формальна визначеність;
- 3) регулювання за його допомогою суспільних відносин;
- 4) охорона та забезпеченість цього правила поведінки державою.

Критично оцінюючи притаманність усіх зазначених ознак терміно-поняттю «норма права», необхідно виходити з таких міркувань:

– по-перше, норма права, як і будь-яка інша соціальна норма, є правилом поведінки. Хоча небезпідставним і методологічно коректним в аспекті структури норми права є твердження про те, що «правило» – це вузла категорія, оскільки воно міститься лише у диспозиції правової норми. Крім того, не буде зайвим нагадати і про те, що термін «спеціалізовані норми права» також є досить умовним, адже такі приписи нестандартного (нетипового) характеру (за винятком норм-принципів) не здійснюють регулятивної функції, оскільки не є правилами поведінки [13, с. 130];

– по-друге, вживане суб'єктом законотворчості в аналізованій дефініції словосполучення «загальнообов'язкове правило поведінки» фактично вказує на використання у механізмі правового регулювання суспільних відносин лише таких способів і кореспондуючих їм різновидів норм права за характером правових приписів, як зобов'язання (зобов'язуючі норми права) та заборони (забороняючі норми права), що не відповідає реальній дійсності, адже правовій активності учасників правовідносин значною мірою сприяють саме дозволи (уповноважуючі норми права), відмова від добровільної реалізації яких до того ж не породжує негативних для суб'єктів права юридичних наслідків [13, с. 133–134].

Зважаючи на конституційний принцип, закріплений у ч. 1 ст. 24 Основного закону Української держави і суспільства, за яким громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [1], вбачається методологічно коректним при формулюванні легальної дефініції поняття «норма права» послуговуватися словосполученням «правило поведінки загального характеру» на протипагу словосполученню «загальнообов'язкове правило поведінки» [2; 13, с. 134];

– по-третє, визнання того, що норми права лише регулюють суспільні відносини, з необхідністю призводить до методологічно некоректного висновку про існування лише одного різновиду правил поведінки загального характеру – регулятивних норм, а також необґрунтованого і до того ж суттєвого звуження обсягу досліджуваного терміно-поняття. Водночас у межах існуючої правової парадигми вчені визнають існування двох різновидів правових норм за їхньою функціональною спрямованістю: регулятивних і охоронних. Перші розраховані на правомірну поведінку суб'єктів права, а другі – на протиправну (неправомірну).

Обґрунтованість такого підходу до розуміння поняття «норма права» в аспекті законодавчої техніки підтверджується теоретичними положеннями, сформульованими Т. Подорожною. Як стверджує дослідниця, законодавчі дефініції являють собою вихідні (основоположні), самостійні та специфічні державно-владні приписи, що є короткими визначеннями понять, котрі використовують у законодавстві. Це особливі елементи механізму правового регулювання, за допомогою яких стають зрозумілими, власне, регульовальні й охоронні приписи суб'єкта законотворчості, закріплені в спеціалізованих нормах права. Дефініція посідає центральне місце у структурі всього тексту нормативно-правового акта: вона є його смисловим центром [4, с. 149–150].

Вищенаведені умовиводи Т. Подорожної, використані як аргументи, доводять, що законодавча дефініція категорії «норма права» якраз і є тим вихідним приписом, що передусім вказує на наявність регульовальних і охоронних приписів суб'єкта

законодавчості і лише потім – на її (законодавчої дефініції) гносеологічний потенціал у плані розуміння цих владних приписів;

– по-четверте, вказівка на забезпечення правила поведінки державою з необхідністю означає і його охорону з боку держави.

У ч. 2 ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність» єдиний орган законодавчої влади в Україні визначив поняття «нормативно-правовий акт» у такий спосіб: «це офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі (крім випадків, визначених частиною другою статті 47 цього Закону), який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію» [10].

Аналіз вищенаведеної законодавчої дефініції дозволяє виокремити такі суттєві ознаки категорії, що складає предмет дослідження, в розумінні суб'єкта законотворчості:

1) являє собою офіційний юридичний документ, тобто є носієм правової інформації;

2) приймається (видається) уповноваженим суб'єктом правотворчої діяльності;

3) приймається в установленому Конституцією України та (або) законом порядку, що з необхідністю передбачає здійснення суб'єктом правотворчої діяльності сукупності послідовних дій – актів правотворчості, тобто сукупності юридично значущих дій, що мають на меті досягнення конкретних юридично значущих результатів;

4) як правило, об'єктивується в правовій дійсності як письмовий документ, тобто має письмову форму вираження. Однак для окремих нормативно-правових актів (за винятком законів України та постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, що впливає зі змісту ч. 2 ст. 47 Закону України «Про правотворчу діяльність» [10]) допускається електронна форма їх об'єктивації в зовнішньому світі;

5) його зміст складають норми права, тобто формально визначені правила поведінки загального характеру, що здійснюють регулятивний та/або охоронний вплив на суспільні відносини, реалізація яких гарантована можливістю застосування державного примусу; а також нетипові правові розпорядження, яким у механізмі правового регулювання суспільних відносин відводиться допоміжна роль;

6) розрахований на неодноразову реалізацію.

Критично оцінюючи притаманність усіх зазначених ознак терміно-поняттю «нормативно-правовий акт», необхідно виходити з таких міркувань:

– по-перше, визнання нормативно-правового акта офіційним документом означає, що він а) визнається матеріальним носієм правової інформації, основними функціями якого є її збереження і передавання у часі та просторі (ст. 1 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992) [9], і б) має передбачені законодавством реквізити (п. 44 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019) [6]. Реквізити нормативно-правового акта конкретизовані в ст. 36 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року. До них, зокрема, віднесено: 1) зображення малого Державного Герба України; 2) повну назву суб'єкта правотворчої діяльності (крім законів), вид нормативно-правового акта, дату його прийняття (видання); 3) назву нормативно-правового акта; 4) текст нормативно-правового акта; 5) посаду (пост), ім'я (прізвище, власне ім'я та по батькові (або ініціали імені та (або) по батькові), якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить) уповноваженої на це Конституцією України та (або) законом посадової особи, яка підписала нормативно-правовий акт; 6) дату, номер нормативно-правового акта та номер державної реєстрації підзаконного нормативно-правового акта, якщо він підлягає такій реєстрації [10].

Визнання нормативно-правового акта матеріальним носієм правової інформації з необхідністю вказує на зв'язок цієї самої інформації (змісту явища) із зовнішньою формою її вираження та закріплення. Як зазначалося вище, нормативно-правовий акт являє собою письмовий документ, а отже, має письмову форму. Принагідно відзначити, що в умовах розвитку інформаційних технологій все більшого поширення набуває електронна форма юридичних документів. Ця тенденція знайшла своє відображення у ч. 2 ст. 47 Закону України «Про правотворчу діяльність». Зважаючи на вищевказані

можливі форми існування досліджуваного явища правової дійсності (письмову та/або електронну), вважаємо, що використання в легальній дефініції терміно-поняття «нормативно-правовий акт» словосполучення «у письмовій формі» є зайвим. Так само зайвою є і відсилка до ч. 2 ст. 47 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року;

– по-друге, аналіз національного законодавства України свідчить про те, що порядок прийняття (видання) нормативно-правового акта регламентується не лише Конституцією України та (або) законом, що закріплено в дефініції досліджуваного поняття, але й підзаконними нормативно-правовими актами. Підтвердженням цьому слугувала Інструкція з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України, затверджена наказом МВС України № 649 від 27 липня 2012 р. [7] та чинна Інструкція з організації нормотворчої діяльності в Національній поліції України, затверджена наказом МВС України № 1070 від 26 жовтня 2016 р. [8]. Тому більш коректною, на нашу думку, є теза про прийняття (видання) нормативно-правового акта у встановленому законодавством України порядку. Про обґрунтованість такого твердження свідчить і ч. 2 ст. 9 Закону України «Про правотворчу діяльність», положення якої необхідно розглядати у системному зв'язку із приписом ч. 2 ст. 8 цього закону. Обсяг поняття «законодавство» України у розумінні суб'єкта законотворчості складають у тому числі й Конституція України та закони України, а також підзаконні нормативно-правові акти, зокрема, накази міністерств, що містять норми права, й акти інших державних органів, що містять норми права [10];

– по-третє, вважаємо дискусійним наявне в аналізованій дефінітивній нормі права положення про те, що нормативно-правовий акт розрахований на неодноразову реалізацію. Підґрунтям для такого дискурсу слугують різні погляди вчених на об'єкт реалізації. Раніше нами було аргументовано тезу про об'єкт реалізації як приписи уповноважуваних, зобов'язуваних і забороняючих правових норм [15, с. 77], а вони, як відомо, складають не форму об'єктивного права, а його зміст. Тож ближчою до істини буде теза про нормативно-правовий акт як офіційний документ, що розрахований на неодноразову реалізацію вміщених у ньому правових норм;

– по-четверте, у сформульованій суб'єктом законотворчості дефініції поняття «нормативно-правовий акт» відсутня його сутнісна ознака, що відображає функціональне призначення цього різновиду волевиявлення праводієздатних суб'єктів. Сучасна правова доктрина виходить із того, що нормативно-правовий акт здійснює регулятивний та/або охоронний вплив на суспільні відносини;

– по-п'яте, аналіз чинного національного законодавства України свідчить про те, що більшість нормативно-правових актів містять не одну, а більше (навіть значно більше) норм права. Така закономірність між змістом та формою досліджуваного нами явища правової дійсності має бути відображена у легальній дефініції категорії «нормативно-правовий акт».

Висновки. Усе вищевикладене свідчить про недостатню техніко-юридичну досконалість дефініцій терміно-понять «норма права» і «нормативно-правовий акт», запропонованих суб'єктом законотворчості, а також необхідність їх суттєвого коригування з урахуванням усталеної в загальнотеоретичній юридичній науці парадигми, функцію якої виконують визнані науковим загалом положення сучасних теорій норм права, правових актів і юридичної техніки.

З урахуванням такої вимоги правотворчої техніки до мови та стилю нормативно-правових актів, як стислість, однозначність і доступність для розуміння юридичної мови [3, с. 406], вважаємо за необхідне внести зміни до частин 1–2 ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. та викласти зазначену статтю в такій редакції:

«Стаття 8. Норма права, нормативно-правовий акт

1. Норма права – це формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний та/або охоронний вплив на суспільні відносини, реалізація якого гарантована можливістю застосування державного примусу.

2. Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому законодавством України порядку, що містить норми (норму) права, здійснює регулятивний та/або охоронний вплив на суспільні відносини і розрахований на неодноразову реалізацію вміщених у ньому правових норм».

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Боняк В. О. Поняття «норма права» в сучасній правничій науці. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 15–18.
3. Куракін О. М., Сердюк І. А. Техніка правового регулювання (юридична техніка) // Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2016. 480 с. С. 402–409.
4. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : монографія. Львів : ПАІС, 2009. 196 с.
5. Сердюк І. А., Сердюк Л. М. Правозастосовна діяльність Національної поліції. Збірник тестових завдань : навч.-метод. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 128 с.
6. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
7. Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України : наказ МВС України від 27.07.2012 № 649. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0649320-12>.
8. Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Національній поліції України : наказ МВС України від 26 жовтня 2016 р. № 1070.
9. Про інформацію : Закон України від 02 жовтня 1992 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
10. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
11. Сердюк І. А. Методи дослідження правових актів. *Соціологія права*. 2023. № 1–2. С. 130–136.
12. Сердюк І. А. Методологічні підходи як необхідна складова методології дослідження правових актів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 121–132.
13. Сердюк І. А. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 129–135.
14. Сердюк І. А. Поняття та особливості нормативно-правового акта. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 2. С. 40–47.
15. Сердюк І. А. Реалізація норм права: питання термінологічної визначеності та змістовної наповненості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 76–82.

Надійшла до редакції 27.05.2024
Прийнято до опублікування 04.06.2024

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. [in Ukr.].
2. Boniak, V. O. (2018) Poniattia «norma prava» v suchasni pravnychii nautsi [The concept of «norm of law» in modern jurisprudence]. *Pravo i suspilstvo*. № 3, pp. 15–18. [in Ukr.].
3. Kurakin, O. M., Serdiuk, I. A. (2016) Tekhnika pravovoho rehuliuвання (iurydychna tekhnika) [Technique of legal regulation (legal technique)] // Teorii derzhavy i prava : pidruch. / kol. avt. ; ker. avt. kol. Yu. A. Vediernikov. 3-ye vyd. pererob. i dop. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav ; Lira LTD. 480 p., pp. 402–409. [in Ukr.].
4. Podorozhna, T. S. (2009) Zakonodavchi definitsii: poniattia, struktura, funktsii [Legislative definitions: concepts, structure, functions] : monohrafiia. Lviv : PAIS. 196 p. [in Ukr.].
5. Serdiuk, I. A., Serdiuk, L. M. (2022) Pravozastosovna diialnist Natsionalnoi politsii. Zbirnyk testovykh zavdan [Law enforcement activities of the National Police. Collection of test tasks] : navch.-metod. posibnyk. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 128 p. [in Ukr.].
6. Pro zapobihannya ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia [On the prevention and countermeasures against the legalization (laundering) of proceeds obtained through crime, the financing of terrorism and the financing of the proliferation of weapons of mass destruction] : Zakon Ukrainy vid 06.12.2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>. [in Ukr.].
7. Pro zatverdzhennia Instruktсии z orhanizatsii normotvorchoi diialnosti v Ministerstvi vnutrishnikh sprav Ukrainy [On the approval of the Instruction on the organization of rule-making activities in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy vid 27.07.2012 № 649. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0649320-12>. [in Ukr.].

8. Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii normotvorchoi diialnosti v Natsionalnii polititsii Ukrainy [On the approval of the Instruction on the organization of rule-making activities in the National Police of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy vid 26 zhovtnia 2016 r. № 1070. [in Ukr.].
9. Pro informatsiiu [On information] : Zakon Ukrainy vid 02 zhovtnia 1992 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>. [in Ukr.].
10. Pro pravotvorchu diialnist [On law-making activity] : Zakon Ukrainy vid 24 serpnia 2023 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>. [in Ukr.].
11. Serdiuk, I. A. (2023) Metody doslidzhennia pravovykh aktiv [Research methods of legal acts]. *Sotsiologhiia prava*. № 1–2, pp. 130–136. [in Ukr.].
12. Serdiuk, I. A. (2023) Metodolohichni pidkhody yak neobkhidna skladova metodolohii doslidzhennia pravovykh aktiv [Methodological approaches as a necessary component of the research methodology of legal acts]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2, pp. 121–132. [in Ukr.].
13. Serdiuk, I. A. (2012) Norma prava, pravova norma i yurydychna norma: spivvidnoshennia poniat [Rule of law, legal norm and legal norm: relationship of concepts]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 129–135. [in Ukr.].
14. Serdiuk, I. A. (2017) Poniattia ta osoblyvosti normatyvno-pravovoho akta [The concept and features of the normative legal act]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka*. № 2, pp. 40–47. [in Ukr.].
15. Serdiuk, I. A. (2018) Realizatsiia norm prava: pytannia terminolohichnoi vyznachenosti ta zmistovnoi napovnenosti [Implementation of legal norms: issues of terminological certainty and meaningful content]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 76–82. [in Ukr.].

ABSTRACT

Ihor Serdiuk. Correspondence of legislative definitions of terms and concepts «legal rule» and «legal act» provisions of modern theories of legal rules, legal acts and needs legal practice. When preparing the study, the goal was to assess the content of the terms «norm of law» and «normative-legal act», disclosed by the subject of law-making in parts 1-2 of Art. 8 of the Law of Ukraine «On law-making activity», on the subject of its compliance with the provisions of modern theories of legal norms, legal acts, as well as the needs of legal practice. On the basis of the analysis of the definitions of these terms, a conclusion was made about their insufficient technical and legal perfection, and the need to make changes to the definitive legal norms established in the above-mentioned article of the normative legal act of higher legal force was also substantiated.

Taking into account such a requirement of the law-making technique for the language and style of normative legal acts, such as brevity, unambiguity and accessibility for understanding the legal language, it is necessary to make changes to parts 1-2 of Art. 8 of the Law of Ukraine «On law-making activity» dated August 24, 2023 and to set out the specified article in the following wording:

«Article 8. Norm of law, normative legal act

1. A rule of law is a formally defined general rule of conduct that has a regulatory and/or protective effect on social relations, the implementation of which is guaranteed by the possibility of applying state coercion.

2. A normative legal act is an official document adopted (issued) by a subject of law-making activity in accordance with the procedure established by the legislation of Ukraine, containing norms (norms) of law, exerting a regulatory and/or protective influence on social relations and designed for repeated implementation of the contained legal norms in it».

Keywords: *rule of law, legal definition of the term «rule of law», normative legal act, legal definition of the term «normative-legal act», official document, details of official document, Law of Ukraine «On law-making activity».*

УДК 327

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-111-118

Вероніка ЧЕКАЛЮК[©]

кандидат наук із соціальних комунікацій,
докторант

(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна)

ВПЛИВ ПЕРШИХ ОСІБ НА СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ – БРЕНДА

Проаналізовано імідж України в контексті позиціонування лідера, міжнародної активності протягом десятиріч. Зазначаються ключові випробування, з якими стикалася країна, включно з епідемією COVID-19 та вторгненням росії. Висвітлено активне залучення України до міжнародної підтримки та розвиток стратегій для покращення іміджу.

Дослідження базується на класичних та сучасних наукових підходах, працях провідних дослідників у сфері масової комунікації та формування громадської думки. Зокрема, робота спирається на внесок таких авторитетних осіб, як В. Пекар, С. Котлер, К. Андерсон, Ф. Фукуяма, А. Гулієв та В. Горбулін. Виокремлено авторський іміджетворчий підхід щодо забезпечення об'єднання науки та політики для успішного управління країною.

Ключові слова: міжнародний імідж, COVID-19, міжнародна підтримка, масова комунікація, громадська думка, демократія.

Постановка проблеми. Останніми десятиріччями, задіюючи для блага країни власний досвід поразок і перемог, Україна стає брендом, зарекомендовує себе як приваблива для інвесторів, перспективна й конкурентна держава. Переломними подіями в історії України й світу стали епідемія COVID-19 і повномасштабне вторгнення в Україну, воєнні злочини. У 2022–2024 рр. тема України незмінно очолює перші шпальти світових таблоїдів, де Україна постає як вільна європейська держава, з талановитими, освіченими і мужніми людьми, що потерпає від агресії з боку росії. Україна отримує світову військову, гуманітарну й політичну підтримку у боротьбі з загарбником. Зібрані матеріали, зокрема інформаційні, опитування й персональні інтерв'ю з фахівцями, причетними до формування іміджу України, свідчать про бажання позитивних змін для України і прагнення бути ефективними у посиленні іміджу держави як усередині країни, так і у міжнародному медійному просторі. На їхній підставі розроблено конкретні рекомендації та алгоритми розв'язання проблемних аспектів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Під час проведення дослідження звернулися до класичних і новаційних наукових розвідок, доробку В. Пекаря, С. Котлера, К. Андерсона, Ф. Фукуями, дипломатів А. Гулієва, В. Горбуліна, Г. Удовенко та ін., котрі виходили з різних уявлень про сутність іміджу, масову комунікацію, процеси сприйняття інформації та закономірності формування громадської думки. Проблематикою, що є складовою іміджмейкінгу, займаються чимало вчених та практиків-новаторів, серед яких: К. Кристенсен, М. Рейнор, Т. Кун, К. Поппер, а також соціологи К. Вейк та Ф. Ротлізбергер, котрі вивчають і апробовують набуті знання й теорії, пропонують дієві алгоритми щодо побудови системи ефективного менеджменту та наближення філософії науки до практичного застосування у бізнесі та державотворенні.

Мета статті – проаналізувати вплив перших осіб на створення міжнародного іміджу держави-бренда.

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо зосередитися на тому, кого вважаємо першими особами, лідерами думок, котрі своєю діяльністю позитивно впливають на рейтинги України. При цьому дотримуємося ідеології технократії (у перекладі з грец. τέχνη – «майстерність» + грец. κράτος – «влада»), створення умов для формування

іміджу, коли влада належить науково-технічним фахівцям, а політика стає доповненням до науки. У своїй праці «Держава» Платон відстоює гіпотезу, за якою державою повинні керувати філософи-фахівці [1]. У XVII столітті прийоми використання наукових знань для посилення ефективності управління й формування громадської думки ґрунтовно описані у працях Ф. Бекона [2], Т. Кампанелли [3] та А. Сен-Сімона.

На сьогодні є потреба пов'язати наукові здобутки у сфері технократії (йдеться про ідею переходу влади і власності до інженерно-технічної інтелігенції, внаслідок чого може змінитися соціально-економічний устрій держави), прийнятні для України, з їх практичним застосуванням у державо- та іміджетворенні. Лідерами думок вбачаємо носіїв наукового знання, що застосовується в інтересах суспільства. Підставою для керівництва країною є науково-раціональний підхід до управління. За статистикою, рівень освіченості українців достатньо високий, проблема лише у застосуванні потужних теоретичних надбань на практиці й захисті винаходів, інтелектуальної власності. Основа формування політичного іміджу держави – це національні ознаки, історичні здобутки, визначні дати і події, історичні діячі. Йдеться про комплексні поняття (події, явища) – позитивні і негативні, що формують відповідний імідж держави. Факти на шляху до оприлюднення підлягають певному трактуванню крізь призму медіа. Знакову роль у формуванні іміджу держави і її лідера, як за кордоном, так і у власній країні, відіграють економічні й політичні прогнози та глобальні очікування. Фахове створення іміджу потребує моніторингу ситуації, оцінки існуючого іміджу і його відповідності запитам аудиторії; а також розробки стратегічної програми впровадження; корекції й оперативного реагування на непрогнозовані, непередбачувані зміни у суспільно-політичному житті країни і її лідера. Прогнози аналітиків, політтехнологів, маркетологів, іміджмейкерів, політологів, їхні реальні дії, розробка стратегії, відкритість для широкої аудиторії і взаємодія з медіа гарантують підсилення державного іміджу та іміджу лідера, який відповідає сутності трансформації громадянського суспільства. Вдалий імідж, прийнятний для тиражування у ЗМІ, повинен бути оптимальним – задекларовані наміри команди політика мають відповідати реальній діяльності, вчинкам і політичним крокам Президента. Зі сказаного випливає, що головну роль у сприйнятті державного іміджу відіграє її лідер – Президент.

Уявлення про державного лідера, його імідж і репутація безпосередньо позначаються на ставленні до країни на світовій арені. Це підсвідома асоціація, бо народ, більшість громадян країни, можуть не поділяти симпатії чи антипатії дипломатів, політиків, ба більше, іноді президент може бути лише формальним лідером, а асоціації з країною виникатимуть при згадці про митця, спортсмена, політика, тобто медійної особистості, що є лідером думок. Сприйняття чи несприйняття держави в цілому залежить від інформаційно-аналітичних медіапроявів. Наразі зазначені видозміни формують перед науковим товариством актуальні наукові проблеми, пов'язані з напрацюванням новітнього чи уточненням традиційного термінологічного апарату комунікативістики іміджелогії, реклами і медіазнавства. Новітні медіа, соцмережі та інші інформаційно-комунікаційні технології стимулюють революційні зміни у масовій комунікації, оперативність і правдивість передачі даних від першоджерела до світового розголосу, тим самим підсилюючи позитивний імідж або ж руйнуючи його. Дж. Морлі влучно зазначив: «У промові важливі три речі: хто говорить, як він говорить і те, що він говорить, має останнє значення» [4].

Відкритість і публічність – найдієвіший інструмент формування і збереження позитивного політичного іміджу лідера і держави в цілому. Дослідники пропонують три групи складових іміджу політичного лідера. Персональні характеристики: фізичні, психофізичні особливості, характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо. Соціальні характеристики – це, насамперед, належність до певної соціальної групи – партії, національності, професійної групи, соціальний статус.

Окреслимо деякі символічні характеристики: лідери стають знаками певних ідеологій, можливого майбутнього, певного курсу дій. Так, зовнішність лідера – одна з небагатьох характеристик, що набуває в телевізійну епоху великої ваги, – манера поведінки і спілкування відіграє істотну роль при формуванні першого враження про конкретного політика, а отже, і держави, котру він репрезентує.

Вдалим іміджем лідера можна вважати стійкий до інформаційних трансформацій, той, що відповідає запитам і уявленням соціальної групи більшості. Це лише ґрунт для подальшої роботи над іміджем держави.

Пропонуємо виокремити такі функції іміджу:

1. Стимулююча – потенційному лідеру створюється дещо незвичний для людини імідж, але бажаний для цільової аудиторії. Щодня об'єкт іміджу і команда фахівців працюють на те, щоб цей імідж прижився. Спершу існує індивідуальна незвичність, але мета того варта. Імідж лідера інформаційно несе в собі певне емоційне забарвлення на рівні підсвідомого – більшість бажає бути схожою на лідера, його судження є незаперечними й авторитетними. Здатність переконати маси, що носій іміджу є втіленням їхніх сподівань та відносно ідеальних якостей, залежить від креативності, фаховості іміджмейкерів.

Імідж державного лідера із залученням медіаресурсів поетапно формується у масовій свідомості радше на інтуїтивному, підсвідомому рівні, ніж на свідомому. Пропонуємо термін «імідж-афірмація». Йдеться про віртуально створений бажаний образ, певний психологічний аванс. Виникає необхідність у створенні мотиватора, внутрішньої підйомної сили, за рахунок якої з мінімальними втратами об'єкт іміджу набуває життєвого успіху, іміджевої привабливості для мас. Так досягається мета, до якої йшла команда, – відповідний кінцевий імідж, заявлений раніше у афірмаціях. Іміджмейкери презентують громадськості «кращого» лідера, ніж він є насправді, й згодом лідер таки досягає заданої планки й набуває статусу повноцінного лідера за рахунок удосконалення знань і вмінь, а також набуття досвіду й життєвої мудрості. Визначенням афірмації (певного емоційного підтвердження) є лаконічна фраза, певна вербальна формула, котра за умов багаторазового повторення закріплює необхідне уявлення, певний сформований образ чи настанову на рівні підсвідомості об'єкта іміджу (лідера), сприяючи поліпшенню психоемоційного фону людини і стимулюючи позитивні зміни, перевтілення. Зазначений психологічний прийом створення іміджу державного лідера неодноразово був успішно застосований на практиці й довів свою ефективність. Зазвичай іміджмейкери у роботі з тими клієнтами, які планують балотуватися, підніматися кар'єрними сходами, практикують самопрезентацію-афірмацію. Тобто акцентується не на самій боротьбі за посаду, а на тому, якими будуть кроки лідера у статусі переможця перегонів, при цьому факт перемоги розглядається як належне. Об'єкт іміджетворення пропонує своє бачення іміджу, а група фахівців коректує, максимально наближуючи його до можливостей лідера і очікуваних запитів аудиторії. Погоджується план дій і терміни їх виконання;

2. Пластичність образу – оперативне підлаштування до обставин і запитів цільової аудиторії. Однак пластичність має бути поміркованою, оскільки існує небезпека видатися ЗМІ надто м'яким – журналісти часто плутають толерантність і дипломатичність із безхребетністю. Яким буде кінцевий лідерський продукт, залежить від майстерності команди і відповідності об'єкта очікуванням і запитам. Те, яким бути лідеру XXI століття, диктують час і обставини.

Для успішного сприйняття аудиторією певного іміджу важливою є психологічна складова – повна гармонія і відповідність тому образу, тим крокам, котрі заявлені публічно. Імідж об'єкта (лідера та держави) є взаємопов'язаними складниками певного цілісного іміджу, вони різні, але необхідні для повноцінного функціонування країни, її популяризації у внутрішніх і зовнішніх площинах.

Державний імідж та імідж лідера неодмінно мають політичне підґрунтя, зокрема, пропонуємо класифікацію основних видів іміджу:

- ідеальний, той, до якого слід прагнути;
- реальний.

Іміджмейкер має враховувати ці дві позиції і, якщо є можливість, поєднувати їх. При цьому і перший, і другий вид іміджу може бути неефективним щодо впливу.

Е. Семпсон розрізняє такі типи іміджу: «самоімідж, сприйманий імідж, необхідний. Перший – пов'язаний із досвідом і відповідними самооцінками. Другий – з оцінками інших. Третій... пов'язаний радше з очікуваними іміджами» [5]. І далі стверджує: перші враження, викликані асоціації від побаченого, пов'язані саме з оболонкою, зовнішнім виглядом, власне, термін *image* має такі ознаки, як віддзеркалена картинка.

Дослідник Г. Почепцов виділяє чотири типи іміджів, на котрих пропонуємо зосередитися: «дзеркальний (відповідає нашому уявленню про самих себе. Ми нібито дивимось у дзеркало і розмірковуємо, які ж ми є. Цей тип іміджу має недоліки – мінімальне врахування думки аудиторії); поточний імідж, тобто фактичне уявлення

аудиторії про об'єкт іміджу» [6]. Зазначимо, що поточний імідж здебільшого є хибним через односторонність уявлень, недостатню поінформованість реципієнтів. Цей тип іміджу можна розвивати, відкриваючи за допомогою соціальних і класичних медіа нові вектори знання про об'єкт. Отже, сприйняття може моделюватися, створюватися на базі уявлень, переконань людей. Володіючи навичками роботи з медіа, потрібний імідж поступово, систематично і досить активно можна нав'язувати загалом, формуючи при цьому вигідну громадську думку. Г. Почепцов наголошує: «формула створення іміджу спрацьовує лише на першому етапі, поки ЗМІ не візьмуться до журналістського розслідування і не почнуть збір інформації з різних джерел; бажаний тип іміджу відображає те, до чого ми прагнемо, кінцеве уявлення про об'єкт» [6]. Цей тип характерний для нових проєктів, зокрема й для новостворених держав. Зі здобуттям незалежності перед країною відкривається нагода почати з «чистого листа», зарекомендувати себе перед світовою спільнотою, професійно «ліпити» імідж за таких умов, коли ще нікому нічого не відомо, а є лише сподівання, очікування. Бажаний імідж може виявлятися в ролі єдиного можливого образу. Цей тип іміджу дещо перегукується з поточним; а там, як відомо, беруться до уваги очікування мас, відповідно до них формується й імідж і далі моделюється з урахуванням ситуації і запитів ринку, на який треба справити враження. Звідси і назва – поточний. Бажаний імідж формується здебільшого на прагненнях групи іміджмейкерів, він може бути незмінним, проблема в тому, щоб переконати аудиторію в його правильності, змусити поважати те, що є. Цей варіант іміджу може бути незмінним. Корпоративний імідж – це імідж держави в цілому (йдеться про репутацію, авторитет, рейтинг успішності й стабільності). Варто зазначити, що кожен (від президента, працівників уряду, депутатів, очільників органів державної влади до вчителів і учнів, тобто кожен і всі разом) має пам'ятати про те, що, створюючи імідж собі (на телеекрані, у ЗМІ, соціальних мережах, міжособистісному спілкуванні), він створює імідж держави. Можливий варіант, коли держава створює собі певний імідж і за допомогою ЗМІ, а також згідно з законами, Конституцією, Біблією й іншими авторитетними інструментами впливу і постулатами, яких змушує дотримуватись усіх громадян. Останнім часом значення інформації у функціонуванні держав суттєво змінилося, зокрема, завдяки процесам глобалізації. «Інформаційний простір будь-якої держави – невід'ємний атрибут її повноцінного існування. Принципового значення набули такі чинники: інформація може працювати і на позитив, і на негатив, вона не лише відтворює, а й формує громадську думку, політичний простір. Технічні засоби зробили можливими доступ до світових інформаційних баз, втручання будь-якого громадянина у формування світової суспільної думки» [6].

У сприйнятті держави імідж тотожний тому, наскільки авторитетним є лідер країни. Іміджмейкери у роботі над образом лідера беруть до уваги ті важелі, що підсилять його авторитет і повагу, проте не зроблять диктатором. Отже, авторитет, котрий має очільник держави, насамперед визначається тим, наскільки його поважають у ЗМІ як лідера думок нації. Реакція медіа базується на сукупності вражень, тобто таких складових, як: повага в уряді, стосунки в сім'ї, довіра громадян та ін. Важливо, щоб у державі лідер зберігав баланс між образами мудрого правителя, якому підкорюються підлегли, і друга для кожного громадянина. Це досягається за умови ефективної роботи й дисципліни лідера та його команди, їхньої злагодженої діяльності як єдиного державного механізму. Керівник (лідер) матиме авторитет, якщо його заяви і обіцянки у ЗМІ збігаються з реальними досягненнями.

В. Черчилль доводив: «Державні діячі відрізняються від політиків тим, що перші думають про майбутнє країни, а другі лише про перемогу на виборах» [7]. Прямий вплив на сприйняття іміджу політика мають кадри, колектив, його команда. Освіта й удосконалення фаховості топ-менеджерів державного управління – запорука процвітання країни. Найкращі довгострокові інвестиції – ті, що сприяють підвищенню результативності роботи міністрів, депутатів, очільників державних адміністрацій, міських і селищних голів. Фахові менеджери збільшують реальний фінансовий актив держави й своїми діями гарантують комфортне життя українців, позитивне сприйняття країни у ЗМІ.

Послідовна, мудра, незаангажована кадрова політика гарантує лідеру держави впевненість у своїх діях і далекоглядність подальших кроків у напрямі розбудови держави. Президент може рухатися далі, зосередитися на глобальних проєктах, якщо впевнений у тому, що всі гілки влади працюють злагоджено.

Які якості лідера є найбільш цінними й імідж-формуєчими? Насамперед це впевненість і рішучість, а також освіченість, інтелігентність. Американський учений і бізнес-консультант Дж. Коллінз у своїй праці «Від гарного до великого: чому одні компанії здійснюють прорив... а інші ні» [8], базуючись на шістдесятирічному досвіді й дослідженнях, запевняє, що головні риси лідера – скромність і цілеспрямованість. У жодному разі не сором'язливість. Д. Вера з Університету Онтаріо й незалежний дослідник з Техасу А. Родригес-Лопес на базі численних досліджень та інтерв'ю з експертами окреслили основні риси успішного скромного лідера [9]. А. Гулієв десятиліттями професійно досліджує діяльність національного лідера Г. Алієва, котрого мав нагоду знати особисто, зустрічався з ним у робочих поїздках. Імідж лідера – це саме такий, який мав і досі зберігає Г. Алієв, – зазначає професор [10].

Пропонуємо таку імідж-карту державного лідера:

- відкритість до порад і нових способів розв'язання проблем;
- не соромиться вчитися в інших;
- реально оцінює свої сили і можливості;
- прагматично реагує на поразки;
- відверто радиться з фахівцями;
- сприяє розвитку інших;
- відданий роботі;
- поділяє успіх з усією командою;
- виважений;
- байдужий до підлабузництва;
- ненарцисичний;
- аскетичний, заощадливий у побуті (не приховує свої статки), живе відповідно до зарплатні й статусу;
- відкритий для комунікацій із медіа та громадськістю.

Згідно з моніторингом ЗМІ, проведеним нами протягом 2014–2023 рр., та власним опитуванням у фейсбук, таким на сьогодні є ідеальний портрет державного очільника, саме таким хочуть бачити українці свого Президента. У вересні 2021 р. було проведено всеукраїнське опитування у фейсбук серед активних користувачів (віком від 27 до 60 років). За три дні отримано понад 200 коментарів під постом-опитуванням «Яким ви бачите лідера-політика в Україні?» 90 % відповідей – негативні, емоційно-забарвлені при згадці когось із публічних діячів. Цінуються чесність, порядність, вміння тримати слово (обіцянки), професійні якості, досвід, прозора репутація, відданість справі, наполегливість, упертість і стійкість. Лише 4 % згадали про привабливий вигляд.

Імідж карта

Рис. 1. Характеристика якостей дій державного лідера

Формування іміджу може відбуватися як кризь призму певних політичних подій, що виникли непередбачувано, так і внаслідок продуманої стратегії, злагодженої праці фахівців з іміджування та ЗМІ.

Чинники, що гарантують Президентіві високий рівень довіри громадян і об'єднують націю, – це виконання заявлених обіцянок, коли слова співзвучні зі вчинками. Україна демонструє світовій спільноті найвищий рівень демократії у суспільстві, зокрема на прикладі обрання В. Зеленського Президентом України (20 травня 2019 р.). Нагадаємо: «Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою» (ст. ст. 102–112 Конституції України). Конституція – це той документ, котрий наділяє силою кожного українця; питання в тому, чи готові українці незалежно від статусу дотримуватися закону і тим самим формувати здорове суспільство. Отже, за умов дотримання передбачених законодавством умов, більшість із критиків може запропонувати свою кандидатуру на посаду Президента.

Держава – це насамперед люди: уряд отримує зарплатню з податків підприємців, а підприємці можуть бути продуктивними у веденні бізнесу за умов ефективного управління й прозорі законодавчої системи, лояльної до малого і середнього бізнесу. Імідж – це комплексне уявлення, саме тому кожному важливо на своєму місці долучитися до розбудови України, у межах свого впливу (способу життя) змінювати систему, допомагати чинному Президентіві вести країну до успіху.

Роль ЗМІ у процесі державотворення неоціненна, оскільки саме ЗМІ є тією публічною платформою, на якій відбуваються процеси становлення й розвитку України, палкі дискусії щодо того, якою має бути держава та її лідер.

Методи й прийоми створення іміджу нами характеризуються залежно від типу носія. У представленому дослідженні звертаємося до певних понять, тому для ідентифікації цих понять і суджень пропонуємо їхнє значення у контексті набутих наукових напрацювань. Медіа виконують місію накопичення, тиражування, зберігання певної інформації. Термін часто згадується як синонім до мас-медіа або новинних медіа, але у глибшому аспекті медіа є платформою для поширення даних. ЗМІ – засоби масової інформації. Медіамеханізм – на усталеному академічному ринку ЗМІ – розуміємо за схемою, що ілюструє суть поняття: медіакомпанія виробляє інформаційний продукт, поширює його й натомість отримує дивіденди (в грошовому чи репутаційному, лобістському еквіваленті).

Національний імідж – мультимедійна, багатоаспектна категорія, що враховує духовний, соціологічний, художній, психологічний, економічний, політичний, географічний та інші чинники.

Основні принципи комунікації:

- знання мети;
- наявність певної інформації (цілеспрямованої, вірогідної, своєчасної, достатньої, доступної);
- мотивація;
- вибір оптимальних умов і доступних форм комунікації;
- моніторинг, налагоджений зворотний зв'язок;
- продуктивність та результативність.

Комунікація орієнтована на розв'язання проблем сьогодення, спланована з урахуванням минулого досвіду і завтрашнього дня. Щоб забезпечити зворотний зв'язок комунікації і бути впевненим, що меседж оприлюднений у медіа, аудиторія зрозуміла очікувано. Варто відстежувати за допомогою опитувань, рейтингів, форумів і коментарів до меседжу (оприлюднених матеріалів інформації). Найбільш дієвим видом комунікації є слова, підтвержені діями (намірами), вчинками, проілюстровані практичними здобутками, оціночними судженнями експертів, коментарями лідерів думок. Ефективна комунікація є одним із дієвих інструментів формування державного іміджу у ЗМІ.

На основі інтерв'ю з політтехнологами, експертами, проведеними протягом 2013–2021 рр., пропонуємо рішення як додаток до заявленої формули, кого вважати лідерами думок для ЗМІ. Представляємо ієрархію ретрансляторів позитивного іміджу України для громадськості у ЗМІ:

1) першими у ЗМІ як мудрі аналітики мають фігурувати экс-президенти та високопосадовці, що вже не обіймають посаду, але створювали на певному етапі історію

країни і наразі користуються авторитетом. Вони виважені й професійні у своїх коментарях та висловлюваннях, стабілізують своїми інтерв'ю і виступами емоційний стан в інформаційному просторі;

2) лідери думок – члени уряду й офіційні особи, вузькоспеціалізовані фахівці, котрі можуть фахово пояснити специфіку певної галузі, прокоментувати воєнно-політичні події;

3) сильні аналітики-практики – державні службовці, бізнес-лідери, інфлюенсери, завдання яких – своїми вчинками й публічними заявами підняти дух патріотизму, вести за собою, розвіювати міфи й додавати оптимізму нації;

4) науковці, вчені, новатори, українська інтелігенція, талановита молодь, митці, культурні діячі та експати – закордонні українці, шановані у світі, їхня думка є вагомим для закордонної спільноти;

5) потужними авторитетами для ЗМІ є свідомі українці, що здобули освіту й практичний досвід у провідних компаніях світу – це професіонали й громадянські активісти, котрі повернулися в Україну, щоб застосувати свої знання в інтересах держави і суспільства, зосереджені на удосконаленні української системи правління, поліпшенні інвестиційного клімату та позицій України в рейтингу «Doing Business», вони прагнуть зробити стосунки бізнесу й держави прозорішими, гнучкішими й ефективнішими в інтересах громадян;

6) авторитетними для ЗМІ є герої-захисники, воїни-патріоти, медики, науковці;

7) на чолі всіх заявлених груп має бути чинний Президент України, котрий відстоює інтереси народу й є офіційним речником (голосом нації).

Звертаємо увагу на досягнення іноземних лідерів, чий досвід буде корисним прикладом для українських політиків щодо успішних комунікацій із громадськістю із залученням медіаінструментів. Загалом успіх лідера, його рейтинг залежать від умінь комунікувати із суспільством, зокрема за допомогою медіа та соціальних мереж.

Висновки. Отже, запропонована імідж-карта державного лідера була створена на основі аналізу досвіду комунікативної політики президентів України та світових лідерів. Важливо, щоб сутність заявленого іміджу співпадала з реальними кроками. Іншими словами, лідер нації не має жити в беззаконні, вимагаючи від людей неухильного дотримання норм, котрі сам порушує. Він не має права жити в розкоші, якщо люди часто не мають найнеобхіднішого. Найголовніше: лідер нації – це той, хто усвідомлює, що працює заради народу, а не народ працює заради нього. Кризь призму медіа лідер демонструє прозорість своїх дій в інтересах держави, а саме: вмотивовує причину й наслідок. Його рішення базуються не на інстинктах, а на мудрому поєднанні раціонального із ірраціональним.

Таким чином, вирішення проблеми створення іміджу держави є першочерговим завданням для дипломатів, працівників медіа, політиків, економістів, державних службовців, науковців. Від цього залежить політичний та економічний розвиток країни. Питання формування іміджу держави актуальне й не вирішене, немає єдиного алгоритму створення іміджу, а час потребує нових ефективних наукових методів і рішучих практичних кроків, численних комплексних досліджень в умовах трансформації інформаційного простору й геополітичної ситуації. Тож імідж держави і її лідера – це продукт ефективних комунікацій за допомогою медіаінструментів. В іміджмейкерстві ми досягаємо тимчасової атараксії щодо подальшого розвитку країни доти, доки не трапляється чергова революція, зміна уряду чи інша переломна подія у державотворенні.

Список використаних джерел

1. Платон. Держава / пер. з давньогрек. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
2. Bacon F. The Essays and Counsels, Civil and Moral of Francis Bacon: all 3 volumes in a single file. Leopold Classic Library, 2016. 284 p.
3. The Office of Hillary Rodham Clinton. URL : <https://hillaryclinton.com/>.
4. Чекалюк В. Вплив іміджу Президента на формування іміджу держави. *Інформаційне суспільство*. 2015. Вип. 22. С. 28–34.
5. Sampson E. The Image Factor. A Guide to Effective Self-presentation for Career Enhancement. London : Kogan Page Ltd, 1994. 144 p.
6. Почепцов Г. Имиджелогия: теория и практика. Киев : АДЕФ-Україна, 1998. 392 с.
7. Уїнстон Черчилль. Афоризми та крилаті вислови. Київ : Арій, 2022. 208 с.
8. Collins J. C. Good to Great: Why Some Companies Make the Leap ... And Others Don't.

HarperBusiness, 2001. 400 p.

9. Vera D., Rodriguez-Lopez A. Strategic Virtues: Humility as a Source of Competitive Advantage. *Organizational Dynamics*. 2004. № 33. P. 393–408.

10. Гулиев А. Дж. Отец нации : монография. Харьков : Факт, 2023. 403 с.

Надійшла до редакції 27.05.2024

Прийнято до опублікування 04.06.2024

References

1. Platon. Derzhava [State] / per. z davnohr. D. Koval. Kyiv : Osnovy, 2000. 355 p. [in Ukr.].
2. Bacon, F. (2016) The Essays and Counsels, Civil and Moral of Francis Bacon: all 3 volumes in a single file. Leopold Classic Library. 284 p.
3. The Office of Hillary Rodham Clinton. URL : <https://hillaryclinton.com/>.
4. Chekaliuk, V. (2015) Vplyv imidzhu Prezydenta na formuvannya imidzhu derzhavy [The influence of the image of the President on the formation of the image of the state]. *Informatsiine suspilstvo*. Vyp. 22, pp. 28–34. [in Ukr.].
5. Sampson, E. (1994) The Image Factor. A Guide to Effective Self-presentation for Career Enhancement. London : Kogan Page Ltd. 144 p.
6. Pochepstov, H. (1998) Ymydzhelohyia: teoriya y praktyka [Imageology: theory and practice]. Kyev : ADEF-Ukraina. 392 p.
7. Uinston Cherchyll. Aforyzmy ta krylati vyslovy [Winston Churchill. Aphorisms and proverbs]. Kyiv : Arii, 2022. 208 s. [in Ukr.].
8. Collins, J. C. (2001) Good to Great: Why Some Companies Make the Leap ... And Others Don't. HarperBusiness. 400 p.
9. Vera, D., Rodriguez-Lopez, A. (2004) Strategic Virtues: Humility as a Source of Competitive Advantage. *Organizational Dynamics*. № 33, pp. 393–408.
10. Hulyiev, A. Dzh. (2023) Otets natsyy [Father of the Nation] : monohrafiya. Kharkov : Fakt. 403 p.

ABSTRACT

Veronika Chekaliuk. The influence of the first persons on the creation of the international image of the state-brand. The article examines Ukraine's image in the context of leadership positioning and international activity over the past decade. Key challenges faced by the country, including the COVID-19 epidemic and Russian aggression, are highlighted. Ukraine's active engagement in international support and the development of strategies to enhance its image are illuminated.

The study is based on both classical and contemporary scientific approaches, taking into account the works of leading researchers in the fields of mass communication and public opinion formation. The importance of an authorial image-building approach is emphasized, aimed at uniting science and politics for successful country management.

The proposed image card of the state leader was made on the basis of an analysis of the experience of communication policy of the presidents of Ukraine and world leaders. It is important that the essence of the declared image coincides with real steps. The most important thing are: the leader of the nation is the one who realizes that he works for the people, not the people work for him. Through the prism of the media, the leader demonstrates the transparency of his actions in the interests of the state, namely: he motivates cause and effect. His decisions are not based on instincts, but on a wise combination of the rational and the irrational.

The issue of forming the image of the state is urgent and not resolved, there is no single algorithm for image creation, and the time requires new effective scientific methods and decisive practical steps, numerous complex studies in the conditions of transformation of the information space and geopolitical situation. Therefore, the image of the state and its leader is a product of effective communications using media tools.

Keywords: *international image, COVID-19, international support, mass communication, public opinion.*

Роман ІЛЮХА[©]

(138-й Центр спеціального призначення)

Євгеній БАРДІН[©]

викладач

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОБҐРУНТУВАННЯ ПОТРЕБИ В ОБМЕЖЕННЯХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Здійснено обґрунтування потреби в обмеженнях прав людини під час воєнного стану. Конституція України встановлює випадки, коли можуть бути застосовані обмеження прав і свобод людини, зокрема в умовах воєнного або надзвичайного стану. Під час воєнного стану може бути обмежено свободу пересування: у прикордонній смузі; на територіях військових об'єктів; у зонах, що згідно з законом належать до зон із обмеженим доступом; на приватних земельних ділянках; на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан; на окремих територіях і в населених пунктах, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань і отруєнь людей введені особливі умови і режим проживання населення та господарської діяльності; на тимчасово окупованих територіях. Законодавчі обмеження щодо свободи руху та місця перебування, встановлені законами, мають на меті забезпечення безпеки країни, охорони громадського порядку, здоров'я та прав і законних інтересів громадян та інших осіб, що проживають на її території. Запобіжним заходом, спрямованим на забезпечення правопорядку та полегшення роботи правоохоронних органів, є комендантська година. Вона обмежує пересування людей без спеціальних дозволів у публічних місцях у нічний час або в інший визначений період. При цьому призупиняється робота громадського транспорту та різних установ. Воєнне командування може самостійно визначати тривалість комендантської години, зазвичай обираючи нічний час для зниження впливу на право на пересування та працю. У випадку порушення прав людини в умовах воєнного стану потрібно уникати створення прецеденту для подальших обмежень прав. Обмеження на свободу пересування повинні бути обґрунтованими, пропорційними та тимчасовими і відповідати міжнародним стандартам гуманітарного права. Крім того, важливо забезпечити належний захист прав людини шляхом впровадження ефективних механізмів захисту прав та відповідних механізмів контролю.

Ключові слова: воєнний стан, війна, обмеження прав, свобода пересування, Конституція, комендантська година.

Постановка проблеми. Сучасна ситуація в нашій країні є надзвичайно складною через війну, що розгорнулася на більшій частині її території і кардинально змінила життя українців. Втручання РФ, що розпочалося 24 лютого 2022 р., спонукало Президента України негайно ввести воєнний стан на всій території країни.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що запроваджується у випадку активних бойових дій, загрози збройної агресії чи небезпеки для державної незалежності та територіальної цілісності України. Цей режим дає державним органам, військовому керівництву, місцевим управлінням повноваження, що необхідні для захисту країни, відсічення агресії та усунення загроз. Він також передбачає тимчасове обмеження деяких конституційних прав і свобод з чітко визначеним терміном цих обмежень.

Воєнний стан запроваджується у разі збройної агресії, загрози нападу або існування небезпечних тенденцій для державної незалежності та територіальної цілісності. Усі ці загрози є лише однією з причин введення надзвичайного стану. Важливо зазначити, що ситуації, коли «життя нації» стає під загрозою від неконтрольованих соціальних рухів – бунтів, мітингів чи інших форм невдоволення громадян, котрі суттєво загрожують державі, також є значними причинами для введення надзвичайного стану.

Режим воєнного стану регулюється низкою нормативно-правових актів: Конституцією України; законами України: «Про оборону України»; «Про правовий режим воєнного стану»; «Про правовий режим надзвичайного стану»; «Про місцеве

© Р. Ілюха, 2024
d_spt@dduvs.edu.ua

© Є. Бардін, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2604-6926>
yevhenii.bardin@dduvs.edu.ua

самоврядування в Україні»; «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», указами Президента України: «Про введення воєнного стану в Україні»; «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» та ін.

У цьому контексті вивчення теоретичних та практичних аспектів воєнного стану як особливого правового режиму в нашій країні набуває вагомого значення. Уперше за існування незалежної України в окремих регіонах та внутрішніх водах України Азово-Керченській акваторії було введено воєнний стан [4]. Зазначене дозволило реалізувати низку системних стратегічних та тактичних заходів, а також сукупність організаційно-мобілізаційних заходів, що підвищили показник боєздатності сил оборони України та спроможність держави відповідати на збройні загрози, що виникають або можуть виникнути у майбутньому [8]. Зрештою, воєнний стан був упроваджений у період після початку масштабної агресії росії проти нашої держави 24 лютого 2022 р.

Під час введення воєнного стану відбувається зміна режиму роботи органів Збройних Сил України, Національної поліції України, Національної гвардії України, різних державних установ і організацій. Наприклад, навчальні заклади змінюють графік на 60-годинний тиждень, а також створюються військові адміністрації і територіальні оборонні підрозділи. Введення воєнного стану дозволяє встановлювати заборони та обмеження щодо прав і свобод громадян, підприємств і організацій для забезпечення ефективності воєнного стану. Наприклад, забороняється зміна Конституції, проведення виборів та масових заходів громадського протесту. Введення воєнного стану спрямоване на підтримку стабільності, забезпечення роботи державних органів та нормальне функціонування суспільства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Серед останніх розвідок стосовно воєнного стану слід назвати праці таких авторів, як В. Галунько, В. Фелик, В. Курило [1], В. Гарічев, І. Дрок, М. Дрок [3], Х. Олійник [11], В. Журавель [14] та ін.

Метою представлено дослідження є здійснення обґрунтування потреби в обмеженнях прав людини під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Конституції більшості країн, зокрема України, передбачають два режими здійснення державної влади – звичайний і надзвичайний. Надзвичайний режим застосовується у ситуаціях, коли нормальне функціонування держави та суспільства стає неможливим.

Юридичне врегулювання інституту надзвичайного режиму є гарантією проти зловживань із боку органів державної влади у надзвичайних ситуаціях і є однією з ключових характеристик правової держави.

Існують два основні правові інститути, що регламентують надзвичайний режим: інститут надзвичайного стану та інститут воєнного стану. Перший призначений для захисту суспільства і держави від внутрішніх загроз, другий – від зовнішніх. Ці інститути можуть мати різні варіації.

Проблема визначення типів правових інститутів, що регулюють надзвичайний режим здійснення державної влади, має велике практичне значення. Воно полягає в тому, що виділення будь-якого виду інституту надзвичайного режиму потребує докладного законодавчого регулювання з таких питань:

- які органи державної влади уповноважені запроваджувати надзвичайний режим;
- за чиєю ініціативою може бути запроваджено надзвичайний чи військовий стан;
- підстави запровадження надзвичайного режиму;
- які наслідки запровадження надзвичайного чи військового стану;
- який порядок припинення дії надзвичайного чи військового стану [12, с. 80].

Надзвичайний стан (як першопричина) супроводжується наслідком – особливим правовим режимом, тобто особливим правопорядком, виникнення якого зумовлено оголошенням особливого правового стану.

Згідно із Законом України «Про оборону України» «особливий період – це період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій» [5].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам

державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [7].

За цих умов воєнний стан необхідно розглядати як особливий правовий режим, що запроваджується в нашій країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії, а також в інших передбачених законом випадках та передбачає надання відповідним органам повноважень, що необхідні для відсічі агресору та забезпечення національної безпеки. У контексті наведеного можливим є також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина із зазначенням терміну дії цих обмежень [7].

Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в конкретних регіонах подаються Радою національної безпеки та оборони України для розгляду Президентом України. У разі підтримки такого рішення Президент України видає указ про запровадження воєнного стану та негайно звертається до Верховної Ради України зі проханням його затвердити, подаючи також відповідний законопроект. Затверджений Верховною Радою України указ про введення воєнного стану має бути негайно оголошений у засобах масової інформації або оприлюднений в інший спосіб.

Після оголошення такого указу Верховна Рада України має зібратися на засідання протягом двох днів, без необхідності офіційного скликання, щоб розглянути затвердження указу Президента України згідно із Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

При оголошенні воєнного стану керівники державних органів влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ і організацій різних форм власності зобов'язані сприяти швидкому прибуттю народних депутатів до парламенту для виконання їхніх обов'язків відповідно до законодавства про воєнний стан.

Указ Президента України про введення воєнного стану в країні або на окремих її територіях після затвердження Верховною Радою опубліковується офіційно разом із законом, що схвалює цей указ, і вступає в силу одночасно з цим законом.

Вказаний указ містить такі пункти:

1. Пояснення необхідності введення воєнного стану;
2. Визначення територій, де воєнний стан буде введений, час його введення та термін дії;
3. Завдання для військового командування, військових адміністрацій, органів державної влади та місцевого самоврядування щодо імплементації та діяльності в умовах воєнного стану;
4. Завдання для суб'єктів, які здійснюють цивільний захист, щодо підготовки єдиної державної системи цивільного захисту та її підсистем до виконання обов'язків у період особливих умов;
5. Детальний перелік конституційних прав і свобод людини та громадянина, котрі будуть тимчасово обмежені, зі вказівкою терміну дії цих обмежень, а також інформацію про тимчасові обмеження прав та законних інтересів юридичних осіб зі вказівкою терміну дії цих обмежень;
6. Інші важливі питання.

Воєнний стан, запроваджений на території України або її окремих регіонах, буде припинено після закінчення встановленого терміну його дії. Крім того, якщо зникнуть загрози атаки або ризики для державного суверенітету та територіальної цілісності України, Президент може вирішити скасувати воєнний стан. Таке рішення має бути негайно опубліковане через засоби масової інформації.

Один із головних обов'язків держави – це захист законних прав і свобод громадян. Проте існують ситуації, коли обмеження цих прав є необхідним і здійснюється виключно в межах закону. Конституція України визначає обставини, за яких можливе введення обмежень на права та свободи громадян, особливо під час воєнного або надзвичайного стану. Так, воєнний стан дозволяє обмежувати свободу пересування в таких місцях, як прикордонні зони, території військових об'єктів, зони з обмеженим доступом відповідно до законодавства, приватні земельні ділянки, території, де діє воєнний чи надзвичайний стан, а також у місцях з особливими умовами через ризик поширення інфекційних хвороб чи отруєнь, а також на тимчасово окупованих

територіях. Також застосовуються спеціальні правила для в'їзду та виїзду, обмеження переміщення людей та транспортних засобів на території, де оголошено воєнний стан. Ці заходи здійснюють військово командування та військові адміністрації, із можливим залученням виконавчих органів, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування [13].

Запобіжним заходом, спрямованим на забезпечення правопорядку та полегшення роботи охоронних органів, є комендантська година. Вона обмежує пересування людей без спеціальних дозволів у публічних місцях у нічний час або в інший визначений період. При цьому призупиняється робота громадського транспорту та різних установ. Воєнне командування може самостійно визначати тривалість комендантської години, зазвичай обираючи нічний час для зниження впливу на право на пересування та працю.

Інформація про комендантську годину та відповідні правила доводиться до населення через засоби масової інформації. Під час комендантської години можуть діяти обмеження, такі як заборона перебування на вулицях без спеціальних перепусток, обмеження на пересування транспортом. Для контролю за дотриманням правил під час дії комендантської години запроваджується система пропусків.

Слід також зазначити про запровадження спеціального режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів. Вказане є логічним продовженням такого запобіжного заходу, як комендантська година. Ці положення можна розглядати як у контексті внутрішньої політики, так і в міжнародному аспекті.

Внутрішнє переміщення, має два аспекти: проходження блокпостів та постановка на облік у територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК) за новим місцем проживання.

Один із аспектів внутрішнього переміщення людини територією України полягає у проходженні блокпостів. Діяльність відповідних органів на цих спорудах регулюється Порядком встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 1455 від 29 грудня 2021 р. [13].

Щодо постановки на облік у ТЦК за новим місцем проживання варто зазначити, що обов'язок становлення на облік не вказує на заборону зміни місця проживання без дозволу відповідного районного територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Існує Порядок встановлення заборони або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан, затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 1450 від 29 грудня 2021 р., що регламентує процедуру постановки на облік у ТЦК за новим місцем проживання. Однак відсутність практики застосування цього порядку не дозволяє зробити висновок щодо його ефективності та відповідності вимогам законодавства.

Запровадження спеціального режиму перетину меж окремих регіонів та контролю за рухом транспорту на блокпостах в Україні під час воєнного стану може обмежувати право на вільне пересування для громадян, іноземців та апатридів. Це обмеження може ускладнити їхню можливість досягати певних місць і виконувати особисті чи професійні завдання. Також воно може створювати складнощі для осіб, які мають необхідність змінити своє місце проживання або зареєструватися на новому місці під час переміщення в межах країни. Таким чином, обмеження права на переміщення стає одним зі складних наслідків воєнного стану, котрий суттєво впливає на життєдіяльність та свободи людей.

Особливо актуальними стають питання обмеження свободи руху та вибору місця проживання на тимчасово окупованих територіях, де громадян України примусово вивозять за межі контрольованої Україною території, розміщують у фільтраційних таборах, вимагають відмовитися від громадянства, зареєструвати проживання на території російської федерації тощо.

На сьогодні в Україні відсутні ефективні механізми запобігання та протидії цим порушенням прав людини на свободу руху та вибору місця проживання.

При цьому Конституція України гарантує незмінність певних прав, що не можуть бути обмежені навіть у таких обставинах. Наприклад, це стосується недопустимості дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних переконань тощо, а також невід'ємних прав, таких як право на життя, гідність, особисту

недоторканність та свободу [9].

Крім того, відповідно до Основного закону:

– «не підлягає обмеженню право направляти індивідуальні або колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування;

– не можуть бути обмеженими право на житло, на шлюб і рівні права та обов'язки в шлюбі і сім'ї;

– неприпустимим є порушення рівності дітей у своїх правах незалежно від походження;

– не підлягає обмеженню право на захист прав і свобод у суді; на відшкодування коштами держави або органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними рішеннями органів державної влади;

– не може бути обмеженим право на професійну правничу допомогу; право не притягуватися двічі до юридичної відповідальності одного виду за одне і те ж правопорушення; презумпція невинуватості; право на захист і відмову свідчити або давати пояснення чи показання щодо себе, членів сім'ї або близьких родичів, коло яких визначено законом» [9].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» «примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану може здійснюватися з попереднім повним відшкодуванням його вартості. У разі неможливості попереднього повного відшкодування за примусово відчужене майно таке майно примусово відчужується з наступним повним відшкодуванням його вартості. Майно, що підлягає примусовому відчуженню, обов'язково оцінюється у порядку, встановленому законодавством. Саме завдяки цій процедурі і можливе повне відшкодування його вартості власнику» [6].

Таким чином, базові права людини й громадянина не можуть бути обмежені навіть під час дії воєнного стану, оскільки без їх забезпечення й гарантування неможливим є існування людини і держави у правовому демократичному полі.

Одним із ключових аспектів після закінчення воєнного стану є питання відшкодування збитків та повернення власності, що зберіглася. У зазначеному контексті діють такі положення:

1. Майно, вилучене примусово у приватну або комунальну власність під час воєнного стану, має бути повністю відшкодоване, якщо воно не було спочатку компенсоване за встановленими нормами;

2. У випадку, коли вилучене майно зберіглося після скасування воєнного стану, колишні власники або їхні представники можуть вимагати його повернення через суд згідно із законом;

3. У ситуаціях, коли повернення майна неможливе, колишні власники можуть вимагати надати їм інше майно на заміну відповідно до чинного законодавства.

Висновки. Таким чином, Конституція України чітко окреслює ситуації, за яких можуть бути введені обмеження прав і свобод громадян, зокрема під час воєнного стану чи надзвичайних обставин. У період воєнного стану можливе обмеження свободи пересування на таких територіях, як прикордонні зони, військові об'єкти, зони з обмеженим доступом згідно із законом, приватні ділянки, райони, де діє воєнний чи надзвичайний стан, а також у місцях з особливими санітарними умовами через ризик інфекційних захворювань та на окупованих територіях. Додатково встановлюються спеціальні правила для в'їзду і виїзду, а також обмеження для пересування осіб і транспорту у зонах, де діє воєнний стан. Ці заходи реалізуються військовими командуваннями й адміністраціями з можливим залученням виконавчих органів влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування.

Законодавчі обмеження щодо свободи руху та місця перебування, встановлені законами, мають на меті забезпечення безпеки країни, охорони громадського порядку, здоров'я та прав і законних інтересів громадян та інших осіб, які проживають на її території.

Запобіжним заходом, спрямованим на забезпечення правопорядку та полегшення роботи правоохоронних органів, є комендантська година, що обмежує пересування людей без спеціальних дозволів у публічних місцях у нічний час або в інший визначений період. При цьому призупиняється робота громадського транспорту та різних установ. Воєнне командування може самостійно визначати тривалість комендантської години, зазвичай обираючи нічний час для зниження впливу на право на

пересування та працю.

У випадку порушення прав людини в умовах воєнного стану, потрібно уникати створення прецеденту для подальших обмежень прав. Обмеження на свободу пересування повинні бути обґрунтованими, пропорційними та тимчасовими і відповідати міжнародним стандартам гуманітарного права. Крім того, важливо забезпечити належний захист прав людини шляхом впровадження ефективних механізмів захисту прав та відповідних механізмів контролю.

Отже, під час дії воєнного стану людину можуть залучати до робіт, необхідних для оборони, використовувати ресурси підприємств, встановлювати комендантську годину та інші обмеження. Проте, незважаючи на всі ці складнощі, права людини залишаються недоторканими, оскільки Конституція України визнає особистість, її життя, здоров'я, честь, гідність та безпеку найвищою соціальною цінністю.

Перспективними напрямками представленого дослідження є компаративний аналіз обмеження прав і свобод громадян під час дії воєнного стану в Україні й інших державах світу, де відбувалися воєнні дії.

Список використаних джерел

1. Галунько В. та ін. Адміністративне право та адміністративний процес України в умовах воєнного стану : монографія / ред. : В. Фелик, В. Курило ; Акад. адмін.-прав. наук ; Київ. ун-т інтелект. власності та права Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Київ : Людмила, 2023. 703 с.
2. Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України : монографія / кол. авторів ; за заг. ред. А. М. Сиротенка. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2022. 176 с.
3. Гарічев В. В., Дрок І. С., Дрок М. О. Заходи боротьби із порушенням комендантської години цивільними особами на період дії воєнного стану в Україні : наук.-практ. рекомендації. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 51 с.
4. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 26 листопада 2018 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text>.
5. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
6. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17 травня 2012 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#top>.
7. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
8. Запровадження воєнного стану було вчасним і необхідним – Президент про підсумки дії воєнного стану. *Генеральний штаб ЗСУ*. URL : https://www.facebook.com/story.php/?story_fbid=1153388561497066&id=453559011480028.
9. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Магда С. О. Забезпечення прав, свобод та реалізація обов'язків громадян в умовах дії надзвичайних адміністративно-правових режимів : монографія. Харків : Право, 2015. 216 с.
11. Олійник Х. В. та ін. Окремі наративи кримінальної відповідальності в умовах воєнного стану в Україні : монографія / Нац. ун-т «Львів. Політехніка», Закл. вищ. освіти «Львів. ун-т бізнесу та права». Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2023. 206 с.
12. Кагановська Т. Є., Григоренко Я. О. та ін. Порівняльне конституційне право : навч. посібник / за ред. Л. В. Новікової. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 324 с.
13. Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан : постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1455. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#n8>.
14. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : кол. монографія / авт. кол. та ред. кол. : В. А. Журавель (співголова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2023. 901 с.
15. Реалізація і захист прав та свобод громадян в Україні в умовах воєнного стану та у післявоєнний період : довідник. Хмельницький : ХУУП ім. Л. Юзькова, 2023. 352 с.

Надійшла до редакції 15.05.2024

Прийнято до опублікування 24.05.2024

References

1. Halunko, V. et al. (2023) Administrative law and the administrative process of Ukraine under martial law : monohrafiia / red. : V. Felyk, V. Kurylo ; Akad. admin.-prav. nauk ; Kyiv. un-t intelekt. vlasnosti ta prava Nats. un-tu «Odes. yuryd. akad.». Kyiv : Liudmyla. 703 p. [in Ukr.].
2. Voenni aspekty protydii «hibrydnyi» ahresii: dosvid Ukrainy [Military aspects of countering «hybrid» aggression: the experience of Ukraine] : monohrafiia / kol. avtoriv ; za zah. red. A. M. Syrotenska. Kyiv : NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 2022. 176 p. [in Ukr.].
3. Harichev, V. V., Drok, I. S., Drok, M. O. (2023) Zakhody borotby iz porushenniam

komendantskoi hodyny tsvylnymy osobamy na period dii voiennoho stanu v Ukraini [Measures to combat curfew violations by civilians during the period of martial law in Ukraine] : nauk.-prakt. rekomendatsii. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 51 p. [in Ukr.].

4. Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini» [On the approval of the Decree of the President of Ukraine «On the introduction of martial law in Ukraine»] : Zakon Ukrainy vid 26 lystopada 2018 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text>. [in Ukr.].

5. Pro oboronu Ukrainy [About the defense of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 06.12.1991. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>. [in Ukr.].

6. Pro peredachu, prymusove vidchuzhennia abo vyluchennia maina v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho chy nadzvychainoho stanu [On the transfer, forced alienation or seizure of property under the legal regime of martial law or state of emergency] : Zakon Ukrainy vid 17 travnia 2012 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#top>. [in Ukr.].

7. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu [About the legal regime of martial law] : Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2015 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. [in Ukr.].

8. Zaprovdzhennia voiennoho stanu bulo vchasnym i neobkhdnym – Prezydent pro pidsumky dii voiennoho stanu [The introduction of martial law was timely and necessary – the President on the results of martial law]. *Heneralnyi shtab ZSU*. URL : https://www.facebook.com/story.php/?story_fbid=1153388561497066&id=453559011480028. [in Ukr.].

9. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28 chervnia 1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141. [in Ukr.].

10. Mahda, S. O. (2015) *Zabezpechennia prav, svobod ta realizatsiia oboviazkiv hromadian v umovakh dii nadzvychainykh administratyvno-pravovykh rezhymiv* [Ensuring the rights, freedoms and implementation of the duties of citizens in the conditions of emergency administrative and legal regimes] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo. 216 p. [in Ukr.].

11. Oliinyk, Kh. V. ta in. (2023) *Okremi naratyvy kryminalnoi vidpovidalnosti v umovakh voiennoho stanu v Ukraini* [Separate narratives of criminal responsibility in the conditions of martial law in Ukraine] : monohrafiia / Nats. un-t «Lviv. Politekhnik», *Zakl. vyshch. osvity «Lviv. un-t biznesu ta prava»*. Lviv : Vyd-vo Lviv. politekhniky. 206 p. [in Ukr.].

12. Kahanovska, T. Ye., Hryhorenko, Ya. O. ta in. (2018) *Porivnialne konstytutsiine pravo* [Comparative constitutional law] : navch. posibnyk / za red. L. V. Novikovoi. Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina. 324 p. [in Ukr.].

13. Pro zatverdzhennia Poriadku vstanovlennia osoblyvoho rezhymu vizdu i vyizdu, obmezhenia svobody peresuvannia hromadian, inozemtsiv ta osib bez hromadianstva, a takozh rukhu transportnykh zasobiv v Ukraini abo v okremykh yii mistsevostiakh, de vvedeno voiennyi stan [On the approval of the Procedure for establishing a special entry and exit regime, restrictions on the freedom of movement of citizens, foreigners and stateless persons, as well as the movement of vehicles in Ukraine or in certain areas of Ukraine where martial law has been imposed] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 hrudnia 2021 r. № 1455. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#n8>. [in Ukr.].

14. *Pravnycha nauka ta zakonodavstvo Ukrainy: yevropeyskyi vektor rozvytku v umovakh voiennoho stanu* [Legal science and legislation of Ukraine: the European vector of development in the conditions of martial law] : kol. monohrafiia / avt. kol. ta red.kol. : V. A. Zhuravel (spivholova) ta in. ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv : Pravo, 2023. 901 p. [in Ukr.].

15. *Realizatsiia i zakhyst prav ta svobod hromadian v Ukraini v umovakh voiennoho stanu ta u pisliavoiennyi period* [Implementation and protection of the rights and freedoms of citizens in Ukraine under martial law and in the post-war period] : dovidnyk. Khmelnytskyi : KhUUP im. L. Yuzkova, 2023. 352 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Roman Iiukha, Yevhenii Bardin. Justification of the need for restrictions on human rights under martial law. The article substantiates the need for restrictions on human rights during martial law. The Constitution of Ukraine establishes cases when restrictions on human rights and freedoms may be applied, in particular in conditions of war or state of emergency.

Under martial law, freedom of movement may be restricted: in the border zone; on the territories of military facilities; in zones that, according to the law, belong to zones with limited access; on private land plots; in territories subject to martial law or state of emergency; in certain territories and in settlements, where in case of danger of spreading of infectious diseases and poisoning of people, special conditions and mode of residence of the population and economic activity have been introduced; in the temporarily occupied territories.

Legislative restrictions on freedom of movement and place of stay established by laws are aimed at ensuring the security of the country, protection of public order, health and rights and legitimate interests of citizens and other persons living on its territory. A curfew is a preventive measure aimed at ensuring law and order and facilitating the work of security agencies. It restricts the movement of people in public places during the night or other specified period without special permits. It also includes the suspension of public transport and various institutions.

The duration of the curfew can be determined independently by the military command, usually at night to reduce the impact on the right to movement and work. In case of violation of human rights under martial law, it is necessary to avoid creating a precedent for further restrictions on rights. Restrictions on freedom of movement must be justified, proportionate and temporary, and comply with international standards of humanitarian law. In addition, it is important to ensure adequate protection of human rights by implementing effective mechanisms for the protection of rights and appropriate control mechanisms.

Keywords: *martial law, war, restriction of rights, freedom of movement, Constitution, curfew.*

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВЕ ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

УДК 349.4 (043)

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-126-132

**Ігор
АЛЕКСЕЄНКО**[©]
кандидат
юридичних наук,
доктор політичних
наук, професор

**Ірина
ПАТЕРИЛО**[©]
доктор юридичних
наук, професор

*(Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна)*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЦІЛЬОВОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Здійснено спробу аналізу змін у законодавстві України про цільове використання земельних ресурсів власниками та землекористувачами з метою виявлення тенденцій розвитку цього інституту земельного права в умовах ринкових відносин. Зроблено висновки про суперечливий характер розвитку законодавства у цій сфері. Спостерігається стійка тенденція до подібності визначених у законодавстві категорій земель на види цільового призначення та зростання їхньої кількості, що призводить до невиправданого обмеження економічної свободи суб'єктів господарювання у використанні належних їм земельних ресурсів.

Ключові слова: земельне право, земельні правовідносини, категорії земель, землі сільськогосподарського призначення, інститут цільового землекористування.

Постановка проблеми. Інститут цільового землекористування є одним із ключових правових інститутів земельного права. Він обумовлює особливості земельного права як окремої галузі. Значущість вимог законодавця до дотримання землекористувачами правового режиму земельних ділянок підкріплена суворими санкціями за нецільове землекористування.

Питання правового режиму окремих територій в умовах функціонування інституту приватної власності на землю та використання землі у ринковій економіці ще не мають належного правового забезпечення, хоча норми інституту цільового землекористування в останні роки зазнають істотних змін. А. Мірошніченко слушно зазначав: «Правила про поділ земель на категорії дісталися Україні «у спадок» від земельного права радянських часів. У часи, коли земля перебувала у виключній державній власності та її використання здійснювалося в дозвільному порядку за правилом «дозволено лише те, що прямо передбачено», поділ земель на категорії за

© І. Алексєєнко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2465-7499>
alexeeenko@ua.fm

© Патеріло, 2024

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-3943-2906>
kafedra_ctg@ukr.net

цільовим призначенням цілком себе виправдовував» [1].

Але з визнанням Українською державою приватної власності на землю та проникненням ринкової економіки у сферу земельних правовідносин такий підхід до визначення правового режиму земельних ділянок перестав відповідати потребам землекористувачів та землевласників, оскільки в ринкових умовах вимагається більше економічної свободи, закріплення можливості оперативного змінювати способи використання наявних земельних ресурсів.

Тому слід звернути увагу на зауваження А. Лобунько: «Вислів «землі України за основним цільовим призначенням поділяються на категорії», який вживається в земельному законодавстві України та інших пострадянських країнах, історично не властивий ні континентальній, ні англосаксонській системам права» [2]. Проте це не означає, що у цих країнах не існує законодавчих обмежень щодо користування окремими територіями для охорони суспільних інтересів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Проблеми вдосконалення положень інституту цільового землекористування розглядалися багатьма українськими вченими-юристами. При цьому увага зосереджувалася на невідповідності поділу земель на категорії, визначені Земельним кодексом України (далі – ЗК України) від 25.10.2001, сучасним соціально-економічним умовам життя. Про це зазначали В. Андрейцев, П. Кулинич, А. Мірошніченко, В. Носік та інші вчені, які досліджували питання правового режиму земель. С. Коваленко та А. Хархун справедливо зауважували, що «існуючий поділ земель на категорії за цільовим призначенням в Україні не підпорядковується обґрунтованим дослідженням критеріїв ефективності управління земельними ресурсами» [3, с. 171].

Метою статті є дослідити загальні тенденції розвитку інституту цільового землекористування в аспекті забезпечення меж економічної свободи землевласників та землекористувачів та зміцнення юридичних гарантій їхніх прав на землю.

Виклад основного матеріалу. Особливі властивості окремих територій з огляду на запобігання шкоди суспільству, звичайно, вимагають певних обмежень для землевласників та землекористувачів, а отже, інститут цільового землекористування має публічно-правову природу. Проте численні законодавчі заборони, заходи нагляду та тотального контролю у сфері землекористування з боку держави та місцевого самоврядування за 30 років довели свою повну неефективність у досягненні тієї мети, що декларується як турбота про суспільне благо. Яскравим свідченням цього є незадовільний стан земельних ресурсів, відображений в урядовій Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України № 70-р від 19.01.2022 [4]. Так, законодавчі прагнення про втілення принципів «забезпечення раціонального використання та охорони земель» та «пріоритету екологічної безпеки» найчастіше перетворюються на просування інтересів бюрократії у вчиненні перерозподілу підконтрольних земельних ресурсів. Тому, на нашу думку, поліпшити ситуацію може тільки стабілізація правового становища землекористувача, який працює у реальному секторі. Упевненість землекористувачів у реальності правових гарантій їхньої діяльності на землі сприятиме підвищенню відповідального ставлення до закріплених за ними земельних ресурсів. Для цього необхідно зменшити втручання держави та місцевого самоврядування у їхню діяльність та зміцнити гарантії їхніх прав на землю.

Соціальна користь права власності та інших речових прав якраз і полягає у тому, що вони є юридичною опорою економічних інтересів реального сектора. А право власності на землю держави та територіальних громад має іншу соціальну цінність, що впливає зі змісту ч. 1 ст. 13 Конституції України. Влада має гарантувати кожному громадянину конституційне право «користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону» (ч. 2. ст. 13, ч. 3 ст. 41 Конституції України) [5]. Тобто інтерес конкретної людини має домінувати над інтересами влади до тієї міри, поки він не зачіпає суспільні інтереси.

Інститут цільового землекористування розвивається суперечливо. ЗК України було визначено 9 категорій земель [6]. Проте ще до прийняття цього кодексу Державним комітетом України по земельних ресурсах (далі – Держкомзем України) було ініційовано поглиблення поділу категорій земель, встановлених законом, на окремі види. Держкомземом України був розроблений Український класифікатор цільового використання землі (УКЦВЗ), затверджений листом Держкомзему № 14-1-7/1205 від

24.04.1998 [7].

За цим класифікатором відбулося подрібнення кожної з категорій земель на окремі види їх використання. Так, наприклад, складну та розгалужену структуру набули землі населених пунктів. Землі сільськогосподарського призначення були поділені на 7 видів землекористування. Класифікатор створювався для обліку земельних угідь та статистичних спостережень. Але у подальшому він став впроваджуватися для відображення цих даних у землевпорядній документації. Зокрема, листом Держкомзему України № 14-17-11/4203 від 24.04.2008 роз'яснювалося: «Український класифікатор цільового використання землі (УКЦВЗ), що визначений у листі Держкомзему України від 24.04.98 № 14-1-7/1205, має рекомендаційний характер та використовується організаціями, що мають ліцензії на здійснення землевпорядних робіт, при складанні документації із землеустрою» [8].

Таким чином, документація із землеустрою стала відображати не тільки категорію земель, а і напрям їх використання. Законне прагнення землекористувача змінити напрям господарської діяльності об'єктивно створювало невідповідність між способом використання закріпленої за ним земельної ділянки та даними землевпорядної документації на землю. Класифікатор мав рекомендаційний характер.

Проте тенденції до подальшого подрібнення категорій земель та підвищення уваги до конкретного напрямку використання земельної ділянки поступово формували визначальний критерій цільового землекористування. Наказом Держкомзему № 548 від 23.07.2010 було затверджено Класифікацію видів цільового призначення земель. Згідно з п. 1.2 цього наказу «код та цільове призначення земель застосовуються для забезпечення обліку земельних ділянок за видами цільового призначення у державному земельному кадастрі» [9].

Таким чином, питання про зміну завдань щодо обліку земель на державний контроль за їх цільовим використанням формально нібито і не виникало. Але із затвердженням цього нормативно-правового акта окремі категорії земель зазнали поглибленого поділу на види цільового призначення, якими визначалися достатньо вузькі види землекористування порівняно з категоріями, визначеними ЗК України та існуючим Українським класифікатором цільового використання землі. Наприклад, одна категорія була поділена на 14 видів, і тільки у цій категорії кількість видів цільового призначення збільшилася у двічі. З прийняттям цього правового акта з'явилася юридична підстава для обговорення питання про наслідки невідповідності дій землекористувача даним землевпорядної документації.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку набуття прав на землю» від 05.11.2009 ст. 20 ЗК України було доповнено частиною 5, згідно з якою «види використання земельної ділянки в межах певної категорії земель (крім земель сільськогосподарського призначення та земель оборони) визначаються її власником або користувачем самостійно в межах вимог, встановлених законом до використання земель цієї категорії, з урахуванням містобудівної документації та документації із землеустрою...» [10]. Цим законодавчим приписом надання власникам та користувачам права самостійно визначати вид землекористування у межах відповідної категорії земель було зведено до меж, визначених землевпорядною документацією. Як бачимо, право власників перетворилося на декларацію і фактично стримувало можливості землекористувачів змінювати напрями господарювання на землі вузькими межами, визначеними у землевпорядній документації. Статтею 15 Закону України «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 передбачалося внесення до нього інформації про цільове призначення категорій земель, вид використання земельної ділянки в межах певної категорії земель [11].

Важливих змін зазнав інститут цільового землекористування з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» № 711-IX від 17.06.2020 (далі – Закон № 711-IX). Статтю 19 ЗК України було доповнено частиною 3, згідно з якою «земельна ділянка, яка за основним цільовим призначенням належить до відповідної категорії земель, відноситься в порядку, визначеному цим Кодексом, до певного виду цільового призначення, що характеризує конкретний напрям її використання та її правовий режим» [12].

Отже, «вид цільового призначення», запроваджений Держкомземом України для

потреб статистики та обліку земельних ресурсів, був офіційно визнаний законодавцем критерієм визначення нецільового землекористування. У абз. 5 ч. 2 ст. 20 ЗК України наголошується: «Зміна землекористувачем цільового призначення земельної ділянки державної, комунальної власності, наданої йому в користування (крім постійного користування) без проведення земельних торгів для провадження певної діяльності, не повинна призводити до провадження ним на такій земельній ділянці іншої діяльності (крім випадків розташування на земельній ділянці будівель, споруд, що перебувають у власності землекористувача)». Отже, згідно з цим приписом землекористувач має дотримуватися того виду діяльності, для якого йому надано земельну ділянку. Такі жорсткі обмеження, на нашу думку, не відповідають інтересам реального сектора економіки. В умовах економічної конкуренції та інших швидкоплинних змін у суспільстві та державі тільки економічна свобода може мати дієвий вплив на зростання економіки.

Проте варто відмітити і значні позитивні зрушення у напрямі розширення економічної свободи суб'єктів землекористування. До прийняття змін, передбачених Законом № 711-IX, існувала складна процедура зміни цільового призначення землі тільки за рішеннями органів влади та органів місцевого самоврядування, прийняттю яких передували складна адміністративна процедура та виготовлення нового проєкту землеустрою. Право змінити цільове призначення земельної ділянки набули землевласники та, у більшості випадків, навіть землекористувачі без рішень органів влади. За незначними винятками зміна цільового призначення земельних ділянок державної та комунальної власності, віднесених до категорій земель житлової та громадської забудови, земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення, а також земельних ділянок, на яких розташовані будівлі, споруди, що є у приватній власності землекористувача, який використовує земельні ділянки на правах постійного користування, оренди, емфітевзису, суперфіцію, тепер може здійснюватися землекористувачем і не потребує прийняття рішень органів державної влади й органів місцевого самоврядування та виготовлення нової землевпорядної документації (абз. 4 ч. 2 ст. 20 ЗК України). Частиною 3 ст. 20 ЗК України в редакції Закону № 711-IX передбачено, що «категорія земель та вид цільового призначення земельної ділянки визначаються в межах відповідного виду функціонального призначення території, передбаченого затвердженим комплексним планом просторового розвитку території територіальної громади або генеральним планом населеного пункту» [12].

Слід звернути увагу, що на відміну від Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку набуття прав на землю» від 05.11.2009, котрий лише декларував свободу для землевласників і землекористувачів, Закон № 711-IX передбачає об'єктивні критерії для розмежування приватних та публічних інтересів та визначення меж свободи господарювання землевласників та землекористувачів, він обмежує безпосередній вплив влади на свободу господарського використання останніми земельних ресурсів. У разі виникнення потреби у зміні цільового призначення земельної ділянки землекористувач або землевласник має подати відповідні відомості до Державного земельного кадастру (ч. 4 ст. 20 ЗК України). Тобто, за новими правилами, свобода визначення категорії земель та цільового призначення земельної ділянки обмежується видом функціонального призначення території, передбаченим комплексним планом просторового розвитку території територіальної громади або генеральним планом населеного пункту, що має значно розширити економічні можливості заінтересованих осіб у здобутті корисних властивостей земельних ділянок. Одночасно відбувається подальше поглиблення поділу земельних ресурсів на окремі види цільового призначення. Постановою Кабінету Міністрів України № 821 від 28.07.2021 було затверджено додаток № 59 «Класифікатор видів цільового призначення земельних ділянок» та додаток № 60 «Класифікатор видів функціонального призначення територій та їх співвідношення з видами цільового призначення земельних ділянок». Додатком № 59 здійснено подальше подрібнення видів цільового призначення земельних ділянок. Наприклад, землі сільськогосподарського призначення тепер поділені на 19 видів [13].

Таким чином, зберігається тенденція до подрібнення видів цільового призначення земель та звуження юридичних можливостей землекористувачів обирати способи використання земельних ресурсів без внесення відповідних змін. З іншого боку,

землекористувачам у широкій сфері земельних правовідносин надано свободу змінювати цільове призначення земельних ділянок. За таких умов процедура зміни цільового призначення земельної ділянки для відповідної категорії суб'єктів, принаймні зараз, вбачається як така, що має нормативно-явочний характер.

В умовах, коли законодавча влада робить дієві кроки у напрямі розширення свободи землекористувачів, виконавча влада постійно звужує межі цільового землекористування конкретних суб'єктів. Внаслідок подальших подрібнень видів цільового призначення може об'єктивно скластися ситуація, коли цільове землекористування перетворюється на нецільове. При цьому санкції за нецільове землекористування набули загрозливого характеру навіть для власників земельних ділянок.

Нещодавно у судовій практиці постало питання про можливість застосування засобів примусового впливу до власників земельних ділянок, які використовували їх не за цільовим призначенням. У справі № 477/2330/18 за позовом заступника керівника Миколаївської місцевої прокуратури Миколаївської області до трьох власників земельних ділянок, які отримали їх для ведення особистого селянського господарства, прокурор просив відповідачів примусово припинити право власності на спірні земельні ділянки, скасувати видані їм свідоцтва про таке право та зобов'язати відповідачів повернути ці ділянки у власність держави. Позов обґрунтовувався тим, що зазначені особи використовували свою власність не за цільовим призначенням, а саме: для користування надрами (добували на цих ділянках пісок). Суд першої інстанції відмовив прокурору у позові. Суд навів правову позицію, висловлену Верховним Судом України у рішенні від 18 серпня 2010 р. у справі № 6-21895св09. Апеляційний суд задовольнив позов прокурора. Велика Палата Верховного Суду, розглядаючи касаційну скаргу одного з відповідачів, мала відповісти на питання про те, чи передбачає чинне законодавство підстави для примусового припинення права власності на земельну ділянку у зв'язку з її нецільовим використанням. Велика Палата Верховного Суду, обговорюючи наявність законної підстави припинення права власності позивачів на земельні ділянки, у своїй постанові підтримала позицію апеляційного суду та визнала законною підставою для примусового припинення права власності на земельні ділянки – положення пункту «а» частини першої статті 143 ЗК України (п. 31 постанови), зазначивши у п. 36 постанови: «...формулювання приписів статей 140, 141 і 143 ЗК України частково дублюються, а стаття 143 ЗК України має назву «Підстави для примусового припинення прав на земельну ділянку», тобто поєднує підстави припинення у судовому порядку як права власності, так і права користування земельною ділянкою» [14]. Отже, судовою владою створений новий шкідливий прецедент, оскільки працюватиме він на перерозподіл земельних ресурсів і дестабілізацію майнового обороту, тож стане дієвим правовим засобом боротьби за перерозподіл земельних ресурсів.

Висновки. Вид цільового призначення земельної ділянки, запроваджений виконавчою владою для потреб статистичного обліку земельних ресурсів, тепер набув юридичного значення як критерій неправомірної поведінки у формі нецільового землекористування. Тенденції розвитку інституту цільового землекористування мають внутрішньо суперечливий характер. У законодавстві спостерігається тенденція до поглиблення обмежень для землевласників та землекористувачів у визначенні напрямів використання закріплених за ними земельних ділянок. Одночасно законодавча влада вживає заходів щодо розширення можливостей споживачів земельних ресурсів змінювати цільове призначення земельних ділянок з обов'язковою фіксацією таких змін. І все ж, в умовах відкриття ринку землі, загострення конкуренції за земельні ресурси, перманентних удосконалень класифікації видів цільового призначення земель, одночасного існування трьох порядків реалізації права на зміну цільового призначення земельних ділянок, навіть землевласник не може почуватися впевнено та знаходиться під загрозою санкцій за нецільове землекористування та ризиків порушення порядку зміни цільового призначення земельної ділянки. За таких обставин видаються несумірними і занадто радикальними санкції, встановлені ст. 21, підпунктом «г» ч. 1 ст. 141 та пунктом «а» ст. 143 ЗК України, якими передбачено примусове припинення права користування земельною ділянкою та права власності на неї у зв'язку з використанням її не за цільовим призначенням. Законодавство у цій частині потребує вдосконалення у напрямі звуження сфери застосування зазначених санкцій.

Список використаних джерел

1. Мірошніченко А. М. Проблемні правові питання поділу земель на категорії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. № 12 (50). С. 42–51. *EUCON*. URL : <https://euconlaw.com/problemni-pravovi-py-tannya-podilu-zemel-na-kategoriyi>.
2. Лобуцько А. В. Еволюція розвитку поділу земель за їх категоріями як основним цільовим призначенням: історія, методологія. *Землевпорядний вісник*. 2015. № 11. С. 17–21.
3. Коваленко С., Хархан А. Порівняльний аналіз розподілу земель на категорії в Україні та зарубіжних країнах. *Технічні науки та технології*. 2017. № 3. С. 171–178.
4. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель : розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.01.2022 р. № 70-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text>.
5. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
6. Земельний Кодекс України : Закон України від 25.10.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
7. Український класифікатор цільового використання землі (УКЦВЗ), затверджений листом Держкомзему України від 24.04.1998 № 14-1-7/1205. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1205219-98#Text>.
8. Лист Державного комітету України із земельних ресурсів від 24.04.2008 № 14-17-11/4203. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4203675-08#Text>.
9. Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель : наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 23.07.2010 № 548. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1011-10#n17>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку набуття прав на землю : Закон України від 05.11.2009. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-17/ed20180401#Text>.
11. Про Державний земельний кадастр : Закон України від 07.07.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель : Закон України від 17.06.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>.
13. Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2021 № 821. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2021-%D0%BF#Text>.
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 477/2330/18 від 14.12.2022. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109390160>.

Надійшла до редакції 25.03.2024
Прийнято до опублікування 02.04.2024

References

1. Miroshnychenko, A. M. (2005) Problemni pravovi pytannia podilu zemel na katehorii [Problematic legal issues of land division into categories]. *Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy*. № 12 (50), pp. 42–51. *EUCON*. URL : <https://euconlaw.com/problemni-pravovi-py-tannya-podilu-zemel-na-kategoriyi>. [in Ukr.].
2. Lobunko, A. V. (2015) Evoliutsiia rozvytku podilu zemel za yikh katehoriiamy yak osnovnym tsilovym pryznachenniam: istoriia, metodolohiia [The evolution of the development of land division according to their categories as the main purpose: history, methodology]. *Zemlevporiadnyi visnyk*. № 11, pp. 17–21. [in Ukr.].
3. Kovalenko, S., Kharkhan, A. (2017) Porivnialnyi analiz rozpodilu zemel na katehorii v Ukraini ta zarubizhnykh krainakh [Comparative analysis of land distribution by category in Ukraine and foreign countries]. *Tekhnichni nauky ta tekhnolohii*. № 3, pp. 171–178. [in Ukr.].
4. Pro skhvalennia Kontseptsii Zahalnodержavnoi tsilovoi prohramy vykorystannia ta okhorony zemel [On the approval of the Concept of the National target program of land use and protection] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19.01.2022 r. № 70-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text>. [in Ukr.].
5. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 [Constitution of Ukraine dated June 28, 1996]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. [in Ukr.].
6. Zemelnyi Kodeks Ukrainy [Land Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 25.10.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>. [in Ukr.].
7. Ukrainyskyi klasyfikator tsilovoho vykorystannia zemli (UKTsVZ), zatverdzhenyi lystom Derzhkomzemu Ukrainy vid 24.04.1998 № 14-1-7/1205 [Ukrainian land use classifier (ULUC), approved by the letter of the Derzhkomzem of Ukraine dated 04.24.1998 No. 14-1-7/1205]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1205219-98#Text>. [in Ukr.].
8. Lyst Derzhavnoho komitetu Ukrainy iz zemelnykh resursiv vid 24.04.2008 № 14-17-11/4203 [Letter of the State Committee of Ukraine on Land Resources dated 04/24/2008 No. 14-17-11/4203].

URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4203675-08#Text>. [in Ukr.].

9. Pro zatverdzhennia Klasyfikatsii vydiv tsilovoho pryznachennia zemel [On the approval of the Classification of land use types] : nakaz Derzhavnoho komitetu Ukrainy iz zemelnykh resursiv vid 23.07.2010 № 548. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1011-10#n17>. [in Ukr.].

10. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo sproshchennia poriadku nabuttia prav na zemliu [On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding the simplification of the procedure for acquiring land rights] : Zakon Ukrainy vid 05.11.2009. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-17/ed20180401#Text>. [in Ukr.].

11. Pro Derzhavnyi zemelnyi kadastr [About the State Land Cadastre] : Zakon Ukrainy vid 07.07.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>. [in Ukr.].

12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo planuvannia vykorystannia zemel [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding land use planning] : Zakon Ukrainy vid 17.06.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>. [in Ukr.].

13. Pro vnesennia zmin do deiakykh aktiv Kabinetu Ministriv Ukrainy [On making changes to some acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28.07.2021 № 821. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2021-%D0%BF#Text>. [in Ukr.].

14. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu u spravi № 477/2330/18 vid 14.12.2022 [Resolution of the Great Chamber of the Supreme Court in case No. 477/2330/18 dated 14.12.2022]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109390160>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Ihor Aliksieienko, Iryna Paterylo. Development trends of the institute of targeted land use in Ukraine (problems and prospects). The article attempts to analyze the changes in the legislation of Ukraine on the targeted use of land resources by owners and land users in order to identify trends in the development of this institution of land law in the conditions of market relations. Conclusions were made about the contradictory nature of the development of legislation in this area. There is a steady tendency to break down the legally defined categories of land into types of purpose and increase their number, which leads to an unjustified restriction of the economic freedom of economic entities in the use of land resources belonging to them. On the other hand, there is a tendency to significantly simplify the procedure for changing the intended purpose of a significant number of land plots, up to the possibility for landowners and land users to independently make decisions about changing the intended purpose of land.

In the legislation, there is a tendency to deepen the restrictions for landowners and land users in determining the directions of use of the land plots assigned to them. In the conditions of the opening of the land market, intensifying competition for land resources, permanent improvements in the classification of land purpose types, the simultaneous existence of 3 orders of exercising the right to change the purpose of land plots, even the landowner cannot feel confident and is under threat of sanctions for non-purpose land use and risks of violation of the procedure for changing the purpose of the land plot. The legislation in this part needs improvement in the direction of narrowing the scope of application of these sanctions.

Keywords: *land law, land legal relations, categories of land, agricultural land, institute of targeted land use.*

УДК 335.58

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-133-140

Віталій ГРИБАН[©]

доктор біологічних наук, професор,
заслужений працівник народної освіти України
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЦИВІЛЬНИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ: СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Значної шкоди у забезпеченні сталого розвитку України завдають надзвичайні ситуації різного характеру у вигляді стихійних лих, техногенних катастроф, терористичних та диверсійних актів, регіональних конфліктів із застосуванням військової сили й інші небезпечні та шкідливі чинники. Їх ігнорування в сучасних умовах ставить під загрозу не лише економічне зростання та соціальний добробут, а й забезпечення національної безпеки країни. Тому Україна розробляє і впроваджує закони, нормативно-правові акти, приділяє велику увагу навчанню людей сутності цих небезпечних чинників природного, техногенного, соціально-політичного, воєнного характеру та захисту від них. Створена і діє потужна система цивільного захисту, її формування відбувалося в особливих економічних, соціально-політичних та міжнародних обставинах, що здійснювали на неї як позитивний, так і негативний вплив. Етапам формування цієї системи, її законодавчому забезпеченню у процесі розвитку молодого держави України та функціонуванню в теперішній час і присвячена ця наукова робота.

Система цивільного захисту України активно вдосконалюється з урахуванням сучасних технологій та міжнародних стандартів, що сприяє підвищенню її ефективності. Наукові дослідження в галузі цивільного захисту в Україні спрямовані на аналіз потенційних загроз і розробку стратегій їх запобігання та мінімізації наслідків. Україна активно співпрацює з міжнародними партнерами для обміну досвідом у сфері цивільного захисту та координації дій у разі надзвичайних ситуацій. Ця співпраця сприяє вдосконаленню механізмів реагування на кризові ситуації та підвищенню рівня підготовленості країни до потенційних загроз.

Законодавче забезпечення цивільного захисту постійно адаптується до умов і викликів сучасності, забезпечуючи ефективну координацію дій різних державних та недержавних структур. Цивільний захист в Україні є невід'ємною складовою національної безпеки, спрямованою на захист життя, здоров'я населення та збереження важливих інфраструктурних об'єктів в умовах потенційних небезпек.

Ключові слова: цивільна оборона, цивільний захист, Єдина державна система, навколшине середовище, кодекс, правова основа.

Постановка проблеми. Наразі техногенні небезпеки є найбільш характерними і значними за питомою вагою серед загального кола інших небезпек. Вони зосереджені на потенційних небезпечних виробництвах. До таких виробництв належать хімічно небезпечні об'єкти, радіаційно небезпечні об'єкти, вибухо- та пожежонебезпечні об'єкти, а також гідродинамічно небезпечні об'єкти, що часто-густо породжують надзвичайні техногенні ситуації. В Україні щорічно відбувається майже 500 надзвичайних ситуацій техногенного характеру, в яких гине, як правило, 400 і страждає від різноманітних ушкоджень 500 осіб, при цьому забруднюється довкілля та завдаються значні матеріальні збитки економіці країни [1].

Україні властиві небезпечні природні явища, котрі є генератором природних надзвичайних ситуацій, – події природного походження або результат діяльності природних процесів, що за своєю інтенсивністю, масштабом поширення і тривалістю можуть вражати людей, об'єкти економіки та довкілля (зливи, град, сильна спека, сильні снігопади і заметілі, сильні морози, ожеледь, тумани, провалювання земної поверхні, зсуви, обвали) [2].

Нинішня вкрай гостра суспільно-політична та воєнна ситуація на Сході України, поряд із традиційно незадовільним рівнем техногенної та природної безпеки, робить як

© В. Грибан, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6170-4106>

vitalii.hryban@dduvs.edu.ua

ніколи актуальними питання цивільного захисту.

На тлі нагальної потреби розв'язання численних практичних проблем у сфері цивільного захисту протягом останніх років вітчизняна державна система протидії небезпекам та надзвичайним ситуаціям поступово, з урахуванням міжнародного досвіду, вдосконалювалась, а її інституціональні засади функціонування, як правило, ставали більш ефективними [3].

Водночас слід визнати, що у зв'язку із прийняттям низки ключових законодавчих актів щодо розбудови ЄДС ЦЗ України відбулися серйозні зміни в структурно-функціональному й правовому забезпеченні діяльності системи цивільного захисту, більш ефективно здійснюється управління у цій сфері, хоч, як вважають фахівці [4-6], є ще достатньо проблем, котрі потребують висвітлення та вирішення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Організація цивільного захисту в Україні на всіх етапах його становлення та розвитку безпосередньо пов'язана з національною безпекою і обороною держави. Органи та підрозділи цивільного захисту віднесені до суб'єктів забезпечення національної безпеки України [7].

Закон України «Про Цивільну оборону України» від 3 лютого 1993 р. був головним документом, на якому ґрунтувалися всі подальші документи з питань цивільної оборони аж до прийняття Кодексу цивільного захисту України [9]. Слід зазначити, що сучасний світ залишається досить уразливим до надзвичайних ситуацій, що виникають або природним шляхом, або створюються штучно. Їхня кількість лише в нашій країні є надто великою. Найбільш небезпечними галузями у цьому сенсі є металургічна та хімічна промисловість, сільське господарство [8].

Через функціонування на території нашої держави значної кількості об'єктів підвищеної небезпеки, що є латентними щодо негативного прояву, за певних обставин, наприклад, за збігом у часі і просторі небезпечного чинника на будь-якому з цих об'єктів та умов, за яких він може виявити свою дію, як це мало місце на ЧАЕС у 1986 р., може статися велике лихо зі значними соціально-економічними негативними наслідками, людськими втратами тощо.

Попередження, приборкування та ліквідація наслідків цих дуже небезпечних лих нині покладено в Україні на цивільний захист [9].

Цивільний захист – це функція держави, спрямована на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій (далі – НС) шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їхніх наслідків і надання допомоги постраждалим у мирний та в особливий періоди.

Україна як держава та гарант права громадян на захист свого життя і здоров'я від наслідків аварій, катастроф, пожеж, стихійного лиха створила єдину державну систему цивільного захисту, що має на меті захист населення від небезпечних наслідків аварій і катастроф стихійних лих техногенного, природного, соціально-політичного та воєнного походження.

Проводиться багато досліджень у сфері цивільного захисту заради забезпечення безпеки сучасного та майбутніх поколінь нації, зокрема концептуально започатковані важливі теоретичні підходи до вирішення актуальних і складних проблем в окресленій сфері [10-14]. Проте, як зазначає О. Лещенко, вітчизняне законодавство врегулює питання організації діяльності системи цивільного захисту в умовах особливого періоду, але не передбачає специфіки реалізації завдань цивільного захисту в умовах виникнення та розвитку воєнно-політичного конфлікту, що його можемо спостерігати у формі «гібридної війни» [15].

На думку О. Барило, Єдина державна система цивільного захисту України не повною мірою виконує свої функції щодо забезпечення захисту територій і населення. Однією з причин такого стану справ вбачається недоліки у законодавстві, насамперед у визначенні цивільного захисту як функції держави. Як наслідок, спостерігається невизначеність функцій держави в умовах збройного конфлікту щодо забезпечення захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій, насамперед військового характеру. Вищезазначене дозволяє дійти висновку стосовно недосконалої управління системою цивільного захисту, недостатньої діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення реалізації політики у сфері цивільного захисту; ефективність протидії надзвичайним ситуаціям залишається низькою, на що вже неодноразово звертали увагу як експерти, так і провідні вчені [16].

Саме тому розробка науково обґрунтованих шляхів модернізації системи цивільного захисту є актуальною науковою проблемою.

Мета статті – висвітлити шлях, котрий пройшла Україна при створенні цивільного захисту від здобуття своєї незалежності до теперішнього часу, окреслити, на яких законах та законодавчо-нормативних актах відбувався захист життя, здоров'я нації, матеріальних цінностей, довкілля за цей період при виникненні надзвичайних ситуацій та охарактеризувати функціонування системи цивільного захисту станом на сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Заради усунення проблем у сфері запобігання надзвичайним ситуаціям в Україні була створена і діє нині потужна система захисту. Можна виділити певні етапи становлення цієї системи у Радянському Союзі, а в подальшому в Україні [2], що відбувалося на тлі складних міжнародних обставин, світової економічної кризи, милітаризації народного господарства, військової істерії, особливо в Германії, появи значної кількості видів зброї великої потужності, військових літаків, здатних здійснити повітряні удари по об'єктах економіки чи інших стратегічних об'єктах. У зв'язку з такими обставинами керівництво Радянського Союзу дійшло висновку про необхідність термінового створення спеціальних сил для фізичного захисту людей, здійснення підготовки об'єктів господарювання до стійкого сталого функціонування під час війни. Зокрема, у 1927 р. в Ленінграді Нарком із військових і морських сил організує курси з підготовки працівників повітряно-хімічної оборони. У 1928 р. аналогічні навчальні заклади почали діяти у Москві, Баку, Києві і мінську.

Постанова Ради праці і оборони «Про організацію повітряно-хімічної оборони території Союзу РСР» від 14 травня 1927 р. визначила заходи з посилення захисту від можливих ударів з повітря стратегічно важливих районів країни, а 4 жовтня 1932 р. керівництвом СРСР було затверджено «Положення про протиповітряну оборону території СРСР», згідно з яким була утворена місцева протиповітряна оборона країни (МППО), а також були створені стаціонарні та мобільні системи протиповітряної оборони. На систему сил такого призначення покладалися такі завдання, як створення, утримання мобілізаційних резервів, недоторканих запасів, побудова і облаштування бомбосховищ, оповіщення населення, підготовка об'єктів господарської діяльності до постійного функціонування під час війни та в надзвичайних ситуаціях мирного часу, боротьба з диверсійними групами супротивника, гасіння пожеж, знешкодження вибухонебезпечних предметів, надання допомоги, в тому числі медичної, потерпілим та ін.

Друга світова війна втягнула у стан бойових дій 1 млрд 700 млн людей – це становило 75 % населення Землі на той час. Підсумовуючи результати війни, світове товариство було змушено замислитися над своїм майбутнім та взагалі над тим, наскільки є можливим протистояти агресивній військовій ідеології. Розумна мирна політика брала верх, і в 1945 р. була заснована Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН). Через 3 роки після її заснування, у 1948 р. ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, що зобов'язала держав-учасниць, котрі підписали Декларацію, гарантувати «кожній людині право на життя, на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі сприятливі умови праці» [17].

У Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 р., заснованих на принципах поваги до людської особистості та людської гідності, ООН зобов'язала держави, що ведуть війну, суворо дотримуватися норм гуманізму і порядку реалізації цих норм [18].

Зазначені норми викладені переважно у Декларації прав людини ООН (1948) та в чотирьох Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 р., що мають силу до цього часу:

1. «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях»;
2. «Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб зі складу збройних сил на морі, які потерпіли корабельну аварію»;
3. «Про поводження з військовополоненими»;
4. «Про захист цивільного населення під час війни».

За ініціативи Міжнародного Комітету Червоного Хреста 8 червня 1977 р. в Женеві на конференції були прийняті два Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 р., що сприяло розширенню діапазону захисту осіб, постраждалих від збройних конфліктів. Згідно з Додатковими протоколами цивільний захист поширюється на кожну особу, якщо особа постраждала через збройний конфлікт. Усі чотири Женевські конвенції та Додаткові протоколи спрямовані на захист жертв війни. Але кожен із цих документів має свої повноваження та сфери застосування.

Зокрема, у них зазначається, що сторони, які беруть участь у військовому

конфлікті, утримуються від нападу на цивільне населення, на цивільні об'єкти, ведуть воєнні операції згідно зі всіма загальновизнаними правилами та законами гуманності.

У 1961 р. на території Радянського Союзу систему заходів щодо цивільного захисту було реорганізовано в систему цивільної оборони на загальнодержавному рівні, що зобов'язана функціонувати як у мирний, так і у воєнний час для захисту населення і народного господарства від зброї масового ураження та інших засобів нападу супротивника і для проведення невідкладних рятувальних та відновлювальних робіт в осередках аварії або ураження.

Аварія на Чорнобильській АЕС [19] призвела до забруднення більш ніж 145 тис. км усієї території України, значної частини республіки Білорусь та російської федерації.

Внаслідок Чорнобильської катастрофи постраждало майже 5 млн людей, забруднено радіоактивними нуклідами приблизно 5 тис. населених пунктів. Чорнобильська катастрофа та інші тяжкі надзвичайні ситуації достатньо об'єктивно довели необхідність тотальних змін у призначенні цивільної оборони, формах її функціонування, забезпеченні фінансування тощо.

З набуттям Україною незалежності було розпочато розробку кардинально нової концепції цивільної оборони і її обов'язкове законодавче оформлення як державної системи органів управління та сил для здійснення заходів стосовно надійного захисту населення від впливу надзвичайних ситуацій будь-якого характеру (техногенного, екологічного, природного та воєнного).

Для реалізації прав громадян на захист життя і здоров'я від наслідків НС у мирний та воєнний час наша держава як гарант цього права створила державну систему захисту населення – цивільну оборону України, що була введена в дію Законом України «Про цивільну оборону України» від 03.02.1993. Цей закон установлював правові, економічні й організаційні основи діяльності системи цивільної оборони, захисту населення і територій від НС техногенного, природного, екологічного і військового характеру [20].

Він також визначав правові засади захисту інтересів фізичних осіб, органів виконавчої влади і місцевого самоврядування на випадок застосування засобів ураження.

До структури цивільної оборони увійшов Центральний орган виконавчої влади з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, діюче положення про якого було затверджено Указом Президента України від 5 березня 2004 р.

На підставі Женевських конвенцій 1949 р. щодо захисту жертв війни, військовополонених і населення на територіях бойових дій, Закону України «Про Цивільну оборону України» та Положення про Цивільну оборону України була створена система цивільної оборони України, що стала важливою складовою системи національної безпеки.

Протягом 1992–1996 рр. державна система реагування на надзвичайні ситуації розвивалася в межах Цивільної оборони. Система цивільної оборони концептуально створювалася як складова загальної оборони України й державної системи запобігання надзвичайним ситуаціям та дій у разі їх виникнення. Її основу становили війська Цивільної оборони, що на початку 1992 р. були виведені зі складу Збройних Сил України і передані в підпорядкування Штабу цивільної оборони України.

Проте система цивільної оборони як державна система управління у сфері захисту населення і території була спрямована передусім на ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій воєнного характеру, зокрема пов'язаних із застосуванням зброї масового ураження, і не враховувала на достатньому рівні умови свого функціонування в мирний час.

Тому необхідність створення системи цивільного захисту, що вирішувала б комплекс завдань із протидії надзвичайним ситуаціям як у мирний час, так і в особливий період, базувалась на тому, що питання захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій ставали все більш значущими у світі. Нові виклики та загрози як техногенного, так і природного характеру пояснювалися високим рівнем фізичної та моральної зношеності основних виробничих фондів; обмеженим фінансуванням заходів безпеки; недосконалістю застосовуваних технологічних процесів у переважній більшості галузей промисловості; значними обсягами накопичених відходів виробництва та життєдіяльності, шкідливим впливом на навколишнє середовище [5].

24 червня 2004 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про правові засади цивільного захисту», що став базовою доктриною для формування правових, економічних і організаційних засад реалізації державної політики у сфері цивільного захисту. Саме в цьому законі вперше з'явилось визначення терміна «цивільний захист», що широко вживався в суспільстві, але чіткого закріплення в законодавстві України не мав.

Термін «цивільний захист» був обґрунтований Універсальною декларацією з цивільного захисту та Резолюцією ООН № 2034. Вказаними актами міжнародного права урядам усіх країн пропонувалося замінити термін «цивільна оборона» на термін «цивільний захист» і створити відповідні системи, що були б здатні вирішувати завдання цивільного захисту. Резолюція ООН № 2034 закликала «уряди створити служби цивільного захисту» для здійснення надзвичайних операцій і надання допомоги населенню. В більшості країн світу такі служби створені.

Цивільний захист забезпечувався з урахуванням особливостей, визначених чинним тоді Законом України «Про основи національної безпеки України», суб'єктами, уповноваженими захищати населення, території, навколишнє природне середовище і майно, згідно з вимогами Кодексу цивільного захисту України, в мирний час, а також в особливий період – у межах реалізації заходів держави щодо оборони України.

Подальше реформування цивільної оборони відбулося у 2012 р., коли був прийнятий Кодекс цивільного захисту України, згідно з яким втратили свою чинність закони України: «Про Цивільну оборону України», «Про пожежну безпеку», «Про загальну структуру і чисельність військ Цивільної оборони», «Про війська Цивільної оборони України», «Про аварійно-рятувальні служби», «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», «Про правові засади цивільного захисту». З 01 липня 2013 р. вступив в дію Кодекс цивільного захисту України, що запровадив такий вид державної діяльності, як цивільний захист, замість цивільної оборони.

У кодексі законодавчо закріплені основні положення з побудови та організації діяльності державної системи цивільного захисту, її органів управління. Кодекс цивільного захисту України регулює відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища, а також майна від надзвичайних ситуацій. У ньому прописаний механізм реагування та функціонування Єдиної державної системи цивільного захисту у надзвичайних ситуаціях та визначені повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування, права та обов'язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності. У ньому чітко прописані: мета, з якою створюється і здійснюється Цивільний захист в Україні; принципи, на яких він ґрунтується, та основні завдання.

Відповідно до вимог Указу Президента України «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 24.12.2012 відбулася реорганізація Міністерства надзвичайних ситуацій України та Державної інспекції техногенної безпеки України у новостворену Державну службу України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України).

Положенням про ДСНС, затвердженим Указом Президента України № 20/2013 від 16.01.2013, було визначено, що ДСНС належить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сферах цивільного захисту, захисту населення і територій від НС та запобігання їх виникненню, ліквідації НС, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, профілактики травматизму невиробничого спрямування, а також гідрометеорологічної діяльності [21].

Зазначений указ визначив також повноваження центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, обґрунтував основні принципи побудови цивільного захисту й завдання ДСНС у цій сфері.

Для вдосконалення нормативної бази з громадської безпеки та цивільного захисту, реалізації Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України № 392 від 14 вересня 2020 р., виконання зобов'язань, узятих Україною згідно з Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми

державами-членами, з іншої сторони, та за результатами огляду громадської безпеки та цивільного захисту в 2021 р. була розроблена і впроваджена в дію Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту [22], що визначила напрями державної політики щодо захисту прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства та держави від загроз у сферах громадської безпеки та цивільного захисту, а також цілі, пріоритети та очікувані результати їх досягнення.

Висновки. Розбудова загальнодержавної системи цивільного захисту суверенної України супроводжується багатьма взаємопов'язаними проблемами політичного, економічного, правового, науково-технічного та іншого характеру. За період незалежності Україна пережила часи, коли паралельно діяло кілька законодавчо створених державних систем, призначених для вирішення завдань щодо запобігання та реагування на НС (цивільна оборона України (1993–2013 рр.), єдина державна система органів виконавчої влади з питань запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру (ЄДСНС) (1998–2013 рр.), ЄДС ЦЗ (2004–2013 рр.); одночасно діяло три закони, предметом регулювання яких були питання захисту населення, територій, матеріальних і культурних цінностей від НС: «Про Цивільну оборону України», «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», «Про правові засади цивільного захисту».

На глибоке переконання фахівців, чи не найголовнішим стабілізуючим і цементуючим чинником, що унеможливив швидке руйнування системи цивільної оборони та її аналогів у пострадянській Україні, стало функціонування з 1991 до 2012 р. на центральному рівні єдиного постійно діючого суб'єкта державного управління, відповідального за формування та реалізацію державної політики у сферах цивільного захисту, запобігання, реагування та ліквідації наслідків НС техногенного, природного та воєнного характеру, – Цивільної оборони України

На сьогодні в Україні діє єдиний державний уповноважений орган управління цивільним захистом – Державна служба з надзвичайних ситуацій.

Держава як гарант цивільного захисту, котрий має своєю метою захист населення від небезпечних наслідків аварій і катастроф техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру, гарантує громадянам України через Державну службу з надзвичайних ситуацій захист життя, здоров'я та їхнього майна, а юридичним особам – право на безпечне функціонування у надзвичайних ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Бахарєва Г. Ю., Твердохлебова Н. Є., Любченко І. М., Гуренко І. В. та ін. Цивільний захист : навч. посібник. Харків : НТУ «ХПІ», 2015. 116 с.
2. Васійчук В. О., Гончарук В. Є., Качан С. І., Мохняк С. М. Основи цивільного захисту : навч. посібник. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. 417 с.
3. Теорія та практика цивільної безпеки в Україні : кол. монографія / за наук. ред. В. І. Федорчук-Мороз. Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2020. 188 с.
4. Барило О. Г., Потеряйко С. П., Тищенко В. О. Інформаційне забезпечення органів державного управління у надзвичайних ситуаціях. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. 2013. № 4. С. 77–84.
5. Ситник Г. П. Про нову конфігурацію постійно діючих органів управління цивільного захисту на державному рівні. *Вісник НАДУ*. 2014. № 2. С. 5.
6. Любінський А. Сучасний стан та перспективи модернізації системи цивільного захисту України. *Збірник наукових праць ЛРІДУ НАДУ «Ефективність державного управління»*. 2015. Вип. 43. С. 104–109.
7. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
8. Касьянов М. А., Ревенко Ю. П., Медяник В. О., Арнаут І. М. та ін. Безпека життєдіяльності : навч. посібник. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 284 с.
9. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.
10. Гудович О. Д., Тищенко В. О. Механізми планування діяльності єдиної державної системи цивільного захисту України. *Науковий Вісник академії муніципального управління. Серія «Управління»*. 2013. Вип. 4. С. 97–105.
11. Малеван О. Ю., Теревєрзін Ю. П. Аналіз структури системи підготовки кадрів у сфері цивільного захисту. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 2. С. 101–118.
12. Клименко Н. Г. Зарубіжний досвід функціонування систем державного управління в умовах надзвичайних ситуацій та основні тенденції їх подальшого розвитку. *Збірник наукових*

праць НАДУ. 2007. Вип. 1. С. 26–40.

13. Засулько С. С. Оперативне управління ДСНС в особливих умовах. *Проблеми цивільного захисту: управління, попередження, аварійно-рятувальні та спеціальні роботи* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2-3 жовт. 2014 р.). Харків : Національний університет цивільного захисту України, 2014. С. 18–20.

14. Костенко В. Модернізація державної системи цивільного захисту в контексті європейської інтеграції України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4 (19). С. 111.

15. Лещенко О. Я. Питання забезпечення цивільного захисту в зонах воєнно-політичного конфлікту: досвід України в умовах «гібридної війни». *Вісник Дніпропетровського національного університету*. 2015. № 5. С. 228–236.

16. Інформація про стан та проблеми функціонування єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру. URL : http://www.mns.gov.ua/content/program_KMU_inform.html.

17. Загальна декларація прав людини : Декларація ООН від 10.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?find#Text.

18. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

19. Миколіук В. М., Базиленко А. Г., Десятников П. М. Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей : 1986-2006. Київ : Азимут-Україна, 2006. 624 с.

20. Про Цивільну оборону України : Закон України від 03 лютого 1993 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-12#Text>.

21. Деякі питання Державної служби України з надзвичайних ситуацій : Указ Президента України № 20/2013 від 16.01.2013. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/2013#Text>.

22. Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України затверджено від 29.06.2021. *Міністерство внутрішніх справ України*. URL : <https://mvs.gov.ua/uk/ministry/normativna-baza-mvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatverdzeno-vid-29062021>.

Надійшла до редакції 30.05.2024

Прийнято до опублікування 06.06.2024

References

1. Bakharieva, N. Yu., Tverdokhliebova, N. Ye., Liubchenko, I. M., Hurenko, I. V. ta in. (2015) Tsyvilnyi zakhyst [Civil Protection] : navch. posibnyk. Kharkiv : NTU «KhPI». 116 p. [in Ukr.].

2. Vasiichuk, V. O., Honcharuk, V. Ye., Kachan, S. I., Mokhniak, S. M. (2010) Osnovy tsyvilnogo zakhystu [Fundamentals of civil protection] : navch. posibnyk. Lviv : Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». 417 p. [in Ukr.].

3. Teoriia ta praktyka tsyvilnoi bezpeky v Ukraini [Theory and practice of civil security in Ukraine] : kol. monohrafiia / za nauk. red. V. I. Fedorchuk-Moroz. Lutsk : RVV Lutskoho NTU, 2020. 188 p. [in Ukr.].

4. Barylo, O. H., Poteriaiko, S. P., Tyshchenko, V. O. (2013) Informatsiine zabezpechennia orhaniv derzhavnoho upravlinnia u nadzvychnykh sytuatsiakh [Information provision of state administration bodies in emergency situations]. *Naukovyi visnyk Akademii munitsypalnoho upravlinnia*. № 4, pp. 77–84. [in Ukr.].

5. Sytnyk, H. P. (2014) Pro novu konfihuratsiiu postiino diiuchykh orhaniv upravlinnia tsyvilnogo zakhystu na derzhavnomu rivni [About the new configuration of permanent civil protection management bodies at the state level]. *Visnyk NADU*. № 2, p. 5. [in Ukr.].

6. Liubinskyi, A. (2015) Suchasnyi stan ta perspektyvy modernizatsii systemy tsyvilnogo zakhystu Ukrainy [The current state and prospects for the modernization of the civil defense system of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats LRIDU NADU «Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia»*. Issue 43, pp. 104–109. [in Ukr.].

7. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [About the national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. [in Ukr.].

8. Kasianov, M. A., Revenko, Yu. P., Medianyuk, V. O., Arnaut, I. M. ta in. (2006) Bezpeka zhyttiediialnosti [Safety of life activities] : navch. posibnyk. Luhansk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia. 284 p. [in Ukr.].

9. Kodeks tsyvilnogo zakhystu Ukrainy [Code of Civil Protection of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 02.10.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>. [in Ukr.].

10. Hudovych, O. D., Tyshchenko, V. O. (2013) Mekhanizmy planuvannia diialnosti yednoi derzhavnoi systemy tsyvilnogo zakhystu Ukrainy [Mechanisms for planning the activities of the unified state system of civil protection of Ukraine]. *Naukovyi Visnyk akademii munitsypalnoho upravlinnia. Seriia «Upravlinnia»*. Issue 4, pp. 97–105. [in Ukr.].

11. Malevan, O. Yu., Tereverzin, Yu. P. (2013) Analiz struktury systemy pidhotovky kadriiv u sferi tsyvilnogo zakhystu [Analysis of the structure of the personnel training system in the field of civil

- protection]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. № 2, pp. 101–118. [in Ukr.].
12. Klymenko, N. H. (2007) Zarubizhnyi dosvid funktsionuvannia system derzhavnoho upravlinnia v umovakh nadzvychainykh sytuatsii ta osnovni tendentsii yikh podalshoho rozvytku [Foreign experience of the functioning of public administration systems in emergency situations and the main trends of their further development]. *Zbirnyk naukovykh prats NADU*. Issue 1, pp. 26–40. [in Ukr.].
13. Zasunko, S. S. (2014) Operatyvne upravlinnia DSNS v osoblyvykh umovakh [Operational management of the State Emergency Service in special conditions]. *Problemy tsyvilnoho zakhystu: upravlinnia, poperedzhennia, avariino-riatuvalni ta spetsialni roboty : zb. tez Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Kharkiv, 2-3 zhovt. 2014 r.). Kharkiv : Natsionalnyi universytet tsyvilnoho zakhystu Ukrainy, pp. 18–20. [in Ukr.].
14. Kostenko, V. (2013) Modernizatsiia derzhavnoi systemy tsyvilnoho zakhystu v konteksti yevropeiskoi intehratsii Ukrainy [Modernization of the state system of civil protection in the context of the European integration of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*. Vyp. 4 (19), p. 111. [in Ukr.].
15. Leshchenko, O. Ya. (2015) Pytannia zabezpechennia tsyvilnoho zakhystu v zonakh voienno-politychnoho konfliktu: dosvid Ukrainy v umovakh «hibrydnoi viiny» [The issue of providing civil protection in areas of military-political conflict: the experience of Ukraine in the conditions of «hybrid war»]. *Visnyk Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu*. № 5, pp. 228–236. [in Ukr.].
16. Informatsiia pro stan ta problemy funktsionuvannia yedynoi derzhavnoi systemy zapobihannia i reahuvannia na nadzvychaini sytuatsii tekhnohennoho ta pryrodnoho kharakteru [Information on the state and problems of the functioning of the unified state system of prevention and response to man-made and natural emergency situations]. URL : http://www.mns.gov.ua/content/program_KMU_inform.html. [in Ukr.].
17. Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Universal Declaration of Human Rights] : Deklaratsiia OON vid 10.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?find#Text. [in Ukr.].
18. Zhenevska konventsiiia pro povodzhennia z viiskovopolonenymy [Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War] vid 12 serpnia 1949 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. [in Ukr.].
19. Mykoliuk, V. M., Bazylenko, A. H., Desiatnykov, P. M. (2006) Chornobylska katastrofa v dokumentakh, faktakh ta doliakh liudei : 1986-2006 [Chernobyl disaster in documents, facts and people's destinies : 1986-2006]. Kyiv : Azymut-Ukraina. 624 p. [in Ukr.].
20. Pro Tsyvilnu oboronu Ukrainy [About the Civil Defense of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 03 liutoho 1993 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-12#Text>. [in Ukr.].
21. Deiaki pytannia Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii [Some issues of the State Emergency Service of Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy № 20/2013 vid 16.01.2013. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/2013#Text>. [in Ukr.].
22. Stratehiia hromadskoi bezpeky ta tsyvilnoho zakhystu Ukrainy [Strategy of public security and civil defense of Ukraine] zatverdzheno vid 29.06.2021. *Ministerstvo vnurishnikh sprav Ukrainy*. URL : <https://mvs.gov.ua/uk/ministry/normativna-baza-mvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatverdzeno-vid-29062021>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Vitaliy Hryban. Civil protection in Ukraine: establishment and functioning. Emergencies of various kinds in the form of natural disasters, man-made disasters, terrorist and sabotage acts, regional conflicts involving military force and other dangerous and harmful factors are of great harm to Ukraine's sustainable development. Ignoring them in today's environment threatens not only economic growth and social welfare, but also the country's national security. Therefore, Ukraine develops and implements laws and regulations, and pays great attention to educating people about the nature of these natural, man-made, socio-political, and military hazards and how to protect themselves from them. A powerful civil protection system has been created and is in operation; it was formed in special economic, socio-political and international circumstances that had both a positive and negative impact on it. The stages of formation of this system, its legislative support in the course of development of the young State of Ukraine and its current functioning are the subject of this research. The civil protection system of Ukraine is being actively improved in line with modern technologies and international standards, which contributes to its effectiveness. Scientific research in the field of civil protection in Ukraine is aimed at analyzing potential threats and developing strategies to prevent and minimize their consequences. Ukraine actively cooperates with international partners to exchange experience in the field of civil protection and coordinate actions in the event of emergencies. This cooperation contributes to improving the mechanisms of crisis response and enhancing the country's preparedness for potential threats.

Legislative support for civil protection is constantly being adapted to the changing conditions and challenges of today, ensuring effective coordination of actions of various state and non-state structures. Civil protection in Ukraine is an integral part of national security aimed at protecting life and health of the population and preserving important infrastructure facilities in the face of potential hazards.

Keywords: *civil defense, civil protection, Unified State System, environment, code, legal framework.*

УДК 349.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-141-147

Лілія ЗОЛОТУХІНА[©]

доктор юридичних наук, професор
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ МЕДІАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Розглянуто унікальні аспекти процесу медіації у вирішенні трудових спорів. Актуальність дослідження зумовлена збільшенням кількості трудових конфліктів та необхідністю знаходження ефективних механізмів їх врегулювання.

Визначено сутність поняття «медіація», в тому числі в контексті трудових спорів. Досліджено основні етапи процесу медіації та його особливості. Окреслено проблеми, що ускладнюють застосування медіації при вирішенні трудових спорів, та запропоновано шляхи їх вирішення

Встановлено, що основними особливостями процесу медіації у контексті трудових спорів є його добровільність та конфіденційність, простота та доступність вирішення трудових спорів, нейтральність, незалежність та неупередженість медіатора, рівність прав сторін та самостійність у прийнятті рішень, чітке визначення прав та обов'язків сторін, безконфліктність вирішення трудових спорів. Медіація є ефективним і привабливим інструментом для вирішення спорів у сфері трудових відносин, однак її застосування ускладнює низку проблем, таких як: недостатня освіченість населення про переваги та можливості медіації у сфері трудових відносин; відсутність у законодавстві чіткого визначення форм проведення медіації та її співвідношення з уже наявними способами вирішення спорів; неврегульованість порядку виконання досягнутої медіаційної угоди; відсутність суддів-медіаторів, які мали б не лише суддівську, але і медіаційну кваліфікацію. Вирішення зазначених проблем потребує проведення інформаційних кампаній та впровадження навчальних програм для підвищення обізнаності громадян щодо можливостей медіації; встановлення на законодавчому рівні форм проведення медіації, визначення її місця поряд із іншими альтернативними методами врегулювання спорів; законодавчого врегулювання порядку виконання медіаційної угоди; запровадження інституту суддів-медіаторів та проведення їх підготовки.

Практичне значення дослідження полягає в можливості вдосконалення медіаційних процедур у сфері трудових спорів, що сприятиме зменшенню конфліктів на робочому місці, підвищенню прозорості вирішення суперечок та створенню сприятливого робочого середовища для всіх сторін.

Ключові слова: трудові спори, медіація, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, медіаційна угода.

Постановка проблеми. Судова система України стикається з безліччю викликів, що суттєво впливають на здійснення правосуддя в країні. Значна частина судів припинила роботу через бойові дії, що тривають, або через те, що вони розташовані на тимчасово окупованих територіях. Це збільшує навантаження на систему, котра і без того перебуває в складному становищі. Ситуація ускладнюється значними руйнуваннями та пошкодженнями, завданими судам, розташованим на територіях, що постраждали від війни. Відсутність необхідної інфраструктури та ресурсів призводить до того, що вони не можуть ефективно функціонувати.

Крім того, судова система стикається зі значною нестачею кадрів, оскільки багато суддівських посад залишаються вакантними. Вища кваліфікаційна комісія суддів України, відповідальна за відбір суддів, лише нещодавно відновила роботу після тривалої перерви, що ще більше погіршило ситуацію. Наведені системні недоліки неминуче призводять до затримок у судовому процесі та невпинного збільшення кількості нерозглянутих справ. Ще до війни українська судова система зазнавала

© Л. Золотухіна, 2024

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4453-3576>

lilia.zolotukhina@dduvs.edu.ua

критики за затягування судових процесів. Міжнародні органи, такі як Європейський суд з прав людини, вказували на порушення права на справедливий судовий розгляд відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Іншою суттєвою проблемою є поширене невиконання судових рішень, що підриває цілісність правової системи та перешкоджає доступу до правосуддя. Впровадження альтернативних механізмів вирішення спорів, таких як медіація, є перспективним шляхом для зменшення навантаження на традиційні суди та сприяння справедливому і своєчасному вирішенню спорів. У контексті трудових спорів, кількість яких невпинно зростає, медіація може відігравати важливу роль у створенні простого, ефективного та справедливого механізму вирішення конфліктів між працівниками та роботодавцями.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Значна кількість наукових праць, присвячених трудовим спорам, свідчить про актуальність цієї теми. Зокрема, вона висвітлюється такими науковцями, як Н. Гетьманцева, О. Орловський [1], С. Вавженчук [2] та ін. Все більшої популярності набирають альтернативні способи розв'язання трудових спорів, такі як медіація. Вивченню медіації свої роботи присвятили Т. Подковенко [7], Т. Шинкар [8], В. Бурак, Л. Кулачок-Тітова, П. Пилипенко [9], Л. Менів [10], Д. Кравцов, І. Зіноватна, Ю. Бурнягіна, Н. Орлова, О. Соловійов, О. Конопельцева [12]. Проте, незважаючи на значний обсяг досліджень та публікацій, що розкривають аспекти трудових спорів, проблема медіації в цьому контексті залишається актуальною та вимагає подальшого наукового осмислення.

Мета статті – визначити проблеми, що ускладнюють застосування медіації при вирішенні трудових спорів, та запропонувати шляхи їх вирішення. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: визначити сутність поняття «медіація», в тому числі в контексті трудових спорів; дослідити основні етапи процесу медіації та його особливості; окреслити проблеми, що ускладнюють застосування медіації при вирішенні трудових спорів, та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Невідповідність цілей між роботодавцями та працівниками часто породжує розбіжності, що потенційно можуть перерости у трудові спори. В літературі під трудовими спорами розуміють розбіжності між працівниками (трудовими колективами) та власниками підприємств або їхніми представниками щодо тлумачення і застосування трудового законодавства, котрі не можуть бути вирішені шляхом прямих переговорів [1].

Трудові спори можуть вирішуватися як у судовому, так і в позасудовому порядку. Однак вибір на користь судового розгляду пов'язаний з численними недоліками. Як підкреслює С. Вавженчук, захист порушених трудових прав в суді є недосконалим та таким, що не забезпечує їх своєчасного та ефективного поновлення. Це зумовлено перевантаженістю судів та відсутністю механізмів виконання судових рішень, що часто призводить до незадовільних результатів для обох сторін або рішень, котрі неможливо виконати [2]. Альтернативою для сторін, які шукають компромісу або швидкого вирішення конфлікту з мінімальними витратами часу та ресурсів, є позасудовий порядок вирішення трудових спорів, зокрема медіація. Наприкінці 2021 р. набули чинності зміни до Кодексу законів про працю України, внесені відповідно до Закону України «Про медіацію». Серед цих змін – включення до кодексу статті «Урегулювання трудових спорів шляхом медіації», котра визначає, що трудові спори між працівниками і роботодавцями, незалежно від виду трудового договору, можуть бути вирішені шляхом медіації [3]. У разі невиконання або неналежного виконання домовленостей, досягнутих у процесі медіації, сторони залишають за собою право звернутися до суду для вирішення трудового спору в порядку, визначеному КЗпП України.

Варто підкреслити, що можливість застосування медіації закріплена й у Цивільному кодексі України. Так, на сьогодні під час підготовчого засідання суд з'ясовує, чи схилиються сторони до укладення мирової угоди або до позасудового врегулювання спору за допомогою медіації. У разі висловлення сторонами такого наміру суд уповноважений зупинити провадження у справі за їхнім клопотанням. Передбачається, що сторони можуть примиритися, в тому числі за допомогою медіації, на будь-якій стадії судового процесу [4].

Поняття «медіація» розкривається в Законі України «Про медіацію», що набув чинності 15 грудня 2021 р. В ньому медіація визначається як добровільний, конфіденційний, структурований процес, що відбувається поза межами судового

засідання. При цьому сторони спору, які беруть участь у цьому процесі, взаємодіють через медіатора з метою запобігання конфлікту або вирішення проблеми шляхом переговорів [5]. Подібне формулювання пропонує Директива 2008/52/ЄС «Про деякі аспекти медіації у цивільних та комерційних справах», визначаючи медіацію як структурований процес, в якому дві або більше сторони прагнуть до примирення та досягнення консенсусу автономно, на добровільній основі та за допомогою посередника [6].

Т. Подковенко характеризує медіацію як програму примирення, підкреслюючи ключову роль сторін як в управлінні процесом, так і в опануванні ним та його результатами. Без згоди та взаєморозуміння сторін нічого не вирішується [7].

Варто зазначити, що медіація, як альтернативний метод вирішення спорів, довів свою високу ефективність. Цей підхід має явні переваги, серед яких швидкі строки вирішення спорів, а також оперативне та ефективне виконання угод, досягнутих за допомогою медіатора [8].

Щодо поняття медіації як механізму вирішення трудових спорів, то В. Буряк концептуалізує її як добровільний процес, спрямований на проведення переговорів між сторонами, що сперечаються, за сприяння одного або декількох посередників, з метою досягнення взаємоприйняттого вирішення спірних питань [9]. Натомість Л. Менів розглядає медіацію в трудових спорах як правову процедуру, ініційовану суб'єктами трудових правовідносин, із залученням нейтрального посередника для сприяння переговорам, спрямованим на досягнення спільного консенсусу щодо вирішення спору [10]. У світлі цих перспектив стає очевидним, що у сфері трудових спорів медіація слугує конструктивним та ефективним засобом налагодження діалогу й пошуку взаємоприйнятних рішень щодо спірних питань, що врешті сприяє гармонії та співпраці на робочому місці.

Процес медіації поділяється на декілька послідовних етапів:

– підготовчі заходи. Перед тим як розпочати процес медіації, медіатор здійснює підготовчі заходи із залученими сторонами, як колективно, так і індивідуально, з метою оцінки доцільності застосування медіації для вирішення або запобігання конфліктній ситуації;

– визначення інтересів. Після досягнення домовленості з медіатором ретельно визначаються інтереси кожної сторони конфлікту, а також з'ясовуються основні потреби, що стоять за цими інтересами;

– вивчення варіантів вирішення конфлікту. На цьому етапі медіатор співпрацює з конфліктуючими сторонами, щоб дослідити всі потенційні шляхи вирішення спору;

– укладення угоди. Після визначення взаємоприйняттого варіанту врегулювання сторони підписують угоду, в якій окреслюється чіткий план вирішення конфлікту у визначені строки. Угода також розподіляє обов'язки між конфліктуючими сторонами [11].

Процес медіації в контексті трудових спорів має низку особливостей, що виділяють її з-поміж інших способів захисту прав та інтересів учасників трудових правовідносин. З огляду на тему дослідження вважаємо за необхідне розглянути їх більш детально:

1. Добровільність медіації. Медіація у трудових спорах вимагає взаємної згоди, що робить її добровільним процесом. Роботодавцям часто вигідно ініціювати медіацію, щоб швидко вирішити конфлікт, зберегти позитивну робочу атмосферу та уникнути репутаційних втрат і дорогих судових розглядів. Однак працівники, менш юридично підковані та обізнані про медіацію, можуть не наважуватися ініціювати її. Проте жодну зі сторін не можна примусити до участі в медіації, а участь у медіації не означає визнання вини чи втрати прав;

2. Конфіденційність медіації. Конфіденційність має першочергове значення в медіації трудових спорів. Медіаторам та всім залученим сторонам забороняється розголошувати конфіденційну інформацію, якщо інше не досягнуто письмовою домовленістю. Вони можуть ділитися нею виключно за згодою сторони, яка її надала. Крім того, медіатори не можуть бути примушені давати свідчення щодо інформації, отриманої в процесі медіації;

3. Простота та доступність вирішення трудових спорів. Медіація пропонує простий і доступний спосіб вирішення трудових спорів, що контрастує зі складністю судового розгляду. Внутрішня гнучкість медіації в поєднанні з її неформальним

характером дає змогу сторонам у спорі самостійно керувати процесом вирішення. Вони можуть спільно визначати частоту, кількість і тривалість сеансів медіації, пристосовуючи процес до своїх унікальних потреб. Крім того, сторони, які беруть участь у посередництві, зберігають автономію щодо розробки проміжних рішень і втілення їх на практиці до досягнення остаточного вирішення трудового спору;

4. Нейтральність, незалежність та неупередженість медіатора. Медіатор має бути нейтральним, незалежним та неупередженим, забезпечуючи об'єктивність процесу. Не будучи знайомим зі сторонами спору, він проводить медіацію без упередженості до роботодавця або працівника. Крім того, медіатор зберігає нейтралітет і незалежність від зовнішніх суб'єктів (органів державної влади та органів місцевого самоврядування). Йому заборонено виконувати кілька ролей в одному конфлікті, надавати поради щодо прийняття рішень або виконувати функції юридичного представництва;

5. Рівність прав сторін та самостійність у прийнятті рішень. Сторони мають право самостійно обирати медіатора та визначати порядок денний, способи вирішення конфлікту, зміст угоди, строки її виконання та інші питання. Медіація ґрунтується на принципі рівності сторін, забезпечуючи кожному учаснику рівні можливості протягом усього процесу її здійснення;

6. Чітке визначення прав та обов'язків сторін. Чітке визначення прав та обов'язків сторін процесу медіації з метою вирішення трудових спорів має важливе значення. Законодавець окреслює ці права, включно з вибором медіатора, визначенням умов медіаційної угоди та залученням додаткових учасників. Сторони можуть відмовитися від медіатора, вийти з медіації та звернутися до суду, якщо досягнуті домовленості не виконуються. Вони також можуть залучати експертів та перекладачів у разі потреби. Крім того, законом або медіаційною угодою можуть бути визначені додаткові права. Не менш важливими є обов'язки сторін, що забезпечують оптимальне використання правових можливостей. Так, сторони повинні дотримуватися законодавства про медіацію, своєчасно виконувати домовленості та інші обов'язки, передбачені законом;

7. Безконфліктність вирішення трудових спорів. Медіація виступає як безконфліктний спосіб вирішення трудових спорів, що виникають між сторонами трудових відносин. На відміну від підходів, що можуть породжувати ворожнечу, медіація у трудових спорах зазвичай передбачає спрямування обох сторін на конструктивний шлях для майбутніх правових відносин, а не на загострення ворожнечі. Участь у медіації відображає спільне бажання як працівника, так і роботодавця захистити свої права, уникаючи протистояння, враховуючи інтереси обох сторін. Такого вирішення спору можна досягти лише шляхом відкритого діалогу між залученими сторонами, котрий ефективно розвіює уявлення про те, що одна сторона отримує неправомірну перевагу над іншою або в односторонньому порядку нав'язує та виконує остаточні рішення [10].

Отже, основними особливостями процесу медіації у контексті трудових спорів є його добровільність та конфіденційність, простота та доступність вирішення трудових спорів, нейтральність, незалежність та неупередженість медіатора, рівність прав сторін та самостійність у прийнятті рішень, чітке визначення прав та обов'язків сторін, безконфліктність вирішення трудових спорів. Таким чином, медіація є ефективним і привабливим інструментом для вирішення спорів у сфері трудових відносин.

Медіація в Україні діє вже понад двадцять років, проте досі її поширення та інтеграція в культуру вирішення спорів, зокрема у сфері трудових відносин, залишаються недостатніми. Протягом останніх п'яти років ситуація помітно покращилася, оскільки держава усвідомила важливість розвитку цього напрямку в контексті виконання своїх зобов'язань щодо забезпечення доступу до правосуддя, підвищення інвестиційної привабливості країни та зменшення соціальної напруги. Значною мірою це обумовлене активністю законодавців у прийнятті законів, що сприяють розвитку медіації. Наприклад, прийняття Закону України «Про медіацію» відіграло важливу роль у цьому процесі, оскільки з'явилася можливість ефективно регулювати спори, не звертаючись до суду.

Однак залишаються невирішеними деякі проблеми, що ускладнюють повноцінне застосування медіації:

1. Недостатня освіченість населення про переваги та можливості медіації, зокрема у сфері трудових відносин. Багато людей все ще не розуміють, що медіація

може бути ефективним засобом вирішення конфліктів. Для вирішення цієї проблеми необхідно проводити інформаційні кампанії та впроваджувати навчальні програми для широкої громадськості, що підвищить обізнаність громадян про можливості медіації [12];

2. Відсутність у законодавстві чіткого визначення форм проведення медіації та її співвідношення з уже наявними способами вирішення спорів. Для вирішення цієї проблеми на законодавчому рівні необхідно встановити форми проведення медіації та визначити її місце поряд із іншими альтернативними методами врегулювання спорів. Також доцільно передбачити, що до деяких категорій позовів в обов'язковому порядку має бути застосована досудова медіаційна процедура, що сприятиме більш ефективному та швидкому вирішенню спорів і допоможе розгрузити судову систему;

3. Неврегульованість порядку виконання досягнутої медіаційної угоди. Для вирішення цієї проблеми необхідне законодавче врегулювання порядку виконання медіаційної угоди, що укладається за результатами медіації;

4. Відсутність суддів-медіаторів, які мали б не лише суддівську, але і медіаційну кваліфікацію. Для вирішення цієї проблеми необхідно запровадити інститут суддів-медіаторів та проводити їх підготовку. Це може бути здійснено шляхом об'єднання зусиль національних та міжнародних партнерів в окресленій сфері, а також національних шкіл професійної підготовки медіаторів [13].

Отже, вирішення зазначених проблем вимагає поєднання зусиль держави, громадськості та професіоналів у галузі медіації з метою покращення ситуації у сфері вирішення трудових спорів за допомогою медіації.

Висновки. Процес медіації в контексті трудових спорів має кілька ключових особливостей, як-от: добровільність, конфіденційність, простота, доступність, нейтральність, незалежність, неупередженість, рівність прав та безконфліктне вирішення. Хоча медіація є ефективним і привабливим методом вирішення спорів у трудових відносинах, вона стикається з низкою проблем. Серед них – недостатня поінформованість громадськості, відсутність законодавчої визначеності щодо форм медіації, неврегульованість процедур її застосування та дефіцит кваліфікованих суддів-медіаторів. Вирішення цих проблем потребує проведення широких інформаційних кампаній, освітніх ініціатив, законодавчих реформ та створення програм підготовки суддів-медіаторів.

Практичне значення цього дослідження полягає в тому, що воно може сприяти вдосконаленню процедур медіації, що врешті сприятиме зменшенню кількості конфліктів на робочому місці, підвищенню прозорості у вирішенні спорів та створенню сприятливого робочого середовища для всіх залучених сторін.

Список використаних джерел

1. Гетьманцева Н. Д., Орловський О. Я. Трудові спори : навч.-метод. посібник. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 116 с.
2. Вавженчук С. Я. Система захисту і охорони конституційних трудових прав працівників : монографія. Харків : Діса плюс, 2013. 510 с.
3. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
4. Медіація в Україні: на порозі нового етапу розвитку. *LB.ua*. URL : https://lb.ua/blog/pravo_justice/573234_mediatsiya_ukraini_porozi_novogo.html.
5. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text>.
6. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *EUR-Lex*. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0052>.
7. Подковенко Т. О. Інститут медіації: зарубіжний досвід та українські перспективи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 26–31.
8. Шинкар Т. І. Сутність процедур примирення в системі альтернативного вирішення юридичних конфліктів (спорів). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2017. № 876. С. 219–226.
9. Бурак В. Я., Кулачок-Тітова Л. В., Пилипенко П. Д. Альтернативні способи вирішення трудових спорів. *Хмельницький : ХУУП*, 2015. 172 с.
10. Менів Л. Д. Урегулювання трудових спорів шляхом медіації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія : Право. 2022. Вип. 71. С. 181–185.
11. Що таке медіація і як вона реалізується. *Безоплатна правнича допомога*. URL : <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/shho-take-mediatsiya-i-yak-vona-realizovuyetsya/>.

12. Кравцов Д. М., Зіноватна І. В., Бурнягіна Ю. М., Орлова Н. Г., Соловійов О. В., Конопельцева О. О. Медіація як альтернативний спосіб розв'язання трудових спорів. *Наукові записки. Серія : Право*. 2022. Вип. 12. С. 73–79.

13. Презентовано Комунікаційну стратегію з медіації. *Вища рада правосуддя*. URL : <https://hcj.gov.ua/news/prezentovano-komunikaciyu-strategiyu-z-mediaciyi>.

Надійшла до редакції 26.03.2024

Прийнято до опублікування 01.04.2024

References

1. Hetmantseva, N. D., Orlovskiy, O. Ya. (2021) Trudovi spory [Labor disputes] : navch.-metod. posibnyk. Chernivtsi : Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. 116 p. [in Ukr.].
2. Vavzhenchuk, S. Ya. (2013) Systema zakhystu i okhorony konstytutsiinykh trudovykh prav pratsivnykiv [System of protection and protection of constitutional labor rights of employees] : monohrafiya. Kharkiv : Dysa plus. 510 p. [in Ukr.].
3. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy [Code of Labor Laws of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 10.12.1971. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. [in Ukr.].
4. Mediatsiia v Ukraini: na porozi novoho etapu rozvytku [Mediation in Ukraine: on the threshold of a new stage of development]. *LB.ua*. URL : https://lb.ua/blog/pravo_justice/573234_mediatsiya_ukraini_porozi_novogo.html. [in Ukr.].
5. Pro mediatsiiu [About mediation] : Zakon Ukrainy vid 16 lystopada 2021 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text>. [in Ukr.].
6. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *EUR-Lex*. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0052>.
7. Podkovenko, T. O. (2016) Instytut mediatsii: zarubizhnyi dosvid ta ukraïnski perspektyvy [Mediation Institute: foreign experience and Ukrainian perspectives]. *Aktualni problemy pravoznavstva*. Vyp. 1, pp. 26–31. [in Ukr.].
8. Shynkar, T. I. (2017) Sutnist protsedur prymyrennia v systemi alternatyvnoho vyrishennia yurydychnykh konfliktiv (sporiv) [The essence of reconciliation procedures in the system of alternative resolution of legal conflicts (disputes)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. Seriya : *Yurydychni nauky*. № 876, pp. 219–226. [in Ukr.].
9. Burak, V. Ya., Kulachok-Titova, L. V., Pylypenko, P. D. (2015) Alternatyvni sposoby vyrishennia trudovykh sporiv [Alternative methods of resolving labor disputes]. *Khmelnitskyi : KhUUP*. 172 p. [in Ukr.].
10. Meniv, L. D. (2022) Urehuliuvannia trudovykh sporiv shliakhom mediatsii [Settlement of labor disputes through mediation]. *Naukovyi visnyk Uzhorodskoho Natsionalnoho Universytetu*. Seriya : *Pravo*. Vyp. 71, pp. 181–185. [in Ukr.].
11. Shcho take mediatsiia i yak vona realizovuietsia [What is mediation and how it is implemented]. *Bezoplatna pravnycha dopomoha*. URL : <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/shho-take-mediatsiya-i-yak-vona-realizovuyetsya/>. [in Ukr.].
12. Kravtsov, D. M., Zinovatna, I. V., Burniahina, Yu. M., Orlova, N. H., Soloviov, O. V., Konopeltseva, O. O. (2022) Mediatsiia yak alternatyvnyi sposib rozv'iazannia trudovykh sporiv. *Naukovi zapysky. Seriya : Pravo*. Vyp. 12, pp. 73–79. [in Ukr.].
13. Prezентовано Komunikatsiynu stratehiiu z mediatsii [The Communication Strategy for Mediation was presented]. *Vyshcha rada pravosuddia*. URL : <https://hcj.gov.ua/news/prezentovano-komunikaciyu-strategiyu-z-mediaciyi>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Liliia Zolotukhina. Peculiarities of the mediation process in the context of labor disputes.

The article is devoted to the study of the unique aspects of the mediation process in labor dispute resolution. The relevance of the study is due to the growing number of labor conflicts and the need to find effective mechanisms for their settlement.

The purpose of the article is to identify the problems that complicate the use of mediation in labor dispute resolution and to propose ways to resolve them. To achieve this goal, the study solved a number of tasks: the essence of the concept of "mediation" was defined, including in the context of labor disputes; the main stages of the mediation process and its features were investigated; the problems which complicate the use of mediation in resolving labor disputes were outlined and ways to solve them were proposed. The study uses general scientific methods of cognition: induction and deduction, analysis and synthesis, association and analogy.

The study found that the main features of the mediation process in the context of labor disputes are its voluntariness and confidentiality, simplicity and accessibility of labor dispute resolution, neutrality, independence and impartiality of the mediator, equality of rights of the parties and independence in decision-making, clear definition of the rights and obligations of the parties, and conflict-free resolution of labor disputes. Mediation is an effective and attractive tool for resolving disputes in the field of labor relations, but its use is complicated by a number of problems. These

problems include: insufficient public awareness of the benefits and possibilities of mediation in the field of labor relations; lack of a clear definition of mediation forms and its correlation with existing dispute resolution methods in the legislation; unregulated procedure for the implementation of a mediation agreement; lack of mediators who have not only judicial but also mediation qualifications. The solution to these problems requires conducting information campaigns and training programs to raise public awareness of mediation opportunities; establishing forms of mediation at the legislative level, determining its place along with other alternative dispute resolution methods; legislative regulation of the procedure for the implementation of a mediation agreement; introduction of the institute of mediators and their training.

The practical significance of the study lies in the possibility of improving mediation procedures in the field of labor disputes, which will help to reduce conflicts in the workplace, increase transparency of dispute resolution and create a favorable working environment for all parties.

Keywords: *labor disputes, mediation, The Higher Qualification Commission of Judges of Ukraine, mediation agreement.*

УДК 342.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-147-152

Євген КУРІННИЙ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна)

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ І ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ: СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ЗНАЧУЩІСТЬ У СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНИ

Розглянуто співвідношення державного управління та публічного адміністрування в Україні, а також причини нереалізованих завдань нової доктрини українського адміністративного права та основні обставини для виникнення категорії «публічне адміністрування», передчасність використання зазначеного поняття в теперішній категорійній системі адміністративно-правової науки. За результатами аналізу положень існуючих підходів до визначення публічного адміністрування окреслена найбільш вдала поліструктурна (об'єднуюча) концепція зазначеної категорії. З урахуванням обставин воєнного стану та поствоєнних завдань України наголошено на високій значущості державного управління в соціальних практиках нашої держави.

Ключові слова: *державне управління; публічне адміністрування; воєнний стан; адміністративна діяльність; державний апарат; правова держава; громадянське суспільство.*

Постановка проблеми. Триваюча повномасштабна агресія рф проти України та накопичений досвід (особливо його негативна частка) функціонування основних державно-владних інститутів за цей період змушують періодично оцінювати прийняті (неприйняті) такими інститутами управлінські рішення, насамперед із позицій їхньої суспільної затребуваності, вчасності, повноти виконання, тобто визначати рівень державно-управлінських процесів, щоб робити обґрунтовані висновки та у разі потреби вчиняти відповідні дії для покращення стану речей на тому чи іншому напрямі владної діяльності.

Зазначена робота де-факто здійснюється у межах реалізації функцій державного управління, що є цілком природним і логічним, зважаючи на пріоритетність забезпечення національної безпеки, невід'ємною складовою якої є воєнна безпека держави як у мирний час, так і, особливо, в умовах лихоліття війни.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Протягом останніх 10–15 років питанням державного управління з боку українських учених-адміністративістів приділяється все менше уваги, навіть у посібниках та

підручниках з адміністративного права державне управління замінюється на більш «сучасне» словосполучення «публічне адміністрування», котре, незважаючи на своє широке розповсюдження серед значної частини сучасного наукового бомонду, поки що не має ані належного теоретичного підґрунтя (відсутнє жодне ґрунтовне докторське дослідження суто цієї проблеми), ані відповідного обсягу позитивного досвіду, пов'язаного з практикою застосування правового інструментарію, пов'язаного з цим поняттям.

Вищевикладене підтверджується тим, що у науковій літературі на сьогодні можна зустріти три концепції стосовно розуміння згаданої категорії: 1) концепція публічного адміністрування як внутрішньоорганізаційної діяльності в органах публічної влади (Л. Бугайчук); 2) концепція публічного адміністрування як зовнішньоорганізаційної діяльності органів виконавчої влади та інших владних суб'єктів (В. Бевзенко, Р. Мельник, О. Миколенко); 3) поліструктурна концепція публічного адміністрування (Ю. Битяк, Н. Матюхіна, М. Ковтун). Кожна із зазначених концепцій ґрунтується на своїх теоретичних засадах, має власні переваги і недоліки [1, с. 158].

Погоджуючись із тим, що в умовах розвитку ринкових відносин в економічній сфері, заміни домінування державної форми власності серед об'єктів господарювання приватною, децентралізації та розширення владних повноважень територіальних громад намагання запровадити в недавніх українських реаліях нову людиноцентристську доктрину адміністративного права значною мірою не сприяло розвитку державного управління, об'єктивним змінам його змісту та виявило неможливість відмови від його значного і дієвого арсеналу у таких важливих сферах, як оборона, державна і громадська безпека (адміністративно-політична сфера в цілому).

Таке необачливе ставлення до державно-управлінського потенціалу значною мірою призвело до загрозливого зменшення оборонних спроможностей та мобілізаційної готовності української держави як у 2014, так і 2022 рр.

У нинішній ситуації воєнного стану результати управлінської діяльності значної частини українських державно-владних інститутів, що забезпечують реалізацію оборонно-безпекових завдань, явно не відповідають викликам сьогодення, тому потребують свого ретельного аналізу та невідкладного реагування.

З огляду на те що ці завдання безпосередньо пов'язані організаційно-правовими та функціонально-правовими характеристиками державно-управлінської діяльності, відповідні суспільні потреби, незважаючи на свою нагальність, поки що комплексно не досліджувались, тому існує необхідність розпочати їх розгляд, що і буде реалізовано у представленому дослідженні.

Науково-теоретичною основою для вивчення сучасного стану державного управління та публічного адміністрування в Україні можуть слугувати праці таких відомих учених, як: В. Авер'янов, Ю. Битяк, І. Голосніченко, В. Гарашук, Є. Додін, Р. Калюжний, Т. Коломєць, В. Колпаков, А. Комзюк, Н. Матюхіна, В. Настюк, О. Харитонova та ін.

Набутий десятирічний досвід організації та функціонування державного апарату в умовах агресії РФ, спонукає до його критичного аналізу та формування відповідних висновків, спрямованих на усунення існуючих стратегічних упущень та тактичних помилок, тому визначення співвідношення між поняттями «державне управління» і «публічне адміністрування» та їхньої значущості в соціальних українських практиках є **метою** цієї праці.

Виклад основного матеріалу. Передусім слід зазначити, що у першому двотомному академічному курсі адміністративного права України широке розуміння державного управління зводить його до сукупності усіх видів діяльності усіх органів держави, тобто означає фактично всі форми реалізації державної влади в цілому.

У випадку вузького розуміння державного управління держава розглядається не в цілому, а диференційовано, як сукупність державних органів. Отже, категорія державного управління у вузькому значенні відображає відносно самостійний вид державної діяльності, що здійснює певна частина державних органів.

За радянських часів державне управління визначалося як один із чотирьох відносно самостійних видів діяльності держави – поряд з такими її видами, як: а) здійснення власне державної влади – це діяльність рад народних депутатів (депутатів трудящих) усіх рівнів; б) правосуддя; в) прокурорський нагляд.

Із запровадженням в Україні конституційного принципу поділу державної влади

така класифікація видів державної діяльності втратила своє значення.

Проте зазначене аж ніяк не означає, що саме явище «державне управління» зникає зі змісту державної діяльності. Навпаки, державне управління як специфічна діяльність державних органів не тільки зберігається, а й набуває дедалі більшого значення в умовах загальної трансформації ролі держави у громадянському суспільстві з його ринковими механізмами, стандартами демократичної і відкритої державної влади.

Найвужче розуміння державного управління має бути основним в адміністративному праві, оскільки реальної потреби у використанні тут ще одного – широкого – розуміння державного управління просто немає.

Отже, поняття державного управління в адміністративному праві слід визначати як нормотворчу і розпорядчу діяльність органів виконавчої влади з метою владно-організуючого впливу на відповідні суспільні відносини і процеси в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах, а також внутрішньоорганізаційну діяльність апарату всіх державних органів щодо забезпечення належного виконання покладених на них завдань, функцій і повноважень [2, с. 59–61].

Окрім виходу двох томів першого академічного курсу адміністративного права України, у нульові роки поточного століття у теорії українського адміністративного права та практиці реалізації його норм відбулися не менш помітні та важливі події, до яких насамперед слід віднести остаточне наукове сприйняття поліструктурності предмета окресленої галузі права, перспективні наукові дослідження у сфері адміністративного примусу та адміністративної відповідальності, довгоочікуване запровадження вітчизняної моделі адміністративної юстиції, організаційну основу якої склала система адміністративних судів, та ін.

Особливу роль у тодішніх процесах реформування українського адміністративного права відіграв видатний науковець В. Авер'янов, котрий не тільки брав активну участь у теоретичному забезпеченні втілення у життя перелічених новацій, а й оприлюднив у 2006 р. власне бачення на основні положення нової доктрини адміністративного права України. Зокрема, ним пропонувалося замінити домінуючу тоді державоцентристську ідеологію цієї галузі права на протилежну – людиноцентристську, виробити справжні принципи адміністративного права, система яких прийшла б на заміну фактично панівним принципам державного управління.

Крім того, цим ученим пропонувалося відмовитись від абсолютизації управлінської складової предмета адміністративного права з наступним наданням переваги неуправлінській (передусім публічно-сервісній) його частині. На його думку, «нова доктрина має ґрунтуватись на теоретичній презумпції про те, що адміністративне право має більше встановлювати обмеження для держави (точніше, для всієї публічної влади) і менше – для людей, але аж ніяк не навпаки» [3].

Слід зауважити, що згаданий поважний метр адміністративно-правової науки у своїх працях обмежувався лише такою категорією, як «публічне управління», не використовуючи популяризоване зараз «публічне адміністрування».

На жаль, запропонована В. Авер'яновим 18 років тому людиноцентристська парадигма адміністративного права, в умовах суттєвої затримки належного становлення в Україні інститутів громадянського суспільства та правової держави, де-факто перетворилася на обмежену ідеологію для обраних (сильних світу цього), тому в основу сучасної адміністративно-правової доктрини, найімовірніше, має бути покладений соціоцентризм – сукупність згаданих вище суспільства і держави, а також самодостатніх, позитивно реалізованих громадян – представників середнього класу нашої держави.

За останні приблизно 10 років, спираючись на об'єктивну потребу у подальших змінах у теорії адміністративного права, було запроваджено декілька цікавих, однак достатньо «сирих», позицій належного наукового обґрунтування та вивчення новацій, серед яких категорія «публічне адміністрування» є найбільш помітною та суперечливою.

Наприклад, Є. Таран вважає, що зміна традиційних підходів до управління, що базувалися на використанні владних повноважень, на більш гнучкі та перехід від чітких бюрократичних процедур на такі, що спрямовані на надання якісних публічних послуг, привели до появи нової форми управління в публічному секторі – «публічного адміністрування», що стало закономірним кроком у розвитку державного управління [4, с. 34].

Не менш оригінальні думки стосовно «публічного адміністрування» зафіксовані

у працях іншого автора, котрий наголошує, що воно не має офіційного закріплення в національному законодавстві і не розроблялося будь-якими іншими науками, з'явилося у категоріальному апараті адміністративного права раптово, незначний час конкурувало із поняттям «державне управління» і сьогодні остаточно закріпилося в категоріальному апараті адміністративного права як базова (системоутворююча) категорія [1, с. 25–26].

Крім двох викладених позицій існують і інші, що зайвий раз підтверджують явну недослідженість публічного адміністрування. Зокрема, О. Миколенко цілком справедливо вважає, що поняття «державне управління» та «публічне адміністрування» використовуються в юридичній літературі хаотично, що негативно позначається на дослідженнях адміністративно-правових явищ.

Водночас ним зазначається, що основна зовнішня форма діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування – це публічне адміністрування. Публічне адміністрування – це зовнішньоорганізуюча діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, крім правотворчої, юрисдикційної, контрольно-наглядової та правоохоронної діяльності. Така діяльність переважно здійснюється в публічно-сервісній сфері та полягає в ліцензуванні, реєстрації, сертифікації тощо [5, с. 104–105].

Зважаючи на існування щонайменше вже раніше згаданих трьох концепцій цього поняття, його широке використання у науковій та нормотворчій роботі, повсякденній практиці або під час викладання відповідного навчального курсу, на нашу думку, більше шкодить, ніж приносить користь, оскільки остаточно невизначеним залишається зміст цього виду адміністрування стосовно: публічного (державного) управління; так званих сервісної та деліктної частин предмета адміністративного права; адміністрування у сфері податків та ін.

Вважаємо, таку нечіткість можна усунути шляхом двох альтернативних кардинальних рішень: а) абсолютно відмовитися від категорії «публічне адміністрування»; б) спробувати визначити її місце у понятійній ієрархічній системі, що характеризує види діяльності органів публічної влади, регламентовані нормами адміністративного права та інших так званих управлінських галузей права.

З трьох наведених на початку цієї статті концепцій публічного адміністрування найбільш вдалою, на наш погляд, є поліструктурна (об'єднуюча) концепція, з огляду на її більш логічну структуру та переконливіше обґрунтування (насамперед як універсальної категорії). Відповідно до такої концепції публічне адміністрування – це регламентована законами та іншими нормативно-правовими актами діяльність суб'єктів публічного адміністрування, спрямована на здійснення законів та інших нормативно-правових актів шляхом прийняття адміністративних рішень, надання встановлених законами адміністративних послуг. Таким чином, поняття «публічне адміністрування» розглядається як таке, що змістовно охоплює поняття державного і муніципального управління [6, с. 10].

Розробники зазначеної концепції обрали найбільш простий і водночас ефективний варіант. По-перше, вони пішли за аналогією вирішення проблеми публічної служби, котра теж являє собою об'єднуючу категорію, що утворюється з двох різновидів – державної та муніципальної служби. По-друге, ними запропоноване універсальне за своїм змістом поняття, що переважно охоплює суспільні відносини, котрі складають яву про значну (так звану управлінську плюс сервісну) частину сучасного предмета адміністративно-правового регулювання. По-третє, об'єднуючий формат поліструктурної концепції публічного адміністрування дозволяє й надалі досліджувати та зміцнювати теоретичні та практичні засади як спільних характеристик державного та муніципального управління, так і тих відмінностей, що існують між ними, тим самим гарантуючи їхню унікальність та автономність. Те саме можна сказати і про відносини, котрі виникають у публічно-сервісній сфері, що регулюється нормами адміністративного права.

На нашу думку, посилена увага серед широкого загалу вітчизняних учених-адміністративістів до категорії «публічного адміністрування» в останні 10 років пояснюється насамперед спробами знайти гідну заміну іншому поняттю – «державне управління», широке вживання якого за фактично існуючого у часи СРСР моноструктурного предмета адміністративно-правового регулювання сприймалося цілком природньо. Коли структура відповідного предмета стала поліструктурною, тоді й розпочалися намагання винайти таку універсальну категорію, котра максимально

відповідала б строкатості та обсягу суспільних відносин – складових предмета сучасного українського адміністративного права.

Спроби впровадження узагальненого поняття за таких тенденцій є надважким завданням, і приклад із публічним адмініструванням тільки підтверджує це. Як альтернативу можна запропонувати таку умовну ієрархію системи базових понять адміністративного права: публічне управління, що складається з державного і комунального (муніципального, самоврядного) управління; публічне адміністрування, зміст якого утворюють комунальне і державне управління, а також відповідна публічно-сервісна діяльність; адміністративна діяльність, що дорівнює сукупності публічного адміністрування і адміністративній юрисдикційній діяльності уповноважених владних суб'єктів.

Тобто найбільш функціонально універсальною та наближеною до змісту сучасного предмета адміністративно-правового регулювання слід вважати таку категорію, як «адміністративна діяльність». Це поняття (як і державне управління) використовується не тільки для визначення функціонування владних суб'єктів адміністративного права, а й для інших так званих управлінських галузей права – фінансового, земельного, екологічного тощо. Крім того, незважаючи на значні обсяги та характеристики змісту адміністративної діяльності, така категорія є, напевно, другою за рівнем її теоретичної та практичної дослідженості після державного управління (згадаймо такий навчальний предмет, як «Адміністративна діяльність Національної поліції» (раніш «Адміністративна діяльність ОВС»), що й досі викладається у вищих МВС України).

І все ж, на нашу думку, з огляду на перелік тих складних завдань, що постали зараз перед нашою країною і будуть виникати перед нею у найближчі роки, пріоритетним та домінуючим різновидом, формою та функцією державної діяльності буде залишатися саме державне управління. Як приклад можна згадати три десятки заходів правового режиму воєнного стану, що перелічені у нормах ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. Або дотаційність у 2023 р. з Держбюджету України 84 % відсотків понад 1300 функціонуючих громад, що утворилися внаслідок реформи децентралізації. Усе це реалізується у межах відповідних завдань та функцій державного управління.

Невміння або небажання задіяти увесь існуючий потенціал такого різновиду владної діяльності, як державне управління, з початку гібридної агресії РФ у 2014 році, а потім в умовах її повномасштабного нападу у 2022 р., призвело і досі призводить до непоодиноких фактів відчутного послаблення керованості процесами у сфері мобілізації, матеріально-технічного та продовольчого забезпечення сил оборони України, воєнної безпеки та національної безпеки у цілому.

Навіть просте дотримання вимог та алгоритму таких державно-управлінських стадій, як: збір, обробка та аналіз (оцінка) інформації; підготовка і прийняття управлінського рішення; виконання цього рішення; контроль та оцінка повноти та своєчасності реалізації даного рішення, – сприятиме суттєвому покращенню стану справ у найбільш критичних соціальних сферах під час дії воєнного стану в Україні.

Висновки. На підставі викладеного можна констатувати таке: категорії «державне управління» та «публічне адміністрування», з огляду на об'єднуючу концепцію останнього поняття, співвідносяться між собою як частина і ціле; успішність минулих та подальших можливих спроб використовувати «публічне адміністрування» у ролі ключової та універсальної засадничої категорії адміністративного права, як це донедавна було з державним управлінням, є малоімовірною з причини поліструктурності сучасного предмета адміністративно-правового регулювання; зважаючи на важливість та унікальність завдань, що постають перед українською державою в умовах триваючого воєнного стану та не меншу значущість завдань, котрі доведеться вирішувати в нашій державі у поствоєнні часи, роль державного управління та його функціонального потенціалу за таких обставин об'єктивно буде тільки збільшуватися.

Список використаних джерел

1. Набокова О. Г. Публічне адміністрування: наукове трактування, види, місце в системі правових категорій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2024. 221 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2-х т. Т. 1 : Загальна частина / ред. колегія : В. Б. Авер'янов (голова). Київ : Юридична думка, 2004. 584 с.

3. Авер'янов В. Б. Нова доктрина українського адміністративного права: концептуальні позиції. *Право України*. 2006. № 5. С. 11–17.
4. Таран Є. І. Співвідношення понять «державне управління» «публічне адміністрування» «публічне управління» у трансформаційних процесах України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : Державне управління*. 2020. Т. 31 (70). № 2. С. 33–36.
5. Миколенко О. І. Поняття «державне управління» і «публічне адміністрування» в категорійному апараті адміністративного права. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 101–107.
6. Битяк Ю. П., Матюхіна Н. П., Ковтун М. С. та ін. Основи публічного адміністрування : навч. посібник / за заг. ред. Н. П. Матюхіної. 2-е вид., доп. та перероб. Харків : Право, 2021. 238 с.
7. Березюк К. Бюджети розвитку чи війни: як змінилася фінансова спроможність громад. *Чесно*. URL : <https://www.chesno.org/post/5880/>.

Надійшла до редакції 13.05.2024
Прийнято до опублікування 20.05.2024

References

1. Nabokova, O. H. (2024) Publichne administruvannia: naukove traktuvannia, vydy, mistse v systemi pravovykh katehorii [Public administration: scientific interpretation, types, place in the system of legal categories] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Zaporizhzhia. 221 p. [in Ukr.].
2. Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs [Administrative law of Ukraine. Academic course] : pidruch. : u 2-kh t. Vol. 1 : Zahalna chastyna / red. kolehiia : V. B. Averianov (holova). Kyiv : Yurydychna dumka, 2004. 584 p. [in Ukr.].
3. Averianov, V. B. (2006) Nova doktryna ukrainskoho administratyvnoho prava: kontseptualni pozysitii [New doctrine of Ukrainian administrative law: conceptual positions]. *Pravo Ukrainy*. № 5, pp. 11–17. [in Ukr.].
4. Taran, Ye. I. (2020) Spivvidnoshennia poniat «derzhavne upravlinnia» «publichne administruvannia» «publichne upravlinnia» u transformatsiinykh protsesakh Ukrainy [Correlation of the concepts «state administration» «public administration» «public administration» in the transformation processes of Ukraine]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriiia : Derzhavne upravlinnia*. Vol. 31 (70). № 2, pp. 33–36. [in Ukr.].
5. Mykolenko, O. I. (2018) Poniattia «derzhavne upravlinnia» i «publichne administruvannia» v katehoriinomu aparati administratyvnoho prava [Concepts of «state administration» and «public administration» in the categorical apparatus of administrative law]. *Pravova derzhava*. № 30, pp. 101–107. [in Ukr.].
6. Bytiak, Yu. P., Matiukhina, N. P., Kovtun, M. S. ta in. (2021) Osnovy publichnoho administruvannia [Basics of public administration] : navch. posibnyk / za zah. red. N. P. Matiukhinoi. 2-e vyd., dop. ta pererob. Kharkiv : Pravo. 238 p. [in Ukr.].
7. Bereziuk, K. Biudzhetny rozvytku chy viiny: yak zminylasia finansova spromozhnist hromad [Development or war budgets: how the financial capacity of communities has changed]. *Chesno*. URL : <https://www.chesno.org/post/5880/>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yevhen Kurinnyi. State management and public administration: correlation and significance in social practices of Ukraine. The relationship between state management and public administration in Ukraine is considered, as well as the reasons for the unfulfilled tasks of the new doctrine of Ukrainian administrative law and the main circumstances for the emergence of the category «public administration», the prematurity of the use of this concept in the current categorical system of administrative and legal science. According to the results of the analysis of the provisions of the existing approaches to the definition of public administration, the most successful polystructural (unifying) concept of the specified category is outlined. Taking into account the circumstances of the state of war and the post-war tasks of Ukraine, the high importance of public administration in the social practices of our country is emphasized.

The author concluded that the categories "state administration" and "public administration", given the unifying concept of the latter concept, are related to each other as a part and a whole; the success of past and future possible attempts to use "public administration" as a key and universal basic category of administrative law, as was the case with state administration until recently, is unlikely due to the polystructure of the modern subject of administrative and legal regulation; taking into account the importance and uniqueness of the tasks facing the Ukrainian state in the conditions of the ongoing state of war and the no less significant tasks that will have to be solved in our state in post-war times, the role of public administration and its functional potential will objectively only increase under such circumstances.

Keywords: state management; public administration; martial law; administrative activity; state apparatus; constitutional state; civil society.

УДК 338.43:656.2:502

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-153-163

**Лариса
МАРЦЕНЮК**[©]
доктор економічних
наук, професор

**Владислав
ШНІПОВ**[©]
аспірант

*(Український державний університет науки
і технологій, м. Дніпро, Україна)*

НАПРЯМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ

Окреслено напрями сталого розвитку залізниць задля досягнення сталого розвитку України та планети в цілому. Підкреслено, що в роботі транспортного відомства потрібно однаково приділяти увагу всім складовим сталого розвитку, як-от: економічній, соціальній, екологічній. Сталий розвиток залізниць досягається шляхом виконання багатьох завдань, котрі потрібно реалізувати топ-менеджменту, серед них: забезпечення безпеки руху поїздів, економічної безпеки, перехід на екологічно чистий рухомий склад, модернізація інфраструктури відповідно до світових тенденцій з урахуванням застосування «зелених» технологій, запровадження розумної мобільності, якісна організація соціальних перевезень, забезпечення безбар'єрності доступу до об'єктів залізничного транспорту, зниження плинності кадрів, залучення молоді та ін.

***Ключові слова:** сталий розвиток, залізничний транспорт, розумна мобільність, перевезення залізничним транспортом.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття проблеми сталого розвитку стали особливо актуальними для всього суспільства та для кожної окремо взятої країни, адже з розвитком технологій та все більш інтенсивним використанням різного роду ресурсів (в тому числі й тих, що можуть бути вичерпані остаточно протягом декількох років або десятиліть) є загроза небережності ресурсів, що ми зараз маємо, для майбутніх поколінь, а також існує комплексна загроза існуванню людства, якщо в найближчі часи економіки всіх країн не будуть переорієнтовані на розумне споживання та обов'язкове відтворення.

Враховуючи, що транспорт відіграє велику роль у розвитку та існуванні будь-якої країни, адже саме за допомогою транспорту вдається ефективно налагодити обмін вантажними та людськими ресурсами, як усередині країни, так і за її межами, у представленому дослідженні приділимо увагу саме питанням сталого розвитку транспорту.

Зважаючи на невеликі обсяги вантажних та пасажирських перевезень водним та авіатранспортом, точніше, майже на повну відсутність їх у межах України, варто зосередитися на основному виді транспорту, що відіграє провідну роль в існуванні країни – залізничному. У цьому дослідженні не планується аналізувати проблеми сталого розвитку і такого виду транспорту, як автомобільний, по-перше, тому, що залізничний транспорт є більш екологічно чистим порівняно з автомобільним, а по-друге, потенційна потужність залізниць, на нашу думку, більша, ніж автомобільних перевезень [1].

© Л. Марценюк, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4121-8826>

rwinform1@ukr.net

© В. Шніпов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-3976-4116>

em.department@ust.edu.ua

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Проблемам розвитку залізничного транспорту присвятили свої роботи багато науковців, серед яких можна виділити: В. Диканя, Ю. Бараша, В. Бобиля, І. Токмакову, М. Міщенко, Є. Коваленко-Марченкову, І. Назаренко, О. Каховську, О. Матусевича, О. Пшінька, С. Мямліна, Б. Боднара, А. Радкевича, В. Задою, Т. Чаркіну та ін. Незважаючи на те, що їхні дослідження були достатньо ґрунтовними та корисними не тільки для наукового середовища, а й для практичних працівників (для відповідних служб залізниць України), потрібно зауважити, що питанням сталого розвитку в них майже не було приділено уваги. А на нашу думку, це дуже важливо, адже кожне підприємство кожної галузі кожної країни повинно не тільки пам'ятати про свій фінансовий стан, намагатися отримати якомога більше прибутків, а й звертати увагу на можливі негативні наслідки своєї діяльності для нашої планети та не допускати погіршення інтегральних параметрів навколишнього середовища [2–14]. Крім того, є безліч досліджень, що стосуються управління на транспорті в умовах воєнних конфліктів [15; 16].

З іншого боку, варто акцентувати увагу на тому, що багато іноземних науковців дуже активно вивчають тематику досягнення сталого розвитку на транспорті. Так, китайські вчені провели ґрунтовне дослідження та запропонували використання екологічно «чистої» залізниці. Вони зазначають: «З декарбонізацією та електрифікацією сучасного залізничного транспорту зростає попит як на електричну енергію великої потужності, так і на водневе паливо. Була запропонована нова схема від виробництва рідкого водню за допомогою надлишкової вітрової та сонячної енергії до гібридної передачі енергії рідкого водню та електроенергії для залізничного транспорту. Гібридний трубопровід потужністю 100 МВт був розроблений з використанням надпровідного кабелю постійного струму 10 кА/1,5 кВ для електрики та криогенних шарів для рідкого водню та рідкого азоту, демонструючи потужну здатність одночасно передавати «електрику + енергію холоду + хімічну енергію». Економічну оцінку проводили щодо енергії, потужності обладнання та витрат, з аналізом чутливості та прибутковості. При ставці дисконту 8 % динамічний термін окупності гібридного енергопроводу становив 7,1 року. Результати показали, що найкоротший динамічний період окупності гібридного енергетичного трубопроводу становив 4,8 року з максимальною дальністю передачі 93 км. Загалом ця стаття демонструє нову концепцію та дизайн гібридних енергетичних трубопроводів рідкого водню та електроенергії, а також доводить технічну та економічну можливість майбутньої гібридної передачі енергії для залізничного транспорту» [17]. Вважаємо, що подібні експерименти потрібно проводити і в Україні з подальшим запровадженням технологій декарбонізації.

Альтернативні та гібридні двигуни в залізничному пасажирському транспорті значною мірою сприятимуть зменшенню викидів парникових газів і забруднюючих речовин навколо неелектрифікованих або частково електрифікованих залізничних ліній, що є корисним для навколишнього середовища та здоров'я людини. Ці нові технології можуть заощадити операційні та суспільні витрати. Про це йде мова в статті словацьких науковців [18].

Науковцями з Китаю було розроблено систему збору базових даних про екологічні показники залізниці, що забезпечує ефективний збір та інтегроване управління базовими даними про екологічні показники залізниць. Ця система може забезпечувати підтримку даних для таких додатків, як облік викидів вуглецю залізницею, екологічний аналіз витрат і вигід та оцінка екологічних дизайнерських рішень [19].

Сучасна транспортна політика спрямована на сприяння переходу від авіа- та автомобільних перевезень до залізничних, що передбачає підвищення комфорту та привабливості залізничних подорожей. Важливу роль у цьому процесі відіграють залізничні станції, на яких користувачі проводять значну частину часу в дорозі. Тому необхідно перетворити ці будівлі на стійку інфраструктуру з високоякісним внутрішнім середовищем. Однак рішення щодо цих перетворень можуть мати значний ступінь невизначеності. Тож є важливою розробка комплексних інструментів підтримки для покращення процесу прийняття рішень. Вчені з Португалії представили ґрунтовну методологію, розроблену для сприяння оцінці базового рівня енергії, води, відходів, екодизайну, озеленення, якості повітря та комфорту міських залізничних станцій,

використовуючи аналіз за багатьма критеріями та аналіз витрат і вигід для моделювання рішень щодо покращення [20].

Метою статті є окреслення напрямів сталого розвитку залізничного транспорту України.

Виклад основного матеріалу. Згідно із загальноприйнятою термінологією сталий розвиток – це гармонійне поєднання економічних, екологічних та соціальних індикаторів діяльності людини, підприємства, галузі, країни, планети.

Стійкість – це здатність підтримувати процес протягом тривалого часу. Сталий розвиток часто розбивають на три основні концепції: економічну, екологічну та соціальну. Багато підприємств і урядів взяли на себе зобов'язання щодо стійких цілей, таких як зменшення впливу на навколишнє середовище та збереження ресурсів. Уряди майже всіх країн розробили, затвердили та за наявності можливостей намагаються втілити в життя пункти власних стратегій сталого розвитку. Україна теж має Стратегію сталого розвитку до 2030 року, проте необхідно зауважити, що затверджувалася вона ще в 2017 р. і багато планів не буде втілено внаслідок об'єктивних причин, таких як: вторгнення росії в Україну в 2014 р., початок пандемії коронавірусної хвороби в 2020 р., повномасштабне вторгнення рф у 2022 р.

Ця стратегія передбачала і комплексний розвиток усіх видів транспорту, в тому числі й залізничного, але ж поки що фіксуємо лише поступове відновлення роботи залізничної галузі до рівня, якщо можна так сказати (з огляду на вторгнення росії в 2014 р.), довоєнного 2021 року.

Якщо проаналізувати обсяги роботи Укрзалізниці (далі – УЗ) в 2023 р., можна виокремити таке.

З березня до грудня минулого року УЗ кожного місяця перевозила в середньому на 23 % вантажів більше, ніж за той самий період 2022 р. Завдяки спільній роботі Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України, спецслужб та військових для відкриття українського коридору, зокрема, вдалося наростити перевезення через морські порти.

Таким чином, через морські порти було перевезено 22,3 млн т усіх вантажів. У грудні 2023 р. компанія вийшла на рекордне вивантаження – 3,8 млн т для чорноморських портів із початку повномасштабного вторгнення. Також залізниця майже на 33 % наростила обсяги перевезень у напрямку портів Дунаю, зокрема транзитом через Молдову та Румунію.

Через сухопутні переходи перевезено загалом 34,4 млн т.

Щомісяця перевезення складали в середньому понад 12 млн т вантажів. Рекордним став листопад, коли залізницею було перевезено 14,1 млн т вантажів. Найпомітніше у 2023 р. зросли показники внутрішніх перевезень. Порівняно з 2022 р. вони збільшилися на 11,4 % – до 84,8 млн т.

Загалом, порівняно з періодом березень-грудень 2022 р., за аналогічний період 2023 р. УЗ збільшила загальні обсяги перевезень зі 102 до 126 млн т. Найбільше при цьому перевезено зернових вантажів [21].

Динаміка загальних перевезень за окремими видами вантажів у 2023 р. була такою: мінеральні будівельні матеріали – зростання на 29,6 %, до 29,6 млн т; зернові вантажі – зростання на 5,9 %, до 30,6 млн т; залізна руда – зниження на 13,2 %, до 27,5 млн т; кам'яне вугілля – зниження на 11,2 %, до 26,2 млн т; чорні метали – зниження на 10,6 %, до 8,2 млн т [22].

У 2024 р. УЗ планує збільшити обсяги капітальних інвестицій у два рази, до 38 млрд грн, з яких 5,1 млрд грн, зокрема, мають направити на розбудову прикордонних переходів. Настільки амбітні плани викликають певні сумніви щодо їхньої реалістичності на фоні показників минулого року. Так, у 2023 р. УЗ спромоглася освоїти лише 19,3 млрд грн капітальних інвестицій, із яких на оновлення інфраструктури було скеровано 10,2 млрд грн, на сектор пасажирських перевезень – 3,3 млрд грн, на локомотивне господарство – 2,4 млрд грн, вагонне господарство – 1,6 млрд грн [23].

ЦТС «УКРЗАЛІЗНИЦЯ»: ВАНТАЖІ ТА ГРОШІ 2023

ГОЛОВНЕ ДОСЯГНЕННЯ В 2023 РОЦІ - СТАБІЛІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОГО СТАНУ УЗ ТА СТВОРЕННЯ БАЗИ ДЛЯ ЗРОСТАННЯ ВАНТАЖОПОТОКІВ

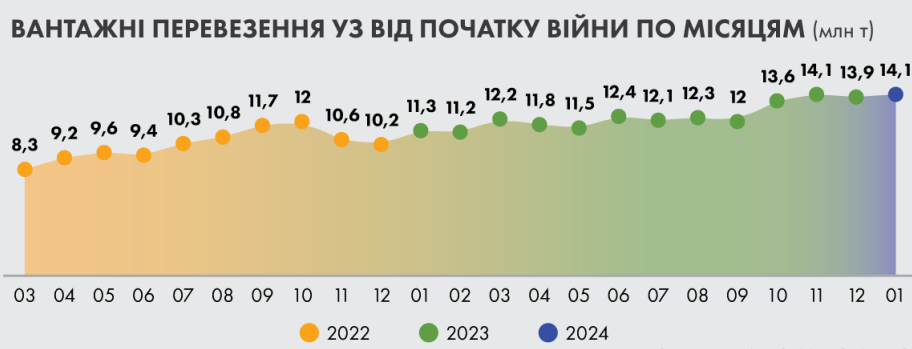
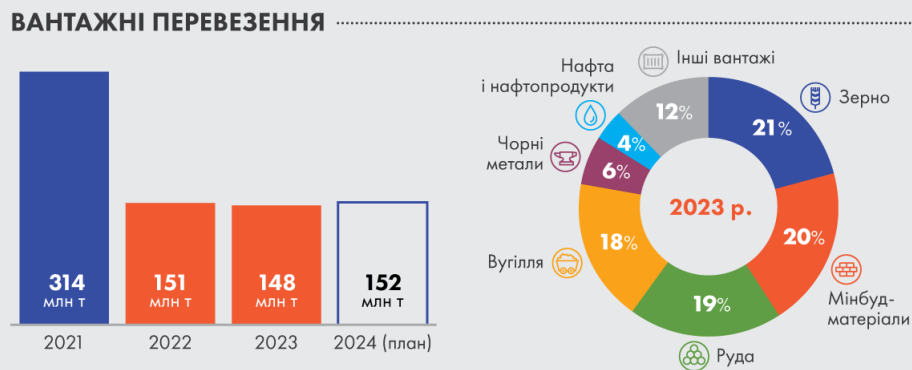
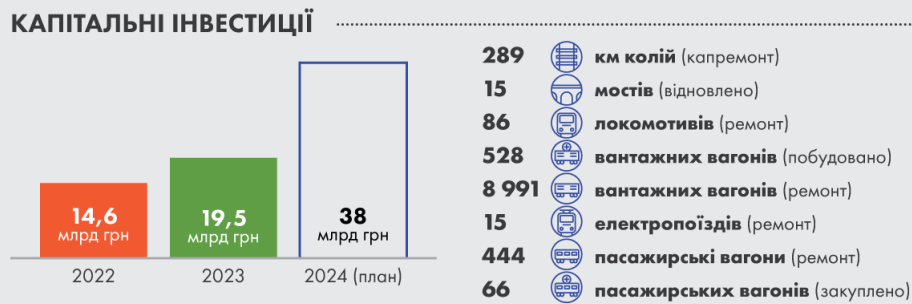

Рис. 1. Динаміка обсягів вантажних перевезень залізничним транспортом [23].

Щодо пасажирських перевезень маємо таку статистику. За підсумками 2023 р. УЗ загалом перевезла 25 млн пасажирів у поїздах далекого сполучення. До країн Європи перевезено рекордні 2,1 млн пасажирів.

За обсягами перевезених пасажирів залізничники вже вийшли на показники 2022 р. до широкомасштабного вторгнення. До країн ЄС перевезли рекордну кількість пасажирів, але попит залишається дуже великим. Тому зараз працюють над розширенням міжнародних маршрутів і збільшенням місць на вже існуючих.

У минулому році пасажирські перевезення до Європи зросли в 2,1 раза порівняно з показником 2022 р. За груповими заявками у 2023 р. було перевезено майже 450 тис. пасажирів [24].

Окрім кількісного компонента, дуже важливою є якість перевезень. Кожен, хто стикається із залізничним перевезеннями, розуміє, що якість послуг потрібно підвищувати, починаючи від системи бронювання квитків до якості білизни чи наявності супроводу поліції в поїздах тощо.

Основними компонентами сталого розвитку залізничного транспорту України, на наш погляд, є: безпека руху, економічна безпека, економічна стабільність, екологічна складова використання рухомого складу, соціальна направленість перевезень вантажів та пасажирів, соціальна відповідальність керівництва галузі стосовно залізничників.

Задля досягнення принципів сталого розвитку на залізницях потрібно:

– використовувати сучасний, екологічно чистий, із нульовим викидом рухомий склад. При цьому за основу слід взяти європейську концепцію розумної мобільності, що передбачає перехід на такі моделі рухомого складу, що не шкодять довкіллю, проте водночас мають потужні характеристики, аби забезпечити потребу в необхідних обсягах перевезень. На перших порах можна закупити цей рухомий склад (навіть уживаний товар) в інших країнах, а згодом налагодити власне виробництво та ремонт;

– переобладнати існуючу інфраструктуру згідно з вимогами сталого розвитку. Вокзали, товарні контори та інші споруди повинні бути переведені на сучасне опалення, з використанням «зелених» технологій;

– розвивати швидкісне та супершвидкісне сполучення. Є потреба відійти від практики використання «нічних» поїздів, потрібно побудувати супершвидкісні магістралі та огородити їх, як це зроблено у провідних країнах світу, забезпечивши у такий спосіб безпеку перевезень. У багатьох державах уже стало нормою курсування таких поїздів, що забезпечують переміщення пасажирів на великі відстані за лічені години. Безумовно, такі подорожі є значно дорожчими, але це може бути додатковим напрямом поповнення скарбниці залізниць. Щодо можливості та необхідності розвивати швидкість залізничних перевезень більше за автомобільні ґрунтовно довели думку науковці з Чехії [25];

– інтегрувати наявну інфраструктуру до Європейського співтовариства, перейти на євроколію. Відмовитися від використання колії шириною 1520 мм, котру використовує росія, задля остаточного розірвання будь-яких стосунків та уникнення подібностей із цією країною [26];

– застосувати ефективну модель співпраці держави та приватних інвесторів – концесію. Відновити активність менеджменту щодо активізації можливості застосування концесії на залізничному транспорті, адже до початку повномасштабного вторгнення УЗ мала амбітні плани щодо залучення концесіонерів, вже було визначено список вокзалів, що планувалося здати в концесію, та умови концесії. Вважаємо, зараз є нагальна потреба відновити ці ініціативи якомога швидше задля залучення додаткових коштів на розвиток залізничного транспорту [27; 28];

– розвивати залізничний туризм. У світі є багато успішних прикладів існування туристичних залізниць. Вони приваблюють людей зі всього світу. В Україні є можливість організації туристичних перевезень залізницею поки що вузькими коліями на Закарпатті, а згодом туристичні маршрути можуть бути організовані й широкою колією (а бажано євроколією) на теренах нашої країни. Значення туризму полягає у тому, що ця активність є засобом відновлення психічного стану людини, а наші громадяни в умовах повномасштабного вторгнення росії мають потребу в психологічному розвантаженні, і навіть короткочасні подорожі можуть стати певним елементом відволікання від тих страшних подій, із якими вони стикаються щоденно. Залізничний туризм у цьому випадку – це внутрішній вид туризму, його розвиток надасть змогу створити нові робочі місця, відкрити додаткові підприємницькі структури,

що обслуговуватимуть супровід залізничних подорожей, і врешті-решт дозволить збільшити обсяг податків до бюджетів різних рівнів, що можуть стати додатковою підтримкою ЗСУ [29; 30]. Грунтовні дослідження напрямів розвитку залізничного туризму можна знайти в багатьох роботах [31–34];

– активізувати міжнародну співпрацю задля залучення коштів міжнародних інвесторів. Кабінет Міністрів України затвердив фінансовий план АТ «Укрзалізниця» на 2024 рік із очікуваним доходом 103,2 млрд грн, чистий збиток УЗ прогнозується на рівні 12,6 млрд грн, які будуть покриті за рахунок розробленого плану виходу на беззбитковість. ЕВІТДА запланована на рівні 11,8 млрд грн. Індекс рентабельності ЕВІТДА складе 12 %. Фінансовий план не передбачає залучення коштів із держбюджету, пріоритетом якого є фінансування обороноздатності країни, тож співпраця з іноземними партнерами є ключовим моментом у напрямі залучення коштів на сталий розвиток [42];

– побудувати сучасні пасажирські та вантажні хаби [25; 36]. Транспортні хаби допоможуть забезпечити якісні перевезення для споживачів, а організаторам цих послуг гарантуватимуть стабільний дохід та конкурентоспроможність. Залізничні станції – це масивна інфраструктура, через яку щодня проходять люди, продукти, матеріали та енергія. Зазвичай вони об'єднують безліч функцій і надають широкий спектр послуг користувачам на основі їхніх відповідних особливостей. Таким чином, залізничні станції мають потенціал відігравати вирішальну роль у перебудові наших міст у сталий спосіб, сприяючи інтермодальності, «зеленим» та активним видам транспорту та логістики, а також збираючи послуги наближення. Ключовими проблемами в цьому процесі зміни є впровадження ефективної та безперебійної мобільності, а також доступність послуг [41];

– якісно виконувати соціальні перевезення, забезпечувати у належний спосіб перевезення вразливих категорій громадян: пенсіонерів, осіб із обмеженими можливостями, дітей, матерів із дітьми тощо. Забезпечувати виконання програми, започаткованої першою леді України О. Зеленською стосовно безбар'єрності, аби усім громадянам, незалежно від їхнього соціального статусу, віросповідання, здоров'я, освіти та інших характеристик, були однаково доступні для реалізації усі права та можливості, закріплені Конституцією України та міжнародними нормативно-правовими актами, що регулюють питання безбар'єрності [37–39];

– здійснювати підтримку залізничників. Менеджменту УЗ потрібно вжити заходів для недопущення плинності кадрів, підвищення корпоративного духу залізничників та створення комфортного робочого середовища;

– займатися омолодженням кадрів, проводити плідну роботу із навчальними закладами, здійснювати профорієнтацію, укладання договорів із закладами вищої освіти щодо комплектування штату залізниць випускниками та надання їм першого робочого місця [2; 40].

Висновки. Для досягнення сталого розвитку залізниць потрібно застосовувати комплексний підхід. Менеджменту Укрзалізниці варто сфокусуватися на забезпеченні безпечних пасажирських та вантажних перевезень, при цьому приділити увагу оновленню рухомого складу та інфраструктури відповідно до концепції розумної мобільності Європи та Стратегії сталого розвитку України до 2030 року; залученню коштів приватних та іноземних інвесторів на розвиток залізниць, у тому числі на умовах концесії; формуванню стабільного колективу, зниженню плинності кадрів та залученню молоді. Безумовно, у представленому дослідженні окреслено не всі напрями сталого розвитку залізниць, тож у наступних наукових розвідках цю тему буде продовжено.

Список використаних джерел

1. Марценюк Л. В., Павлусенко О. В. Порівняльна характеристика автомобільного та залізничного туризму. *Економіка та держава*. 2020. № 4. С. 60–67.
2. Мельник В. О., Марценюк Л. В., Міщенко М. І., Власова О. П. Розробка науково-методичного підходу до планування процесів інноваційного розвитку залізниць. *Ефективна економіка*. 2019. № 2. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6875>.
3. Марценюк Л. В. Формування потенційних можливостей Укрзалізниці в межах дотримання економічної безпеки підприємства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3. С. 271–277.
4. Марценюк Л. В. Важливість збереження економічної безпеки українських залізниць в умовах реформування та відновлення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 26–33.
5. Чаркіна Т. Ю., Токмакова І. В., Марценюк Л. В. та ін. Менеджмент: інноваційний

аспект : монографія / за заг. ред. Л. В. Марценюк. Дніпро : УДУНТ, 2022. 136 с.

6. Kovalenko-Marchenkova Ye., Verkhoglyadova N., Kakhovska O. Foreign experience of «green construction» promotion and possibility of its implementation in Ukraine // Sustainable housing and human settlement : monograph. Chapter VI. Dnipro ; Bratislava : SHEE «Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture» ; Slovak University of Technology in Bratislava, 2018. 263 p. P. 215–221.

7. Kovalenko-Marchenkova Ye., Verkhoglyadova N., Kakhovska O. Economic insecurity transformation in conditions of structural modernization of the Ukrainian economy // Economic security at risk: findings from digitalization of the national economy : collective monograph. Bydgoszcz, Poland : University of Economy in Bydgoszcz ; Publishing House, 2019. Vol. 5. 316 p. P. 37–63.

8. Kovalenko-Marchenkova Ye. Management of human resources reward system as the element of enterprise's effectiveness // Scientific approaches to modernizing the economic system: vector of development : collective monograph. Lviv-Toruń : Liha-Press, 2020. 392 p. P. 115–132.

9. Kovalenko-Marchenkova Ye., Kakhovska O., Galushko O. Green construction as a priority vector of the Ukrainian construction industry development. *Economic-administrative and informative analytical innovations in construction : International scientific-practical conference* (Kyiv, May 23-24, 2019). Kyiv, 2019. P. 84–85.

10. Kovalenko-Marchenkova Ye., Luchaninova O., Markina L., Zhovnirchuk Ya., Mishchenko D. Professional competence development of future professionals in vocational education for the labour market. *Práxis Educacional, Vitória da Conquista – Bahia Brasil*. 2020. Edição Especial. Vol. 16. № 37. P. 203–223.

11. Марценюк Л. В., Запорожець В. М. Парадигма інноваційного розвитку залізничних компаній. *Економіка та держава*. 2020. № 2. С. 32–38.

12. Hristov I., Chirico A. The role of sustainability key performance indicators (KPIs) in Implementing Sustainable Strategies. *Sustainability*. 2019. Vol. 11. Issue 20. 5742. URL : <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/20/5742>.

13. Ahonen V., Merisalo V., Hussain S., Pekkala V., Leviäkangas P. Are smart mobility pilots in Finland fostering sustainability? – An assessment. *Transport Research Arena (TRA) Conference*. 2023. P. 3869–3876. URL : <https://oulu.repo.oulu.fi/bitstream/handle/10024/46824/nbnfioulu-202312153834.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

14. Марценюк Л. В., Грабовська Г. В. Стратегія інноваційного розвитку пасажирських компаній. *Економіка та держава*. 2020. № 3. С. 37–41.

15. Марценюк Л. В., Черняк Н. П., Тищенко С. О., Ботвінов Р. Г. Економіка, державне управління та правові відносини в умовах перманентних збройних конфліктів: парадокси й закономірності розвитку. *Економічний часопис*. 2020. № 181 (1–2). С. 4–17.

16. Міщенко М. І., Марценюк Л. В., Грінченко М. О. Теоретичні підходи до управління економічною безпекою транспортних підприємств в сучасних умовах. *Економіка та держава*. 2020. № 11. С. 35–40.

17. Fu L., Chen X., Chen Yu, Jiang Sh., Shen B. Hydrogen-electricity hybrid energy pipelines for railway transportation: Design and economic evaluation. *International Journal of Hydrogen Energy*. 2024. Vol. 61. P. 251–264. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360319924007365>.

18. Pribula D., Dolinayová A., Kendra M. Alternative Propulsion in Railway Passenger Transport – the Way to Green Transport. *Transportation Research Procedia*. 2024. Vol. 77. P. 43–50. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352146524000061>.

19. Lyu X., Li H. Design and implementation of railway green performance basic data collection system. *High-speed Railway*. 2023. Vol. 1. Issue 4. P. 265–272. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2949867823000612>.

20. Benoliel M. A., Ferreira P., Silva C. M. Green urban railway stations: A methodology to assess and improve sustainability. *Transportation Research Procedia*. 2023. Vol. 72. P. 1515–1522. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S235214652300916X>.

21. Протягом 2023 року Укрзалізницею перевезено 148,4 млн тонн вантажів. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/protiahom-2023-roku-ukrzaliznytsei-u-perevezeno-1484-mln-tonn-vantazhiv#>.

22. Експортні залізничні перевезення зменшилися на 5,8% у 2023 році. *GMK Center*. URL : <https://gmk.center.ua/infographic/eksportni-zaliznichni-perevezennya-zmenshilisya-na-5-8-u-2023-roci/>.

23. Вантажні залізничні перевезення: підсумки 2023 та плани на 2024 рік. *Центр транспортних стратегій*. URL : https://cfts.org.ua/infographics/vantazhni_zaliznichni_perevezennya_pidsumki_2023_ta_plani_na_2024_rik.

24. «Укрзалізниця» перевезла мільйони пасажирів у 2023 році: вийшла на довоєнний рівень. *УНІАН*. URL : <https://www.unian.ua/economics/transport/kvitki-na-potyag-v-ukrzaliznici-rozprovili-skilki-pasazhiriv-perevezli-12502710.html>.

25. Froněk J., Chlumecký J., Vymětal D. Travel Speed of 100 km·h⁻¹ as the Limit of Competitiveness of Railway Transport. *Transportation Research Procedia*. 2024. Vol. 77. P. 94–100. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352146524000127>.

26. Калніченко Л. Л., Міщенко М. І., Марценюк Л. В. та ін. Аналіз впливу рухомого

складу на інфраструктурні об'єкти, як фактор управління економічною ефективністю діяльності підприємств транспортного будівництва. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 8. С. 76–82. URL : <https://www.nauka.com.ua/index.php/investplan/article/view/1366/1376>.

27. Марценюк Л. В., Міщенко М. І., Чернова Н. С. Визначення доцільності залучення інвестицій на концесійній основі на залізничному транспорті в Україні. *Економіка та держава*. 2020. № 9. С. 4–11. URL : http://www.economy.in.ua/pdf/9_2020/3.pdf.

28. Марценюк Л. В., Батмангліч К. Економічна безпека українських залізниць: шляхи виходу з кризи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3. С. 297–303.

29. Martseniuk L., Kovalenko-Marchenkova Ye., Furfaro R. D. Directions of integration of railway transport of Ukraine into the European railway network. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2022. Vol. 2. № 2. P. 96–109.

30. Гненний О. М., Марценюк Л. В., Чаркіна Т. Ю. та ін. Туризм як стратегічний напрям розвитку залізничного підприємства : монографія. Дніпро : Дніпр. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна, 2020. 224 с.

31. Pshinko O., Martseniuk L., Bobyl V., Kakhovska O. Economic and mathematical models of development of the railway tourism. *Fifteenth Scientific and Practical International Conference «International Transport Infrastructure, Industrial Centers and Corporate Logistics»*. 2019. Vol. 67. URL : https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2019/08/shsconf_NTI-UkrSURT2019_06044.pdf.

32. Severino A., Martseniuk L., Curto S., Neduzha L. Routes Planning Models for Railway Transport Systems in Relation to Passengers' Demand. *Sustainability*. 2021. Vol. 13. Issue 16. URL : <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/16/8686>.

33. Бараш Ю. С., Чаркіна Т. Ю., Марценюк Л. В. Підвищення ефективності пасажирських перевезень за рахунок туризму. *Вагонний парк*. 2019. № 8 (152). С. 14–18.

34. Басовський І. С., Марценюк Л. В. Залізничний туризм як інструмент забезпечення сталого розвитку і розумної мобільності населення. Світові досягнення і сучасні тенденції розвитку туризму та готельно-ресторанного господарства : матеріали II Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Запоріжжя, 10 лист. 2023 р.). Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2023. С. 399–402.

35. Pshinko O., Charkina T., Martseniuk L., Orlovska O. Hubs as a Key Tool for Improving the Quality of the Service and Development of Multimodal Passenger Traffic. *Transport Problems*. 2022. Vol. 17. Issue 1. P. 201–214.

36. Martseniuk L., Kandel B. K., Kovalenko-Marchenkova Ye. Passenger Transport Hubs: Thematic Overview. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2022. Vol. 2. № 1. P. 76–87.

37. Марценюк Л. В., Наливайко Л. Р. «Безбар'ерна Україна»: проблеми та перспективи. *Нове українське право*. 2023. № 4. С. 82–93.

38. Martseniuk L., Dyomin Ye. Formation of the anti-crisis concept of increasing the strategic stability of Ukrzaliznytsia. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2021. Special Issue № 1 (113). P. 173–181.

39. Файфер С. М., Марценюк Л. В. Напрями розвитку залізничного транспорту в контексті Євроінтеграції. *Управління розвитком економічного середовища в умовах глобальних трансформацій : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 23–25 трав. 2023 р.). Харків : УПА, 2023. С. 302–304.

40. Гришук О. К., Славінська О. С., Хрутьба В. О., Севост'янова А. В. Євроінтеграційні процеси при підготовці фахівців транспортного галузі. Досвід та перспективи. *Вісник Національного транспортного університету. Серія «Технічні науки»*. 2023. Вип. 1 (55). С. 67–78.

41. Lunardon A., Vladimirova D., Boucsein B. How railway stations can transform urban mobility and the public realm: The stakeholders' perspective. *Journal of Urban Mobility*. 2023. Vol. 3. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667091723000031>.

42. Кабінет міністрів затвердив фінансовий план АТ «Укрзалізниця» на 2024 рік з очікуваним доходом 103,2 млрд грн. *УКРІНФОРМ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3789457-ukrzaliznica-planue-otrimati-ponad-100-milardiv-dohodu-nastupnogo-roku.html>.

Надійшла до редакції 25.03.2024

Прийнято до опублікування 03.04.2024

References

1. Martseniuk, L. V., Pavlusenko, O. V. (2020) Porivnialna kharakterystyka avtomobilnoho ta zaliznychnoho turyzmu [Comparative characteristics of road and rail tourism]. *Економіка та держава*. № 4, pp. 60–67. [in Ukr.].

2. Melnyk, V. O., Martseniuk, L. V., Mishchenko, M. I., Vlasova, O. P. (2019) Rozrobka naukovo-metodychnoho pidkhodu do planuvannia protsesiv innovatsiinoho rozvytku zaliznyts [Development of a scientific and methodical approach to planning processes of innovative development of railways]. *Efektivna ekonomika*. № 2. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6875>. [in Ukr.].

3. Martseniuk, L. V. (2022) Formuvannia potentsiinykh mozhlyvostei Ukrzaliznytsi v

mezkhakh dotrymanna ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Formation of potential opportunities of Ukrzaliznytsia within the limits of compliance with the economic security of the enterprise]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav.* № 3, pp. 271–277. [in Ukr.].

4. Martseniuk, L. V. (2023) Vazhlyvist zberezhenia ekonomichnoi bezpeky ukrainskykh zaliznyts v umovakh reformuvannya ta vidnovlennia [The importance of preserving the economic security of Ukrainian railways in the conditions of reform and recovery]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav.* № 3, pp. 26–33. [in Ukr.].

5. Charkina, T. Yu., Tokmakova, I. V., Martseniuk, L. V. ta in. (2022) Menedzhment: innovatsiinyi aspekt [Management: innovative aspect] : monohrafiia / za zah. red. L. V. Martseniuk. Dnipro : UDUNT. 136 p. [in Ukr.].

6. Kovalenko-Marchenkova, Ye., Verkhoglyadova, N., Kakhovska, O. (2018) Foreign experience of «green construction» promotion and possibility of its implementation in Ukraine // Sustainable housing and human settlement : monograph. Chapter VI. Dnipro ; Bratislava : SHEE «Prydniprovska State Academy of Civil Engineering and Architecture» ; Slovak University of Technology in Bratislava. 263 p., pp. 215–221.

7. Kovalenko-Marchenkova, Ye., Verkhoglyadova, N., Kakhovska, O. (2019) Economic insecurity transformation in conditions of structural modernization of the Ukrainian economy // Economic security at risk: findings from digitalization of the national economy : collective monograph. Bydgoszcz, Poland : University of Economy in Bydgoszcz ; Publishing House. Vol. 5. 316 p., pp. 37–63.

8. Kovalenko-Marchenkova, Ye. (2020) Management of human resources reward system as the element of enterprise's effectiveness // Scientific approaches to modernizing the economic system: vector of development : collective monograph. Lviv-Toruń : Liha-Press. 392 p., pp. 115–132.

9. Kovalenko-Marchenkova, Ye., Kakhovska, O., Galushko, O. (2019) Green construction as a priority vector of the Ukrainian construction industry development. *Economic-administrative and informativanalytical innovations in construction : International scientific-practical conference* (Kyiv, May 23-24, 2019). Kyiv, pp. 84–85.

10. Kovalenko-Marchenkova, Ye., Luchaninova, O., Markina, L., Zhovnirchuk, Ya., Mishchenko, D. (2020) Professional competence development of future professionals in vocational education for the labour market. *Práxis Educacional, Vitória da Conquista – Bahia Brasil.* Edição Especial. Vol. 16. № 37, pp. 203–223.

11. Martseniuk, L. V., Zaporozhets, V. M. (2020) Paradyhma innovatsiinoho rozvytku zaliznychnykh kompanii [Paradigm of innovative development of railway companies]. *Ekonomika ta derzhava.* № 2, pp. 32–38. [in Ukr.].

12. Hristov, I., Chirico, A. (2019) The role of sustainability key performance indicators (KPIs) in Implementing Sustainable Strategies. *Sustainability.* Vol. 11. Issue 20. 5742. URL : <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/20/5742>.

13. Ahonen, V., Merisalo, V., Hussain, S., Pekkala, V., Leviäkangas, P. (2023) Are smart mobility pilots in Finland fostering sustainability? – An assessment. *Transport Research Arena (TRA) Conference*, pp. 3869–3876. URL : <https://oulu.repo.oulu.fi/bitstream/handle/10024/46824/nbnfioulu-202312153834.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

14. Martseniuk, L. V., Hrabovska, H. V. (2020) Stratehiia innovatsiinoho rozvytku pasazhyrskykh kompanii [Strategy of innovative development of passenger companies]. *Ekonomika ta derzhava.* № 3, pp. 37–41. [in Ukr.].

15. Martseniuk, L. V., Cherniak, N. P., Tishchenkova, S. O., Botvinov, R. H. (2020) Ekonomika, derzhavne upravlinnia ta pravovi vidnosyny v umovakh permanentnykh zbroinykh konfliktiv: paradoksy y zakonimirnosti rozvytku [Economy, public administration and legal relations in the conditions of permanent armed conflicts: paradoxes and patterns of development]. *Ekonomichni chasopys.* № 181 (1–2), pp. 4–17. [in Ukr.].

16. Mishchenko, M. I., Martseniuk, L. V., Hrinenko, M. O. (2020) Teoretychni pidkhody do upravlinnia ekonomichnoi bezpekoiu transportnykh pidpriemstv v suchasnykh umovakh [Theoretical approaches to the management of economic security of transport enterprises in modern conditions]. *Ekonomika ta derzhava.* № 11, pp. 35–40. [in Ukr.].

17. Fu, L., Chen, X., Chen, Yu, Jiang, Sh., Shen, B. (2024) Hydrogen-electricity hybrid energy pipelines for railway transportation: Design and economic evaluation. *International Journal of Hydrogen Energy.* Vol. 61, pp. 251–264. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360319924007365>.

18. Pribula, D., Dolinayová, A., Kendra, M. (2024) Alternative Propulsion in Railway Passenger Transport – the Way to Green Transport. *Transportation Research Procedia.* Vol. 77, pp. 43–50. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352146524000061>.

19. Lyu, X., Li, H. (2023) Design and implementation of railway green performance basic data collection system. *High-speed Railway.* Vol. 1. Issue 4, pp. 265–272. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2949867823000612>.

20. Benoliel, M. A., Ferreira, P., Silva, C. M. (2023) Green urban railway stations: A methodology to assess and improve sustainability. *Transportation Research Procedia.* Vol. 72, pp. 1515–1522. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S235214652300916X>.

21. Protiahom 2023 roku Ukrzaliznytseiu perevezeno 148,4 mln tonn vantazhiv [During

- 2023, Ukrzaliznytsia transported 148.4 million tons of cargo]. *Uriadovyi portal*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/protiahom-2023-roku-ukrzaliznytseiu-perevezeno-1484-mln-tonn-vantazhiv#>. [in Ukr.].
22. Eksportni zaliznychni perevezennia zmeshlysiya na 5,8% u 2023 rotsi [Export rail transportation decreased by 5.8% in 2023]. *GMK Center*. URL : <https://gmk.center.ua/infographic/eksportni-zaliznychni-perevezennya-zmeshlysiya-na-5-8-u-2023-roci/>. [in Ukr.].
23. Vantazhni zaliznychni perevezennia: pidsumky 2023 ta plany na 2024 rik [Freight rail transportation: 2023 results and plans for 2024]. *Tsentr transportnykh stratehii*. URL : https://cfts.org.ua/infographics/vantazhni_zaliznychni_perevezennya_pidsumki_2023_ta_plani_na_2024_rik. [in Ukr.].
24. «Ukrzaliznytsia» perevezla miliony pasazhyriv u 2023 rotsi: vyishla na dovoiennyi riven [«Ukrzaliznytsia» transported millions of passengers in 2023: reached the pre-war level]. *UNIAN*. URL : <https://www.unian.ua/economics/transport/kvitki-na-potyag-v-ukrzaliznici-rozpovili-skilki-pasazhiriv-perevezli-12502710.html>. [in Ukr.].
25. Froněk, J., Chlumecký, J., Vymětal, D. (2024) Travel Speed of 100 km·h⁻¹ as the Limit of Competitiveness of Railway Transport. *Transportation Research Procedia*. Vol. 77, pp. 94–100. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352146524000127>.
26. Kalinichenko, L. L., Mishchenko, M. I., Martseniuk, L. V. ta in. (2023) Analiz vplyvu rukhomoho skladu na infrastruktturni obiekty, yak faktor upravlinnia ekonomichnoiu efektyvnosti diialnosti pidpriemstv transportnoho budivnytstva [Analysis of the impact of rolling stock on infrastructure facilities as a factor in managing the economic efficiency of transport construction enterprises]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. № 8, pp. 76–82. URL : <https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/1366/1376>. [in Ukr.].
27. Martseniuk, L. V., Mishchenko, M. I., Chernova, N. S. (2020) Vyznachennia dotsilnosti zaluchennia investytsii na kontsesiini osnovi na zaliznychnomu transporti v Ukraini [Determining the expediency of attracting investments on a concession basis in railway transport in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava*. № 9, pp. 4–11. URL : http://www.economy.in.ua/pdf/9_2020/3.pdf. [in Ukr.].
28. Martseniuk, L. V., Batmanhlich, K. (2021) Ekonomichna bezpeka ukraïnskykh zaliznyts: shliakhy vykhodu z kryzy [Economic security of Ukrainian railways: ways out of the crisis]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3, pp. 297–303. [in Ukr.].
29. Martseniuk, L., Kovalenko-Marchenkova, Ye., Furfaro, R. D. (2022) Directions of integration of railway transport of Ukraine into the European railway network. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 2. № 2, pp. 96–109.
30. Hnennyi, O. M., Martseniuk, L. V., Charkina, T. Yu. ta in. (2020) Turyzm yak stratehichniy napriam rozvytku zaliznychnoho pidpriemstva [Tourism as a strategic direction of railway enterprise development] : monohrafiia. Dnipro : Dnipro. nats. un-t zalizn. transp. im. akad. V. Lazariana. 224 p. [in Ukr.].
31. Pshinko, O., Martseniuk, L., Bobyl, V., Kakhovska, O. (2019) Economic and mathematical models of development of the railway tourism. *Fifteenth Scientific and Practical International Conference «International Transport Infrastructure, Industrial Centers and Corporate Logistics»*. Vol. 67. URL : https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2019/08/shsconf_NTI-UkrSURT2019_06044.pdf.
32. Severino, A., Martseniuk, L., Curto, S., Neduzha, L. (2021) Routes Planning Models for Railway Transport Systems in Relation to Passengers' Demand. *Sustainability*. Vol. 13. Issue 16. URL : <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/16/8686>.
33. Barash, Yu. S., Charkina, T. Yu., Martseniuk, L. V. (2019) Pidvyshchennia efektyvnosti pasazhyrskykh perevezhen za rakhunok turyzmu [Increasing the efficiency of passenger transportation at the expense of tourism]. *Vahonnyi park*. № 8 (152), pp. 14–18. [in Ukr.].
34. Basovskyi, I. S., Martseniuk, L. V. (2023) Zaliznychnyi turyzm yak instrument zabezpechennia staloho rozvytku i rozumnoi mobilnosti naseleння [Railway tourism as a tool for ensuring sustainable development and reasonable mobility of the population]. *Svitovi dosiahnennia i suchasni tendentsii rozvytku turyzmu ta hotelno-restorannoho hospodarstva : materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Zaporizhzhia, 10 lyst. 2023 r.)*. *Zaporizhzhia : NU «Zaporizka politekhnika»*, pp. 399–402. [in Ukr.].
35. Pshinko, O., Charkina, T., Martseniuk, L., Orlovska, O. (2022) Hubs as a Key Tool for Improving the Quality of the Service and Development of Multimodal Passenger Traffic. *Transport Problems*. Vol. 17. Issue 1, pp. 201–214.
36. Martseniuk, L., Kandel, B. K., Kovalenko-Marchenkova, Ye. (2022) Passenger Transport Hubs: Thematic Overview. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 2. № 1, pp. 76–87.
37. Martseniuk, L. V., Nalyvaiko, L. R. (2023) «Bezbarierna Ukraina»: problemy ta perspektyvy [«Barrier-free Ukraine»: problems and prospects]. *Nove ukraïnske pravo*. № 4, pp. 82–93. [in Ukr.].
38. Martseniuk, L., Dyomin, Ye. (2021) Formation of the anti-crisis concept of increasing the strategic stability of Ukrzaliznytsia. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special Issue № 1 (113), pp. 173–181.

39. Faifer, S. M., Martseniuk, L. V. (2023) Napriamy rozvytku zaliznychnoho transportu v konteksti Yevrointehratsii [Development directions of railway transport in the context of European integration]. *Upravlinnia rozvytkom ekonomichnoho seredovyscha v umovakh hlobalnykh transformatsii : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Kharkiv, 23-25 trav. 2023 r.). Kharkiv : UIPA, pp. 302–304. [in Ukr.].

40. Hryshchuk, O. K., Slavinska, O. S., Khrutba, V. O., Sevostianova, A. V. (2023) Yevrointehratsiini protsesy pry pidhotovtsi fakhivtsiv transportnoi haluzi. Dosvid ta perspektyvy [European integration processes in the training of specialists in the transport industry. Experience and perspectives]. *Visnyk Natsionalnoho transportnoho universytetu. Seriya «Tekhnichni nauky»*. Issue 1 (55), pp. 67–78. [in Ukr.].

41. Lunardon, A., Vladimirova, D., Boucsein, B. (2023) How railway stations can transform urban mobility and the public realm: The stakeholders' perspective. *Journal of Urban Mobility*. Vol. 3. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667091723000031>.

42. Kabinet ministriv zatverdyy finansovyi plan AT «Ukrzaliznytsia» na 2024 rik z ochikuvanyim dokhodom 103,2 mlrd hrn [The Cabinet of Ministers approved the financial plan of JSC «Ukrzaliznytsia» for 2024 with an expected revenue of UAH 103.2 billion]. *UKRINFORM*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3789457-ukrzaliznytsia-planue-otrimati-ponad-100-milardiv-dohodu-nastupnogo-roku.html>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Larysa Martseniuk, Vladyslav Shnipov. Directions of sustainable development of rail transport in Ukraine. The article outlines the directions of sustainable development of railways in order to achieve sustainable development of Ukraine and the planet as a whole. It is emphasized that in the work of the department, equal attention should be paid to the development of all components of sustainable development, such as: economic, social and environmental direction. The sustainable development of railways consists of many tasks that must be implemented by the top management, among them: ensuring the safety of train traffic, economic security, the transition to environmentally friendly rolling stock, modernization of the infrastructure in accordance with global trends, taking into account the use of «green» technologies, the introduction of smart mobility, high-quality organization of social transportation, ensuring barrier-free access to railway transport facilities, reducing staff turnover, attracting young people, and others.

The volumes of cargo and passenger transportation of Ukrzaliznytsia for 2023 have been analyzed. The authors outlined the following main components of the sustainable development of railway transport in Ukraine: traffic safety, economic security, economic stability, the ecological component of the use of rolling stock, the social orientation of cargo and passenger transportation, the social responsibility of the industry management in relation to railway workers.

In order to achieve sustainable development of railways, a comprehensive approach must be applied. The management of Ukrzaliznytsia should focus on ensuring safe passenger and cargo transportation, while paying attention to the renewal of rolling stock and infrastructure in accordance with the Concept of Smart Mobility of Europe and the Strategy of Sustainable Development of Ukraine. The issue of attracting investments for the development of railways from private and foreign investors, including under concession conditions, cannot be left out of consideration, as well as the formation of a stable team, reducing staff turnover and attracting young people is an important direction of the sustainable development of railways.

Keywords: *sustainable development, railway transport, smart mobility, railway transport.*

УДК 342.722 : 342.95
DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-164-169

В'ячеслав МЕДЯНИК[©]
доктор юридичних наук
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ЧЕРЕЗ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД

Гендерна рівність є однією з ключових складових сучасного суспільства, адже вона впливає на всі аспекти життя людини, зокрема освіту, зайнятість, політику та культуру. Проте не завжди реалізація гендерної рівності виявляється ефективною через відсутність відповідних адміністративно-правових механізмів. Важливою частиною цієї дискусії є вивчення зарубіжного досвіду, оскільки він може надати цінний контекст та приклади успішних практик у цій сфері. У сучасному суспільстві питання гендерної рівності стає все більш актуальним та обговорюваним. Проте його важливість питання не обмежується лише теоретичним аспектом.

Представлено глибокий аналіз не лише теоретичних аспектів гендерної рівності, але й практичних механізмів її реалізації. Розглянуто національний та зарубіжний досвід у цій сфері, щоб виокремити найбільш ефективні стратегії та методи, котрі можна було б використовувати в українському контексті. Проаналізовано історичні засади та розвиток гендерних прав, практичні аспекти їх застосування. Акцентовано на важливості адміністративно-правових механізмів у захисті прав людини з гендерною складовою. Пріоритетно увагу викликає та перешкодам, пов'язаним із розвитком гендерної рівності, та пошуку шляхів їх подолання. Надано загальну оцінку ситуації в Україні та рекомендації для подальших дій у цій сфері.

Ключові слова: гендерна рівність, адміністративно-правові механізми, захист прав людини, гендерна політика, людиноцентризм, суспільна активність, виклики та перешкоди, національне законодавство, роль міжнародного права, перспективи розвитку.

Постановка проблеми. У сучасному світі питання гендерної рівності викликає все більший інтерес та увагу як у суспільстві, так і в науковому середовищі. Гендерна рівність визнається важливою складовою для створення справедливого та рівноправного суспільства. Проте досі багато країн стикаються з численними викликами у забезпеченні рівних прав та можливостей для жінок та чоловіків у всіх сферах життя.

Важливим кроком у досягненні гендерної рівності є використання адміністративно-правових механізмів. Ці механізми охоплюють законодавчі та адміністративні інструменти, спрямовані на захист прав та інтересів кожної особи, незалежно від її гендерної приналежності. Важливою складовою таких механізмів є забезпечення прав людини та застосування людиноцентричного підходу, що передбачає увагу до потреб та інтересів кожної конкретної особи.

Важливим є вивчення ролі адміністративно-правових механізмів у забезпеченні гендерної рівності, зокрема їхнього впливу на захист прав та свобод осіб, уникнення дискримінації на гендерній основі та стимулювання активності у сферах, де гендерна нерівність найбільш помітна.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вивченням гендерної рівності займалися такі вчені, як: О. Бакуменко, В. Боняк, О. Васильченко, А. Гаркуш, І. Грицай, О. Гузьман, О. Дрозд, Л. Кормич, В. Кононець, С. Лишанич, О. Мартиненко, Л. Наливайко, А. Орешкова, А. Політова, Н. Полішко, Л. Сірко, О. Смірнова, К. Степаненко, В. Чернея, О. Ядловська та ін.

Метою статті є дослідження ролі адміністративно-правових механізмів у забезпеченні гендерної рівності, зокрема їхнього впливу на захист прав та свобод осіб, уникнення дискримінації на гендерній основі та сприяння активності у сферах, де гендерна нерівність є проблемою. Також поставлено за мету проаналізувати теоретичні

засади та практичну реалізацію адміністративно-правових механізмів у різних країнах, зокрема в Україні, а також виявити виклики та перспективи подальшого розвитку в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні основи гендерної рівності становлять ключовий елемент розуміння та впровадження заходів щодо забезпечення гендерної рівності в суспільстві. Гендерна рівність ґрунтується на принципах рівності прав і можливостей для всіх осіб, незалежно від їхньої гендерної приналежності, та передбачає визнання і захист прав кожної людини, незалежно від її гендера чи соціального статусу.

Україна, як і багато інших країн, долучилася до міжнародних зусиль у галузі забезпечення гендерної рівності [1, с.102–109], визнаючи її важливість для сталого соціального розвитку. Основні теоретичні концепції гендерної рівності охоплюють рівність прав та можливостей для жінок і чоловіків, усунення усіх форм дискримінації на гендерній основі, а також створення умов для вирівнювання соціальних стереотипів і ролей.

Гендерна рівність також передбачає визнання та підтримку різноманітності гендерних ідентичностей та відмову від усіляких форм примусового уподобання. Це означає, що всі особи мають право на вільний вибір своєї гендерної самоідентифікації та вираження своєї гендерної особистості без будь-яких обмежень чи перешкод.

У світлі цих теоретичних принципів Україна в останні роки зосереджує увагу на розвитку законодавства та політик, спрямованих на забезпечення гендерної рівності. Одним із таких зусиль є реформування адміністративно-правових механізмів з метою вирішення проблем гендерної дискримінації та підтримки гендерних прав людини.

Теоретичні основи гендерної рівності є фундаментальними принципами, що покладені в основу будь-яких дій та заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей для всіх осіб, незалежно від їхньої гендерної ідентичності [2, с. 233–235]. У контексті України, гендерна рівність означає визнання та захист прав жінок, чоловіків та осіб з іншими гендерними ідентичностями на всіх рівнях суспільства.

Одним із ключових аспектів теоретичних основ гендерної рівності є визнання гендерної соціальної конструкції, що розглядається як соціально формоване уявлення про гендерні ролі, взяті в культурному, історичному та соціальному контексті. Це означає, що гендерні ролі та стереотипи не є природженими, а формуються та змінюються залежно від соціальних умов та контексту.

Крім того, гендерна рівність передбачає визнання та усунення всіх форм дискримінації на гендерній основі. Це охоплює не лише принципи рівності перед законом та рівні можливості для всіх гендерних груп, але й активну протидію стереотипам, упередженням та нерівностям, що можуть існувати в інституційних та культурних практиках суспільства.

Україна, як країна-член ООН та Європейського Союзу, зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів у галузі гендерної рівності, забезпечувати відповідність свого законодавства та політик міжнародним нормам та конвенціям, що захищають права та свободи людини незалежно від її гендера.

Адміністративно-правові механізми захисту прав людини в Україні охоплюють широкий спектр інструментів та організаційних структур, спрямованих на гарантування і захист прав та свобод громадян, зокрема прав у галузі гендерної рівності [3, с. 121–125].

Одним із ключових адміністративно-правових механізмів є наявність спеціалізованих органів та установ, таких як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, котрі відповідають за моніторинг, захист та просування прав людини в країні. Ці органи відіграють важливу роль у контролі за дотриманням гендерної рівності та запобіганні порушенням у цій сфері.

До інших адміністративно-правових механізмів захисту прав людини в Україні належать спеціальні комітети та служби, що відповідають за вирішення конкретних питань у сфері гендерної рівності, наприклад, Комітет з питань гендерної політики, що функціонує при Кабінеті Міністрів України [4].

Додатковим адміністративно-правовим механізмом є законодавче забезпечення прав людини, включно з прийняттям та ратифікацією міжнародних конвенцій та угод, що стосуються гендерної рівності, а також розробкою та впровадженням національних законодавчих актів, спрямованих на захист прав та свобод громадян незалежно від їхньої гендерної приналежності.

Окрім того, адміністративно-правові механізми захисту прав людини

охоплюють і механізми забезпечення доступу до правосуддя та правової допомоги, що дозволяють громадянам ефективно захищати свої права у випадках порушень.

Загалом адміністративно-правові механізми захисту прав людини в Україні відіграють важливу роль у забезпеченні гендерної рівності та захисті прав громадян, сприяючи створенню справедливого та рівного суспільства.

Гендерна рівність у міжнародному праві визнається ключовим принципом, що підтримується численними міжнародними договорами, конвенціями та угодами. Багато міжнародних організацій, таких як ООН та Європейський Союз, приділяють значну увагу просуванню гендерної рівності за допомогою адміністративно-правових механізмів.

Наприклад, в ООН гендерна рівність розглядається як пріоритетний напрям діяльності, існують спеціальні органи та програми, спрямовані на зміцнення ролі жінок у суспільстві та захист їхніх прав. Міжнародні документи, такі як Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [5] та Пекінська декларація [6], визначають правові стандарти щодо гендерної рівності та закликають держави-учасниці приймати відповідні законодавчі акти та заходи.

У Європейському Союзі гендерна рівність є однією з основних цілей, що прописана в Європейській соціальній хартії та інших правових актах. Європейська комісія та інші органи активно просувають політики та програми, спрямовані на забезпечення рівних можливостей та захист прав жінок і чоловіків у всіх сферах життя.

Важливим аспектом гендерної рівності у міжнародному праві є механізми моніторингу та звітності, що дозволяють відстежувати виконання державами своїх зобов'язань щодо гендерної рівності. Серед таких механізмів слід назвати звіти держав-учасниць перед міжнародними органами, регулярні огляди та оцінки ситуації щодо гендерної рівності у різних країнах.

У світлі цих міжнародних стандартів та механізмів держави, зокрема і Україна, зобов'язані розробляти та впроваджувати адміністративно-правові заходи, спрямовані на забезпечення гендерної рівності у всіх сферах суспільного життя [7, с. 201–212].

Гендерна рівність у національному законодавстві України є важливим принципом, що визнається та підтримується в різних сферах суспільного життя. Україна приділяє значну увагу забезпеченню рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків, а також боротьбі з усіма формами дискримінації на ґрунті статі.

Національне законодавство України містить численні норми, спрямовані на захист прав жінок і чоловіків та забезпечення гендерної рівності [8]. Зокрема, Конституція України визначає принципи рівності та недопущення дискримінації за ознаками статі, а також забороняє будь-яку форму насильства над жінками та чоловіками.

До законодавчих актів, що регулюють питання гендерної рівності в Україні, належать закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Ці закони містять норми, що гарантують права на освіту, працю, соціальний захист, а також захист від будь-якої форми насильства.

Окрім цього, в Україні діє низка інших нормативно-правових актів, що регулюють питання гендерної рівності, зокрема у сфері праці, сімейних відносин, освіти та інших сферах життя. Таке законодавство сприяє побудові справедливого та рівноправного суспільства, де кожна людина, незалежно від статі, має однакові можливості та права.

Гендерна політика та адміністративні механізми відіграють ключову роль у захисті прав людини в Україні. Гендерна політика спрямована на забезпечення рівних прав та можливостей для всіх громадян, незалежно від їхньої статі, і охоплює широкий спектр питань, зокрема: освіту, працю, здоров'я, сімейні відносини, участь у політичному та громадському житті.

Адміністративно-правові механізми, у свою чергу, забезпечують реалізацію гендерної політики на практичному рівні шляхом: розробки та впровадження програм і проєктів, спрямованих на підвищення свідомості про гендерні проблеми, розвитку інструментів моніторингу та оцінки ефективності заходів, а також створення механізмів доступу до правосуддя для постраждалих від гендерної дискримінації.

Україна активно працює над розвитком та вдосконаленням адміністративних

механізмів для захисту прав людини, зокрема в гендерній сфері. Державні органи та неурядові організації спільно впроваджують заходи з підвищення гендерної свідомості, підтримки жінок у сфері праці та бізнесу, освіти, науки, культури, а також боротьби з насильством на ґрунті статі.

Гендерна політика та адміністративні механізми не лише допомагають захищати права конкретних індивідів, а й сприяють побудові справедливого та рівноправного суспільства, де кожна людина має можливість реалізувати свої потенціали, незалежно від статевої належності.

Людиноцентричний підхід у правових механізмах гендерної рівності передбачає активне врахування індивідуальних потреб, інтересів і прав кожної людини, незалежно від її статі. У контексті України це означає розробку і впровадження законодавчих та адміністративних заходів, спрямованих і на захист прав індивідуально, а не виключно на захист певних груп чи категорій осіб.

Людиноцентричний підхід передбачає створення умов для рівного доступу до правосуддя, освіти, охорони здоров'я та інших соціальних послуг для всіх громадян, без будь-якої дискримінації. Це означає прийняття законів і політичних стратегій для забезпечення відповідності законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини, зокрема у гендерній сфері.

Ключовим аспектом людиноцентричного підходу є активна участь суспільства та громадських організацій у процесі прийняття рішень та моніторингу їх реалізації. Це забезпечує більш ефективне впровадження політик та програм, орієнтованих на захист прав та інтересів усіх громадян, зокрема у сфері гендерної рівності.

Україна зосереджує зусилля на розвитку та підтримці людиноцентричного підходу у своїй правовій системі, що сприяє побудові справедливого, відкритого та рівноправного суспільства для всіх його членів.

Практична реалізація адміністративно-правових механізмів для забезпечення гендерної рівності в Україні відбувається за допомогою різноманітних заходів, спрямованих на покращення стану рівноправ'я між чоловіками та жінками у всіх сферах життя [9, с. 61–66]. Одним із ключових інструментів є прийняття та впровадження законів і положень, що гарантують рівні можливості та захист від дискримінації на гендерній основі.

Уряд України активно сприяє створенню умов для рівного доступу до освіти, ринку праці, медичних послуг та інших сфер життя. Це здійснюється шляхом прийняття законів про гендерну рівність, розробки програм та стратегій із підтримки жінок у бізнесі, підвищення жіночої представленості у владі та політиці [10, с.25–29].

Крім того, в Україні проводяться навчальні та інформаційні кампанії щодо гендерної рівності, спрямовані на підвищення усвідомлення суспільством проблеми дискримінації та насильства на гендерній основі. Такі заходи сприяють формуванню толерантного та рівноправного суспільства.

Важливою складовою практичної реалізації адміністративно-правових механізмів є також моніторинг і контроль за їх виконанням. Уряд і громадські організації активно співпрацюють у цьому напрямі, впроваджуючи системи звітності та оцінки ефективності заходів щодо гендерної рівності.

Загалом практичне функціонування адміністративно-правових механізмів для забезпечення гендерної рівності в Україні спрямоване на створення справедливого та рівноправного суспільства, в якому кожна людина має можливість реалізувати свої права та потенціал, незалежно від статі.

На шляху до гендерної рівності через адміністративно-правові механізми України існує низка викликів та перешкод, котрі необхідно подолати для досягнення цієї мети. Однією з основних перешкод є недостатня усвідомленість суспільства та владних структур щодо важливості гендерної рівності та необхідності впровадження відповідних правових механізмів.

Слід також зазначити, в Україні існує проблема недостатньої законодавчої бази та ефективного виконання законів у сфері гендерної рівності. Подекуди законодавство є неоднозначним або не забезпечує достатнього захисту прав жінок і чоловіків на практиці через недостатню реалізацію.

Ще однією важливою проблемою є недостатній рівень фінансування програм та заходів із підтримки гендерної рівності. Бюджетні обмеження ускладнюють впровадження необхідних програм та проєктів для забезпечення рівних можливостей

для всіх громадян.

Крім того, існують культурні та соціальні стереотипи, що перешкоджають досягненню гендерної рівності. Традиційні уявлення про ролі чоловіків і жінок можуть стати перепоною для прийняття та реалізації прогресивних правових механізмів.

Одним із важливих викликів є також нестача кваліфікованих кадрів та експертів із питань гендерної рівності у владних структурах та в громадських організаціях.

Усунення цих викликів та перешкод вимагає спільних зусиль уряду, громадськості та міжнародних організацій із метою забезпечення ефективного впровадження адміністративно-правових механізмів у сфері гендерної рівності в Україні.

Перспективи розвитку адміністративно-правових механізмів для забезпечення гендерної рівності в Україні є багатообіцяючими та відкривають широкі можливості для подальшого покращення ситуації у цій сфері. Однією з головних перспектив є посилення усвідомленості суспільства та владних структур щодо важливості гендерної рівності та необхідності впровадження ефективних правових механізмів.

Реформування в галузі законодавства та інституційної підтримки гендерної рівності може допомогти створенню більш сприятливого середовища для розвитку адміністративно-правових механізмів. Вдосконалення законодавства, що враховуватиме конкретні потреби та права жінок і чоловіків, може забезпечити більш ефективний захист прав людини та сприяти побудові більш справедливого суспільства.

Розширити доступ до юридичної допомоги та підтримки для осіб, які стикаються з дискримінацією на ґрунті статі, дозволяє збільшення ефективності адміністративно-правових механізмів. Важливо також розвивати освітні програми з питань гендерної рівності серед населення та фахівців у сфері права.

Подальший розвиток міжнародного співробітництва та обмін досвідом між країнами може допомогти Україні впроваджувати кращі практики забезпечення гендерної рівності через адміністративно-правові механізми. Таке співробітництво дозволяє вивчати інноваційні підходи та адаптувати їх до власних потреб та умов.

Отже, перспективи розвитку адміністративно-правових механізмів для забезпечення гендерної рівності в Україні потребують системних та узгоджених дій із боку уряду, громадськості та міжнародних партнерів.

Висновки. У висновку зазначимо, що гендерна рівність у сучасному світі визнається важливим елементом забезпечення прав людини та розвитку суспільства. Адміністративно-правові механізми стають ключовим інструментом для забезпечення гендерної рівності, оскільки вони дозволяють впливати на законодавство, політику та практику в цій сфері.

Проведений аналіз теоретичних основ, механізмів захисту прав людини, міжнародного та національного законодавства, практичної реалізації та викликів на шляху до гендерної рівності засвідчив потребу в удосконаленні законодавства, забезпеченні доступу до юридичної допомоги та підтримки, розвитку освітніх програм та сприянні міжнародному співробітництву.

Основним висновком є те, що для досягнення гендерної рівності необхідно посилювати роль адміністративно-правових механізмів у сфері захисту прав людини шляхом здійснення системних змін у законодавстві, вдосконалення практики реалізації прав та сприяння активності громадян.

Список використаних джерел

1. Камінська Н., Свешнікова М. Діяльність міжнародних організацій у сфері забезпечення гендерної рівності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 102–109.

2. Наливайко Л., Ковбаса Ю. Поняття гендерної рівності. *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування: матеріали наук. семінару* (м. Дніпро, 9 груд. 2016 р.). Дніпро, 2017. С. 233–235.

3. Свиридюк Н., Цюприк Н. Принципи адміністративно-правового регулювання у сфері гендерної політики держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 121–125.

4. Гендерна рівність. *Національна соціальна сервісна служба України*. URL : <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist>.

5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

6. Пекінська декларація від 15.09.1995. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text.

7. Bowman K., Sweetman C. International gender monitoring. *Gender & development*. 2014. No. 22. P. 201–212.
8. Розвиток гендерного законодавства. *Міністерство юстиції*. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_11921.
9. Наливайко Л., Марценюк Л. Права жінок та гендерна рівність в Україні: проблеми теорії та практики. *Приватне та публічне право*. 2022. С. 61–66.
10. Наливайко І. Теоретико-правові проблеми імплементації в Україні ст. 37 Стамбульської конвенції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 25–29.

Надійшла до редакції 29.05.2024
Прийнято до опублікування 06.06.2024

References

1. Kaminska, N., Svieshnikova, M. (2020) Diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii u sferi zabezpechennia hendernoї rıvnosti [Activities of international organizations in the field of ensuring gender equality]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 102–109. [in Ukr.].
2. Nalyvaiko, L., Kovbasa, Yu. (2017) Poniattia hendernoї rıvnosti [The concept of gender equality]. *Aktualni problemy derzhavotvorennia, pravotvorennia ta pravozastosuvannia : materialy nauk. seminaru* (m. Dnipro, 9 hrud. 2016 r.). Dnipro, pp. 233–235. [in Ukr.].
3. Svyrydiuk, N., Tsiupryk, N. (2017) Pryntsypy administratyvno-pravovoho rehuliuвання u sferi hendernoї polityky derzhavy [Principles of administrative and legal regulation in the field of state gender policy]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*. № 3, pp. 121–125. [in Ukr.].
4. Genderna rıvnist [Gender equality]. *Natsionalna sotsialna servisna sluzhba Ukrainy*. URL : <https://nssu.gov.ua/genderna-rıvnist>. [in Ukr.].
5. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhınok [United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women] vid 18.12.1979. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text. [in Ukr.].
6. Pekinska deklaratsiia [Beijing Declaration] vid 15.09.1995. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text. [in Ukr.].
7. Bowman, K., Sweetman, C. (2014) International gender monitoring. *Gender & development*. No. 22, pp. 201–212.
8. Rozvytok hendernoho zakonodavstva [Development of gender legislation]. *Ministerstvo yustytzii*. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_11921. [in Ukr.].
9. Nalyvaiko, L., Martseniuk, L. (2022) Prava zhınok ta henderna rıvnist v Ukraini: problemy teorii ta praktyky [Women's rights and gender equality in Ukraine: problems of theory and practice]. *Pryvatne ta publichne pravo*, pp. 61–66. [in Ukr.].
10. Nalyvaiko, I. (2022) Teoretyko-pravovi problemy implementatsii v Ukraini st. 37 Stambul'skoi konventsii [Theoretical and legal problems of implementation in Ukraine of Art. 37 of the Istanbul Convention]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. № 3, pp. 25–29. [in Ukr.].

ABSTRACT

V'iacheslav Medianyuk. Ensuring gender equality through administrative and legal mechanisms and a people-centered approach. Gender equality is one of the key components of modern society, as it affects all aspects of human life, including education, employment, politics and culture. However, the implementation of gender equality is not always effective due to the lack of appropriate administrative and legal mechanisms. An important part of this discussion is the study of foreign experience, as it can provide valuable context and examples of successful practices in this area. In modern society, the issue of gender equality is becoming more and more relevant and discussed. However, the importance of this issue is not limited to the theoretical aspect. The article offers an in-depth analysis of not only the theoretical aspects of gender equality, but also the practical mechanisms of its implementation. Not only national experience, but also foreign experience in this area was considered in order to single out the most effective strategies and methods that could be used in the Ukrainian context. The historical foundations and development of gender rights are analysed, the practical aspects of their application are considered, paying attention to the importance of administrative and legal mechanisms in the protection of human rights with a gender component. In addition, we discuss the challenges and obstacles faced by the development of gender equality through administrative and legal mechanisms and try to find ways to overcome them. We also provide a general assessment of the situation in Ukraine and recommendations for further actions in this area. The purpose of the article is to create effective mechanisms that will contribute to ensuring gender equality in Ukraine and contribute to the creation of a fair and equal society.

Keywords: *gender equality, administrative and legal mechanisms, protection of human rights, gender policy, people-centeredness, social activism, challenges and obstacles, national legislation, the role of international law, development prospects.*

УДК 342.9
DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-170-175

Світлана НІЩИМНА ©
доктор юридичних наук, професор
(Пенітенціарна академія України,
м. Чернігів, Україна)

ЮРИДИЧНІ ДОКУМЕНТИ, ЩО СУПРОВОДЖУЮТЬ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ТЕХНОГЕННОЇ ТА ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ

Висвітлено питання юридичних документів, що супроводжують контрольно-наглядову діяльність у сфері техногенної та пожежної безпеки. Запропоновано авторські підходи до класифікації юридичних документів, пов'язаних із державним наглядом (контролем) у зазначеній сфері (залежно від етапу здійснення контрольно-наглядової діяльності, на якому створено документ; з огляду на суб'єкт, від якого походять юридичні документи; залежно від характеру інформації, котру містять документи – нормативні документи; інтерпретаційні документи нормативного або індивідуального характеру; акти застосування права (індивідуально-правові акти); акти реалізації прав та обов'язків; документи, спрямовані на фіксацію юридичних фактів). Детально проаналізовано такі юридичні документи, як наказ про проведення перевірки, припис про усунення порушень, акт перевірки.

Ключові слова: державний нагляд (контроль), державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки, права суб'єктів, щодо яких здійснюється державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки, заходи державного нагляду (контролю), юридичні документи, акт перевірки.

Постановка проблеми. Роль і значення документів у сучасному світі важко переоцінити, оскільки існування соціальної системи неможливе без інформаційних комунікацій, котрі зазвичай об'єктивізуються в задокументованій інформації. За допомогою документів здійснюється переважна більшість процесів у сферах управлінської, економічної та інших видів діяльності. Серед різноманітності документів особливу роль відіграють юридичні документи, що містять ту чи іншу правову інформацію і породжують відповідні юридично значущі наслідки. У ході реалізації своїх повноважень органи виконавчої влади та їх посадові особи здійснюють різні функції державного управління, включно з контрольно-наглядовими, створюючи при цьому безліч документів, кожен із яких відрізняється своїм призначенням, структурою, порядком прийняття. Безперечно, одним із напрямів діяльності, що супроводжується створенням юридичних документів, є діяльність зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки.

Кожен юридичний документ, що використовується в ході контрольно-наглядової діяльності у сфері техногенної та пожежної безпеки, завжди має визначене юридичне значення як для контролюючого органу, так і для суб'єкта, щодо якого такий нагляд (контроль) здійснюється, оскільки породжує певні юридичні наслідки або підтверджує обставини, яким надається статус юридично значущих дій.

Дослідження юридичних документів, що супроводжують контрольно-наглядову діяльність у сфері техногенної та пожежної безпеки, становить інтерес як у теоретичному, так і в практичному сенсі, адже дозволяє усвідомити правову природу того чи іншого документа, його відмінні ознаки, призначення, співвідношення виду та форми з його змістом, юридичні наслідки, порядок оскарження та багато іншого. За справедливим твердженням О. Гиляки, необхідність вивчення юридичних документів обумовлюється тим, що саме в них відбиваються і всі елементи змісту юридичної практики (права та обов'язки, відповідальність, дії учасників правових відносин; результати цих дій; прийоми, засоби та способи їх досягнення; допущені помилки й порушення), і її процедурно-процесуальні форми (власне етапи роботи з юридичними

документами, юридичні процеси, процедури щодо прийняття рішень, правові режими) [2, с. 10], що цілком відповідає сутності державного нагляду (контролю).

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Зазначимо, що окремі види юридичних документів вивчаються різними галузями юриспруденції: так, у теорії права вивчаються нормативно-правові акти, індивідуально-правові акти, акти тлумачення норм права, нормативно-правові договори (зокрема, їх досліджували Н. Бабірецька, О. Гиляка, О. Мурашин, О. Сидоренко), в адміністративному праві – адміністративні акти, адміністративні договори тощо, процесуально-правовими науками – заяви по суті справи, заяви з процесуальних питань, судові рішення, документи як письмові докази тощо.

Водночас існує і об'єктивна потреба проведення міждисциплінарного дослідження юридичних документів, що супроводжують державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки, що і визначає мету представленої роботи.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, документуванням опосередковуються усі етапи здійснення контрольної-наглядової діяльності у сфері техногенної та пожежної безпеки. Відповідно, залежно від етапу створення можна виокремити такі види юридичних документів, що супроводжують контрольну-наглядову діяльність у сфері техногенної та пожежної безпеки:

1) документи про планування заходів державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки (річні плани проведення заходів державного нагляду (контролю) та план проведення комплексних заходів державного нагляду (контролю));

2) документи, що складаються в ході проведення та за результатами заходів державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки (зокрема, накази, посвідчення на проведення заходу державного нагляду (контролю), акти перевірки додержання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, приписи тощо).

За суб'єктом, від якого виходять юридичні документи, що супроводжують контрольну-наглядову діяльність у сфері техногенної та пожежної безпеки, останні поділяються на:

– такі, що створені органом державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки;

– такі, що створені суб'єктами, стосовно яких державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки здійснюється.

Для цілей нашого дослідження залежно від характеру інформації юридичні документи можна поділити на такі основні групи:

– нормативні документи – акти правотворчості компетентних органів, що містять юридичні норми;

– інтерпретаційні документи нормативного або індивідуального характеру – акти офіційного тлумачення, що містять роз'яснення;

– акти застосування права (індивідуально-правові акти) – державно-владні акти, що виражають індивідуально-правову діяльність компетентних органів;

– акти реалізації прав та обов'язків – акти-документи, що виражають автономні рішення окремих осіб, правомірні дії;

– документи, спрямовані на фіксацію юридичних фактів.

За позицією, представленою О. Дергілювою, перші чотири групи документів, окреслені в останній класифікації, охоплюються поняттям «правові акти-документи» [3, с. 4], тоді як документи, направлені на фіксацію юридичних фактів, до таких не належать.

Така класифікація цілком прийнятна для дослідження юридичних документів, що супроводжують контрольну-наглядову діяльність у сфері техногенної та пожежної безпеки. Проведений нами аналіз норм Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» засвідчує, що в останньому згадуються юридичні документи всіх представлених груп. З іншого боку, державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки є правозастосовною діяльністю, а отже, нормативні юридичні документи у процесі її здійснення не створюються, а реалізуються. При цьому такі документи можуть стосуватися встановлення як власне вимог техногенної та пожежної безпеки, дотримання яких інспектується, так і правил, за якими такий державний нагляд (контроль) здійснюється.

Що стосується документів інтерпретаційного характеру (містять результати тлумачення правових норм), якими супроводжується здійснення державного нагляду

(контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки, то, очевидно, вони можуть створюватися у процесі надання консультативної підтримки суб'єктів, щодо яких здійснюється державний нагляд (контроль), котра може стосуватися як вимог законодавства щодо забезпечення техногенної та пожежної безпеки, так і питань здійснення державного нагляду (контролю). Згідно з положеннями абз. 2 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» такі консультації можуть бути загальними (стосуватися невизначеного кола суб'єктів господарювання) або індивідуальними (стосуватися конкретного суб'єкта господарювання) [5]. Зазначимо, що законодавець дає найменування документа, що створюється в результаті надання таких роз'яснень – письмові консультації. Їхнє юридичне значення полягає в тому, що підконтрольний суб'єкт може посилатися на надані консультації (незалежно від того, були вони загальними чи індивідуальними) для доведення правомірності своєї поведінки. До того ж узгодження поведінки підконтрольного суб'єкта з наданою консультацією вважається перешкодою для притягнення останнього до відповідальності.

Такі документи, зокрема, як наказ про проведення перевірки, припис про усунення порушень вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, річний план проведення заходів державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки є актами застосування норм права. Зупинимося на характеристичі деяких із таких юридичних документів.

Так, Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» відносить наказ про проведення перевірки до розпорядчих документів органів державного нагляду (контролю). По суті цей документ є дорученням керівника органу державного нагляду, відданим посадовій особі такого органу про проведення перевірки. У згаданому розпорядчому документі вказується найменування суб'єкта господарювання, щодо якого буде здійснюватися захід, та предмет перевірки (ч. 1 ст. 7 зазначеного закону). Слід також зауважити, що цим законом визначено вичерпний перелік відомостей, що містяться у розпорядженні про проведення перевірки, жодна з яких не передбачає покладання на особу, що перевіряється, будь-яких обов'язків (хоча, з огляду на аналіз інших положень названого закону, такий висновок є передчасним, адже саме видання наказу, у поєднанні з іншими юридичними фактами, є підставою для виникнення у такої особи обов'язку допускати посадові особи органу державного нагляду (контролю) до здійснення заходів державного нагляду (контролю)). Не слід залишати поза увагою і те, що адміністративний орган, котрий проводить перевірку, не має обов'язку попереднього направлення наказу про проведення перевірки особі, яка перевіряється. Крім того, ані сам наказ, ані його копія взагалі цій особі не вручаються. Таким чином, законодавець наголошує на спрямованості цього юридичного документа не на суб'єкт, стосовно якого перевірка здійснюється, а на посадову особу адміністративного органу, якому він адресований.

Натомість відповідно до ч. 2 ст. 7 згаданого закону саме на підставі наказу оформляється посвідчення на проведення заходу державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки, що підписується керівником органу державного нагляду (контролю) або його заступником із зазначенням прізвища, ім'я та по батькові і засвідчується печаткою. Вимоги щодо змісту такого документа визначені ч. 3 ст. 7 закону (де вказується, що посвідчення містить інформацію про номер і дату наказу, на виконання якого здійснюється захід), а його форма затверджена наказом МВС України № 22 від 17.01.2019 [4].

Необхідно зазначити, що згідно з вимогами закону безпосередньо перед початком здійснення заходу державного нагляду (контролю) посадові особи органу державного нагляду (контролю) зобов'язані пред'явити керівнику суб'єкта або уповноваженій ним особі посвідчення та службове посвідчення, що засвідчує посадову особу органу державного нагляду (контролю), і надати його копію. Таким чином, цей документ спрямований саме на суб'єкт перевірки. При цьому посвідчення на проведення заходу державного нагляду (контролю) не є первинним документом, з якого починається перевірка, цей документ завжди вторинний і впливає з головного основоположного юридичного факту.

Крім того, орган державного нагляду (контролю) надсилає підконтрольним суб'єктам або вручає особисто під розписку повідомлення про проведення планових заходів, при неодержанні якого суб'єкт має право не допускати посадову особу до

здійснення заходу.

Обов'язковість попереднього повідомлення підконтрольного суб'єкта про проведення планової перевірки та вручення йому копії посвідчення гарантують суб'єкту, щодо якого здійснюється державний нагляд (контроль), можливості контролю подальших дій перевіряючої особи з проведення перевірки, а метою надання таких документів є інформування суб'єкта про підстави перевірки, її цілі, завдання, строки проведення тощо.

Що ж стосується такого юридичного документа, як припис, то він є обов'язковою для виконання у визначені строки письмовою вимогою посадової особи органу державного нагляду (контролю) підконтрольному суб'єкту щодо усунення порушень вимог законодавства [5], а отже, безумовно, такий юридичний документ є підставою для виникнення у підконтрольного суб'єкта обов'язків.

Завершають систему юридичних документів, що належать до правових актів, пов'язаних із реалізацією прав та обов'язків, що передбачені законодавством про державний нагляд (контроль) у сфері техногенної та пожежної безпеки, згідно з положеннями Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», письмова заява про здійснення заходу державного нагляду (контролю) за бажанням суб'єкта, запит на надання консультації.

Численну групу складають документи, що фіксують юридичні факти: протокол про адміністративне правопорушення, складений за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю), акт щодо дотримання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, акт щодо неможливості здійснення заходу державного нагляду (контролю), повідомлення про усунення підконтрольним суб'єктом усіх встановлених порушень та інші документи, котрі, як уже зазначалося вище, не визнаються правовими актами.

Слід звернути увагу, що питання визначення правового статусу акта перевірки не набули належного розвитку в науці адміністративного права, однак мають практичну цінність, оскільки допоможуть визначитися з можливістю підконтрольного суб'єкта оскаржити результати контрольних дій посадових осіб органу державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки, що формалізовані саме в акті перевірки.

Проблематика цього питання демонструє можливість моделювання двох полярних підходів щодо його вирішення, перший із яких визнає можливість захисту в суді своїх прав та законних інтересів шляхом оскарження акта перевірки, тоді як другий – заперечує.

Наріжний камінь наукових досліджень, а також подальшого аналізу відповідних норм національного законодавства у контексті визначення правової природи акта перевірки полягає у вирішенні питання про те, чи зачіпає цей документ права та законні інтереси підконтрольного суб'єкта.

На нашу думку, акт перевірки не є предметом оскарження в судових органах, оскільки він призначений для оформлення результатів перевірки і сам собою не породжує змін у правах та обов'язках підконтрольних суб'єктів, не тягне для них жодних правових наслідків і є лише підставою для ухвалення відповідного рішення щодо них. Дійсно, акт перевірки доцільно кваліфікувати як похідний письмовий документ, що формулює свого роду претензії щодо порушення вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки до підконтрольного суб'єкта. У ньому може лише фіксуватися позиція контролюючого органу в особі інспекторів, що проводять перевірки, щодо того, які вимоги законодавства порушені.

У принципі підконтрольний суб'єкт, який не заперечує позицію перевіряючих, може усунути виявлені порушення лише на підставі інформації, що міститься в акті перевірки, але безпосередньо акт перевірки не зобов'язує робити це. Таке розуміння природи цього документа, зокрема, означає, що він не може бути предметом самостійного оскарження з визнанням його незаконним. Не заперечуємо, що складання акта перевірки може супроводжуватися грубими порушеннями встановлених законом вимог до організації та проведення перевірок, – у такому разі на подібний документ підконтрольним суб'єктом можуть бути подані заперечення, котрі, очевидно, можуть бути враховані під час прийняття підсумкового правозастосовного акта уповноваженою публічною особою.

Як наголошується в науковій літературі і з чим цілком погоджуємося,

важливими є не лише зміст та форма документів, що супроводжують контрольно-наглядову діяльність у сфері техногенної та пожежної безпеки, але й порядок їх прийняття, доведення до адресатів (оприлюднення, надсилання, вручення) – тільки у разі дотримання відповідних процедур той чи інший юридичний документ може стати підставою для виникнення, зміни, припинення відносин контролю між суб'єктом владних повноважень та суб'єктом господарювання [1, с. 39].

Висновки. На підставі викладеного можна дійти висновку, що у положеннях Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» згадуються всі різновиди юридичних документів, що супроводжують контрольно-наглядову діяльність у сфері техногенної та пожежної безпеки: нормативні документи; інтерпретаційні документи нормативного або індивідуального характеру; акти застосування права (індивідуально-правові акти); акти реалізації прав та обов'язків; документи, спрямовані на фіксацію юридичних фактів. Дослідження різновидів таких юридичних документів дозволяє усвідомити їхню правову природу, характерні ознаки, призначення, юридичні наслідки, котрі вони породжують, можливість оскарження, тож результати такого дослідження можуть бути використані у правозастосовній діяльності, а також стати підґрунтям для подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел

1. Бевз С. І. Акти реалізації адміністративно-правових норм у механізмі адміністративно-правового регулювання державного управління господарською діяльністю. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 35–42.
2. Гиляка О. С. До питання історії юридичного документа. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 34. Т. 1. С. 7–11.
3. Дергільова О. Г. Правові акти: поняття, класифікація та соціальне призначення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 3–8.
4. Про затвердження уніфікованої форми акта, складеного за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю) щодо дотримання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, та інших форм розпорядчих документів : наказ МВС України від 17.01.2019 № 22. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0073-19#Text>.
5. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 05.04.2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16/>.

References

1. Bevez, S. I. (2019) Akty realizatsii administratyvno-pravovykh norm u mekhanizmi administratyvno-pravovoho rehuliuвання derzhavnoho upravlinnia hospodarskoiu diialnistiu [Acts of implementation of administrative and legal norms in the mechanism of administrative and legal regulation of state management of economic activity]. *Pravova pozytsiia*. № 2 (23), pp. 35–42. [in Ukr.].
2. Hyliaka, O. S. (2015) Do pytannia istorii yurydychnoho dokumenta [To the question of the history of the legal document]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. № 34, pp. 7–11. [in Ukr.].
3. Derhilova, O. H. (2016) Pravovi akty: poniattia, klasyfikatsiia ta sotsialne pryznachennia [Legal acts: concept, classification and social purpose]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*. № 3, pp. 3–8. [in Ukr.].
4. Pro zatverdzhennia unifikovanoi formy akta, skladenoho za rezultatamy provedennia planovoho (pozaplanovoho) zakhodu derzhavnoho nahliadu (kontroliu) shchodo dotrymanna subiekтом hospodariuvannia vymoh zakonodavstva u sferi tekhnogennoi ta pozhezhnoi bezpeky, ta inshykh form rozporiadchykh dokumentiv [On the approval of the unified form of the act, drawn up as a result of the planned (unplanned) measure of state supervision (control) regarding compliance by the business entity with the requirements of legislation in the field of man-made and fire safety, and other forms of administrative documents] : nakaz MVS Ukrainy vid 17.01.2019 № 22. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0073-19#Text>. [in Ukr.].
5. Pro osnovni zasady derzhavnoho nahliadu (kontroliu) u sferi hospodarskoi diialnosti [On basic principles of state supervision (control) in the sphere of economic activity] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16/>. [in Ukr.].

*Надійшла до редакції: 27.05.2024
Прийнято до опублікування 04.06.2024*

ABSTRACT

Svitlana Nishchymna. Legal documents accompanying control and supervision activities in the field of man-made and fire safety. The article highlights the issue of legal documents accompanying control and supervision activities in the field of man-made and fire safety. The author's

approaches to the classification of legal documents related to state supervision (control) in the specified field are proposed. Thus, depending on the stage of control and supervision activities at which the document was created, the following types of legal documents are distinguished that accompany control and supervision activities in the field of man-made and fire safety: documents on the planning of state supervision (control) measures in the field of man-made and fire safety (annual plans for carrying out state supervision (control) measures and a plan for carrying out comprehensive state supervision (control) measures; documents drawn up in the course of and as a result of state supervision (control) measures in the field of man-made and fire safety. By the subject, from which legal documents originate, the author divided them into those created by the body of state supervision (control) in the field of man-made and fire safety, and those created by subjects in respect of which state supervision (control) in the field of man-made and fire safety is carried out. For the purposes of this study, depending on the nature of the information, legal documents are divided into the following main groups: normative documents – acts of law-making by competent bodies containing legal norms; interpretative documents of a normative or individual nature – acts of official interpretation containing explanations; acts of application of law (individual legal acts) – acts of state power expressing the individual legal activity of competent bodies; acts of realization of rights and obligations – acts-documents expressing autonomous decisions of individuals, lawful actions; documents aimed at recording legal facts. Such legal documents as an order to conduct an inspection, an order to eliminate violations, and an inspection act were analyzed in detail.

Keywords: *state supervision (oversight), state supervision (oversight) in the field of man-made and fire safety, rights of subjects, in respect of which state supervision (control) is carried out in the field of man-made and fire safety, measures of state supervision (oversight), legal documents, act of inspection.*

УДК 368.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-175-180

Сергій АДОНИН[©]
кандидат
економічних наук,
доцент
(Дніпровський
національний
університет імені
Олеся Гончара,
м. Дніпро, Україна)

Бісваджит ДАС[©]
PhD (менеджмент),
професор
(Інститут
промислової
технології (KSOM),
м. Буданесвар,
шт. Одіша, Індія)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ

Страховий сектор відіграє життєво важливу роль в економіці. Галузь страхування зазнає швидких трансформацій через технологічний прогрес і зміну очікувань споживачів. Вивчення сучасних тенденцій страхового ринку та факторів, що впливають на нього, має вирішальне значення для розуміння складнощів середовища, що швидко змінюється, забезпечення ефективного управління ризиками та просування ефективних практик страхування.

Стаття присвячена сучасним тенденціям страхового ринку в Україні. Особливу увагу приділено захисту від воєнних ризиків, а також змінам у Законі України «Про страхування». Оскільки одну з головних складників економіки відіграє страхування, яке демонструє певну залежність між ефективним своїм розвитком та економічним піднесенням країни в цілому, наголошено на тому, що Україна намагається розвивати страховий ринок спираючись на міжнародні відносини та європейський досвід. На основі аналізу основних показників функціонування страхового ринку оцінено його стан. Розглянуто чинники, які впливали на чисельність страхових компаній на ринку, оскільки за останні роки спостерігалось значне їх скорочення. Виділені позитивні тенденції розвитку ринку страхування та перелік проблем.

Ключові слова: *страховий ринок, страхові компанії, страховий захист, воєнні ризики, регулювання ринку, страхові продукти, тенденції страхового ринку.*

© С. Адонін, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7083-7653>
adonin.sergei@gmail.com

© Б. Дас, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0817-2929>
biswajit@ksom.ac.in

Постановка проблеми. В ринковій економіці без потужного ринку страхування неможливо створити ефективну правову систему захисту власності та інтересів окремих груп громадян, забезпечити підтримання у суспільстві соціальної стабільності та економічної безпеки. Понад це, страхування виступає потужним джерелом нагромадження для подальших інвестицій в економіку держави, оскільки значно скорочує бюджетні відшкодування збитків, викликаних надзвичайними ситуаціями, катастрофами, катаклізмами, різними стихійними лихами, а також вберігає бізнес від непередбачених ризиків і забезпечує соціальну підтримку громадян [1, с. 82].

Динаміка процесів, які відзначаються в економіці загалом, і в страхуванні зокрема, вимагає постійного і системного вивчення тенденцій розвитку ринку, відстеження позитивних і негативних змін у його функціонуванні та окреслення перспективних напрямів подальшого розвитку [2, с. 359]. Спираючись на світовий досвід та національні особливості, Україна намагається розвивати страховий ринок спираючись на міжнародні відносини, трансформуючи ринкові процеси в економіці та налагоджуючи світові господарські зв'язки. Все це підкреслює актуальність проведення дослідження за даною тематикою.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання функціонування страхового ринку і напрямів його розвитку досліджувала велика кількість фахівців, серед яких значний вклад внесли В. Базилевич, Г. Бовсуновська, В. Виговська, С. Дробязко, О. Журавка, Ю. Клапків, Р. Кобко, В. Плиса, Н. Шипшанова, Н. Мельничук, Л. Временко, С. Осадець [1-3] та багато інших вчених [7, 8]. Але враховуючи сьогоденні реалії військової агресії та розвитком цифрової економіки виникають нові аспекти страхових послуг, а це, в свою чергу, збільшує затребуваність досліджень ринку страхування.

Метою статті є аналіз сучасних тенденцій страхового ринку України на шляху до євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. В сьогоденні України страховий ринок досі ще недостатньо розвинений через те, що страхові послуги не набули достатнього поширення в нашій країні. Навіть виходячи із світової тенденції економічного спаду, Україна все ще залишається країною з нерозвиненим страховим ринком. Страхування в цілому є ніби індикатором рівня економічного розвитку й доходів. Воно сприяє технологічному, економічному розвитку, стабільності соціальної сфери, оскільки зменшує залежність матеріального та майнового стану суб'єктів від непередбачених подій [3, с. 194].

Після вторгнення росії страховий ринок продовжив свою роботу, проте війна внесла корективи. Населення не мало можливості застрахуватися від воєнних ризиків. Страхові компанії зробили подання документів та процес відшкодування гнучкішим та спробували надавати послуги там, де зазвичай не надають відшкодування.

Зараз же страхові компанії починають все більше пропонувати свій захист від воєнних ризиків, і не тільки фізичним особам, а і юридичним у секторах агрострахування, автострахування, страхування нерухомості та медичного страхування, але в межах певних лімітів. І все одно, з кожним днем попит з боку страхувальників лишень зростає (страхування майна від влучення, посівів, вантажу, транспорту та ін.). Деякі компанії починали розробку послуг із покриттям воєнних ризиків із самого початку військової агресії з досить гнучкою політикою ціноутворення.

Отже, військові ризики є темою дискусії під час укладання майже кожної угоди зі страховиком, та дане покриття існує у вигляді окремої опції. В цьому 2024 році Національний банк за підтримкою Світового банку, Мінфіну та Мінекономіки планує запустити довгостроковий механізм по страхуванню воєнних ризиків на шляху відновлення економіки України. Дана концепція включає обов'язкове страхування від певних військових ризиків деяких об'єктів, а також добровільного страхування. Передбачено три рівні покриття: національні страховики, західні перестраховики та державна агенція (державна).

З 01.01.2024 відбулася зміна підходів до видів страхування згідно змін у Законі України «Про страхування», тепер існують замість видів класи. На заміну обов'язкових видів страхування тепер будуть договори страхування, обов'язковість яких визначена цим законом. Відсутній перелік і правовідносин, що потребуватимуть обов'язкових угод страхування. Страховики не матимуть більше ліцензій на обов'язкові

види страхування, а отримуватимуть ліцензії на класи добровільного страхування. Запроваджено вільне ціноутворення за всіма страховими ризиками, тепер державою не буде встановлено тарифи. Нові вимоги до статутного капіталу страхових компаній: 32 млн. грн. або 48 млн. грн. в залежності від класу відповідальності та довгостроковості зобов'язань. Використовуються більш сучасні підходи до встановлення розміру страхових сум та виплат. Вся модернізація та оновлення нормативної-правової бази згідно закону має перехідний період до 1.07.2024 р.

Нові ідеї трансформації на страховому ринку почалися з переходу до прозорості структури власності діючих компаній та розкриття фінансової спроможності самих власників даних компаній. Даний наглядний моніторинг прозорості веде Національний банк України, як основний регулятор. Тому у 2024 році через нові правила гри та вимоги до якості активів збільшиться і кількість компаній, діяльність яких не відповідатиме вимогам платоспроможності та прозорості.

Динаміку основних показників страхового ринку в Україні за 2019-2023 роки представимо в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка основних показників страхового ринку в Україні

Показник	2019	2020	2021	2022	2023	Абс. відхилення 2023/2019
Кількість укладених договорів страхування, тис. одиниць	116 652,6	120576,7	131561,9	88003,0	94821,5	-21831,1
Кількість страховиків, од	233	210	203	128	101	-132
в т.ч. life	23	20	19	12	12	-11
в т.ч. non-life	210	190	184	116	89	-121
Частка life страховиків, %	9,87	9,5	9,4	9,4	11,9	2,03
Частка non-life страховиків, %	90,13	90,5	90,6	90,6	88,1	-2,03
Активи, млн. грн.	63866,8	64920,1	64209,2	70298,3	74334,8	10468
Валові страхові премії, млн грн.	53001,2	45175,9	49708,0	39661,8	47015,0	-5986,2
Питома вага страхових премій life страховиків, %	8,72	11,1	11	11,2	10,9	2,18
Валові страхові виплати, млн. грн.	14363,3	14853,6	17958,3	13001,4	16867,3	2504
Рівень валових виплат, %	27,1	32,9	36,1	32,8	35,9	8,8
Чистий прибуток, млн. грн.	1220,9	2357,4	1537,2	3356,6	2446,1	1225,2

Джерело: складено автором на основі [4]

Аналізуючи таблицю за багатьма показниками можна спостерігати, що протягом багатьох років спостерігається значне скорочення кількості страхових компаній в Україні, а саме видно що з 233 у 2019 році поступово зменшується до 101 у 2023 році, тобто на 132 одиниці відбувається зменшення, що складає у відсотковому значенні на 56,6 %. Динамічну тенденцію скорочення кількості компаній можна пояснити наслідком регулювання ринку спочатку Національною комісією з регулювання ринків фінансових послуг, а потім цю функцію на себе перейняв Національний банк України, яке було обумовлено і спрямовано на підвищення конкурентоспроможності, ліквідності та фінансової стійкості страхових компаній, а також вимушеним кроком у зв'язку виникненням певних негативних процесів макроекономічного характеру.

Слід звернути увагу на те, що в системі, яка регулює діяльність і функціонування ринків фінансових послуг, було внесено суттєві і жорсткіші правила, у зв'язку з тим, що політика і методи діяльності і контролю НБУ суттєво відрізняються від Нацкомфінпослуг. Тому це спонукало деяких страховиків покинути ринок або підлаштуватися під нові умови. За роки війни кількість страхових компаній продовжувала свою спадну динаміку.

Можна зробити припущення, що скоріш за все на ринку б спостерігалось збільшення компаній, але коли на простір вийшло НБУ, то виходячи з експертної оцінки

фахівців слідує, що почала відбуватися «чистка» на ринку, який надає страхові послуги і почалося виведення компаній з нього, які не підпадали критеріям, які встановив НБУ задля закріплення стабільності та ефективного розвитку ринку. Головний регулятор показав свої наміри і політику, при якій на ринку залишаться тільки найсильніші представники і перевага буде для компаній з іноземним капіталом. Також страхування виступає потужним джерелом нагромадження для подальших інвестицій в економіку держави.

Спостерігається зменшення як чисельності самих компаній, які ведуть ризикове страхування на ринку, так і спостерігається зменшення частки цих компаній, що говорить про скорочення non-life-страховиків більшими темпами.

Не дивлячись на те, що за останні роки спостерігається значне скорочення компаній на ринку, особливо в кінці 2020 та 2022 рр., порівняно з попереднім роком, при цьому можна стверджувати, що та чисельність що залишилась працює ефективно, тому що величина страхових премій після зменшення на кінець 2020 року через карантинні обмеження та на кінець 2022 року через військову агресію неухильно зростає. І хоча кількість страхових компаній зменшилась, величина їх загальних активів – зросла, з 64209,2 млн. грн. у 2021 році до 74334,8 млн. грн у 2023, тобто, кількість, це не завжди якість. Отже, активи страхових компаній впевнено зростали, не зважаючи на вихід деяких компаній з ринку, це говорить нам про посилення капіталізації. Страхові компанії працюють прибутково та сплачують державі податки, підтримуючи цим економіку. В цілому діяльність компаній на страховому ринку за весь період була досить прибутковою, з позитивною динамікою, найбільша величину чистого прибутку компаній була у 2022 році в розмірі 3356,6 млн. грн.

Висновки. Розвиток ринку страхування у 2024 році визначатиме євроінтеграція та виконання програми з МВФ. Національний банк України зацікавлений у прогресивності та адаптивності страхового ринку, у залученні перш за все приватних інвестицій до ринку. Тому в основі такого оновлення лежить новий Закон «Про страхування».

Головними чинниками, які впливають на чисельність представників ринку є збільшення жорсткості керунки регулятора в особі держави направленої на компанії, які нехтують якісним наданням послуг. Одночасно зі скороченням чисельності страховиків збільшуються сплачені обсяги статутних капіталів і резервів, які вони утворюють, що вказує на позитивні тенденції в цій галузі.

Фінансові установи, доля страхових премій яких в загальній їх сумі незначні, доволі часто пов'язані зі «схемною» діяльністю, що абсолютно не відноситься до страхування. Можна зазначити, що кількісні зміни у страхових компаніях ще не призвели до суттєвих якісних змін для ринку. Страховики, що продовжили свою діяльність, є більш конкурентоспроможними, здатними нести відповідальність за взяті зобов'язання й створювати якісні страхові послуги. Але в цілому рівень розвитку ринкової інфраструктури низький. За даними дослідження Науково-дослідного інституту Товариства актуаріїв населення віком 21-42 років не завжди довіряють страховим компаніям.

Говорячи про основну проблематику та недостатню ефективність українського страхового ринку логічним є виділити наступні питання: недостатня пропрацьованість нормативно-правової бази для сфери страхування; високі інфляційні очікування; обмежені можливості інвестування страхових резервів; низький потенціал страхових компаній у фінансовій сфері; відсутність кваліфікованих фахівців зі страхової справи в достатній кількості; обмежені пропозиції страхових послуг, орієнтовані на різні категорії споживачів; низька платоспроможність потенційних клієнтів страхових компаній; недостатній рівень захисту інтересів страхувальників тощо.

Але все ж таки національний страховий ринок також має позитивні тенденції розвитку і, відповідно, свої сильні сторони. Серед головних потенційних переваг страхових компаній на українському ринку можна зазначити: запровадження кваліфікаційних ознак ризику за європейськими стандартами, можливості захищеності споживчі інтереси щодо послуг при досудових спорів; створення умов для захищеності вільного конкурентного середовища на страховому ринку; впровадження нової системи управління страховими компаніями.

Ринок страхування життя можна назвати стабільним за кількістю учасників. Адаптуючись до війни, створюючи нові продукти та втративши перестраховання,

динаміка страхових премій по страхуванню життя за 2023 рік як і валових премій на ринку була позитивна, проте за їх величиною компанії повернулися до рівня 2020 року. Тому зараз є гарна нагода використати позитивний європейський досвід. Це точно стане важливою складовою в активізації ринку страхування після війни.

Список використаних джерел

1. Мельничук Н. Ю., Залюбовська С. С., Колупаєв Ю. Б. Страховий ринок України: стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту*. 2020. № 1-2. С. 81-90. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvhastat_2020_1-2_11.
2. Временко Л. В., Деркач К. І. Сучасні тенденції розвитку конкуренції та монополізації на вітчизняному страховому ринку. *Бізнес Інформ*. 2019. № 3. С. 358-364. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2019_3_51.
3. Осадець С. С. Розвиток сучасних інноваційних технологій на ринку страхових послуг. *Інноваційна економіка*. 2020. № 1-2. С. 194-195. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2020_1-2_30.
4. Показники діяльності страхових компаній. URL : https://bank.gov.ua/files/stat/Insurance_companies_2024-01-01.xlsx
5. Звіт про фінансову стабільність. Грудень 2023 року. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2023-H2.pdf?v=7
6. Що визначатиме розвиток страхового ринку України в 2024 році? URL : <https://forinsurer.com/public/23/12/22/4991>.
7. Galushko O., Ciobanu G. Information systems in finance: challenges and perspectives. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2023. Special Issue № 1 (126). Pp. 259-265. Doi : 10.31733/2078-3566-2023-5-259-265.
8. Галушко О. І., Протопопова Н. А., Маргарян М. Л., Якименко А. М. Вдосконалення маркетингової діяльності страхової компанії. *Електронне наукове фахове видання «Східна Європа: економіка, бізнес та управління»*. 2019. Випуск 1 (18). С. 356-359.

Надійшла до редакції 28.05.2024

Прийнято до опублікування 04.06.2024

References

1. Melnychuk, N., Zalyubovska, S. & Kolupaev, Yu. (2020). Strakhovyy rynek Ukrainy: stan ta perspektivy rozvytku [Insurance market of Ukraine: state and development prospects]. *Scientific Bulletin of the National Academy of Statistics, Accounting and Auditing*. No. 1-2. Pp. 81-90. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvhastat_2020_1-2_11.
2. Vremenko, L. & Derkach, K. (2019). Suchasni tendentsiyi rozvytku konkurentsiyi ta monopolizatsiyi na vitchyznyanomu strakhovomu rynku [Modern trends in the development of competition and monopolization in the domestic insurance market]. *Business Inform*. No. 3. Pp. 358-364. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2019_3_51.
3. Osadets, S. (2020). Rozvytok suchasnykh innovatsiynykh tekhnolohiy na rynku strakhovykh posluh [Development of modern innovative technologies on the market of insurance services]. *Innovative Economy*. No. 1-2. Pp. 194-195. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2020_1-2_30.
4. Pokaznyky diyal'nosti strakhovykh kompaniy [Performance indicators of insurance companies]. URL: https://bank.gov.ua/files/stat/Insurance_companies_2024-01-01.xlsx.
5. Zvit pro finansovu stabil'nist'. Hruden' 2023 roku [Report on financial stability. December 2023]. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2023-H2.pdf?v=7.
6. Shcho vyznachatyme rozvytok strakhovoho rynku Ukrainy v 2024 rotsi? [What will determine the development of the insurance market of Ukraine in 2024?]. URL : <https://forinsurer.com/public/23/12/22/4991>.
7. Galushko, O. & Ciobanu, G. (2023). Information systems in finance: challenges and perspectives. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. Special Issue No. 1 (126). Pp. 259-265. Doi : 10.31733/2078-3566-2023-5-259-265.
8. Galushko, O., Protopopova, N., Margaryan, M. & Yakymenko, A. (2019). Vdoskonalennya marketynhovoyi diyal'nosti strakhovoyi kompaniyi [Improvement of marketing activity of an insurance company]. *Electronic Scientific Publication "Eastern Europe: Economy, Business and Management"*. 1 (18). Pp. 356-359.

ABSTRACT

Serhiy Adonin, Biswajit Das. Current trends of insurance market of Ukraine. The insurance sector plays a vital role in the economy. The insurance industry is undergoing rapid transformations due to technological progress and changing consumer expectations. Studying current trends in the insurance market and the factors affecting it, is important for understanding the complexities of a fast changing environment, ensuring effective risk management, and promoting effective insurance practices.

The article deals with the current trends of the insurance market in Ukraine. Special attention is paid to protection against military risks, as well as changes in the Law of Ukraine "On Insurance". Since

one of the main components of the economy is played by insurance, which demonstrates a certain dependence between its effective development and the economic rise of the country as a whole, it is emphasized that Ukraine is trying to develop the insurance market based on international relations and European experience. Based on the analysis of the main indicators of the functioning of the insurance market, its condition was assessed. Factors affecting the number of insurance companies on the market were considered, as their significant reduction was observed in recent years. Positive trends in the development of the insurance market and a list of problems are highlighted.

Keywords: *insurance market, insurance companies, insurance protection, war risks, market regulation, insurance products, insurance market trends.*

УДК 347

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-180-183

**Ксенія
КОСЯЧЕНКО[©]**
кандидат
юридичних наук

**Ольга
СТРЕЛЬЦОВА[©]**
здобувач
вищої освіти

*(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

Досліджено сучасний стан законодавства України щодо фінансово-правового захисту військовослужбовців, загальні засади необхідного фінансово-правового забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України, види їхнього соціального забезпечення, ефективність впровадження системи соціального забезпечення.

Питання фінансово-правового захисту військовослужбовців у всі часи було надважливим і потребувало активної уваги з боку суспільства та влади, нині ж ця тема набула особливої актуальності. Незважаючи на постійний розвиток та вдосконалення законодавства України у цьому напрямі, сформовану систему нормативно-правових актів, що регулюють питання соціального та правового захисту військовослужбовців, конституційних прав і свобод, гарантій щодо їх реалізації, багато ще питань потребують вирішення. На жаль, маємо констатувати, що на сьогодні відсутній системний підхід до правового регулювання соціального захисту військовослужбовців і не вистачає єдиного нормативно-правового акта, що визначав би принципи і стандарти побудови всієї структури соціального забезпечення у досліджуваній сфері фінансово-правового захисту військовослужбовців. І це є підґрунтям для висновку, що існуюча система соціального захисту потребує докорінної реорганізації, оскільки неувага до питань соціального захисту військовослужбовців призведе до невиконання задекларованих стандартів та відсутності послідовності й чіткості політики будівництва фінансово-правових норм, що може знизити мотивацію окремих бійців та боездатність Збройних Сил України у цілому.

Ключові слова: *соціальне забезпечення, соціальний захист, фінансово-правовий захист, соціальні виплати, військовослужбовці, військова служба, законодавство України.*

© К. Косяченко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1380-218X>

kseniia.kosiachenko@dduvs.edu.ua

© О. Стрельцова, 2024

esi_lie@dduvs.edu.ua

Постановка проблеми. Актуальність визначення фінансово-правового захисту військовослужбовців зумовлена потребою встановлення правових засад фінансування соціальних та матеріальних прав військовослужбовців, що націлені насамперед на проведення системи заходів, котрі потрібні для відновлення функцій організму, порушених у складних обставинах виконання професійних обов'язків.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання фінансово-правового захисту військовослужбовців в Україні є предметом розгляду багатьох вчених, зокрема, О. Сидорчука, С. Ветлинського, С. Корольова, О. Панькова, М. Кравченка, Л. Цюкала та ін. В умовах постійно виникаючих збройних конфліктів це питання викликає науковий інтерес і потребує додаткового дослідження.

Метою статті є визначення фінансово-правового захисту військовослужбовців як підстави державного фінансування соціальних прав військовослужбовців у період воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Військова служба у Збройних Силах України – це діяльність, спрямована на забезпечення національної безпеки країни. Військовослужбовці, виконуючи конституційний обов'язок із захисту Вітчизни, часто ризикують своїм життям [1], і їхня діяльність має характерні особливості і обмеження. Тому варто відзначити, що питання соціального захисту військовослужбовців є дуже актуальним, його вирішення пов'язане з низкою проблем, а саме: змінами в економіці, суспільних відносинах, у законодавстві, що регламентує соціальний захист населення і військовослужбовців. Реформування є необхідністю на шляху наближення соціального захисту до європейських стандартів. Гарантії, компенсації, пільги військовослужбовцям гарантовані Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 [2]. Соціальне забезпечення військовослужбовців визначається як система норм різних галузей права, що гарантують реалізацію військовослужбовцями своїх законних прав та інтересів, матеріальне забезпечення, стимулюють зацікавленість громадян у військовій службі і створюють умови для якісної реалізації службових прав та виконання службових обов'язків, державне й інші види особистого страхування, що безпосередньо впливає на рівень боєздатності Збройних Сил України та воєнної безпеки держави [2]. Основна мета фінансово-правового та соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей – це забезпечення, котре компенсувало б ті обмеження, що встановлені для військових у чинному законодавстві, та службові умови, що властиві саме цій категорії працівників.

О. Сайнецкий, досліджуючи питання особливості соціального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України, дотримується думки, що це особи, які умови життя яких суттєво відрізняються від умов життя інших осіб. Тому до цієї категорії слід застосовувати саме соціальне забезпечення, котре є конкретним втіленням заходів соціального захисту в особливих випадках, за умови настання соціального ризику [3, с. 207]. Н. Болотіна зазначає, що структурно соціальний захист в Україні поділяється на державний соціальний захист, спеціальний соціальний захист та додатковий спеціальний захист і недержавне соціальне забезпечення [4, с. 37]. На думку М. Шишлюк, саме система матеріального забезпечення і є додатковим видом соціального захисту військовослужбовців, що охоплює грошове, житлове, речове, медичне і продовольче забезпечення [5, с. 282].

Стосовно фінансово-правового та соціального захисту осіб, які були звільнені з військової служби, слід зазначити, що пенсійне забезпечення належить до соціального забезпечення, у той час як фінансування – до загальнообов'язкового державного соціального страхування, і це фінансування здійснюється за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Законодавчо соціальний захист військовослужбовців регулюється законами України, а саме: «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р., «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р., «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р., «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист» від 24 березня 1998 р. [6].

Держава гарантує військовослужбовцям матеріальне, грошове забезпечення в

обсязі, що відповідає умовам військової служби. Залежно від посади, військового звання, умов військової служби, її тривалості, вченого звання військовослужбовця формується його грошове забезпечення. Після звільнення з військової служби військовослужбовцям гарантується пенсійне забезпечення відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб». Важливо зауважити, що військовослужбовці отримують грошову допомогу на оздоровлення та державну допомогу сім'ям із дітьми згідно з порядком і розмірами, визначеними законодавством України.

Також якщо під час проходження військової служби військослужбовець загинув, помер або зник безвісті, то в такому випадку державою виплачується одноразова грошова компенсація у розмірі суми державного страхування військовослужбовців, і виплата надається батькам та неповнолітнім дітям, а також дітям-інвалідам з дитинства.

Отже, соціальна політика стосовно військовослужбовців реалізується через державне пенсійне забезпечення, медичне обслуговування; державну соціальну допомогу; компенсації та пільги. Проте варто наголосити, що деякі заходи мають прогалини, передусім через недостатнє фінансування діяльності Збройних Сил України.

Підсумовуючи, варто акцентувати, що базою для реформування системи соціального забезпечення військовослужбовців має стати вдосконалення нормативно-правової бази, а саме прийняття нормативно-правових актів, що відповідатимуть сучасному стану суспільних відносин і реальним економічним можливостям держави. Реалізувати це можна шляхом монетизації пільг та наближення їх до європейських стандартів., тож важливим є досвід зарубіжних держав в окресленій сфері.

Висновки. Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що система соціального захисту військовослужбовців на сьогодні потребує реформування у нормативно-правовій та організаційно-інституційній частинах із адаптацією до реалій України міжнародних та зарубіжних стандартів.

Список використаних джерел

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.
3. Сайнецький О. П. Зміст та особливості соціального забезпечення військовослужбовців як правового явища. *Митна справа*. 2013. № 5 (89). С. 204–209.
4. Болотіна Н. Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблеми термінів і понять. *Право України*. 2000. № 4. С. 35–40.
5. Шишлюк М. О. Матеріальне забезпечення у зв'язку з необхідністю компенсації окремих видатків як додатковий вид соціального захисту військовослужбовців. *Трудове законодавство: шляхи реформування*. 2013. С. 281–283.
6. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_151.

Надійшла до редакції 13.05.2024

Прийнято до опублікування 22.05.2024

References

1. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava vid 16.12.1966 [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights dated December 16, 1966]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text. [in Ukr.].
2. Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtziv ta chleniv yikh simei [On social and legal protection of servicemen and their family members] : Zakon Ukrainy vid 20.12.1991. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. № 15. St. 190. [in Ukr.].
3. Sainetskyi, O. P. (2013) Zmist ta osoblyvosti sotsialnoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv yak pravovoho yavyshecha [Content and features of social security of military personnel as a legal phenomenon]. *Mytna sprava*. № 5 (89), pp. 204–209. [in Ukr.].
4. Bolotina, N. B. (2000) Pravo liudyny na sotsialne zabezpechennia v Ukrainy: problemy terminiv i poniat [The human right to social security in Ukraine: problems of terms and concepts]. *Pravo Ukrainy*. № 4, pp. 35–40. [in Ukr.].
5. Shyshliuk, M. O. (2013) Materialne zabezpechennia u zviazku z neobkhdnistiu kompensatsii okremykh vydatkiv yak dodatkovyi vyd sotsialnoho zakhystu viiskovosluzhbovtziv [Material support in connection with the need to compensate certain expenses as an additional type of social protection for military personnel]. *Trudove zakonodavstvo: shliakhy reformuvannia*, pp. 281–283.

[in Ukr.].

6. Konventsiia pro polipshennia doli poranenykh i khvorykh u diiuchykh armiiah vid 12.08.1949 [Convention on the Improvement of the Fate of the Wounded and Sick in Active Armies of August 12, 1949]. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_151. [in Ukr.].

ABSTRACT

Kseniia Kosiachenko, Olga Streltsova. Financial and legal protection of military personnel in Ukraine. The article examines the current state of Ukrainian legislation on the social protection of servicemen, analyzes the basic principles of proper social security for servicemen of the Armed Forces of Ukraine, types of their social security, and the effectiveness of the implementation of the social security system.

The issue of social protection of military personnel has always been extremely important and required the close attention of the authorities and society, but now this topic has become especially relevant. Despite the constant development and improvement of Ukrainian legislation in this direction, the formed system of normative and legal acts that regulate issues of social and legal protection of military personnel, constitutional rights and freedom, guarantees regarding their implementation, many issues still need to be resolved. Unfortunately, we have to state that at present there is no systematic approach to the legal regulation of social protection of military personnel and there is a lack of a single legislative act, according to which the standards and principles of building the entire structure of social security in the researched area would be determined. And this is the basis for the conclusion that the existing system of social protection needs a radical reorganization, because inattention to the social protection of military personnel will not lead to the non-fulfillment of the declared standards and the lack of a consistent and clear policy for the formation of social norms, which reduces the combat effectiveness of the armed forces, and the activity in their professional training disappears and moral qualities fall.

It was determined that the financial and legal protection of military personnel as a system financial and legal relations, consists in consequence ensuring the social rights of military personnel and should be based on legal principles that reveal the financial activity of the state in the field of distribution and the use of public expenditures, as well as on postulates of the social policy of the state.

Keywords: *social security, social protection, financial and legal protection, social benefits, military personnel, military service, legislation of Ukraine.*

УДК 37.018-057.87:004.738.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-183-187

Юрій СТОЛЯР[©]

кандидат наук з державного управління
(Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького,
м. Хмельницький, Україна)

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МІГРАЦІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖПРИКОРДОНСЛУЖБИ

Розкрито зміст концептуального наповнення поняття «міграційна мобільність» у вирішенні організаційно-тактичних завдань протидії нелегальній міграції оперативними підрозділами Держприкордонслужби. Зазначено, що це загальний термін для позначення потенційної та реальної міграції населення. Міграцію населення визначено як територіальне переміщення, а міграційну мобільність як здатність до міграції, тобто потенційно можливу міграційну активність. Наголошено, що найбільшу загрозу безпеці країни становить нелегальна міграція, котра може бути обумовлена багатьма чинниками. Основними причинами незаконного перетину кордонів держави є економічні фактори (безробіття, зниження заробітної плати), політичні переслідування, різноманітні дискримінації, стихійні лиха, війни. Нереєстрована міграція вельми негативно впливає на всі сфери життя суспільства. Розуміння концепту міграційної мобільності може допомогти розкрити різні злочини та сприяти підвищенню ефективності оперативно-розшукової діяльності Держприкордонслужби.

Ключові слова: *Державна прикордонна служба України, оперативно-розшукова діяльність, міграція, міграційна активність, міграційна мобільність.*

© Ю. Столяр, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5778-4051>

yra05101966@gmail.com

Постановка проблеми. Сучасні дискусії щодо тимчасового захисту переміщених українців розгортаються навколо концепції «подвійного наміру». По-перше, вона сприяє вдосконаленню навичок, що дозволяють брати участь в економічному житті приймаючої країни. По-друге, зростають перспективи успішного повернення. Термін «міграційна мобільність», або «міграційна рухливість», найчастіше використовують як синонім міграції населення. Проте міграційна мобільність – це лише можливість (схильність) населення до міграції, що завжди може реалізуватися з різних причин. Міжнародна міграція охоплює два основні поняття: еміграцію та імміграцію. Еміграцією називають виїзд із країни на постійне місце проживання, а під імміграцією розуміють в'їзд у країну на постійне місце проживання. На відміну від різних історичних прикладів міграції, Україна безперервно виражає зацікавленість у поверненні своїх громадян, наголошує на їхній ролі у відновленні країни. Доречний початок дискусії щодо кращих шляхів «подвійного наміру» має успішно позначитися на плануванні країн ЄС. Головне – дати чітку перспективу мільйонам українців, які були змушені залишити свою країну або можуть це зробити.

Оскільки сучасні міграційні потоки є транснаціональними явищами, то і керувати ними було передбачено спільними зусиллями всіх держав, котрих торкнулися ці потоки. І політика розвитку, і участь у регіональних консультативних процесах є зовнішньополітичними інструментами імміграційного регулювання, що використовуються ЄС. Їхня схожість полягає в тому, що вони спрямовані на об'єднання країн походження, транзиту та призначення мігрантів для співпраці в управлінні міграційними потоками.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених різним питанням протидії незаконній міграції, не втрачає актуальності низка проблем теоретичного характеру та практичної впорядкованості складників інформаційної війни у сфері запобігання та протидії цьому явищу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Міграційні процеси досліджували українські вчені: В. Бондарчук, Т. Гуменюк, О. Малиновська, В. Чуєнко, Б. Юськів. Вони акцентували увагу насамперед на безпекових викликах для Європейського Союзу, шляхах трансформації міграційної та інтеграційної політики ЄС, а також їхньому значенні для України [2]. Значний внесок у розвиток досліджень поняття міграції залишили вітчизняні праці О. Бандурки, О. Макарова, В. Олефіра, І. Танчина. Однак розрізненість методів і поглядів вивчення міграційної мобільності потребують окремої наукової розвідки.

Метою наукової статті є дослідження концептуального характеру поняття міграційної мобільності та ролі останньої у виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності підрозділами Держприкордонслужби.

Вклад основного матеріалу. Міграційна мобільність (рухливість) є загальним поняттям, що позначає потенційну та реальну міграцію населення, відображає потенційну готовність населення до зміни свого територіального статусу. Міграцію населення визначаємо як територіальне переміщення, а міграційну мобільність (рухливість) – як здатність до міграції, тобто потенційно можливу міграційну активність населення, що є результатом глобалізаційних процесів і має об'єктивний характер: більшість країн є або країнами-постачальниками мігрантів, або країнами, що приймають мігрантів, або транзитними державами. Важливість міграції пов'язана насамперед із формуванням контурів глобального світу – турбулентного та суперечливого у всіх своїх виявах: військово-політичному, соціокультурному, економічному, інформаційному. Навряд чи сьогодні існують способи призупинення активності міграційних процесів, принаймні демократичним шляхом.

В Україні для позначення вимушених внутрішніх мігрантів використано термін «внутрішньо переміщена особа». Згідно зі ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» «внутрішньо переміщеною вважається особа – громадянин України, іноземець або особа без громадянства, – яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних виявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [3].

Сьогодні маємо у своєму розпорядженні великий обсяг інформації про міграцію

і переміщення в усьому світі. Природу та динаміку міграції важко зафіксувати в статистичних термінах. При цьому під час пандемії дуже швидко з'явилися абсолютно нові показники, зокрема від Організації Об'єднаних Націй, а також від академічних інститутів. Крім того, деякі великі технологічні компанії, наприклад, «Інстаграм», «Фейсбук», на початку пандемії почали публікувати анонімні дані про мобільність, що ґрунтувалися на записах про мобільність користувачів, презентуючи відомості про величезну кількість зібраних даних за поодинокими записами та водночас наголошуючи на наявних побоюваннях щодо наслідків для прав людини (зокрема й права на таємницю приватного життя) накопичення таких даних і їх використання. Можемо спостерігати й те, як зростає цифровізація міграції та мобільності, для якої як повітря потрібні дані, – вона дедалі частіше використовується в межах поточних зусиль із розроблення та впровадження технологій штучного інтелекту в міграційних системах. Скорочення глобальної нерівності також підтримується збором і аналізом даних. У Глобальному договорі про безпечну, впорядковану та легальну міграцію наголошується на зобов'язанні покращувати міжнародне співробітництво в галузі міграції, а також збирати інформацію щодо міграції і проводити дослідження.

Найбільшу загрозу безпеці країни становить нелегальна міграція, що може бути обумовлена багатьма чинниками. Основними причинами незаконного перетину кордонів держави є економічні фактори (безробіття, зниження заробітної плати), політичні переслідування, різноманітні дискримінації, стихійні лиха, війни. Нереєстрована міграція дуже негативно впливає на всі сфери життя суспільства.

По-перше, некерованість та неконтрольованість процесів міграції негативно позначається на стані внутрішнього ринку праці. Нелегали в країні займають певне місце у поділі праці та сприяють розвитку економічних процесів. Але вони також сприяють підтримці та розвитку неконтрольованих секторів економіки. Нелегальна зайнятість незаконних мігрантів неминуче супроводжується порушенням податкового законодавства.

По-друге, незаконна міграційна мобільність часто пов'язана з контрабандними операціями та іншими видами тіншового бізнесу, що породжує важливий аспект – криміналізацію суспільства. Зростає кількість вчинених нелегальними мігрантами злочинів, де все голосніше заявляє про себе організована злочинність, що набуває міжнародного характеру. Насамперед це виявляється в організації злочинних угруповань з переправи нелегалів через кордон.

По-третє, у політичному аспекті відбувається зростання міжетнічної напруги. Збільшення масштабів незаконної міграційної мобільності супроводжується зміною національного та релігійного складу населення, утворенням іноетнічних громад, які не інтегруються в суспільство, що приймає. Це призводить до загострення міжетнічної напруженості, посилення екстремістських націоналістичних політичних течій.

Наявний потенціал впливу збільшеної національної та міжнародної мобільності на поліпшення добробуту людей дає змогу сподіватися, що це явище привертатиме до себе значну увагу розробників політики та науковців, які займаються питаннями розвитку. Міграція вимагає високих попередніх витрат, і потрібен час, щоб від неї почали накопичуватися «дивіденди». Так, віддача на ринку праці має тенденцію істотно зростати в міру того, як мігранти опановують специфічні для країни навички та підтверджують свою кваліфікацію. Рішення мігранта повернутися додому створює додаткові складнощі, змінюючи період, протягом якого мають вимірюватися ефекти.

Якщо розглядати «здатність» людини вирішувати, де жити, так само як і сам акт переїзду, слід визнати значення умов, за яких люди мають або не мають можливість змінювати своє місце проживання. Багато традиційних досліджень міграції фокусують увагу на вивченні її впливу на добробут. Нас же цікавить не тільки переміщення людей як таке, а й наявність у людини свободи вирішувати, куди переїхати. Мобільність – це свобода, а міграція – реалізація цієї свободи [5].

Незаконна міграційна мобільність тісно пов'язана з низкою інших соціальних явищ, що розглядаються не тільки на внутрішньодержавному, а й на міжнародному рівні. Насамперед потрібно назвати інститут біженців. Побоюючись стати жертвою переслідувань у себе на батьківщині та перебуваючи на території іноземної держави, біженець не завжди в змозі дотриматися порядку виїзду з власної країни і перетину кордону іноземної держави [6].

Незаконна міграційна мобільність – це процес переміщення людей через

кордони країн без дозволу або відповідних правових процедур. Це може бути спроба виїхати за кордон для пошуку кращих умов праці або життя, але без легальних документів. Незаконна міграція може призвести до проблем з безпекою, економікою та соціальною сферою і в рідній країні, і в країні, до якої люди намагаються виїхати.

Концептуалізація визначення міграційної мобільності також зведена до психологічного стану особистості або конкретно до здатності мігрувати. Ймовірно, слід вести мову не тільки про здатність, а й про можливість міграції. Проте головне, звісно, не в термінах, а в суті поняття. Можливість міграції, як і здатність до неї, – це ще не тільки не міграція, а й навіть не готовність до неї. Можливість міграції, як і здатність до неї, – це психологічний стан, що сформувався внаслідок накопиченого міграційного досвіду. Міграційна рухливість – це немов об'єктивізований стан, здатність особистості до міграції, що сформувалася внаслідок накопиченого міграційного досвіду. Такий досвід науковці називають міграційною біографією, що охоплює сукупність переміщень, котрі передують моменту соціологічного обстеження. Мабуть, точніше буде сказати, моменту фіксації, а вона може відбуватися не тільки в моменти соціологічного обстеження, а і під час перепису населення.

Скоєні злочини призводять до погіршення криміногенної обстановки, провокують загострення в суспільстві конфліктів на етнічному ґрунті, підривають громадський порядок і безпеку в країні. Вплив організованих злочинних груп на функціонування політичних інститутів країни, а також на формування її зовнішньої та внутрішньої політики підриває довіру населення до державних інститутів, а також породжує невіру у здатність чинного уряду виконувати свої функції. Виїзд людей, що супроводжується нелегальною міграцією, створює умови для порушення державних кордонів і законодавства тих чи інших держав або союзу держав, є серйозною загрозою для демократії.

Міграційна мобільність, чим би вона не вимірювалася: чи то розподілом жителів інших місцевостей, чи то кількістю змін ними місця проживання, чи то часткою мігрантів у населенні з різними термінами їх перебування в пункті проживання, – однаково, це лише чинник, що зумовлює той чи той тип міграційної поведінки, умова формування тих чи тих міграційних установок. Сама собою потенційна мобільність – не готовність, а здатність (можливість) до здійснення міграційного акту. Вона виявляє себе в загальній сукупності чинників, що детермінують той чи той тип міграційної поведінки.

Міграційна мобільність належить до можливості та швидкості переміщення індивідів або груп людей з одного місця в інше. Це може бути внутрішня міграція в межах країни або зовнішня міграція між країнами. Концепція міграційної мобільності охоплює такі аспекти, як причини міграції, наслідки для індивідів та суспільства, рівень інтеграції мігрантів у нове середовище [4], а також ефективність політики міграції та управління міграційними потоками.

Міграційна мобільність – це поняття, що описує здатність людей пересуватися з одного місця на інше для пошуку роботи, навчання, покращення якості життя або втілення інших цілей. У контексті оперативно-розшукової діяльності підрозділів Держприкордонслужби міграційна мобільність відіграє важливу роль. Під час виконання завдань оперативно-розшукової діяльності Держприкордонслужба та інші правоохоронні органи вивчають рух мігрантів та іммігрантів, аналізують їхні маршрути та зв'язки. Міграційна мобільність може свідчити про можливі шляхи нелегального перетину кордону, переправу контрабанди або незаконну міграцію. Отже, розуміння концепту міграційної мобільності може допомогти розкрити різні злочини та сприяти підвищенню ефективності оперативно-розшукової діяльності Держприкордонслужби.

Висновки. Таким чином, концептуальне наповнення поняття міграційної мобільності конкретно аналізує мобільність індивідів і груп. Міграційні процеси – це також переміщення окремих осіб і груп, що допомагає провести аналогію між міграційними рухами як окремим типом людського руху та соціальною мобільністю як основною структурою. Визначення міграції та міграційної мобільності є досить широким у професійному дискурсі Державної прикордонної служби. Незважаючи на різноманітність визначень, територіальний рух залишається фундаментальною перспективою імміграційного процесу. Важливими елементами міграції є не лише функції традиційних висхідних/спадних механізмів, а й специфічні механізми соціального тестування, відбору та розподілу всередині різних соціальних класів. Візова система, прикордонний контроль, система дозволів на роботу для іноземців та

особливий статус негромадян кардинально змінюють соціальний статус громадян.

Отримані результати сприятимуть дослідженню концептуальних засад діяльності оперативно-розшукових підрозділів у протидії злочинності, допомагатимуть правильно застосовувати термінологію міграційної мобільності у подальшому розвитку оперативно-розшукового законодавства, а також під час опрацювання перспективних нормативно-правових актів у цій царині. Наведений вище матеріал є перспективним в аспекті дослідження особливостей міграції через призму мобільності населення. Багатоаспектність окресленої проблематики зумовлює потребу проведення подальших наукових розвідок для формування цілісної оперативно-розшукової діяльності.

Список використаних джерел

1. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн східного партнерства. Київ : Центр Разумкова, 2023. 265 с. URL : <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf>.
2. Малиновська О. А. Міграційна криза в Європі: пошуки шляхів розв'язання та наслідки для України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3 (40). С. 104–114.
3. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
4. Про затвердження Тимчасової інструкції про застосування мобільних підрозділів Державної прикордонної служби України : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 30.12.2005 № 1039. URL : https://dpsu.gov.ua/ua/law_base/.
5. Garrett A. The Refugee Crisis, Brexit, and the Reframing of Immigration in Britain. *EuropeNow*. URL : <https://www.europenowjournal.org/2019/09/09/the-refugee-crisis-brexit-and-the-reframing-of-immigration-in-britain/>.
6. Hatton T. European asylum policy before and after the migration crisis. *IZA*. URL : <https://wol.iza.org/articles/european-asylum-policy-before-and-after-the-migration-crisis/long>.

Надійшла до редакції 25.03.2024

Прийнято до опублікування 02.04.2024

References

1. Vplyv mihratsiynykh protsesiv na perebih povoiennoho vidnovlennia Ukraïny, mihratsiïnu polityku YeS ta kraïni skhidnoho partnerstva [The impact of migration processes on the post-war recovery of Ukraine, migration policy of the EU and the Eastern Partnership countries]. Kyiv : Tsentr Razumkova, 2023. 265 p. URL : <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf>. [in Ukr.].
2. Malynovska, O. A. (2016) Mihratsiïna kryza v Yevropi: poshuky shliakhiv rozviazannia ta naslidky dlia Ukrainy [Migration crisis in Europe: search for solutions and implications for Ukraine]. *Stratehichni priorytety*. № 3 (40), pp. 104–114. [in Ukr.].
3. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchennykh osib [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons] : Zakon Ukrainy vid 20.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>. [in Ukr.].
4. Pro zatverdzhennia Tymchasovoi instruktсии pro zastosuvannia mobilnykh pidrozdiliv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [On the approval of the Temporary Instruction on the use of mobile units of the State Border Service of Ukraine] : nakaz Administratsii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy vid 30.12.2005 № 1039. URL : https://dpsu.gov.ua/ua/law_base/. [in Ukr.].
5. Garrett, A. The Refugee Crisis, Brexit, and the Reframing of Immigration in Britain. *EuropeNow*. URL : <https://www.europenowjournal.org/2019/09/09/the-refugee-crisis-brexit-and-the-reframing-of-immigration-in-britain/>.
6. Hatton, T. European asylum policy before and after the migration crisis. *IZA*. URL : <https://wol.iza.org/articles/european-asylum-policy-before-and-after-the-migration-crisis/long>.

ABSTRACT

Yuriy Stolyar. Conceptualization of migration mobility in the activities of the State Border Service. The article reveals the content of the conceptual content of the concept of «migration mobility» in solving organizational and tactical tasks of counteraction by the operational units of the State Border Guard Service. It is noted that this is a general term for potential and real migration of the population. Population migration is defined as a territorial movement, and migration mobility as the ability to migrate, i.e. potentially possible migration activity.

The conceptual content of the concept of migration mobility specifically analyzes the mobility of individuals and groups. Migration processes are also the movement of individuals and groups, which helps to draw an analogy between migration movements as a separate type of human movement and social mobility as the main structure. The definition of migration and migration mobility is quite broad in the professional discourse of the State Border Guard Service. Despite the variety of definitions, territorial

movement remains a fundamental perspective of the immigration process.

Important elements of migration are not only the functions of traditional upward/downward mechanisms, but also specific mechanisms of social testing, selection and distribution within different social classes. The visa system, border control, the system of work permits for foreigners, and the special status of non-citizens radically change the social status of citizens.

Keywords: State Border Service of Ukraine, operational and investigative activities, migration, migration activity, migration mobility.

УДК 347.44(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-188-195

Лілія ФОКША®

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ТА УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ГІГ-КОНТРАКТУ

Визначено зміст та особливості застосування гіг-контрактів суб'єктами правового режиму Дія Сіті у контексті Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», а також супроводжуючих гіг-контракт угод, таких як договір про нерозголошення, договір про утримання від вчинення конкурентних дій.

Проаналізовано правовий статус сторін гіг-контракту – резидента Дія Сіті та гіг-спеціаліста. Досліджено міжнародний досвід застосування гіг-контрактів та визначено основні тенденції та сфери їх впровадження. Визначено основні умови та положення, що мають бути закріплені в гіг-контракті.

Практичне значення дослідження полягає в можливості застосування отриманих результатів для подальшого вдосконалення законодавства з метою забезпечення більш ефективного захисту прав та інтересів учасників цивільних правовідносин та розвитку цифрової економіки в Україні.

Ключові слова: гіг-контракт, резидент Дія Сіті, гіг-спеціаліст, договір про нерозголошення, договір про утримання від вчинення конкурентних дій.

Постановка проблеми. Важливою умовою економічного зростання України є запровадження та використання цифрових технологій. Розвиток цифрової економіки забезпечить створення нових робочих місць, сприятиме підвищенню ефективності господарської діяльності, зростанню конкурентоспроможності та продуктивності української економіки.

Під цифровою економікою слід розуміти окремий сектор економіки, в якому господарська діяльність здійснюється суб'єктами господарювання шляхом застосування інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій, де основними засобами (факторами) виробництва є цифрові (електронні, віртуальні) дані (як числові, так і текстові) [1].

Розвиток в Україні цифрової економіки передбачає впровадження нових інструментів правового оформлення взаємовідносин. Закон України № 1667-IX від 15.07.2021 р. «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» (далі – Закон № 1667-IX) [2] передбачає створення та функціонування спеціального правового режиму Дія Сіті та запровадження гіг-контрактів.

У світовій практиці гіг-контракт – це особлива форма залучення спеціалістів, що поєднує ознаки трудового та цивільно-правового договору. Це правовідносини, в яких робота виконується на проєктній або тимчасовій основі, зазвичай на визначений термін або до завершення конкретного завдання. Гіг-контракти забезпечують гнучкість як для замовника, так і для виконавця. Виконавці можуть вибрати проєкти, в яких бажать

© Л. Фокша, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8930-083X>

lilya.foksha01@gmail.com

брати участь, і працювати за розкладом, що відповідає їхнім потребам. Замовники можуть швидко залучати спеціалістів для виконання конкретних завдань або проектів [3].

При цьому спеціалісти, які працюють за гіг-контрактом, зазвичай мають більшу автономію щодо своєї роботи. Вони можуть вирішувати, коли і де працювати, які проекти приймати і як керувати своїм робочим часом.

Отже, предметом дослідження є досить новий для українського законодавства вид цивільно-правових правовідносин між компанією – суб'єктом цифрової економіки та виконавцем робіт.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Враховуючи новизну категорій «гіг-контракти», «гіг-спеціаліст» для вітчизняної правової науки, вести мову про ґрунтовні комплексні науково-теоретичні дослідження ще зарано. Серед актуальних публікацій із питань проблематики Дія Сіті та особливостей гіг-контрактів слід відзначити роботи таких авторів, як І. Алексеєнко, Н. Вознюк, Н. Гуц, О. Лук'янчиков, Н. Колесниченко, Д. Новіков, С. Тарасюк, В. Теремєнський та ін.

Мета статті – дослідити та проаналізувати зміст і особливості застосування гіг-контрактів суб'єктами правового режиму Дія Сіті у контексті Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», а також супроводжуваних гіг-контракт угод, таких як договір про нерозголошення, договір про утримання від вчинення конкурентних дій.

Виклад основного матеріалу. Згідно із Законом № 1667-ІХ гіг-контракт – це цивільно-правовий договір, за яким гіг-спеціаліст зобов'язується виконувати роботи та/або надавати послуги відповідно до завдань резидента Дія Сіті як замовника, а резидент Дія Сіті зобов'язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги і забезпечувати гіг-спеціалісту належні умови для виконання робіт та/або надання послуг, а також соціальні гарантії, передбачені розділом V цього закону [2].

Слід зазначити, що і науковці і практики відмічають дуальну правову природу гіг-контракту: положення, притаманні цивільному договору, поєднуються з трудовими, при цьому гіг-спеціалісти (підрядники) не є працівниками, на них не поширюються норми трудового законодавства, що забезпечує стійкість до ризиків перекваліфікації цивільних відносин у трудові.

Гіг-контракт являє собою інструмент, завдяки якому в національному законодавстві набула втілення концепція флексік'юриті (flexicurity), що забезпечує рівновагу між гнучкістю ринку праці (flexibility) і соціальним захистом працівників (security).

Сторонами гіг-контракту виступають резидент Дія Сіті (замовник) та гіг-спеціаліст (виконавець). Замовником може бути юридична особа – резидент Дія Сіті. Згідно із Законом № 1667-ІХ, резидент Дія Сіті – юридична особа, яка відповідно до цього закону набула статусу резидента Дія Сіті та згідно з інформацією, що міститься у реєстрі Дія Сіті, перебуває у зазначеному статусі.

Згідно зі ст. 5 вищезазначеного закону юридична особа може набути статусу резидента Дія Сіті, якщо зареєстрована на території України в установленому законодавством України порядку, незалежно від її місцезнаходження та місця провадження господарської діяльності, та відповідає встановленим у вказаній статті вимогам, серед яких вимога щодо видів діяльності, розміру середньої місячної винагороди, кількості працівників та гіг-спеціалістів, суми кваліфікованого доходу.

Перелік видів діяльності резидента Дія Сіті обмежений лише ІТ-послугами, такими як: комп'ютерне програмування, консультування з питань інформатизації, видання комп'ютерних ігор, освітня діяльність у галузі інформаційних технологій, оброблення даних і пов'язана з цим діяльність, дослідження та експериментальні розробки у сфері природничих і технічних наук щодо інформаційних та інформаційно-комунікаційних технологій, організація кіберспортивних змагань, діяльність постачальника послуг, пов'язаних із обігом віртуальних активів, забезпечення кібербезпеки інформаційно-комунікаційних систем, програмних продуктів та інформації, діяльність із проєктування (конструювання), дослідження, тестування (випробування) технологій, пристроїв і систем робототехніки з використанням

комп'ютеризованих систем управління тощо [2].

Станом на травень 2024 р. кількість резидентів Дія Сіті перевищила 1070. Серед учасників – продуктивні ІТ-компанії, що самостійно займаються виготовленням ІТ-продуктів. Зараз активно розвивається критично необхідна Україні defense-tech сфера (дрони, роботизовані системи, системи автоматизованого управління, зв'язку та захисту, РЕБ тощо) [4]. Значна кількість резидентів є сервісними компаніями, котрі на відміну від продуктивних компаній самостійно не займаються виробництвом ІТ-продуктів, а надають послуги в розробці ІТ-продуктів іншим компаніям – як правило, це іноземні партнери. Сервісні ІТ-компанії застосовують аутсорсинг, аутстафінг, надають консалтингові послуги.

Зважаючи на суттєву орієнтацію вітчизняного бізнесу загалом і ІТ-бізнесу безпосередньо на іноземного інвестора та замовника, важливою постає розробка вітчизняного законодавства саме з огляду на тенденції, положення законодавства країн континентальної та англо-американської цивільно-правової системи. Це дозволить підвищити рівень привабливості вітчизняного економічного простору для інвестування та прискорить секторальну інтеграцію України у внутрішній ринок ЄС.

Слід зауважити, що гіг-контракт може укладатися лише з резидентами Дія Сіті і припиняє свою дію, якщо замовник втратить статус резидента Дія Сіті.

Виконавцем за гіг-контрактом за Законом № 1667-ІХ може виступати фізична особа, яка з моменту підписання гіг-контракту набуває статусу гіг-спеціаліста. Гіг-спеціаліст – це фізична особа, яка за гіг-контрактом є підрядником та/або виконавцем.

Особливістю гіг-контракту є те, що гіг-спеціалістом може виступати як фізична особа-підприємець, так і будь-яка фізична особа з повним обсягом цивільної дієздатності.

Важливим моментом є нормативне закріплення положення про те, що укладення та виконання гіг-контракту не є здійсненням підприємницької чи іншої господарської діяльності гіг-спеціаліста (ч. 7 ст. 17 Закону № 1667-ІХ). У цьому положенні вбачається акцент на тому, що гіг-контракт є способом реалізації саме права на працю, а не права на підприємницьку діяльність. Водночас законодавець зазначає, що укладення гіг-контракту не є підставою виникнення і трудових відносин. Так, згідно з ч. 8 ст. 17 Закону № 1667-ІХ «за відсутності підтверджень, що резидент Дія Сіті ввів фізичну особу в оману щодо правової природи вчиненого правочину, укладення та/або виконання гіг-контракту не може вважатися вступом у трудові відносини». У наведеному положенні науковці вбачають презумпцію того, що гіг-контракт завжди за формою є цивільно-правовим договором, а виникнення трудових відносин у цьому разі можливе лише через введення в оману щодо правової природи вчиненого правочину [5, с. 89].

При цьому в Законі № 1667-ІХ чітко окреслено, що цивільно-правовий договір не вважається гіг-контрактом, якщо в ньому прямо не зазначено про укладення саме гіг-контракту.

Гіг-контракти є поширеним явищем у багатьох країнах світу. США – один із лідерів у сфері гіг-економіки. Гіг-контракти там часто називаються «gig economy» або «freelance economy», що означає економіку фрілансу. Також цей вид зайнятості може бути описаний термінами «gig work», «gig jobs», «on-demand economy» (економіка на вимогу) або «sharing economy» (економіка спільного використання). Однак термін «gig economy» є найбільш поширеним і використовується для опису робочих умов, де робота виконується на основі тимчасових або проєктних контрактів без сталої зайнятості на повний робочий день. Популярні платформи, такі як Uber, Lyft, Airbnb, Upwork, Freelancer, забезпечують зв'язок між замовниками та у різних галузях.

У Великій Британії гіг-контракти також вельми поширені. Робітники часто використовують такі платформи, як Deliveroo, TaskRabbit, JustPark, для знаходження роботи на проєктах або для виконання конкретних завдань.

Досить поширеними стають гіг-контракти і в ЄС, особливо в галузі ІТ, транспорту (Uber, Deliveroo) та фінансів. Загалом станом на 2022 р. 28 млн людей у ЄС працюють через одну (чи більше) з цифрових платформ праці. Очікується, що у 2025 р. ця кількість сягне 43 млн людей [3].

Це лише кілька прикладів країн, де гіг-контракти вже широко застосовуються.

Однак зазначений тренд поширюється й на інші країни, оскільки гіг-економіка стає все більш популярною в усьому світі.

Міжнародний досвід упровадження гіг-контрактів різноманітний і варіюється залежно від країни, галузі та конкретних умов ринку праці. Однак є кілька загальних тенденцій, котрі можна виокремити:

1. Наявність спеціалізованих платформ: у багатьох країнах існують спеціалізовані онлайн-платформи, що забезпечують зв'язок між замовниками та гіг-спеціалістами. Ці платформи надають можливість робити замовлення на послуги або знаходити роботу на проектах у різних галузях: ІТ-послуги, перевезення, догляд, фінанси;

2. Регулювання та захист прав гіг-робітників: деякі країни впроваджують правове регулювання для захисту прав гіг-робітників, таких як право на мінімальну оплату, відпустки, страховку та інші соціальні пільги. Однак рівень захисту може значно відрізнятись залежно від країни;

3. Конкуренція та гнучкість: гіг-контракти сприяють збільшенню конкуренції на ринку праці та забезпечують гнучкість як для виконавців, так і для замовників. Це може сприяти більш ефективному використанню ресурсів та стимулювати інновації в бізнесі;

4. Розширення глобального ринку праці: гіг-контракти надають можливість роботодавцям залучати талановитих спеціалістів з усього світу без необхідності фізичної присутності. Це сприяє розвитку глобального ринку праці та стимулює міжнародну співпрацю;

5. Різноманітність моделей гіг-контрактів: відповідно до специфіки галузі та потреб бізнесу моделі гіг-контрактів можуть варіюватися від короткострокових проєктів до тривалих співпраць на певних умовах.

Зазначені чинники вказують на те, що гіг-контракти мають потенціал для відображення сучасних тенденцій у становленні ринку зайнятості та можуть стати важливим інструментом для розвитку економіки у багатьох країнах. Однак важливо враховувати соціальні аспекти цього виду зайнятості, зокрема захист прав виконавців та забезпечення їхнього соціального захисту.

Сполучені Штати Америки та Європейський Союз прийняли законодавство, що регулює використання гіг-контрактів та забезпечує певний рівень захисту прав гіг-спеціалістів. Так, Директива Європейського парламенту та Ради щодо покращення умов праці під час роботи на платформі («Directive of the European Parliament and of the Council on improving working conditions in platform work») встановлює мінімальні стандарти соціального захисту та прав працівників, які працюють за контрактом [6].

Що ж до поширення гіг-контрактів в Україні та особливостей їх укладення, то строк дії гіг-контракту, права, обов'язки та відповідальність його сторін, винагорода гіг-спеціаліста, умови припинення гіг-контракту та інші умови визначаються у гіг-контракті за домовленістю сторін з урахуванням особливостей, визначених Законом № 1667-IX.

Вбачаємо за необхідне розширити в законодавстві України зміст категорії «гіг-спеціаліст» і включити до неї фізичних осіб, які виконують роботи або надають послуги за допомогою цифрових платформ. Також доцільно внести зміни до Закону України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012, зокрема до ст. 4, включивши до переліку зайнятого населення осіб, які працюють на умовах гіг-контракту.

Згідно зі ст. 18 Закону № 1667-IX гіг-контракт, як і трудовий договір, укладається на невизначений строк, якщо інший строк не встановлений сторонами гіг-контракту чи законом. У разі продовження виконання гіг-контракту обома його сторонами після закінчення строку його дії гіг-контракт вважається продовженим на такий самий строк і на таких самих умовах, якщо інше не передбачено гіг-контрактом чи законом.

Підставами припинення гіг-контракту можуть бути: угода сторін; закінчення строку дії гіг-контракту; одностороння відмова резидента Дія Сіті від гіг-контракту; одностороння відмова гіг-спеціаліста від гіг-контракту; втрата статусу резидента Дія Сіті; підстави, передбачені гіг-контрактом [2].

Слід враховувати, що ІТ-сфері притаманна значна плінність кадрів, що обумовлено низкою причин, серед яких: 1) швидкий розвиток технологій, що створює

постійний попит на фахівців, які мають актуальні навички і знання; 2) глобалізація: ринок праці в ІТ є глобальним, тобто компанії можуть легко наймати фахівців із будь-якої точки світу. Це збільшує конкуренцію серед роботодавців, і, як наслідок, фахівці можуть змінювати роботодавців частіше, щоб отримати кращі умови; 3) значна доля на ринку стартапів та інноваційних проєктів. Багато компаній у цьому сегменті починають як малі стартапи, що можуть надавати привабливі умови праці, але водночас не гарантують стабільності. Це може змусити фахівців шукати нові можливості, особливо якщо стартап не досягає успіху або пройшов через зміни в стратегії.

При цьому слід враховувати, що і культура в ІТ-компаніях може бути досить унікальною, і не завжди фахівці вписуються в неї. Якщо спеціаліст вважає, що культура компанії не відповідає його цінностям або потребам, він може шукати інші варіанти.

В цілому, поєднання зазначених факторів призводить до того, що в ІТ-сфері спостерігається значна плінність кадрів. Замовник і виконавець вже не ставлять у пріоритет довготривалість взаємовідносин, навпаки, така плінність сприяє швидкому поширенню інформаційних технологій та інновацій як у географічному аспекті, так і в бізнесовому. При цьому важливо знаходити баланс між залученням нових талантів і утриманням досвідчених спеціалістів.

Суттєвою перевагою гіг-контракту є те, що сторони самостійно визначають розмір винагороди і порядок її виплати. Крім того, гіг-контракт дозволяє здійснювати виплати в іноземній валюті. Розмір винагороди за гіг-контрактом може встановлюватися за певний період, наприклад, виплачуватись помісячно або нараховуватись за фактом виконання проєкту. Також передбачена можливість погодинної оплати.

Гіг-контракт може передбачати збільшення розміру винагороди за гіг-контрактом, за умови досягнення певних показників якості та інших характеристик виконаних робіт (наданих послуг), їх дострокового виконання (надання) тощо (ст. 19 Закону № 1667-IX) [2].

На відміну від трудового, гіг-контракт не передбачає такого поняття, як мінімальна заробітна плата, та не зобов'язує роботодавця виплачувати аванс.

Замовник (резидент Дія Сіті) не може здійснювати відрахування чи зменшувати розмір винагороди, визначеної гіг-контрактом, крім випадків, коли йому необхідно компенсувати шкоду, заподіяну працівником.

Закон № 1667-IX містить положення, котрі є близькими до норм КЗпП України; у них зазначається, що загальна тижнева тривалість роботи гіг-спеціаліста не може перевищувати 40 годин та щоденна – 8 годин. Одночасно допускається погодження умови про ненормований робочий час у випадках, «коли точний час для виконання гіг-спеціалістом робіт (надання послуг) визначити неможливо; гіг-контракт надає гіг-спеціалісту право самостійно планувати свій час для виконання робіт (надання послуг); виконання робіт (надання послуг) за гіг-контрактом вимагає підвищеного рівня ініціативності гіг-спеціаліста, що передбачає періодичне виконання робіт (надання послуг) надурочно без окремих вказівок резидента Дія Сіті про це» (ч. 2 ст. 21 Закону № 1667-IX) [2].

На відміну від умов цивільно-правового договору про виконання робіт чи надання послуг, гіг-контракт передбачає права працівників на соціальні гарантії, такі як відпустка, лікарняний, декрет тощо. Відпустка іменується як «щорічна оплачувана перерва», триває 17 робочих днів і може бути надана лише якщо працівник відпрацював 6 місяців за гіг-контрактом. Гіг-спеціалісти підлягають страхуванню у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та мають право на лікарняний на умовах, передбачених Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [2].

Важливою нормою для захисту прав та інтересів сторін гіг-контракту є закріплення в Законі № 1667-IX положення про те, що особливості немайнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створених у зв'язку з виконанням гіг-контракту, належать гіг-спеціалісту, який створив такий об'єкт, а майнові права інтелектуальної власності належать резиденту Дія Сіті, якщо інше не передбачено гіг-контрактом. Вперше в національному законодавстві регламентовано момент набуття замовником майнових прав інтелектуальної власності у такий спосіб, що резидент Дія Сіті, котрий є

замовником, набуває майнових прав на твір, створений у зв'язку з виконанням гіг-контракту, в момент, наступний за створенням такого твору, якщо інше не встановлено гіг-контрактом.

Ще одне актуальне для сьогоднішнього питання, що набуло закріплення в Законі № 1667-IX, – це можливість захисту інформації. В сучасному світі інформація є одним із найцінніших активів, а її незаконне розголошення та використання може завдати шкоди як репутації, так і фінансовому становищу замовника. Ст. 26 Закону № 1667-IX містить положення щодо укладення договору про нерозголошення (англ. Non-disclosure Agreement (NDA), confidentiality agreement (CA), confidential disclosure agreement (CDA), proprietary information agreement (PIA) або secrecy agreement (SA)). Зазначена угода укладається з метою недопущення розповсюдження чи протиправного використання конфіденційної інформації. Тобто особа, яка отримує доступ до конфіденційної інформації, зобов'язується здійснювати всі необхідні заходи для її збереження та охорони. Згідно з п. 1 ст. 26 Закону № 1667-IX за договором про нерозголошення фахівець або інша особа зобов'язується не розголошувати комерційну таємницю та/або іншу конфіденційну інформацію резидента Дія Сіті або стосовно резидента Дія Сіті.

Угода про нерозголошення інформації може укладатися в будь-якій сфері (наприклад, при наданні послуг у сфері інформатизації, при створенні об'єктів авторського права на замовлення, при укладенні трудового договору тощо) з різними категоріями осіб – контрагентами, працівниками, клієнтами та ін. Тому вбачаємо за необхідне законодавчо не обмежувати сферу використання договорів про нерозголошення лише режимом Дія Сіті, а внести відповідну норму в Цивільний кодекс України з метою розширення сфери захисту інформації. Наразі умови та особливості договору про нерозголошення не конкретизовано в законодавстві України, його правовий зміст лише фрагментарно регулюється низкою нормативних актів.

Згідно із Законом № 1667-IX договір про нерозголошення укладається у письмовій формі (на практиці договір про нерозголошення може бути як окремою угодою, так і розділом гіг-контракту), може бути безвідплатним або передбачати виплату компенсації у разі його порушення. Істотною умовою договору про нерозголошення є строк, протягом якого фахівець або інша особа зобов'язується не розголошувати інформацію з обмеженим доступом резидента Дія Сіті або стосовно резидента Дія Сіті. Зазвичай цей строк не обмежується часом дії гіг-контракту, а триває ще протягом певного періоду після його припинення (наприклад, угода діє 5 років із моменту припинення гіг-контракту). Цей період визначається з огляду на очікуваний строк, для якого така конфіденційність є дійсно необхідною, оскільки суспільство, технології, наука постійно розвиваються, і конфіденційна інформація згодом може втратити свою актуальність і не потребуватиме подальшої правової охорони.

Наступною істотною умовою, закріпленою в Законі № 1667-IX, є необхідність визначення інформації, на яку поширюється зобов'язання про нерозголошення. При цьому слід враховувати, що згідно зі ст. 1 Закону України «Про інформацію» інформація – це будь-які відомості та/або дані, що можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [7].

Крім того, важливо конкретизувати в договорі поняття та особливості розголошення інформації та її неправомірного використання, що дозволить уникнути неоднозначного трактування цих понять сторонами договору. Угода також повинна містити положення, що визначають, яке використання конфіденційної інформації є дозволеним (наприклад, виключно в цілях надання послуг, передбачених відповідним гіг-контрактом) та за яких умов використання конфіденційної інформації може бути дозволеним (наприклад, на вимогу органів державної влади або за попередньою письмовою згодою резидента Дія Сіті).

Після завершення дії гіг-контракту інтелектуальний капітал гіг-спеціаліста не втрачає своєї цінності, а навпаки, ще збільшується. Тому Законом № 1667-IX вперше закріплена можливість укладення договору про утримання від вчинення конкурентних дій (угода про неконкуренцію, NCA (non-compete agreement)). П. 3 ст 27 Закону № 1667-IX чітко окреслює види конкурентних дій, від вчинення яких, згідно з умовами договору

про утримання від вчинення конкурентних дій, має утримуватися фахівець після завершення гіг-контракту, а саме: укладення трудових договорів (контрактів), гіг-контрактів або інших цивільно-правових чи господарсько-правових договорів з іншими особами, які здійснюють діяльність, аналогічну діяльності такого резидента Дія Сіті (конкуруючу діяльність); здійснення конкуруючої діяльності як фізичної особи – підприємця; володіння прямо чи опосередковано часткою в іншій юридичній особі, що здійснює конкуруючу діяльність; обіймання посади члена органу управління іншої юридичної особи, що здійснює конкуруючу діяльність; вчинення інших конкурентних дій, передбачених договором [2].

Договір про неконкуренцію є відплатним та вчиняється в письмовій формі. Істотними умовами договору про утримання фахівцем від вчинення конкурентних дій щодо резидента Дія Сіті є: строк зобов'язання, що припиняється не пізніше спливу 12 місяців з дня припинення трудових, цивільно-правових чи господарсько-правових відносин між фахівцем та резидентом Дія Сіті; територія, на яку поширюється дія зобов'язання; вичерпний перелік видів діяльності, що вважаються конкуруючою діяльністю, та/або осіб, які здійснюють конкуруючу діяльність; матеріальні блага, котрі фахівець отримує у відплату за зобов'язання утримуватися від вчинення конкурентних дій.

Можливість укладення договору про утримання від вчинення конкурентних дій є превентивним механізмом захисту прав та інтересів резидента Дія Сіті, але при цьому ставить на меті пошук балансу між захистом бізнесу та свободою праці за допомогою диспозитивного методу регулювання.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що гіг-контракт, як інструмент врегулювання правовідносин між замовником та виконавцем, є перспективним механізмом впровадження цифрової економіки в Україні та покликаний забезпечити ефективний захист прав та інтересів учасників правовідносин. Проте уніфікація норм вітчизняного та європейського законодавства потребує розширення сфери запровадження гіг-контрактів і застосування їх не тільки в межах правового режиму Дія Сіті, а й у фінансовій, транспортній, освітній галузях тощо. Також вбачаємо за необхідне законодавчо розширити сфери застосування договору про нерозголошення та договору про утримання від вчинення конкурентних дій.

Список використаних джерел

1. Чмерук Г. Г. Цифрова економіка як окремий сектор національної економіки держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 27 (2). С. 92–97.
2. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.
3. Platform workers: Council confirms agreement on new rules to improve their working conditions. *European Council*. URL : <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/03/11/platform-workers-council-confirms-agreement-on-new-rules-to-improve-their-working-conditions/>.
4. 2 роки простору Дія.City: топові компанії серед резидентів, мільярди сплачених податків та висока оцінка бізнесу. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/2-roky-prostoru-diiacity-topovi-kompanii-sered-rezydentiv-miliardy-splachenykh-podatkiv-ta-vysoka-otsinka-biznesu>.
5. Саєнко Ю. О. Способи реалізації права на працю в правовому режимі Дія Сіті. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2023. Вип. 37. С. 86–93.
6. EU rules on platform work. *European Council*. URL : <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/platform-work-eu/>
7. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 . URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.

Надійшла до редакції 31.05.2024

Прийнято до опублікування 06.06.2024

References

1. Chmeruk, H. H. (2019) Cyfrova ekonomika jak okremyj sektor nacionaljnoji ekonomiky derzhavy [Digital economy as a separate sector of the national economy of the state]. *Naukovyj visnyk Uzhgorodskogho nacionalnogho universytetu. Serija : Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove gho gospodarstvo*. № 27 (2), pp. 92–97. [in Ukr.].
2. Pro stymuljuvannja rozvytku cyfrovoji ekonomiky v Ukrajinі [On stimulating the

development of the digital economy in Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 15.07.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>. [in Ukr.].

3. Platform workers: Council confirms agreement on new rules to improve their working conditions. *European Council*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/03/11/platform-workers-council-confirms-agreement-on-new-rules-to-improve-their-working-conditions/>

4. 2 roky prostoru Diya.City: topovi kompaniji sered rezydentiv, miljardy splachenykh podatkov ta vysoka ocinka biznesu [2 years of Diya.City space: top companies among residents, billions of paid taxes and high business valuation]. Urjadovyj portal. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/2-roky-prostoru-diiasity-topovi-kompanii-sered-rezydentiv-miliardy-splachenykh-podatkov-ta-vysoka-otsinka-biznesu> [in Ukr.].

5. Sajenko Yu. O. (2023) Sposoby realizaciji prava na pracju v pravovomu rezhymi Diya Siti [Ways of realizing the right to work in the legal regime of Diya City]. *Zbirnyk naukovykh pracj Kharkivskogo nacionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni Gh. S. Skovorody*. № 37, pp. 86–93 [in Ukr.].

6. EU rules on platform work. *European Council*. URL : <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/platform-work-eu/>.

7. Pro informaciju [About information] : Zakon Ukrainy vid 02.10.1992. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Lilija Foksha. Features and terms of application of the gig contract. The article defines the content and specific features of application of gig-contracts by the subjects of the Diya City legal regime in the context of the Law of Ukraine «On stimulating the development of the digital economy in Ukraine».

The author analyzes the legal status of the parties to a gig-contract – a resident of Diya City (the customer) and a gig specialist (the contractor). The author analyzes the grounds for acquiring the status of a Diya City resident. The international experience of using gig contracts is analyzed and the main trends and areas of their implementation are identified.

It is proposed to expand the content of the category of «gig specialist» in Ukrainian legislation to include individuals who perform work or provide services through digital platforms.

The author analyzes the grounds for termination of a gig contract. The author identifies the main terms and conditions which should be set out in a gig contract, namely, the amount of remuneration and the method of its payment; working hours; intellectual property rights to a work created in connection with the performance of a gig contract; social guarantees, etc.

The author analyzes the content of a non-disclosure agreement, the main provisions of which are provided for in the Law of Ukraine «On stimulating the development of the digital economy in Ukraine». The author suggests that the scope of use of non-disclosure agreements should not be limited by law to the Diya City regime, and that this provision should be introduced into the Civil Code of Ukraine with a view to expanding the scope of information protection.

The author analyzes the provisions of the Law of Ukraine «On stimulating the development of the digital economy in Ukraine» regarding the content of a non-competition agreement.

The practical significance of the study lies in the possibility of applying the results obtained for further improvement of legislation with a view to ensuring more effective protection of the rights and interests of participants to civil legal relations and development of the digital economy in Ukraine.

Keywords: *gig contract, Diya City resident, gig specialist, non-disclosure agreement, non-competition agreement.*

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ, КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ,
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ
І ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ**

УДК 343.234

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-196-200

Ігор ОЗЕРСЬКИЙ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Чорноморський національний університет
імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна)

**ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ
«СТАН СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ»
ТА ЙОГО ВІДМЕЖУВАННЯ ВІД УМИСНОГО ВБИВСТВА**

Проаналізовано понятійний зміст психологічного конструкта «стан сильного душевного хвилювання» та здійснено спробу розмежувати його з умисним вбивством. Сутність стану сильного душевного хвилювання полягає у нервово-психічному збудженні суб'єкта злочину, що раптово виникає в гострій конфліктній ситуації і виявляється у тимчасовій дезорганізації свідомості (її звуженні, зниженні) та крайній активізації імпульсивної реакції на дії потерпілого, що може розглядатися як психологічна передумова кваліфікації стану сильного душевного хвилювання в юридичному формулюванні та надає суду можливість здійснити юридичний аналіз кваліфікації дій обвинуваченого на основі висновків комплексних психолого-психіатричних експертиз.

З метою найбільш повного та обґрунтованого аналізу емоційного стану особи потрібно залучити фахівця із юридичними та психологічними знаннями, який зможе, по-перше, зібрати необхідну інформацію, а по-друге, дати їй належну оцінку. Таким фахівцем може бути юридичний психолог, іншими словами, судовий експерт із поєднанням вищої юридичної та психологічної освіти.

Ключові слова: стан сильного душевного хвилювання, емоційні процеси, емоційні стани, фізіологічний афект, психологічна експертиза, умисне вбивство.

Постановка проблеми. Чинне кримінальне законодавство не надає визначення поняття «сильне душевне хвилювання». Вказуючи на стан сильного душевного хвилювання, законодавець не розкриває його суті, а без цього неможливо правильно визначити юридичну природу складу злочину. Умисне вбивство та умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання зазвичай пов'язані з яскраво вираженими проявами емоційно-психологічних особливостей суб'єкта злочину та супроводжуються складним психологічним тлом, в якому спонукальні, інтелектуальні, вольові, емоційні та інші психологічні ознаки перебувають в тісному взаємозв'язку, переплетінні, синергетиці та взаємообумовленості, що ускладнює розмежування означених складів злочину.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Опрацюванням теоретико-правових підходів до розуміння понятійно-термінологічної конструкції «стан сильного душевного хвилювання» займалися як українські, так і закордонні вчені-юристи. З-поміж інших слід відзначити роботи М. Костицького, Н. Мамченко, В. Хашева, Є. Виногородської, Р. Вереси, О. Капустіна та ін. Особливу увагу розкриттю теоретико-методологічного змісту поняття «стан сильного душевного хвилювання» як кримінально-правової категорії приділяли вчені О. Авраменко, В. Бурдін, А. Байлов, Л. Остапенко, Л. Шеховцова тощо. Проте й нині залишаються

© І. Озерський, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8356-0473>

ozerskuy-i-v@ukr.net

відкритими та недостатньо переосмисленими питання психологічної складової стану сильного душевного хвилювання та його відмежування від інших суміжних умисних злочинів, що зумовлює актуальність теми представленого дослідження.

Мета статті – дослідити юридико-психологічну природу термінологічної конструкції «стан сильного душевного хвилювання» та виокремити її суміжні складові конструкції, що впливають на правильну кваліфікацію кримінального правопорушення за ст. 116 КК України.

Виклад основного матеріалу. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) про стан сильного душевного хвилювання як про особливий емоційний стан особи згадано у п'яти нормах: умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116); умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123); як пом'якшуюча покарання обставина (п. 7 ст. 66); крім того, про такий стан йдеться у ч. 4 ст. 36 та в ч. 3 ст. 39 КК України, де висновується про віднесення до ознак складу кримінального правопорушення емоційного стану особи.

Якщо звернутися до судової практики, то в п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2 «стан сильного душевного хвилювання» визначається як емоційний стан винного, що значною мірою знижує його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними. Більш того, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС) у своїй постанові від 16.01.2019 у справі № 723/873/15-к вказав на ознаки сильного душевного хвилювання через призму такої психологічної категорії, як емоційний процес, що опосередковується *раптовістю, неочікуваністю, миттєвістю, бурхливістю, швидкоплинністю*.

Емоції одночасно є формою організації внутрішньої психічної та зовнішньої поведінкової активності суб'єкта. Також емоції можуть опосередковувати спонукальну функцію мотивів, процес утворення мотивів і мотиваційної діяльності, зокрема злочинної. Емоційна стійкість (нестійкість) впливає на ступінь впливу емоцій на здатність суб'єкта усвідомлювати соціально-правове значення власних діянь і керувати ними. Ретельне дослідження суб'єктивної сторони кримінального правопорушення та психіки винного при вчиненні умисного вбивства має особливе значення для правильної кваліфікації його дій, визначення ступеня суспільної небезпеки діяння й особи, яка його вчинила, а також індивідуалізації покарання. Оскільки вплив емоцій на свідомо-вольову діяльність особи в кожному конкретному випадку є різним, то його потрібно визначати з огляду на всі обставини вчинення злочину й риси винуватої особи [1].

При кваліфікації дій особи за ст. 116 КК України для встановлення стану сильного душевного хвилювання мають значення, окрім фізіологічного афекту, й інші емоційні стани за умови, що вони є реакцією особи на поведінку з боку потерпілого, зазначену у диспозиції цієї статті, і досягли такого рівня впливу на свідомість і волю особи, що в момент вчинення умисного вбивства значно знижували її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними [1]. У Постанові ККС ВС у справі № 750/13728/19 (провадження № 51-2412км21) виписано, що дії, котрі вчиняються в афектованому стані, мають особливий характер. Тому, на думку суду, намір на вбивство дуже тісно пов'язаний зі станом фізіологічного афекту, оскільки виникає так само несподівано, як і стан афекту, а реалізується негайно (відразу), до моменту закінчення цього стану. Тобто стан афекту супроводжує формування і реалізацію злочинного наміру. Формування мотиву і наміру вчинення злочину відбувається завжди непередбачувано та швидко й безпосередньо під впливом стану афекту. Стан сильного душевного хвилювання полягає в домінуванні у свідомості особи сильної емоції, що знижує контроль особи над вчинком, певною мірою гальмує інтелектуальну діяльність, викликає феномен «звуження» свідомості. Поведінка особи при сильному душевному хвилюванні регулюється не заздалегідь обміркованою метою, а тим почуттям, що повністю захоплює особистість і викликає раптові, імпульсивні, підсвідомі дії. Характерною рисою афектованого наміру є те, що він виникає під безперервним, дедалі зростаючим до критичної межі хвилювання тиском емоцій, і у цьому сенсі він (намір) набуває змушеного характеру. Своєрідно змінюючи свідомість і переломлюючи волю винної особи, стан афекту «спонукає» її розв'язувати проблему і конфліктну ситуацію.

У п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2, зазначено, що суб'єктивна сторона вбивства або заподіяння тяжкого тілесного

ушкодження, відповідальність за які передбачено ст. 116 КК України, характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винуватого, котрий значною мірою знижував його здатність усвідомлювати власні дії або керувати ними. Більш того, у Постанові Верховного Суду у справі № 234/8200/16-к від 29.08.2018 наголошено, що розмежування умисного вбивства та вбивства в стані сильного душевного хвилювання має здійснюватися як за об'єктивною, так і суб'єктивною стороною цих злочинів. Зокрема, при кваліфікації злочину за ст. 116 КК України суспільно небезпечне діяння особи може бути спровоковане насильством, систематичним знуцанням або тяжкою образою з боку потерпілого.

Отже, поведінка людини у стані афекту регулюється не задалегідь обміркованою метою, а тим почуттям, що повністю захоплює особистість і викликає імпульсивні, підсвідомі дії. Афект – це завжди емоційний вибух особистості в умовах гострої конфліктної ситуації, небезпеки особистісної поразки. Під час афекту спрощується процес мислення, спостерігається яскраво виражене падіння активності вищих рівнів психіки, різко знижується, гальмується здатність до активної розумової діяльності, має прояв дефектності сприйняття, котра полягає в так званому звуженні свідомості: свідомість фіксується тільки на тому, що зумовило афект, а все інше стає лише фоном. У такому стані людині тяжко зосереджуватися, передбачати наслідки своєї діяльності, приймати рішення [2].

Під час проведення судово-психіатричної експертизи можуть досліджуватися виключно питання, пов'язані з наявністю чи відсутністю в діях обвинуваченого афекту патологічного, що взагалі виключає осудність суб'єкта. Натомість стан фізіологічного афекту є прерогативою судово-психологічної експертизи, оскільки тут маємо справу зі свідомістю обвинуваченого, котра, як правило, не втрачається, а лише на певний час обмежується інтенсивною емоцією. На цю обставину наголошено й у Постанові ККС ВС у справі № 750/13728/19 (провадження № 51-2412км21). Так, суд наголосив, що для з'ясування, чи вчинено діяння в стані сильного душевного хвилювання, та вирішення питання про кваліфікацію складу злочину, пов'язаного з умисним позбавленням життя особи, обов'язково призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Відсутність такої експертизи у матеріалах справи стала підставою для скасування рішення суду апеляційної інстанції (Постанова ККС ВС у справі № 750/13728/19). Адже відсутність у матеріалах кримінального провадження призначеної та проведеної судово-психологічної експертизи щодо встановлення стану сильного душевного хвилювання в діях обвинуваченого, з позицій суду, свідчить, що суд апеляційної інстанції вдався до самостійного аналізу обставин кримінального провадження з метою встановлення в діях особи афектованого наміру на вбивство потерпілого.

Звичайно ж, виникає запитання: чи мають кримінально-правове значення інші емоційні стани, крім фізіологічного афекту, котрі могли би вплинути на свідомість та діяльність людини (стрес, фрустрація, емоційне збудження чи напруга тощо), для встановлення стану сильного душевного хвилювання при вчиненні умисного вбивства? І тут варто зазначити, що стан сильного душевного хвилювання, дійсно, може охоплювати афект та афективні стани (страх, гнів, агресія, фрустрація, стрес, афект, ревності). Негативні емоційні стани, що виникають під впливом психогенних чинників, такі як: страх, гнів, агресія, фрустрація, стрес, афект, ревності, – не завжди цілком підлягають свідомому контролю та часто призводять до виникнення конфліктних ситуацій під час взаємодії з оточуючими, котрі нерідко закінчуються вчиненням тяжких злочинів у так званому стані сильного душевного хвилювання. Стан афекту може викликати різні емоції, зазвичай це будуть сильні негативні емоції, що виникають унаслідок стресу, тривоги, переживання небезпеки або ж сильного емоційного розчарування. Найбільш поширеними емоціями, що можуть викликати стан фізіологічного афекту, є: гнів (лють), страх, жах (жахіття), розчарування, сум, жаль, стрес, фрустрація, глибока образа, горе (страждання), тривога, пригніченість та депресія [3, с. 81–82].

Отже, під впливом негативних емоцій, неодноразово пережитих унаслідок систематичних протиправних (аморальних) дій інших осіб, щоразу в особі буде формуватися хоча б загальне уявлення про характер можливих злочинних діянь у відповідь на кожен акт такої протиправної (аморальної) поведінки та бажання вчинити такі дії з метою отримання певної психологічної розрядки шляхом завдання шкоди за тривалі образи. Умисел у таких випадках формується в умовах тривалої психотравмуючої ситуації, виникає під безперервним тиском емоцій, котрі поступово

посилиються до критичної межі переживання.

Таким чином, неправомірна (аморальна) поведінка потерпілої особи раптово або під впливом тривалої психотравмуючої ситуації може спричиняти в суб'єкта злочину сильне душевне хвилювання, що ґрунтується на негативних емоціях. Під час різних видів комплексних судово-психолого-психіатричних експертиз часто констатується неузгодженість у поглядах психіатра та психолога на емоційний стан підекспертного. Психіатр може заперечувати наявність афективного стану та наполягати на тому, що підекспертний міг цілком усвідомлювати фактичну небезпеку власних дій, а психолог може діагностувати стан афекту в підекспертного, що характеризується звуженням свідомості і, як наслідок, неможливістю усвідомлення власних дій повною мірою.

Підсумовуючи вищевикладене, можна з упевненістю стверджувати про величезний вплив різних емоційних станів на кваліфікацію діянь особи як таких, що були вчинені нею усвідомлено та керовано, або таких, котрі вона не могла контролювати. Отже, при кваліфікації убивства як такого, що було вчинене у стані сильного душевного хвилювання, суд має спиратися на результати психологічної експертизи чи комплексної психолого-психіатричної експертизи, що продемонструє той набір емоцій, котрі керували особою в момент вчинення правопорушення. З метою найбільш повного та обґрунтованого аналізу емоційного стану особи потрібно залучити фахівця з юридичними та психологічними знаннями, який зможе, по-перше, зібрати необхідну інформацію, а по-друге, дати їй належну оцінку. Таким фахівцем може бути юридичний психолог, іншими словами, судовий експерт з поєднанням вищої юридичної та психологічної освіти.

Підтвердженням цьому є правова позиція, висловлена в ухвалі колегії суддів Другої судової палати ККС ВС у справі № 587/241/18 від 14 березня 2023 р., в котрій констатується, що для з'ясування особливостей психічної діяльності та їхніх проявів у поведінці особи, що мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки, проводиться психологічна експертиза, основним завданням якої є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивують чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Якраз саме психологічна експертиза емоційних станів, з позицій суду, встановлює індивідуально-психологічні особливості, міру здатності обвинуваченого розуміти характер скоєних дій та їхні наслідки; наявність або відсутність у підекспертної особи в момент скоєння протиправних дій емоційного стану, що суттєво вплинув на її свідомість і поведінку.

Водночас про інші суміжні стани, що можуть викликати сильне душевне хвилювання, в наведених судових рішеннях не згадується. Тобто суд ототожнює стан сильного душевного хвилювання лише з фізіологічним афектом, котрий є емоційним станом, що традиційно належить до юридично значущих та розглядається як синонім поняття «сильне душевне хвилювання». Проте крім афекту до станів, що суттєво впливають на здатність особи контролювати власну поведінку, належить низка інших станів (гнів (лють), страх, жах (жахіття), розчарування, сум, жаль, стрес, фрустрація, глибока образа, огида, заздрість, горе (страждання), тривога, пригніченість, депресія тощо), котрі також можна умовно віднести до категорії «стан сильного душевного хвилювання». Виходить, що поняття «стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув» та такі ознаки категорії «сильне душевне хвилювання», як «афект», «конфлікт», «стрес» та «фрустрація», співвідносяться між собою як загальне та часткове. При цьому до випадків, коли діяння осіб, які вчинили злочинні діяння у стані конфлікту, стресу або фрустрації, потрібно відносити не всі факти перебування обвинуваченого у таких станах, а лише ті, коли в останнього здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними була істотно зниженою. І такі факти можуть визначити лише відповідні експерти під час здійснення судово-психологічної експертизи емоційного стану обвинуваченого [2].

Висновки. Таким чином, сутність стану сильного душевного хвилювання полягає у нервово-психічному збудженні суб'єкта злочину, що раптово виникає в гострій конфліктній ситуації і виявляється у тимчасовій дезорганізації свідомості (її звуженні, зниженні) та крайній активізації імпульсивної реакції на дії потерпілого, що може розглядатися як психологічна передумова кваліфікації стану сильного душевного хвилювання в юридичному формулюванні та надає суду можливість здійснити юридичний аналіз кваліфікації дій обвинуваченого.

Список використаних джерел

1. Мамченко Н. Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання: Верховний Суд визначив, що окрім фізіологічного афекту, мають значення інші емоційні стани. *Судово-юридична газета*. URL : <https://sud.ua/uk/news/publication/278450-umyshlennoe-ubiystvo-sovershennoe-v-sostoyanii-silnogo-dushevnoho-volneniya-verkhovnyy-sud-opredelil-cto-krome-fiziologicheskogo-affekta-imeyut-znachenie-drugie-emotsionalnye-sostoyaniya>.
2. Хашев В. Г. Дискусійні аспекти визначення стану сильного душевного хвилювання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2 (111). С. 226–231.
3. Виногородська Є. С. Встановлення ознак та критеріїв визначення стану сильного душевного хвилювання при кваліфікації кримінальних правопорушень. *Могиланські читання – 2023: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти матеріали XXVI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 6-10 лист. 2023 р.)*. Миколаїв : Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2023. С. 81–84.

Надійшла до редакції 15.05.2024

Прийнято до опублікування 23.05.2024

References

1. Mamchenko, N. Umysne vbyvstvo, vchynene u stani sylnoho dushevnoho khvyliuvannia: Verkhovnyi Sud vyznachyv, shcho okrim fiziologichnoho afektu, maiut znachennia inshi emotsiini stany [Premeditated murder committed in a state of intense mental excitement: the Supreme Court determined that, in addition to physiological affect, other emotional states are important]. *Sudovo-yurydychna hazeta*. URL : <https://sud.ua/uk/news/publication/278450-umyshlennoe-ubiystvo-sovershennoe-v-sostoyanii-silnogo-dushevnoho-volneniya-verkhovnyy-sud-opredelil-cto-krome-fiziologicheskogo-affekta-imeyut-znachenie-drugie-emotsionalnye-sostoyaniya>. [in Ukr.].
2. Khashev, V. H. (2021) Dyskusiini aspekty vyznachennia stanu sylnoho dushevnoho khvyliuvannia [Debatable aspects of determining the state of strong mental excitement]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnurishnikh sprav*. № 2 (111), pp. 226–231. [in Ukr.].
3. Vynohorodska, Ye. S. (2023) Vstanovlennia oznak ta kryteriiv vyznachennia stanu sylnoho dushevnoho khvyliuvannia pry kvalifikatsii kryminalnykh pravoporushen [Establishing the signs and criteria for determining the state of strong emotional disturbance in the qualification of criminal offenses]. *Mohylianski chytannia – 2023: Dosvid ta tendentsii rozvytku suspilstva v Ukraini: hlobalnyi, natsionalnyi ta rehionalnyi aspekty materialy XXVI vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Mykolaiv, 6-10 lyst. 2023 r.)*. Mykolaiv : Chornomorskyi natsionalnyi universytet imeni Petra Mohyly, pp. 81–84. [in Ukr.].

ABSTRACT

Igor Ozerskyi. Legal and psychological construct of «state of strong mental excitement» and its distinction from premeditated murder. The article examines the meaning of the concept of psychological construct of «state of strong mental excitement» and attempts to distinguish it from premeditated murder. According to the author, the core of «state of strong mental excitement» is a neuropsychological excitement of the perpetrator, which occurs suddenly in an acute conflict situation and expresses itself in a temporary disorganization of consciousness (its narrowing, reduction) and extreme activation of impulsive reactions to the actions of the victim, which can be considered as a psychological precondition for the legal qualification of the state of «strong mental excitement». It allows the court to conduct a legal analysis of the qualification of the accused's actions based on the results of thorough psychological and psychiatric expertise.

In turn, the absence of physiological affect, which can be stated in the conclusion of a comprehensive forensic psychological and psychiatric expertise, does not indicate the absence of other signs of a state of strong mental excitement, which, for example, may include stress, frustration, conflict and other types of related states (emotional reactions to an external stimulus, such as the actions of the victim) that can cause strong mental excitement. In addition to affect, there are several other states that can significantly affect one's ability to control their own behavior, (anger (rage), fear, horror (terror), disappointment, sadness, regret, stress, frustration, deep resentment, disgust, envy, grief (suffering), anxiety, depression, etc.), which can also be conditionally classified as «states of strong mental excitement». It turns out that the concept of «a state of suddenly arising strong mental excitement» and such features of the category of «strong mental excitement» as «affect», «conflict», «stress» and «frustration» are correlated with each other as general and specific.

Hence, the perpetrator may experience strong mental excitement fueled by negative emotions as a consequence of the victim's unlawful (immoral) behavior, either suddenly or under the influence of prolonged traumatic situation. The most profound and meaningful analysis of one's emotional state requires the involvement of a specialist with both legal and psychological knowledge, who can firstly obtain the necessary information and then provide a proper assessment. Such a specialist may be a legal psychologist, i.e. a forensic expert combining higher legal and psychological education.

Keywords: state of strong mental excitement, emotional processing, emotional states, physiological affect, psychological expertise, premeditated murder.

УДК: 7.091.31:355.541.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-201-206

**Дмитро
КАЗНАЧЕСВ**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Дмитро
БОДИРЕВ**[©]
викладач

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ: РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «АКТИВНЕ ЗАСТОСУВАННЯ» ТА «ЗАСТОСУВАННЯ» ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Досліджено правові засади застосування вогнепальної зброї як засобу примусу правоохоронними органами в умовах, коли це допустимо та обґрунтовано законом. Поліція у своїй діяльності використовує різні заходи примусу в межах визначеної компетенції для захисту прав і свобод громадян та припинення їх порушень, запобігання загрозам громадській безпеці та порядку. Розглянуто вимоги щодо застосування вогнепальної зброї, процедуру оцінки та обґрунтування необхідності її використання, а також відповідні норми міжнародного права. Визначено ключові аспекти правового регулювання застосування вогнепальної зброї, професійної підготовки, правової оцінки активного застосування вогнепальної зброї та вимог щодо такого застосування. Запропоновано низку доповнень до законодавчих норм, врахування яких сприятиме забезпеченню прав людини та безпеки поліцейських, а також сприятиме збереженню спокою у суспільстві. Проаналізовано діючі нормативно-правові акти, що визначають різницю між термінами «застосування вогнепальної зброї» і «активне застосування вогнепальної зброї». Окреслено основні точки зору науковців, які висловлюють свої думки щодо цієї проблематики. Акцентовано на головних відмінностях між поняттями «застосування вогнепальної зброї» та «активне застосування вогнепальної зброї».

Ключові слова: правові аспекти, поліцейські, вогнепальна зброя, застосування зброї, активне застосування зброї, поліцейські заходи примусу.

Постановка проблеми. Сучасна правова система України демонструє сталий розвиток та тенденції, котрі підкреслюють, що права людини в нашій країні – вже не формальні поняття та гасла, а реальна сфера захисту та реалізації завдяки діям державного апарату та публічної влади.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя та здоров'я, гідність, честь і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю в Україні, і держава має гарантувати реалізацію прав і свобод громадян [1].

Поліцейські, як представники влади, мають велику відповідальність перед громадянами України. Якщо вони порушують права та законні інтереси останніх, їх може бути притягнуто до кримінальної відповідальності.

Важливо відзначити, що будь-який поліцейський в Україні, незалежно від своєї посади, місця перебування та часу доби, має обов'язок реагувати на звернення будь-якої особи щодо подій, котрі становлять загрозу особистій або громадській безпеці. Це передбачає прийняття необхідних заходів для рятування людей, надання допомоги тим,

© Д. Казначесв, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1070-619X>
dmytro.kaznacheiev@dduvs.edu.ua

© Д. Бодирев, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5193-7176>
dmytro.bodyriev@dduvs.edu.ua

хто її потребує, і негайне застосування заходів примусу, в тому числі вогнепальної зброї, для забезпечення особистої безпеки поліцейських, безпеки осіб та припинення протиправних дій.

Отже, поліцейський має бути завжди готовий до професійного втручання у будь-яку ситуацію, незалежно від того, чи він знаходиться на службі, чи поза нею. Ця особлива готовність важлива для патрульних поліцейських, які нерідко опиняються першими на місці події та реагують на повідомлення про правопорушення, особливо зважаючи на те, що вони працюють цілодобово.

Зрозуміло, що патрульним поліцейським не завжди вдається уникнути застосування поліцейських заходів для припинення правопорушень. Тому, виконуючи свої обов'язки щодо захисту прав і свобод громадян або припинення їх порушень, запобігання загрозам для громадської безпеки і порядку, поліцейські вживають певних заходів у межах своєї компетенції, зокрема превентивних та примусових.

Важливо наголосити на тому, що застосування вогнепальної зброї є найбільш суворим заходом примусу, і поліцейські повинні суворо дотримуватися вимог законодавства, щоб уникнути надмірного застосування сили та запобігти завданню шкоди. Це підкреслює важливість подальшого дослідження нормативно-правового регулювання у сфері використання поліцейських заходів примусу та вогнепальної зброї під час виконання службових обов'язків працівниками Національної поліції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми нормативно-правового регулювання використання поліцейських заходів примусу та вогнепальної зброї досліджувалися багатьма вітчизняними вченими, такими як: Ю. Баулін, Д. Бодирев, В. Віденко, Ю. Волков, Т. Мінка, В. Новиков, В. Осадчий, А. Плахотний, В. Тимофєєв та ін. Однак тема розмежування понять «застосування вогнепальної зброї» та «активне застосування вогнепальної зброї» в їхніх працях була недостатньо висвітлена, а викладені положення викликають певні зауваження. Необхідність теоретичних обґрунтувань і вдосконалення правового регулювання застосування поліцейськими вогнепальної зброї, підвищення кваліфікації в інтересах покращення слідчої практики з огляду на сучасні реалії є життєво важливою практикою.

Метою статті є дослідження правових засад застосування вогнепальної зброї, розмежування понять «активне застосування» та «застосування» вогнепальної зброї працівниками Національної поліції.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній практиці останнім часом склалася ситуація, за якої поліцейські, розуміючи наслідки навіть нормативно виправданого застосування вогнепальної зброї, уникають приведення в дію і застосування цього заходу примусу, що іноді призводить до невиконання ними своїх повноважень, недовісті застосовуваних ними спеціальних засобів, а також завдання шкоди життю і здоров'ю іншим громадянам, що викликає не менший осуд, аніж застосування вогнепальної зброї [2, с. 142].

У ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» закріплено виняткові обставини, коли поліцейські можуть застосовувати вогнепальну зброю, а також випадки, коли це може бути зроблено без попередження [3]. Важливо відзначити, що в законодавстві термін «застосування вогнепальної зброї» використовується в обох наведених випадках і не передбачає внутрішньої градації між цим поняттям та поняттям «активне застосування вогнепальної зброї». Проте в частині 10 цієї статті вказано, що поліцейському слід повідомити свого керівника письмово про факт застосування вогнепальної зброї та негайно повідомити його про «активне застосування» вогнепальної зброї. Законодавець, вживаючи термін «активне застосування», не надає його чіткого визначення та відмінностей від терміна «застосування вогнепальної зброї».

Як бачимо, в законі майже у кожній частині містяться положення, що викликають дискусії між науковцями, поліцейськими та прокурорами. Не стала виключенням і вищезазначена частина, тому що, по-перше, питання інформування керівника про «застосування» та «активне застосування» вогнепальної зброї є розмитим, по-друге, для більшості не зрозуміло, як саме необхідно розрізнити ці два поняття. На це звертає увагу і А. Плахотний, вказуючи, що в ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» містяться спірні положення як у плані самого змісту, так і стосовно порушення мовних правил при конструюванні речень, що не дає чіткості у тлумаченні понять «активне застосування вогнепальної зброї» та «застосування вогнепальної зброї» [4].

Процес застосування вогнепальної зброї поділяється на такі етапи: підготовка

зброї до застосування, надання їй бойової готовності і спрямування у напрямку правопорушника. Окрім цього, існує законодавчо визначене поняття активного застосування вогнепальної зброї, котре залишається неоднозначним і може викликати розбіжності у думках правоохоронців [5].

На нашу думку, не можна погодитися з твердженням, викладеним у науково-практичному коментарі Закону України «Про Національну поліцію» [6, с. 220], в якому зауважено, що активне застосування вогнепальної зброї визначається як застосування без попередження. Прикладами такого застосування можуть бути:

1) при спробі особи, яку затримує поліцейський із вогнепальною зброєю в руках, наблизитися до нього, скоротивши визначену ним відстань, чи доторкнутися до зброї;

2) у разі збройного нападу, а також у разі раптового нападу із застосуванням бойової техніки, транспортних засобів або інших засобів, що загрожують життю чи здоров'ю людей;

3) якщо особа, затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого чи тяжкого злочину, втікає із застосуванням транспортного засобу;

4) якщо особа чинить збройний опір;

5) для припинення спроби заволодіти вогнепальною зброєю [3].

За деякими точками зору, активне застосування вогнепальної зброї охоплює процеси оголення зброї, готовності до використання, спрямовування проти правопорушника і виконання двох чи більше пострілів. У ч. 10 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» закріплено, що після активного застосування вогнепальної зброї поліцейський зобов'язаний негайно повідомити про це свого начальника, який, у свою чергу, повинен повідомити відповідного прокурора та центральний орган управління Національної поліції.

Особливо суперечливими і неоднозначними вбачаються ці визначення у контексті чинного законодавства. Наприклад, у п. 5 ч. 1 Постанови Кабінету Міністрів України № 575 від 12 жовтня 1992 р. «Про затвердження Положення про порядок застосування вогнепальної зброї» передбачено застосування вогнепальної зброї у ситуації «знешкодження тварин, що становлять загрозу життю або здоров'ю посадової особи, її родинних членів або окремих громадян».

Аналіз міжнародних правових документів, що стосуються застосування вогнепальної зброї поліцейськими, свідчить, що ці документи мають більш обдуманий та ясний підхід щодо регулювання зазначеного питання.

Згідно зі ст. 3 Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17.12.1979) застосовувати вогнепальну зброю дозволяється тільки у випадках, коли підозрюваний правопорушник виявляє збройний опір або створює загрозу для життя інших осіб і коли інші доступні засоби для затримання підозрюваного виявляються недостатніми. Про випадок застосування вогнепальної зброї потрібно негайно повідомити компетентні органи влади [7].

В Декларації про поліцію, що прийнята 08.05.1979 Парламентською асамблеєю Ради Європи (Резолюція № 690 (1979)), зазначено, що поліцейські мають одержувати зрозумілі та чіткі директиви щодо методів і обставин, у яких вони повинні застосовувати зброю. Офіцери поліції повинні отримувати ясні і чіткі інструкції щодо процедур і умов застосування зброї [8].

У цьому документі стверджується, що працівники правоохоронних органів повинні намагатися використовувати ненасильницькі методи, де це можливо, під час виконання своїх обов'язків, перш ніж звернутися до застосування сили і вогнепальної зброї. Вони можуть використовувати силу та вогнепальну зброю лише тоді, коли інші засоби виявляються неефективними або не можуть забезпечити досягнення бажаного результату.

Аналіз названих міжнародних нормативно-правових актів дозволяє дійти таких висновків:

1) працівники органів правопорядку мають застосовувати альтернативні, ненасильницькі засоби у своїй діяльності;

2) застосування вогнепальної зброї вважається крайнім заходом;

3) застосування вогнепальної зброї допускається лише у випадках, коли інші заходи є неефективними і не можуть забезпечити досягнення бажаного результату, з метою захисту власного життя і життя інших осіб від неминучої загрози смерті або

серйозних злочинів.

Важливо відзначити, що у цих правових актах термін «застосування» використовується в усіх ситуаціях, пов'язаних із використанням вогнепальної зброї [9, с. 38–39].

Однак, на думку професора В. Осадчого, на етимологічному рівні термін «застосовувати» означає використовувати або вводити у практику що-небудь із користю. Таким чином, термін «застосування» вказує на активну поведінку. І саме так він сприймається у контексті ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію», де йдеться про застосування та використання вогнепальної зброї поліцейським у виняткових випадках, зокрема для захисту від нападу на поліцейського чи його родину, коли існує загроза їхньому життю або здоров'ю. Інакше кажучи, ці два вирази: «застосування вогнепальної зброї» і «активне застосування вогнепальної зброї» – мають ідентичне значення. Тому акцентувати увагу на активному використанні вогнепальної зброї є зайвим [10, с. 157–158].

На нашу думку, основна мета застосування вогнепальної зброї полягає в захисті життя не лише працівників поліції, але й інших осіб, які можуть перебувати у небезпеці. Прийняття рішення щодо використання або застосування зброї може бути справою лічених секунд для поліцейського. Проте невиконання встановлених вимог, перевищення повноважень або, навпаки, незастосування зброї у відповідних ситуаціях може призвести до трагічних наслідків. Тому вимоги законодавства, що регулюють умови використання або застосування зброї, мають бути чіткими та зрозумілими. Зокрема, ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» має конкретизувати, що саме вважатиметься «активним застосуванням» вогнепальної зброї та коли саме слід повідомляти керівника про таке застосування.

Аналіз ст. 42–46 Закону України «Про Національну поліцію», в яких регламентується застосування поліцейських заходів примусу, а саме п. 2 ст. 44 «Застосування фізичної сили» та п. 6 ч. 2 ст. 45 «Застосування спеціальних засобів», дозволяє констатувати, що прокурор повідомляється через керівника підрозділу поліції у випадках завдання особі тілесних ушкоджень, поранення або каліцтва внаслідок застосування зазначених поліцейських заходів. Таким чином, провівши аналогію з тим, що згідно зі ст. 46 «Застосування вогнепальної зброї» прокурор повідомляється тільки при «активному застосуванні вогнепальної зброї», можемо стверджувати, що в цьому випадку мова йде про ті ситуації, коли особі внаслідок застосування вогнепальної зброї були заподіяні тілесні ушкодження, травмування, каліцтво або смерть. Зокрема, в попередньому Законі України «Про міліцію», у ч. 5 ст. 12 «Умови і межі застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї», було зазначено: «Про застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, а також про будь-які ушкодження або смерть, які спричинені особі внаслідок застосування працівником міліції заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, працівник міліції негайно та письмово доводить до відома безпосереднього начальника для сповіщення прокуророві» [11].

Вищевикладене підтверджується і висновками А. Плахотного про те, що згідно з чинними нормативно-правовими актами, а саме: Переліком правопорушень та подій, інформація про які подається до центрального органу управління поліції, головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях та м. Києві, затвердженим наказом Національної поліції України № 645 від 04.07.2018 [12] та Порядком складання форм звітності №1-НП о/с «Звіт про стан дотримання законності поліцейськими та надзвичайні події за їх участю», затвердженим наказом Національної поліції України № 626 від 21.07.2016 [13], – застосування зброї вважається активним лише в тому випадку, коли особі внаслідок пострілу було спричинено загибель, каліцтво або травмування, про що поліцейський негайно повідомляє керівнику, який зобов'язаний проінформувати про це прокурора та центральний орган управління поліцією [4].

Висновки. Проведений аналіз міжнародно-правових актів та вітчизняного законодавства, а також думок науковців дозволяє дійти такого висновку: сучасна правова система надає важливе значення захисту прав та життя громадян, включно з правом на безпеку. У цьому контексті застосування вогнепальної зброї розглядається як крайній захід для забезпечення безпеки поліцейських та інших осіб у виняткових ситуаціях. Закони України та міжнародні нормативно-правові акти надають чіткі

критерії та обмеження щодо застосування вогнепальної зброї поліцейськими, а саме: її можна застосовуватися тільки у разі неминучої загрози смерті чи серйозних злочинів, коли інші заходи захисту є неефективними.

На нашу думку, однією з термінологічних проблем, котру потрібно вирішити в контексті цієї норми, є необхідність чіткого визначення та розрізнення понять «застосування» та «активне застосування» зброї. Оскільки це визначення впливає на встановлення законності дій поліцейського щодо виконання правил застосування зброї та обов'язку захисту життя і здоров'я інших осіб, а також особистої безпеки. З цією метою необхідно внести зміни до ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію», а саме частину 10 викласти в такій редакції: «Поліцейський зобов'язаний у письмовій формі повідомляти свого керівника про застосування вогнепальної зброї, а також негайно повідомити свого керівника про активне застосування зброї, внаслідок чого особі були заподіяні тілесні ушкодження, травмування, каліцтво або смерть, який, у свою чергу, зобов'язаний поінформувати центральний орган управління поліції та відповідного прокурора».

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Волков Ю. М., Казначеев Д. Г. Актуальні проблеми застосування вогнепальної зброї поліцейськими в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 142–145. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2020/35.pdf.
3. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text>.
4. Плахотний А. П. Проблемні питання щодо відмежування понять «застосування», «активне застосування» та «використання» вогнепальної зброї в законі про Національну поліцію. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2023. № 2 (6). С. 18–21.
5. Тимофєєв В., Хованова Д. Активне застосування вогнепальної зброї: поняття та характеристика. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 12 бер. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 237–238.
6. Науково-практичний коментар Закону України «Про Національну поліцію» / кол. авт. ; кер. авт. кол. Т. П. Мінка. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 480 с.
7. Code of Conduct for Law Enforcement Officials. *United Nations*. URL : <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/code-conduct-law-enforcement-officials>.
8. Declaration on the Police. *Parliamentary Assembly*. URL : <https://pace.coe.int/en/files/16101/html>.
9. Ульянов О. І. Правові засади застосування поліцейських заходів примусу та вогнепальної зброї працівниками Національної поліції України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 1. С. 34–36.
10. Осадчий В. І. Кримінально-правова складова регламентування поліцейських заходів примусу в Законі України «Про Національну поліцію». *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія : Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2015. № 4. С. 154–160.
11. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text>.
12. Про затвердження переліку правопорушень та подій, інформація про які подається до центрального органу управління поліції, головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях та м. Києві : наказ Національної поліції України від 04.07.2018 № 645.
13. Про затвердження Порядку складання форм звітності №1-НП о/с «Звіт про стан дотримання законності поліцейськими та надзвичайні події за їх участю» : наказ Національної поліції України від 21.07.2016 № 626.

Надійшла до редакції 31.05.2024
Прийнято до опублікування 07.06.2024

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. [in Ukr.].
2. Volkov, Yu. M., Kaznacheiev, D. H. (2020) Aktualni problemy zastosuvannia vohnepalnoi zbroi politseiskymy v Ukraini [Actual problems of the use of firearms by police officers in Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 4, pp. 142–145. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2020/35.pdf. [in Ukr.].
3. Pro Natsionalnu politsiiu [On the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text>. [in Ukr.].
4. Plakhotnyi, A. P. (2023) Problemnii pytannia shchodo vidmezhuвання poniat

«zastosuvannia», «aktyvne zastosuvannia» ta «vykorystannia» vohnepalnoi zbroi v zakoni pro Natsionalnu politsiuu [Problematic questions regarding the delimitation of the concepts of «application», «active use» and «use» of firearms in the law on the National Police]. *Ukrainska politseistyka: teoriia, zakonodavstvo, praktyka*. № 2 (6), pp. 18–21. [in Ukr.].

5. Tymofieiev, V., Khovanova, D. (2021) Aktyvne zastosuvannia vohnepalnoi zbroi: poniattia ta kharakterystyka [Active use of firearms: concepts and characteristics]. *Mizhnarodna ta natsionalna bezpeka: teoretychni i prykladni aspekty : materialy V Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Dnipro, 12 ber. 2021 r.). Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 237–238. [in Ukr.].

6. Naukovo-praktychnyi komentar Zakonu Ukrainy «Pro Natsionalnu politsiuu» [Scientific and practical commentary on the Law of Ukraine «On the National Police»] / kol. avt. ; ker. avt. kol. T. P. Minka. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 2017. 480 p. [in Ukr.].

7. Code of Conduct for Law Enforcement Officials. *United Nations*. URL : <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/code-conduct-law-enforcement-officials>.

8. Declaration on the Police. *Parliamentary Assembly*. URL : <https://pace.coe.int/en/files/16101/html>.

9. Ulianov, O. I. (2018) Pravovi zasady zastosuvannia politseiskykh zakhodiv prymusu ta vohnepalnoi zbroi pratsivnykamy Natsionalnoi politsii Ukrainy [Legal principles of the use of police measures of coercion and firearms by employees of the National Police of Ukraine]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*. № 1, pp. 34–36. [in Ukr.].

10. Osadchyi, V. I. (2015) Kryminalno-pravova skladova rehlamentuvannia politseiskykh zakhodiv prymusu v Zakoni Ukrainy «Pro Natsionalnu politsiuu» [The criminal law component of the regulation of police coercive measures in the Law of Ukraine «On the National Police»]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho aviaatsiinoho universytetu. Seriya : Yurydychnyi visnyk «Povitriane i kosmichne pravo»*. № 4, pp. 154–160. [in Ukr.].

11. Pro militsiui [On the militia] : Zakon Ukrainy vid 20.12.1990. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text>. [in Ukr.].

12. Pro zatverdzhennia pereliku pravoporushen ta podii, informatsiia pro yaki podaietsia do tsentralnoho orhanu upravlinnia politsii, holovnykh upravlin Natsionalnoi politsii v Avtonomnii Respublitsi Krym ta m. Sevastopoli, oblastiakh ta m. Kyievi [On the approval of the list of offenses and events, information about which is submitted to the central police management body, the main offices of the National Police in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, the regions and the city of Kyiv] : nakaz Natsionalnoi politsii Ukrainy vid 04.07.2018 № 645. [in Ukr.].

13. Pro zatverdzhennia Poriadku skladannia form zvitnosti №1-NP o/s «Zvit pro stan dotrymannia zakonnosti politseiskymy ta nadzvychaini podii za yikh uchastiu» [On the approval of the Procedure for drawing up reporting forms No. 1-NP o/s «Report on the state of compliance with the law by police officers and extraordinary events with their participation»] : nakaz Natsionalnoi politsii Ukrainy vid 21.07.2016 № 626. [in Ukr.].

ABSTRACT

Dmytro Kaznacheiev, Dmytro Bodyrev. Legal basis for the use of firearms: distinction between the concepts of «active use» and «use» of firearms. The article deals with analysis and consideration of the legal basis of the use of firearms as a means of coercion by law enforcement agencies in conditions where it is permissible and justified by law. In its activities, the police uses various coercive measures within its competence to protect the rights and freedoms of a person, prevent threats to public safety and order, as well as to stop violations of these rights. These measures may include physical impact, the use of special means and, in some cases, firearms. In part 4 of Art. 46 of the Law of Ukraine «On the National Police», it is stated that a police officer is authorized to use firearms in exceptional cases: if there is an immediate threat to the life of persons (a police officer, members of his family, victims of an attacker, a hostage, etc.) or to detain a person who commits armed resistance (which also poses a threat to the life of a police officer). The work examines in detail the requirements for the use of firearms, the procedure for assessing and justifying the need for their use, as well as the relevant norms of international law.

Key aspects of legal regulation of the use of firearms, professional training, legal assessment of the active use of firearms and requirements for such use are considered. A number of improvements to the legislative norms have been proposed, the consideration of which will contribute to ensuring human rights, ensuring the safety of police activities and helping to preserve peace in society. The current legal acts that define the difference between the terms «use of firearms» and «active use of firearms» were analyzed. The work describes the main points of view of scientists who express their opinions on this issue. The main differences between the concepts of «use of firearms» and «active use of firearms» are highlighted.

Keywords: legal aspects, police, firearms, use of weapons, active use of weapons, police enforcement.

УДК 343.126.1.06

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-207-211

Дмитро КОЛОДЧИН[©]

кандидат юридичних наук

(ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Київ, Україна)

НАУКОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИННОСТІ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Обґрунтовано поняття злочинності в пенітенціарній сфері України. Узагальнено позиції вітчизняних вчених про те, що злочинність у пенітенціарній сфері спричиняє низку негативних наслідків не лише кримінально-правового (призначення покарання за сукупністю вироків, рецидив злочинів), а й кримінально-виконавчого (неналежне виконання засудженими правил внутрішнього розпорядку, забезпечення їхньої безпеки, участь у виховних заходах тощо) характеру. Виокремлено основні чинники, що суттєво впливають на криміногенну ситуацію в місцях несвободи ДКВС України: окупація ворогом установ виконання покарань та уповноважених органів з питань пробації і забезпечення їхньої безпеки, життя та здоров'я; відсутній або суттєво ускладнений зв'язок з установами виконання покарань і уповноваженими органами з питань пробації на окупованих ворогом територіях; небезпека залучення до бойових дій засуджених і персонал на тимчасово окупованих територіях та співпраця адміністрації таких установ з окупаційною владою або збройними силами ворога; насильство над засудженими і персоналом на окупованих територіях, порушення прав засуджених та персоналу, катування, вбивства тощо. Сформульовано авторське визначення злочинності в пенітенціарній сфері України.

Ключові слова: злочинність, місця несвободи, засуджений, персонал, пробація, чинники, пенітенціарна сфера.

Постановка проблеми. Злочинність у пенітенціарній сфері – це суспільно-небезпечне явище, що має місце як серед засуджених, так серед персоналу органів та установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України). Наведена теза підтверджує необхідність продовження наукового пошуку вивчення злочинності у пенітенціарній сфері. Для належного розкриття поняття злочинності у пенітенціарній сфері варто підтримати вітчизняних вчених, які вважають, що для цього потрібно розібратися з його змістом.

Війна росії проти України поставила перед кримінально-виконавчою системою України нові виклики. З-поміж них слід виділити: розробку дієвого плану евакуації засуджених та персоналу з місць несвободи в період воєнного стану; надання повної динамічної безпеки як засудженим, так і персоналу місць несвободи в умовах режиму воєнного стану; перегляд умов дотримання принципу взаємної відповідальності держави та засудженого, вимог міжнародних та національних нормативних актів щодо забезпечення їхніх прав і свобод під час відбування кримінального покарання тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемою злочинності у пенітенціарній сфері України займалися такі вітчизняні вчені, як: М. Бажанов, А. Богатирьов, О. Богатирьова, І. Богатирьов, В. Василевич, В. Голіна, О. Джужа, О. Михайлик, А. Колодчина, М. Пузирьов, Я. Шаблистий, О. Шкута, І. Яковець та ін. Однак сьогодні серед науковців не вироблено єдиного підходу щодо поняття злочинності у пенітенціарній сфері, що має місце і серед засуджених, і серед персоналу місць несвободи ДКВС, що і спонукало провести представлене дослідження.

Мета статті – надати наукове обґрунтування поняттю злочинності в пенітенціарній сфері України. У ході дослідження необхідно вирішити такі завдання: розкрити сучасний погляд на поняття злочинності у пенітенціарній сфері України; надати рекомендації щодо удосконалення державної політики у сфері виконання покарань та пробації стосовно запобігання злочинності у місцях несвободи.

© Д. Колодчин, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0820-4409>

kolodchin005@ukr.net

Виклад основного матеріалу. За свідченням авторського колективу монографії «Пенітенціарна парадигма виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні», зокрема професора І. Богатирьова, на жаль, керівництво Міністерства юстиції України поки що не створило передумови для позитивних зрушень у пенітенціарній сфері, навпаки, склалася певна кризова ситуація (вразливість), котра щорічно ускладнює поступальний розвиток пенітенціарного відомства і відкидає процеси трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему на невизначений час [1, с. 14].

Отже, з позицією вітчизняного дослідника варто погодитися, оскільки кримінально-виконавча система України на сьогодні не є вигідною для держави економічною інституцією, для її фінансування в державному бюджеті завжди бракувало коштів. А це, як засвідчило наше дослідження, щорічно впливає на життєдіяльність установ виконання покарань та пробації. А якщо до цього додати проблеми захисту прав і свобод засуджених і ув'язнених в місцях несвободи і в уповноважених органах пробації, то кримінально-виконавча система автоматично стає вразливою для зовнішніх чинників.

Крім того, війна в Україні створює ще більше умов для вразливості, оскільки органи й установи кримінально-виконавчої системи є режимними об'єктами, і всі ризики, що там відбуваються, напряду пов'язані із засудженими і персоналом, який їх обслуговує. Тож своєчасне вирішення проблем переміщення засуджених із місць несвободи зменшує потребу в матеріальних та людських ресурсах, зменшує ймовірність окремо взятої виправної колонії потрапити в умови окупації або бути обстріляною ворогом.

Варто також зазначити, що в умовах війни засуджені позбавлені права самостійно приймати рішення про евакуацію, оскільки самовільне залишення виправної колонії тягне за собою вчинення нового кримінального правопорушення, і засуджений має понести за такі дії кримінальну відповідальність.

Зазначимо, що Міністерство юстиції України у 2014 р., коли почалася воєнна агресія росії проти України, залишило установи виконання покарань і уповноважені органи пробації на відповідних (окупованих чи анексованих) територіях і не змогло своєчасно евакуювати засуджених і персонал, тим самим створивши правову колізію. Вищенаведене свідчить про те, ДКВС України, Міністерство юстиції України та інші державні інституції, що були дотичні до вирішення питань функціонування кримінально-виконавчої системи, просто не були готові до цього.

Вищезазначене підтверджує і перший нормативний акт щодо забезпечення безпеки системи виконання покарань та пробації в умовах воєнного стану, що з'явився у 2018 р., коли Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 934 від 7 листопада 2018 р., котрою затвердив Порядок проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану (далі – Порядок) [2].

Варто також зазначити, що війна в Україні продовжує створювати небезпеку для значно більшої кількості органів і установ виконання покарань ДКВС України та уповноважених органів з питань пробації разом із засудженими та персоналом, який у них працює та перебуває на обліку.

Так сталося, зокрема, на Херсонщині. Фактичне захоплення установ виконання покарань супроводжувалося залякуванням персоналу, насиллям та заохоченням до колабораційної діяльності. Не коментуючи дії конкретних посадовців установ виконання покарань Херсонщини, доки оцінку не дасть український суд, можна лише констатувати фактичне захоплення російською федерацією контролю над установами виконання покарань та пробації ДКВС України [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій в окресленій сфері свідчить, що на основні показники злочинності в органах і установах виконання покарань негативно впливають певні чинники. Отже, в основі свого відтворення сучасна злочинність у пенітенціарній сфері має як закономірності об'єктивного характеру, так і низку спонтанних чинників генерації суспільних протиріч економічного, політичного, культурно-психологічного та військово-політичного характеру.

З цього приводу вітчизняний кримінолог І. Копотун, досліджуючи пенітенціарну злочинність у виправних колоніях ДКВС України, зазначав, що криміногенні процеси в установах виконання покарань аж ніяк не сприяють, а більше того, ускладнюють поступальний розвиток пенітенціарного відомства [4, с. 81]. Цю

думку вченого підтримує і професор В. Батиргарєєва, яка вважає, що саме злочинність у місцях позбавлення волі є найнебезпечнішим видом рецидивної злочинності [5, с. 355], а також вітчизняний дослідник пенітенціарної злочинності А. Богатирьов, на думку якого саме злочинність у місцях несвободи є індикатором функціонування установ виконання покарань [6, с. 8].

Узагальнюючи позиції вищевказаних вчених, робимо висновок, що злочинність у пенітенціарній сфері спричиняє низку негативних наслідків не лише кримінально-правового (призначення покарання за сукупністю вироків, рецидив злочинів), а й кримінально-виконавчого (неналежне виконання засудженими правил внутрішнього розпорядку, забезпечення їхньої безпеки, участь у виховних заходах тощо) характеру.

Серед основних воєнних чинників, що суттєво впливають на криміногенну ситуацію в місцях несвободи ДКВС України, варто виділити:

- окупацію ворогом установ виконання покарань та уповноважених органів з питань пробації і забезпечення їхньої безпеки, життя та здоров'я;
- відсутній або суттєво ускладнений зв'язок з установами виконання покарань і уповноваженими органами з питань пробації на окупованих ворогом територіях;
- небезпеку залучення до бойових дій засуджених і персонал на тимчасово окупованих територіях та співпраці адміністрації таких установ з окупаційною владою або збройними силами ворога;
- насильство щодо засуджених і персоналу на окупованих територіях, порушення прав засуджених та персоналу, катування, вбивства;
- ситуацію в установах виконання покарань, що розташовані на підконтрольній Україні території. Виявлені Уповноваженим Верховною Радою України з прав людини порушення стосуються як обмеження та незабезпечення окремих прав засуджених в місцях несвободи, так і вчинення стосовно них актів насильства та катувань [7, с. 67].

Серед чинників, що суттєво впливають на стан злочинності у пенітенціарній сфері, варто виділити компетентний пенітенціарний персонал, у якого мають бути сформовані необхідні теоретичні знання і практичні навички з оперативно-службової діяльності у в місцях несвободи ДКВС України та в уповноважених органах з питань пробації Державної установи «Центр пробації» (далі – ДУ «Центр пробації»).

Така наша позиція кореспондується з вітчизняними ученими наукової школи «Інтелект», які вважають, що «детермінантом успішної діяльності пенітенціарної системи України в майбутньому є якісне кадрове забезпечення, що досягається шляхом визначення оптимального змісту навчання фахівців з одночасним вдосконаленням теоретико-методологічних основ їх підготовки» [8, с. 7].

Примітно, що за роки незалежності України, як зауважує вітчизняний вчений І. Богатирьов, у сфері діяльності пенітенціарної системи не тільки накопичено вагому науково-теоретичну базу, а й створено науково-освітні й методичні передумови для виконання персоналом органів і установ виконання покарань оперативно-службових завдань щодо виправлення і ресоціалізації засуджених [9, с. 86].

Оскільки проблема підготовки пенітенціарного персоналу для ДКВС України та ДУ «Центр пробації» є цілком закономірним процесом, варто також наголосити, що на важливість її вирішення постійно звертає увагу і міжнародна спільнота. Підтвердженням цієї тези є той факт, що ще в 1995 р. міжнародні організації з питань контролю за діяльністю пенітенціарних установ на IX конгресі в Женеві серед питань порядку денного розглядали і такий напрям, як добір та навчання тюремного персоналу.

Зокрема, в резолюції «Добір і підготовка особового складу для пенітенціарних виправних установ» отримали відображення такі питання: а) характер тюремної служби; б) статус тюремного персоналу й умови служби; в) комплектування службового персоналу; г) професійна підготовка. Були вироблені принципи добору і розміщення кадрів у пенітенціарних установах, визначена потреба створення спеціальних навчальних закладів для професійної підготовки працівників [10].

Цілком закономірно, що практична реалізація вищенаведених підходів потребувала висококваліфікованих пенітенціарних кадрів. Отже, система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації пенітенціарного персоналу має свою давню історію, про неї написано багато монографій, навчальних посібників та підручників, при цьому на кожному історичному етапі окреслено концептуальні підходи до вирішення проблем підготовки персоналу ДКВС України та ДУ «Центр пробації», що було пов'язане з основними функціями, котрі виконувала кримінально-виконавча система

української держави.

Щодо сучасного періоду слід зазначити, що система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації пенітенціарного персоналу передбачає чітку диференціацію напрямів підготовки фахівців відповідної галузі на базі Пенітенціарної академії України.

Вищевикладене дозволило сформулювати авторське визначення злочинності в пенітенціарній сфері – це злочинність, що охоплює місця несвободи ДКВС України та уповноважені органи з питань пробації і являє собою сукупність форм девіатності, властивості яких відображають вчинення як засудженими, так і персоналом кримінальних правопорушень за певний проміжок часу.

Висновки. Проведений аналіз стану дисертаційних досліджень стосовно злочинності в органах установ виконання покарань за роки незалежності України засвідчив, що злочинність у пенітенціарній сфері – це свого роду спеціальний масив монографічної літератури, правова природа якого створила надійне підґрунтя проведеного нами ґрунтового аналізу наукового здобутку вітчизняних вчених у сфері виконання покарань та пробації.

Доведено, що більшість українських учених переконані не тільки в актуальності проведення таких досліджень, а і в існуванні різних наукових підходів до питань вчинення як засудженими, так і персоналом у місцях несвободи ДКВС України та уповноважених органах пробації ДУ «Центр пробації» кримінальних правопорушень.

Список використаних джерел

1. Богатирьов І. Г., Боровик А. В., Колодчин Д. В., Шевченко А. Є. та ін. Пенітенціарна парадигма виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні : монографія / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. 288 с.
2. Про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2018 р. № 934. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2018-%D0%BF#Tex>.
3. Романов М. Установи виконання покарань під час війни. *Права людини в Україні*. URL : <https://khrp.org/1608811011>.
4. Колотун І. М. Пенітенціарна злочинність на сучасному етапі розвитку держави. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-теорет. конф.* (м. Київ, 11 жовт. 2012 р.). Київ, 2012. Ч. I. С. 80–82.
5. Батиргарєєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія. Харків : Право, 2009. 576 с.
6. Богатирьов А. І. Антикриміногенний вплив на злочинність серед засуджених у місцях несвободи України : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 432 с.
7. Колодчин Д. В., Богатирьов І. Г. Вплив воєнних факторів на криміногенну ситуацію в місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України. *Вивчення криміногенної ситуації в Україні та прогнозування її подальшої динаміки (вплив воєнних факторів) : матеріали наук.-практ. круглого столу* (м. Київ, 7 вер. 2022 р.). Київ : Державний науково-дослідний інститут МВС України, 2022. С. 65–67.
8. Третяк О. С. Ретроспективний аналіз проблеми підготовки пенітенціарного персоналу // Аніщенко В. О., Гончаренко О. Г., Іваньков І. В. та ін. Теорія і практика підготовки управлінського персоналу для органів та установ виконання покарань : монографія / за заг. ред. О. М. Тогочинського. Чернівці : Академія Державної пенітенціарної служби, 2018. 267 с. С. 7–37.
9. Богатирьов І. Г. Нариси становлення пенітенціарної системи в Україні у працях вчених наукової школи «Інтелект» : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2021. 242 с.
10. 4. Міжнародне співробітництво з проблем виконання покарань. *Меґо-Інфо*. URL : <http://meگو.info/матеріал/4-міжнародне-співробітництво-з-проблем-виконання-покарань>.

Надійшла до редакції 15.04.2024

Прийнято до опублікування 24.04.2024

References

1. Bohatyrov, I. H., Borovyk, A. V., Kolodchyn, D. V., Shevchenko, A. Ye. ta in. (2022) Penitentsiarna paradyhma vykonannia pokarannia u vydi pozbavlennia voli v Ukraini [The penitentiary paradigm of execution of punishment in the form of deprivation of liberty in Ukraine] : monohrafiia / za zah. red. I. H. Bohatyrova. Odesa : Vyd. dim «Helvetyka». 288 p. [in Ukr.].
2. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia obov'язkovoї evakuatsii okremykh katehorii naselennia v razi vvedennia pravovoho rezhymu voiennoho stanu [On the approval of the Procedure for mandatory evacuation of certain categories of the population in the event of the introduction of a legal regime of martial law] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 lystopada 2018 r. № 934. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2018-%D0%BF#Tex>. [in Ukr.].

3. Romanov, M. Ustanovy vykonannya pokaran pid chas viiny [Institutions for the execution of punishments during the war]. *Prava liudyny v Ukraini*. URL : <https://khpg.org/1608811011>. [in Ukr.].
4. Kopotun, I. M. (2012) Penitentsiarna zlochynnist na suchasnomu etapi rozvytku derzhavy [Penitentiary crime at the modern stage of state development]. *Pravovi reformy v Ukraini: realii sohodennia : zb. materialiv IV Vseukr. nauk.-teoret. konf.* (m. Kyiv, 11 zhovt. 2012 r.). Kyiv. Part I, pp. 80–82. [in Ukr.].
5. Batoryhareieva, V. S. (2009) Retsydyvna zlochynnist v Ukraini: sotsialno-pravovi ta kryminolohichni problemy [Recidivist crime in Ukraine: social and legal and criminological problems] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo. 576 p. [in Ukr.].
6. Bohatyrov, A. I. (2019) Antykryminohennyi vplyv na zlochynnist sered zasudzhennykh u mistsiakh nesvobody Ukrainy [Anti-criminogenic influence on crime among convicts in places of imprisonment in Ukraine] : monohrafiia. Kherson : Vydavnychiy dim «Helvetyka». 432 p. [in Ukr.].
7. Kolodchyn, D. V., Bohatyrov, I. H. (2022) Vplyv voiennykh faktoriv na kryminohennu sytuatsiiu v mistsiakh nesvobody Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy [The influence of military factors on the criminogenic situation in places of imprisonment of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine]. *Vyvchennia kryminohennoi sytuatsii v Ukraini ta prohnouzuvannia yii podalshoi dynamiky (vplyv voiennykh faktoriv) : materialy nauk.-prakt. kruhloho stolu* (m. Kyiv, 7 ver. 2022 r.). Kyiv : Derzhavnyi naukovy-doslidnyi instytut MVS Ukrainy, pp. 65–67. [in Ukr.].
8. Tretiak, O. S. (2018) Retrospektyvnyi analiz problemy pidgotovky penitentsiarnoho personalu [Retrospective analysis of the problem of training penitentiary personnel] // Anishchenko V. O., Honcharenko O. H., Ivankov I. V. ta in. *Teoriia i praktyka pidgotovky upravlinskoho personalu dlia orhaniv ta ustanov vykonannya pokaran : monohrafiia / za zah. red. O. M. Tohochynskoho*. Chernihiv : Akademiia Derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby. 267 p., pp. 7–37. [in Ukr.].
9. Bohatyrov, I. H. (2021) Narysy stanovlennia penitentsiarnoi systemy v Ukraini u pratsiakh vchenykh naukovi shkoly «Intelekt» [Essays on the formation of the penitentiary system in Ukraine in the works of scientists of the «Intellect» scientific school] : monohrafiia. Kyiv : VD «Dakor». 242 p. [in Ukr.].
10. 4. Mizhnarodne spivrobotnytstvo z problem vykonannya pokaran [4. International cooperation on the problems of execution of punishments]. *Meho-Info*. URL : <http://mego.info/матеріал/4-міжнародне-співробітництво-з-проблем-виконання-покарань>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Dmytro Kolodchyn. Scientific justification the concept of crime in the penitentiary sphere of Ukraine. The article substantiates the concept of crime in the penitentiary sphere of Ukraine. The positions of domestic scientists are summarized that criminality in the penitentiary sphere causes a number of negative consequences not only of criminal law (imposing punishment based on the totality of sentences, recidivism of crimes), but also of criminal law enforcement (improper implementation by convicts of the rules of internal order, ensuring their safety, participation in educational activities, etc.) character.

The main factors that significantly affect the criminological situation in the places of imprisonment of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine are highlighted: enemy occupation of institutions for the execution of punishments and authorized bodies on probation issues and ensuring their safety, life and health; there is no or significantly complicated connection with the institutions of execution of punishments and authorized bodies on probation issues in the territories occupied by the enemy; the danger of involvement in hostilities of convicts and personnel in temporarily occupied territories and the cooperation of the administration of such institutions with the occupying power or the armed forces of the enemy; violence against convicts and staff in the occupied territories, violation of the rights of convicts and staff, torture, murder, etc. The author's definition of crime in the penitentiary sphere of Ukraine is formulated.

Keywords: *crime, places of imprisonment, convict, staff, probation, factors, penitentiary sphere.*

УДК 343.83 : 35.086

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-212-217

**Олександр
САМОФАЛОВ**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Олександр
МАРУЩАК**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

(Пенітенціарна академія України, м. Чернігів, Україна)

ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ

Розглянуто актуальні проблеми теоретико-організаційних засад дисциплінарної відповідальності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України). Серед них виокремлено: дисциплінарне провадження; дисциплінарне стягнення; дисциплінарну відповідальність. Зазначено, що дисциплінарне провадження щодо персоналу ДКВС України за зловживання службовим становищем може бути застосовано тільки до осіб рядового і начальницького складу. Здійснено порівняння уніфікованої моделі дисциплінарного статуту ДКВС України, розробленої вченими у 2014 р., і Проекту Закону про дисциплінарний статут пенітенціарної системи від 22.03.2021, розробленого Міністерством юстиції України. Доведено, що в цих документах розробники не передбачили такі терміни, як «дисциплінарна відповідальність», «дисциплінарне провадження», «зловживання службовим положенням». Обґрунтовано думку, що адміністративно-правове регулювання дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України має формуватися на: Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»; Стратегії реформування (розвитку) пенітенціарної системи; новій концепції кадрової політики в органах і установах виконання покарань Міністерства юстиції України.

Ключові слова: персонал, Державна кримінально-виконавча служба України, дисциплінарне провадження, дисциплінарне стягнення, дисциплінарна відповідальність, зловживання службовим становищем.

Постановка проблеми. В умовах реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України та її трансформації у пенітенціарну заслуговує на значну увагу питання дисциплінарної відповідальності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України). Проведений аналіз ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» свідчить, що до персоналу ДКВС України належать особи рядового і начальницького складу (далі – особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби), спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та інші працівники, які працюють за трудовими договорами [1].

Отже, у представленому дослідженні під персоналом ДКВС України розуміються особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби У зв'язку з цим важливого значення набуває комплексне вивчення таких категорій, як: персонал, Державна кримінально-виконавча служба України, дисциплінарне провадження;

© О. Самофалов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9157-7435>
academy@kvs.gov.ua

© О. Марущак, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6153-9868>
academy@kvs.gov.ua

дисциплінарне стягнення; дисциплінарна відповідальність, зловживання службовим становищем тощо.

На жаль, довгі роки проблема теоретико-прикладних засад дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України залишається малодослідженою у сучасній кримінально-виконавчій та адміністративно-правовій науці. Серед актуальних проблем теоретичних та організаційних засад дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України слід виділити:

– дисциплінарне провадження щодо персоналу ДКВС України за зловживання службовим становищем;

– дисциплінарне стягнення, що накладається на персонал ДКВС України у разі невиконання чи неналежного виконання службових обов'язків, покладених на нього законодавством та правилами внутрішнього розпорядку функціонування виправної або виховної колонії;

– дисциплінарну відповідальність, що безпосередньо пов'язана з виконанням службових повноважень персоналом ДКВС України.

На наш погляд, саме ці проблеми мають бути одним із пріоритетів у сучасних умовах реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України та її трансформації у пенітенціарну систему.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Теоретичною базою дослідження адміністративно-правових засад дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України є наявні сучасні праці вітчизняних вчених, таких як: Н. Вапнярчук, В. Венедіктов, К. Коваленко, І. Коросташівець, М. Ковтун, А. Купріянова, С. Лозовий, О. Процевський, В. Серeda, В. Щербина, О. Гарасимів, С. Грищенко, Л. Корнута, А. Медведєв, А. Купріянова, О. Новак, А. Шевченко, А. Галай, Є. Бараш, С. Гречанюк, С. Зливко, А. Легенький, В. Пузирний та ін.

Метою дослідження є вивчення теоретичних та організаційних засад дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України з погляду адміністративно-правового регулювання дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України, формування на цій основі нової концепції кадрової політики в органах і установах виконання покарань Міністерства юстиції України.

Виклад основного матеріалу. Проведений нами аналіз теоретико-організаційних засад дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України свідчить, що тривалий час кримінально-виконавча наука не була спрямована на пошук удосконалення дисциплінарної відповідальності у випадку вчинення особою рядового та начальницького складу зловживання службовим становищем під час виконання нею службових завдань щодо виправлення і ресоціалізації засуджених в місцях несвободи Міністерства юстиції України.

Потребує певного удосконалення і сам механізм застосування до персоналу ДКВС України дисциплінарного стягнення, що застосовуються керівництвом виправної колонії, Департаментом з питань виконання покарань та Міністерством юстиції України у разі невиконання чи неналежного виконання персоналом ДКВС України покладених на них службових обов'язків, виконання яких є обов'язковим.

Крім того, механізм застосування до персоналу ДКВС України дисциплінарного стягнення має на меті формувати у нього відповідний рівень професіоналізму та культури у спілкуванні із засудженими, а також створює певний баланс інтересів між засудженими і персоналом місць несвободи Міністерства юстиції України.

З цього приводу варто підтримати позицію вітчизняного вченого І. Богатирьова, який у власній науковій праці «В'язниця у ХХІ столітті (інноваційна модель)» переконує наукову спільноту в тому, що такі чинники, як тотальний брак довіри засуджених до персоналу ДКВС України та присутність у місцях несвободи груп кримінальної субкультури, створюють підґрунтя для перевищення службових повноважень, зловживання довірою, порушення службової дисципліни, формування конфлікту інтересів між засудженими і персоналом ДКВС України [2, с. 21, 29].

Отже, дисциплінарне стягнення належить до актуальних проблем діяльності органів і установ виконання покарань, а його ефективність та результативність безпосередньо залежать від виконання персоналом ДКВС України своїх службових обов'язків, особливо в частині зловживання службовим становищем.

Варто також зауважити, що окремі процеси дисциплінарного провадження щодо персоналу ДКВС України, виконання дисциплінарного стягнення за зловживання

службовим положенням, службовими повноваженнями зазнають постійних змін, уточнень, нововведень тощо та потребують ґрунтовних досліджень із метою визначення їх шляхом адміністративно-правового регулювання.

Вітчизняна вчена Н. Свириденко у дослідженні правового та соціального захисту персоналу ДКВС України зазначає, що одним із сучасних «етапів побудови правової держави є забезпечення ефективного функціонування системи виконання покарань, яка, як можемо констатувати, на сьогодні перебуває у стані стагнації» [3]. З такою позицією вченої не можемо погодитися, оскільки Міністерство юстиції України як правонаступник Державної пенітенціарної служби (з 2016 р.) послідовно проводить державну політику у сфері виконання покарань та пробації.

Важливим напрямом нового вектора функціонування кримінально-виконавчої системи України відповідно до сучасних європейських стандартів поводження з ув'язненими і засудженими є Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та операційний план її реалізації у 2022-2024 роках [4].

Саме з огляду на втілення у життя органів і установ виконання покарань зазначеної стратегії перед вітчизняними вченими постає завдання поступово покращити роботу персоналу ДКВС України, особливо в частині адміністративно-правового регулювання дисциплінарної відповідальності за зловживання службовим становищем, службовими повноваженнями тощо. Оскільки такі дії найчастіше не тільки підривають авторитет конкретної виправної колонії ДКВС України, а і зменшують рівень довіри населення країни до пенітенціарної системи в цілому.

Окрім цього, вітчизняна дослідниця І. Коросташівець, зазначає, що дисциплінарна відповідальність персоналу ДКВС України є складним науковим та правовим феноменом, функціонування якого здійснюється у параметрах розвитку правової системи України загалом, а також галузей адміністративного та трудового права зокрема. Ба більше, вчена наголошує на тому, що дисциплінарна відповідальність персоналу ДКВС України є недостатньо розробленою, хоча деякі її аспекти знаходили висвітлення в дослідженнях вітчизняних науковців у різних галузях права [5, с. 31–32].

З такою позицією варто погодитися, оскільки дисциплінарна відповідальність охоплює не тільки норми кримінально-виконавчого права – вона кореспондується і з іншими галузями права: адміністративним, трудовим тощо.

Зокрема, вітчизняний вчений Р. Грищенко у статті «Роль та значення дисциплінарної відповідальності в трудовому праві» наголошує на тому, що дисциплінарна відповідальність, беззаперечно, є частиною трудового права, через що постає необхідність виділення її значення в межах указаної галузі. Оскільки дисциплінарна відповідальність, як зазначає дослідник, – це масив суспільних відносин, що беруть початок із факту вчинення працівником дисциплінарного проступку [6, с. 31–32]. Погоджуючись із цією думкою, підкреслимо, що специфічні умови праці персоналу ДКВС України не завжди можуть кореспондуватися з трудовим законодавством України.

Ба більше, трудове законодавство, на відміну від адміністративного, не дає чіткого визначення дисциплінарного проступку і не містить конкретних його складів, стадій дисциплінарного провадження. Тому в роботі персоналу ДКВС України трапляються випадки, коли особа притягається за зловживання службовим положенням до дисциплінарної відповідальності, а за її дії, відповідно, передбачено адміністративну або кримінальну відповідальність. Такі дії варто розглядати як грубе порушення прав та загальних принципів притягнення винного до дисциплінарної відповідальності.

У представленому дослідженні теоретико-організаційних засад дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України можемо припустити, що дисциплінарна відповідальність персоналу ДКВС України за порушення у роботі із засудженими є певним адміністративно-правовим механізмом, що забезпечує формування сприятливих умов для дотримання в місцях несвободи принципу верховенства права, прав і свобод людини, реалізації суспільних відносин як стійких зв'язків взаємодії між персоналом ДКВС України та засудженими.

Тому не випадково, що за недотримання законності та службової дисципліни у роботі із засудженими до персоналу ДКВС України можуть застосовуватися різні види юридичної відповідальності, зокрема і дисциплінарна відповідальність. Варто також звернути увагу на думку вітчизняної дослідниці Г. Загуловської, котра, досліджуючи службу дисципліну в ДКВС України, наголошує на тому, що нормативно-правове

регулювання забезпечення службової дисципліни в органах та установах ДКВС України потребує впорядкування великої кількості норм шляхом кодифікації із урахуванням високого рівня дотримання працівниками трудової дисципліни [7, с. 186].

Заслужує на увагу розробка вітчизняними вченими уніфікованої моделі дисциплінарного статуту ДКВС України, де термін «службова дисципліна» розглядається як виконання особами, які мають спеціальні звання, обов'язків, що закріплені в Конституції і законах України, актах Президента України і Кабінету Міністрів України, інших нормативно-правових актах, наказах центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань та пробації, а також Присяги, що складається особами, які мають спеціальні звання, статутів і наказів начальників, а термін «дисциплінарний проступок» – як порушення особою, яка має спеціальне звання, службової дисципліни [8, с. 78].

У Проекті Закону про дисциплінарний статут пенітенціарної системи від 22.03.2021 прописано, що цей статут визначає сутність службової дисципліни, обов'язки осіб рядового і начальницького складу органів і установ пенітенціарної системи стосовно її дотримання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, порядок їх застосування та повноваження керівників, а також порядок оскарження дисциплінарних стягнень. Надається також поняття «службова дисципліна» – це сумлінне виконання особами рядового і начальницького складу органів і установ пенітенціарної системи службових обов'язків, дотримання Конституції України, законів України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України, інших актів законодавства України, а також Присяги, що складається особами рядового і начальницького складу органів і установ пенітенціарної системи [9]. На жаль, розробники цього проекту не надали роз'яснення стосовно таких термінів, як: «дисциплінарна відповідальність»; «дисциплінарне провадження»; «зловживання службовим положенням».

Порівняння уніфікованої моделі дисциплінарного статуту ДКВС України, розробленої вченими у 2014 р., і Проекту Закону про дисциплінарний статут пенітенціарної системи від 22.03.2021 свідчить про зацікавленість як учених, так і практиків у прийнятті зазначеного нормативно-правового акта на новому етапі реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України та її трансформації у пенітенціарну систему.

У ході дослідження нами також було звернено увагу на ч. 1 ст. 19 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [1], згідно з якою особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби під час виконання завдань із виконання кримінальних покарань у межах повноважень, визначених цим законом, мають право в порядку і випадках, передбачених Кримінально-виконавчим кодексом України, Законом України «Про Національну поліцію» та іншими законами України, застосовувати фізичну силу, використовувати службових собак, а також зберігати, носити спеціальні засоби і зброю, використовувати і застосовувати їх самостійно або у складі підрозділів.

Нормами ч. 5 ст. 23 вищезгаданого Закону передбачено, що на осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби поширюється порядок і умови проходження служби, передбачені для поліцейських [1]. Відповідно до ч. 1, 6 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу України до осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, захваті заручників або чинять інші насильницькі дії, а також у разі втечі з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій, для запобігання заподіянням цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовуються фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя. Використання фізичної сили, спеціальних засобів і зброї допускається.

Оскільки законодавець передбачив у законі такі дії персоналу ДКВС України щодо засуджених, він мав би сформулювати перелік службових обов'язків персоналу, порушення яких становитиме склад дисциплінарного проступку. На нашу думку, такий перелік міг би скласти основу законного застосування до засуджених фізичної сили, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї.

Висновки. Вищевикладене дозволяє дійти таких висновків. По-перше, науковій спільноті та практикам, варто продовжити наукову дискусію щодо теоретико-організаційних засад дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України і вийти

на новий рівень наукового пошуку розв'язання досліджуваної проблеми. По-друге, варто доопрацювати Проект Закону про дисциплінарний статут пенітенціарної системи від 22.03.2021, де слід законодавчо прописати поняття дисциплінарної відповідальності осіб рядового і начальницького складу органів і установ пенітенціарної системи України, сформулювати перелік службових обов'язків, порушення яких становитиме склад дисциплінарного проступку.

Список використаних джерел

1. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2005 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>.
2. Богатирьов І. Г. В'язниця у XXI столітті (інноваційна модель). Київ : «ВД “Дакор”», 2023. 44 с.
3. Свириденко Н. М. Правовий та соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... д-ра філос. : 081 Право. Чернівці, 2024. 293 с.
4. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1153-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>.
5. Коросташівець І. М. Дисциплінарна відповідальність персоналу Кримінально-виконавчої служби України: поняття, особливості. *Науковий вісник Сіверщини. Серія : Право*. 2021. № 3 (14). С. 31–43.
6. Грищенко Р. С. Роль та значення дисциплінарної відповідальності в трудовому праві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 127–131.
7. Загуловська Г. П. Особливості нормативно-правового забезпечення службової дисципліни в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України. *Київський часопис права*. 2021. № 4. С. 185–189.
8. Богатирьов І. Г., Богатирьов А. І., Іваньков І. В. та ін. Трансформація кримінально-виконавчого законодавства України (пенітенціарна доктрина). Київ : «ВД “Дакор”», 2014. 156 с.
9. Проект Закону про дисциплінарний статут пенітенціарної системи від 22.03.2021 № 5294. *Верховна Рада України*. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71499.

Надійшла до редакції 23.05.2024

Прийнято до опублікування 31.05.2024

References

1. Pro Derzhavnu kryminalno-vykonavchu sluzhbu Ukrainy [On the State Criminal Enforcement Service of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 23 chervnia 2005 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>. [in Ukr.].
2. Bohatyrov, I. H. (2023) Viaznytsia u XXI stolitti (innovatsiina model) [Prison in the XXI century (innovative model)]. Kyiv : «VD “Dakor”», 44 p. [in Ukr.].
3. Svyrydenko, N. M. (2024) Pravovyi ta sotsialnyi zakhyst personalu Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy [Legal and social protection of the personnel of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine] : dys. ... d-ra filos. : 081 Pravo. Chernihiv. 293 p. [in Ukr.].
4. Pro skhvalennia Stratehii reformuvannia penitentsiarnoi systemy na period do 2026 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu yii realizatsii u 2022-2024 rokakh [On the approval of the Penitentiary System Reform Strategy for the period until 2026 and the approval of the operational plan for its implementation in 2022-2024] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 hrudnia 2022 r. № 1153-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>. [in Ukr.].
5. Korostashivets, I. M. (2021) Dystsyplinarna vidpovidalnist personalu Kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy: poniattia, osoblyvosti [Disciplinary responsibility of the staff of the Criminal Enforcement Service of Ukraine: concepts, features]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny. Seriya : Pravo*. № 3 (14), pp. 31–43. [in Ukr.].
6. Hryshchenko, R. S. (2018) Rol ta znachennia dystsyplinarnoi vidpovidalnosti v trudovomu pravi [The role and significance of disciplinary responsibility in labor law]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. Vyp. 1. Ch. 1, pp. 127–131. [in Ukr.].
7. Zahulovska, H. P. (2021) Osoblyvosti normatyvno-pravovoho zabezpechennia sluzhbovoi dystsypliny v orhanakh ta ustanovakh Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy [Peculiarities of regulatory and legal provision of official discipline in bodies and institutions of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine]. *Kyivskiy chasopys prava*. № 4, pp. 185–189. [in Ukr.].
8. Bohatyrov, I. H., Bohatyrov, A. I., Ivankov, I. V. et al. (2014) Transformatsiia kryminalno-vykonavchoho zakonodavstva Ukrainy (penitentsiarna doktryna) [Transformation of criminal law enforcement of Ukraine]. Kyiv : «VD “Dakor”». 156 p. [in Ukr.].
9. Proekt Zakonu pro dystsyplinarnyi statut penitentsiarnoi systemy [Draft Law of Ukraine On the disciplinary statute of the penitentiary system] vid 22.03.2021 № 5294. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71499. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Samofalov, Oleksandr Marushchak. Theoretical and organizational principles of disciplinary responsibility of the staff of the State Criminal Executive Service of Ukraine: the actual problem today. The article examines the current problems of the theoretical and organizational foundations of disciplinary responsibility of the staff of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine. Among them, the following are highlighted: disciplinary proceedings; disciplinary action; disciplinary responsibility. It is noted that disciplinary proceedings against the staff of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine for abuse of official position can be applied only to rank-and-file and senior officers. A comparison was made of the unified model of the disciplinary statute of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine, developed by scientists in 2014, and the draft Law of Ukraine «On the Disciplinary Statute of the Penitentiary System of 2021», developed by the Ministry of Justice of Ukraine.

It is proven that in these documents, the developers did not include such terms as «disciplinary responsibility», «disciplinary proceedings», «abuse of official position». The opinion is substantiated that the administrative and legal regulation of disciplinary responsibility of the staff of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine should be based on: the Law of Ukraine «On the State Criminal Enforcement Service of Ukraine»; Penitentiary system reform (development) strategies; the new concept of personnel policy in the bodies and institutions for the execution of punishments of the Ministry of Justice of Ukraine.

Keywords: *personnel, State Criminal Enforcement Service of Ukraine, disciplinary proceedings, disciplinary action, disciplinary responsibility, abuse of official position.*

УДК 347.998.85

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-217-222

Ірина ТИЩЕНКОВА ©

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРОЦЕДУРНІ ПИТАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ВИБОРИ ТА РЕФЕРЕНДУМ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Досліджено основні аспекти провадження у справах, пов'язаних із законодавством про вибори та референдуми в умовах дії правового режиму воєнного стану, визначено особливості правового регулювання та перспектив подальшого вдосконалення правового регулювання в окресленій сфері.

Зазначено, що стаття 273 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) встановлює порядок оскарження дій, рішень та бездіяльності виборчої комісії та її членів. Комісія з проведення виборів і референдумів відповідає за організацію відповідних процесів, забезпечення дотримання законодавства та забезпечення рівного доступу. Центральна виборча комісія відповідає за контроль за дотриманням виборчого права громадян. Адміністративний суд здійснює нагляд за діяльністю виборчої комісії та виносить остаточні рішення у виборчих спорах відповідно до правил КАС України.

Акцентовано на тому, що легітимність обраної особи ґрунтується на законності виборів, а отже, у разі визнання недійсним хоча б одного з етапів виборчого процесу, наприклад, при виявленні недостовірних даних у протоколі ЦВК про результати виборів, обрана особа може втратити свою посаду та повноваження. Підкреслено, що запровадження на законодавчому рівні можливості дострокового припинення повноважень обраної особи за рішенням суду (або іншого органу в судовому порядку) у разі виявлення раніше невідомих даних, що свідчать про її нездатність брати участь у виборах або інші серйозні порушення виборчого законодавства, має превентивний характер.

Сформульовано висновок, що зміни до закону про адміністративне судочинство, внесені шляхом запровадження процесуальних норм, були закріплені у виборчому законодавстві, зокрема у Виборчому кодексі України. Однак такий підхід не завжди є ефективним. Ці норми, що є

© І. Тищенко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0323-5053>

ismartsdn33155@gmail.com

невід'ємною частиною матеріального права і підтримуються КАС України, не завжди узгоджуються з іншими процесуальними нормами. Тому положення про судовий захист виборчого права мають бути включені лише до процесуального права і не повинні порушувати його єдності.

Ключові слова: *адміністративне судочинство, вибори та референдум, провадження, публічно-правовий спір, компетенція, юрисдикція, адміністративна юрисдикція, суд, адміністративний процес.*

Постановка проблеми. Конституціоналізм не лише визначає необхідність захисту прав і свобод особи, а й закріплює останні на законодавчому рівні, оскільки юридичні гарантії прав і свобод особи можуть існувати лише в межах певних правил. До засобів захисту конституційних прав і свобод належать конституційно-судові механізми (Конституційний Суд України), судовий захист (суди загальної юрисдикції), адміністративні акти органів виконавчої влади, законний самозахист прав та міжнародно-правові механізми.

Нині існує потреба в удосконаленні існуючих правових механізмів та створенні нових, що забезпечували б захист прав особи. У зв'язку з цим вирішальне значення має процедура оскарження, що повинна бути доступною як у судовому, так і в позасудовому порядку. З метою кращої реалізації принципів Конституції України та Декларації прав і свобод людини було прийнято КАС України. Наразі цей закон встановлює процедуру оскарження. Так, громадяни можуть оскаржувати безпосередньо до судів, вищих органів державної влади та інших установ, а також посадових і службових осіб дії (рішення), що порушують їхні права і свободи.

Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану вимагають дослідження питань, пов'язаних із діяльністю у цій сфері під час воєнного стану в Україні.

Нагальними є проблеми організаційного та процесуального характеру. Українські адміністративні суди змушені були адаптуватися до нових реалій функціонування, що охоплює питання організації, матеріально-технічного забезпечення та процедур.

Таким чином, в умовах воєнного стану правосуддя здійснюється з урахуванням таких особливостей:

- зміна територіальної підсудності справ (справи судів, які тимчасово не працюють, розглядатимуться судом в іншому регіоні);
- проведення судових справ в режимі відеоконференції (якщо це можливо для всіх учасників процесу);
- відкладення розгляду судових справ (можливе як за ініціативою суду, так і за клопотанням учасників процесу);
- розгляд справи судом за відсутності учасника справи (для чого слід подати відповідне клопотання/заяву).

Більшість особливостей адміністративного судочинства в умовах воєнного стану вже мають законодавче закріплення, але є потреба в подальшому удосконаленні правового забезпечення в цій сфері. Наприклад, можливість зупинення провадження у справі судами та роз'яснення щодо розгляду окремих категорій справ. Загалом, адміністративне судочинство в умовах воєнного стану вимагає уваги до деталей та постійного вдосконалення, щоб забезпечити справедливість та захист прав громадян [7].

Метою статті є дослідження основних аспектів судочинства у сфері виборчого законодавства та законодавства про референдуми в умовах воєнного стану, визначення специфіки змісту правового регулювання та окреслення перспектив подальшого вдосконалення правового регулювання в окресленій сфері.

Виклад основного матеріалу. Для підвищення ефективності захисту виборчих прав громадян передусім необхідно вдосконалити юридичні процедури в межах двох основних форм державного захисту: досудової (через виборчу комісію) та судової. Оскільки можливість судового захисту виборчого права є одним із основних прав, гарантованих Конституцією України, учасники виборчого процесу часто звертаються до суду для вирішення правових спорів, що виникають під час виборів.

Юрисдикція виборчих спорів визначається насамперед як така, що може розглядатися в конкретному компетентному органі, подібно до визначення в теорії адміністративного судочинства.

Слід зазначити, що виборчі спори можуть розглядатися в судах. Відповідно до Конституції України кожному гарантується можливість захисту своїх прав і

охоронюваних законом інтересів у суді. Судовими органами, що розглядають і вирішують справи щодо захисту виборчого права, є Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. Згідно з Законом України «Про Конституційний Суд України» Конституційний Суд України має право розглядати справи щодо затвердження окремих положень Виборчого кодексу України, прийнятих на законодавчому рівні, що суперечать Основному закону нашої країни [1]. Інші справи щодо захисту виборчого права розглядаються і вирішуються в судах загальної юрисдикції відповідно до КАС України.

Так, ст. 273 КАС України встановлює правила оскарження дій, рішень та бездіяльності виборчої комісії та її членів. Комісія з виборів і референдумів є органом, що організовує відповідні процеси та забезпечує дотримання законодавства і рівний доступ до цих процесів. Центральна виборча комісія відповідає за моніторинг виборчого права громадян. Адміністративний суд здійснює нагляд за діяльністю виборчої комісії та виносить остаточні рішення у виборчих спорах відповідно до положень КАС України. Рішення комісії повинні бути законними та враховувати принципи відкритості, рівності та публічності. У разі порушення цих принципів виборці можуть звернутися до адміністративного суду [2].

Такі правила та процедури створюють основу для демократичного процесу в Україні та гарантують, що всі громадяни мають рівний доступ до виборчого процесу. Вони також гарантують, що виборча комісія діє в межах своїх повноважень та враховує законні інтереси всіх учасників виборчого процесу [3, с. 32–35]. Контроль за діяльністю виборчих комісій забезпечує правову стабільність та довіру до результатів виборів і референдумів. Це є важливим аспектом побудови сильної та стабільної демократії, в якій усі громадяни впевнені у своєму виборчому праві та здатності впливати на політичний процес.

Оскарження рішень, дій та бездіяльності виборчої комісії та її членів передбачено окремою статтею КАС України, що встановлює порядок дій у таких випадках. Наприклад, ст. 273 нової редакції КАС України детально визначає процедуру у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій, комісій з референдуму та членів цих комісій.

Виборча комісія та комісія з референдуму є спеціальними колегіальними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення відповідних виборів і референдумів, а також забезпечувати додержання та однакове застосування законодавства України у відповідних процесах. Контроль за дотриманням виборчих прав громадян в адміністративному порядку здійснює насамперед Центральна виборча комісія (далі – ЦВК). Адміністративний суд уповноважений здійснювати нагляд за діяльністю всіх виборчих комісій та їхніх членів і приймати остаточні рішення у виборчих спорах відповідно до КАС України. Рішення виборчих комісій не повинні суперечити законодавству України та мають прийматися з дотриманням принципів публічності та відкритості, а також рівності прав усіх суб'єктів виборчого процесу. У разі порушення вимог чинного законодавства, тобто прийняття незаконних рішень, перевищення повноважень або незаконної бездіяльності, суб'єкт відповідного виборчого процесу має право звернутися до адміністративного суду.

Переходячи до більш конкретних проблем, що існують у чинному законодавстві України стосовно оскарження рішень, дій та бездіяльності ЦВК, варто відзначити складність правового регулювання. Наприклад, наразі відсутня правова процедура визначення відповідності обраної особи вимогам закону на момент обрання, а також перевірки на предмет майбутніх серйозних порушень виборчого законодавства, що можуть призвести до упередженого визначення результатів виборів і свідчити про те, що така особа не може вважатися обраною у належний спосіб.

Існує потреба й у розширенні повноважень адміністративних судів та запровадженні ефективних механізмів відновлення порушених прав та інтересів учасників виборів чи референдуму під час та після судового процесу.

Правові положення щодо оскарження рішень, дій та бездіяльності ЦВК щодо результатів виборів та всеукраїнських референдумів у новій редакції КАС України залишилися практично незмінними. Варто зазначити, що справи з цих питань залишаються в юрисдикції Касаційного адміністративного суду як суду першої інстанції. Наприклад, ч. 4 ст. 22 нової редакції КАС України передбачає, що справи щодо встановлення результатів виборів або всеукраїнського референдуму підсудні

Верховному Суду як суду першої інстанції. Ст. 273 нової редакції КАС України передбачає оскарження результатів виборів або всеукраїнського референдуму, встановлених відповідним колегіальним органом, але це положення запозичене зі старого закону, зокрема зі ст. 172.

Наразі, згідно з українським законодавством, якщо після виборів буде встановлено, що особа не відповідала визначеним законом вимогам для зайняття посади (вік, дієздатність, судимість, громадянство тощо) і приховала це, або якщо будуть виявлені інші серйозні порушення виборчого законодавства, вчинені цією особою чи за її сприяння, її повноваження можуть бути достроково припинені. Закон чітко не визначає, як діяти в таких випадках. Більше того, українське законодавство не передбачає звернення до суду в таких випадках і не наділяє адміністративний суд повноваженнями скасовувати результати виборів. Натомість законодавство країн-членів Європейського Союзу передбачає, що після того, як особа була обрана і вступила на посаду, може бути визнано вибори недійсними та анульовано їх результати [4].

Отже, чинне законодавство України виключає повноваження судів у багатьох правовідносинах, пов'язаних із виборами та референдумами, а нові положення КАС України підтверджують, що повноваження адміністративних судів у таких справах обмежені законом. Встановлені процедури звернення до адміністративних судів та адміністративні процедури ускладнюють здійснення ефективного судового контролю за законністю результатів виборів і референдумів після їх завершення. Законодавство не передбачає механізмів відновлення порушених прав та інтересів поза межами судової системи [5, с. 66–75].

Відсутність механізмів відновлення порушених прав та інтересів учасників виборчого процесу поза межами судової системи створює серйозні проблеми у забезпеченні принципів справедливості та демократичності при проведенні виборів і референдумів [6, с. 161–170]. Це також означає, що громадяни залишаються без належних засобів захисту своїх прав у разі виникнення спорів або порушень законодавства під час виборчого процесу. Тому існує потреба в ретельному перегляді законодавства та запровадженні механізмів, котрі б забезпечували ефективне реагування на порушення та можливість відновлення правил виборчого процесу через суди та інші відповідні органи. Це також сприятиме зміцненню довіри суспільства до виборчого процесу та демократичних інститутів загалом.

Аналіз Конституції та законодавства України свідчить, що якщо хоча б один із етапів виборчого процесу визнається недійсним, наприклад, при виявленні недостовірних даних у протоколі ЦВК про результати виборів. Запровадження на законодавчому рівні можливості дострокового припинення повноважень обраної особи за рішенням суду (або іншого органу після судового розгляду) у зв'язку з виявленням раніше невідомих даних, що свідчать про неможливість участі обраної особи у виборах або інші серйозні порушення виборчого законодавства, має переважно превентивний характер.

Ця законодавча норма є важливою для забезпечення доброчесності та прозорості виборчого процесу. Вона дозволяє своєчасно реагувати на можливі порушення або недоліки, що впливають на легітимність відбору кандидатів та довіру до виборчої системи. Забезпечення можливості дострокового припинення повноважень виборних посадових осіб за результатами судового розгляду таких ситуацій є важливим кроком на шляху до захисту демократичних принципів та прав громадян. Такий механізм не лише гарантує підзвітність виборних посадових осіб перед суспільством, а й сприяє підвищенню довіри громадян до демократичних та судових інституцій.

Аналіз та узагальнення процесуальних правових норм свідчить про те, що повноваження адміністративних судів у вирішенні виборчих спорів є обмеженими. Однак такий підхід не завжди гарантує повне відновлення прав та інтересів учасників виборчого процесу.

Безперечно, спори щодо встановлення результатів виборів не обмежуються лише правильністю встановлення результатів голосування, а й стосуються законності отримання особою виборної посади. Оскільки питання законності перебування на такій посаді може виникнути як до, так і після призначення чи обрання особи, відповідні спори можуть виникати і після того, як особа буде призначена чи обрана на посаду. Тому вирішення таких спорів у порядку адміністративного судочинства відповідає положенням п. 2 ч. 1 ст. 19 нової редакції КАС України. Однак необхідно чітко

визначити процедуру вирішення таких питань та повноваження судів. Це важливо для забезпечення стабільності та легітимності виборчого процесу. Чітке правове регулювання процедур вирішення спорів щодо легітимності обрання на публічні посади допомагає уникнути правової невизначеності та забезпечити прозорість і об'єктивність у вирішенні спорів. Крім того, це сприяє довірі суспільства до виборчої системи та її інститутів, які є фундаментальними для функціонування демократичного суспільства. Тому важливо, щоб закон відповідав потребам сучасної виборчої практики та забезпечував ефективний і справедливий механізм вирішення виборчих спорів.

Для розуміння природи адміністративного судочинства важливо дослідити повноваження адміністративних судів та забезпечення можливості судового захисту осіб від можливих порушень із боку органів влади та їхніх представників. Важливим аспектом забезпечення ефективного судового захисту у сфері публічно-правових відносин є правова гарантія відновлення порушених прав особи. Так, для ефективного судового захисту потрібен чіткий законодавчий механізм, що має гарантувати можливість відновлення порушених прав громадян; такі гарантії допомагають забезпечити баланс влади та захистити права громадян від можливих зловживань.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати взаємний вплив виборчого законодавства та судової практики. З одного боку, виборче законодавство має значний вплив на розвиток судової практики. З іншого боку, судова практика виявляє прогалини як у виборчому, так і в процесуальному законодавстві та ставить нові виклики перед законодавцем. У зв'язку з прийняттям нового виборчого законодавства порівняно недавно з'явилися норми щодо процесуальних процедур розгляду та вирішення виборчих спорів. До КАС України були внесені зміни, що інкорпоровали процесуальні норми, закріплені у виборчому законодавстві (переважно у Законі України «Про вибори народних депутатів України»). Однак такий підхід не завжди є ефективним. Ці норми, що є невід'ємною частиною матеріального права, підтримуються КАС України, але не завжди узгоджуються з іншими процесуальними нормами. Тому положення про судовий захист виборчого права мають бути включені лише до процесуального права і не повинні порушувати його єдності.

Окрім вищезазначеного, на адміністративне судочинство під час воєнного стану впливають такі важливі чинники, як:

1. Безпека та обмеження: воєнний стан призводить до зміни умов безпеки та може обмежити доступ до деяких ресурсів. Суди повинні враховувати ці обставини при прийнятті рішень;

2. Спеціальні процедури: в умовах воєнного стану можуть застосовуватися спеціальні процедури, такі як прискорений розгляд справ, збільшений контроль над доказами та інші;

3. Відсутність можливості виконання рішень: воєнний стан може призвести до обмеження можливості виконання судових рішень через відсутність ресурсів або інші обставини;

4. Залучення військових експертів: у справах, пов'язаних із воєнним станом, можуть залучатися військові експерти для оцінки обставин та доказів. Загалом адміністративне судочинство в умовах воєнного стану вимагає особливої уваги до контексту та гнучкості в прийнятті рішень.

Список використаних джерел

1. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

2. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06 липня 2005 р. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/print1389891188543116>.

3. Кононець В. П. Роль Європейського суду з прав людини у контролі за виконанням судових рішень органами публічної адміністрації в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2020. № 44. С. 32–35.

4. Адміністративний процес України : підруч. / за заг. ред. Д. І. Йосифовича. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 500 с.

5. Ярошенко А. С., Костенко О. М. Визнання судом недійсними фіктивних договорів дарування, укладених з метою приховання майна боржника: проблеми формування єдиної правозастосовної практики. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 66–75.

6. Кононець В. П. Підходи до розуміння адміністративно-правового механізму забезпечення примусового виконання судових рішень. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 161–170.

7. Соломаха А. Г. Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах

воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 316–319. URL : http://www.lsej.org.ua/8_2023/73.pdf.

8. Завидняк А. В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5. С. 218–222. URL : <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/05/43.pdf>.

Надійшла до редакції 30.05.2024

Прийнято до опублікування 07.06.2024

References

1. Pro Konstytutsiyni Sud Ukrainy [About the Constitutional Court of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.07.2017. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2017. № 35. St. 376. [in Ukr.].

2. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Administrative Judicial Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 06 lypnia 2005 r. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/print1389891188543116>. [in Ukr.].

3. Kononets, V. P. (2020) Rol Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u kontroli za vykonanniam sudovykh rishen orhanamy publichnoi administratsii v Ukraini [The role of the European Court of Human Rights in monitoring the execution of court decisions by public administration bodies in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya : Yurysprudentsiia*. № 44, pp. 32–35. [in Ukr.].

4. Administratyvnyi protses Ukrainy [Administrative process of Ukraine] : pidruch. / za zah. red. D. I. Yosyfovycha. Lviv : Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2021. 500 p. [in Ukr.].

5. Yaroshenko, A. S., Kostenko, O. M. (2020) Vyznannia sudom nediisnymy fiktyvnykh dohovoriv daruvannia, ukladenykh z metoiu prykhovannia maina borzhnyka: problemy formuvannia yedynoi pravozastosovnoi praktyky [Court recognition of fictitious donation contracts concluded with the purpose of concealing the debtor's property as invalid: problems of forming a unified law enforcement practice]. *Problemy zakonnosti*. Vyp. 148, pp. 66–75. [in Ukr.].

6. Kononets, V. P. (2020) Pidkhody do rozuminnia administratyvno-pravovoho mekhanizmu zabezpechennia prymusovoho vykonannia sudovykh rishen [Approaches to understanding the administrative and legal mechanism of enforcement of court decisions]. *Yurydychna nauka*. № 2, pp. 161–170. [in Ukr.].

7. Solomakha, A. H. (2023) Osoblyvosti zdiisnennia administratyvnoho sudochynstva v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of conducting administrative proceedings under martial law]. *Yurydychni naukovyi elektronni zhurnal*. № 8, pp. 316–319. URL : http://www.lsej.org.ua/8_2023/73.pdf. [in Ukr.].

8. Zavydniak, A. V. (2022) Dostup do administratyvnoho pravosudiva v umovakh voiennoho stanu [Access to administrative justice under martial law]. *Elektronne nauкове vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo»*. № 5, pp. 218–222. URL : <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/05/43.pdf>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Tyshchenkova. Procedural issues of proceeding in cases on elections and referendum under martial law. The scientific article is devoted to the study of the main aspects of proceedings in cases related to the legislation on elections and referendums, including the classification of electoral disputes, determining the specifics of legal regulation, and prospects for further improvement of legal regulation of the studied area.

It is stated that article 273 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine defines the procedure for appealing actions, decisions or omissions of election commissions and their members. Electoral and referendum commissions are responsible for organizing relevant processes, ensuring compliance with the law and ensuring equal access to it. The Central Election Commission should monitor the observance of citizens' electoral rights. administrative courts exercise control over the activities of election commissions and make final decisions on electoral disputes in accordance with the rules of the CAS of Ukraine.

The position is substantiated that if at least one of the stages of the electoral process is declared invalid, including the establishment of unreliability of data in the CEC protocol on the election results, this may lead to the fact that the elected person loses his status and powers, since their legitimacy is based on the legality of the election. The introduction at the legislative level of the possibility of early termination of the powers of an elected person by a court decision (or another body after a judicial procedure) due to the discovery of previously unknown data indicating the impossibility of a person's participation in elections or other serious violations of electoral legislation provides for a preventive nature.

It is concluded that the amendments to the Code of Administrative Procedure, which were introduced by including procedural norms, were enshrined in electoral laws, especially in the Electoral Code of Ukraine. However, this approach is not always effective. These rules, which form an integral part of substantive law and are supported in the Code, are not always harmonized with other procedural rules. Therefore, the norms concerning the judicial protection of electoral rights should be included only in the procedural law and should not violate its unity.

Keywords: *administrative proceedings, elections and referendums, proceedings, public law dispute, competence, jurisdiction, administrative jurisdiction, court, administrative process.*

УДК 342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-223-227

Євген ЗЕЛЕНСЬКИЙ[©]

викладач

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВопорушення, Відповідальність за яке ПЕРЕДБАЧЕНА СТАТТЕЮ 173-4 КУПАП

Визначено юридичний склад адміністративного правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 173-4 КУПАП, на сучасному етапі розвитку держави: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону.

Виокремлено загальний, родовий та безпосередній об'єкт булінгу. До безпосереднього об'єкта віднесено суспільні відносини, що виникають під час освітнього процесу, а також здоров'я, честь та гідність учасника освітнього процесу.

З'ясовано, що об'єктивна сторона виражається як у дії, так і в бездіяльності, залежно від частини ст. 173-4 КУПАП, за якою особа притягається до відповідальності. Акцентовано увагу на такій обов'язковій ознаці булінгу, як систематичність, та на необхідності законодавчого закріплення її в положенні КУПАП. Висловлено думку про те, що для кваліфікації такого діяння, як булінг, місце вчинення правопорушення не повинно мати ключового значення. Позиція обґрунтована тим, що у цьому випадку важливими є лише зв'язки між учасниками булінгу – учасники одного освітнього процесу, а місце, де вчиняється цькування (заклад освіти, подвір'я, мережа Інтернет, громадське місце тощо), не важливе.

З'ясовано, що суб'єкт правопорушення залежить від частини норми, за якою особа притягається до відповідальності, однак виділено спільну рису: специфічний статус – учасник освітнього процесу. Відповідно зроблено висновок про спеціальний суб'єкт булінгу. Відзначено, що кривдник не завжди буде суб'єктом правопорушення через свій вік. Наголошено на проблемах кваліфікації правопорушення у даному випадку, позиціях вітчизняних вчених.

Встановлено, що суб'єктивна сторона булінгу характеризується умисною формою вини, коли учасник освітнього процесу усвідомлює протиправний характер свого діяння, передбачає його шкідливі наслідки і бажає або свідомо допускає настання цих наслідків. Мета і мотив вчинення розглядуваного адміністративного правопорушення є факультативними ознаками.

Зроблено висновок про те, що наявність усіх елементів складу адміністративного правопорушення є обов'язковою для кваліфікації діяння за ст. 173-4 КУПАП.

Ключові слова: булінг, адміністративне правопорушення, об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона, учасники освітнього процесу, поліція.

Постановка проблеми. Введення воєнного стану в Україні вплинуло на всі сфери громадянської спільноти. Особливі труднощі та зміни зазнає освітня галузь. Збройний конфлікт в Україні ускладнює та загострює психологічні проблеми серед населення, особливо в дитячому середовищі. Звернення уваги державних органів, освітніх закладів, громади на проблеми булінгу сьогодні є вектором, наслідки реалізації якого спостерігатимемо протягом подальшого розвитку українського суспільства.

У 2023 році в судах першої інстанції України перебувало на розгляді 285 справ за ст. 173-4 КУПАП, при цьому 36 справ (майже 13%) були повернуті, усі справи (100%) були повернуті для належного оформлення. 219 справ було розглянуто, а 30 – не розглянуто на кінець звітного періоду. У результаті розгляду справ стосовно 219 осіб у 2023 р. рішення про накладення адміністративного стягнення було прийнято щодо 108 осіб, про застосування заходів впливу, передбачених статтею 24-1 КУПАП, – щодо 1 особи. Тобто майже 50 % осіб, стосовно яких поліцейськими були складені протоколи про адміністративне правопорушення за ст. 173-4 КУПАП, були притягнуті до відповідальності. Стосовно 110 осіб (50 %) були прийняті рішення про закриття справи, причому 28 осіб (майже 13 %) було звільнено від адміністративної відповідальності [1].

© Є. Зеленський, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5345-1513>

zelentiy22@gmail.com

Статистика підтверджує латентність адміністративного правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 173-4 КУпАП, та існування проблем документування булінгу в діяльності Національної поліції України, представники якої складають адміністративні матеріали та передають їх до суду. Необхідність визначення елементів складу адміністративного правопорушення обумовлена статистикою прийнятих судами рішень у справах про булінг та кількістю звільнених при цьому від відповідальності осіб.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Група вчених (В. Комзюк, С. Обрусна, Т. Шаповал) дослідили і розкрили проблемні питання адміністративної відповідальності за булінг, дотримання принципів такого виду відповідальності при притягненні осіб до відповідальності за булінг (цькування) учасників освітнього процесу, проаналізували склад адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-4 КУпАП, і розкрили недоліки цієї норми, що призводять до суперечності з іншими нормам КУпАП, а також усталеними поняттями загальної теорії права, науки адміністративного права [2]. Спробою окреслення юридичного складу булінгу як адміністративного проступку, його причин, наслідків та недоліків законодавчого врегулювання є наукова праця Н. Опольської [3]. М. Приходько присвятила своє дисертаційне дослідження комплексному дослідженню проблемних питань адміністративної відповідальності за булінг (цькування) в Україні [4]. І. Дрок на підставі аналізу судових рішень з'ясувала основні проблеми, що виникають під час провадження у справах про булінг, та надала пропозиції для їх усунення [5].

Мета статті – визначити юридичний склад адміністративного правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 173-4 КУпАП, на сучасному етапі розвитку держави: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону.

Виклад основного матеріалу. Аналіз практики притягнення до відповідальності за булінг протягом останніх років свідчить про трансформаційні процеси цього явища. Зокрема, він дозволяє констатувати появу нового виду булінгової поведінки – булінг, заснований на внутрішньому переміщенні громадян України у зв'язку зі збройним конфліктом на території держави. У нових класах внутрішньо переміщені діти мають відновити статус, набутий у колишніх школах. Крім того, внутрішньо переміщені діти можуть стати свідками травматичних подій, втратити дім, родичів чи близьких осіб, що робить їх психологічно уразливими. Для тих учасників освітнього процесу, які не мали подібного досвіду, такі обставини можуть бути приводом для знущань. Статистика свідчить, що найчастіше окреслені факти булінгу відбуваються серед дітей 10–11 років. Цей вік є початком самоствердження, конкуренції, що може призвести до агресивної поведінки, у тому числі в освітньому середовищі. Подібні факти відбуваються і за кордоном проти українських дітей, які були змушені переїхати через збройний конфлікт у державі.

Також варто відзначити, що перехід на дистанційне навчання на період дії карантину (з 2020 р.) та воєнного стану (з 24 лютого 2022 р.) спричинив значне зростання кількості фактів кібербулінгу (цькування з використанням цифрових технологій). Це може статися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (Messenger), ігрових платформах тощо. Такий вид булінгу являє собою повторювану поведінку, спрямовану на залякування, роздратування або приниження потерпілого.

При цьому роль поліцейських полягає саме в реагуванні на факти вчинення протиправних дій, що кваліфікуються як булінг. З цією метою важливим є з'ясування усіх елементів складу адміністративного правопорушення та правильного співвідношення теоретичної та практичної складових явища.

Диспозиція статті 173-4 КУпАП чітко визначає сутність булінгу та пропонує альтернативні склади проступку з урахуванням суб'єкта, який їх вчинив. Згідно з чинним законодавством булінг – це діяння учасників освітнього процесу, що полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [6]. Для правильної кваліфікації адміністративного правопорушення варто розглянути його склад.

Н. Опольська узагальнено вказує, що об'єктом булінгу є здоров'я, воля, честь і

гідність особи [3]. Більш детально визначає об'єкт такого адміністративного правопорушення М. Приходько, виділяючи загальний (суспільні відносини, що регулюються нормами адміністративного права, а також охороняються адміністративними санкціями) та родовий об'єкт (суспільні відносини, що регулюють громадський порядок і громадську безпеку) [4]. Погоджуючись з тлумаченням останньої вченої щодо розуміння цих понять, виділимо безпосередній об'єкт правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 173-4 КУпАП, – суспільні відносини, що виникають під час освітнього процесу, а також здоров'я, честь та гідність учасника освітнього процесу.

Наступним елементом складу адміністративного правопорушення є об'єктивна сторона. Вона виражається як у дії, так і бездіяльності, залежно від частини статті 173-4 КУпАП, за якою особа притягається до відповідальності. Таку думку підтримують і інші науковці [3; 4].

Отже, у частинах 1–4 ст. 173-4 КУпАП об'єктивна сторона виражена у формі дії – психологічне, фізичне, економічне або сексуальне насильство. У ч. 5 ст. 173-4 КУпАП – у формі бездіяльності: неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу. Закон України «Про освіту» [7] додає до ознак булінгу систематичність. Тобто діяння має бути повторюваним (2 і більше рази). Однак недоліком під час формулювання об'єктивної сторони булінгу (цькування) науковці вважають саме те, що вона не охоплює цієї суттєвої законодавчо визначеної ознаки булінгу, відсутність якої виключає можливість притягнення до відповідальності в цілому [4].

Вважаємо, що склад правопорушення є матеріальним, адже для кваліфікації діяння мають значення його наслідки – заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого. Наголошуємо на обов'язковій наявності зв'язку між діянням та наслідками. Для ч. 5 ст. 173-4 КУпАП склад адміністративного правопорушення можна визначити як формальний, адже наслідки бездіяльності посадової особи не мають значення для кваліфікації.

Підтримуємо позицію М. Приходько щодо того, що діяння, котре має ознаки булінгу, може бути лише закінченим. Кодекс про адміністративні правопорушення не передбачає відповідальності за замах або підготовку до вчинення правопорушення, у тому числі булінгу [4].

Для об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 173-4 КУпАП, характерною ознакою є місце вчинення правопорушення. Зважаючи на зміст норми, булінг може відбуватися лише в освітньому середовищі, поняття якого відсутнє в законодавстві. З одного боку, освітнє середовище – це простір, в якому особи здобувають освіту, діє освітня програма, план роботи освітнього закладу. З іншого, найчастіше знущання відбуваються там, де немає нагляду з боку дорослих. Це можуть бути коридори, ванні кімнати, гардеробні, дворики, сходи, їдальня тощо. Іноді діти можуть зазнавати цькування поза школою. Це може статися дорогою додому, у дворі будинку, під час шкільної екскурсії тощо. Крім того, з огляду на віртуалізацію сучасних соціальних просторів прояви опосередкованої агресії та булінгу (переслідування) природно переміщуються в онлайн-зону, де діти завжди присутні, де б вони не були [4]. На наш погляд, для кваліфікації такого діяння, як булінг, місце вчинення правопорушення не повинно мати ключового значення. У цьому випадку важливими є лише зв'язки між учасниками булінгу – учасники одного освітнього процесу, а місце, де вчиняється цькування (заклад освіти, подвір'я, мережа Інтернет, громадське місце тощо), не важливе. Булінг відбувається на ґрунті тих взаємовідносин, що виникають під час здобуття освіти.

Зважаючи на викладене, логічним є одразу визначити, хто може бути суб'єктом булінгу. Суб'єкт правопорушення залежить від частини норми, за якою особа притягається до відповідальності. Згідно з ч. 1 ст. 173-4 КУпАП суб'єктом є фізична осудна особа, яка досягла 16 років та є учасником освітнього процесу. Частина 2 ст. 173-4 КУпАП визначає суб'єкт як фізична осудну особу, яка досягла 16 років та є учасником освітнього процесу. Для кваліфікації за цією частиною суб'єктів має бути два і більше (тобто група) або суб'єкт має таким, який раніше вчиняв адміністративне правопорушення протягом останнього року. Відповідно до ч. 3, 4 ст. 173-4 КУпАП суб'єкт – фізична осудна особа, яка досягла 16 років та є одним із батьків або однією з

осіб, які їх замінюють, малолітньої або неповнолітньої особи віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, яка вчинила булінг. Згідно з ч. 5 ст. 173-4 КУпАП суб'єкт – фізична осудна особа, яка досягла 16 років та є керівником закладу освіти.

Відповідно, погоджуємося з узагальненням М. Приходько про те, що суб'єктом булінгу (цькування) є особи, наділені специфічним статусом – учасники освітнього процесу, у тому числі малолітні та неповнолітні особи. Тобто суб'єкт булінгу (цькування) спеціальний [4].

Стаття 52 Закону України «Про освіту» визначає, що учасниками освітнього процесу є: здобувачі освіти; педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність; інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти [7].

Закон України «Про освіту» додає до обов'язкових ознак булінгу наявність сторін: кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності) [7]. В юридичній практиці такі особи є правопорушником, потерпілою особою та свідками. Однак варто відзначити, що кривдник не завжди буде суб'єктом правопорушення через свій вік. Малолітня або неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, яка є кривдником, не може нести адміністративну відповідальність. До адміністративної відповідальності у такому випадку притягаються один із батьків або одна з осіб, які їх замінюють, за ч. 3 або 4 ст. 173-4 КУпАП (увага: не ч. 3 ст. 184 КУпАП).

Група вчених (В. Комзюк, С. Обрусна, Т. Шаповал), дослідивши згадану норму, виступають із пропозицією забезпечити відповідність положень ст. 173-4 і ч. 3 ст. 184 КУпАП базовим засадам загальної теорії права, адміністративно-деліктного права та іншим нормам КУпАП [2] шляхом внесення змін до законодавства. І Дрок на підставі дослідження судової практики також наголошує на необхідності врегулювання цього положення, зважаючи на непоодинокі помилки під час кваліфікації діяння [5]. Підтримуємо позицію авторів та вважаємо, що цей напрям потребує додаткового правового вивчення та на наукового дослідження з метою вироблення подальших конкретних пропозицій до законодавства.

Останнім елементом складу адміністративного правопорушення є суб'єктивна сторона.

Суб'єктивна сторона булінгу характеризується умисною формою вини, коли учасник освітнього процесу усвідомлює протиправний характер свого діяння, передбачає його шкідливі наслідки і бажає або свідомо допускає настання цих наслідків. Мета і мотив вчинення такого адміністративного правопорушення є факультативними ознаками. Під час надання характеристики булінгу названі елементи не виступають конструктивними ознаками складу правопорушення. Однак деякі вчені наголошують на збіжності мети булінгу та його наслідків [4], звертаючись до ознак булінгу, визначених Законом України «Про освіту» [7]. Відповідно, метою булінгу може бути: психічна та/або фізична шкода, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [7]. Вважаємо наведену позицію дискусійною, зважаючи на те, що мета може бути і іншою, наприклад, прагнення до самоствердження, а наслідок – той, що визначений законом. На наш погляд, все ж таки обов'язковості для кваліфікації такого діяння, як булінг, мета не має.

Висновки. Наявність усіх елементів складу адміністративного правопорушення є обов'язковою для кваліфікації діяння за ст. 173-4 КУпАП. Чітке визначення усіх елементів на законодавчому рівні може спростити роботу правозастосовчих органів, мінімізувавши помилки кваліфікації, та покращити статистику закритих судами проваджень.

Список використаних джерел

1. № 1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення. *Судова влада України*. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023.
2. Комзюк В. Т., Обрусна С. Ю., Шаповал Т. Б. Актуальні питання адміністративної відповідальності за булінг (цькування) учасника освітнього процесу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 397–403.
3. Опольська Н. Булінг: юридичний склад адміністративного проступку. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 101–106.
4. Приходько М. В. Адміністративна відповідальність за булінг (цькування) в Україні :

дис. ... д-ра філос. : 081 Право / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2022. 231 с.

5. Дрок І. С. Провадження у справах про булінг. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 7. С. 149–152.

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

7. Про освіту : Закон України від 05.09.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

Надійшла до редакції 25.04.2024

Прийнято до опублікування 07.05.2024

References

1. № 1-p Zvit sudiv pershoi instantsii shchodo rozghliadu sprav pro administratyvni pravoporushennia [№ 1-p Report of courts of first instance regarding consideration of cases on administrative offenses]. *Sudova vlada Ukrainy*. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 [in Ukr.].

2. Komziuk, V. T., Obrusna, S. Y., Shapoval, T. B. (2024) Aktualni pytannia administratyvnoi vidpo-vidalnosti za bulinh (tskuvannia) uchasnika osvithnoho protsesu [Current issues of administrative responsibility for bullying (harassment) of a participant of the educational process]. *Analitichno-porivnialne pravoznavstvo*. № 1, pp. 397–403. [in Ukr.].

3. Opolska, N. (2019) Bulinh: yurydychnyi sklad administratyvnoho prostupku [Bullying: the legal composition of an administrative offense]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 10, pp. 101–106. [in Ukr.].

4. Prykhodko, M. V. (2022) Administratyvna vidpovalnist za bulinh (tskuvannia) v Ukraini [Administrative responsibility for bullying in Ukraine.] : dys. ... д-ра филос. : 081 Право / Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. Kyiv. 231 p. [in Ukr.].

5. Drok, I. S. (2020) Provadzhenia u spravakh pro bulinh [Proceedings in bullying cases]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 7, pp. 149–152. [in Ukr.].

6. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on Administrative Offenses] : Zakon Ukrainy vid 07.12.1984. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. [in Ukr.].

7. Pro osvitu [About education] : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yevhen Zelenskyi. Legal composition of an administrative offense, the responsibility for which is provided for Article 173-4 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses. In the article at the current stage of the state's development, the legal composition of an administrative offense is defined, the responsibility for which is provided for in Article 173-4 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses: object, objective side, subject, subjective side.

The author singles out the general, generic and direct object of bullying. The direct object includes social relations that arise during the educational process, health, honor and dignity of the participant in the educational process.

It was found that the objective party is expressed both in action and inaction, depending on the part of Article 173-4 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, under which a person is held accountable. Attention is focused on such a mandatory feature of bullying as systematic, and the need for its legislative enshrinement in the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses. The expressed opinion is that for the qualification of an act as bullying, the place of commission of the offense should not be of key importance. The position is justified by the fact that in this case only the connections between the participants of the bullying – participants of the same educational process – are important, and the place where the bullying takes place (educational institution, yard, Internet, public place, etc.) is not important.

It was found that the subject of the offense depends on the part of the norm, according to which the person is held responsible, but a common feature was highlighted – a specific status – a participant in the educational process. Accordingly, a conclusion was made about a special subject of bullying. It was noted that the offender will not always be the subject of the offense due to his age. Emphasis is placed on the problems of the qualification of the offense in this case, the positions of domestic scientists.

It was established that the subjective side of bullying is characterized by an intentional form of guilt, when a participant in the educational process is aware of the illegal nature of his action, foresees its harmful consequences and wishes or consciously allows these consequences to occur. The purpose and motive of committing this administrative offense are optional features.

It was concluded that the presence of all elements of the composition of an administrative offense is mandatory for the qualification of an act under Article 173-4 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Keywords: *bullying, administrative offense, object, objective side, subject, subjective side, participants of the educational process, police.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

УДК 341.44 : 343.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-228-234

Василь БЕРЕЗНЯК[©]

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕДУРИ ЕКСТРАДИЦІЇ ЯК ОДИН ІЗ ЕЛЕМЕНТІВ У НАПРЯМІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджено порядок проведення екстрадиції як окремого правового інституту. Проаналізовано поняття «екстрадиція» та «видача осіб» через призму національного кримінального процесуального та міжнародного права, що допомогло визначити сутність такого явища та актуальні проблеми, котрі потребують розв'язання. Так, під екстрадицією слід розуміти передачу особи державі, компетентні органи якої розшукують цю особу для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку. Однак Європейська конвенція про видачу правопорушників не містить поняття «екстрадиція», а натомість використовує термін «видача особи». У зв'язку з цим науковці поділилися на два табори: одні переконані, що це синоніми, а інші вбачають у терміні «екстрадиція» ширше значення. Водночас на основі проведеного аналізу сформовано декілька висновків у частині наявних суперечностей між підходами науковців до визначення сутності поняття «екстрадиція», котре варто розглядати у широкому і вузькому розумінні. Щодо першого підходу, на доктринальному рівні поняття «екстрадиція» має більш змістовний характер порівняно з нормативно-правовим закріпленням. З приводу другого підходу, вузького, на рівні національного законодавства процесуальний статус осіб, які підлягають екстрадиції, не до кінця визначений, у зв'язку із наявними правовими колізіями, котрі пов'язані з регулюванням цього питання різними галузями права, що потребує усунення шляхом внесення законодавчих ініціатив для забезпечення дієвості реалізації процедури екстрадиції та результативності міжнародного співробітництва. Окрім цього, було проаналізовано п'ять принципів проведення видачі особи, що обумовлюють сутність такої процедури та гарантують законність її проведення. Доведено, що екстрадиція є важливим елементом боротьби з транскордонною злочинністю, вона спрямована на зниження її рівня і в цілому сприяє поліпшенню міжнародних відносин та якісному співробітництву між державами-учасницями Європейської конвенції про видачу правопорушників.

Ключові слова: злочин, кримінальна відповідальність, екстрадиція, видача осіб, Європейська конвенція про видачу правопорушників, законодавчі колізії, правова природа інституту екстрадиції в міжнародному праві, галузі права, принципи.

Постановка проблеми. Нині у зв'язку з активізацією міжнародної злочинності важливим залишається питання співпраці між державами у сфері боротьби з цим явищем, і одним із шляхів такої протидії є функціонування інституту екстрадиції.

Принадібно зауважити, що інститут екстрадиції набуває особливого значення в умовах глобалізації, інтеграції, міграції та зростання організованої міжнародної злочинності. У зв'язку з цим удосконалення положень, що регулюють процедуру екстрадиції, залишається актуальним, особливо з урахуванням нового досвіду

© В. Березняк, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5690-4736>

vasyl.berezniak@dduvs.edu.ua

функціонування правової системи України в умовах воєнного стану, адже таке співробітництво сприяє розвитку міжнародних відносин.

Так, співробітництво між державами у сфері екстрадиції регулюється сучасним міжнародним кримінальним правом. З іншого боку, розвиток засобів зв'язку, розповсюдження мережі Інтернет, спрощення паспортного контролю, існування «прозорих» кордонів між державами, що утворилися на території колишнього СРСР, незавершеність національних механізмів боротьби зі злочинністю – ось неповний перелік чинників, що сприяють уникненню кримінальної відповідальності особами, які порушують заборони чинного законодавства держави, громадянами якої вони не є. Тому видача осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів або засуджених іноземними судами, для притягнення до відповідальності та виконання вироку, а також передача осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в державі, громадянами якої вони є, визнана найважливішою формою міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні, що у такий спосіб забезпечує незворотність притягнення особи до кримінальної відповідальності, призначення покарання та реабілітацію засудженого в суспільстві, адже відповідно до загально визнаних принципів і норм міжнародного права екстрадицію слід розглядати як прояв добросусідства між державами та акт, що повністю відповідає вимогам основоположних міжнародно-правових документів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі аспекти розвитку інституту екстрадиції як кримінально-правового явища досліджувала значна кількість вітчизняних учених, таких як: О. Бандурка, Ю. Гурджа, В. Смелянов, В. Іващенко, А. Іщенко, М. Корнієнко, Д. Лещенко, Л. Лобойко, В. Лукашевич, Є. Лук'янчиков, В. Маляренко, М. Михеєнко, С. Нестеренко, В. Нор, І. Озерський, М. Пашковський, Д. Письменний, В. Тertiшник, В. Шибіко, С. Яценко та ін.

Мета статті – проаналізувати проблему імплементації норм міжнародного права щодо регулювання процедури екстрадиції.

Виклад основного матеріалу. Екстрадиція посідає важливе місце у співпраці між державами у сфері правоохоронної діяльності та запобігання злочинності. Це один із найстаріших інститутів, котрий, незважаючи на історичні зміни, зберігає свої основні риси. Термін «екстрадиція» походить від латинського слова «extradere», що означає примусову передачу особи до країни, громадянином якої вона є [2].

Екстрадиція є формою міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні, тому її законодавче закріплення знайшло своє відображення у главі 44 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України); вона застосовується, коли особа, яка вчинила злочин на території однієї країни, перебуває на території іншої країни. Відповідно, КПК України визначає екстрадицію як передачу особи державі, компетентні органи якої розшукують цю особу для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку (п. 2 ч. 1 ст. 541) [3]. Екстрадиція передбачає офіційний запит про встановлення місцезнаходження особи, яка підлягає видачі, на території запитуючої держави і доставку цієї особи, з'ясування обставин, що можуть перешкоджати видачі, прийняття рішення за запитом і фактичну передачу цієї особи під юрисдикцію запитуючої держави [4, с. 117].

Стаття 1 Європейської конвенції про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р. встановлює, що держави-учасниці зобов'язуються відповідно до умов, викладених у Конвенції, видавати осіб, які переслідуються компетентними органами запитуючої держави за вчинення злочину або розшукуються ними для виконання вироку чи постанови про взяття під варту [1]. У вищезгаданому нормативно-правовому акті зазначено, що вони зобов'язуються передавати одна одній осіб, які розшукуються компетентними органами. Іншими словами, і КПК, і згадана конвенція посилаються на одне й те саме поняття, але положення конвенції не містять терміна «екстрадиція», натомість використовують поняття «видача особи». Аналізуючи зміст визначень, варто зауважити, що в обох документах суть наведених категорій зводиться до передачі особи запитуючій державі для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку суду.

На думку С. Нестеренко, «екстрадицію можна визначити як форму міжнародно-правової допомоги у кримінальних справах, що ґрунтується на загально визнаних принципах міжнародного права і нормах національного законодавства та міжнародних договорів. Ця міжнародна правова допомога полягає у передачі обвинуваченої особи для

здійснення правосуддя або передачі засудженої особи для приведення вироку суду до виконання. Видача особи повинна здійснюватися з дотриманням прав і законних інтересів особи, яка підлягає видачі» [5, с. 113].

При цьому Л. Максимів вважає, що поняття екстрадиції як процесуальної діяльності, що ґрунтується на принципах і нормах міжнародного та національного права щодо надання правової взаємодопомоги державами, полягає у передачі особи державі, на території якої було вчинено кримінальне правопорушення, державі, громадянином якої є особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, або державі, що найбільше постраждала від злочинного діяння, компетентні органи якої розшукують цю особу для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку [6, с. 274].

Аналіз наведених вище наукових підходів до розуміння поняття екстрадиції свідчить, що в цілому всі вони мають спільні риси. Зокрема, у визначенні екстрадиції як системи міжнародного співробітництва між державами у сфері кримінального процесуального права, суть якої полягає у видачі особи державі для проведення досудового розслідування або виконання вироку суду за обвинуваченням у вчиненні злочину. Порівняно з легальним визначенням науковий підхід є ширшим і більш повно розкриває сутність системи екстрадиції.

Отже, у широкому розумінні екстрадиція – це складна юридична процедура забезпечення виконання конкретної мети, а саме договірної зобов'язання про видачу особи, яка вчинила злочин на іноземній території, що в принципі вимагає застосування примусових заходів, передбачених як міжнародними актами, так і законодавством України, а у вузькому розумінні вона є синонімом поняття «видача для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку». Тому багато питань, що виникають у межах системи екстрадиції, вирішуються на рівні національного законодавства (в тому числі на рівні відомчого нормативного регулювання).

Водночас із аналізу Типового договору про видачу 1990 р. (ст. 1) вбачається, що процедура екстрадиції може бути проведена між договірними державами не тільки з метою виконання вироку, але й для, того щоб ухвалити вирок, однак посилання на ухвалу вироку є обов'язковим не для всіх держав. Згідно з ч. 2 ст. 5 зазначеного договору до запиту про видачу додаються: 1) якщо особа обвинувачується судом або іншим компетентним судовим органом у вчиненні злочину – ордер на арешт або його завірена копія; 2) якщо особа визнана винною у вчиненні злочину – письмове рішення суду або оригінал чи завірена копія обвинувального акта чи будь-який інший документ, що містить обвинувальну частину і ухвалений вирок; 3) якщо особа, визнана винною у вчиненні злочину, відсутня, на додаток до документів, зазначених у п. 2, – опис правових засобів, доступних цій особі для підготовки захисту або здійснення повторного слухання справи за її відсутності; 4) якщо особа засуджена за вчинення злочину, але вирок не ухвалено – документ із викладом обвинувальної частини і заявою, що підтверджує намір ухвалити вирок [7].

Так, із аналізу міжнародної практики вбачається, що до першочергових принципів регулювання порядку законності екстрадиції слід віднести: 1) принцип правової визначеності – злочин повинен бути включений до переліку діянь, за які може бути проведена екстрадиція; 2) принцип подвійної юрисдикції – злочин, за який переслідується особа, повинен кваліфікуватися як злочин за законами обох країн; 3) принцип спеціалізації – видана особа повинна бути притягнута до кримінальної відповідальності за злочин, за який її видають; 4) принцип взаємності сторін – на підставі гарантій, наданих у запиті запитуючої держави, очікується, що відповідна держава діятиме в аналогічний спосіб за подібних обставин; 5) принцип невідворотності покарання – держава, що є учасником Конвенцій (договорів) щодо боротьби зі злочинами, якщо на її території виявлено правопорушника, зобов'язана видати його або передати справу відповідним органам для притягнення до кримінальної відповідальності.

Однак незалежно від практики кожної країни є загальновизнаним, що екстрадиція можлива лише в тому випадку, якщо правопорушення вважається злочином за законодавством обох договірних держав. Тому принцип подвійної юрисдикції закріплений у всіх договорах про екстрадицію і зараз набув характеру позитивної норми міжнародного права. Через це така процедура базується на принципах міжнародного

співробітництва – добровільності та взаємності, адже видача іноземців або осіб без громадянства, як правило, допускається лише в тому випадку, якщо це передбачено міжнародним договором, обов'язковим для відповідної держави. Договір про видачу, укладений між державами-учасниками, сам собою не є підставою для видачі. Він лише надає правове обґрунтування можливості застосування цього заходу.

Згідно з положеннями КПК України екстрадицію можна класифікувати на два види:

1) видача особи на підставі спрощеної процедури, що може бути застосована за письмовою заявою такої особи. Така заява складається в присутності захисника особи та затверджується слідчим суддею. Її подання дозволяє уникнути процедури з'ясування обставин, що можуть перешкоджати видачі особи (ст. 588 КПК України) [2].

Аналіз глави 44 Кримінального кодексу України дозволяє стверджувати, що основними процесуальними кроками у процедурі спрощеної екстрадиції є: отримання письмової заяви від особи та її затвердження слідчим суддею; отримання слідчим суддею письмового підтвердження того, що заявник усвідомлює наслідки видачі та добровільно прийняв рішення про видачу; направлення прокурором заяви до центральних органів влади України; прийняття ними протягом трьох днів рішення про можливість застосування спрощеної процедури екстрадиції та, як наслідок, фактична видача особи іншій державі [2];

2) видача особи за звичайним порядком.

Процес видачі (екстрадиції) особи за звичайним порядком регламентований національним законодавством, згідно з яким основними етапами такої процедури є: 1) направлення офіційного запиту про встановлення місцезнаходження особи, яка підлягає видачі, на території запитуваної держави та передачу такої особи; 2) здійснення процедур щодо з'ясування обставин, що можуть перешкоджати видачі; 3) прийняття офіційного рішення відповідно до запиту; 4) власне процедура передачі особи під юрисдикцію запитуваної держави.

Перший етап екстрадиції передбачає оформлення та направлення офіційного звернення про встановлення місцезнаходження особи, яка підлягає видачі, на території запитуваної держави, що супроводжується оформленням та направленням запиту про видачу правопорушника, а також передачу такого правопорушника. Порядок проведення таких дій регулюється статтями 573–575 КПК України.

Відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу України для запиту необхідні такі дані: 1) клопотання, в якому зазначаються найменування запитуючого органу, підстави та предмет звернення; 2) відомості про ім'я, адресу та громадянство особи; 3) відомості про обставини вчинення злочину або кримінального проступку та відповідний кваліфікаційний документ (копії ухвал, рішення суду, вирок або інший документ, що підтверджує причетність особи до вчинення правопорушення); 4) у разі видачі особи, яка вже відбула частину призначеного судом покарання, – довідка про невідбуту частину покарання; 5) відомості про перебіг строків давності; 6) відомості про іноземну державу, на території якої перебуває розшукувана особа, та інші відомості, передбачені міжнародними договорами України [2].

Відповідно до п. 3 ст. 575 КПК України клопотання та інші документи підписуються слідчим, прокурором або суддею, засвідчуються печаткою відповідного органу та перекладаються мовою, передбаченою міжнародними договорами України [2].

Другий етап екстрадиції регулюється ст. 587 КПК України і передбачає виявлення обставин, що можуть перешкоджати видачі. Ця процедура здійснюється центральним органом України, що здійснює видачу особи (екстрадицію), або за його дорученням чи зверненням відповідною обласною прокуратурою. Матеріали та висновки, отримані в результаті екстрадиційної перевірки, надсилаються до відповідного центрального органу України. Тривалість такої перевірки становить 60 днів і може бути продовжена відповідним центральним органом України [2].

Наступний етап – це ухвалення офіційного рішення відповідно до запиту, як це передбачено ст. 590 КПК України. На цьому етапі центральні органи влади України після вивчення матеріалів перевірки приймають рішення про видачу (передання) особи іноземній державі або про відмову в її видачі. Таке рішення приймається керівником або уповноваженою ним особою центральних органів влади України. У разі прийняття рішення про видачу особа фактично передається компетентним органам іноземної

держави, якщо це рішення не буде оскаржено судом протягом 10 днів. У видачі може бути відмовлено, якщо суд дійде висновку, що кримінальне переслідування особи в Україні є прикриттям для переслідування, що обумовлене іншими мотивами, наприклад, у зв'язку з політичною або громадською діяльністю [2]. Особи, яким надано політичний притулок відповідно до Конвенції ООН про статус біженців, не підлягають екстрадиції [8]. Через це багато громадян, які вважають, що їх переслідують в Україні з політичних мотивів, намагаються отримати статус біженця в інших країнах, щоб захистити себе від екстрадиції за запитом української сторони.

Останнім етапом є фактична передача під юрисдикцію запитуючої держави, що регулюється ст. 593 КПК України. Заключний етап повинен відбутися протягом 15 днів з дня постановлення ухвали про передачу [2]. Цей строк може бути продовжений центральними органами влади України до 30 діб, після чого особа звільняється з-під варти.

Відзначимо, що в Україні немає окремого закону про екстрадицію, що є значною прогалиною в законодавстві нашої держави, в той час як кримінальні правопорушення все частіше набувають міжнародного характеру, а особи, які їх вчиняють, переховуються за кордоном, щоб уникнути покарання. Відсутність національного закону про екстрадицію безпосередньо регулює здійснення екстрадиційних процедур під час кримінального переслідування іноземців в Україні та процедури міжнародно-правового співробітництва між державами у сфері кримінального права. Це пов'язане з тим, що відповідні питання щодо проведення екстрадиції не можуть керуватися виключно КПК України. Наприклад, фінансування проведення тендерів та пошук осіб щодо здійснення перекладу запитів, судових доручень та інших документів або тих, що надходять на виконання міжнародних договорів України.

Окрім цього, залишається відкритим питання дотримання строків подання необхідних документів або подання їх у повному обсязі тощо – за 10 днів досить складно якісно опрацювати документи, оформити запит та своєчасно його направити до компетентного органу іноземної держави. Переконані, що такий строк слід збільшити до 20 днів з можливістю його продовження за погодженням із Генеральним прокурором, що обумовлено складністю опрацювання отриманих матеріалів на таких мовах, як арабська, китайська та японська, необхідністю пошуку перекладачів, підготовкою тендера та безпосередньо перекладу.

Однак і в цій сфері відбулися позитивні зрушення. Так, процедури фізичної передачі підозрюваних або осіб, визнаних винними у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачені офіційним законодавством і відповідають загальним особливостям, визначеним Європейською конвенцією про видачу правопорушників [1]. Наприклад, положення ст. 12 вищезгаданої конвенції знайшли своє відображення у ст. 575 КПК України [2]. В обох випадках визначено форму клопотання про екстрадицію, обов'язкові пункти клопотання та супровідні документи. Варто зазначити, що наше законодавство вимагає більш широкого переліку додаткових позицій, що мають бути включені до клопотання. Цей факт може свідчити про більш детальне дослідження обставин справи під час досудового розслідування, що дає змогу краще зрозуміти ситуацію, що склалась [9, с. 379].

Висновки. Отже, слід зазначити, що поняття екстрадиції передбачено на законодавчому рівні як у національному, так і в міжнародному праві. Відповідно, під екстрадицією слід розуміти передачу особи державі, компетентні органи якої розшукують цю особу для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку. Екстрадиція передбачає офіційний запит про місцезнаходження особи, яка підлягає видачі, на території запитуючої держави і передачу цієї особи, з'ясування обставин, що можуть перешкоджати видачі, прийняття рішення за запитом і фактичну передачу цієї особи під юрисдикцію запитуючої держави.

Оскільки процедура екстрадиції має транснаціональний характер, до її правового регулювання застосовується низка міжнародних договорів, угод про співробітництво та інших міжнародних актів. У національному праві екстрадиція регулюється Конституцією України, КПК України, іншими законами та підзаконними актами (інструкціями Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України та ін.). Слід наголосити, що загальновизнані міжнародні стандарти прав людини, зокрема право на життя, свободу та особисту недоторканність і право на

судовий захист, мають фундаментальне значення у процесі екстрадиції. Важливу роль при цьому відіграє правове регулювання екстрадиції, а також відмова в екстрадиції у випадках, коли існує ризик порушення цих стандартів. У свою чергу, законність процедури видачі осіб ґрунтується на відповідних принципах, до яких слід віднести: принцип правової визначеності, принцип подвійної юрисдикції, принцип спеціалізації, принцип взаємності сторін, принцип невідворотності покарання. Через те, що сьогодні система екстрадиції є дуже затребуваною у кримінальному провадженні, зокрема для виконання завдання щодо забезпечення швидкого, повного та справедливого розслідування і судового розгляду та притягнення до відповідальності кожного, хто вчинив кримінальне правопорушення, з урахуванням ступеня вини. Однак під час проведення процедури екстрадиції виникають такі організаційні та фінансові проблеми, як: відсутність належного фінансування для проведення такої процедури, складність і надмірна тривалість процедур екстрадиції в Україні, ненадання або несвоєчасне надання необхідних документів та їх незадовільне виконання. Тому на даному етапі існує потреба, з-поміж іншого, у покращенні механізмів, що визначають отримання та виконання запитів про правову допомогу з боку держави, протидії механізмам екстрадиції та визнанні необхідності оперативного інформування державами одна одну про стан розгляду запитів про екстрадицію шляхом укладання окремого закону, що регламентуватиме цю процедуру.

Список використаних джерел

1. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957. Ратифікована із заявами і застереженнями Законом України від 16.01.1998. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text.
2. Войціховський А. В. Міжнародне право : підруч. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Колесник В. Ю. Екстрадиція та права людини: проблеми пошуку оптимального балансу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 116–120.
5. Нестеренко С. С. Міжнародно-правовий захист прав людини при здійсненні екстрадиції : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 192 с.
6. Максимів Л. В. Деякі аспекти видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції) за Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 7. С. 272–277.
7. Model Treaty on Extradition. URL : https://www.unodc.org/pdf/model_treaty_extradition.pdf.
8. Конвенція про статус біженців від 28.07.1951. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text.
9. Березняк В. С. Сучасні погляди на поняття «екстрадиція» у науці кримінально-процесуального права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 374–383.

*Надійшла до редакції 30.05.2024
Прийнято до опублікування 05.06.2024*

References

1. Yevropeiska konvetsiia pro vydachu pravoporushnykiv [European Convention on the Extradition of Offenders] vid 13.12.1957. Ratyfikovana iz zaiavamy i zasterezhenniamy Zakonom Ukrainy vid 16.01.1998. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text. [in Ukr.].
2. Voitsikhovskiy, A. V. (2020) Mizhnarodne pravo [International law] : pidruch. Kharkiv : Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. 544 p. [in Ukr.].
3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].
4. Kolesnyk, V. Yu. (2021) Ekstradytsiia ta prava liudyny: problemy poshuku optimalnoho balansu [Extradition and human rights: problems of finding the optimal balance]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii : Yurysprudentsiia*. № 52, pp. 116–120. [in Ukr.].
5. Nesterenko, S. S. (2011) Mizhnarodno-pravovyi zakhyst prav liudyny pry zdiisnenni ekstradytsii [International legal protection of human rights during extradition] : monohrafiia. Odessa : Feniks. 192 p. [in Ukr.].
6. Maksymiv, L. V. (2013) Deiaki aspekty vydachi osib, yaki vchynyly kryminalne pravoporushennia (ekstradytsii) za Kryminalnym protsesualnym kodeksom Ukrainy 2012 roku [Some

aspects of extradition of persons who have committed a criminal offense (extradition) under the Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho*. № 7, pp. 272–277. [in Ukr.].

7. Model Treaty on Extradition. URL : https://www.unodc.org/pdf/model_treaty_extradition.pdf.

8. Konventsiiia pro status bizhentsiv [Convention on the Status of Refugees] vid 28.07.1951. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text. [in Ukr.].

9. Berezniak, V. S. (2014) Suchasni pohliady na poniattia «ekstradytsiia» u nauksi kryminalno-protsesualnoho prava [Modern views on the concept of «extradition» in the science of criminal procedural law]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 4, pp. 374–383. [in Ukr.].

ABSTRACT

Vasyl Berezniak. Implementation of the norms of international law regarding the regulation of the extradition procedure as one of the elements in the direction of the European integration of Ukraine. The author examines the procedure for extradition as a separate legal institution. The author analyzes the concepts of «extradition» and «extradition of persons» through the prism of national criminal procedure and international law, which helped to determine the essence of this phenomenon and the current issues that need to be addressed. Thus, extradition should be understood as the transfer of a person to the State whose competent authorities are looking for that person for criminal prosecution or execution of a sentence. However, the European Convention on Extradition does not contain the concept of «extradition», but instead uses the term «extradition». In this regard, scholars have divided into two camps: some are convinced that these are synonymous, while others see the term «extradition» as having a broader meaning. At the same time, based on the analysis, a number of conclusions have been drawn regarding the existing contradictions between the approaches of scholars to defining the essence of the concept of «extradition», which should be considered in a broad and narrow sense. Speaking of the first approach, at the doctrinal level, the concept of «extradition» is more substantive in nature than its legal and regulatory consolidation. With regard to the second approach – the high approach – at the level of national legislation, the procedural status of persons subject to extradition is not fully defined due to existing legal conflicts related to the regulation of this issue by different branches of law, which needs to be eliminated by introducing legislative initiatives to ensure the effectiveness of the extradition procedure and the effectiveness of international cooperation. In addition, the author analyzes five principles of extradition, which determine the essence of such a procedure and guarantee the legality of its implementation. It is proved that extradition is an important element of the fight against cross-border crime, which is aimed at reducing its level and generally contributes to the improvement of international relations and quality cooperation between the States parties to the European Convention on Extradition.

Keywords: *crime, criminal liability, extradition, extradition of persons, European Convention on the Extradition of Offenders, legislative conflicts, legal nature of the institution of extradition in international law, branches of law, principles.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-235-240

Микола ЄФІМОВ[©]
доктор юридичних наук, професор
(Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Владислав МИХАЙЛЕНКО[©]
(ГУНП в Дніпропетровській області, м. Дніпро, Україна)

РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ НАБУТТЯМ ПРАВА НА ЗЕМЛЮ ДЕРЖАВНОЇ АБО КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Досліджено проблемні питання розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності. Зазначено, що розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності, з року в рік набуває все більшого значення. Це зумовлено низкою чинників, як-от: збройна агресія нашого східного «сусіда»; слабкість правової системи; збільшення обігу холодної та вогнепальної зброї; низький рівень правової культури; деокупація окремих регіонів України. З огляду на вищепераховані чинники протиправні діяння визначеної категорії вчинюються все частіше та частіше. Вказане спричиняє негативні перспективи розвитку в нашій державі комунального середнього та малого підприємництва. Запропоновано закріпити окремою нормою Кримінального кодексу України рейдерство як кримінальне правопорушення. Підтримується позиція стосовно необхідності виокремлення декількох статей в Кримінальному кодексі України, що будуть розкривати різні аспекти досліджуваного протиправного діяння. Надано власне формулювання рейдерства як системи діянь (дій та бездіяльності), направлених на протиправне захоплення майна (в тому числі земельних ділянок) приватних, комунальних та державних суб'єктів господарювання, а також встановлення контролю над ними та в подальшому – управління. Визначено заходи протидії зазначеному кримінальному правопорушенню: удосконалення корпоративного і процесуального законодавства, внесення змін до тих його положень, що мають двозначне трактування; виховання відповідальної економічної поведінки у суб'єктів економічних відносин; виховання у суб'єктів правовідносин правової культури; вдосконалення податкової системи, зменшення податкового тиску на підприємства, спрощення системи обліку; покращення підготовки фахівців відповідних правоохоронних органів з питань протидії рейдерським захопленням для незаконного набуття права на землю державної або комунальної власності.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, незаконне набуття права на землю, комунальна власність, державна власність, розслідування, слідча (розишкова) дія, земельна ділянка, рейдерство, огляд.

Постановка проблеми. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності, з року в рік набуває все більшого значення. Це зумовлено низкою чинників, такими як: збройна агресія нашого східного «сусіда»; слабкість правової системи; збільшення обігу холодної та вогнепальної зброї; низький рівень правової культури; деокупація окремих регіонів України. З огляду на вищепераховані чинники протиправні діяння визначеної категорії вчинюються все частіше та частіше. Це спричиняє негативні перспективи розвитку в нашій державі комунального середнього та малого підприємництва. Тому вважаємо досить актуальним дослідження зазначеної

© М. Єфімов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3964-798X>

mykola.yefimov@dduvs.edu.ua

© В. Михайленко, 2024

d_cpmt@dduvs.edu.ua

проблематики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Досить багато науковців присвячували свої праці питанням розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень, зокрема: Л. Аркуша, В. Берназ, В. Весельський, А. Волобуєв, В. Дрозд, В. Журавель, А. Іщенко, Н. Клименко, В. Коновалова, В. Корж, В. Кузьмічов, В. Лисенко, В. Лисиченко, В. Лукашевич, Є. Лук'янчиков, Г. Матусовський, О. Одерій, І. Пиріг, М. Погорецький, М. Салтевський, Д. Сергєєва, С. Стахівський, Р. Степанюк, О. Татаров, В. Тертишник, В. Тищенко, Л. Удалова, І. Харабєрюш, П. Цимбал, К. Чаплинський, С. Чернявський, Ю. Черноус, В. Шепітько та ін. Розробкою ж окресленої проблематики займалися такі вчені, як: Ю. Берлач, А. Дишльова, Я. Дякін, А. Єфименко, М. Колесник, О. Лук'янихіна, О. Мельниченко, Т. Сабєцька, Д. Фальшовник тощо. Водночас представлене дослідження характеризується комплексним підходом до формулювання проблемних питань, що можуть виникати у визначеній категорії кримінальних проваджень, з огляду на сучасну судово-слідчу практику та чинне законодавство.

Метою статті є опрацювання проблемних питань розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності.

Виклад основного матеріалу. Для початку наведемо тезу О. Лук'янихіної, яка відмітила, що «...розвиток ринкових відносин поступово сприяв появі нових, більш досконалих схем захоплень і недружніх поглинань, котрі були добре організовані і продумані командами фахівців з корпоративного права, безпеки та інших. Реалізація таких проектів стала можливою за умови участі представників державних органів влади – судів, представників органів законодавчої і виконавчої влади, правоохоронних органів та інших. На цьому етапі економічний інтерес рейдерів у збагаченні через захоплення активів знайшов підґрунтя у корупційних діях представників влади, які і створили можливість реалізації таких діянь через особистий економічний інтерес чи з інших причин (шантаж, залякування). Тобто рейдерство у багатьох випадках було би неможливим, якби у країні не було поширене таке явище, як корупція» [4, с. 259–260]. Отже, вказане негативне соціально-економічне явище обумовлює створення потрібних умов для здійснення незаконного набуття права на землю державної або комунальної власності.

У свою чергу, Л. Фаль наголошує на тому, що рейдерство в Україні є проблемою, котра загрожує не лише окремим підприємствам, а й національній економіці і розвитку суспільства загалом. Автор зауважує, що відсутність досконалого антирейдерського законодавства та розробки ефективних засобів боротьби із зазначеним негативним явищем є основними чинниками розвитку останнього. На думку дослідниці, для подолання рейдерства в нашій державі насамперед потрібне нормативно-правове закріплення цього поняття на рівні встановленої окремої норми, котра передбачала б відповідальність за вказані діяння і чітко характеризувала б об'єктивні та суб'єктивні ознаки зазначеного складу протиправного діяння [9, с. 276]. Повністю погоджуючись із наведеною позицією, зауважимо, що, дійсно, варто закріпити окремою нормою Кримінального кодексу України рейдерство як кримінальне правопорушення.

Зі свого боку, Ю. Легеза сформулировала поняття рейдерства як сукупність дій, спрямованих на незаконне встановлення контролю над суб'єктами господарювання та/або протиправне захоплення їхнього майна. Крім того, вона зазначила, що сучасні рейдерські схеми пов'язані або з незаконною державною реєстрацією, тобто реєстрацією, здійсненою на підставі підроблених документів або з протиправним заволодінням майном юридичних осіб, вчиненим на основі підроблених документів. Автор акцентувала увагу і на тому, що «силове» рейдерство також має свої прояви, хоча їхня кількість є значно меншою, ніж 10–15 років тому. Як висновок дослідниці запропонувала виокремити дві групи кримінальних правопорушень: перша (спеціальна) група (статті 205-1, 206, 206-2 КК України, прийняті або змінені з метою протидії рейдерству); друга (загальна) група (статті 189, 190, 356, 197-1, 296, 342, 343, 356, 357, 358 КК України, що можуть мати місце під час здійснення рейдерства) [3, с. 46].

В розрізі зазначеного наведемо думку А. Орлеана та Р. Дурдієва, які засвідчують, що «...проблема криміналізації рейдерства обумовлюється складністю цього явища. По-перше, рейдерство може вчинятися кількома альтернативними або сукупністю різних дій (ухвалення неправосудного рішення суду, незаконні дії службової

особи, підробка документів, фальсифікація доказів, примушування до вчинення правочину чи відмови від його вчинення, самоправство або застосування фізичного насильства) По-друге, у вчиненні таких дій можуть брати участь різні співучасники (замовник або особа, в інтересах якої вчиняються рейдерські дії; особа, яка безпосередньо організовує рейдерську схему, а також виконавці незаконних дій – складових рейдерської схеми тощо). Очевидно, що окремі випадки рейдерства можуть надзвичайно відрізнятися один від одного, і тому важко поєднати всі різновиди рейдерства в одному складі злочину. Означена ситуація обумовлює існування двох різних шляхів вдосконалення кримінального законодавства з метою протидії рейдерству» [5, с. 86]. Тобто автори вказали на необхідність виокремлення декількох статей у Кримінальному кодексі України, що будуть розкривати різні аспекти досліджуваного протиправного діяння, – підтримуємо їх у цьому.

Наведемо власне формулювання рейдерства як системи діянь (дій та бездіяльності), направлених на протиправне захоплення майна (в тому числі земельних ділянок) приватних, комунальних та державних суб'єктів господарювання, а також встановлення контролю над ними та в подальшому – управління.

Зі свого боку, Ю. Берлач акцентує увагу на тому, що потрібно виокремити такі негативні наслідки рейдерства в Україні: «...корумпованість системи органів державної влади і управління; порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина (права на власність, права на таємницю листування та кореспонденції, права на особисте життя, права на вільне зайняття підприємницькою діяльністю, права на захист своїх порушених прав тощо); нанесення суттєвих збитків системі господарювання країни; погіршення авторитету правоохоронних та судових органів; створення гострих соціальних проблем тощо» [1, с. 62].

А вже інша група науковців (С. Чернявський, О. Користін та Я. Монастирський) у результаті вивчення праць зарубіжних фахівців дійшла висновку, що іноді іноземні дослідники відмічають таке: «...їх рейдери виконують роль «санітарів бізнесу» і в такий спосіб сприяють його економічному розвитку, зокрема вони: усувають від управління бізнесом неефективний менеджмент; запобігають зловживанням солідних акціонерів; реструктуризують підприємства, що нерезультативно працюють. Урешті власники атакованої компанії навіть виграють від «вдалої» рейдерської атаки, оскільки вартість їх акцій (разом із вартістю акцій, придбаних рейдером) збільшується. По суті, інститут «рейдерства» став одним із найважливіших інструментів захисту інтересів міноритарних акціонерів» [8, с. 97]. З наведеною позицією зарубіжних фахівців не можемо погодитися з огляду на такі ознаки досліджуваного діяння, як протиправність, застосування холодної та вогнепальної зброї, корупційні зв'язки організованих груп та злочинних організацій та інші, властиві вчинюваним в Україні рейдерським захопленням для незаконного набуття права на землю державної або комунальної власності.

Також вважаємо слушною думку О. Лук'янихіної, що крім певних рекомендацій, спрямованих на поліпшення процедур порядку організаційно-правового забезпечення протидії рейдерству, необхідним є здійснення низки «...заходів стратегічного характеру (державної політики), що буде охоплювати різні рівні і сфери суспільного життя і створить підвалини недопущення виникнення протиправних дій проти власності у майбутньому: формування у бізнес-колах атмосфери добросовісної конкуренції і неприйняття негативних практик рейдерства; удосконалення корпоративного і процесуального законодавства, внесення змін до тих його положень, які мають двозначне трактування; боротьба з корупцією; виховання відповідальної економічної поведінки у суб'єктів економічних відносин; виховання у суб'єктів правовідносин правової культури» [4, с. 260]. У свою чергу, О. Таращанська з-поміж указаних заходів виокремила такі, як: визначення та законодавче закріплення поняття рейдерства, а також внесення змін до корпоративного законодавства України з тим, аби чітко розділити законні злиття-поглинання і, власне, рейдерство; стимулювання та налагодження ефективної діяльності фондового ринку та депозитарної системи, що значно зменшить кількість зловживань у сфері оцінки вартості акцій, їх реєстрації і обліку; вдосконалення податкової системи, зменшення податкового тиску на підприємства, спрощення системи обліку; одним із важливих механізмів протидії рейдерству є успішна боротьба з корупцією в органах державної влади, у тому числі правоохоронних і в судах [7, с. 126]. Із наведеними переліками заходів повністю погоджуємося та додамо такий, як покращення підготовки фахівців відповідних

правоохоронних органів з питань протидії рейдерським захопленням для незаконного набуття права на землю державної або комунальної власності.

З приводу популярних рейдерських схем зазначимо, що, наприклад, у Системному звіті Ради бізнес-омбудсмена було наведено такий їх перелік: «...1) використання підроблених документів щодо переходу права власності на корпоративні права або нерухоме майно; 2) вчинення реєстраційної дії на підставі підробленого або неіснуючого рішення суду; 3) підкуп реєстратора або нотаріуса; 4) викрадення електронного ключа реєстратора; 5) перехід до модельного статуту, за якого достатньою підставою для вчинення будь-яких реєстраційних дій є лише наявність нотаріально незавіреного оригіналів протоколів вищого керівного органу юридичної особи; 6) незаконне внесення об'єкта нерухомості у статутний капітал» [6, с. 18–22].

На думку І. Кубарева та С. Баргана, уповноваженій особі необхідно здійснити такі початкові заходи, потрібні для максимального зібрання доказової інформації про вчинене протиправне діяння: «1. Негайна організація роботи з вилучення документів, що засвідчують факт переходу права власності на акції та переобрання керівництва. 2. Призначення криміналістичних експертиз щодо наявності підробки зазначених документів. 3. Аналіз правової сторони зазначених документів (їх вивчення та подальша оцінка з метою встановлення порушення у діяч тих чи інших осіб). 4. Допит потерпілих та підозрюваних, в тому числі з пред'явленням документів, щодо відчуження цінних паперів та переобрання керівних органів... 5. Негайне вжиття заходів щодо недопущення відчуження майна підприємства, цінних паперів, які вже стали предметом злочинного посягання, а також обладнання, техніки, будівель і споруд шляхом арешту зазначеного майна (ст. 170 КПК України). 6. Врегулювання ситуації з пропуском режимом на підприємство. 7. Затримання підозрюваних і обрання запобіжних заходів. 8. Ретельне вивчення слідчим схем вчинення злочину, зокрема, окреслення кола потенційних підозрюваних, виявлення напрямків руху грошових коштів і вжиття заходів щодо їх повернення. 9. Кримінальний аналіз, тобто збір даних, які характеризують підозрюваних... 10. Призначення судово-бухгалтерської або судово-економічної експертизи для з'ясування характеру та розміру збитків, заподіяних юридичній особі, та інших питань, що мають значення у справі» [2, с. 95–96].

Крім зазначених заходів, значне місце у фіксації фактів вчинення незаконного набуття права на земельну ділянку державної або комунальної власності, на думку А. Дишльової (підтримуємо її у цьому), займає огляд земельної ділянки. Також учена зауважила, що слідчі (розшукові) дії складаються з таких етапів: підготовчого, робочого, заключного. Дослідниця визначила, що цінність кожного етапу зумовлена потребою розділити складні проблеми на прості складові, рішення яких будуть більш зрозумілими, доступними, аргументуючи це тим, що кожному з наведених етапів притаманні власні завдання, заходи та засоби їх ефективної реалізації. Також А. Дишльова зауважила, що підготовчий етап огляду земельної ділянки як місця події в цьому плані має особливе значення, оскільки його може бути проведено до початку кримінального провадження, що зумовлює його важливість в отриманні вагомих даних для прийняття організаційних, тактичних, правових та інших рішень [10, с. 224–225].

Висновки. Отже, розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності, з року в рік набуває все більшого значення. Пропонується закріпити окремою нормою Кримінального кодексу України рейдерство як кримінальне правопорушення. Підтримується позиція стосовно необхідності виокремлення декількох статей у Кримінальному кодексі України, що будуть розкривати різні аспекти досліджуваного протиправного діяння.

Під рейдерством пропонуємо розуміти систему діянь (дій та бездіяльності), направлених на протиправне захоплення майна (в тому числі земельних ділянок) приватних, комунальних та державних суб'єктів господарювання, а також встановлення контролю над ними та в подальшому – управління.

Заходами протидії зазначеному кримінальному правопорушенню мають стати: удосконалення корпоративного і процесуального законодавства, внесення змін до тих його положень, що мають двозначне трактування; виховання відповідальної економічної поведінки у суб'єктів економічних відносин; виховання у суб'єктів правовідносин правової культури; вдосконалення податкової системи, зменшення податкового тиску на підприємства, спрощення системи обліку; покращення підготовки фахівців відповідних

правоохоронних органів з питань протидії рейдерським захопленням для незаконного набуття права на землю державної або комунальної власності.

Список використаних джерел

1. Берlach Ю. А. Правове визначення рейдерства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 1. С. 60–62.
2. Кубарев І., Барган С. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування рейдерства. *Krakowskie Studia Malopolskie*. 2022. № 3 (35). С. 87–101.
3. Легеза Ю. Особливості кримінальної відповідальності за рейдерство. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2022. Вип. 1 (61). С. 42–49.
4. Лук'янихіна О. А. Рейдерство: причини та негативні наслідки для розвитку ринкового бізнес-середовища в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 30 лист. 2018 р.). Харків, 2018. С. 259–261.
5. Орлеан А., Дурдієв Р. Щодо криміналізації рейдерства. *Вісник прокуратури*. 2007. № 8 (74). С. 83–88.
6. Системний звіт. Боротьба з рейдерством : сучасний стан та рекомендації. 2017. 56 с. URL : https://boi.org.ua/media/uploads/ii_2017_sytem_ua_digital.pdf.
7. Таращанська О. Б. Рейдерство в Україні: причини виникнення та шляхи подолання. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 2. С. 123–126.
8. Чернявський С. С. Поняття та сутність рейдерства. Стан і перспективи поширення цього явища в Україні // Чернявський С. С., Користін О. Є., Монастирський Я. В. Розкриття та розслідування злочинів слідчими та оперативними працівниками органів внутрішніх справ : зб. метод. рекомендацій / за заг ред. П. В. Коляди. Київ : УВПД ГШ МВС України, 2010. С. 96–144.
9. Фаль Л. В. Рейдерство як кримінально-правове явище та шляхи подолання його в Україні. *акпаратські правові читання : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів* (м. Ужгород, 29-30 квіт. 2010 р.) : у 2-х т. Ужгород : ЗакДУ, 2010. Т. 2. С. 275–277. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/22987/1/РЕЙДЕРСТВО%20ЯК%20КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ%20ЯВИЩЕ.pdf>.
10. Dishlyova A. Features of preparation for the inspection of the land of state or communal property on the fact of illegal acquisition of the right to it. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2023. Special Issue № 1. P. 224–231.

Надійшла до редакції 29.05.2024
Прийнято до опублікування 04.06.2024

References:

1. Berlach, Yu. A. (2009) Pravove vyznachennia reiderstva [Legal definition of raiding]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*. № 1, pp. 60–62. [in Ukr.].
2. Kubarev, I., Barhan, S. (2022) Typovi slidchi sytuatsii pochatkovoho etapu rozsliduvannia reiderstva [Typical investigative situations of the initial stage of raiding investigation]. *Krakowskie Studia Malopolskie*. № 3 (35), pp. 87–101. [in Ukr.].
3. Leheza, Yu. (2022) Osoblyvosti kryminalnoi vidpovidalnosti za reiderstvo [Peculiarities of criminal liability for raiding]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom*. Vyp. 1 (61), pp. 42–49. [in Ukr.].
4. Lukianikhina, O. A. (2018) Reiderstvo: prychny ta nehatyvni naslidky dlia rozvytku rynkovoho biznes-seredovyscha v Ukraini [Raiding: causes and negative consequences for the development of the market business environment in Ukraine]. *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsialnoho rozvytku derzhavy : tezy dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Kharkiv, 30 lyst. 2018 r.). Kharkiv, pp. 259–261. [in Ukr.].
5. Orlean, A., Durdiiev, R. (2007) Shchodo kryminalizatsii reiderstva [Regarding the criminalization of raiding]. *Visnyk prokuratury*. № 8 (74), pp. 83–88. [in Ukr.].
6. Systemnyi zvit. Borotba z reiderstvom: suchasnyi stan ta rekomendatsii [System Report of the Business Ombudsman Council. Combating raiding: current status and recommendations]. 2017. 56 p. URL : https://boi.org.ua/media/uploads/ii_2017_sytem_ua_digital.pdf. [in Ukr.].
7. Tarashchanska, O. B. (2011) Reiderstvo v Ukraini : prychny vynyknennia ta shliakhy podolannia [Raiding in Ukraine: causes and ways to overcome it]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. № 2, pp. 123–126. [in Ukr.].
8. Cherniavskiy, S. S. (2010) Poniattia ta sutnist reiderstva. Stan i perspektyvy poshyrennia tosho yavyscha v Ukraini [The concept and essence of raiding. The state and prospects of the spread of this phenomenon in Ukraine] // Cherniavskiy, S. S., Korystin, O. Ye., Monastyrskiy, Ya. V. Rozkryttia ta rozsliduvannia zlochyv slidchymy ta operatyvnymy pratsivnykamy orhaniv vnutrishnikh sprav : zb. metod. rekomendatsii / za zah red. P. V. Koliady. Kyiv : UVPD HSh MVS Ukrainy, pp. 96–144. [in Ukr.].
9. Fal, L. V. (2010) Reiderstvo yak kryminalno-pravove yavyshe ta shliakhy podolannia yoho

v Ukraini [Raiding as a criminal-legal phenomenon and ways to overcome it in Ukraine]. *Zakarpatski pravovi chytannia : materialy II Vseukr. nauk.-prakt. konf. molodykh vchenykh ta studentiv* (m. Uzhhorod, 29-30 kvit. 2010 r.) : u 2-kh t. Uzhhorod : ZakDU. T. 2, pp. 275–277. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/22987/1/REIDERSTVO%20IaK%20KRYMINALNO-PRAVOVE%20IaVYShchE.pdf> [in Ukr.].

10. Dishlyova, A. (2023) Features of preparation for the inspection of the land of state or communal property on the fact of illegal acquisition of the right to it. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. Special Issue № 1*, pp. 224–231.

ABSTRACT

Mykola Yefimov, Vladyslav Mykhaylenko. Investigation of criminal offenses related to the illegal acquisition of the right to land of state or communal property: problematic issues. The problematic issues of the investigation of criminal offenses related to the illegal acquisition of the right to state or communal land were studied.

It is noted that the investigation of criminal offenses related to the illegal acquisition of the right to land of state or communal property is becoming more and more important from year to year. This is due to a number of factors, among which it is worth highlighting such as: armed aggression of our eastern «neighbor»; weakness of the legal system; increasing circulation of cold and firearms; low level of legal culture; de-occupation of certain regions of Ukraine. Given the above factors, illegal acts of a certain category are committed more and more often. This causes negative prospects for the creation and growth of communal medium and small businesses in our country.

It is proposed to enshrine raiding as a criminal offense in a separate provision of the Criminal Code of Ukraine. The position is supported regarding the need to single out several articles in the Criminal Code of Ukraine, which will reveal various aspects of the investigated illegal act. The proper formulation of raiding as a system of actions (actions and inactions) aimed at illegal seizure of property (including land plots) of private, communal and state economic entities, as well as establishing control over them and, subsequently, management, is given.

Countermeasures against the specified criminal offense have been defined: improvement of corporate and procedural legislation, amendments to those provisions that have an ambiguous interpretation; education of responsible economic behavior among subjects of economic relations; education of legal culture among subjects of legal relations; improvement of the tax system, reduction of tax pressure on enterprises, simplification of the accounting system; improving the training of specialists of relevant law enforcement agencies on issues of countering raider seizure for the illegal acquisition of the right to state or communal land.

Keywords: *criminal offense, illegal acquisition of the right to land, communal property, state property, investigation, investigative (search) action, land plot, raiding, inspection.*

УДК 343.985: 343.6

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-241-247

Ігор ПІРИГ[©]
доктор юридичних наук,
професор
(Дніпровський державний
університет внутрішніх
справ, м. Дніпро, Україна)

Олександр ЖУРАВЕЛЬ[©]
доктор філософії
в галузі права
(Дніпровський державний
університет внутрішніх
справ, м. Дніпро, Україна)

Андрій КАЛАШНИК[©]
(Державне бюро
розслідувань, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ І СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

Розглянуто можливості використання інформаційних технологій під час розслідування кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи. Запропоновано використовувати програмне забезпечення для визначення фізичних можливостей учасників конфлікту шляхом аналізу таких важливих фізіологічних показників, як вік, вага, комплекція, сила удару, витривалість та ін. Запропоновано алгоритм дій слідчого щодо реалізації проведених досліджень у доказову базу шляхом проведення слідчого експерименту з фіксацією результатів вимірювання показників у протоколі слідчої (розшукової) дії з наступною обробкою її програмою та оформленням отриманих результатів довідкою спеціаліста.

Ключові слова: розслідування, кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи, слідчі (розшукові) дії, спеціальні знання, інформаційні технології, спеціаліст, експерт.

Постановка проблеми. Одним із основних завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), є проведення швидкого, повного та неупередженого розслідування [1], задля чого слідчий, дізнавач, прокурор повинні вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення, елементів складу злочину, осіб, причетних до нього, та зібрати необхідну доказову базу. При цьому уповноважені особи використовують свої знання, вміння та навички, отримані ними під час фахової професійної юридичної підготовки та практичної діяльності. Але іноді для вирішення вказаних завдань недостатньо мати лише юридичні знання.

Розвиток сучасної науки і техніки, інформаційних технологій та комп'ютерної техніки, програмного забезпечення пов'язаний зі взаємопроникненням знань, їх широким використанням у різних галузях практичної діяльності, в тому числі і при розслідуванні кримінальних правопорушень. Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи є одними з найнебезпечніших та найскладніших у розслідуванні.

© І. Пиріг, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8391-067X>
ihor.pyrih@dduvs.edu.ua

© О. Журавель, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6830-150X>
oleksandr.zhuravel@dduvs.edu.ua

© А. Калашник, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0003-2320-7506>
d_alpaa@dduvs.edu.ua

Складнощі під час розслідування виникають на різних етапах, зокрема при кваліфікації правопорушення та отриманні доказової інформації. Одним зі складних питань у доказуванні є встановлення механізму кримінального правопорушення у разі протистояння, надання опору правопорушнику з боку потерпілого. Іноді досить складно оцінити фізичні можливості учасників конфлікту, що вочевидь впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення, зокрема на визначення та оцінку ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Одним із напрямів вирішення зазначеної проблеми є розробка комп'ютерного забезпечення процесу оцінки фізичних можливостей особи під час протистояння у конфлікті, результатом якого є вчинене кримінальне правопорушення: вбивство, нанесення тілесних пошкоджень різного ступеня тяжкості, побої та мордування тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемам розробки методики розслідування кримінальних правопорушень, інформаційного забезпечення розслідування, використання під час розслідування спеціальних знань та інформаційних технологій приділялась увага з боку науковців: В. Арешонкова, В. Бахіна, К. Белякова, А. Волобуєва, В. Гончаренка, В. Журавля, А. Іщенка, Н. Клименко, В. Лисиченка, О. Одерія, М. Салтевського, М. Сегая, Р. Степанюка, І. Харабєрюша, В. Хахановського, Ю. Черноус, С. Чернявського, В. Шепітька, М. Щербаковського та ін. Однак у роботах учених не приділялося достатньо уваги розробці інформаційного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи.

Метою статті є визначення можливостей використання інформаційних технологій і спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи.

Виклад основного матеріалу. Інформаційне забезпечення має велике значення під час розслідування кримінальних правопорушень, зокрема в умовах недостатньої кількості відомостей щодо події злочину, коли у слідчого відсутні або є неповними дані для здійснення роботи щодо виявлення слідів правопорушення, встановлення особи злочинця, з'ясування механізму події та подальшої організації розслідування. Використання сучасних інформаційних технологій особливо необхідне у слідчих ситуаціях початкового етапу розслідування, коли не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Результативність використання інформації зумовлена часом із моменту її одержання. Чим швидше реалізується ця інформація, тим більшим є її вплив, а ефективність вищою [2, с. 241]. На даних, отриманих із використанням інформаційних технологій, базується діяльність слідчого, що полягає у побудові та перевірці версій, організації та плануванні розслідування, обранні тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, тактичних комбінацій та операцій, інших заходів [3, с. 235].

Інформаційні технології, використання комп'ютерної техніки та сучасного програмного забезпечення справляє значний вплив на проведення досудового розслідування загалом. Використання електронного контенту та програмного забезпечення надає низку переваг. Перевагами використання інформаційних технологій вважаємо:

- швидкість та ефективність: електронні системи дозволяють швидко обробляти та зберігати значні обсяги інформації, що сприяє повному та швидкому розслідуванню;
- централізований доступ до різних інформаційних масивів: єдиний реєстр та електронні бази даних, зокрема бази Інформаційного порталу Національної поліції України [4], дозволяють забезпечити централізований доступ до інформації для всіх учасників кримінального провадження, що полегшує обмін даними та співпрацю між органами та підрозділами Національної поліції України та іншими правоохоронними органами;
- аналітичні можливості програмного забезпечення дозволяють проводити аналіз великої кількості даних без участі слідчого, що сприяє перевірці та уточненню обставин кримінального провадження і прийняттю обґрунтованих рішень;
- зменшення паперового обігу дозволяє полегшити трудомісткий процес фіксації матеріалів кримінального провадження на папері, що є екологічно та економічно вигідним і значно скорочує час проведення розслідування.

Погоджуємося з перспективним напрямом, запропонованим А. Столітнім, щодо запровадження електронного кримінального провадження, для створення якого

пропонується з'єднати електронні системи органів кримінальної юстиції, системи електронного врядування (державних органів), загальнодержавні реєстри і бази даних за допомогою інтеропераційних систем із метою забезпечення швидкого, ефективного й економічно вигідного обміну інформацією в онлайн-режимі та автоматизації електронних процесуальних процедур [5, с. 32].

Вимоги до комп'ютерних технологій, що використовуються при розслідуванні кримінальних правопорушень, за визначенням О. Тарасенка, є такими: 1) безпека – засоби, що використовуються, не повинні завдавати шкідливого впливу на комп'ютерну інформацію на носіях або в будь-який спосіб змінювати чи пошкоджувати об'єкти дослідження; 2) універсальність, тобто сумісність із будь-яким технічним (апаратним) чи програмним забезпеченням; 3) захищеність від шкідливих дій на них, що стосується у переважній більшості носіїв програмних продуктів і даних, що використовуються для збирання слідів; 4) ефективність – здатність детально досліджувати комп'ютерні засоби з метою виявлення слідів обігу протиправного контенту в мережі Інтернет; 5) доцільність, тобто мета і результат використання засобу при збиранні слідів повинна відповідати витратам сил і засобів на її досягнення; 6) мобільність та оперативність застосування експертом або спеціалістом без використання спеціальних транспортних засобів; 7) наочність, тобто всі дії, що здійснюються цими спеціальними засобами, повинні бути очевидними для всіх учасників слідчої (розшукової) дії, а їхня послідовність – чітко фіксуватися [6, с. 426].

Проте, окрім наявних переваг, під час використання інформаційних технологій потрібно враховувати складнощі, що можуть виникнути при цьому, а саме:

- можливості впливу на роботу комп'ютерних систем ззовні, в тому числі з метою знищення чи фальсифікації інформації. Тобто є необхідність у забезпеченні високого рівня кібербезпеки для захисту конфіденційної інформації в електронній системі від несанкціонованого доступу;

- необхідність дотримання високого технічного стану обладнання та працездатного програмного забезпечення з метою запобігання втраті даних через технічні несправності;

- використання електронних систем вимагає залучення спеціалістів належного рівня, а також наявності відповідних знань у слідчого (дознавача) для їх використання під час оцінки висновків спеціаліста та подальшого їх використання у доказуванні;

- виникнення можливих проблем із інтерфейсом та сумісністю систем і програмних продуктів різного рівня, а також із обміном даними, що може ускладнити співпрацю між правоохоронними органами.

Під час встановлення механізму події при розслідуванні вбивств, нанесення тілесних пошкоджень, побойів та мордування, зважаючи на протистояння правопорушника та потерпілого, що виникає при цьому, важливими факторами є визначення віку, ваги, комплекції, сили удару, витривалості та інших показників учасників протистояння, наявність предметів, за допомогою яких було вчинене кримінальне правопорушення, та вплив означених показників на прийняття слідчим рішення щодо кваліфікації кримінального правопорушення та проведення комплексу слідчих (розшукових) дій.

З метою встановлення вищевказаних факторів та досягнення бажаного результату слідчий, дознавач, прокурор повинні звертатися за допомогою до спеціалістів у галузі фізичного виховання, медицини та комп'ютерної техніки для розрахунку вищевказаних показників учасників конфлікту, у результаті якого було нанесено шкоду здоров'ю. При аналізі показників із використанням спеціально розробленого програмного забезпечення слідчий отримує необхідну для розслідування інформацію.

Програмне забезпечення «Self Defender System» було створено через потребу у розробці криміналістичних рекомендацій щодо вдосконалення методики розслідування кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, де важливе значення мають перевірка і уточнення відомостей, що необхідні для встановлення обставин вказаних кримінальних правопорушень, пов'язаних із фізичним впливом правопорушника на потерпілого та можливим вчиненням спротиву останнього. Програмне забезпечення виконує серію математичних розрахунків для досягнення об'єктивного уніфікованого результату інциденту між стороною потерпілого та нападника. Проведені математичні розрахунки мають за мету звести індивідуальні показники кожного з учасників до певного коефіцієнту для того, щоб можна було

розрахувати коефіцієнт впливу сторони нападника та потерпілого та передбачити результат інциденту у разі дій, що можуть становити загрозу для життя потерпілого.

Методика розрахунку у програмі складається з послідовним виконанням таких кроків:

- визначення критеріїв, важливих для прийняття рішення: ваги, сили, витривалості, а також сили завдання удару;

- нормалізація матриці рішень, під якою розуміють зведення показників до величин від 0 до 1 для того, щоб звести їх до однієї шкали;

- зважування критеріїв за показником ступеня важливості відносно один одного. Оскільки у розглядуваному випадку маємо 4 критерії і вони всі між собою однаково важливі, то вага кожного з них становить 0,25;

- визначення так званих ідеального та негативного ідеального рішень. Для кожного критерію визначається найкраще (ідеальне) та найгірше (негативне ідеальне) значення з-поміж усіх варіантів. Ідеальним рішенням є найвище значення для критеріїв вигоди (наприклад, сила завдання удару, де чим вища, тим краща) і найнижче значення для критеріїв вартості (наприклад, вага, де чим нижча, тим краща).

- обчислення евклідової відстані – кожного з варіантів від ідеального рішення та негативного ідеального рішення, що робиться за допомогою формули евклідової відстані, що вимірює відстань по прямій лінії між двома точками;

- обчислення відносної близькості до ідеального рішення робиться шляхом ділення відстані від негативного ідеального рішення на суму відстаней ідеального та негативного ідеального рішення;

- ранжування параметрів від найвищого до найнижчого. Варіант із найбільшою відносною близькістю вважається найкращим вибором.

Основою методики обчислення даної програми є метод TOPSIS, що являє собою метод багатокритеріальної оптимізації, котрий ґрунтується на порівнянні альтернатив [7] та передбачає розв'язання багатокритеріальної задачі оптимізації саме в означеній вище постановці.

Для впровадження означеного програмного забезпечення у кримінальний процес необхідно використовувати спеціальні знання. Під спеціальними знаннями у кримінально-процесуальному та криміналістичному значенні розуміють сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, набутих у результаті фахової підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розслідування та попередження злочинів [8, с. 14].

На сучасному етапі серед науковців немає єдиної думки щодо форм використання спеціальних знань, їхньої процесуальної регламентації, кількості, класифікації та змісту. Але більшість науковців дотримуються думки щодо їх поділення на процесуальні та непроцесуальні. Процесуальними вважають форми, що прямо передбачені законом, а саме: участь спеціаліста у кримінальному провадженні (ст. 69 КПК України); проведення судових експертиз із залученням експерта (ст. 71 КПК України). Непроцесуальними вважають спеціальні знання, що прямо не передбачені законом та результати застосування яких не фіксуються у процесуальних документах. Такими формами є: а) відомчі розслідування, перевірки технічного стану; б) проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події; в) консультаційно-довідкова допомога; г) надання технічної допомоги в підготовці технічних засобів, виконанні трудомістких робіт; д) використання допомоги обізнаних осіб при проведенні оперативно-розшукових заходів [8, с. 14]. На нашу думку, до непроцесуальних можна також віднести як окрему форму проведення досліджень із використанням спеціального обладнання.

Законодавець дозволяє застосовувати будь-які види спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла. Це цілком справедливо, оскільки нормами кримінального права врегульовано значну кількість суспільних відносин, а пізнання причин та обставин їх порушення у процесі слідства може вимагати застосування різних за змістом спеціальних знань, досвіду та навичок. Не менш важливим аргументом є те, що людство у своєму розвитку постійно збагачується все новими і новими знаннями у різних галузях, тому дати в законі їх вичерпний перелік неможливо [8, с. 14].

Для реалізації результатів, отриманих при використанні зазначеної програми у кримінальному провадженні, як доказів потрібне використання спеціальних знань як у процесуальній так, і непроцесуальній формах. Для цього пропонується такий алгоритм

дій слідчого. Відповідно до ст. 240 КПК України з метою перевірки і уточнення відомостей, що мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, дізнавач, прокурор мають право провести слідчий експеримент, у тому числі за допомогою необхідних дослідів чи випробувань. Пропонується відбирати необхідні для програми показники саме шляхом проведення вправ із їх вимірюванням на спеціально сертифікованих приладах у межах конкретної слідчої (розшукової) дії з фіксацією її результатів у протоколі. При цьому можливе залучення спеціалістів з фізичного виховання для контролю правильності виконання особою вправ. Наприклад, сила удару вимірюється як середнє значення прямих та бокових ударів кожної з кінцівок. Загальна сила вимірюється, засновуючись на факторі домінантної руки та ноги.

У подальшому спеціаліст у галузі комп'ютерних технологій має ввести отримані дані у запроповану програму, в якій буде відбуватися їхній аналіз та розрахунок. Отриманий у ході розрахунку результат може бути надано слідчому у формі довідки спеціаліста (ст. 71 КПК України) та приєднано до матеріалів кримінального провадження як документ у разі розслідування злочинів або як джерело доказів – висновок спеціаліста під час розслідування кримінальних проступків (ст. 298-1 КПК України).

Раніше нами неодноразово висловлювалася думка, що висновки та довідки спеціалістів містять досить вагому для розслідування інформацію та мають бути окремими джерелами доказів, а не приєднуватися до матеріалів кримінального провадження як документи [9; 10]. Зважаючи на зазначене, підтримуємо пропозиції щодо змін та доповнень до КПК України, а саме п. 2 ст. 84 «Докази» пропонуємо сформулювати у такій редакції: «процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки та довідки експертів і спеціалістів». З огляду на введення у кримінальний процес таких понять, як «висновок» та «довідка» спеціаліста, пропонуємо розтлумачити їхній зміст, оскільки на сьогодні у КПК України немає взагалі жодного їх визначення. У зв'язку з чим слід доповнити § 5 глави 4 «Докази і доказування» окремою статтею «Висновки та довідки експертів і спеціалістів» такого змісту: «Висновок спеціаліста – це докладний опис проведених спеціалістом досліджень під час залучення його для проведення слідчих (розшукових) дій та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила спеціаліста», «Довідка експерта чи спеціаліста – викладені в усній чи письмовій формі відповіді на запитання особи, яка залучила до розслідування спеціаліста чи експерта, що ґрунтуються на їхніх спеціальних знаннях та професійному досвіді роботи або використанні наукових довідкових джерел інформації» [10, с. 204].

Запропонований спосіб вирішення питання оцінки фізичних параметрів учасників події кримінального правопорушення може використовуватися тільки як одне зі джерел доказів. Отримані результати потрібно оцінювати у сукупності з результатами проведення інших слідчих (розшукових) дій: допитів свідків, слідчих експериментів, експертиз, зокрема судово-медичної, та ін.

Висновки. Підсумовуючи, потрібно зазначити, що запропоноване програмне забезпечення може бути використане під час розслідування кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, зокрема для: аналізу фізичних даних (ваги, росту, комплекції та сили завдання удару учасників конфлікту), що сприятиме встановленню ступеня насильства та можливого умислу у вчиненні злочину; відтворення механізму події при створенні віртуальної симуляції ситуації, що сталася, де слідчий може аналізувати різні варіанти подій та їхні наслідки; оцінки результатів програми спеціалістами з медицини, фізіології та інших галузей для дачі висновків щодо можливого впливу їхніх результатів на кваліфікацію правопорушення.

Результати, отримані з використанням запропонованого програмного забезпечення, у сукупності з іншими доказами можуть бути використані під час доказування у кримінальному провадженні та сприятимуть отриманню повної об'єктивної доказової інформації та неминучому притягненню винних до відповідальності.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Плетенець В. М. Використання можливостей інформаційного забезпечення в

подоланні протидії досудовому розслідуванню. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 1 (120). С. 239–244.*

3. Корнієнко М. В. Інформаційне забезпечення виявлення, розслідування та попередження насильницьких злочинів щодо дітей. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2019. № 3 (100). С. 232–238.*

4. Про затвердження Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України»: наказ МВС України від 03.08.2017 № 676. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text>.

5. Столітній А. В. Електронне кримінальне провадження на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2018. 42 с.

6. Тарасенко О. С. Застосування спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з обігом протиправного контенту в мережі Інтернет. *Юридична наука. 2020. № 6 (108). С. 424–432.*

7. Ahmadi H., Rad M. S., Nilashi M., Ibrahim O., Almaee A. Ranking the micro level critical factors of electronic medical records adoption using TOPSIS method. *Health Informatics : An International Journal. 2013. Vol. 2. No 4. P. 19–32.*

8. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні : навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

9. Пиріг І. В. Фіксація результатів дослідницької діяльності спеціалістів на місці події. *Криміналістика і судова експертиза. 2020. Вип. 65. С. 220–229.*

10. Пиріг І. В. Законодавче забезпечення участі спеціалістів під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (м. Харків, 17 трав. 2024 р.). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. С. 202–204.*

Надійшла до редакції 29.05.2024

Прийнято до опублікування 05.06.2024

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

2. Pletenets, V. M. (2022) Vykorystannia mozhlyvostei informatsiinoho zabezpechennia v podolanni protyidii dosudovomu rozsliduvanni [Using the possibilities of information support in overcoming resistance to pre-trial investigation]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. № 1 (120), pp. 239–244.* [in Ukr.].

3. Korniienko, M. V. (2019) Informatsiine zabezpechennia vyavlennia, rozsliduvannia ta poperedzhennia nasylnytskykh zlochyniv shchodo ditei [Information support for detection, investigation and prevention of violent crimes against children]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. № 3 (100), pp. 232–238.* [in Ukr.].

4. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro informatsiino-komunikatsiinu systemu «Informatsiinyi portal Natsionalnoi politsii Ukrainy» [On the approval of the Regulation on the information and communication system «Information portal of the National Police of Ukraine»] : nakaz MVS Ukrainy vid 03.08.2017 № 676. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text>. [in Ukr.].

5. Stolitnii, A. V. (2018) Elektronne kryminalne provadzhennia na dosudovomu rozsliduvanni [Electronic criminal proceedings at pre-trial investigation] : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 / Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Dnipro. 42 p. [in Ukr.].

6. Tarasenko, O. S. (2020) Zastosuvannia spetsialnykh znan pid chas rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen, poviazanykh z obihom protypravnoho kontentu v merezhi Internet [Application of special knowledge during the investigation of criminal offenses related to the circulation of illegal content on the Internet]. *Yurydychna nauka. № 6 (108), pp. 424–432.* [in Ukr.].

7. Ahmadi, H., Rad, M. S., Nilashi, M., Ibrahim, O., Almaee, A. (2013) Ranking the micro level critical factors of electronic medical records adoption using TOPSIS method. *Health Informatics : An International Journal. Vol. 2. No 4, pp. 19–32.*

8. Pyrih, I. V., Bidniak, H. S. (2019) Vykorystannia spetsialnykh znan na dosudovomu rozsliduvanni [Use of special knowledge in pre-trial investigation] : navch. posibnyk. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 140 p. [in Ukr.].

9. Pyrih, I. V. (2020) Fiksatsiia rezultativ doslidnytskoi diialnosti spetsialistiv na misti podii [Fixation of the results of research activities of specialists at the scene of the incident]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza. Vyp. 65, pp. 220–229.* [in Ukr.].

10. Pyrih, I. V. (2024) Zakonodavche zabezpechennia uchasti spetsialistiv pid chas provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii [Legislative support for the participation of specialists during investigative (search) actions]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky : zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf. z nahody 100-richchia vid dnia narodzhennia M. S. Romanova (m. Kharkiv, 17 trav. 2024 r.). Kharkiv : NNTs «ISE im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa», pp. 202–204.* [in Ukr.].

ABSTRACT

Ihor Pyrih, Oleksandr Zhuravel, Andriy Kalashnyk. Use of information technologies and special knowledge in the investigation of crimes against personal life and health. The possibilities of using information technologies during the investigation of criminal offenses against the life and health of a person are considered. It is proposed to use the software to determine the physical capabilities of the participants in the conflict by analyzing such important physiological indicators as age, weight, build, impact strength, endurance, and others. An algorithm of the investigator's actions regarding the implementation of the conducted research into the evidence base by conducting an investigative experiment with recording the results of the measurement of indicators in the protocol of the investigative (search) action with subsequent processing by its program and registration of the obtained results with a specialist's certificate is proposed.

Attention is focused on the fact that the software proposed by us can be used during the investigation of criminal offenses against the life and health of a person, in particular for: analysis of physical data: weight, height, build and force of the task of striking the participants in the conflict, which helps to establish the degree of violence and possible intent to commit a crime; reproduction of the mechanism of the event when creating a virtual simulation of the situation that occurred, where the investigator can analyze various variants of events and their consequences; evaluation of the results of the program by specialists in medicine, physiology and other fields to give conclusions about the possible impact of their results on the qualification of the offense.

The results obtained using the proposed software, in combination with other evidence, can be used during evidence in criminal proceedings and will contribute to obtaining complete objective evidentiary information and the inevitable prosecution of the guilty.

Keywords: investigation, criminal offenses against the life and health of a person, investigative (search) actions, special knowledge, information technologies, specialist, expert.

УДК 343.983.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-247-254

Руслан СТЕПАНЮК[©]

доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків, Україна)

ЕКСПРЕС-АНАЛІЗ ДНК У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Визначено правові та організаційні проблеми щодо використання експрес-аналізу ДНК в розслідуванні кримінальних правопорушень та запропоновано шляхи їх вирішення. Констатовано ефективність приладів швидкого ДНК-тестування для ідентифікації масових жертв війни та вирішення інших завдань розслідування, у зв'язку з чим в Україні в умовах масштабної збройної агресії значно активізувалася робота з використання криміналістичного обладнання для швидкого ДНК-тестування. Водночас потребують подальшого розвитку питання правового, організаційного і методичного характеру задля вдосконалення відповідних процедур. Це сприятиме розширенню у перспективі спектра можливостей цієї інноваційної сфери криміналістичної техніки.

Акцентовано на тому, що відсутність належної правової регламентації суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням ДНК-аналізу в кримінальному провадженні призводить до значних ускладнень у забезпеченні ефективного використання інструментів швидкого ДНК-тестування у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень. Оптимальним варіантом виходу з цієї ситуації вбачається внесення змін і доповнень до КПК України з метою впорядкування одержання біологічних зразків і проведення перевірочних досліджень спеціалістами з оформленням їхніх результатів у формі висновку спеціаліста. Також необхідно в КПК України врегулювати особливості проведення молекулярно-генетичних досліджень. Це дозволить забезпечити захист генетичних даних і чітко встановити межі втручання в приватне та сімейне життя. Необхідно впровадити відомчу інструкцію для спеціалістів-криміналістів щодо застосування експрес-систем ДНК-тестування у службовій діяльності. Також потрібно

© Р. Степанюк, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>

stepanuk2@ukr.net

впорядкувати процедури одержання зразків біологічного матеріалу та визначення ДНК-профілів для державної реєстрації геномної інформації людини поза межами кримінального процесу. Варто організувати належне науково-методичне забезпечення і технічну сертифікацію обладнання.

Ключові слова: *досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, судова експертиза, спеціальні знання, криміналістична техніка, криміналістична тактика, ДНК-аналіз.*

Постановка проблеми. Криміналістичний ДНК-аналіз в останні десятиліття зарекомендував себе як надзвичайно ефективний інструмент розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Загальновизнаною є еталонна точність його результатів у вирішенні ідентифікаційних завдань. Значних успіхів у справі протидії злочинності було досягнуто завдяки базам даних ДНК, створеним у багатьох країнах світу. Зазначена галузь жваво розвивається. Впроваджуються новітні технології криміналістичного ДНК-аналізу, що істотно розширюють спектр його можливостей.

У нинішніх умовах відсічі масштабній збройній агресії перед правоохоронними органами України постали складні виклики, пов'язані як із необхідністю ефективно протидіяти традиційній злочинності в надзвичайних умовах роботи, так і з розслідуванням нових видів злочинів, зокрема тих, що пов'язані з війною. Актуальними є завдання щодо формування та наповнення державної бази даних геномної інформації людини й ідентифікації масових жертв війни. Це вимагає використання передових засобів і методів у галузі криміналістичного ДНК-аналізу, зокрема тих, що дозволяють у стислі терміни визначити ДНК-профілі та перевірити їх на предмет збігу генетичних ознак та визначення біологічної спорідненості. Вирішення таких завдань стає можливим завдяки технічним засобам швидкого ДНК-тестування (rapid DNA), що наразі впроваджені в роботу техніко-криміналістичних підрозділів Національної поліції України та установ судової експертизи. Але цей процес супроводжується певними труднощами правового й організаційного характеру, що вимагає здійснення ретельного наукового аналізу з метою вироблення рекомендацій, спрямованих на вирішення відповідних проблем.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемні питання, пов'язані з розвитком і практичним застосуванням технологій швидкого ДНК-тестування у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень, досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці. У працях С. Glynn, А. Амберс, R. Turingan, S. Vasantgadkar, Л. Паломбо, С. Carney, S. Whitney, J. Vaidyanathan, R. Grover, Н. Jiang, Дж. Браун, Л. Каплун та інших авторів ретельно вивчено технічні аспекти цих технологій та відповідних інструментів. Вітчизняні науковці тільки нещодавно почали звертати увагу на правові й методичні засади використання можливостей систем криміналістичного експрес-аналізу ДНК. Зокрема, Є. Свобода, Т. Михальчук, О. Шульга, І. Пиріг, А. Левицький, О. Кирильчук та інші вчені розглядали переваги технології швидкісного встановлення ДНК-профілю у вирішенні завдань техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення досудового розслідування в умовах війни. Водночас комплексних досліджень зазначеної проблематики в Україні не проводилось.

Метою статті є визначення правових і організаційних проблем використання експрес-аналізу ДНК в розслідуванні кримінальних правопорушень та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Розвитку технологій швидкісного аналізу ДНК у поліцейській діяльності сприяла передусім практика американських правоохоронців, що потребувала обладнання, котре давало би змогу визначити ДНК-профіль і перевірити його за базами даних протягом дозволеного законом стислого періоду тимчасового затримання особи [1, с. 69]. Провести рутинну перевірку біологічного зразка затриманого в строк не більше трьох годин в експертній лабораторії у звичайних умовах встигнути не можна, оскільки бюрократичні й технічні процедури тривають довше. Тому з'явився запит на прилади, що дозволяють вирішувати такі завдання.

Процедура традиційного криміналістичного ДНК-профілювання складається з кількох складних етапів і передбачає екстракцію ДНК, її кількісний аналіз, ампліфікацію STR за допомогою ПЛР, розділення та візуалізацію за допомогою капілярного електрофорезу й інтерпретацію ДНК-профілю. Для її пришвидшення було реалізовано ідею об'єднання цих процесів в одному інструменті, котрий можна використовувати в польових умовах [2]. Основною перевагою такої системи є можливість визначити ДНК-профілі поза експертною лабораторією без залучення технічного персоналу (експертів),

що значно підвищує продуктивність і надає слідству корисну інформацію в режимі реального часу [3]. Таким чином, сутність технології швидкого ДНК-тестування полягає у використанні компактних технічних засобів і відповідного програмного забезпечення, що надає можливість у повністю автоматичному режимі одержувати ДНК-профілі зі зразків біологічного матеріалу та, за умови належного доступу, перевіряти їх за базами даних ДНК.

Ці технології виявилися корисними не тільки в рутинній поліцейській практиці перевірки затриманих, але й у вирішенні інших завдань, зокрема в ідентифікації масових жертв катастроф, коли традиційні методи встановлення загиблих, такі як впізнання за зовнішніми ознаками, документами, відбитками пальців, зубами та номерами медичних імплантатів, не є ефективними через те, що тіла виявляють у суттєво пошкодженому стані. У таких ситуаціях криміналістичний ДНК-аналіз є найбільш дієвим засобом ідентифікації загиблих. Але судова молекулярно-генетична експертиза вимагає значного часу. Тому переваги приладів швидкісного ДНК-аналізу є очевидними. Вони дозволяють у стислі терміни визначати ДНК-профілі виявлених тіл та їхніх частин, а також родичів загиблих, здійснювати порівняння генетичних ознак і у такий спосіб встановлювати належність останків певній особі.

В Україні засоби швидкого ДНК-тестування (Applied Biosystems™ RapidHIT™ ID System) ще до війни були впроваджені в практику діяльності підрозділів Експертної служби МВС України. В експертизі їх використовують з метою встановлення генетичних ознак біологічних зразків, одержаних у живих осіб. Цими приладами обладнані НДЕКЦ МВС в областях, де немає повнопрофільних лабораторій ДНК-аналізу. Зараз це стало ще більш корисним, адже потреби встановлювати ДНК-профілі родичів загиблих і безвісти зниклих осіб зросли у багато разів. Як підкреслено: «В умовах війни виникає потреба у дослідженні великої кількості об'єктів у найкоротші терміни, у такому випадку на допомогу приходять апаратний комплекс RapidHIT ID, за допомогою якого встановлення ДНК-профілів відбувається швидше, що допомагає прискорити ідентифікацію загиблих осіб» [4, с. 64]. Прилади швидкого ДНК-тестування в експертних лабораторіях дозволяють скоротити терміни вирішення також і інших завдань, зокрема пов'язаних зі встановленням генетичних ознак зразків біологічного матеріалу підозрюваних та інших осіб, які цікавлять слідство.

Після початку масштабної війни приладами швидкого ДНК-тестування (ANDE™ 6C Rapid DNA) були оснащені територіальні підрозділи техніко-криміналістичного забезпечення Національної поліції України. Це дозволило значно скоротити час на вирішення завдань досудового розслідування щодо встановлення особистості загиблих. Таким чином, у практиці вітчизняних правоохоронців було реалізовано новий напрям роботи, а саме експрес-аналіз ДНК, котрий, на відміну від судової молекулярно-генетичної експертизи, дає можливість оперативніше вирішувати завдання зі встановлення належності зразків біологічного матеріалу певній особі, проте поки що він не має адекватної правової регламентації.

Під час випробувань у США експрес-система ДНК ANDE була апробована та засвідчила належний рівень для обробки біологічних зразків і пошуку в базі даних ДНК, у тому числі в польових умовах [5]. Вона використовує аналіз 27 локусів FlexPlex27, що робить її сумісною з основними базами даних ДНК, котрі застосовуються у світі (США, ЄС (стандарти ENFSI/EDNAP), Австралії, Канаді, Німеччині, Новій Зеландії) [6]. Було доведено дієвість системи ANDE, відтворюваність, надійність та придатність її результатів для автоматизованої обробки та інтерпретації зразків із місць події та для ідентифікації жертв масових стихійних лих і катастроф [7], визначено оптимальні методи збору зразків від тіл загиблих і відповідні типи тканин для ДНК-ідентифікації з використанням ANDE [8].

Вітчизняна практика ДНК-ідентифікації жертв війни підтверджує високу ефективність і надзвичайну корисність приладів швидкого ДНК-тестування для ідентифікації масових жертв війни. Проте окреслилась і низка проблемних питань, без вирішення яких важко уявити подальші перспективи розвитку криміналістичного експрес-аналізу ДНК в Україні.

Головною проблемою є прогалини у праві. У вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві немає окремих положень, що регламентували б питання аналізу ДНК для вирішення завдань, що виникають у кримінальному провадженні. Практична реалізація технологій ДНК-аналізу в межах судової молекулярно-генетичної

експертизи здійснюється на загальних підставах і в порядку, передбаченому щодо залучення експерта. У свою чергу, експрес-аналіз ДНК здійснюється на загальних засадах залучення спеціаліста до проведення процесуальних дій. У цьому контексті існують значні труднощі, оскільки в умовах відсутності спеціальних норм практичні працівники змушені відшукувати процесуальний механізм застосування новітньої криміналістичної техніки в і без того суперечливому законодавстві, що регулює залучення спеціаліста у кримінальному провадженні.

Є. Свобода, Т. Михальчук та О. Шульга визначають правові підстави застосування технології Rapid DNA у такий спосіб: 1) спеціалісти-криміналісти на підставі ст. 71 КПК України залучаються як спеціалісти для отримання зразків; 2) за результатами встановлення геномної інформації слідчі складають документи: протокол отримання зразків; протокол огляду речей, згідно з яким зразки поміщаються до приладу «ANDE 6C» та встановлюється ДНК-профіль людини; протокол огляду документів, згідно з яким проводиться огляд бази даних ДНК-профілів у програмному забезпеченні FAIRS з метою ідентифікації особи за генетичними ознаками. Вказані протоколи, відповідно до ст. 84 КПК України «Докази» та ст. 99 КПК України «Документи», є доказами у кримінальному провадженні [9, с. 154].

На нашу думку, наведений вище порядок, що його вироблено слідчою практикою, не відповідає сутності такої слідчої дії, як огляд, та вимогам щодо збирання доказів стороною обвинувачення. Одержані у такий спосіб відомості не можна відносити, згідно з вимогами п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України, до протоколів відповідних процесуальних дій як доказів. Адже фактично має місце дослідження зразків біологічного матеріалу людини спеціалістом-криміналістом, а не огляд їх як речей, а результатів роботи технічного приладу – як документів. Тобто проведене з використанням спеціальних знань і технічного обладнання дослідження штучно підмінюється кількома оглядами.

Стосовно біологічних зразків конкретної особи, норми КПК України містять імперативні приписи щодо мети їх одержання. Згідно з ч. 3 ст. 239 КПК України у трупа вилучають зразки, «необхідні для експертних досліджень». Згідно зі ст. 245 КПК України отримують «зразки для експертизи». Згідно з ч. 2 ст. 71 КПК України спеціалістів залучають для відбору «зразків для проведення експертизи». Таким чином, одержання біологічних зразків для проведення їх подальшого огляду законом узагалі не передбачено.

Щодо слідів біологічного походження ситуація дещо інша, але законом теж чітко визначено мету проведення різних процесуальних дій. Метою обшуку, огляду, освідчування є виявлення та фіксація відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, зокрема його слідів (ч. 1 ст. 234 КПК України, ч. 1 ст. 237 КПК України, ч. 1 ст. 241 КПК України). Закон не забороняє під час зазначених слідчих дій застосовувати технічні засоби та виконувати дослідницькі дії. Але такі дії мають проводитися виключно задля досягнення вищевказаної мети, тобто саме для виявлення та фіксації слідів та інших відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення. Аналіз визначеного у ст. 71 КПК України процесуального статусу спеціаліста засвідчує, що у кримінальних провадженнях про злочини будь-які дослідження можуть проводитися ним тільки в межах надання технічної допомоги слідчому у виявленні та фіксації слідів кримінального правопорушення, а не створювати нові докази.

Інший варіант процесуального оформлення результатів застосування спеціалістами приладів швидкого ДНК-тестування визначає І. Пиріг, який підкреслює можливість складання висновку спеціаліста, котрий, згідно з КПК України, є процесуальним джерелом доказів при розслідуванні кримінальних проступків (ст. 298-1 КПК України), але не злочинів (ст. 84 КПК України). Тому зазначений автор вважає це положення недосконалим і пропонує включити до КПК України відповідні норми щодо визнання висновку спеціаліста джерелом доказів при розслідуванні будь-яких кримінальних правопорушень, тим паче що висновок спеціаліста має відповідати вимогам до висновку експерта (ст. 300 КПК України) [10, с. 98]. Така пропозиція видається нам слушною. Її реалізація дозволить забезпечити правові підстави застосування приладів експрес-аналізу ДНК спеціалістами-криміналістами в перспективі. Але зараз висновки спеціалістів щодо розслідування злочинів законом не передбачені, а ДНК-аналіз найчастіше застосовують якраз у справах про тяжкі злочини,

пов'язані із загибеллю або травмуванням людей.

Таким чином, у нинішніх умовах відсутності належної процесуальної регламентації прилади швидкого ДНК-аналізу спеціалісти-криміналісти можуть використовувати виключно у непроцесуальний спосіб – як засоби експрес-дослідження біологічного матеріалу для вирішення завдань орієнтувального характеру. Доказове значення у кримінальному провадженні мають лише результати судової молекулярно-генетичної експертизи. На нашу думку, така ситуація не є оптимальною і потребує змін. Виникають вагомі проблеми, що потребують вирішення.

По-перше, значна соціальна чутливість питань, пов'язаних із дослідженням ДНК, вимагає встановлення у законі належних правових гарантій дотримання права людини на повагу до приватного і сімейного життя. У зв'язку з цим експрес-аналіз ДНК взагалі не може здійснюватися без правової регламентації. Потрібно принаймні чітко встановити правила поведінки зі зразками біологічного матеріалу та захисту генетичних даних людини відповідно до вимог, прийнятих у демократичному суспільстві.

По-друге, технології криміналістичного ДНК-аналізу є матеріально затратними. Дублювання експрес-досліджень і молекулярно-генетичних експертиз призводить до суттєвих економічних витрат. Тому необхідно чітко визначити доцільність такого дублювання і виключити його в тих випадках, коли це можливо.

Виходом із такої ситуації вважаємо вдосконалення норм КПК України, спрямованих на реальне забезпечення виконання спеціалістами перевірочних досліджень та оформлення їх результатів у формі висновків. Крім того, варто передбачити безпосередньо в КПК України окрему статтю щодо молекулярно-генетичного дослідження, де слід визначити правила одержання біологічних зразків, строки зберігання та знищення зразків біологічного матеріалу та геномної інформації, обсяг допустимого дослідження, встановити правила проведення масового ДНК-тестування для розкриття особливо тяжких злочинів тощо [11, с. 137].

Інша проблема має організаційно-методичний характер. Вона полягає в тому, що успішне застосування приладів експрес-тестування ДНК передбачає грамотне одержання різних видів зразків біологічного матеріалу, суворе дотримання протоколів проведення досліджень, ефективне використання можливостей баз даних ДНК, забезпечення належного обслуговування обладнання, зберігання витратних матеріалів, налагодження ефективного обміну інформацією у випадку масових тестувань, врахування етичних і психологічних аспектів тощо.

Організаційне і методичне забезпечення використання досліджуваного різновиду криміналістичної техніки насамперед має враховувати принаймні дві основні взаємопов'язані, але різні цілі, які варто ставити в цьому контексті. Першою метою, про яку йшла мова вище, є проведення перевірочних досліджень у конкретному кримінальному провадженні, другою – забезпечення державної реєстрації геномної інформації людини.

Стосовно перевірочних досліджень, котрі за умови забезпечення належного правового регулювання можуть бути ефективним засобом оперативного вирішення завдань розслідування орієнтувального характеру, важливо підкреслити випадки доречного застосування засобів швидкого ДНК-тестування та найбільш вагомі особливості методичного характеру.

Безперечні переваги системи експрес-тестування ДНК мають у ситуаціях розслідування подій із масовими жертвами, виявлення розчленованих трупів та їхніх частин, проведення оглядів та інших процесуальних дій у важкодоступних, віддалених від експертних лабораторій місцях, а також за необхідності провести перевірку певної особи на предмет причетності до особливо тяжкого злочину, в тому числі масовий ДНК-скринінг.

Застосування такої техніки в інших випадках слід обмежувати, оскільки вартість витратних матеріалів порівняно з лабораторним обладнанням є вищою, на відміну від достовірності отриманих результатів. Як доведено науковцями, незважаючи на постійне вдосконалення, сучасні системи швидкого ДНК-тестування добре працюють при аналізі букальних мазків, але для більш складних біологічних зразків вони не такі ефективні, як лабораторне обладнання [12]. Тому використовувати їх на місці події для дослідження слідів біологічного походження можливо тільки при виявленні значної кількості слідового матеріалу для швидкого вирішення пошукових завдань. Але у подальшому

потрібно проводити судову молекулярно-генетичну експертизу, для чого частину біологічного матеріалу потрібно зберегти. У випадках роботи з контактними слідами, в яких клітинного матеріалу невелика кількість, ціною помилки може бути безповоротна втрата доказів. А отже, проводити експрес-аналіз таких слідів не можна через його руйнівний вплив на об'єкти дослідження.

Корисними прилади швидкого ДНК-тестування можуть бути у випадку проведення масового тестування осіб на предмет причетності до особливо тяжкого злочину, коли в базі даних ДНК немає профілю ймовірного підозрюваного. Такі скринінги демонструють ефективність у практиці розкриття серійних убивств і зґвалтувань. Провести подібну перевірку шляхом серії молекулярно-генетичних експертиз у стислі строки фактично неможливо. Натомість системи Rapid DNA, навпаки, дають таку можливість. Це є ще одним аргументом на користь нормативного й організаційного упорядкування процедури перевірочних досліджень спеціалістами у кримінальному провадженні.

Окремим напрямом діяльності, коли в нагоді можуть бути прилади швидкого ДНК-тестування, є типування осіб, ДНК-профілі яких підлягають державній реєстрації згідно із Законом України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», що передбачає обов'язкову та добровільну реєстрацію. При цьому в багатьох випадках підлягає реєстрації геномна інформація осіб, коли в кримінальному провадженні докази ДНК не збирають і не використовують, а отже, судову молекулярно-генетичну експертизу не проводять. Відповідно, є потреба одержувати біологічні зразки та визначати ДНК-профілі поза кримінальним процесом у рутинній поліцейській діяльності, що вочевидь також підлягає більш детальному правовому регулюванню та організаційно-технічному забезпеченню.

З огляду на вищевказані аспекти існує нагальна потреба у формалізації методичних вимог щодо одержання зразків біологічного матеріалу та їх дослідження з використанням інструментів швидкого ДНК-тестування, а також систематичного навчання персоналу, задіяного в цих процесах, що в нинішніх умовах масштабності вирішуваних завдань є досить складним завданням [13, с. 64]. На нашу думку, необхідно розробити та впровадити відомчу інструкцію (інструкції) для спеціалістів-криміналістів щодо застосування експрес-систем ДНК-тестування у службовій діяльності. Потрібно навчати на належному рівні персонал, задіяний у роботі, та періодично підвищувати його кваліфікацію. Технічні прилади необхідно сертифікувати відповідно до міжнародних і державних стандартів. У такий спосіб забезпечуватимуться належні умови щодо гарантування достовірності та наукової обґрунтованості результатів досліджень.

Висновки. В Україні в умовах повномасштабної збройної агресії значно активізувалася робота з використання криміналістичного обладнання для швидкого ДНК-тестування. Це дозволяє значно ефективніше, ніж раніше, вирішувати завдання з ідентифікації жертв війни. Водночас потребують подальшого розвитку питання правового, організаційного і методичного характеру, спрямовані на вдосконалення відповідних процедур та розширення у перспективі спектра можливостей цієї інноваційної сфери криміналістичної техніки.

Відсутність належної правової регламентації суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням ДНК-аналізу в кримінальному провадженні, призводить до значних ускладнень у забезпеченні ефективного використання інструментів швидкого ДНК-тестування у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень. Оптимальним варіантом виходу з цієї ситуації вважаємо внесення змін і доповнень до КПК України з метою впорядкування одержання біологічних зразків і проведення перевірочних досліджень спеціалістами з оформленням їх результатів у формі висновку спеціаліста. Також необхідно окремо визначити особливості проведення молекулярно-генетичних досліджень в контексті забезпечення захисту генетичних даних і встановлення допустимих меж втручання в приватне та сімейне життя.

Задля забезпечення належного організаційного та методичного рівня використання інноваційної криміналістичної техніки швидкого ДНК-тестування потрібно впровадити конкретизовану інструкцію для спеціалістів-криміналістів. У ній варто передбачити допустимі цілі та межі проведення експрес-досліджень ДНК у кримінальному провадженні. Також потрібно впорядкувати процедури одержання зразків біологічного матеріалу та визначення ДНК-профілів з метою забезпечення

державної реєстрації геномної інформації людини поза межами кримінального процесу. Варто організувати належне науково-методичне забезпечення і технічну сертифікацію обладнання.

Список використаних джерел

1. Степанюк Р. Криміналістичний ДНК-аналіз: стан і перспективи розвитку в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 60–80.
2. Glynn C. L., Ambers A. Rapid DNA analysis – need, technology, and applications. *Portable Spectroscopy and Spectrometry*. 2021. Ch. 21. P. 515–543.
3. Turingan R. S., Vasantgadkar S., Palombo L. et al. Rapid DNA analysis for automated processing and interpretation of low DNA content samples. *Investigative Genetics*. 2016. No. 7. URL : <https://doi.org/10.1186/s13323-016-0033-7>.
4. Кирильчук О. Ідентифікації на основі ДНК у криміналістиці. *Освітні та наукові інновації у сфері біології і збереження здоров'я людини : зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф.* (м. Рівне, 14 груд. 2023 р.). Рівне : О. Зень, 2023. С. 63–64.
5. Carney C., Whitney S., Vaidyanathan J. et al. Developmental validation of the ANDE™ rapid DNA system with FlexPlex™ assay for arrestee and reference buccal swab processing and database searching. *Forensic Science International: Genetics*. 2019. Vol. 40. P. 120–130. URL : <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2019.02.016>.
6. Grover R., Jiang H., Turingan R. S. et al. FlexPlex27 – highly multiplexed rapid DNA identification for law enforcement, kinship, and military applications. *International Journal of Legal Medicine*. 2017. Vol. 131. P. 1489–1501. URL : <https://doi.org/10.1007/s00414-017-1567-9>.
7. Turingan R. S., Tan E., Jiang H. et al. Developmental validation of the ANDE 6C system for rapid DNA analysis of forensic casework and DVI samples. *Journal of forensic sciences*. 2020. Vol. 65. Issue 4. P. 1056–1071. URL : <https://doi.org/10.1111/1556-4029.14286>.
8. Turingan R. S., Brown J., Kaplun L. et al. Identification of human remains using Rapid DNA analysis. *International Journal of Legal Medicine*. 2020. Vol. 134. P. 863–872. URL : <https://doi.org/10.1007/s00414-019-02186-y>.
9. Свобода С. Ю., Михальчук Т. В., Шульга О. О. Технологія швидкісного встановлення ДНК-профілю – Rapid DNA. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2024. Т. 3. № 81. С. 150–156. URL : <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.22>.
10. Пиріг І. В. Експертне забезпечення досудового розслідування в системі державної безпеки України в умовах російської агресії. *Державна безпека України в умовах російської агресії: актуальні питання експертно-криміналістичного та науково-технічного забезпечення : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 22 серп. 2023 р.) : у 2-х т. Київ : ІСТЕ СБУ, 2023. Т. 2. С. 95–99.
11. Stepaniuk R. L., Kikinuk V. V., Pyrih I. et al. Multifaceted approach to legislative regulation for using dna analysis in criminal proceedings of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Issue 50. P. 130–139.
12. Bruijns B., Knotter J., Tiggelaar R. A Systematic Review on Commercially Available Integrated Systems for Forensic DNA Analysis. *Sensors*. 2023. Vol. 23 (3). P. 1075. URL : <https://doi.org/10.3390/s23031075>.
13. Степанюк Р. Л. Технології швидкого ДНК-тестування: ідентифікація жертв війни та вирішення інших завдань розслідування. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 15 бер. 2024 р.) : у 2-х ч. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. Ч. I. С. 63–64.

Надійшла до редакції 28.05.2024
Прийнято до опублікування 03.06.2024

References

1. Stepaniuk, R. (2021) Kryminalistychnyi DNK-analiz: stan i perspektyvy rozvytku v Ukraini [Forensic DNA Analysis: Development State and Prospects in Ukraine]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 3 (25), pp. 60–80. [in Ukr.].
2. Glynn, C. L., Ambers, A. (2021) Rapid DNA analysis – need, technology, and applications. *Portable Spectroscopy and Spectrometry*. Ch. 21, pp. 515–543.
3. Turingan, R.S., Vasantgadkar, S., Palombo, L. et al. (2016) Rapid DNA analysis for automated processing and interpretation of low DNA content samples. *Investigative Genetics*. No. 7. URL : <https://doi.org/10.1186/s13323-016-0033-7>.
4. Kyrylchuk, O. (2023) Identyfikatsii na osnovi DNK u kryminalistytsi [DNA-based identification in forensic science]. *Osvitni ta naukovi innovatsii u sferi biolohii i zberezhenia zdorovia liudyny : zb. materialiv II vseukr. Nauk.-prakt. internet-konf.* (m. Rivne, 14 hrud. 2023 r.). Rivne : O. Zen, pp. 63–64. [in Ukr.].
5. Carney, C., Whitney, S., Vaidyanathan, J. et al. (2019) Developmental validation of the ANDE™ rapid DNA system with FlexPlex™ assay for arrestee and reference buccal swab processing

and database searching. *Forensic Science International: Genetics*. Vol. 40, pp. 120–130. URL : <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2019.02.016>.

6. Grover, R., Jiang, H., Turingan, R. S. et al. (2017) FlexPlex27 – highly multiplexed rapid DNA identification for law enforcement, kinship, and military applications. *International Journal of Legal Medicine*. Vol. 131, pp. 1489–1501. URL : <https://doi.org/10.1007/s00414-017-1567-9>.

7. Turingan, R. S., Tan, E., Jiang, H. et al. (2020) Developmental validation of the ANDE 6C system for rapid DNA analysis of forensic casework and DVI samples. *Journal of forensic sciences*. Vol. 65. Issue 4, pp. 1056–1071. URL : <https://doi.org/10.1111/1556-4029.14286>.

8. Turingan, R. S., Brown, J., Kaplun, L. et al. (2020) Identification of human remains using Rapid DNA analysis. *International Journal of Legal Medicine*. Vol. 134, pp. 863–872. URL : <https://doi.org/10.1007/s00414-019-02186-y>.

9. Svoboda, Ye. Yu., Mykhalchuk, T. V., Shulha, O. O. (2024) Tekhnolohiia shvydkisnoho vstanovlennia DNK-profilu – Rapid DNA [Quick installation technology DNA profile – Rapid DNA]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia : Pravo*. T. 3. № 81, pp. 150–156. URL : <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.22>. [in Ukr.].

10. Pyrih, I. V. (2023) Ekspertne zabezpechennia dosudovoho rozsliduvannia v systemi derzhavnoi bezpeky Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii [Expert support of pre-trial investigation in the state security system of Ukraine in the context of russian aggression]. *Derzhavna bezpeka Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii: aktualni pytannia ekspertno-kryminalistychnoho ta naukovo-tekhnichnoho zabezpechennia : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 22 serp. 2023 r.) : u 2-kh t. Kyiv : ISTE SBU*. T. 2, pp. 95–99. [in Ukr.].

11. Stepaniuk R. L., Kikinchuk V. V., Pyrih I. et al. (2022) Multifaceted approach to legislative regulation for using dna analysis in criminal proceedings of Ukraine. *Amazonia Investiga*. Vol. 11. Issue 50, pp. 130–139.

12. Bruijns B, Knotter J, Tiggelaar R. (2023) A Systematic Review on Commercially Available Integrated Systems for Forensic DNA Analysis. *Sensors*. Vol. 23 (3), p. 1075. URL : <https://doi.org/10.3390/s23031075>.

13. Stepaniuk R. L. (2024) Tekhnolohii shvydkoho DNK-testuvannia: identyfikatsiia zhertv viiny ta vyrishennia inshykh zavdan rozsliduvannia [Rapid DNA testing technologies: identifying war victims and solving other investigative tasks]. *Mizhnarodna ta natsionalna bezpeka: teoretychni i prykladni aspekty : materialy VIII Mizhnar. nauk.- prakt. konf. (m. Dnipro, 15 ber. 2024 r.) : u 2-kh ch. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. Ch. I*, pp. 63–64. [in Ukr.].

ABSTRACT

Ruslan Stepaniuk. Rapid DNA analysis in the investigation of criminal offenses. The article identifies the legal and organizational problems regarding the use of rapid DNA analysis in the investigation of criminal offenses and suggests ways to solve them. The effectiveness of rapid DNA testing devices for identifying mass victims of war and solving other investigative tasks is stated. In Ukraine, in the context of large-scale armed aggression, the use of forensic equipment for rapid DNA testing has significantly intensified. At the same time, legal, organizational and methodological issues need to be further developed to improve the relevant procedures. This will help to expand the range of possibilities of this innovative area of forensic technology in the future. The lack of proper legal regulation of social relations related to the use of DNA analysis in criminal proceedings leads to significant difficulties in ensuring the effective use of rapid DNA testing tools in the detection and investigation of criminal offenses. The best way out of this situation may be to amend the Criminal Procedure Code of Ukraine in order to streamline the receipt of biological samples and conduct verification studies by specialists with the execution of their results in the form of a specialist's opinion. It is also necessary to regulate the specifics of molecular genetic research in the Criminal Procedure Code of Ukraine. This will ensure the protection of genetic data and clearly establish the boundaries of interference with private and family life. A departmental instruction for forensic specialists on the use of rapid DNA testing systems in their work should be introduced. It is also necessary to streamline the procedures for obtaining samples of biological material and determining DNA profiles for state registration of human genomic information outside the criminal process. Proper scientific and methodological support and technical certification of equipment should be organized.

Keywords: *pre-trial investigation, investigative (detective) actions, forensic examination, specialized knowledge, forensic technique, forensic tactics, DNA analysis.*

УДК 343.102

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-255-262

Олексій БОЙКО®

кандидат юридичних наук
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ОГолошення ПІДОЗРЮВАНОВОГО В МІЖНАРОДНИЙ РОЗШУК

У результаті аналізу нормативно-правових актів та наукових поглядів виявлено недоліки, що виникають при оголошенні підозрюваного у міжнародний розшук. До таких недоліків слід віднести невизначеність на законодавчому рівні поняття міжнародного розшуку, моменту, з якого особа остаточно вважається оголошеною в міжнародний розшук, чіткого порядку оголошення особи в міжнародний розшук та ін.

Для вдосконалення діяльності уповноважених суб'єктів щодо оголошення підозрюваного в міжнародний розшук та усунення недоліків, пов'язаних із таким розшуком, пропонується внести відповідні зміни до КПК України, відомчих нормативно-правових актів та міжнародних договорів. Також запропоновано процедуру оголошення особи в міжнародний розшук.

Ключові слова: слідчий, оперативні підрозділи, державний розшук, міжнародний розшук, Інтерпол, запит про розшук підозрюваного.

Постановка проблеми. Одним зі способів ухилення від кримінальної відповідальності осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень, є можливість переховуватися за кордоном. Так, каналами Інтерполу в міжнародний розшук за 2018 р. було оголошено 2131 підозрюваних, 2019 р. – 2036, 2020 р. – 2035, 2021 р. – 991, 2022 р. – 615 [1; 2; 3; 4; 5].

Переховування осіб, які ухиляються від кримінальної відповідальності в іншій державі, вже саме собою становить відповідну суспільну небезпеку та може призвести до вчинення повторних кримінальних правопорушень. У цьому випадку потрібна оперативна організація міжнародного розшуку особи, що переховується, та тісна взаємодія між національними та закордонними співробітниками компетентних правоохоронних органів.

Вважаємо, що встановлення місцезнаходження особи в ході міжнародного розшуку, що завершився успішним затриманням, надає можливість притягнути особу до кримінальної відповідальності та дотриматися принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

Водночас результати розшукової діяльності осіб, які переховуються на території іноземних держав, є невтішними.

Так, згідно з даними статистики Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України протягом 2018 р. з використанням каналів Інтерполу встановлено місцезнаходження лише 826 осіб, підозрюваних або засуджених за вчинення злочинів [1], у 2019 р. – 267 осіб [2], 2020 р. – 194 [3], 2021 р. – 578 [4], 2022 р. – 218 [5].

Очевидно, що на результативність розшукової діяльності впливає ціла низка чинників. Це і загальний стан криміногенної обстановки в державі, і зміни в чинному законодавстві, і запровадження в Україні воєнний стан.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У цілому проблеми, пов'язані з оголошенням особи в міжнародний розшук, досліджували М. Погорєцький, О. Старенький; питання оголошення особи в міжнародний розшук у контексті здійснення спеціального досудового розслідування вивчали О. Хахуцяк, О. Верещак, в аспекті судової практики – Н. Ахтирська та інші науковці, проте не всі

проблеми, що з ними стикаються уповноважені суб'єкти при оголошенні підозрюваних осіб у міжнародний розшук, були охоплені вченими.

Метою статті є отримання нових наукових результатів, спрямованих на вдосконалення чинного Кримінального процесуального законодавства України, стосовно проблемних питань, що виникають у діяльності слідчих та оперативних підрозділів органів Національної поліції України під час оголошення та здійснення міжнародного розшуку осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: дослідити проблемні аспекти оголошення підозрюваного в міжнародний розшук; запропонувати способи усунення означених проблем шляхом внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, відомчих нормативно-правових актів та міжнародних договорів.

Вклад основного матеріалу. У дослідженнях, пов'язаних із оголошенням особи в міжнародний розшук подекуди зустрічається спрощене уявлення про процедуру такого оголошення як про миттєве рішення того чи іншого органу. З іншого боку, поміж науковців відбувається дискусія з приводу того, з якого моменту особа вважається оголошеною в міжнародний розшук.

Так, М. Пашковський, зважаючи на аналіз судової практики, вказує на те, що суди дотримуються протилежних позицій із приводу моменту, з якого особа вважається оголошеною в розшук, зокрема:

1) особа вважається оголошеною в міжнародний розшук з моменту винесення органом досудового розслідування постанови про оголошення підозрюваного в міжнародний розшук;

2) особа вважається оголошеною в міжнародний розшук лише у разі вчинення зі сторони обвинувачення додаткових дій, спрямованих на належне звернення до міжнародних організацій (зокрема Інтерполу) щодо розшуку цієї особи;

3) особа вважається оголошеною в міжнародний розшук з моменту звернення до НЦБ Інтерполу в Україні та оголошення в розшук каналами цієї організації [6, с. 84].

На думку судді Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду С. Фоміна, сьогодні існують різні погляди на питання, з якого моменту слід вважати особу оголошеною в міжнародний розшук. Зокрема, представники харківської школи кримінального процесу зауважують, що особа вважається оголошеною в міжнародний розшук лише тоді, коли Інтерпол опублікував щодо неї «червону картку» (що означає розшук підозрюваного, обвинуваченого, засудженого для екстрадиції) [7].

Вважаємо, що усунення означеної прогалини можливе лише шляхом внесення змін до національного законодавства, оскільки оголошення особи в міжнародний розшук являє собою багатоступеневу процедуру, що складається з низки етапів, із послідовним залученням різних національних та зарубіжних правоохоронних органів.

Перш ніж перейти до дослідження проблемних аспектів оголошення підозрюваного в міжнародний розшук, з'ясуємо поняття «міжнародний розшук».

М. Погорецький, О. Старенький вказують на відсутність законодавчого визначення поняття «міжнародний розшук» та зазначають, що ні в чинному КПК України, ні в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» не передбачено положень, що регламентували б порядок оголошення особи у міжнародний розшук та здійснення міжнародного розшуку [8, с. 254].

В іншій роботі згадані вчені надають власне визначення міжнародного розшуку, під яким розуміють регламентований нормами національного та міжнародного законодавства комплекс оперативно-розшукових, інформаційно-довідкових, адміністративно-перевірочних заходів, слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, що здійснюються на території держав-членів Інтерполу з метою встановлення місця знаходження оголошених у розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді та суду й ухиляються від відбування кримінального покарання [9, с. 86].

Т. Зеленюк та С. Пекарський у результаті проведеного аналізу нормативно-правових актів та вітчизняної наукової літератури доходять висновку, що міжнародний розшук є окремою функцією міжнародних організацій (Інтерполу), національних органів юстиції, правоохоронних органів (залежно від організації ОРД, досудового слідства та міжнародного співробітництва у конкретній державі), що являє собою комплекс оперативно-розшукових заходів та слідчих дій, котрі проводяться на території двох чи

більше держав, координуються міжнародними спеціалізованими організаціями або уповноваженими органами держав та проводяться відповідно до норм міжнародного та національного права, закріплених у законодавчих нормативно-правових актах [10, с. 116].

На думку Д. Компанійця, міжнародний розшук є таким, що одночасно оголошується, проводиться і припиняється у країнах-членах та репрезентує сумарну сукупність розшукових заходів і дій, що проводяться на території кожної держави силами її кримінальної поліції з дотриманням національних правових норм та відомчих нормативно-правових актів за дорученням компетентної служби Генерального секретаріату вказаної міжнародної організації та за її координаційної участі [11, с. 142].

Проаналізувавши думки зазначених науковців, вважаємо, що з метою недопущення порушення прав та свобод осіб, до яких застосовується процедура міжнародного розшуку, та уникнення інших проблемних питань в окресленій сфері поняття «міжнародний розшук» обов'язково повинно бути закріплене на законодавчому рівні та містити процедури національних та зарубіжних держав-членів Інтерполу з обов'язковим повідомленням безпосередньо з Інтерполу у вигляді довідки або витягу з його бази даних про те, що особа дійсно оголошена в міжнародний розшук.

Далі, вважаємо, щоб з'ясувати, які саме проблеми виникають при оголошенні підозрюваного у міжнародний розшук та способи їх усунення, проаналізуємо думки науковців та нормативно-правові акти щодо процедури такого розшуку.

Так, М. Швердін, вивчаючи проблеми міжнародного розшуку як необхідної умови спеціального кримінального провадження (проблеми правозастосування), виділяє покрокову процедуру оголошення особи в міжнародний розшук, до якої відносить:

1. Винесення ухвали про оголошення особи у міжнародний розшук;
2. Звернення до Національного центрального бюро Інтерполу із запитом про встановлення місцезнаходження особи (так звана синя картка);
3. У разі відповідності вимогам НЦБ Інтерполу переадресує запит до Генерального секретаріату Інтерполу (м. Ліон, Франція), де запит розглядається;
4. У разі задоволення запиту Секретаріат направляє його до виконання;
5. Якщо місцезнаходження особи за «синьою карткою» було встановлено, Секретаріат надсилає відповідному слідчому органу України відомості про місцезнаходження особи;
6. Слідчий орган звертається до Офісу Генерального прокурора щодо звернення до компетентного правоохоронного органу відповідної країни з приводу вручення особі повідомлення про підозру [12].

На думку О. Татарова, міжнародний розшук підозрюваних або обвинувачених і внесення їх у базу даних Інтерполу являє собою комплекс відповідних заходів, котрі має вчинити слідчий (детектив) або прокурор, а саме:

- оголошення особи в державний розшук і заведення відповідної оперативно-розшукової справи;
- звернення з клопотанням до слідчого судді про дозвіл на затримання та доставку особи, одержання відповідної ухвали;
- прийняття постанови про оголошення особи в міжнародний розшук і направлення цієї постанови з ухвалою про затримання та доставку до Національного центрального бюро Інтерполу в Україні з відповідним клопотанням для передачі в подальшому до Комісії з контролю за файлами Інтерполу з метою встановлення місцезнаходження особи;
- направлення клопотання та отримання ухвали слідчого судді про обрання стосовно особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою;
- звернення до НЦБ Інтерполу в Україні з відповідним циркуляром для внесення особи в базу даних Міжнародної організації кримінальної поліції, але вже із запитом, що передбачає затримання та екстрадицію особи. До того ж, Генеральна прокуратура повинна дати гарантії, що в разі затримання особи за кордоном уповноважені органи України ініціюють процедуру екстрадиції [13].

Так, відповідно до розділу VIII наказу Міністерства внутрішніх справ України № 575 від 07.07.2017 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні» (далі – наказ МВС України № 575) у кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини, в яких підозрюваного оголошено в розшук, у разі наявності достатніх

підстав вважати, що особа може переховуватися за межами України, слідчий відповідно до законодавства вирішує питання про оголошення особи в міжнародний розшук [14].

Тобто з огляду на розділ VIII зазначеного наказу обов'язковою умовою оголошення особи в міжнародний розшук має бути оголошення особи в державний розшук у кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини.

На нашу думку, наведене положення суперечить вимогам ч. 1 ст. 281 КПК України, в якій зазначено, що слідчий, прокурор може оголосити підозрюваного в розшук у випадках якщо він перебуває за межами України.

Про оголошення підозрюваного в розшук слідчий, прокурор, якщо досудове розслідування не зупиняється, вносить окремо постанову, якщо зупиняється, вносить постанову про оголошення особи в розшук та зупинення досудового розслідування. Про прийняте рішення слідчий, прокурор вносить відомості до ЄРДР [15].

У разі оголошення підозрюваного у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів у розшук слідчий вносить за погодженням із прокурором клопотання до слідчого судді про дозвіл на затримання підозрюваного з метою його приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу [14].

Розшук підозрюваного може здійснюватися особисто слідчим або, згідно з ч. 3 ст. 281 КПК України, доручатися відповідним оперативним підрозділам, перелік яких передбачено ст. 41 КПК України [15].

У разі надання доручення оперативному підрозділу про розшук, згідно з п. 1 розділу 8 наказу МВС України № 575, у день прийняття такого процесуального рішення слідчий доповідає про оголошення розшуку підозрюваного керівникові органу досудового розслідування для погодження та подальшого направлення керівникові територіального органу, підрозділу поліції або міжрегіонального територіального органу Національної поліції України або його територіального (відокремленого) підрозділу, що здійснює оперативне супроводження кримінального провадження або матеріали діяльності якого стали підставою для початку кримінального провадження, для організації розшуку підозрюваного.

Зазначені матеріали повинні містити витяг із ЄРДР, копії письмового повідомлення про підозру, постанови про оголошення розшуку підозрюваного або постанови про зупинення досудового розслідування, ухвали слідчого судді про дозвіл на затримання з метою приводу, довідку про особу або копію документа, що посвідчує особу [14].

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (далі – ЗУ «Про ОРД») у кожному випадку наявності підстав, що особа переховується від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляється від відбування кримінального покарання, для проведення оперативно-розшукової діяльності заводиться оперативно-розшукова справа [16].

За наявності доручення щодо здійснення розшуку підозрюваного розшукова діяльність оперативного підрозділу здійснюється протягом усього розшукового провадження зі самостійним визначенням заходів стосовно його здійснення, що передбачені нормами КПК України та ЗУ «Про ОРД» [17, с. 119].

Тобто з метою розшуку підозрюваного можуть проводитися оперативно-розшукові заходи в межах оперативно-розшукової справи та негласні слідчі (розшукові) дії в порядку, передбаченому ст. ст. 246–275 КПК України.

Згідно з наказом МВС України № 575 після оголошення особи у державний розшук у кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини слідчий, за наявності достатніх підстав вважати, що особа може переховуватися за межами України, вносить постанову про оголошення цієї особи в міжнародний розшук.

Після оголошення підозрюваного у міжнародний розшук, відповідно до ч. 6 ст. 193 КПК України, слідчий звертається до суду з клопотанням про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [15].

Потім, відповідно до спільного наказу МВС України, ОГП, НАБУ, СБУ, ДБР, Мінфіну, Мін'юсту від 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5 «Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол», після оголошення особи в міжнародний розшук слідчий особисто чи оперативний працівник оперативного підрозділу за дорученням слідчого про розшук звертаються до Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції

України (як Національного центрального бюро Інтерполу), куди подається запит про публікацію щодо особи так званої синьої картки, метою якої є встановлення місцезнаходження особи. У такому запиті має бути викладена повна та об'єктивна інформація про події та факти щодо розшукуваних осіб [18].

Далі Департамент міжнародного поліцейського співробітництва вивчає отриманий запит та додані до нього матеріали, а у разі потреби запитує в ініціатора розшуку додаткові відомості.

У разі відповідності визначеним вимогам НЦБ Інтерполу переадресовує запит до Генерального секретаріату Інтерполу (м. Ліон, Франція), де його розглядають. При задоволенні запиту Секретаріат направляє його до виконання. Якщо місцезнаходження особи за «синьою картою» було встановлено, Секретаріат надсилає відповідному слідчому органу України відомості про місцезнаходження особи [12].

На думку А. Тимошенка, аналіз процедури публікації карток оповіщення каналами Інтерполу чітко показує, що особа набуває статусу оголошеної в міжнародний розшук лише після публікації щодо неї картки оповіщення червоного кольору. Публікація картки оповіщення синього кольору передбачає лише встановлення місцезнаходження та додаткової інформації щодо будь-якої особи у кримінальному провадженні, тобто навіть щодо потерпілого чи свідка, яких у такому випадку не можна вважати оголошеними в міжнародний розшук. Факт внесення до обліків Генерального Секретаріату Інтерполу відомостей звернення слідчого органу про публікацію картки щодо особи не є свідченням оголошення її в міжнародний розшук, оскільки матеріали, котрими слідчий орган підтверджує оголошення особи в міжнародний розшук, мають містити повідомлення безпосередньо з Інтерполу, довідку або витяг із його бази даних [19].

Вважаємо, що остаточним підтвердженням оголошення підозрюваного в міжнародний розшук є публікація щодо нього картки оповіщення червоного кольору та повідомлення про розшук Генеральним секретаріатом Інтерполу.

Крім того, з огляду на проведений аналіз нормативно-правових актів та думок вищезазначених науковців до процедури оголошення особи в міжнародний розшук необхідно віднести: оголошення особи в міжнародний розшук слідчим; надання слідчим доручення оперативним підрозділам про здійснення розшуку; звернення слідчого до суду з клопотанням про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до підозрюваного, оголошеного в міжнародний розшук, відповідно до ч. 6 ст. 193 КПК України; направлення слідчим необхідних матеріалів до оперативного підрозділу; заведення оперативним підрозділом відповідної оперативно-розшукової справи; звернення оперативного працівника оперативного підрозділу до Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України (як Національного центрального бюро Інтерполу) з запитом про публікацію щодо особи червоного оповіщення (RED NOTICE), так званої червоної картки, метою якої є затримання, арешт, обмеження свободи пересування та подальша видача (екстрадиція) в Україну осіб, які перебувають в розшуку; погодження запиту Червоного оповіщення Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України із центральним органом України (Офісом Генерального прокурора на досудовому розслідуванні, крім досудового розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро України); надсилання запиту про публікацію Червоного оповіщення Департаментом міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України до Генерального секретаріату Інтерполу; публікація Генеральним секретаріатом Інтерполу міжнародного повідомлення про розшук підозрюваного; надсилання повідомлення Генеральним секретаріатом всім державам-членам Інтерполу; внесення інформації до банків даних Інтерполу; повідомлення безпосередньо з Інтерполу.

Висновки. Зважаючи на проведений аналіз нормативно-правових актів та думок науковців, до проблемних аспектів оголошення підозрюваного в міжнародний розшук можна віднести:

- 1) невизначеність, із якого саме моменту підозрюваний вважається оголошеним у міжнародний розшук;
- 2) відсутність визначення на законодавчому рівні поняття міжнародного розшуку та видів розшуку;
- 3) відсутність у кримінальному процесуальному законодавстві чіткої процедури

оголошення підозрюваного в міжнародний розшук;

4) невідповідність положень розділу VIII наказу МВС України № 575 вимогам ч. 1 ст. 281 КПК України щодо обов'язковості оголошення підозрюваного в державний розшук перед оголошенням в міжнародний розшук, а також щодо можливості оголошення підозрюваного в міжнародний розшук не лише у кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини, а й у інших кримінальних провадженнях.

Для усунення означених прогалин вважаємо за необхідне: 1) в КПК України визначити поняття міжнародного розшуку, момент, із якого особа вважається оголошеною в міжнародний розшук, види розшуку, чітку процедуру оголошення підозрюваного в міжнародний розшук, строки розгляду запиту про оголошення міжнародного розшуку; 2) привести розділ VIII наказу МВС України № 575 у відповідність до вимог ч. 1 ст. 281 КПК України щодо можливості оголошення підозрюваного в міжнародний розшук за наявності підстав не лише у кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини, а й у інших кримінальних провадженнях без оголошення підозрюваного в державний розшук; 3) включити до Статуту Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол доповнення про можливість надання допомоги у розшуку та затриманні осіб, які вчинили злочини, відповідальність за які передбачено чинним законодавством України.

Список використаних джерел

1. Довідка про результати службової діяльності Національного центрального бюро Інтерполу у 2018 році. URL : https://dostup.org.ua/request/104660/response/365598/attach/7/18.pdf?cookie_passthrough=1.
2. Довідка про результати службової діяльності Національного центрального бюро Інтерполу у 2019 році. URL : https://dostup.org.ua/request/104660/response/365598/attach/6/19.pdf?cookie_passthrough=1.
3. Довідка про результати службової діяльності Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у 2020 році. URL : https://dostup.org.ua/request/104660/response/365598/attach/5/20.pdf?cookie_passthrough=1.
4. Довідка про результати службової діяльності Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у 2021 році. URL : https://dostup.org.ua/request/104660/response/365598/attach/4/21.pdf?cookie_passthrough=1.
5. Довідка про основні результати службової діяльності Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у 2022 році. URL : <https://dostup.org.ua/request/104660/response/372851/attach/3/01.2023.pdf>.
6. Пашковський М. І. Міжнародний розшук в кримінальному провадженні: визначити чи виключити? *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування : тези доп. учасників наук.-практ. семінару* (м. Львів, 2 груд. 2022 р.). Львів, 2022. С. 81–86.
7. Питання щодо оголошення особи в міжнародний розшук має бути врегульовано на законодавчому рівні. *Судова влада України*. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/press-centr/news/991768/>.
8. Погорецький М. А., Старенький О. С. Науковий висновок щодо оголошення особи в міжнародний розшук. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 249–265.
9. Погорецький М. А., Старенький О. С. Оголошення особи в міжнародний розшук: проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 4. С. 71–88.
10. Зеленюк Т. С. Пекарський С. П. Поняття та зміст міжнародного розшуку. *Розшукова робота ОВС: проблеми та шляхи їх розв'язання : матеріали міжвузівського наук.-практ. семінару* (м. Донецьк, 28 бер. 2008 р.). Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2008. С. 116.
11. Компанієць Д. Історико-правовий аспект розшукової функції у діяльності поліції. *Право України*. 2003. № 1. С. 142.
12. Міжнародний розшук особи як необхідна умова спеціального (заочного) кримінального провадження (in absentia): проблеми правозастосування. *LIGA ZAKON*. URL : https://jurliga.ligazakon.net/analytys/197523_mzhnarodniy-rozshuk-osobi-yak-neobkhdna-umova-spetsalnogo-zaochnogo-krimnalnogo-provadhennya-in-absentia-problemi-pravozastosuvannya.
13. Татаров О. Національні особливості оголошення особи в міжнародний розшук. *Credence*. URL : <https://credence.com.ua/news/natsionalni-osoblivosti-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodniy-rozshuk> (дата звернення: 19.03.2024).
14. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

16. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
17. Бойко О. П., Рогальська В. В. Взаємодія слідчих Національної поліції України з підрозділами карного розшуку на досудовому провадженні : монографія. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2018. 180 с.
18. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол : наказ МВС України, ОГП, НАБУ, СБУ, ДБР, Мінфіну, Мін'юсту від 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text>.
19. Тимошенко А. Процедура оголошення особи в міжнародний розшук: етапи та інсайди. *Юридична газета*. URL : <https://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/procedura-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodniy-rozshuk-etapi-ta-insaydi.html>.

*Надійшла до редакції 30.05.2024
Прийнято до опублікування 06.06.2024*

References

1. Dovidka pro rezultaty sluzhbovoi diialnosti Natsionalnoho tsentralnoho biuro Interpolu u 2018 rotsi [Certificate on the results of official activities of the National Central Bureau of Interpol in 2018]. URL : https://dostup.org.ua/request/104660/response/365598/attach/7/18.pdf?cookie_passthrough=1. [in Ukr.].
2. Dovidka pro rezultaty sluzhbovoi diialnosti Natsionalnoho tsentralnoho biuro Interpolu u 2019 rotsi [Certificate on the results of official activities of the National Central Bureau of Interpol in 2019]. URL : https://dostup.org.ua/request/104660/response/365598/attach/6/19.pdf?cookie_passthrough=1. [in Ukr.].
3. Dovidka pro rezultaty sluzhbovoi diialnosti Natsionalnoho tsentralnoho biuro Interpolu v Ukraini u 2020 rotsi [Certificate on the results of the official activities of the National Central Bureau of Interpol in Ukraine in 2020]. URL : https://dostup.org.ua/request/104660/response/365598/attach/5/20.pdf?cookie_passthrough=1. [in Ukr.].
4. Dovidka pro rezultaty sluzhbovoi diialnosti Natsionalnoho tsentralnoho biuro Interpolu v Ukraini u 2021 rotsi [Certificate on the results of the official activities of the National Central Bureau of Interpol in Ukraine in 2021]. URL : https://dostup.org.ua/request/104660/response/365598/attach/4/21.pdf?cookie_passthrough=1. [in Ukr.].
5. Dovidka pro osnovni rezultaty sluzhbovoi diialnosti Natsionalnoho tsentralnoho biuro Interpolu v Ukraini u 2022 rotsi [Certificate on the main results of the official activities of the National Central Bureau of Interpol in Ukraine in 2022]. URL : <https://dostup.org.ua/request/104660/response/372851/attach/3/01.2023.pdf>. [in Ukr.].
6. Pashkovskiy, M. I. (2022) Mizhnarodnyi rozshuk v kryminalnomu provadzhenni: vyznachty chy vykliuchyty? [International search in criminal proceedings: define or exclude?]. *Protseusualne ta kryminalistychne zabezpechennia dosudovoho rozsliduvannia : tezy dop. uchasykiv nauk.-prakt. seminaru* (m. Lviv, 2 hrud. 2022 r.). Lviv, pp. 81–86. [in Ukr.].
7. Pytannia shchodo oholoshennia osoby v mizhnarodnyi rozshuk maie buty vrehulovano na zakonodavchomu rivni [The issue of declaring a person on international search must be settled at the legislative level]. *Sudova vlada Ukrainy*. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/press-centr/news/991768/>. [in Ukr.].
8. Pohoretskyi, M. A., Starenkiy, O. S. (2019) Naukovyi vysnovok shchodo oholoshennia osoby v mizhnarodnyi rozshuk [Scientific conclusion on the declaration of a person on international wanted list]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. № 3, pp. 249–265. [in Ukr.].
9. Pohoretskyi, M. A., Starenkiy, O. S. (2018) Oholoshennia osoby v mizhnarodnyi rozshuk: problemni pytannia [Declaring a person internationally wanted: problematic issues]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. № 4, pp. 71–88 [in Ukr.].
10. Zeleniuk, T. S., Pekarskiy, S. P. (2008) Poniattia ta zmist mizhnarodnoho rozshuku [Concept and content of international search]. *Rozshukova robota OVS: problemy ta shliakhy yikh rozviazannia : materialy mizhvuzivskoho nauk.-prakt. seminaru* (m. Donetsk, 28 ber. 2008 r.). Donetsk : DIuI LDUVS, p. 116. [in Ukr.].
11. Kompaniets, D. (2003) Istoryko-pravovyi aspekt rozshukovoi funktsii u diialnosti politsii [Historical and legal aspect of the investigative function in police activity]. *Pravo Ukrainy*. № 1, p. 142. [in Ukr.].
12. Mizhnarodnyi rozshuk osoby yak neobkhdna umova spetsialnoho (zaochnoho) kryminalnoho provadzhennia (in absentia): problemy pravozastosuvannia [International search for a person as a necessary condition for special (absentee) criminal proceedings (in absentia): problems of law enforcement]. *LIGA ZAKON*. URL : https://jurliga.ligazakon.net/analytics/197523_mzhnarodniy-rozshuk-osobi-yak-neobkhdna-umova-spetsialnogo-zaochnoho-kryminalnoho-provadzhennia-in-absentia-problemi-pravozastosuvannia. [in Ukr.].
13. Tatarov, O. Natsionalni osoblyvosti oholoshennia osoby v mizhnarodnyi rozshuk [National

features of declaring a person on international search]. *Credence*. URL : <https://credence.com.ua/news/natsionalni-osoblivosti-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodniy-rozshuk>. [in Ukr.].

14. Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii vzaiemodii orhaniv dosudovoho rozsliduvannia z inshymy orhanamy ta pidrozdilamy Natsionalnoi politsii Ukrainy v zapobihanni kryminalnym pravoporushenniam, yikh vyjavlenni ta rozsliduvanni [On the approval of the Instructions on the organization of the interaction of pretrial investigation bodies with other bodies and units of the National Police of Ukraine in the prevention of criminal offenses, their detection and investigation] : nakaz MVS Ukrainy vid 07.07.2017 № 575. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>. [in Ukr.].

15. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

16. Pro operativno-rozshukovu diialnist [About operational and investigative activities] : Zakon Ukrainy vid 18 liutoho 1992 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>. [in Ukr.].

17. Boiko, O. P., Rohalska V. V. (2018) Vzaiemodiia slidchykh Natsionalnoi politsii Ukrainy z pidrozdilamy karnoho rozshuku na dosudovomu provadzhenni [Interaction of investigators of the National Police of Ukraine with criminal investigation units during pre-trial proceedings] : monohrafiia. Dnipro : Vydavets Bila K.O. 180 p. [in Ukr.].

18. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vykorystannia pravookhoronnykh orhanamy Ukrainy informatsiinoi systemy Mizhnarodnoi orhanizatsii kryminalnoi politsii – Interpol [On the approval of the Instructions on the procedure for the use by law enforcement agencies of Ukraine of the information system of the International Criminal Police Organization - Interpol] : nakaz MVS Ukrainy, OHP, NABU, SBU, DBR, Minfinu, Miniustu vid 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text>. [in Ukr.].

19. Tymoshenko A. Protsedura oholoshennia osoby v mizhnarodnyi rozshuk: etapy ta insaidy [The procedure of declaring a person on international wanted list: stages and insiders]. *Yurydychna hazeta*. URL : <https://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/procedura-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodniy-rozshuk-etapi-ta-insaydi.html>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksii Boiko. Problem aspects of announcement a suspect on the international search.

The relevance of the study lies in the fact that the number of suspects declared internationally wanted by Interpol channels is decreasing annually. This is influenced by a large number of factors: the introduction of martial law in Ukraine, discrepancies in the current legislation, departmental regulations, and international legal acts. The author points out that the low number of established persons suspected in crime on the territory of a foreign state indicates the problems in the activities of investigative and operational units of the National Police of Ukraine, which arise during the announcement and implementation of an international search.

The study of legal acts and the analysis of scientific views allowed the author to identify the shortcomings that arise during the announcement of a suspect in the international search. Among such shortcomings, the author refers to the lack of definition at the legislative level of the concept of international search, the moment from which a person is declared to be in the international search, and a clear order for declaring a person to be in the national and international search. Non-compliance with the Ministry of Internal Affairs of Ukraine Regulatory acts in the obligation to declare a suspect in the national search before declaring a suspect in the international search, with the requirements of Part 1 of Art.281 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Taking into account the changes to the Criminal Code of Ukraine and international legal acts, the author proposed his procedure for declaring a suspect for international search without requesting the publication of a BLUE NOTICE by the General Secretariat of Interpol since this is not the final stage of the declaration person on the international search and it only complicates the procedure, but with the immediate requesting for the publication of a RED NOTICE.

Keywords: *suspect, operational units, national search, international search, Interpol, request for search of the suspect.*

УДК 343.132

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-263-270

Андрій ЗАХАРКО[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ НА МАЙНО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОКРЕМІ НЕДОЛІКИ

Досліджено регламентацію накладення арешту на майно в кримінальному провадженні. Здійснено порівняння суб'єктів, уповноважених приймати рішення про накладення арешту на майно, за законодавством України та законами деяких орієнтованих на європейський правовий простір сусідніх держав. Обґрунтовується доцільність надання всім органам досудового розслідування повноваження в невідкладних випадках накладати попередній арешт на майно за згодою прокурора із подальшим зверненням до слідчого судді з клопотанням про арешт попередньо арештованого майна. Запропоновано регламентувати в Кримінальному процесуальному кодексі України учасників виконання ухвали про арешт майна, спосіб їх ознайомлення з ухвалою про арешт майна, порядок виконання ухвали та спосіб фіксування виконання ухвали про арешт майна.

Ключові слова: накладення арешту на майно, недоторканність права власності, суб'єкти накладення арешту на майно, попередній арешт майна, виконання ухвали про арешт майна.

Постановка проблеми. Накладення арешту на майно є широко застосовуваним заходом забезпечення кримінального провадження, оскільки він призначений для забезпечення дієвості кримінального провадження і дозволяє взяти під законний контроль стороною обвинувачення речові докази, майно, що підлягає конфіскації і спеціальній конфіскації, майно для забезпечення цивільного позову тощо. Протягом січня-грудня 2023 р. загалом в Україні обліковано 6608 випадків узяття прокурором участі в розгляді слідчим суддею клопотань про застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді накладення арешту на майно [1].

Судові рішення щодо звернень про накладення арешту на майно, оскарження відповідних рішень зумовлюють постійну увагу до накладення арешту на майно в кримінальному провадженні не лише з боку професійної спільноти, а й громадськості, а також, безумовно, Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Серед останніх актуальних рішень об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, що містять висновки про застосування норм кримінального процесуального права і присвячені проблематиці накладення арешту на майно, слід виділити такі:

1) в аспекті ст. 309 «Ухвали слідчого судді, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування» КПК України, а саме п. 9 «арешт майна або відмову у ньому», ухвала слідчого судді про повне або часткове скасування арешту майна, постановлена за правилами ст. 174 КПК України, не підлягає апеляційному оскарженню;

2) ухвала слідчого судді про визначення порядку зберігання речових доказів у кримінальному провадженні шляхом передачі в управління Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів майна, яке є речовим доказом у цьому кримінальному провадженні і на яке накладено арешт, оскарженню в апеляційному порядку не підлягає відповідно до вимог ст. 309 КПК України [2, с. 50];

3) постановлення слідчим суддею ухвали про повернення клопотання слідчого про арешт майна у зв'язку з недотриманням при поданні такого клопотання вимог ч. 2 ст. 132 КПК України (якщо воно не підлягає розгляду в цьому суді) не підлягає

© А. Захарко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1216-5323>

andrii.zakharko@dduvs.edu.ua

оскарженню в апеляційному порядку під час досудового розслідування [2, с. 52];

4) ухвала суду про накладення арешту на майно, постановлена під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судових рішень, передбачених ч. 1 ст. 392 КПК України, не підлягає окремому апеляційному оскарженню. З огляду на ч. 2 ст. 392 КПК України ухвалу судді (суду) про арешт майна може бути переглянуто під час апеляційного оскарження вироку у відповідному кримінальному провадженні, а також скасовано в порядку ст. 174 КПК України [2, с. 56].

Крім того, чинне законодавство містить певні прогалини стосовно регламентації накладення арешту на майно в кримінальному провадженні. Так, у положеннях глави 17 «Арешт майна» КПК України допускаються окремі повтори однакових речень. При регламентації засади «Недоторканність права власності» у ст. 16 КПК України не згадано про випадки накладення арешту на майно або кошти без судового рішення (ч. 9 ст. 170 КПК України та п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України [3]). Чинна кримінальна процесуальна регламентація виконання ухвали про арешт майна є поверховою та недостатньо повно охоплює процесуального порядку цієї діяльності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематиці накладення арешту на майно приділяється увага в наукових публікаціях таких дослідників, як О. Верхогляд-Герасименко [4], І. Гловюк [5], О. Здрок [6], І. Зінковський [7], О. Пчеліна, В. Пчелін [8], В. Рогальська [9], Ю. Шевейко [10] та ін.

Проблематика накладення арешту на майно в кримінальному провадженні, що знайшла відображення в наукових публікаціях, характеризується широким спектром досліджуваних питань: від підготовки рішення про накладення арешту на майно до оскарження таких рішень, від узагальнення різних матеріальних активів позначенням їх терміном «майно» до дискусій із приводу деталізації видів зазначеного майна у ч. 10 ст. 170 КПК України [3] тощо.

У представленому дослідженні використано попередні наукові напрацювання В. Рогальської та О. Здрок – про необхідність доповнення регламентації засади недоторканності права власності в ст. 16 КПК України, І. Зінковського – про доцільність розширення переліку суб'єктів, уповноважених приймати рішення про попередній арешт майна.

Мета статті – проаналізувати регламентацію порядку накладення арешту на майно в кримінальному провадженні та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення цієї кримінальної процесуальної регламентації.

Для цього необхідно вирішити такі завдання:

1) проаналізувати регламентацію положень про накладення арешту на майно в главі 17 «Арешт майна» КПК України та обґрунтувати пропозиції щодо її вдосконалення;

2) співставити зміст положень КПК України про накладення арешту на майно зі ст. 16 «Недоторканність права власності» КПК України та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення цієї засади;

3) порівняти суб'єктів, уповноважених приймати рішення про накладення арешту на майно, попередній арешт майна за законодавством України та законами деяких інших держав, орієнтованих на європейський правовий простір;

4) обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення положень кримінального процесуального законодавства стосовно виконання рішення про арешт майна.

Виклад основного матеріалу. Дослідження почнемо з аналізу регламентації положень глави 17 «Арешт майна» КПК України.

У результаті аналізу глави 17 КПК України були виявлені повтори фрагментів тексту у змісті закону, причому логіка такого способу викладу залишається незрозумілою. Йдеться про два фрагменти тексту, що повторюються в ст. 170 КПК України:

1) в абз. 2 ч. 1 ст. 170 КПК України третє речення являє собою повтор другого речення, а саме: «Слідчий, прокурор повинні вжити необхідних заходів з метою виявлення та розшуку майна, на яке може бути накладено арешт у кримінальному провадженні, зокрема шляхом витребування необхідної інформації у Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб». Оскільки зазначене повторювання не несе в собі жодного процесуального змісту, вбачається за доцільне видалити з абз. 2 ч. 1

ст. 170 КПК України третє речення;

2) зміст ч. 7 ст. 170 КПК України «Арешт може бути накладений на майно, на яке раніше накладено арешт відповідно до інших актів законодавства. У такому разі виконанню підлягає ухвала слідчого судді, суду про накладення арешту на майно відповідно до правил цього Кодексу» дублює абз. 3 ч. 3 ст. 170 КПК України, за винятком літери «і» у першому реченні абз. 3 ч. 3 ст. 170 КПК України, тобто у формулюванні «Арешт може бути накладений і на майно...». Зазначене дублювання не несе процесуального змісту, і з цієї причини вбачається за доцільне пропонувати видалити абз. 3 із ч. 3 ст. 170 КПК України.

За винятком двох наведених вище випадків, у змісті глави 17 «Арешт майна» КПК України під час її уважного прочитання, вивчення, узагальнення й аналізу не було виявлено інших очевидних неякісно сконструйованих положень.

Співставлення ч. 9 ст. 170 КПК України (рішення Директора Національного антикорупційного бюро України, Директора Бюро економічної безпеки України, погоджене прокурором, про накладення попереднього арешту на майно або кошти у невідкладних випадках) та п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України (повноваження керівника органу прокуратури своєю постановою накласти арешт на майно під час воєнного стану при відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею повноважень, передбачених у ст. 173 КПК України) із положенням ст. 16 КПК України (засада недоторканності права власності) дає змогу констатувати недосконалість у регламентації зазначеної засади через неврахування у ст. 16 КПК України випадків, зазначених у ч. 9 ст. 170 КПК України та п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України. Таким чином, слід погодитися з аналогічним висновком В. Рогальської та О. Здрок про необхідність доповнення регламентації принципу недоторканності права власності в ст. 16 КПК України вказівками на 1) невідкладні випадки попереднього арешту майна та 2) повноваження керівника прокуратури накладати арешт на майно своєю постановою в умовах воєнного стану за відсутності об'єктивної можливості здійснення відповідних повноважень слідчим суддею [9, с. 629].

Перейдемо до виконання другого завдання дослідження. Порівняємо, яких посадових осіб кримінальний процесуальний закон уповноважив приймати рішення про накладення арешту на майно в Україні та в деяких інших державах.

У ст. 170 КПК України накладення арешту на майно регламентується так: арештом майна є тимчасове, до скасування у встановленому КПК України порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр¹ вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна. Таким чином, рішення про накладення арешту на майно в Україні приймається слідчим суддею або судом.

Проаналізуємо кримінальні процесуальні кодекси деяких сусідніх держав, орієнтованих на європейський правовий простір. До держав, в яких рішення про накладення арешту на майно на стадії досудового провадження приймається прокурором, належать: Республіка Польща, Румунія, Словацька Республіка. Так, згідно зі ст. 293 КПК Республіки Польща рішення про накладення арешту на майно приймається судом, а в досудовому провадженні – прокурором [11]. У Румунії накласти арешт на майно під час розслідування кримінальної справи може прокурор на підставі ст. 249 КПК Румунії [12]. Згідно з п. г) ст. 231 КПК Словацької Республіки лише прокурор у досудовому провадженні має повноваження постановити ухвалу про накладення арешту на майно [13]. Таким чином, у зазначених державах рішення про накладення арешту на майно приймається суб'єктом, який належить до сторони обвинувачення.

До держав, у яких рішення про накладення арешту на майно в досудовому провадженні приймається в суді, належать, зокрема, Республіка Молдова й Угорська

¹ Слід погодитись із І. Гловюк щодо недоцільності використання стандарту доказування у вигляді «розумних підозр» у тексті КПК України без відповідних дефінітивних норм, оскільки необхідність використання норми-дефініції в цьому випадку зумовлена оцінним характером формулювання [5, с. 157].

Республіка. Так, згідно з ч. 2 ст. 205 КПК Республіки Молдова накладення арешту на майно застосовується на підставі постанови органу досудового розслідування із санкцією судді. Прокурор подає клопотання з долученою до нього постановою органу кримінального переслідування про накладення арешту на майно. Суддя своєю резолюцією санкціонує накладення арешту на майно [14]. Згідно з абз. 1 § 159 Кримінального процесуального закону Угорської Республіки накладення арешту на майно під час досудового провадження здійснюється за рішенням суду [15]. Отже, в Республіці Молдові й в Угорській Республіці компетенція щодо прийняття рішень про накладення арешту на майно під час досудового провадження, як і в Україні, належить судовій владі.

Таким чином, проаналізувавши кримінальні процесуальні кодекси деяких сусідніх держав, орієнтованих на європейський правовий простір, видається за доцільне розподілити їх на дві групи:

1) держави, в яких рішення про накладення арешту на майно на стадії досудового провадження приймається прокурором (Республіка Польща, Румунія, Словачка Республіка);

2) держави, в яких рішення про накладення арешту на майно на стадії досудового провадження приймається в суді (Республіка Молдова, Угорщина).

Не обійдемо увагою також повноваження приймати рішення про попередній арешт майна. Згідно з ч. 9 ст. 170 КПК України у невідкладних випадках і виключно з метою збереження речових доказів або забезпечення можливої конфіскації чи спеціальної конфіскації майна у кримінальному провадженні щодо тяжкого чи особливо тяжкого злочину за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (або його заступника), погодженим прокурором, може бути накладено попередній арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах. Такі заходи застосовуються строком до 48 годин. Невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 годин, прокурор звертається до слідчого судді з клопотанням про арешт майна.

Для порівняння, так званий попередній арешт на майно, згідно з ч. 5 ст. 205 КПК Республіки Молдова, може бути накладений за постановою будь-якого органу досудового розслідування без дозволу судді з подальшим повідомленням йому про це обов'язково і невідкладно, не пізніше ніж протягом 24 годин з моменту виконання цієї процесуальної дії. Суддя, відповідно, перевіряє законність накладення арешту й підтверджує його результати або визнає недійсним, що має наслідком зняття накладеного арешту [14]. Згідно з ч. 4 ст. 361 КПК Латвійської Республіки у невідкладних випадках, коли майно може бути відчужене, знищене або приховане через зволікання, особа, яка здійснює провадження, може накласти арешт на майно за згодою прокурора. Про накладення арешту особа, яка здійснює провадження, не пізніше наступного робочого дня повідомляє слідчого суддю з наданням протоколу та інших матеріалів, що обґрунтовують необхідність і невідкладність арешту. Якщо слідчий суддя не затверджує ухвалу особи, яка здійснює провадження, про арешт майна, арешт майна підлягає скасуванню [16]. З приводу розширення можливостей сторони обвинувачення для застосування попереднього арешту на майно І. Зінковським пропонується передбачити у кримінальних провадженнях щодо тяжких та особливо тяжких злочинів незалежно від родової підслідності застосування попереднього арешту майна за постановою слідчого, погодженою з прокурором, із дотриманням передбаченого порядку щодо подальшого судового контролю такого арешту майна [7, с. 187]. Таким чином, порівнюючи регламентацію в вищенаведених законах щодо того, яких саме посадових осіб уповноважено приймати рішення про накладення арешту, а також попереднього арешту на майно, вбачається доцільною пропозиція надати повноваження всім українським органам досудового розслідування за згодою прокурора виносити постанову про накладення попереднього арешту на майно.

Перейдемо до дослідження регламентації положень кримінального процесуального закону щодо виконання рішення про арешт майна – заключного завдання представленого дослідження.

Згідно зі ст. 175 «Виконання ухвали про арешт майна» КПК України ухвала про арешт майна виконується негайно слідчим, прокурором. Слід погодитися з авторами науково-методичних рекомендацій з приводу доцільності більш детального визначення в

КПК України процесуального порядку виконання ухвали про арешт майна порівняно з чинною редакцією ст. 175 КПК України [17, с. 115]. Про доцільність більш детальної регламентації у ст. 175 КПК України порядку виконання ухвали про арешт майна зазначається також у публікації О. Здрок [6, с. 90].

Для порівняння, у КПК Латвійської Республіки складанню протоколу про накладення арешту на майно присвячено окрему статтю. У ст. 362 «Протокол про арешт майна» КПК Латвійської Республіки, зокрема, зазначається, що в протоколі має бути зафіксовано таке: кожен об'єкт, на який накладено арешт, із зазначенням назви, етикетки, ваги, ступеня зносу та інших індивідуальних ознак; предмети, на які не накладено арешт, якщо арешт накладається на все майно; заяву, подану третьою особою щодо права власності на майно; при вилученні майна вилученим вважається також весь цивільний дохід, який випливає або підлягає отриманню з вилученого майна; якщо майно було вилучено, у протоколі повинно бути точно зазначено, що саме було вилучено, а також де і кому це майно було передано на зберігання. Якщо під час арешту майна була зроблена спроба його приховати, знищити або пошкодити, у протоколі робиться запис про таку спробу [16]. Вбачається слушним доповнити положення ст. 175 КПК України, запозичивши досвід із КПК Латвійської Республіки, а також визначивши в цій статті учасників вказаної процесуальної дії, спосіб їх ознайомлення з ухвалою про арешт майна, порядок виконання цієї ухвали та фіксування зазначеної діяльності.

Висновки. Для вдосконалення регламентації накладення арешту на майно в кримінальному провадженні пропонується:

1) видалити з абз. 2 ч. 1 ст. 170 «Накладення арешту на майно» КПК України третє речення, а саме: «Слідчий, прокурор повинні вжити необхідних заходів з метою виявлення та розшуку майна, на яке може бути накладено арешт у кримінальному провадженні, зокрема шляхом витребування необхідної інформації у Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб», оскільки в ньому дублюється зміст другого речення зазначеного абзацу;

2) видалити з ч. 3 ст. 170 КПК України абз. 3, а саме: «Арешт може бути накладений і на майно, на яке раніше накладено арешт відповідно до інших актів законодавства. У такому разі виконанню підлягає ухвала слідчого судді, суду про накладення арешту на майно відповідно до правил цього Кодексу», оскільки в ньому по суті дублюється зміст ч. 7 зазначеної статті;

3) доповнити положення засади недоторканності права власності в ст. 16 «Недоторканність права власності» КПК України вказівками на 1) невідкладні випадки попереднього арешту майна та 2) повноваження керівника прокуратури накладати арешт на майно своєю постановою в умовах воєнного стану за відсутності об'єктивної можливості здійснення відповідних повноважень слідчим суддею;

4) надати всім органам досудового розслідування повноваження у невідкладних випадках накладати попередній арешт на майно або кошти за згодою прокурора строком до 48 годин зі зверненням протягом 24 годин прокурора до слідчого судді з клопотанням про арешт попередньо арештованого майна, тобто з дотриманням строків, визначених у чинній редакції ч. 9 ст. 170 «Накладення арешту на майно» КПК України;

5) визначити в ст. 175 «Виконання ухвали про арешт майна» КПК України учасників виконання ухвали про арешт майна, спосіб їх ознайомлення з ухвалою про арешт майна, порядок виконання цієї ухвали та фіксування зазначеної діяльності. Також доповнити ст. 175 КПК України вказівкою, що в протоколі виконання ухвали про арешт майна має бути зазначено: кожен об'єкт, на який накладено арешт, із зазначенням назви, етикетки, ваги, ступеня зносу та інших індивідуальних ознак; заяву, подану третьою особою щодо права власності на арештоване майно. У протоколі повинно бути точно зазначено, що саме було вилучено, а також де і кому це майно було передано на зберігання. Якщо під час арешту майна була зроблена спроба його приховати, знищити або пошкодити, у протоколі робиться запис про таку спробу.

Список використаних джерел

1. Про роботу органів прокуратури. *Офіс Генерального прокурора*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2>.

2. Огляд рішень Великої Палати Верховного Суду, об'єднаної палати і палат Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, які містять правові висновки про застосування

норм кримінального та кримінального процесуального права (2018–2023 роки) / упоряд. : відділ систематизації судової практики касаційного суду управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи ; заст. голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Н. О. Антонюк. Київ, 2024. 73 с. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_VP_KKS_2018_2023.pdf.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

4. Верхогляд-Герасименко О. В. До питання накладення арешту на майно третіх осіб у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 20–27.

5. Гловюк І. В. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження: аналіз новел. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 155–160.

6. Здрок О. І. Виконання ухвали про арешт майна: проблемні питання. *Діяльність органів досудового розслідування в умовах реформування правоохоронних органів: сучасні виклики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 21 трав. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 88–91.

7. Зінковський І. П. Застосування арешту майна у кримінальному провадженні: деякі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 182–189.

8. Пчеліна О. В., Пчелін В. Б. Кримінальна процесуальна регламентація арешту майна. *Актуальні питання права та соціально-економічних відносин : збірник статей*. Кропивницький : ЦІРП, 2023. С. 100–108. URL : <https://dspace.univd.edu.ua/bitstreams/94c57197-08a8-4f21-bf82-074e0b89d9d7/download>.

9. Рогальська В. В., Здрок О. І. Арешт майна в кримінальному процесі: підстави та порядок застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 626–629. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2023/149.pdf.

10. Шевейко Ю. Деякі питання щодо арешту майна в кримінальному процесі України. *Актуальні проблеми діяльності органів досудового розслідування : матеріали круглого столу* (м. Дніпро, 25 лют. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 145–148. URL : <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6503/1/33.pdf>.

11. Kodeks postępowania karnego z dnia 6 czerwca 1997 r. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20240000037/T/D20240037L.pdf>.

12. Codul de procedură penală. URL : <https://legislatie.just.ro/Public/FormaPrintabila/00000G07ES4VLNTO92R0WNB6YZ53KQBF>.

13. Code of Criminal Procedure of 24 May 2005. URL : https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/svk/2005/code_of_criminal_procedure_html/Code_of_Criminal_Procedure_of_Slovakia_English.pdf.

14. Codul de procedură penală al Republicii Moldova. https://lege.md/act/codul_de_procedura_penala_al_republicii_moldova.

15. Törvény a büntetőeljárásról. URL : <https://legislationline.org/sites/default/files/documents/a8/9e6af51f16d3a6df7df2927014f9.pdf>.

16. Criminal Procedure Law. URL : <https://likumi.lv/ta/en/en/id/107820-criminal-procedure-law>.

17. Цуцкірідзе М. С., Жоравович Д. О., Пчеліна О. В. та ін. Настанови з накладення арешту на майно в кримінальному провадженні та передання його в управління уповноваженим органам : наук.-метод. рекомендації. Харків : Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2022. 152 с.

Надійшла до редакції 18.04.2024

Прийнято до опублікування 26.04.2024

References

1. Pro robotu orhaniv prokuratury [About the work of the prosecutor's office]. *Ofis Heneralnoho prokurora*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2>. [in Ukr.].

2. Ohliad rishen Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu, obiednanoi palaty i palat Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladі Verkhovnoho Sudu, yaki mistiat pravovi vysnovky pro zastosuvannia norm kryminalnoho ta kryminalnoho protsesualnoho prava (2018–2023 roky) [Review of the decisions of the Grand Chamber of the Supreme Court, the combined chamber and chambers of the Criminal Court of Cassation as part of the Supreme Court, which contain legal opinions on the application of the norms of criminal and criminal procedural law (2018–2023)] / uporiad. : viddil systematyzatsii sudovoi praktyky kasatsiinoho sudu upravlinnia analitychnoi ta pravovoi roboty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu departamentu analitychnoi ta pravovoi roboty ; zast. holovy Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladі Verkhovnoho Sudu N. O. Antoniuk. Kyiv, 2024. 73 p. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_VP_KKS_2018_2023.pdf. [in Ukr.].

3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

4. Verkhohliad-Herasymenko, O. V. (2017) Do pytannia nakladennia areshutu na maino tretikh

osib u kryminalnomu provadzhenni [Regarding the issue of seizure of the property of third parties in criminal proceedings]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. № 1, pp. 20–27. [in Ukr.].

5. Hloviuk, I. V. (2016) Aresht maina yak zakhid zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia: analiz novel [Seizure of property as a measure to ensure criminal proceedings: analysis of novels]. *Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. № 8, pp. 155–160. [in Ukr.].

6. Zdrok, O. I. (2021) Vykonannya ukhvaly pro aresht maina: problemni pytannia [Execution of the decree on seizure of property: problematic issues]. *Diialnist orhaniv dosudovoho rozsliduvannia v umovakh reformuvannia pravoohoronykh orhaniv: suchasni vyklyky : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (m. Dnipro, 21 trav. 2021 r.). Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 88–91. [in Ukr.].

7. Zinkovskiy, I. P. (2017) Zastosuvannia areshtu maina u kryminalnomu provadzhenni: deiaiki problemni pytannia [Application of seizure of property in criminal proceedings: some problematic issues]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. № 2, pp. 182–189. [in Ukr.].

8. Pchelina, O. V., Pchelin, V. B. (2023) Kryminalna protsesualna rehlementatsiia areshtu maina [Criminal procedural regulation of seizure of property]. *Aktualni pytannia prava ta sotsialno-ekonomichnykh vidnosyn : zbirnyk statei*. Kropyvnytskyi : TsIRoL, pp. 100–108. URL : <https://dspace.univd.edu.ua/bitstreams/94c57197-08a8-4f21-bf82-074e0b89d9d7/download>. [in Ukr.].

9. Rohalska, V. V., Zdrok, O. I. (2023) Aresht maina v kryminalnomu protsesi: pidstavy ta poriadok zastosuvannia [Seizure of property in criminal proceedings: grounds and application procedure]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 2, pp. 626–629. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2023/149.pdf. [in Ukr.].

10. Sheveiko, Yu. (2021) Deiaiki pytannia shchodo areshtu maina v kryminalnomu protsesi Ukrainy [Some questions regarding the seizure of property in the criminal process of Ukraine]. *Aktualni problemy diialnosti orhaniv dosudovoho rozsliduvannia : materialy kruhloho stolu* (m. Dnipro, 25 liut. 2021 r.). Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 145–148. URL : <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/6503/1/33.pdf>. [in Ukr.].

11. Kodeks postępowania karnego z dnia 6 czerwca 1997 r. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20240000037/T/D20240037L.pdf>.

12. Codul de procedură penală. URL : <https://legislatie.just.ro/Public/FormaPrintabila/00000G07ES4VLNTO92R0WNB6YZ53KQBF>.

13. Code of Criminal Procedure of 24 May 2005. URL : https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/svk/2005/code_of_criminal_procedure_html/Code_of_Criminal_Procedure_of_Slovakia_English.pdf.

14. Codul de procedură penală al Republicii Moldova. https://lege.md/act/codul_de_procedura_penala_al_republicii_moldova.

15. Törvény a büntetőeljárásról. URL : <https://legislationline.org/sites/default/files/documents/a8/9e6af51f16d3a6df7df2927014f9.pdf>.

16. Criminal Procedure Law. URL : <https://likumi.lv/ta/en/en/id/107820-criminal-procedure-law>.

17. Tsutskiridze, M. S., Zhoravovych, D. O., Pchelina, O. V. ta in. (2022) Nastanovy z nakladennia areshtu na maino v kryminalnomu provadzhenni ta peredannia yoho v upravlinnia upovnovazhenym orhanam [Instructions on the seizure of property in criminal proceedings and its transfer to the management of authorized bodies] : nauk.-metod. rekomendatsii. Kharkiv : Kharkivskiy nats. un-t vnutr. sprav. 152 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Zakharko. Regulation of seizure of property in criminal proceedings: some shortcomings. The article compares the provisions of the Code of Criminal Procedure of Ukraine regulating the seizure of property with the regulation of the principle of inviolability of property rights in criminal proceedings. Expediency is justified that it is necessary to supplement the statement of the principle of inviolability of property rights with references to: 1) urgent cases of preliminary seizure of property and 2) the authority of the head of the prosecutor's office to seize property by his/her resolution during martial law in the absence of an objective possibility of the investigating judge to exercise the relevant powers.

A comparison with the criminal procedure legislation of some neighboring countries is made. The countries where the decision to seize property at the pre-trial stage is made by the prosecutor include, in particular, the Republic of Poland, Romania, and the Slovak Republic. Instead, in the Republic of Moldova and the Republic of Hungary, the competence to make decisions on seizure of property during pre-trial proceedings, as in Ukraine, belongs to the judiciary.

The comparison also found that in the Republic of Moldova, the decision to preliminary seize property can be made by any pre-trial investigation body, and in the Republic of Latvia, the preliminary seizure of property is imposed with the consent of the prosecutor.

The position of Ukrainian scholars who consider it expedient to expand the list of entities authorized to impose a preliminary seizure of property in Ukraine by empowering all pre-trial investigation bodies of Ukraine to make this decision with the consent of the prosecutor is supported.

The author argues that there is a need to supplement the regulation of execution of a property

seizure order with an indication that the protocol should specify the following: the participants to this procedural action, the manner in which they familiarize themselves with the order, the procedure for executing the order and recording this activity.

Keywords: *seizure of property, inviolability of property rights, subjects of seizure of property, preliminary seizure of property, execution of a property seizure order.*

УДК 343.985.7:343.615:343.226

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-270-277

Юлія КОМАРИНСЬКА®

кандидат юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ,
м. Київ, Україна)

ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВOPOPУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ, УЧИНЕНИХ ІЗ ВОРОЖИХ МОТИВІВ

Розглянуто криміналістичні конструкції, що утворюються під час вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. Такі конструкції сформовані відповідно до законодавчо визначених форм домашнього насильства та обумовлені мотивом ворожості. Аналіз слідчої та судової практики дозволив виокремити найбільш поширені кримінальні правопорушення цієї категорії, визначити слідчі ситуації початкового етапу розслідування та запропонувати криміналістичні технології вирішення завдань досудового розслідування. Акцентовано увагу на тому, що з ворожих мотивів кримінальні правопорушення вчиняють як особи, які систематично чинять домашнє насильство, так і особи, які є потерпілими від домашнього насильства, в окремих випадках – його свідками.

Ключові слова: *слідчі ситуації, досудове розслідування, злочин, кримінальний проступок.*

Постановка проблеми. Ворожі мотиви є найбільш поширеними у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із домашнім насильством, що ініціюють не лише агресивну поведінку, а й посилюють бажання зруйнувати, знищити чи покалічити іншу людину. Кримінально-протиправний мотив можна визначити як емоційні, психологічні та матеріальні потреби, що спонукають поведінку особи та задовольняються нею. Визначення мотиву не приймається безпосередньо, оскільки неможливо прочитати думки будь-якого кримінального правопорушника, а зізнання щодо мотивації не є надійними без підтвердження. Мотиви найбільш достовірно виводяться міркуваннями з фактів, виявлених під час розслідування.

Особливістю досудового розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень є те, що, керуючись ворожими мотивами, їх вчиняють як особи, які систематично чинять насильство щодо членів своєї родини (в тому числі співмешканців), так і особи, стосовно яких вчиняється домашнє насильство, та особи, які є його свідками [1].

Мотив або мотиви, очевидні під час огляду місця події, потребують вивчення та інтерпретації доказами. Вони використовуються для виконання непрямої оцінки одного моменту або серії пов'язаних моментів. Мотиви кримінальної протиправності фіксуються в часі стосовно конкретної події, тобто вони вже відбулися і не зміняться. Мотиви кримінальних правопорушень бувають загальними і тематичними [2]. Як правило, у зазначеній категорії кримінальних правопорушень загальним мотивом виступає прагнення встановлення та підтримання панівного становища одним із членів сім'ї, окремим (тематичним) мотивом може виступати будь-який привід, що змусить особу, яка чинить насильство, сумніватися у своїй владі (ревнощі, неузгодженні з ним зустрічі з колегами чи друзями, непокора тощо), а у разі вчинення кримінального правопорушення особою, яка є потерпілою від домашнього насильства, окремим

мотивом буде бажання припинити його.

Враховуючи складний, агрегатний характер кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, необхідним є визначення криміналістичних конструкцій перебігу насильницьких подій та виникнення відповідної слідової інформації, що сприятиме реалізації слідчим відповідних криміналістичних технологій розслідування.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Питанням криміналістичного забезпечення досудового розслідування різного роду кримінальних правопорушень присвячені дослідження багатьох науковців, зокрема, роботи В. Бахіна, В. Весельського, В. Журавля, А. Іщенка, Н. Клименко, В. Коновалової, Є. Лук'янчикова, М. Салтевського, І. Пирога, В. Плетенця, В. Тіщенко, К. Чаплинського, С. Чернявського, Ю. Черноус, В. Шепітька та ін. Так, питання розслідування домашнього насильства досліджували І. Ботнаренко, І. Гловюк, Т. Іщенко, Р. Кифлюк, О. Пчеліна, Ю. Слухаєнко тощо. Однак питання криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, на сьогодні залишається малодослідженим.

Метою статті є виокремити найбільш поширені кримінальні правопорушення, що вчиняються у зв'язку з домашнім насильством, шляхом їх аналізу визначити криміналістичні конструкції таких кримінально-протиправних дій, окреслити слідчі ситуації початкового етапу розслідування та запропонувати криміналістичні технології вирішення завдань досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на те, що домашнє насильство має тривалий умисний характер, йому притаманні відповідні стадії формування насильницьких дій, посилення агресивної поведінки, то і предмет безпосереднього посягання з часом змінюється – трансформується у найбільш небезпечний для життя особи.

Н. Довгань-Бочкова ототожнює поняття насильства і впливу, пояснюючи, що відповідно до Великого тлумачного словника української мови [3] вплив – це дія, котру певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета [4, с. 205]. Автор уточнює, що під впливом слід розуміти застосування на шкоду людині (її життю, здоров'ю, у тому числі психічному, або свободі) будь-яких об'єктів та явищ навколишнього середовища (механічних, фізичних, хімічних, біологічних, психічних та ін.). Однак із тим, що насильство може полягати у впливі на психіку людини, погоджуються не всі науковці.

Як зазначила Л. Наконечна [5], психіка хоча і становить одну з важливих функцій людського організму, проте не є фізіологічною. Особливий характер психічної сфери дає підстави вважати, що предметом насильства психіка бути не може. Вона є предметом психічного впливу [5, с. 61]. Важко погодитися з таким твердженням, зважаючи на те, що в більшості випадків застосування насильства спрямоване одночасно як на тіло потерпілого, так і на його психіку.

Крім того, Л. Наконечна у своїй дефініції поняття насильства вказує, що воно спричиняє чи може спричинити фізичну та (або) психічну шкоду людині [5, с. 61]. Складно уявити собі ситуацію заподіяння психічної шкоди без впливу на психіку людини. Крім того, зважаючи на органічний взаємозв'язок, що існує між організмом людини та її психікою, варто зауважити, що фізичне насильство завжди супроводжується травмами психічного характеру (за винятком випадків, коли фізичну травму заподіюють людині, яка перебуває в непритомному стані, наприклад, під наркозом). Отже, фізичне насильство саме собою є своєрідним джерелом інформації, що травмує психіку [4, с. 188].

Досліджуючи предмет посягання у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із домашнім насильством, що вчиняються з ворожих мотивів, слід пам'ятати, що насильницькі дії направлені як на фізичне, так і психологічне здоров'я.

З огляду на зазначене та результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень можливим є виокремлення криміналістичних конструкцій, що ґрунтуються на поєднанні форм домашнього насильства, котрі передують вчиненню іншого кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, вчиненого з ворожих мотивів. Розуміння таких криміналістичних конструкцій дозволяє слідчому на початковому етапі розслідування створити уявну модель події, визначити та зафіксувати необхідну слідову інформацію, котра підтверджувала б факти систематичності декількох

форм домашнього насильства, встановити можливих свідків, спланувати та кваліфіковано організувати досудове розслідування загалом. Отже, такими криміналістичними конструкціями є: психологічне + фізичне – 82 %, психологічне + фізичне + сексуальне – 18 %.

Проведене анкетування практичних працівників НПУ (підрозділів досудового розслідування та превенції) дало можливість виокремити кримінальні правопорушення, що відповідають визначеним криміналістичним конструкціям та вчиняються особою, яка чинить домашнє насильство. Переважно це: умисне тілесне ушкодження різного ступеня тяжкості (ст. 121–125 КК України) – 85 %; побі і мордування (ст. 126 КК України) – 10 %; необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України) – 25 %, звалтування (ст. 152 КК України) – 28 %, сексуальне насильство (ст. 153 КК України) – 23 %, примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України) – 11 %, вбивство (ст. 115–119 КК України) – 43 %; жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України) – 2 %.

У майже 95 % випадків такі дії поєднані з кримінальними проступками, такими як: погроза вбивством (тільки ч. 1 ст. 129 КК України); примушування до вступу в статевий зв'язок (тільки ч. 1, 2 ст. 154 КК України); порушення недоторканності житла (тільки ч. 1 ст. 162 КК України); порушення недоторканності приватного життя (тільки ч. 1 ст. 182 КК України); погроза знищення майна (ст. 195 КК України); невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників (ст. 390-1 КК України).

Кримінальні правопорушення, що вчиняються з ворожих мотивів особою, яка є потерпілою від домашнього насильства або його свідком, у 97 % не мають криміналістичних конструкцій та виявляються у застосуванні фізичної сили. Це умисне тілесне ушкодження різного ступеня тяжкості (ч. 1 ст. 121, ч. 1 ст. 122, ст. 123–125 КК України) – 85 %, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК України) – 15 %.

Для організації та планування розслідування такого роду кримінальних правопорушень потрібен синергізм методик розслідування кожного з видів кримінальних правопорушень, що об'єднані єдиним мотивом.

Саме тому ефективним із практичної точки зору (за результатами анкетування практичних працівників НПУ) та з огляду на аналіз думок науковців [7; 8; 9] є ситуаційний підхід у вирішенні завдань досудового розслідування, що реалізується у поєднанні аналітичних здібностей та практичного досвіду слідчого. З цією метою необхідним є визначення слідчих ситуацій, притаманних кримінальним правопорушенням, пов'язаним із домашнім насильством, зокрема тих, що вчиняються з ворожих мотивів.

Відразу необхідно зазначити, що початкові слідчі ситуації зазначеної категорії кримінальних правопорушень у переважній більшості (84 %, за результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень) характеризуються відсутністю інформації про зв'язок окремого кримінального правопорушення (вбивство, тілесне ушкодження тощо) з домашнім насильством. Такий зв'язок встановлюється вже після проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій, а саме після огляду місця події та допиту потерпілого, в разі несмертельних випадків та допиту підозрюваного, в разі наявності інформації про нього.

З метою якісного аналізу та визначення слідчих ситуацій досліджуваного виду кримінальних правопорушень корисним буде дотримуватися усталених у криміналістиці їхніх функцій та методико-криміналістичних властивостей. Зважаючи на це, доречним буде передусім виокремити такі слідчі ситуації:

I. Інформація про зв'язок вчиненого кримінального правопорушення та домашнього насильства встановлена під час надходження інформації про кримінальне правопорушення або під час початкових слідчих (розшукових) дій;

II. Інформація про зв'язок вчиненого кримінального правопорушення та домашнього насильства встановлена під час надходження інформації та першопочаткових слідчих (розшукових) дій відсутня.

Так, перша категорія слідчої ситуації характеризується надходженням інформації до підрозділів поліції від потерпілої особи або свідків, які повідомляють, що вчиненню кримінального правопорушення передувало домашнє насильство.

Такого роду ситуації характеризуються наявністю майже повної кількості

криміналістично значущої інформації. Особи потерпілого та правопорушника відомі з перших кроків розслідування; наявна інформація про механізм вчинення кримінального правопорушення, час та місце вчинення, знаряддя, що були використанні, мотиви, що спонукали особу до певних дій. У 82 % випадків особи не перешкоджають розслідуванню, відсутнє приховування кримінального правопорушення (не намагаються спотворити або знищити слідову картину, повідомляють всю інформацію про подію, не приховують події, що передували настанню кримінальних наслідків, тощо).

Основними напрямками розслідування у таких випадках є уточнення всіх обставин події, встановлення та фіксація під час огляду місця події доказової інформації, що підтверджує не лише кримінальне правопорушення, про яке повідомлено, а й докази існування домашнього насильства. Відповідно, наступними невідкладними слідчими (розшуковими) діями будуть допит та освідування.

На наступному етапі розслідування потребують отримання та вивчення свідчення медичних працівників та письмові докази – медична документація, де відображені попередні факти насильницьких дій, а саме їхні наслідків; призначаються судово-медичні та криміналістичні експертизи, що підтверджують (спростовують) показання як правопорушника, так і свідків; проводиться перевірка за криміналістичними обліками та обліками про адміністративні правопорушення; для перевірки та підтвердження механізму події проводиться слідчий експеримент (за даними опитування практичних працівників, у 83 % проваджень).

Під час невідкладних слідчих (розшукових) дій, таких як огляд місця події та допит, навіть коли зв'язок вчиненого кримінального правопорушення з домашнім насильством не приховується, слідчий повинен пам'ятати, що потерпілі від домашнього насильства мають психологічні особливості, такі як замкнутість, небажання спілкуватися, розповідати про тривалість та ступінь вчинення насильницьких дій проти них. Тому виникають складнощі в отриманні доказів, що підтверджують такий зв'язок. Особливо коли місцем вчинення є невеликі територіальні громади, сільська місцевість, яким притаманна стигматизація жертв домашнього насильства [10].

Так, науковці з Гонконгу зазначають, що навіть після повідомлення про випадки насильства жертви неохоче розказують подробиці конфліктів, завжди важко змусити їх розкрити таку делікатну проблему, особливо якщо потерпілий раніше про це не заявляв [11]. Особи, які потерпають від систематичного насильства, мають проблеми з настроєм, включно з психосоматичними або депресивними симптомами, а також суїцидальними думками [11]. Навіть коли потерпілі зазнають травм, звертаючись до закладів охорони здоров'я, вони не повідомляють, що травми були отримані в результаті домашнього насильства [12].

Слід зазначити, що зібрана доказова база слугує не лише доказами у судовому провадженні, а й інструментами для отримання інформації від потерпілого під час вербальних процесуальних дій, котрі дозволяють активізувати спогади, викрити інформацію, що замовчується, збудувати логічність дій учасників кримінального правопорушення.

Зважаючи на зазначене, такого роду слідчі ситуації доречно поділити ще на дві окремі підгрупи: ті, під час яких відбувається протидія розслідуванню з боку потерпілого від домашнього насильства (конфліктні); ті, коли всі учасники кримінального правопорушення сприяють розслідуванню, надаючи всю необхідну інформацію (сприятливі слідчі ситуації).

Так, у 17 % випадків потерпілі від домашнього насильства (дані вивчення кримінальних проваджень), які вчинили кримінальне правопорушення без летальних наслідків, бояться помсти свого кривдника, замовчують інформацію, звинувачують себе або вказують на вчинення кримінальних дій з необережності. У таких випадках інформацію про подію, що сталася, повідомили свідки, які, в свою чергу, надали інформацію і про події, що їй передували. Окрім інформації про безпосереднє кримінальне правопорушення, вивченню підлягає попередній протиправний досвід учасників події, а саме: притягнення їх до кримінальної або адміністративної відповідальності. Звертати увагу необхідно не лише на попередні випадки домашнього насильства, а й на такі правопорушення, як знуцання над тваринами, незаконне придбання, зберігання, передача або продаж вогнепальної мисливської чи холодної зброї, випадки булінгу тощо.

Випадкам, коли особою правопорушника виступає той, хто є особою, яка чинить

домашнє насильство, притаманне поєднання кримінальних проступків (погроза вбивством, знищення майна, порушення недоторканності житла та приватного життя, невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників) та злочинів, як-от: жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України) – 2 %; умисне тілесне ушкодження різного ступеня тяжкості (ст. 121–125 КК України) – 49 %; побої і мордування (ст. 126 КК України) – 10 %; вбивство (ст. 115 КК України) – 39 %.

У таких випадках інформація про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного із домашнім насильством, у 72 % (відповідно до матеріалів кримінальних проваджень) надходить від потерпілих, у 7 % – від свідків (сусіди, родичі, друзі тощо), у 21 % – від різних урядових та неурядових організацій (медичні заклади, реабілітаційні центри тощо).

Відповідно такі ситуації також поділяються на дві категорії – сприятливі (коли підозрюваний не заперечує своєї провини – 46 % від вивчених кримінальних проваджень) та несприятливі (54 % відповідно). У сприятливих ситуаціях підозрюваний зазвичай перебуває у нетверезому стані та після вчинення ним кримінально-караних дій зізнається працівникам поліції у своїй протиправній діяльності, пояснюючи свої дії тривалістю неприязних стосунків між ним та потерпілим.

За результатами вивчення слідчої та судової практики можливим є твердження, що несприятливі слідчі ситуації притаманні випадкам вчинення тяжких кримінальних правопорушень (вбивство, побої та мордування). Також несприятливим є той факт, що і самі потерпілі (якщо це не вбивство) неохоче надають інформацію як про саму подію, так і про передумання їй домашнього насильства. В 11 % випадків потерпілі на початковому етапі розслідування мали бажання відмовитися від обвинувачень свого кривдника. Важливу роль у таких ситуаціях відіграє залучення до процесу досудового розслідування психолога.

Слідчі ситуації другої категорії, коли інформація про зв'язок вчиненого кримінального правопорушення та домашнього насильства під час надходження інформації та проведення першопочаткових слідчих (розшукових) дій відсутня, є більш складними. Доречним є поділ таких слідчих ситуацій, відповідно до етапу розслідування, на початкові, проміжні та кінцеві.

Початкові слідчі ситуації характеризуються наявністю інформації про виявлене кримінальне правопорушення та відсутністю інформації про передумання йому домашнього насильства. Зазвичай інформація про факт вчинення кримінального правопорушення надходить від випадкових свідків або родичів, або останні повідомляють про відсутність протягом тривалого часу потерпілого. Переважно інформація стосується вчинення таких кримінальних правопорушень, як: вбивство (ст. 115–117 КК України); доведення до самогубства (ст. 120 КК України); умисне тілесне ушкодження різного ступеня тяжкості (ст. 121–125 КК України); побої і мордування (ст. 126 КК України); катування (ст. 127 КК України); завідоме залишення без допомоги (ст. 135 КК України); незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України); звалтування (ст. 152 КК України); сексуальне насильство (ст. 153 ККУ); примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України); злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України).

У таких слідчих ситуаціях для встановлення інформації про зв'язок кримінального правопорушення з домашнім насильством необхідним є не лише проведення низки процесуальних дій, а і здійснення складної розумово-логічної діяльності слідчим.

З огляду на тяжкість зазначених правопорушень, намагання приховати обтяжуючу обставину, а саме вчинення кримінального правопорушення у сімейному колі, стосовно членів родини, що має тривалий систематичний характер, такий зв'язок слідчий встановлює вже під час досудового розслідування. З метою встановлення доказової інформації про наявність домашнього насильства слідчий повинен виявити під час огляду місця події та обшуку ознаки домашнього насильства – це сліди фізичного насильства на тілі потерпілого, знаряддя, за допомогою яких вчинялися насильницькі дії, поламани меблі у приміщенні, аудіо-, відеозаписи погроз та знущань, смс-повідомлення, можливо, особисті щоденники потерпілого. Також такого роду інформацію отримують під час проведення допиту.

Типовими проміжними слідчими ситуаціями є:

- 1) наявна інформація, що свідчить про вчинення особою не лише виявленого кримінального правопорушення, а й домашнього насильства стосовно потерпілого;
- 2) наявна інформація про те, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, тривалий час потерпала від домашнього насильства, що чинилося потерпілим (переважно це факти вбивства, тілесних ушкоджень);
- 3) наявна інформація про те, що особою правопорушника виступає той, хто став свідком домашнього насильства та, намагаючись покласти край насильству та захистити потерпілого, вчинив кримінальне правопорушення;
- 4) наявна інформація про те, що особою правопорушника виступає жертва домашнього насильства, яка бере провину за вчинене на себе, захищаючи особу, яка, намагаючись покласти край насильству та захистити потерпілого, вчинила кримінальне правопорушення.

Типовими рисами таких слідчих ситуацій є: наявність інформації про особу правопорушника, яка, однак, свою причетність до події, в тому числі і до домашнього насильства, заперечує або переховується від поліції; потерпіла особа не відразу повідомляє про наявність фактів домашнього насильства (або є факт смерті потерпілого); слідова картина зазнає навмисних змін (спотворена правопорушником). Відповідно, процес досудового розслідування є трудомістким та потребує проведення майже всіх слідчих (розшукових) дій.

Висновки. Отже, встановлення ворожих мотивів дозволить змодельовати подію повністю, починаючи від зародження домашнього насильства та закінчуючи іншим кримінальним правопорушенням, а також установити їхній зв'язок. Відповідно, встановивши такий зв'язок, перед слідчим постає завдання виявити та закріпити докази систематичності насильства, що відбувалося у сімейному середовищі до настання більш тяжких кримінальних наслідків. Сприятиме цьому знання криміналістичних конструкцій, що притаманні такого роду кримінальним правопорушенням: психологічне насильство + фізичне насильство, психологічне насильство + фізичне насильство + сексуальне насильство.

Типовими слідчими ситуаціями під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, вчинених із ворожих мотивів, є:

I. Інформація про зв'язок вчиненого кримінального правопорушення та домашнього насильства встановлена під час надходження інформації про кримінальне правопорушення або під час початкових слідчих (розшукових) дій. Окремі слідчі ситуації зазначеної категорії поділяються на несприятливі – конфліктні (відбувається протидія з боку потерпілого від домашнього насильства або з боку особи, яка чинила домашнє насильство) та сприятливі – безконфліктні;

II. Під час надходження повідомлення про кримінальне правопорушення відсутня інформація про його зв'язок із домашнім насильством. У таких випадках у результаті проведення першочергових слідчих (розшукових) дій можливе виникнення слідчих ситуацій, що обумовлені наявністю інформації про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а саме це може бути: особа, яка чинила домашнє насильство стосовно потерпілого; особа, яка тривалий час потерпала від домашнього насильства, що чинилося потерпілим; особа, яка була свідком домашнього насильства; особа, яка потерпала від домашнього насильства та яка бере провину за вчинене на себе, захищаючи особу, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Список використаних джерел

1. Комаринська Ю. Б. Мотиви вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 94–102. DOI : <https://doi.org/10.33270/03223001.94>.
2. Freeman J., Turvey V. E. Interpreting Offender Motive. *Criminal Profiling*. 2023. P. 517–547. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S09780128155837000162?via%3Dihub>.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Довгань-Бочкова Н. Домашнє насильство: аналіз об'єктивної сторони складу злочину. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. № 66. С. 187–197. DOI : <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2018.66.8151>.
5. Наконечна Л. А. Насильство як наскрізне кримінально-правове поняття : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 21 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/682>.

6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
7. Тіщенко В. В. Слідчі ситуації в методиці розслідування злочинів: поняття, класифікація, значення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. № 22. С. 961–965.
8. Бахін В. П. Криміналістика. Проблеми та думки (1962–2002). Київ : Друкарня журналу «Охорона праці», 2002. 268 с.
9. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. Київ : Кондор, 2006. 588 с.
10. Комаринська Ю. Б. Вплив на досудове розслідування місця вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, в умовах воєнного стану. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 28 квіт. 2023 р.). Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2023. С. 121–123. URL : <https://elar.naiu.kiev.ua/items/54e64c98-5fd5>.
11. Lam T. P., Chan H. Y., Piterman L. etc. Factors that facilitate recognition and management of domestic violence by primary care physicians in a Chinese context – a mixed methods study in Hong Kong. *BMC Family Practice*. 2020. Vol. 21. Issue 1. DOI : <https://doi.org/10.1186/s12875-020-01228-4>.
12. Costello K., Greenwald B. D. Update on Domestic Violence and Traumatic Brain Injury : A Narrative Review. *Brain Sciences*. 2022. Vol. 12. Issue 1. DOI:<https://doi.org/10.3390/brainsci12010122>.

Надійшла до редакції 10.05.2024

Прийнято до опублікування 20.05.2024

References

1. Komarynska, Yu. B. (2022) Motyvy vchynennia kryminalnykh pravoporushen, poviazanykh iz domashnim nasylstvom [Motives for committing criminal offenses related to domestic violence]. *Yurydychna psykholohiia*. № 1 (30), pp. 94–102. DOI : <https://doi.org/10.33270/03223001.94>. [in Ukr.].
2. Freeman, J., Turvey, B. E. (2023) Interpreting Offender Motive. *Criminal Profiling*, pp. 517–547. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B9780128155837000162?via%3Dihub>.
3. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. i hol. red. V. T. Busel. Kyiv ; Irpin : VTF «Perun», 2005. 1728 p. [in Ukr.].
4. Dovhan-Bochkova, N. (2018) Domashnie nasylstvo: analiz obiektyvnoi storony skladu zlochyntu [Domestic violence: analysis of the objective side of the composition of the crime]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna*. № 66, pp. 187–197. DOI : <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2018.66.8151>. [in Ukr.].
5. Nakonechna, L. A. (2016) Nasylstvo yak naskrizne kryminalno-pravove poniattia [Violence as a cross-cutting criminal-legal concept] : avtoreferat dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Lviv : LvDUVS. 21 p. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/682>. [in Ukr.].
6. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].
7. Tishchenko, V. V. (2004) Slidchi sytuatsii v metodytsi rozsliduvannia zlochyntiv: poniattia, klasyfikatsiia, znachennia [Investigative situations in crime investigation methods: concept, classification, meaning]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. № 22, pp. 961–965. [in Ukr.].
8. Bakhin, V. P. (2002) Kryminalistyka. Problemy ta dumky (1962–2002) [Criminalistics. Problems and opinions (1962–2002)]. Kyiv : Drukarnia zhurnalu «Okhorona pratsi». 268 p. [in Ukr.].
9. Saltevskiy M. V. (2006) Kryminalistyka (u suchasnomu vykladi) [Forensics (in a modern presentation)] : pidruch. Kyiv : Kondor. 588 p. [in Ukr.].
10. Komarynska Yu. B. (2023) Vplyv na dosudove rozsliduvannia mistsia vchynennia kryminalnykh pravoporushen, poviazanykh iz domashnim nasylstvom, v umovakh voiennoho stanu [Impact on the pre-trial investigation of the place of commission of criminal offenses related to domestic violence under martial law]. *Kryminalne sudochynstvo: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (m. Kyiv, 28 kvit. 2023 r.). Kyiv : Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav, pp. 121–123. URL : <https://elar.naiu.kiev.ua/items/54e64c98-5fd5>. [in Ukr.].
11. Lam, T. P., Chan, H. Y., Piterman, L. etc. (2020) Factors that facilitate recognition and management of domestic violence by primary care physicians in a Chinese context – a mixed methods study in Hong Kong. *BMC Family Practice*. Vol. 21. Issue 1. DOI : <https://doi.org/10.1186/s12875-020-01228-4>.
12. Costello, K., Greenwald, B. D. (2022) Update on Domestic Violence and Traumatic Brain Injury : A Narrative Review. *Brain Sciences*. Vol. 12. Issue 1. DOI : <https://doi.org/10.3390/brainsci12010122>.

ABSTRACT

Yuliia Komarynska. Principles of investigation of criminal offenses related to domestic violence committed with hostile motives. The article examines forensic constructions that arise during the commission of criminal offenses related to domestic violence. Such constructions are formed in accordance with the legally defined forms of domestic violence and are conditioned by the motive of hostility. The analysis of investigative and judicial practice made it possible to single out the most

common criminal offenses of this category, to determine the investigative situations of the initial stage of the investigation, and to propose forensic technologies for solving pre-trial investigation tasks. Attention is focused on the fact that both persons who systematically commit domestic violence and persons who are victims, and in some cases witnesses, of domestic violence commit criminal offenses with hostile motives.

Hostile motives are most common in domestic violence criminal offenses, initiating not only aggressive behavior, but also a desire to destroy, destroy, or maim another person. Criminally illegal motive can be defined as emotional, psychological and material needs that motivate and are satisfied by the behavior of a person. In criminal offenses related to domestic violence committed with hostile motives, it should be remembered that violent actions are aimed at both physical and psychological health. The organization and planning of the investigation of criminal offenses related to domestic violence requires the synergy of investigation methods of each type of criminal offense united by a single motive. The collected evidence base serves not only as evidence in court, but also as tools for ensuring pre-trial investigation tactics.

Keywords: *investigative situations, pretrial investigation, crime, criminal misdemeanor.*

УДК 343.985.7:343.131:344.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-277-284

Леся ПАТИК[©]

кандидат юридичних наук, доцент

Андрій ПАТИК[©]

кандидат юридичних наук, старший дослідник

Анна МИРОВСЬКА[©]

кандидат юридичних наук, доцент

*(Національна академія внутрішніх справ,
м. Київ, Україна)*

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТІВ В ОГЛЯДІ МІСЦЯ ВЧИНЕННЯ ВОЄННОГО ЗЛОЧИНУ

Розглянуто питання участі спеціалістів різних галузей в огляді місця вчинення воєнного злочину. Встановлено, що це такі спеціалісти: працівники пожежно-рятувальних підрозділів Державної служби з надзвичайних ситуацій, спеціалісти-вибухотехніки/сапери ЗСУ, кінологи зі службово-пошуковими собаками, психологи, спеціалісти-криміналісти, спеціалісти з питань застосування ракетних військ та артилерії, військової авіації, оператори безпілотних літальних апаратів, судово-медичні експерти та ін. Встановлено роль кожного з них у збиранні криміналістично значущої інформації для формування належної кількості доказів у суді. Наголошено на важливості залучення до огляду мобільних ДНК-лабораторій для швидкої ідентифікації тіл чи решток загиблих осіб.

Ключові слова: *огляд, огляд місця вчинення воєнного злочину, спеціаліст-криміналіст, вибухотехнік, сапер, кінолог, судово-медичний експерт, психолог.*

Постановка проблеми. З початку повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави поліція почала фіксувати низку воєнних злочинів. Так, відповідно до статистичних даних Офісу Генерального прокурора за 2022 р. було обліковано 60 387 порушень законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України), за 2023 р. – 60 994, а за січень-квітень 2024 р. вже обліковано 8569 таких злочинів [1]. Наведені цифри надзвичайно великі, і кожен кримінальний протиправний випадок вимагає

© Л. Патик, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3698-4799>

Lesya_rob@ukr.net

© А. Патик, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2820-0250>

zikfryd@ukr.net

© А. Мирівська, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5714-1873>

a.mirovskaya@ukr.net

кваліфікованих дій працівників поліції щодо його документування.

Місця вчинення воєнних злочинів потребують особливої тактики огляду, виконання специфічних завдань та залучення спеціалістів різних галузей знань, оскільки мають специфічну слідову картину, досить великі межі, значні масштаби руйнувань та передбачають великий обсяг роботи. Це місця авіаударів по цивільній інфраструктурі населених пунктів України, масових вбивств мирного населення, згвалтувань, катувань цивільних та полонених, викрадень активістів, волонтерів, журналістів, представників органів місцевого самоврядування, застосування забороненої зброї тощо [2, с. 121]. Сам перелік воєнних злочинів наводиться у Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 р., Додатковому протоколі I від 1977 р. та ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Однак ще у 1945 р. Статут Нюрнберзького трибуналу визначив воєнні злочини як «порушення законів і звичаїв війни», відповідальність за які передбачена ст. 438 КК України. До таких злочинів належать вбивства, жорстоке поводження або депортація цивільного населення на окупованих територіях, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю, тощо [3]. Доведення наведених фактів злочинних дій у суді вимагає правильної тактики їх фіксації. На сьогодні в Україні створено низку порталів, застосунків, платформ, чат-ботів та проєктів, куди громадяни можуть відправляти зафіксовану ними інформацію про воєнні злочини (наприклад, портали: RussianWarCriminals (shtab.net) та «Культурні злочини» для збору доказів руйнування історичних та культурних пам'яток; платформа WarCrimes – за підтримки Офісу Генерального прокурора; чат-боти: WarCrime Міністерства юстиції України, TRIBUNAL.UA@tribunal_ua_bot, Держекоінспекції для документування злочинів проти довкілля; проєкт «росія заплатить» для документування матеріальних збитків). Однак кожен факт їх вчинення потребує відповідних первинних заходів, проведення кваліфікованого огляду місця події та належного способу фіксації з дотриманням кримінального процесуального законодавства щодо одержання доказової інформації.

Тому виникає необхідність у науковому вивченні питання участі відповідних спеціалістів в огляді місця вчинення воєнного злочину та ролі кожного з них у збиранні криміналістично значущої інформації з метою формування належної доказової бази у суді.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Організаційно-тактичним засадам огляду було присвячено багато наукових праць у різні часи розвитку нашого суспільства та науки криміналістики. Це роботи таких вчених, як: В. Алексейчук, П. Біленчук, В. Гончаренко, І. Гора, В. Журавель, Н. Клименко, В. Колесник, В. Корж, В. Кузьмічов, В. Лисиченко, І. Пиріг, М. Салтевський, В. Шепітько, М. Щербаковський та ін. З появою воєнних злочинів змінилися підходи та алгоритми розслідування, зокрема: створено нові підрозділи з розслідування таких видів злочинів, налагоджено взаємодію з різними міжнародними організаціями, створено стандарти розслідування, змінено законодавство та здійснено низку інших новацій [4-5]. Водночас науковці зосередили свою увагу на проблемних питаннях кваліфікації таких злочинних діянь, кримінальних процесуальних та криміналістичних аспектах їх розслідування. Зокрема, проблеми розслідування воєнних злочинів розглядали у своїх працях такі вчені, як: І. Гловюк, О. Дufenюк, Д. Коваль, Д. Лисенко, О. Литвинов, О. Моргунов, О. Музичук, Ю. Орлов, В. Романюк, М. Пашковський та ін. Однак питання участі спеціалістів різних галузей знань в огляді місця вчинення такого роду злочину розглянуто фрагментарно і потребує наукового вивчення.

Метою статті є встановлення спеціалістів, які беруть участь в огляді місця вчинення воєнного злочину, та з'ясування ролі кожного з них у виявленні, фіксації та вилученні речових доказів.

Виклад основного матеріалу. Здобуття належної доказової бази вчинення воєнних злочинів потребує висококваліфікованої діяльності працівників поліції під час огляду місця події (далі – огляд). Особливо це стосується оглядів, що проводяться на деокупованих територіях, де з плином часу втрачаються речові докази і треба діяти швидко та професійно. Саме від кваліфікованого проведення огляду залежить ефективність доведення вини осіб, які вчинили такі злочини, у міжнародному суді. Саме тому в огляді місця вчинення воєнного злочину беруть участь різні служби, підрозділи та спеціалісти різних галузей знань (наприклад, зі зброєзнавства, матеріалознавства,

судової медицини, криміналістики тощо).

Огляд місця вчинення воєнного злочину проводиться слідчо-оперативною групою в порядку, визначеному ст. ст. 223, 233, 237-239 та 615 КПК України [6]. Відповідно до Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події, затвердженої наказом МВС України № 1339 від 03 листопада 2015 р. (далі – Інструкція № 1339), до складу СОГ входять: слідчий, працівник оперативного підрозділу та спеціаліст-криміналіст [7]. Однак коли мова йде про фіксацію воєнних злочинів, склад СОГ доповнюється іншими учасниками, наприклад, додається ще один слідчий та спеціалісти різних галузей знань. До огляду також залучаються: пожежно-рятувальні та піротехнічні підрозділи Державної служби з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС), кінологи зі службово-пошуковими собаками, військові місцевих військових частин, оцінщики тощо. Залучення інших учасників огляду та комплектація СОГ залежить від виду воєнного злочину та місця, що підлягає огляду. Наприклад, при огляді місця масового поховання обов'язково слід залучити судово-медичного експерта або лікаря. Коли огляд місця артобстрілу чи авіаційного удару доводиться проводити у прифронтових зонах із ризиком для життя та здоров'я СОГ, слідчий, керуючись ст. 615 КПК України, вирішує, чи потрібні усі учасники огляду, чи він може виконати поставлені завдання самостійно або лише зі спеціалістом-криміналістом.

Звичайно, роль спеціаліста-криміналіста під час огляду місця вчинення, наприклад, артобстрілу чи авіаційного удару, обстрілу зі стрілецької зброї або влучання снаряду дуже важлива, саме такі спеціалісти, відповідно до ч. 2 ст. 71 КПК України, надають безпосередню технічну допомогу, зокрема [6]: 1) здійснюють фотографування та відеозйомку обстановки місця події; 2) встановлюють координати місця події та залишків боєприпасів; 3) здійснюють пошук, фіксацію та вилучення характерних таким видам злочинів слідів; 4) проводять відповідні вимірювання (наприклад, слідів обстрілу на транспортних засобах, форми та розміру вирви, боєприпасів і їхніх уламків та інших слідів); 5) визначають напрямок, з якого здійснювався обстріл; 6) складають схеми, плани, роблять креслення; 7) відбирають зразки для проведення різних видів судових експертиз; 8) надають консультації з питань, що потребують спеціальних знань та навичок; 9) звертають увагу слідчого на фактичні дані, що мають значення для розслідування обставин таких видів злочинів тощо.

Відповідно до ч. 3 ст. 237 КПК України з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий/прокурор для участі в огляді може запросити спеціалістів [6]. Необхідність у залученні до огляду спеціалістів різних галузей знань виникає залежно від об'єкта, що є місцем події, способу вчинення та інших обставин, що відомі на момент повідомлення про такі види злочинів. Роль цих спеціалістів дуже важлива, і в окремих випадках без них не розпочинають огляд. Насамперед це стосується забезпечення безпеки учасників огляду та ліквідації шкідливих наслідків кримінальної протиправної дії. Мається на увазі те, що перед початком огляду місця вчинення воєнного злочину територію обов'язково мають обстежити спеціалісти-вибухотехніки Національної поліції України (далі – НПУ)/сапери Збройних Сил України для визначення категорії вибухонебезпечності та надання рекомендацій щодо подальшого поводження з ними з метою приведення вибухових матеріалів у стан, що дозволяє їх перевезення, зберігання, дослідження. А у випадку неможливості вилучення решток засобу ураження (наприклад, через їхню можливу детонацію або загорання, ризик транспортування) здійснюється їх знищення на місці [8, с. 293]. Перед цим проводиться евакуація людей, спеціалісти-вибухотехніки визначають і оголошують небезпечні для людей та СОГ зони, роз'яснюють працівникам поліції правила безпечної поведінки та поводження з вибуховими матеріалами. Доступ до ділянки місцевості, приміщення, транспортних засобів, які є місцями події, надається лише після завершення їх обстеження спеціалістами-вибухотехніками та складання акта перевірки об'єкта на наявність вибухових матеріалів [9].

Усі дії спеціалістів-вибухотехніків НПУ, що стосуються проведення спеціальних вибухотехнічних робіт з рентгенографування, розряджання, руйнування, знищення, переміщення вибухових матеріалів, фіксуються відеозаписом, що долучається до протоколу слідчої (розшукової) дії. Також, якщо є можливість, проводиться їх фотофіксація до підризу.

При цьому роль спеціаліста-вибухотехніка НПУ є важливою в частині надання слідчому інформації щодо виду вибухової речовини (у разі застосування), якою було знищено вибуховий пристрій, її кількості, способу знищення (руйнування, розрядження) вибухового пристрою, його розмірних характеристик (до знищення), а також масштабованих зображень зовнішнього вигляду, рентгенівських знімків конструкції вибухового пристрою, маркувань, характерних ознак, вигляду місця вибуху тощо. Такі дані зазначаються в протоколі огляду чи оформлюються додатками до нього. Після знешкодження вибухових матеріалів на місці їх виявлення продовжується огляд місця події, де здійснюється збирання залишків вибухових матеріалів і фіксація їх у протоколі огляду. Такі спеціалісти упаковують вибухонебезпечні об'єкти кожний окремо, забезпечуючи надійну їх фіксацію в упаковці [9].

Огляд за фактами застосування забороненої зброї (касетних боеприпасів, отруйних речовин або отруйних боеприпасів) проводиться з попередньою роботою на місці події підрозділів ДСНС, представників Держатомрегулювання, ДП «УкрДО «Радон»», Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України тощо, які ліквідують шкідливі наслідки, встановлюють рівень забрудненості повітря, припиняють дію отруйних речовин, вилучають їх та проводять низку заходів, спрямованих на створення безпечних умов для збирання доказової інформації СОГ [10, с. 44–45].

За наявності пожежі на місці огляду територій, що потрапляють у зону артилерійських обстрілів, ракетних та авіаційних ударів, ударів безпілотних літальних апаратів, реактивними системами залпового вогню, насамперед здійснюється її гасіння (ліквідація негативних наслідків події) пожежно-рятувальними підрозділами ДСНС України. Після прибуття на місце події вони: 1) здійснюють розвідку пожежі (наявність і характер загрози людям, їхнє місцезнаходження, шляхи та способи рятування; місце пожежі, її площа; загроза вибуху та обвалення будівельних конструкцій; місця і способи відключення електроенергії та комунальних мереж та ін.); 2) проводять рятування людей і евакуацію майна від пожежі; 3) вживають заходів щодо гасіння пожежі; 4) за необхідності виконують спеціальні роботи (надання домедичної допомоги постраждалим, видалення диму, відключення електромереж і обладнання тощо) [11]. Також психологічна служба ДСНС надає першу психологічну допомогу постраждалим в умовах ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Робота згаданих вище підрозділів щодо ліквідації шкідливих наслідків воєнних злочинів, на жаль, знищує слідову картину їх вчинення – частково губляться, змішуються, нашаровуються один на одного різні сліди, переміщуються предмети або їхні частини тощо. Але порушити алгоритм не можна, оскільки забезпечення безпеки учасників СОГ стоїть на першому місці.

Для пошуку потерпілих, місць утримання полонених тощо, а також для пошуку вибухонебезпечних пристроїв можуть залучатися кінологи зі службово-пошуковими собаками. Після прибуття на місце огляду кінолог визначає межі огляду місця події і порядок його проведення з метою виявлення слідів і предметів, що мають значення для застосування службового собаки, а також на основі наявної інформації визначає доцільність його застосування [12].

Для огляду за фактами авіаційних, ракетних ударів, артилерійських обстрілів та атак БпЛА доцільно залучати спеціаліста з питань застосування ракетних військ та артилерії, військової авіації. Такі спеціалісти запрошуються від відповідних військових частин чи органів військового управління. Вони допомагають визначити ймовірні напрямки обстрілів, що призвели до загибелі чи поранення осіб, пошкодження чи знищення об'єктів, прильоту снаряда, а також встановити тип озброєння, котре було використане. Така інформація допомагає встановити орієнтовне місце розташування ворожої бойової машини чи комплексу ворожого підрозділу, конкретних військовослужбовців, які здійснили пуск снарядів, тощо [8, с. 293].

Якщо ж місце події достатньо значне за площею або пов'язане з небезпекою для життя та здоров'я його учасників (загроза обстрілів, застосування хімічної зброї тощо), то для швидкого і повного огляду ефективним буде залучення оператора БпЛА, який за допомогою такого пристрою здійснює аеророзвідку, фото- та відеозйомку території, що оглядається. На сьогодні таким «помічником» під час огляду є DJI Mavic 3 – передовий квадрокоптер із багатьма функціями та характеристиками, що дають змогу робити високоякісні зображення та відео з повітря [13, с. 2]. Функції цього пристрою дозволяють не лише зафіксувати місце воєнного злочину, але і обстежити територію на

наявність вибухових пристроїв, отруйних речовин, дістатися у важкодоступні місця, з'ясувати, у якому стані перебувають постраждалі у таких місцях, виконати ортофотоплан (фотографічний план місцевості на точній геодезичній основі) та низку інших важливих завдань огляду.

За наявності на місці події трупів загиблих осіб або під час оглядів місць масового поховання, масового розстрілу, катівень тощо обов'язково залучається судово-медичний експерт або лікар (ст. ч. 1 ст. 238 КПК України), робота якого спрямована на надання допомоги слідчому, прокурору під час огляду трупів на місці події, опису у протоколах слідчих (розшукових) дій тілесних ушкоджень, вогнепальних ушкоджень, опіків, інших патологій і травмувань відповідно до анатомічних даних будови тіла людини та спеціальної медичної термінології [14, с. 371–372].

Судово-медичний експерт допомагає слідчому/прокурору: 1) у фіксації та виявленні ознак насильницької смерті особи (зокрема, таких трупних змін, як ступінь трупного залякання, наявність трупних плям тощо); 2) у виявленні пошкоджень на тілі та одязі трупа (вогнепальних, колото-різаних та ін.); 3) на археологічному етапі огляду закопаних людських решток масового поховання; 4) у відібранні необхідних зразків для подальшого експертного дослідження; 5) з інших питань, що потребують спеціальних медичних знань.

Важливого значення під час проведення таких оглядів набуває залучення мобільних ДНК-лабораторій, за допомогою яких проводяться дослідження слідів біологічного походження на апаратах ANDY. Така діяльність дозволяє ідентифікувати загиблу особу протягом двох годин за ДНК-профілем з виявлених на місці події крові, слини, решток тканин, кісток, волосся, зубів та іншого біологічного матеріалу. Такі спеціалісти правильно та у певній кількості збирають необхідний для порівняльного дослідження біологічний матеріал, відбирають зразки букального епітелію або крові у прямих родичів імовірних загиблих (безвісти зниклих осіб) і відповідно до алгоритму проводять експрес-тест для ідентифікації особи [15, с. 141].

Також до огляду можуть бути залучені: 1) спеціаліст із питань озброєння, фрагментів боєприпасів, який надає консультацію щодо виявлених предметів, допомагає зафіксувати їх у протоколі та правильно упакувати для направлення на подальше експертне дослідження; 2) оцінювач – фахівець у галузі оціночної діяльності, який встановлює орієнтовну вартість пошкодженого/знищеного майна внаслідок вчинення воєнних злочинів; 3) інші спеціалісти відповідно до вилучених об'єктів та мети застосування спеціальних знань, якими вони володіють [16, с. 20].

Бувають випадки, коли до огляду місця вчинення воєнного злочину може залучатися психолог. Наприклад, особи, які піддавалися сексуальному насильству на окупованих територіях, досить замкнені і не бажають давати свідчення або дають їх частково. Робота з такими особами вимагає професійної майстерності та додержання відповідних рекомендацій [17, с. 29–33; 18, с. 42–45]. Після правильної роботи психолога з такими потерпілими можна дізнатися про всі обставини події та спрямувати огляд на виявлення конкретних слідів кримінальних протиправних дій, особливо слідів біологічного походження. Для роботи з такими слідами на місці огляду можна залучити судово-медичного експерта або медика, біолога. Однак зазвичай з ними добре впрається і спеціаліст-криміналіст, який і так входить до складу СОГ.

Висновки. З огляду на вищенаведене можемо констатувати, що огляд місця вчинення воєнного злочину значно відрізняється від огляду місця події загальнокримінальної спрямованості за кількістю учасників, функціями і обсягом роботи кожного з них, а також тактикою його проведення.

Документування воєнного злочину вимагає концентрації уваги, логічного мислення та високої компетентності ще на етапі підготовки проведення огляду. Зважаючи на вид воєнного злочину, вживаються відповідні заходи щодо ліквідації шкідливих його наслідків, тобто задіюються відповідні служби та підрозділи, а склад СОГ доукомплектується відповідними спеціалістами, знання яких потрібні під час огляду.

Нами було встановлено, що в огляді місця вчинення воєнного злочину бере участь низка спеціалістів різних галузей, зокрема, це: 1) ті, що ліквідовують негативні наслідки протиправної події: підрозділи ДСНС, спеціалісти-вибухотехніки/сапери ЗСУ, кінологи зі службово-пошуковими собаками, психологи тощо; 2) ті, що виявляють, фіксують та вилучають речові докази: спеціалісти-криміналісти, спеціалісти з питань

застосування ракетних військ та артилерії, військової авіації, оператори безпілотних літальних апаратів, судово-медичні експерти та ін. Кожен із наведених учасників огляду виконує дуже важливі завдання, спрямовані на зібрання криміналістично значущої інформації, що складатиме доказову базу вчинення таких злочинних дій.

Список використаних джерел

1. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravororushennya-2>.
2. Репецький В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
3. Короткий Т., Гнатовський М. Що таке воєнні злочини: визначення, історія виникнення, закони та юрисдикція. *ZMINA*. URL : <https://zmina.info/instructions/shho-take-voeyenni-zlochyny-vyznachennya-istoriya-vnyuknennya-zakony-ta-yurysdykciya/>.
4. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина : метод. рекомендації / кол. авт. С. М. Атаманчук, Д. Л. Лисенко, А. Л. Лещенко та ін. Київ, 2023. 112 с.
5. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Незаконне позбавлення волі та катування : метод. рекомендації / кол. авт. Д. Л. Лисенко, А. Л. Лещенко, С. І. Петренко та ін. Київ, 2023. 102 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
7. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : наказ МВС України від 03 листопада 2015 р. № 1339. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15?find=1&text=%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81#w1_5.
8. Гловюк І. В., Литвинов О. М., Орлов Ю. В. та ін. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посібник / за заг. ред. В. В. Сокурєнка ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 400 с.
9. Про затвердження Інструкції про поведження з вибуховими матеріалами в органах і підрозділах Національної поліції України та підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 19 серпня 2019 р. № 691. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1081-19#Text>.
10. Максимчук І. М., Саковський А. А., Сура О. М., Фурман Я. В., Самодін А. В. та ін. Дії поліції під час виявлення фактів незаконного поведження з небезпечними матеріалами : метод. рекомендації. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 79 с.
11. Про затвердження Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та Статуту дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж : наказ МВС України від 26 квітня 2018 р. № 340. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0801-18#n8>.
12. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17?find=1&text=%D0%92%D0%A1%D0%9F#top>.
13. DJI MAVIC 3. Інструкція з використання. Київ : Вид-во Дім «СВАРОГ», 2023. 100 с. URL : <https://jurkniga.ua/contents/dji-mavic-3-instruktsiya-z-vikoristannya.pdf>.
14. Дифенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374. URL : http://lsej.org.ua/4_2022/88.pdf.
15. Патик Л. Л., Патик А. А. Способи ідентифікації осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 30 лист. 2023 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 139–141.
16. Пам'ятка для курсантів закладів вищої освіти МВС України з документування злочинів, пов'язаних із збройною агресією рф проти України : практ. посібник / кол. авт.-уклад. : О. А. Моргунов, О. М. Музичук, В. В. Романюк та ін. ; упоряд. : В. О. Невядовський ; за заг. ред. В. В. Сокурєнка ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 44 с.
17. Особливості розслідування фактів сексуального насильства в умовах збройного конфлікту : пам'ятка. 2023. 36 с. *Міністерство внутрішніх справ України*. URL : <https://mvs.gov.ua/upload/1/5/3/6/6/8/document-20.pdf>.
18. Суслова О., Ненька А., Гончаренко Г., Чеховська М. Методичні рекомендації щодо поведження із постраждалими від сексуального насильства внаслідок воєнної агресії рф в Україні під час проведення стабілізаційних заходів та слідчих дій. Київ, 2023. 48 с.

Надійшла редакції 27.05.2024

Прийнято до опублікування 04.06.2024

References

1. Pro osib, yaki vchynyly kryminalni pravoporushennia [About persons who have committed criminal offenses]. *Ofis Heneralnoho prokurora*. Ofis Heneralnoho prokurora Ukrainy. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kryminalni-pravoporushennya-2>. [in Ukr.].
2. Repetskyi, V. M., Lysyk, V. M. (2009) Poniattia ta oznaky voiennykh zlochyniv [Concepts and signs of war crimes]. *Almanakh mizhnarodnoho prava*. Vyp. 1, pp. 120–125. [in Ukr.].
3. Korotkyi, T., Hnatovskyi, M. (2022) Shcho take voieni zlochyny: vyznachennia, istoriia vynyknennia, zakony ta yurysdyktsiia [What are war crimes: definition, history, laws and jurisdiction]. *ZMINA*. URL : <https://zmina.info/instructions/shho-take-voyenni-zlochyny-vyznachennya-istoriya-vynyknennya-zakony-ta-yurysdyktsiya/>. [in Ukr.].
4. Standarty rozsliduvannia voiennykh zlochyniv. Zahalna chastyna [Standards of investigation of war crimes. General part] : metod. rekomendatsii. / kol. avt. S. M. Atamanchuk, D. L. Lysenko, A. L. Leshchenko ta in. Kyiv, 2023. 112 p. [in Ukr.].
5. Standarty rozsliduvannia voiennykh zlochyniv. Nezakonne pozbavleniia voli ta katuvannia [Standards of investigation of war crimes. Illegal deprivation of liberty and torture] : metod. rekomendatsii / kol. avt. D. L. Lysenko, A. L. Leshchenko, S. I. Petrenko ta in. Kyiv, 2023. 102 p. [in Ukr.].
6. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedure Code of Ukraine] vid 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].
7. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok zaluchennia pratsivnykiv orhaniv dosudovoho rozsliduvannia politsii ta Ekspertnoi sluzhby Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy yak spetsialistiv dlia uchasti v provedenni ohliadu mistisia podii [On the approval of the Instructions on the procedure for involving employees of pre-trial investigation bodies of the police and the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as specialists to participate in the inspection of the scene of the incident] : nakaz MVS Ukrainy vid 03 lystopada 2015 r. № 1339. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15?find=1&text=%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81#w1_5. [in Ukr.].
8. Hloviuk, I. V., Lytvynov, O. M., Orlov, Yu. V. ta in. (2023) Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv i poviazanykh z viinoiu kryminalnykh pravoporushen: kryminalno-pravovi, kryminalni protsesualni ta kryminalistychni aspekty [Investigation of war crimes and war-related criminal offenses: criminal law, criminal procedural and forensic aspects] : nauk.-prakt. posibnyk / za zah. red. V. V. Sokurenka ; MVS Ukrainy ; Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv : KhNUVS. 400 p. [in Ukr.].
9. Pro zatverdzhennia Instruksii pro povodzhennia z vybukhovymy materialamy v orhanakh i pidrozdilakh Natsionalnoi politsii Ukrainy ta pidrozdilakh Ekspertnoi sluzhby Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy [On the approval of the Instructions on Handling Explosive Materials in the Bodies and Subdivisions of the National Police of Ukraine and Subdivisions of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy vid 19 serpnia 2019 r. № 691. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1081-19#Text>. [in Ukr.].
10. Maksymchuk, I. M., Sakovskyi, A. A., Sura, O. M., Furman, Ya. V., Samodin, A. V. ta in. (2019) Dii politsii pid chas vyiavlennia faktiv nezakonnoho povodzhennia z nebezpechnymy materialamy [Actions of the police during detection of illegal handling of dangerous materials] : metod. rekomendatsii. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav. 79 p. [in Ukr.].
11. Pro zatverdzhennia Statutu dii u nadzvychainykh sytuatsiiakh orhaniv upravlinnia ta pidrozdiliv Operatyvno-riatuvальноi sluzhby tsyvilnoho zakhystu ta Statutu dii orhaniv upravlinnia ta pidrozdiliv Operatyvno-riatuvальноi sluzhby tsyvilnoho zakhystu pid chas hasinnia pozhezh [On the approval of the Charter of actions in emergency situations of management bodies and units of the Operational Rescue Service of Civil Protection and the Charter of Actions of Management Bodies and Units of the Operational Rescue Service of Civil Protection during firefighting] : nakaz MVS Ukrainy vid 26 kvitnia 2018 r. № 340. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0801-18#n8>. [in Ukr.].
12. Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii vzaiemodii orhaniv dosudovoho rozsliduvannia z inshymy orhanamy ta pidrozdilamy Natsionalnoi politsii Ukrainy v zapobihanni kryminalnym pravoporushenniam, yikh vyiavleni ta rozsliduvanniam [On the approval of the Instructions on the organization of the interaction of pretrial investigation bodies with other bodies and divisions of the National Police of Ukraine in the prevention of criminal offenses, their detection and investigation] : nakaz MVS Ukrainy vid 07.07.2017 № 575. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17?find=1&text=%D0%92%D0%A1%D0%9F#top>. [in Ukr.].
13. DJI MAVIC 3. Instruksiiia z vykorystannia [DJI MAVIC 3. Instructions for use]. Kyiv : Vyd-vo Dim «SVAROH», 2023. 100 p. URL : <https://jurkniga.ua/contents/dji-mavic-3-instruktsiya-z-vikoristannya.pdf>. [in Ukr.].
14. Dufeniuk, O. M. (2022) Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv: lohistrychni, kryminalistychni ta sudovo-medychni pytannia [Investigating war crimes : logistical, forensic, and forensic issues]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 4, pp. 369–374. URL : http://lsej.org.ua/4_2022/88.pdf. [in Ukr.].
15. Patyk, L. L., Patyk, A. A. (2023) Sposoby identyfikatsii osib, znyklykh bezvisty za

osoblyvykh obstavyn [Methods of identification of missing persons under special circumstances]. *Aktualni pytannia kryminalistyky ta sudovoi ekspertyzy : materialy mizhvidom. nauk.-prakt. konf.* (m. Kyiv, 30 lyst. 2023 r.). Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, pp. 139–141. [in Ukr.].

16. Pamiatka dlia kursantiv zakladiv vyshchoi osvity MVS Ukrainy z dokumentuvannia zlochyniv poviazanykh iz zbroinoiu ahresiieiu rf proty Ukrainy [Memo for cadets of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine on documenting crimes related to armed aggression of the Russian Federation against Ukraine] : prakt. posibnyk / kol. avt.-uklad. : O. A. Morhunov, O. M. Muzychuk, V. V. Romaniuk ta in. ; uporiad. : V. O. Neviadovskyi ; za zah. red. V. V. Sokurenka ; MVS Ukrainy ; Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv : KhNUVS, 2023. 44 p. [in Ukr.].

17. Osoblyvosti rozsliduvannia faktiv seksualnogo nasylstva v umovakh zbroinoho konfliktu [Peculiarities of investigation of facts of sexual violence in conditions of armed conflict] : pamiatka. 2023. 36 p. *Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy*. URL : <https://mvs.gov.ua/upload/1/5/3/6/6/8/document-20.pdf>. [in Ukr.].

18. Suslova, O., Nenska, A., Honcharenko, H., Chekhovska, M. (2023) *Metodychni rekomendatsii shchodo povodzhennia iz postrazhdalymy vid seksualnogo nasylstva vnaslidok voiennoi ahresii rf v Ukraini pid chas provedennia stabilizatsiinykh zakhodiv ta slidchykh dii* [Methodological recommendations for the treatment of victims of sexual violence as a result of the military aggression of the Russian Federation in Ukraine during stabilization measures and investigative actions]. Kyiv. 48 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Lesya Patyk, Andriy Patyk, Anna Myrovska. Participation of specialists in the inspection of the place where a war crime were committed. In view of the statistical data published on the official website of the Office of the Prosecutor General, a very large number of registered violations of the laws and customs of war have been established. Therefore, the article focuses on the need to conduct a qualified inspection of the scene of such types of crimes thanks to the involvement of specialists in various fields of knowledge, taking into account the specific trace pattern, rather large boundaries, a significant amount of destruction and work. It was determined that the following specialists participate in the inspection of the places where war crimes were committed: fire and rescue units of the State Emergency Service (to eliminate the harmful consequences of the event, establish the level of air pollution, etc.), explosives specialists / sappers of the Armed Forces of Ukraine (to determine the category of explosiveness and disposal of explosive devices and substances), a dog trainer with a service search dog (to search for victims, places of detention of prisoners, explosive devices), a psychologist (to provide assistance to victims), forensic specialist (to provide direct technical assistance and work with material evidence), specialist in the use of missile forces and artillery, military aviation (to determine probable directions of attacks, establish the type of weapons, etc.), operator of unmanned aerial vehicles (for aerial reconnaissance, photo- and video recording of the area being examined), a forensic medical expert (for examining a corpse) and others.

The role of each of the above-mentioned specialists in collecting forensically significant information for the formation of the appropriate amount of evidence in court has been established. The importance of involving mobile DNA laboratories in the examination for quick identification of bodies or remains of deceased persons was emphasized.

Keywords: *inspection, inspection of the place where a war crime was committed, forensic specialist, explosives technician, sapper, canine specialist, forensic medical expert, psychologist.*

УДК 343.17

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-285-292

**Анатолій
ЧЕРНЕНКО**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Гліб
БАРАБАШ**[©]
викладач

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ТЕКСТУАЛІЗМ ЯК КРИМІНАЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ФУНКЦІЯ СУДУ

«Текстуалізм», за довідковою літературою, означає тлумачення закону на основі звичайного значення його юридичного тексту. Зважаючи на особливу роль суду у кримінальному провадженні, саме на нього покладено право тлумачити норми закону.

Зауважено, що хоча цей напрям суддівської роботи і виник у Сполучених Штатах Америки та отримав назву «текстуалізм», проте він має місце й у національному кримінальному провадженні та утворює кримінальну процесуальну функцію суду.

Зроблено висновок, що текстуалізм має особливе значення для забезпечення прав людини, оскільки фактично визначає їхній зміст та межі.

Ключові слова: кримінальне провадження, суд, кримінальні-процесуальні функції, функція тлумачення норм закону, текстуалізм.

Постановка проблеми. Здійснення кримінальної процесуальної діяльності покладається законом на відповідні державні органи та на їхніх посадових осіб. Причому на кожний із цих органів покладається виконання певної кримінальної процесуальної функції, що є основним напрямом діяльності цього органу чи посадової особи. Звісно, діяльність кожного державного органу для кримінального провадження має важливе значення, котре полягає в тому, що на кожний із державних органів покладається обов'язок здійснення чітко визначеної функції і замінити цей орган іншим для здійснення його функції неможливо. Це твердження стосується всіх державних органів, але з-поміж них виділяється діяльність суду, на який покладаються й особливі обов'язки та особливі функції. Особливість діяльності суду в кримінальному провадженні полягає в тому, що саме суд і виключно суд, з огляду на свою діяльність, здатний забезпечити виконання завдань кримінального провадження, а всі інші державні органи своєю діяльністю лише створюють необхідні для цього умови, тобто забезпечують діяльність суду щодо виконання цих завдань. Отже, діяльність суду перебуває в зоні особливої уваги як науковців, так і законодавців. Вони зосереджені на вдосконаленні діяльності суду та одночасно на вдосконаленні всієї кримінальної процесуальної діяльності, бо діяльність суду впливає на результати кримінальної процесуальної діяльності зокрема та на правопорядок у державі в цілому.

Науковці в теоретичному та практичному аспектах розглядають діяльність суду, під час якої реалізується одна функція – функція правосуддя. Але останніми роками вченими висловлюються думки про виконання судом ще й функції судового контролю

© А. Черненко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0923-2663>
anatolii.chernenko@dduvs.edu.ua

© Г. Барабаш, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1820-017X>
hlib.barabash@dduvs.edu.ua

за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні (далі – судовий контроль). Зазначені висновки вчених щодо функції судового контролю знайшли підтримку й серед законодавців. Ця підтримка законодавців була реалізована шляхом відповідних змін до чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та до інших нормативно-правових актів. Свою точку зору щодо функції судового контролю наведемо нижче, а зараз хотілося б наголосити на тому, що, окрім названих функцій суду, на наш погляд, існує ще одна функція – функція тлумачення норми закону (текстуалізм). Звісно, суд як особливий державний орган потребує й особливої уваги, тому питання наділення такого органу додатковими чи новими функціями або такими, що до цього не визнавалися ані теорією, ані практикою кримінальної процесуальної діяльності, потребує ретельного обґрунтування та всебічного осмислення. З огляду на це можна з упевненістю стверджувати, що питання щодо можливості тлумачення судом норм права є актуальним.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання діяльності суду та функцій, що їх виконує суд, не є новими. Багато вчених обирали темою своїх наукових досліджень саме діяльність суду. Серед них: І. Басиста, І. Гловюк, В. Гончаренко, В. Добрянський, Т. Ільєва, Л. Карабут, М. Карпенко, О. Капліна, Л. Лобойко, Т. Лукашкіна, В. Маринів, О. Михайленко, В. Нор, В. Півненко, В. Попелюшко, С. Пшенічко, В. Рожнова, Д. Савицький, Н. Сиза, О. Толочко, В. Трофименко, А. Туманянц, Л. Удалова, О. Шило, В. Юрчишин, О. Яновська та ін.

Ці та інші вчені досліджували різні аспекти суддівської діяльності, у тому числі й функції суду, але увага не концентрувалася на функції тлумачення норм закону, що й визначає актуальність обраної теми наукового дослідження.

Мета статті – опрацювати питання можливості (з точки зору дотримання засади законності) суду здійснювати тлумачення норм закону, що утворює окрему кримінальну процесуальну функцію суду.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, розгляд питання про повноваження суду здійснювати тлумачення норм закону у сфері кримінального процесу слід розпочати з аналізу аналогічних повноважень інших судів загалом, зокрема Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Але спочатку наведемо невеличку довідку. ЄСПЛ був створений відповідно до ст. 19 розділу II «Європейський суд з прав людини» Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенція), яку Україна ратифікувала 17 липня 1997 року. Відповідно до ч.1 ст. 32 «Юрисдикція Суду» Конвенції «юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї, подані йому на розгляд згідно зі статтями 33, 34, 46 і 47» [1].

З наведеної цитати вбачається, що ЄСПЛ насамперед має повноваження щодо тлумачення положень Конвенції, а вже потім – щодо їх застосування. Як бачимо, поважна європейська судова інстанція має повноваження тлумачити норми Конвенції і не тільки, бо у разі розгляду звернення з метою оскарження до ЄСПЛ дій України, ЄСПЛ тлумачить і національне законодавство, у тому числі й кримінальне процесуальне. Отже, можемо стверджувати, що ЄСПЛ має повноваження щодо тлумачення національного законодавства, а у зв'язку з тим, що прецедентна практика ЄСПЛ нині фактично є елементом національної правової системи, то національні судові органи починають дедалі більше посилатися на його судові рішення при вирішенні питань у межах національної судової юрисдикції. Таку практику національних судів теж можна вважати тлумаченням норм закону, бо національні суди, застосовуючи ту чи іншу норму закону і при цьому посилаючись на тлумачення її чи аналогічної норми ЄСПЛ, також здійснюють тлумачення вказаної норми.

На наш погляд, судам надана особлива роль здійснення правосуддя (вирішення спору) шляхом застосування норм закону. Причому суди здійснюють остаточне вирішення спору, тобто остаточне застосовують норми закону, тому на суди й покладається особлива роль – остаточне застосування норм закону. Норми закону мають бути, і у більшості випадків є, чітко виписані для однозначного їх застосування, але в окремих випадках норми закону можуть бути розтлумачені по-різному. Саме з такими випадками постійно стикаються суди, коли дві протилежні сторони спору, як учасники судового провадження, виступаючи перед судом, тлумачать однакову норму кожен по-своєму, звісно, на користь власних інтересів у цьому конкретному спорі, а суд, здійснюючи правосуддя, зобов'язаний однозначно та ще й обґрунтовано застосувати ту саму норму закону у своєму рішенні. На наш погляд, саме така діяльність суду і являє

собою функцію тлумачення норм закону. Цей напрям судівської роботи отримав назву «текстуалізм». Він виник у Сполучених Штатах Америки.

«Текстуалізм – це тлумачення закону в першу чергу на основі його звичайного значення юридичного тексту. Це регулює закон, а не наміри законодавця.

Текстуалізм мав вагоме значення в діяльності Верховного Суду США як органу конституційного контролю та конституційної правотворчості. Однак, не всі погоджувалися з тим, що текстуалізм має вагоме значення для рішення, яке ставало частиною американського законодавства. Але через основи судових технологій, які регулюють техніку застосування судового прецеденту, підкреслюється першочергове значення судових доктрин» [2].

Слід зазначити, що наше твердження, що український суд у певних випадках здійснює тлумачення норм закону (текстуалізм), не завжди знаходить підтримку з боку інших науковців. Так, автор вищенаведеної цитати стверджує: «Разом з тим текстуалізм як форма конституційного контролю та правотворчості продовжує домінувати. Завдяки Антоніну Скалії вона живе і розвивається. Даний прийом використовується і у нас. Правда, приховано і в якості простого тлумачення закону Конституційним Судом України та Верховним Судом» [2]. Погоджуємося з цим твердженням, але лише в частині тлумачення норм закону Конституційним Судом України та Верховним Судом. Так, дійсно, Конституційний Суд України та Верховний Суд здійснюють тлумачення норм закону, причому й у кримінальних справах, проте стосовно того, що вони здійснюють це приховано, категорично не згодні, бо діяльність будь-якого суду в Україні є гласною. Та й сам автор у наведеній цитаті суперечить сам собі, коли заявляє, що суди здійснюють тлумачення норм закону приховано, а далі зазначає: «По суті, даний прийом, який відображений в статті, має право на існування. Рішення судів повинні викладатися так, щоб вони були зрозумілі скаргникам, які захищають свої права» [2]. Тобто автор спочатку говорить, що тлумачення норм закону національними судами здійснюється приховано, а потім зазначає, що рішення судів мають бути доведені сторонам судового засідання та повинні бути зрозумілими, тобто розтлумаченими належним чином. Дозволимо собі дещо пояснити твердження автора про прихованість текстуалізму в діяльності національних судів. На нашу думку, він дещо неточно висловився про прихованість тлумачення і насправді мав на увазі невизнання такої діяльності за судами ні наукою, ні практикою кримінального процесу. З таким зауваженням погоджуємося, ба більше, ставимо за мету у цьому дослідженні довести, що така діяльність суду має місце і утворює відповідну кримінально-процесуальну функцію.

По-перше, наведемо приклади про існування у національних судів повноважень щодо тлумачення норм закону в минулому, тобто в момент дії Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. (далі – КПК 1960 р.).

Так, ухвалою колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 грудня 2003 р. було здійснено тлумачення норм ст. 44 КПК 1960 р. Стаття 44 КПК 1960 р. містила таку норму: «Як захисники допускаються особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні, та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи» (ч. 2 ст. 44 КПК 1960 р.) [3].

Верховний Суд України у названій вище ухвалі так розтлумачив цю норму: «Відповідно до ст. 44 КПК України (КПК 1960 р. – А.Ч., Г.Б.) участь у справі як захисники можуть брати особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні, та інші фахівці в галузі права тільки в тому випадку, коли вони представляють документи, визначені спеціальним законом, яким дозволено таким фахівцям брати участь у кримінальному судочинстві за угодою або за дорученням юридичної особи» [4].

Звісно, це не єдиний випадок тлумачення Верховним Судом України норм КПК 1960 р., але, на наш погляд, його достатньо для усвідомлення наявності таких повноважень у суду. Далі наведемо приклад такого тлумачення й норм чинного КПК України.

Звісно, не будемо зосереджувати увагу на кількості випадків тлумачення норм чинного КПК України, а обмежимося лише одним випадком, котрий повною мірою дасть можливість усвідомити повноваження суду на здійснення такого тлумачення. З цією метою звернемо увагу на норми ст. ст. 40 та 236 КПК України у частині повноважень

слідчого щодо можливості давання доручення на проведення обшуку оперативними працівниками. Прочитуємо норму п. 3 ч. 2 ст. 40 та ст. 236 КПК: «2. Слідчий уповноважений: ...3) доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам...» [5]. Нагадаємо, що обшук є слідчою (розшуковою) дією, тобто КПК України через норми п. 3 ч. 2 ст. 40 надає повноваження слідчому доручати оперативним підрозділам проводити обшук за його дорученням. Дещо іншою в цьому плані є ситуація з нормами ст. 236 КПК, що не вказують на повноваження слідчого давати доручення оперативним підрозділам на проведення обшуку, встановлюючи лише повноваження щодо цього слідчого і прокурора. Так, у ч. 1 ст. 236 КПК зазначається: «Ухвала про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи може бути виконана слідчим чи прокурором. Для участі в проведенні обшуку може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, представник та інші учасники кримінального провадження. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів. Слідчий, прокурор вживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення обшуку осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Незалежно від стадії цієї слідчої дії слідчий, прокурор, інша службова особа, яка бере участь у проведенні обшуку, зобов'язані допустити на місце його проведення захисника чи адвоката, повноваження якого підтверджуються згідно з положеннями статті 50 цього Кодексу» [5]. В інших частинах указаної статті також не зазначаються повноваження слідчого давати доручення оперативним підрозділам на проведення обшуку, але на практиці слідчі, посилаючись на норми п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, давали такі доручення. Окреслена ситуація з кримінальною процесуальною регламентацією повноважень слідчого щодо давання доручення оперативним підрозділам на проведення обшуку була по-різному розтлумачена слідчими, прокурорами та судами різних інстанцій. Так, спочатку перша інстанція суду підтримала думку слідчих та прокурорів про наявність у слідчого таких повноважень, але апеляційна інстанція суду розтлумачила згадані норми КПК України по-іншому. За їхніми висновками, у слідчого відсутні повноваження щодо давання доручення на проведення обшуку оперативними працівниками. Дещо пізніше Друга судова палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду (далі – ККС) у постанові від 29 січня 2019 р. у справі № 466/896/17 (провадження № 51-7759км18) [6], а потім і Об'єднана палата ККС у постанові від 06 грудня 2021 р. у справі № 663/820/15-к [7] зробили протилежні висновки про те, що системне тлумачення процесуальних норм, передбачених п. 3 ч. 2 ст. 40, ст. 236 КПК України, дає підстави для висновку про те, що виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи покладається на слідчого чи прокурора і не може бути доручене відповідним оперативним підрозділам [7].

Перелік таких прикладів можна було б продовжувати, але, на наш погляд, і вищенаведене дає можливість переконатися у наявності повноважень у судів різного рівня щодо тлумачення норм закону. Нашу думку у цьому питанні по суті підтримує й Верховний Суд. Так, у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 21.09.2021 у справі № 910/10374/17 за касаційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Торгово-логістичний комплекс “Арктика”» про визнання виконавчих написів нотаріуса такими, що не підлягають виконанню, на постанову Північного апеляційного господарського суду від 18 травня 2020 р. зазначається: «...69. Велика Палата Верховного Суду також звертає увагу на таке. Будь-яке правозастосування є неможливим без тлумачення законодавства, бо тлумаченням законодавства є з'ясування його змісту» [8]. Аналогічну точку зору висловлює й О. Капліна: «Тлумачення проникає у всі етапи застосування норм права, супроводжує цей процес, є засобом зворотного зв'язку між випадком, що потребує врегулювання, і тією нормою права, яка тлумачиться, для законного й обґрунтованого її застосування» [9, с. 59]. Тут слід звернути увагу, що дехто з науковців заперечує існування тлумачення норм права як окремого виду діяльності. Вони висловлюють думку, що тлумачення норм не існує, бо тлумачення охоплюється процесом правозастосування і по суті є правозастосуванням та не утворює окремого виду діяльності. О. Капліна та інші дослідники категорично проти такого висновку: «У своєму дослідженні ми підтримуємо думку тих учених, які вважають, що правозастосовне тлумачення є самостійним видом тлумачення, яке передує процесу застосування норм права і супроводжує його. Такий підхід дозволяє синтезувати досягнення науковців у галузі теорії тлумачення і теорії правозастосування, характеризувати правозастосовне тлумачення як комплексне явище, нерозривно

пов'язане з реалізацією норм права суб'єктами, що мають владні повноваження.

Аргументацію сказаного можна почати з того, що, перш ніж застосувати норму права, необхідно з'ясувати її смисл, встановити зміст, тобто розтлумачити. Але на цьому процес тлумачення норми, що підлягає застосуванню, не закінчується. Застосування норм права – це не механічний процес підведення певного процесуально значущого факту під абстрактну формулу права. Це складний творчий процес реалізації вольового змісту норми права, який повинен розглядатися в нерозривному зв'язку з її тлумаченням» [9, с. 58–59]. Вчена наводить визначення поняття такого тлумачення: «...правозастосовне тлумачення – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єкта, наділеного від імені держави владними повноваженнями, що здійснюється безпосередньо в процесі правозастосування в конкретній справі або з метою забезпечення правозастосовного процесу» [9, с. 60].

Цілком погоджуючись із таким висновком, маємо наголосити, що тлумачення норм закону, у тому числі й КПК України, здійснюють усі правозастосовники та науковці. При цьому тлумачення, що здійснюється науковцями, являє собою окремий вид такого тлумачення, який отримав назву «герменевтика». Відповідно до Вікіпедії «герменевтика» (від грец. *ερμηνεύειν* – тлумачити) – у первісному значенні – «напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, юридичних, історичних і релігійних текстів. Оскільки будь-які тексти або поняття формулюються в (не) певних середовищі та контексті» [10]. Звісно, таке тлумачення норм закону з боку науковців не є офіційним та нормативним, але воно все ж впливає на офіційне тлумачення норм офіційними суб'єктами тлумачення, бо використовується ними для обґрунтування та пояснення офіційного тлумачення. Саме тому відповідно до ст. 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» утворена і діє Науково-консультативна рада при Верховному Суді. Згідно з п. 3.2 Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді «до повноважень Науково-консультативної ради належать: підготовка наукових висновків щодо тлумачення та застосування норм права; тощо» [11].

Офіційне тлумачення законодавчих норм мають здійснювати офіційні органи, що уповноважені на таке тлумачення. До зазначених органів, на нашу думку, передусім належать суди різних рівнів (суди першої інстанції, апеляційні суди, Верховний Суд та Конституційний Суд України). Зауважимо, що їм належить особливе місце серед державних органів у здійсненні офіційного тлумачення норм закону і норм КПК України у тому числі.

Правда, Верховний Суд у цьому питанні не завжди має чітку позицію. Так, у наведеній вище Постанові Великої Палати Верховного Суду від 21.09.2021 у справі № 910/10374/17 за касаційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Торгово-логістичний комплекс “Арктика”» про визнання виконавчих написів нотаріуса такими, що не підлягають виконанню, на постанову Північного апеляційного господарського суду від 18 травня 2020 р. також зауважено: «...тлумачення законів України, яке здійснюється Конституційним Судом України в мотивувальній частині рішення, не є офіційним нормативним (загальнообов'язковим), оскільки відповідно до пункту 2 статті 150 Конституції України до повноважень Конституційного Суду України належить офіційне тлумачення тільки Конституції України...» [8].

О. Капліна вказує на зворотне: «Слід зазначити той позитивний факт, що у своїй правотлумачній практиці судді Конституційного Суду України, використовуючи весь арсенал способів тлумачення, у правових позиціях наводять систему фактичних і правових мотивів на обґрунтування ухвалюваного ними рішення, що значно підвищує авторитетність і аргументованість рішень Конституційного Суду України» [9, с. 66]. Повністю погоджуємося з таким висновком вченої, бо Конституційний Суд в усіх державах, де він існує, здійснює такий вид діяльності. Окрім того, слід звернути увагу, що відповідно до ч. 2 ст. 110 КПК України «судове рішення приймається у формі ухвали, постанови або вироку, які мають відповідати вимогам, передбаченим статтями 369, 371-374 цього Кодексу» [5]. Судові рішення, відповідно до ст. 372 та 374 КПК, повинні складатися з трьох частин: вступної, мотивувальної та резолютивної [5]. Отже, всі ці три частини є складовими судового рішення, і одна з них не може оцінюватися у відриві від інших, а звідси, мотивувальна частина судового рішення, так само як і інші частини судового рішення, є офіційною та нормативною. Ба більше, за логікою наведеного рішення Верховного Суду, цитований висновок Верховного Суду, що

міститься у п. 69 мотивувальної частини Постанови Великої Палати Верховного Суду від 21.09.2021 у справі № 910/10374/17, теж можна вважати неофіційним, оскільки Верховний Суд не наділений повноваженнями оцінювати рішення Конституційного Суду України.

Отже, можемо стверджувати, що національні суди мають повноваження здійснювати тлумачення норм закону. При цьому, вважаємо, тлумачення норм закону належить до повноважень не лише Конституційного Суду України та Верховного Суду, але й інших судів, нижчої судової ланки.

Далі хотілося б зосередити увагу на тому, що окреслена діяльність суду з тлумачення норм закону по своїй суті є кримінально процесуальною функцією суду.

Всім відомо, що суд здійснює функцію правосуддя. Ця функція суду є конституційною та головною і ніким не заперечується. Окрім того, КПК України та теорія кримінального процесу передбачають, що суд у кримінальному провадженні здійснює ще й функцію судового контролю. Так, після певних змін у законодавстві суд через здійснення судового контролю почав діяти й на стадії досудового розслідування, що не властиве для суду. Таку діяльність суду назвали «судовий контроль», хоча по своїй суті і у цьому разі, на нашу думку, суд все ж здійснює функцію правосуддя (вирішує спір між органами розслідування та іншими учасниками провадження про можливість втручання в їхні права (здійснення приводу, застосування запобіжних заходів, проведення огляду чи обшуку у житлі чи іншому володінні особи тощо)), а така назва «судовий контроль» була необхідна для розмежування традиційного правосуддя від того, що здійснюється судом на стадії досудового розслідування, що є цілком виправданим.

Окрім функції правосуддя та судового контролю, на наш погляд, суд здійснює ще й функцію тлумачення норм закону, котра отримала назву «текстуалізм», що являє собою основний напрям діяльності суду у кримінальному провадженні з тлумачення кримінальних процесуальних норм.

На наш погляд, цей вид кримінальної процесуальної діяльності (тлумачення кримінальних процесуальних норм) притаманний усім правозастосовним суб'єктам, але щодо суду ця діяльність має значення кримінальної процесуальної функції, оскільки тлумачення кримінальних процесуальних норм, що здійснюється учасниками кримінального процесу, має на меті переконати суд у правоті саме їхнього варіанту тлумачення відповідної норми, і це тлумачення не є нормативним, а вже суд у своєму рішенні здійснює нормативне тлумачення вказаної норми. Слід звернути увагу: рішення суду першої інстанції, у якому здійснено тлумачення певної норми, якщо воно не було оскаржене чи не стало предметом узагальнення судової практики судом вищого рівня, також є нормативним тлумаченням. Це твердження закріплене в нормах ч. 2 ст. 21 та ст. 380 КПК України.

Так, відповідно до ч. 2. ст. 21 КПК України «вирок та ухвала суду, що набрали законної сили в порядку, визначеному цим Кодексом, є обов'язковими і підлягають безумовному виконанню на всій території України» [5].

А норми ст. 380 КПК України «Роз'яснення судового рішення» [5] нами розцінюються як вказівка на обов'язок суду здійснити тлумачення певних норм у своєму рішенні, котре, на наш погляд, завжди пов'язане з тлумаченням відповідних норм, на які у своєму рішенні посилається суд, бо кожне судове рішення є актом правозастосування. Саме роз'яснення судом свого рішення і є тлумаченням відповідних норм, що покладені в його основу, шляхом роз'яснення і конкретизації відповідної норми та встановленням відповідності фактичних обставин справи їхньому змісту. На наш погляд, О. Капліна дуже влучно охарактеризувала процес роз'яснення через визначення термінів «застосування норм права» та «правозастосовне тлумачення»: «Застосування норм права – це не механічний процес підведення певного процесуально значущого факту під абстрактну формулу права. Це складний творчий процес реалізації вольового змісту норми права, який повинен розглядатися в нерозривному зв'язку з її тлумаченням» [9. с. 59]. Тому вчена називає тлумачення, котре здійснюється з метою застосування норми права, «правозастосовним тлумаченням», що характеризується своїми специфічними ознаками, до яких вчена відносить «необхідність мотивування ухваленого рішення» [9. с. 59].

З наведеного можна дійти висновку, що тлумачення кримінальних процесуальних норм є обов'язком суду та основним напрямом його діяльності, що в

теорії кримінального процесу іменується функцією. Отже, суд у кримінальному провадженні здійснює кримінальну процесуальну функцію «текстуалізм», що являє собою тлумачення судом кримінальних процесуальних норм.

Висновки. «Текстуалізм», за довідковою літературою, означає тлумачення закону на основі звичайного значення його юридичного тексту, тому, на нашу думку, з огляду на особливу роль суду у кримінальному провадженні саме на суд покладено право тлумачити норми закону. Хоча цей напрям суддівської роботи і виник у Сполучених Штатах Америки та отримав назву «текстуалізм», він має місце й у національному кримінальному провадженні та утворює кримінальну процесуальну функцію суду. Текстуалізм має особливе значення для забезпечення прав людини, бо по суті визначає їхній зміст та межі.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Ратифікована Законом України від 17.07.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Антонін Скалія: Текстуалізм конституційної правотворчості. *CONSTITUTIONALIST*. URL : <https://constitutionalist.com.ua/antonin-skaliia-tekstualizm-konstytutsijnoi-pravotvorchosti/>.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України, затверджений Законом від 28.12.1960. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>.
4. Відповідно до ст. 44 КПК України участь у справі як захисники можуть брати особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні, та інші фахівці в галузі права тільки в тому випадку, коли вони представляють документи, визначені спеціальним законом, яким дозволено таким фахівцям брати участь у кримінальному судочинстві за угодою або за дорученням юридичної особи. *Верховний Суд України*. URL : [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/281FEBCE3FCBBD83C2257AF4003ACC6A](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/281FEBCE3FCBBD83C2257AF4003ACC6A).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
6. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 466/896/17 від 29 січня 2019 р. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79601140>.
7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 663/820/15-к від 06 грудня 2021 р. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829915>.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 910/10374/17 від 21 вересня 2021 р. URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/100428590?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03.
9. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 296 с.
10. Герменевтика. *Вікіпедія*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>.
11. Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді, затверджене Постановою Пленуму Верховного Суду від 02 лютого 2018 р. № 1. *Судова влада України*. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/ppn_kr/.

Надійшла до редакції 08.05.2024

Прийнято до опублікування 17.05.2024

References

1. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms dated November 4, 1950]. Ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 17.07.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].
2. Antonin Skaliia: Tekstualizm konstytutsiinoi pravotvorchosti [Antonin Scalia: Textualism of constitutional law-making]. *CONSTITUTIONALIST*. URL : <https://constitutionalist.com.ua/antonin-skaliia-tekstualizm-konstytutsijnoi-pravotvorchosti/>. [in Ukr.].
3. Kryminalno-protsestualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedure Code of Ukraine], zatverdzhnyi Zakonom vid 28.12.1960. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>. [in Ukr.].
4. Vidpovidno do st. 44 KPK Ukrainy uchast u spravi yak zakhysnyky mozhut braty osoby, yaki maiut svidotstvo pro pravo na zaniattia advokatskoio diialnistiu v Ukraini, ta inshi fakhivtsi v haluzi prava tilky v tomu vypadku, koly vony predstavliat dokumenty, vyznacheni spetsialnym zakonom, yakym dozvoleno takim fakhivtsiam braty uchast u kryminalnomu sudochynstvi za uhodoiu abo za doruchenniam yurydychnoi osoby [According to Art. 44 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, persons who have a certificate of the right to practice as a lawyer in Ukraine and other specialists in the field of law can participate in the case as defenders only if they present the documents specified by a

special law, which allows such specialists to participate in criminal proceedings by agreement or on behalf of a legal entity]. *Verkhovnyi Sud Ukrainy*. URL : [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/281FEBCE3FCBBD83C2257AF4003ACC6A](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/281FEBCE3FCBBD83C2257AF4003ACC6A). [in Ukr.].

5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

6. Postanova kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu u spravi № 466/896/17 vid 29 sichnia 2019 r. [Resolution of the panel of judges of the Second Judicial Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 466/896/17 dated January 29, 2019]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79601140>. [in Ukr.].

7. Postanova Obiednanoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu u spravi № 663/820/15-k vid 06 hrudnia 2021 r. [Resolution of the Joint Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 663/820/15-k dated December 6, 2021]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829915>. [in Ukr.].

8. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu u spravi № 910/10374/17 vid 21 veresnia 2021 r. [Resolution of the Great Chamber of the Supreme Court in case No. 910/10374/17 of September 21, 2021]. URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/100428590?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03. [in Ukr.].

9. Kaplina, O. V. (2008) Pravezastosovne tлумachennia norm kryminalno-protsesualnoho prava [Law enforcement interpretation of norms of criminal procedural law] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo. 296 p. [in Ukr.].

10. Hermenevtyka [Hermeneutics]. *Vikipediia*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>. [in Ukr.].

11. Polozhennia pro Naukovo-konsultatyvnu radu pry Verkhovnomu Sudi [Regulations on the Scientific Advisory Council at the Supreme Court], zatverdzhene Postanovoiu Plenumu Verkhovnoho Sudu vid 02 liutoho 2018 r. № 1. *Sudova vlada Ukrainy*. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/ppn_kr/. [in Ukr.].

ABSTRACT

Anatoliy Chernenko, Gleb Barabash. Textualism as a criminal procedural function of the court. The authors proved that national courts are authorized to interpret criminal procedural norms, because:

- introducing into its activity the practice of the European Court of Human Rights, which in accordance with its statute interprets the norms of national legislation, national courts also interpret these norms;
- norms of Art. 380 of the Criminal Procedure Code of Ukraine are considered by the authors as an indication of the court's duty to interpret certain norms to which the court refers in its decision.

Examples of judicial interpretation are given: 1) the resolution of the panel of judges of the Judicial Chamber in criminal cases of the Supreme Court of Ukraine dated December 23, 2003 interpreted the norms of Art. 44 of the CPC of 1960; 2) The Second Judicial Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court dated January 29, 2019 in case No. 466/896/17 (proceedings No. 51-7759km18), and then the United Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court in case No. 663/820/ 15-k from 06.12.2021 carried out a systematic interpretation of the procedural norms, clause 3, part 2, article 40, article 236 of the CPC of Ukraine.

Conclusions were made: 1) the interpretation of criminal procedural norms is the duty of the court and the main direction of its activity, which is called a function in the theory of the criminal process; 2) the court in criminal proceedings performs a criminal procedural function, which was called "Textualism", which is the court's interpretation of criminal procedural norms.

According to the authors, textualism is of particular importance for ensuring human rights, because it essentially determines their content and boundaries.

Keywords: *criminal proceedings, court, criminal procedural functions, the function of interpreting the norms of the law, textualism.*

УДК 343.144 : 159.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-293-298

Юлія МАРІНА[©]

викладач

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ І УПРАВЛІННЯ СПІЛКУВАННЯМ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

Проаналізовано систему знань про конфліктологію як науку, її становлення та сучасний стан, а також практичні навички продуктивного вирішення конфліктів та подолання конфліктних ситуацій при проведенні слідчих дій, зокрема допиту. Розглянуто класифікацію, динаміку розвитку та причини виникнення конфліктів, методи ефективного управління ними. Акцентовано на відмінності поняття допиту з точки зору кримінального процесу та криміналістики та в аспекті психології. Особливу увагу приділено психологічним особливостям взаємодії та допиту неповнолітніх із проблемами у спілкуванні. Розроблено деякі стратегії подолання конфліктних ситуацій при проведенні слідчих дій.

Ключові слова: кримінальне провадження, допит, допит неповнолітніх, психологія допиту, конфліктологія, слідчі дії, слідчий, наука, правоохоронні органи, кримінальний процес, криміналістика, психологічний стан, конфліктні ситуації, психологічний контакт, конфліктна ситуація допиту.

Постановка проблеми. Зазначена проблема передбачає аналіз впливу психологічних аспектів на ефективність допиту та управління спілкуванням у ситуаціях конфліктів. Дослідження спрямоване на виявлення чинників, що впливають на якість комунікації під час допиту, зокрема в контексті конфліктів, і на розробку стратегій, спрямованих на поліпшення якості спілкування та зменшення конфліктних ситуацій, що виникають під час цього процесу. Вивчення зазначених аспектів має на меті сприяти розвитку більш об'єктивних та конструктивних методів управління спілкуванням у процесі допиту в умовах конфлікту. Дослідження ефективності допиту неповнолітніх із проблемами у сфері комунікації сприятиме вдосконаленню підходів та методів взаємодії з цією категорією осіб у правових та соціальних контекстах, зокрема розробці адаптованих стратегій та інструментів для забезпечення ефективного допиту.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окреслена проблематика неодноразово розглядалася науковцями, такими як: Н. Бобечко, В. Бойко, І. Жолнович, Т. Матієнко, Є. Ходаківський, Ю. Богоявленська, Т. Грабар, І. Озерський, О. Кришевич, В. Коновалова, Л. Удалова, О. Проценко.

Мета статті полягає в ретельному аналізі психологічних аспектів проведення допиту та управління спілкуванням у конфліктних ситуаціях; розкритті взаємозв'язків між психологічними факторами та процесами комунікації під час допиту в умовах конфлікту; виявленні ефективних стратегій управління спілкуванням для поліпшення якості взаємодії між учасниками в ситуаціях конфлікту та підвищення об'єктивності та конструктивності комунікації.

Виклад основного матеріалу. Процес виникнення та розвитку конфліктів визначається чотирма групами чинників: об'єктивними, управлінськими, психологічними та особистісними. Перші дві групи мають переважно об'єктивний характер, тоді як третя та четверта – суб'єктивний. Розуміння об'єктивно-суб'єктивної природи причин конфліктів є корисним для подальшого визначення способів їх уникнення та розроблення оптимальної стратегії поведінки у типових конфліктах.

До об'єктивних причин конфліктів належать переважно обставини соціальної

© Ю. Маріна, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-9661-5066>

yuliia.marina@dduvs.edu.ua

взаємодії людей, що призводять до зіткнення їхніх інтересів, поглядів, установок тощо. Ці об'єктивні причини створюють передумови для конфлікту – об'єктивний компонент передконфліктної ситуації. Суб'єктивні причини конфліктів зазвичай пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями противників, що призводять до вибору ними конфліктного шляху у вирішенні об'єктивного протиріччя, що виникло. У передконфліктній ситуації існує можливість вибору між конфліктним та неконфліктним шляхом її розв'язання. Причини, що ведуть людину до обрання конфліктної стратегії, переважно мають суб'єктивний характер. При вивченні взаємозв'язку об'єктивних та суб'єктивних причин конфліктів можна відзначити кілька ключових аспектів. По-перше, розподіл між об'єктивними та суб'єктивними причинами конфліктів є більш складним, ніж може здатися на перший погляд. Об'єктивні чинники можуть бути впливовими в підготовці підґрунтя для конфлікту, навіть якщо вони походять від суб'єктивних визначень та переконань. По-друге, практично кожен конфлікт містить елементи об'єктивних та суб'єктивних чинників. У міжособистісних конфліктах суб'єктивні мотивації та реакції людей відіграють ключову роль у формуванні ситуації конфлікту. Організаційно-управлінські причини конфліктів стосуються структур та функціонування організацій та груп. Вони можуть бути різноманітними, включно зі структурно-організаційними, функціонально-організаційними, особистісно-функціональними та ситуативно-управлінськими. Існують різні точки зору щодо ролі соціально-психологічних причин у виникненні конфліктів. Деякі дослідники стверджують, що конфлікти переважно обумовлені об'єктивними соціально-економічними чинниками, але також визнають: соціально-психологічні аспекти відіграють важливу роль у виникненні конфліктів, оскільки останні пов'язані зі взаємодією між людьми та їхньою приналежністю до соціальних груп [1, с. 24–28].

Допит є складним процесом, що регулюється кримінально-процесуальними нормами та спрямований на отримання інформації про важливі факти у справі. Основна мета допиту полягає в установленні правдивості подій та обставин, пов'язаних із розслідуваною справою. Діагностика психологічного статусу допитуваного є важливим етапом процесу допиту. Вона передбачає розуміння особливостей особистості допитуваного, що сприяє побудові ефективного психологічного контакту та вибору оптимальних стратегій отримання інформації. Використання психологічних методів допомагає діагностувати психічний стан допитуваного. Методи спостереження, бесіди та незалежних характеристик використовуються для отримання інформації про поведінку, темперамент та реакції допитуваного на подразники. Важливо враховувати, що результати спостереження на початку допиту можуть бути попередніми й орієнтовними і потребують додаткової корекції та доповнення протягом процесу допиту. Такий підхід до діагностики психологічного статусу допитуваного допомагає зрозуміти його психічний стан та сприяє побудові ефективного комунікаційного процесу між допитуваним та слідчим.

Метод спостереження використовується для виявлення різних рис характеру та особливостей темпераменту, котрі свідчать про психологічні особливості допитуваного. У процесі спостереження враховуються манери допитуваного, його рівень комунікабельності на початку допиту, реакція на поставлені запитання, а також психічний стан, спричинений процесуальним становищем та потребою у взаємодії. При оцінці результатів спостереження важливо пам'ятати, що особа, за якою ведеться спостереження, знаходиться у незвичній ситуації, тож існує ймовірність, що вона буде стримувати свої вияви та упереджувати свою поведінку. Це може спотворити враження слідчого, тому важливо бути об'єктивним і брати до уваги контекст та обставини допиту.

Для діагностики особи допитуваного може використовуватися метод бесіди, адаптований для цієї мети. Бесіда відрізняється від допиту своєю природою та завданнями і не має регламентованого процесуального режиму. Вона може мати місце і в процесі допиту і бути спрямованою на встановлення психологічного контакту з допитуваним та визначення його особистісних особливостей. Бесіда передбачає взаємну передачу інформації, що не стосується предмета допиту, а спрямована лише на встановлення психологічного контакту та визначення характеру допитуваного. Це може допомогти створити атмосферу довіри та сприяти ефективній взаємодії між допитуваним та слідчим. Метод бесіди часто поєднується зі власне допитом, оскільки дозволяє з'ясувати важливі дані про допитуваного перед початком основного етапу. У

процесі бесіди встановлюються демографічні дані, стан органів чуття, психічний стан та інші аспекти, що можуть впливати на сприйняття подій та формування показань. Залежно від категорії допитуваного (наприклад, неповнолітній або обвинувачений) з'ясування певних аспектів може відрізнятись.

Метод незалежних характеристик використовується для збирання інформації про допитуваного від осіб, які з ним контактували, наприклад, родичів, друзів або колег. Це допомагає збагатити знання про особу допитуваного та створити психологічний контакт, оцінити інформацію, отриману від нього. Метод може використовуватися у різних формах, що визначаються конкретною ситуацією, включно із запитаннями щодо характеристики особи, аналізом матеріалів справи або отриманням інформації через оперативно-розшукові органи.

Вищезазначені методи допомагають створити повніше розуміння особистості допитуваного та встановити психологічний контакт, що сприяє ефективнішому проведенню допиту та об'єктивнішій оцінці інформації. Вибір конкретної форми допиту та методів психологічної діагностики залежить від різних чинників, таких як складність справи, важливість інформації, що має бути отримана, та ін. Застосування цих методів окремо або взаємопов'язано дозволяє діагностувати психологічні особливості особи і використовувати їх у різних аспектах організації допиту, таких як: 1) встановлення психологічного контакту – розуміння психологічних особливостей допитуваного допомагає забезпечити ефективний контакт під час спілкування та створити сприятливі умови для отримання інформації; 2) визначення системи тактичних прийомів допиту – знання психологічних особливостей допитуваного дозволяє визначити оптимальні підходи та стратегії для проведення допиту, зокрема з огляду на реакції на запитання та стимули; 3) визначення характеру і виду можливого психологічного впливу – розуміння психологічних особливостей допитуваного допомагає визначити, який вид впливу може бути найбільш ефективним для отримання інформації чи досягнення певної мети; 4) оцінка отриманої інформації – психологічна діагностика також допомагає в оцінці достовірності та значущості отриманої інформації, зокрема, зважаючи на психічну напруженість допитуваного та його реакції на питання. Важливо також розуміти, що допит – це процес спілкування, де слідчий зберігає ініціативу в регулюванні процесу обміну інформацією. Під час допиту важливо враховувати процесуальне становище допитуваного, його позицію та інші обставини, що можуть вплинути на сприйняття та передачу інформації.

Побудова системи тактичних прийомів для допиту – це складний і ретельно обдуманий процес, що має враховувати різноманітні чинники, такі як мета допиту, вид процесуального становища допитуваного, специфіка ситуації та ін. Тактичні прийоми допомагають структурувати процес допиту та спрямовують слідчого на досягнення його мети. Наприклад, встановлення психологічного контакту є ключовим етапом, що передбачає застосування певних тактичних прийомів, таких як ввічливе спілкування, прояв інтересу до думки допитуваного, створення сприятливої атмосфери. Спонування допитуваного до давання показань може включати аргументоване пояснення важливості співпраці з розслідуванням, відображення можливих наслідків в разі відмови та надання допитуваному впевненості в його захищеності. Для уточнення показань і усунення в них суперечностей можуть використовуватися техніки запитань, що допомагають систематизувати інформацію та виявити невідповідності. Актуалізація забутого в пам'яті допитуваного може відбуватися шляхом використання асоціативних зв'язків або подій, що можуть викликати спогади, та уточнення показань. Всі ці прийоми мають свою вагомість та застосовуються залежно від конкретних умов та потреб допиту. Важливо, щоб тактичні прийоми були збалансованими, ефективними та етичними, аби досягти мети допиту і зберегти правові стандарти. Прийоми та підходи щодо виявлення неправдивих показань допитуваних є дуже важливими в розслідуванні та забезпеченні справедливості. Виявлення неправди в показаннях може бути ключовим для успішного розгляду справи та встановлення об'єктивної правди. Зазначимо, що, крім технічних методів допиту, важливо також звертати увагу на невербальні сигнали та зміни у мові тіла, що можуть вказувати на неправдивість показань. Наприклад, збільшена напруга, рухи, що не відповідають змісту висловлювань, чи незвична реакція на певні запитання. Крім того, підготовка до допиту передбачає не лише аналіз доказів та обставин справи, а й ретельне вивчення особистості допитуваного, його психологічних особливостей та

можливих мотивів для неправдивих показань. Це дозволяє слідчому бути готовим до спростування неправдивих відомостей та виявлення правди [4, с. 95–98].

Розглянемо процедуру проведення допиту неповнолітніх, котра вимагає особливої уваги до їхніх психологічних особливостей та вікових характеристик. Ключовим аспектом, котрий слід враховувати, є вікові особливості. Розуміння та сприйняття інформації у дітей різного віку суттєво відрізняється. Наприклад, молодші діти можуть мати уявлення про світ, що відрізняються від дорослих, і використовувати фантазію під час розповіді. Молодші неповнолітні можуть також мати проблеми з послідовністю та логікою в розповідях. Важливо встановити психологічний контакт з неповнолітнім, щоб він почувався комфортно та довіряв слідчому або іншому фахівцю, який здійснює допит. Для цього необхідно сприяти відкритому спілкуванню та враховувати інтереси й потреби дитини. Слід уникати травматизації, зокрема питань, що можуть спричинити психічну або емоційну травму, оскільки допит неповнолітнього може бути стресом для нього. Такий допит має бути проведений із особливою делікатністю та обережністю. Для допиту неповнолітніх можуть застосовуватися спеціальні методи, що враховують їхні вікові та психологічні особливості. Наприклад, рольова гра або інші техніки, спрямовані на зниження стресу та створення комфортної атмосфери. У деяких випадках під час допиту може бути корисною участь батьків або опікунів, особливо для молодших дітей або тих, хто відчуває тривогу під час процедури. Розуміння та врахування цих особливостей допомагає забезпечити ефективну та етичну процедуру допиту неповнолітніх, зменшуючи ймовірність психологічної травми та сприяючи отриманню достовірної інформації [5, с. 272–274].

Розглянемо деякі ключові аспекти психологічних особливостей допиту дітей підліткового та старшого шкільного віку. Підлітковий вік є часом великих змін та перетворень. У цей період людина переживає фізіологічні, емоційні та психологічні зміни, що впливають на її поведінку та ставлення до навколишнього світу. У підлітковому віці набагато поширенішими є імпульсивність та негативізм, що можуть ускладнювати комунікацію зі слідчими чи іншими дорослими фігурами авторитету. Підлітки часто стикаються з конфліктами щодо авторитетів, які ставлять до них вимоги. Вони можуть ставити під сумнів правила та інструкції, особливо якщо вважають їх несправедливими. Підлітки ще формують свої моральні цінності та норми поведінки. Вони можуть робити помилкові рішення, спираючись на недостатній життєвий досвід та неповний розвиток морального судження. У період ранньої юності вони починають усвідомлювати свої життєві цілі та ідеали, стають більш самостійними у визначенні свого майбутнього та професійних інтересів. Врахування цих аспектів є важливим при взаємодії з підлітками як у побуті, так і під час проведення допиту, де їхні дії та рішення можуть мати серйозні наслідки. Діти можуть сприймати та описувати події, що з ними сталися, на свій лад, що варіюється з огляду на вік та рівень розвитку. Їхнє сприйняття може бути поверховим, фрагментарним та емоційно забарвленим.

Різні вікові групи дітей сприймають інформацію по-різному. Молодші діти можуть бути менш конкретними у своїх спостереженнях та описах, тоді як старші, навпаки, більш деталізованими. Важливо забезпечити адекватну підтримку та розуміння дітей у правових процесах, зважаючи на їхні вікові та розвиткові особливості під час отримання показань. Загалом розуміння психологічних аспектів сприйняття та розуміння дітьми інформації допомагає забезпечити справедливість та ефективність правових процесів, що передбачають участь неповнолітніх.

Ключові пункти, на яких варто акцентувати в ході підготовки та проведення допиту неповнолітніх:

- вибір місця та обстановки допиту – важливо, щоб місце допиту створювало комфортну та безпечну атмосферу для неповнолітнього. Це може бути місце, де він відчуває себе комфортно, наприклад, школа або домівка;
- планування запитань – складання плану допиту з простими та зрозумілими запитаннями є ключовим елементом і допомагає забезпечити структуровану бесіду, що сприяє одержанню важливої інформації;
- встановлення психологічного контакту – побудувати довіру та встановити ефективний психологічний контакт допомагають бесіди на сторонні теми та демонстрація інтересу до індивіда;

– допомога в формуванні правдивих показань – важливо пам'ятати, що слідчий повинен сприяти формуванню правдивих показань, уникаючи запитань із елементами навіювання або використання навідних прийомів;

– специфічні тактичні прийоми – використання таких прийомів, як роз'яснення важливості правдивих показань та сутності пред'явлених матеріалів, може сприяти отриманню корисної інформації від неповнолітніх.

Висновки. Вищезазначене дозволяє констатувати, що проведення допиту в конфліктних ситуаціях вимагає комплексного підходу, котрий поєднує технічні засоби допиту, аналіз психологічних особливостей допитуваного та уважність до невербальних сигналів. Цей підхід дозволяє створити ефективну систему для виявлення неправдивих відомостей та забезпечення об'єктивного розслідування. Ще Д. Карнегі дав рекомендації стосовно способів привертання уваги та підтримання психологічного контакту. Дійсно, ці принципи мають глибокі коріння в основах міжособистісного спілкування і можуть бути вельми корисними для слідчих та інших професіоналів, які працюють зі співрозмовниками в різних ситуаціях. Отже, основними принципами, що допоможуть роботі в конфліктних ситуаціях, є:

– виявлення інтересу до інших людей – створює атмосферу взаємної зацікавленості та сприяє відкритому спілкуванню;

– усмішка – вона може зняти напругу та зробити спілкування більш приємним;

– використання імені співрозмовника – це створює особистий зв'язок та вказує на увагу до співрозмовника;

– вміння вислухати – бути гарним слухачем означає повагу та зацікавленість до думок та почуттів іншої особи;

– розмова на теми, що цікавлять співрозмовника, – дозволяє створити спільні точки контакту та підтримує активне спілкування;

– підкреслення важливості співрозмовника – може підвищити самооцінку співрозмовника та зробити спілкування більш продуктивним.

Ці принципи сприяють побудові довірчих відносин та допомагають встановити позитивний контакт між слідчим та допитуваним, що може сприяти більш успішному проведенню допиту та отриманню достовірної інформації.

Список використаних джерел

1. Котлова Л. О. Психологія конфлікту: курс лекцій : навч. посібник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 112 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

3. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

4. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підруч. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 240 с.

5. Макарова О. П., Радіонова Л. О. Особливості допиту неповнолітніх. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : тези доп. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 30 бер. 2018 р.). Харків, 2018. С. 272–274.

6. Пінчук Д. Н. Особливості допиту неповнолітніх підозрюваних на стадії досудового розслідування. *Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності : тези доп. учасників XXV наук.-практ. конф. курсантів та студентів* (м. Харків, 17 трав. 2018 р.). Харків, 2018. С. 136–137.

7. Чорний Г. О. Психологічні особливості проведення допиту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 580–582. URL : http://www.lsej.org.ua/11_2023/143.pdf.

Надійшла до редакції 12.02.2024

Прийнято до опублікування 23.02.2024

References

1. Kotlova, L. O. (2013) *Psykhohihiia konfliktu: kurs lektsii* [Psychology of conflict: a course of lectures] : navch. posibnyk. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 112 p. [in Ukr.].

2. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [The Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].

3. *Konstytutsiia Ukrainy* [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. [in Ukr.].

4. Konovalova, V. O., Shepitko, V. Yu. (2008) *Yurydychna psykhohihiia* [Legal psychology] : pidruch. 2-e vyd., pererob. i dop. Kharkiv : Pravo. 240 p. [in Ukr.].

5. Makarova, O. P., Radionova, L. O. (2018) Osoblyvosti dopytu nepovnoletnikh [Peculiarities of interrogation of minors]. *Psykholohichni ta pedahohichni problemy profesiinnoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy : tezy dop. nauk.-prakt. konf.* (m. Kharkiv, 30 ber. 2018 r.). Kharkiv, pp. 272–274. [in Ukr.].

6. Pinchuk, D. N. (2018) Osoblyvosti dopytu nepovnoletnikh pidozriuvanykh na stadii dosudovoho rozsliduvannia [Peculiarities of interrogation of minor suspects at the stage of pre-trial investigation]. *Aktualni problemy suchasnoi nauky i pravoohoronnoi diialnosti : tezy dop. uchastykiv XXV nauk.-prakt. konf. kursantiv ta studentiv* (m. Kharkiv, 17 trav. 2018 r.). Kharkiv, pp. 136–137. [in Ukr.].

7. Chorny, H. O. (2023) Psykholohichni osoblyvosti provedennia dopytu [Psychological features of interrogation]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 11, pp. 580–582. URL : http://www.lsej.org.ua/11_2023/143.pdf. [in Ukr.].

ABSTRACT

Yuliia Marina. Psychological aspects of interrogation and management of communication in conflict situations. The article analyzes the system of knowledge about conflictology as a science, investigates its formation and the current state of this discipline. Practical skills of productive conflict resolution and overcoming conflict situations during investigative actions and interrogation, in particular, were analyzed. The classification, dynamics of development and causes of conflicts were considered, and the methods of their effective management were analyzed. Attention was drawn to the difference between the concept of "interrogation" from the point of view of the criminal process and criminology and from the point of view of psychology.

Psychological features of interaction and interrogation of minors with communication problems were separately considered. Developed some strategies for overcoming conflict situations during investigative actions. In a conflict situation, the investigator can use such techniques as persuasion, interrogation with the presentation of evidence, creating an exaggerated idea of the investigator's knowledge, the assumption of a legend, consistency, the method of indirect interrogation, surprise, speeding up the pace of interrogation, and demonstrating the capabilities of the investigation. Thus, the investigator must carefully prepare for the interrogation, analyze the evidence available in the case against the accused or suspect and the explanations that they have already given; be especially observant during the interrogation of the nuances of the interrogated person's behavior, his/her reaction to certain questions, his calmness or irritability, confidence or fear, facial expressions and gestures. Moreover, the investigator must remain calm, attentive and confident, since the effectiveness of the interrogation depends, first of all, not on a specific tactical technique or combination, but on the literacy and experience of the investigator using them.

Keywords: *criminal proceedings, interrogation, interrogation of minors, psychology of interrogation, conflictology, investigative actions, investigator, science, law enforcement agencies, criminal process, criminology, psychological state, conflict situations, psychological contact, conflict situation of interrogation.*

УДК 343.5 : 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-299-304

**Олександр
НЕКЛЕСА** ©
викладач

**Денис
ЮР'ЄВ** ©
викладач

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ТА ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗКРАДАЇ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СЛУЖБОВИМИ ОСОБАМИ НА ПІДПРИЄМСТВАХ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Розкрито проблематику типових слідчих ситуацій та планування розслідування розкрадань, що вчиняються службовими особами на підприємствах металургійної промисловості. Наголошено, що в останні роки питання боротьби зі злочинністю у великих промислових секторах, зокрема у металургійній промисловості, набуває особливої актуальності. Зроблено висновок про те, що вироблення ефективних стратегій розслідування розкрадань на металургійних підприємствах, вчинених службовими особами, є критично важливим для забезпечення законності та прозорості в одній із ключових галузей економіки.

Ключові слова: економічні злочини, слідчі (розшукові) дії, слідчі ситуації, планування, розслідування, підприємства металургійної промисловості, розкрадання.

Постановка проблеми. В останні роки питання боротьби зі злочинністю у великих промислових секторах, зокрема у металургійній промисловості, набуває особливої актуальності. Металургійна промисловість є однією з ключових галузей економіки багатьох країн, де обсяги обороту та активи створюють сприятливі умови для різноманітних зловживань та розкрадань. Зокрема, службові особи підприємств часто знаходяться у зоні ризику стати учасниками незаконних схем через можливість доступу до значних ресурсів та вирішення впливових завдань.

Слідчі ситуації, пов'язані з розкраданнями, вчиненими службовими особами на металургійних підприємствах, вимагають глибокого аналізу та вдосконалення підходів до розслідувань. Важливим аспектом є розробка типових слідчих ситуацій, що дозволяє правоохоронним органам швидко реагувати на злочини, оптимізувати процеси розслідувань та підвищити їх ефективність. Планування розслідувань повинно включати стратегії ідентифікації, документування та аналізу слідів злочинної діяльності, а також розробку спеціальних методик для викриття складних корупційних схем.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематика типових слідчих ситуацій та планування розслідування розкрадань, що вчиняються службовими особами на підприємствах металургійної промисловості, була предметом наукового дослідження таких українських учених та практиків: С. Кудінова, Є. Лук'янчикова, М. Погорецького, Є. Скулиша, О. Татарова, В. Уварова, М. Цуцкірідзе, С. Чернявського, Р. Шехавцова, М. Шумила та ін.

Метою статті є аналіз і дослідження типових слідчих ситуацій та планування

© О. Неклеса, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9572-9600>

oleksandr.neklesa@dduvs.edu.ua

© Д. Юр'єв, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7251-9114>

denys.yuriev@dduvs.edu.ua

розслідування розкрадань, що вчиняються службовими особами на підприємствах металургійної промисловості.

Виклад основного матеріалу. Розслідування розкрадань, скоєних службовими особами на підприємствах металургійної промисловості, вимагає від слідчих особливого підходу та глибокого розуміння специфіки галузі. Через великі обсяги виробництва та складність технологічних процесів такі злочини часто мають складну структуру і прихований характер. Однією з ключових проблем є недостатнє документування операцій, що ускладнює процес виявлення та доказування злочинів.

Недоліки в документації можуть мати різні причини: від умисного приховування незаконної діяльності до простої недбалості або низької корпоративної культури. В умовах, де документи часто втрачаються або неправильно заповнюються, слідчим важко встановити точний обсяг розкрадань, виявити схеми та методи їх здійснення. Це створює додаткові виклики для правоохоронних органів, адже для складання обвинувального висновку необхідно чітко визначити, що саме було вкрадено, у яких обсягах та ким [1, с.142].

З цієї причини слідство часто застосовує на металургійних підприємствах комплексні заходи, такі як: залучення експертів у галузі металургії та фінансових аудиторів, детальне вивчення виробничих ланцюгів, застосування передових технологій для аналізу даних. Ефективне розслідування також вимагає тісної співпраці між різними підрозділами правоохоронних органів та часто залучення міжнародних правоохоронних агенцій, оскільки сучасні злочинні схеми можуть мати транснаціональний характер.

Загалом ефективне розслідування злочинів на металургійних підприємствах потребує не лише юридичних знань, а й глибокого розуміння специфіки галузі, вміння працювати з великими обсягами інформації та здатності адаптувати традиційні методи слідства до викликів, що їх ставить перед ними сучасна металургійна промисловість [1, с. 75].

У контексті розслідувань на металургійних підприємствах слідчі часто зіштовхуються зі значними перешкодами, пов'язаними з доступом до місць злочинів та доказів. Оскільки металургійні заводи є великими промисловими об'єктами з суворими правилами безпеки, вхід на територію обмежений, а рух нею ретельно контролюється. Такі заходи безпеки необхідні для захисту важливої інфраструктури та забезпечення безпеки робітників, але водночас вони створюють додаткові бар'єри для правоохоронних органів.

Доступ до місця злочину, такого як складські приміщення або зони виробництва, де може бути сховано або викрадено матеріали, обмежується не тільки фізичними бар'єрами, але й необхідністю дотримання процедур. Для забезпечення доступу слідчим доводиться взаємодіяти з керівництвом підприємства, отримувати дозволи та координувати свої дії з охороною заводу та іншими відповідальними особами. Така взаємодія потребує багато часу та додаткових зусиль для забезпечення оперативності розслідувань.

Опитування свідків також ускладнюється, оскільки працівники підприємства можуть відчувати тиск із боку роботодавців або лояльність до них. Це може вплинути на об'єктивність їхніх свідчень або на їхню готовність ділитися інформацією. У таких умовах слідчі повинні не лише враховувати юридичні аспекти збору доказів, але й психологічні аспекти роботи зі свідками, забезпечуючи конфіденційність та захист для тих, хто готовий співпрацювати з правоохоронцями [2, с. 198].

Таким чином, розслідування злочинів на металургійних підприємствах вимагає від слідчих не тільки правових знань та навичок, але й уміння лавірувати між адміністративними, технічними та етичними перешкодами, що виникають з огляду на специфіку роботи великих промислових об'єктів.

Розслідування розкрадань на металургійних підприємствах часто набуває складного і напруженого характеру через втручання високопоставлених службових осіб, які можуть використовувати свої повноваження для приховування злочинної діяльності. Ці особи, використовуючи свій службовий вплив, здатні маніпулювати інформацією, впливати на свідків, а інколи навіть знищувати докази. Така діяльність серйозно ускладнює процес документування злочину та збір доказів, оскільки слідчі можуть стикатися з фальсифікованими документами або з неповними свідченнями, що були вигадані під певним тиском.

Ще однією значною перешкодою є участь у злочинах організованих груп у складі як службових осіб підприємства, так і зовнішніх учасників. Ця співпраця значно

підвищує ризики для розслідувань, оскільки такі групи часто мають добре налагоджені засоби для приховування своєї діяльності, а також механізми тиску на тих, хто може надати важливу інформацію для слідства. Крім того, злочинні структури можуть використовувати залякування або навіть фізичне насильство, щоб перешкоджати роботі правоохоронців, або намагатися замовчувати злочин.

Зазначені обставини вимагають від слідчих особливих зусиль і заходів безпеки, включно із залученням спеціальних антикорупційних підрозділів і сил правопорядку, здатних ефективно протистояти впливу злочинних груп. Також важливою є робота з інформацією, що передбачає застосування передових методів розслідування та захисту даних для мінімізації можливості маніпуляцій із доказовою базою. В такому контексті розслідування на металургійних підприємствах перетворюється не просто на пошук правди, а на складну боротьбу зі вкоріненими корупційними схемами і організованою злочинністю, де кожен крок має бути ретельно зваженим і захищеним [3, с. 561].

Металургійна промисловість, як один із ключових секторів світової економіки, часто стає ареною для злочинних дій, що мають міжнародний вимір. Виробництво та експорт металів та металургійної продукції на міжнародні ринки відкривають широкі можливості для незаконних операцій, зокрема для відмивання коштів та інших фінансових злочинів. Розслідування таких злочинів стає надзвичайно складним завданням через необхідність співпраці між країнами та відповідними правоохоронними агенціями.

Ключовою проблемою є те, що продукція може бути вивезена з країни до того, як злочин буде виявлено, при цьому кошти, отримані від продажу, розподіляться та відмиються через різні юрисдикції. Це ускладнює відстеження фінансових потоків та ідентифікацію осіб, відповідальних за злочин. Ланцюжок поставок металургійної продукції може охоплювати цілу низку країн, кожна з яких має власні закони та процедури щодо розслідування злочинів, що значно ускладнює процес доведення вини злочинців [4, с. 112].

Розслідування з міжнародними наслідками вимагає тісної співпраці та обміну інформацією між правоохоронними органами різних країн. Слідчі потребують допомоги іноземних колег для отримання доказів, проведення обшуків та арештів у інших державах. Така співпраця часто реалізується через міжнародні організації, такі як Інтерпол або Європол, що допомагає подолати юридичні та бюрократичні перешкоди.

Загалом міжнародний характер злочинності в металургійній галузі робить розслідування надзвичайно складним, але водночас вимагає від правоохоронців бути особливо відданими та інноваційними у своїх методах роботи. Тільки завдяки спільним зусиллям та використанню всіх доступних міжнародних ресурсів можна ефективно боротися з такими злочинами [5, с. 173].

Розслідування розкрадань на металургійних підприємствах являє собою виклик, що вимагає від слідчих комбінації різних методик та підходів для ефективного виявлення та документування злочинів. Один із основних інструментів – це глибокий аналіз фінансово-господарської діяльності підприємства, що дозволяє виявити нестандартні або підозрілі фінансові транзакції, котрі можуть вказувати на незаконні дії. Цей метод є критично важливим, оскільки розкрадання часто приховані під легальними операціями.

Далі слідчі мають звернути увагу на ревізію бухгалтерської документації. Перевірка первинних документів, таких як накладні, акти виконаних робіт, фінансові звіти, дозволяє виявити розбіжності та невідповідності, що можуть свідчити про фінансові махінації. Вивчення документації часто веде до ідентифікації осіб, причетних до злочину, та механізмів, за допомогою яких вони провадять свою діяльність [6, с. 47].

Ще одним важливим аспектом є огляд місця злочину. На металургійних підприємствах такі огляди можуть передбачати перевірку складських приміщень, виробничих зон та інших ключових локацій, де можливе вчинення розкрадань. Вилучення речових доказів на цьому етапі є фундаментальним для підтвердження фактів злочинної діяльності.

Допити свідків та підозрюваних також відіграють ключову роль, оскільки дозволяють отримати цінну інформацію від тих, хто міг бути безпосередньо залучений до подій або став свідком важливих моментів. Ефективні допити вимагають від слідчих високих комунікативних навичок і здатності викликати довіру серед респондентів.

Крім того, слідчі часто звертаються до проведення різних видів експертиз – від

технічних та фінансових до форензичних. Ці експертизи можуть надати необхідні технічні деталі та підтвердження, котрих не можна отримати в інший спосіб. Наприклад, форензичний аналіз комп'ютерних систем допомагає виявити сліди незаконних транзакцій або втручання в документацію.

Останній аспект передбачає застосування заходів забезпечення кримінального провадження, що спрямовані на вилучення та арешт майна, одержаного злочинним шляхом. Такі дії є важливими для гарантування, що злочинці не зможуть користуватися плодами своєї злочинної діяльності, та являють собою засіб запобігання подібним злочинам у майбутньому [5, с. 251].

Розслідування розкрадань на металургійних підприємствах, таким чином, є комплексним завданням, що вимагає від слідчих не тільки глибоких знань і професіоналізму, але і здатності до швидкого реагування та адаптації до складних і динамічних обставин.

Розкрадання на металургійних підприємствах, особливо коли в них замішані службові особи, становлять серйозну загрозу не тільки для стабільності конкретних підприємств, а й для економічного благополуччя держави в цілому. Втрати від таких злочинів можуть набувати колосальних масштабів, адже вони не тільки призводять до безпосередньої втрати ресурсів, але й підривають довіру інвесторів та партнерів. Саме тому планування розслідування має бути ґрунтовним та всебічним, щоб забезпечити ефективне і швидке вирішення справи.

На початковому етапі визначення мети та завдань розслідування важливо чітко окреслити, що саме потрібно розслідувати. Це охоплює ідентифікацію конкретних епізодів розкрадань, осіб, які можуть бути причетні, а також способів та механізмів злочинної діяльності. Визначення цілей допомагає усвідомити кінцеві очікувані результати розслідування, чи то притягнення винних до відповідальності, чи то відновлення справедливості, чи то відшкодування збитків.

Далі, на етапі збору інформації, слід враховувати всі доступні джерела: від внутрішньої документації підприємства до свідчень працівників. Інформація про підприємство і його операції може допомогти зрозуміти, як саме були організовані та здійснені розкрадання. Це також передбачає збір даних про фінансові потоки та взаємодії з контрагентами, які можуть виявити приховані зв'язки та неочікувані взаємодії.

На наступному етапі – аналізі інформації – важливо використовувати всі зібрані дані для виявлення закономірностей, що можуть вказувати на систематичні порушення або зловживання. Аналіз допомагає також встановити, які дії службових осіб могли сприяти злочинам і чи є це частиною більш широкого злочинного плану.

Після аналізу інформації слід визначити, які заходи розслідування будуть найбільш ефективними. Це може охоплювати все, від проведення обшуків та виїмок до більш складних операцій, таких як під прикриттям або стеження за підозрюваними. Кожен захід повинен робити конкретний внесок у загальний прогрес розслідування [7, с. 13].

На останньому етапі проводиться розробка детального плану розслідування, що передбачає: встановлення чітких термінів, призначення відповідальних осіб, визначення ресурсів, необхідних для кожного етапу. План має бути гнучким, щоб можна було адаптуватися до нової інформації та непередбачених обставин, зберігаючи при цьому суворий контроль за ходом розслідування та досягненням встановлених цілей.

Розслідування розкрадань на металургійних підприємствах вимагає від слідчих глибокого розуміння особливостей виробництва в цій галузі, оскільки технічна складність і багатоступінність процесів створюють умови, за яких можливе приховування нелегальних операцій. Масштабність виробництва, значні обсяги обігу сировини та готової продукції є потенційним полем для зловживань із огляду на те, що великі потоки матеріалів ускладнюють контроль і точний облік [8, с. 57].

Крім технічної складності, існування корупційних зв'язків між службовими особами підприємств металургійної галузі також може суттєво ускладнювати розкриття правопорушень. Такі зв'язки можуть використовуватися для прикриття незаконних дій і маніпулювання доказовою базою, що робить необхідним залучення до складу слідчої групи фахівців із різних сфер: правознавців, економістів, аудиторів та спеціалістів із криміналістики.

Сучасні методи розслідування, такі як комп'ютерна криміналістика і фінансовий аналіз, можуть значно підвищити ефективність розслідувань. Комп'ютерна

криміналістика дозволяє аналізувати великі масиви даних, в тому числі електронну кореспонденцію та фінансові записи, на предмет виявлення незаконних фінансових транзакцій. У свою чергу, ретельний фінансовий аудит допомагає ідентифікувати нестандартні фінансові операції, що можуть бути замаскованими під звичайні господарські дії [9, с. 33].

Законність та об'єктивність розслідування є фундаментальними принципами, котрих необхідно дотримуватися, щоб забезпечити справедливість вироку і відновлення порушених прав. Дотримання процедурних норм і правил дає змогу не тільки правильно організувати процес розслідування, але й захистити права всіх учасників процесу, зокрема і тих, хто підозрюється у вчиненні злочинів.

Висновки. Вироблення ефективних стратегій розслідування розкрадань на металургійних підприємствах, вчинених службовими особами, є критично важливим для забезпечення законності та прозорості в одній із ключових галузей економіки. Використання типових слідчих ситуацій як інструменту дозволяє не лише стандартизувати процеси розслідування, але і значно підвищити їхню продуктивність і швидкість. Завдяки впровадженню таких методик зростає імовірність виявлення та документування протиправних дій, що, у свою чергу, сприяє стримувальній дії щодо потенційних правопорушників.

Розробка спеціалізованих планів розслідувань та тренінгів для слідчих, які займаються випадками у сфері металургії, має бути націлена на забезпечення глибокого розуміння специфіки галузі та можливих схем розкрадань. Підвищення кваліфікації слідчих, обмін досвідом і застосування сучасних технологій у розслідуванні є ключовими для ефективної боротьби з економічними злочинами. Врахування цих аспектів може значно зменшити втрати від незаконних дій службових осіб і, як наслідок, сприяти загальному економічному росту і стабільності в металургійній промисловості.

Таким чином, ретельне планування розслідувань на металургійних підприємствах є ключовим для їх успішного проведення та завершення. Завдяки комплексному підходу та використанню різноманітних спеціалізованих знань і технологій можна не тільки ефективно ідентифікувати злочини, але й створити умови для відновлення справедливості та відшкодування збитків.

Список використаних джерел

1. Тищенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навч.-метод. посібник. Одеса : Видавництво «Юридика», 2022. 236 с.
2. Криміналістика / під ред. В. В. Тищенко. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 556 с.
3. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. Криміналістика : підруч. / за ред. В. Ю. Шепітька. 5-е вид., перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2016. 640 с.
4. Алексеев О. О., Весельський В. К., Пясковський В. В. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : ЦУЛ, 2013. 277 с.
5. Пясковський В. В., Черноус Ю. М., Іщенко А. В., Алексеев О. О. та ін. Криміналістика : підруч. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
6. Копча В. В., Копча Н. В. Криміналістична техніка, тактика і методика : навч. посібник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 286 с.
7. Александренко О. В., Женутій В. І. Інновації та цифрові технології в криміналістиці та судовій експертизі: сучасні можливості та проблеми застосування. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці : матеріали міжнар. круглого столу* (м. Харків, 12 груд. 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 10–14.
8. Благуга Р. І., Мовчан А. В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 256 с.
9. Карпеко Н. М., Домбровський Л. В. Інноваційний розвиток криміналістичної галузі для забезпечення державної безпеки. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2019. Вип. 1 (10). С. 29–35.

Надійшла до редакції 29.05.2024

Прийнято до опублікування 06.06.2024

References

1. Tishchenko, V. V., Podobnyi, O. O. (2022) Kryminalistyka [Criminalistics] : navch.-metod. posibnyk. Odesa : Vydavnytstvo «Iurydyka». 236 p. [in Ukr.].
2. Kryminalistyka [Criminalistics] / pid red. V. V. Tishchenko. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2017. 556 p. [in Ukr.].
3. Shepito, V. Yu., Konovalova, V. O., Zhuravel, V. A. (2016) Kryminalistyka

[Criminalistics] : pidruch. / za red. V .Iu. Shepitka. 5-e vyd., pererob. ta dop. Kyiv : In Yure. 640 p. [in Ukr.].

4. Aliksieiev, O. O., Veselskyi, V. K., Piaskovskyi, V. V. (2013) Rozsliduvannia okremykh vydiv zlochyniv [Investigation of certain types of crimes] : navch. posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv : TsUL. 277 p. [in Ukr.].

5. Piaskovskyi, V. V., Chornous, Yu. M., Ishchenko, A. V., Aliksieiev, O. O. ta in. (2015) Kryminalistyka [Criminalistics] : pidruch. Kyiv : «Tsentр uchbovoi literatury». 544 p. [in Ukr.].

6. Kopcha, V. V., Kopcha, N. V. (2022) Kryminalistychna tekhnika, taktyka i metodyka [Forensic techniques, tactics and methods] : navch. posibnyk. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka». 286 p. [in Ukr.].

7. Aleksandrenko, O. V., Zhenutii, V. I. (2019) Innovatsii ta tsyfrovi tekhnolohii v kryminalistytsi ta sudovii ekspertyzi: suchasni mozhlyvosti ta problemy zastosuvannia [Innovations and digital technologies in criminology and forensics: current opportunities and challenges of application]. *Innovatsiini metody ta tsyfrovi tekhnolohii v kryminalistytsi, sudovii ekspertyzi ta yurydychnii praktytsi : materialy mizhnar. kruhloho stolu* (m. Kharkiv, 12 hrud. 2019 r.). Kharkiv : Pravo, pp. 10–14. [in Ukr.].

8. Blahuta, R. I., Movchan, A. V. (2020) Novitni tekhnolohii u rozsliduvanni zlochyniv: suchasnyi stan i problemy vykorystannia [The latest technologies in the investigation of crimes: the current state and problems of use] : monohrafiia. Lviv : LvDUVS. 256 p. [in Ukr.].

9. Karpeko, N. M., Dombrovskyi, L. V. (2019) Innovatsiinyi rozvytok kryminalistychnoi haluzi dlia zabezpechennia derzhavnoi bezpeky [Innovative development of the forensic field to ensure state security]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Seriia : Derzhavne upravlinnia*. Vyp. 1 (10), pp. 29–35. [in Ukr.].

ABSTRACT

Oleksandr Neklesa, Denis Yuryev. Typical investigators of situations and planning of investigation of theft committed by official persons in metallurgical industry enterprises. In the article, the author revealed the problems of typical investigative situations and plans for the investigation of embezzlement committed by officials at enterprises of the metallurgical industry. It was emphasized that in recent years the issue of combating crime in large industrial sectors, in particular in the metallurgical industry, has become particularly relevant. The field of investigation of embezzlement at metallurgical enterprises analyzed by the authors often becomes complex and tense due to the intervention of high-ranking officials who can use their powers to hide criminal activity. These persons, using their official influence, are able to manipulate information, influence witnesses, and sometimes even destroy evidence. Such activities seriously complicate the process of documenting a crime and gathering evidence, as investigators may encounter falsified documents or incomplete testimony that was fabricated under pressure. Investigating embezzlement at metallurgical enterprises is thus a complex task that requires investigators not only in-depth knowledge and professionalism, but also the ability to respond quickly and adapt to complex and dynamic circumstances. The article concludes that the development of effective strategies for investigating embezzlement at metallurgical enterprises committed by officials is critical to ensuring legality and transparency in one of the key sectors of the economy. The use of typical investigative situations as a tool allows not only to standardize investigative processes, but also to significantly increase their productivity and speed. Due to the implementation of such methods, the probability of detecting and documenting illegal actions increases, which, in turn, contributes to greater deterrence against potential offenders.

Keywords: *economic crimes, investigative (search) actions, investigative situations, planning, investigation, enterprises of the metallurgical industry, embezzlement.*

ЛІНГВО-СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГО-ОСВІТНІ АСПЕКТИ ПРАВА Й ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 316.61

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-305-310

Наталія КОМИХ[©]

кандидат соціологічних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ В ЖИТТІ КУРСАНТА: РЕФЛЕКСІЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто загальні питання стосовно процесу соціалізації сучасної молоді, що навчається. Зокрема відмічається, що процес соціалізації відбувається в умовах поліреальності: об'єктивної та віртуальної. Кожна з реальностей зазнає потужних змін на соціокультурному, інформаційному, технологічному рівнях. В таких умовах у процесі соціалізації змінюється агентність та посилюється вплив віртуальної реальності. Зазначені тенденції проілюстровані результатами соціологічного дослідження, котре засвідчило, що індивід переносить у віртуальний світ набуті поняття норми та моралі, поведінкові установки, що були отримані під час традиційної соціалізації. Інтернет у цьому сенсі стає полем, де відбувається зіткнення моделей соціалізації.

Ключові слова: віртуальна реальність, кіберпростір, соціалізація, Інтернет, агенти соціалізації, соціальний простір.

Постановка проблеми. Сучасна Україна знаходиться в стані війни, що має ознаки гібридної. Мається на увазі розгортання інформаційної атаки засобами Інтернету у віртуальному просторі, що отримало назву кібервійни.

Кібервійна відбувається різними засобами – від кібератак вірусами до інформаційних диверсій. Фактично життя, а отже, і соціалізація молоді відбувається у двох реальностях: віртуальній та об'єктивній. Віртуальна реальність – це поняття, що виникло внаслідок розвитку інформаційних технологій. Воно означає середовище, створене комп'ютером, в якому люди можуть взаємодіяти між собою та з інформацією. Віртуальний простір є важливою частиною сучасного суспільства, і його вплив на наше життя постійно зростає. Мережа вносить кардинальні зміни у всі галузі знань, у тому числі і в соціальні науки. Технологічні досягнення в цій сфері розширюють горизонти людського розуму і змінюють способи спільної діяльності та комунікації всередині соціуму. Як приклад можна назвати розвиток штучного інтелекту (далі – ШІ). Зараз потужно напрацьовуються методики його використання в освітньому процесі. Під впливом мережі Інтернет змінюється стиль життя студентів: структура дозвілля, канали отримання інформації, характер міжособистісних взаємодій. Студенти стають найактивнішими носіями та творцями кіберкультури. Активізується роль Інтернету в підготовці студентів до практичної професійної діяльності. В ході отримання освіти студенти змушені постійно шукати необхідну інформацію саме в мережі Інтернет. Отже, віртуальна реальність інтернет-простору є паралельним середовищем, що функціонує за певними законами, активно розвивається та впливає на соціалізацію молоді.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Поява феномена Інтернет спровокувала посилену увагу науковців до нього, що і зараз не

© Н. Комих, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8585-320X>

nataliia.komykh@dduvs.edu.ua

згасає. Зокрема, в соціально-гуманітарному науковому дискурсі мережа розглядається з позицій міждисциплінарності, та фіксується різноманітність проблематик на особистісному, інституційному та глобальному рівнях, зокрема: соціальна взаємодія, ідентичність, комунікація, соціальні загрози мережі, соціокультурні тренди та ін. Вивчення Інтернету та віртуальної реальності побудоване на теоріях таких вчених, як: А. Турен, Д. Белл, Тоффлер, М. Маклюен, Ж. Бодрійяр, М. Кастельс. Дослідженням соціалізації в мережі займалися такі науковці, як: В. Москаленко [5], О. Богач [1], О. Немеш [6], Ю. Римашевський [7]. Однак, проблематики, пов'язані з віртуальною реальністю як простором соціалізації особистості, а саме: вплив та загрози соціально-психологічного характеру для молоді людини, безпекова поведінки, комунікація, навчання, професійна діяльність – залишаються відкритими.

Мета статті – розглянути процес соціалізації молоді в контексті розширення агентності через посилення ролі віртуальної реальності на прикладі соціологічного дослідження ролі іншої реальності в навчанні курсантів Дніпровського державного університету внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу. Особливістю соціалізації сучасного індивіда є розширення агентності шляхом збільшення можливостей та просторів. Життя сучасної молоді людини відбувається як у реальному житті, так і в мережі, що значно змінює характер соціальної комунікації, освіти, дозвілля, а отже, породжує інноваційні практики, цінності, норми, мову (смайли, гівки та ін.). Особливо популярним з самого моменту зародження Інтернет став у молодіжній субкультурі, хоча на сьогодні він охоплює майже всі вікові категорії. З перших років життя будь-який індивід потрапляє в інформаційне поле, створюване мережею соціальних медіа, що функціонують у глобалізованому культурному просторі, в інформаційному полі, котре поєднує в собі соціокультурні значення його різноманітних компонентів. За даними всеукраїнського опитування, проведеного у 2023 р., 90 % респондентів віком до 30 років користуються Інтернетом щодня [3]. Наймасовішу аудиторію українського Інтернету у 2022 р. склали люди віком від 18 до 34 років (57 %) [9]. Інформацію про події, що відбуваються, молодь отримує переважно з Інтернету. Так, джерелом новин для молоді у 2022 р. були соціальні мережі, зокрема телеграм – 73 %, ютуб – 54 %, інстаграм – 47 %, менше – вайбер – 35 % та тікток – 27 % (за даними дослідження ГО «Аналітичний центр Cedos» і дослідницької агенції Info Sapiens) [4]. Соцмережі — невіддільна частина життя молоді, оскільки вони являють собою величезний простір для соціалізації, сприяють розвитку особистості та самовираженню підлітків. Створення профілю та підтримання його активності допомагає дітям розвинути свою креативність, представити свої захоплення та досягнення. Дослідження, проведене Statista, засвідчило, що 95 % підлітків у віці від 13 до 17 років (тобто практично всі) мають акаунти в соціальних мережах [8].

У сучасну добу розвитку мережі та цифрових технологій інститут освіти та Інтернет тісно переплітаються і стають майже невід'ємними. Кожен здобувач освіти для ефективного навчання, пошуку інформації користується мережею як найглобальнішою бібліотекою, депозитарієм, джерелом світових новин. Корисними є спеціальні освітні продукти – програми цифрового навчання, а останнім часом стає актуальним в освіті ШІ.

На думку 61,4 % курсантів, у близькому майбутньому життя людини буде неможливе без віртуальної реальності, при цьому 18,8 % так не думають, а 19,8 % було важко відповісти. Цікавий розподіл думок, адже курсанти приділяють мережі багато часу, проте не вважають, що вона стане тотальною для проведення часу молоддю. Чим приваблива віртуальна реальність для курсантів? Виявилось, що 84,2 % використовують її насамперед для спілкування з друзями, 72,3 % вказали на можливість швидко дізнатися про поточні новини в країні та світі, 57,4 % – про життя знаменитостей, спортсменів, старих знайомих.

Отже, серед курсантів є розуміння того, що віртуальний простір – це можливість комунікувати, а це є важливим аспектом їхньої соціалізації. Як відмічають психологи, соціалізація в мережі має специфічний характер. З одного боку, «проживання» частини свого життя у віртуальному просторі, як правило, є наслідком нерезалізованості особистості, пошуку себе і своєї ідентичності, незадоволеності чимось у реальному житті. З іншого боку, Інтернет – це соціум, де людина може уникнути спілкування в будь-який момент, не несе за нього відповідальність, може змінювати свою ідентичність і навіть статеvu приналежність.

Слід зазначити, що віртуальна реальність стала невід'ємною частиною життя сучасної молоді людини. На сьогодні ставлення до віртуальної реальності в інтернет-просторі неоднозначне. Для одних це універсальне джерело різноманітної інформації, принципово новий засіб організації всієї життєдіяльності на більш високому рівні. Для інших – «світова павутина», що облуптує і губить душі молодих людей, «електронний концтабір», «всесвітня пліткарка», «зброя інквізиторів». Однак однозначно серед молоді є думка, що віртуальна реальність є частиною існування сучасної людини і треба вчитися максимально ефективно її використовувати, пристосовуватися, засвоювати принципи та норми, цінності поведінки в мережі.

Саме з метою виявлення особливостей користування молоддю Інтернетом як простором віртуальної реальності, що навчається, було проведене нами пошукове емпіричне дослідження. Кейс дослідження пов'язаний із курсантами Дніпровського державного університету внутрішніх справ (застосовано метод інтернет-опитування через Google-forms, з використанням суцільної вибірки опитано 210 осіб – курсантів освітньої програми «Право (поліцейські)»). У ході дослідження прагнули дізнатися, як віртуально задовольняють потреби курсанти у навчанні, дозвіллі, комунікації.

Для початку слід зауважити, що 95 % курсантів користуються соціальними мережами кожного дня, 4 % – кілька раз на тиждень, і тільки 1% – кілька разів на тиждень. Здобувачі майже щодня в месенджерах. Останні значно пришвидшують комунікацію, адже дозволяють зручно та швидко дізнаватися про свіжі новини, що відбувається в навколишньому світі, чим зараз займаються друзі, рідні. У середньому курсанти проводять від 3 до 5 годин в Інтернеті. Цікаво, що для навчання цей час використовують 43,8 % респондентів. Від 1 до 3 годин курсанти проводять за іграми – 87,1 %.

Дослідження стосувалося і основних мотивів відвідування мережі Інтернет курсантами. В контексті соціалізації це питання цікаве тим, що дозволяє дізнатися, чим цікавиться молодь. Виявилось, що спектр діяльності, що здійснюється за допомогою віртуальної реальності, достатньо широкий. Це і навчання, і пошук роботи та підробітку, а також спілкування, прослуховування музики, перегляд серіалів, кіно, пошук інформації, прослуховування блогерів, здійснення покупок. Для роботи та навчання Інтернет потрібен 86 % респондентів, для пошуку інформації – 67 %, для прослуховування музики та перегляду фільмів – 60 %, для слідкування за новинами – 33 %, для спілкування з іншими користувачами – 35 %, для використання електронної пошти – 2 %, для ігор – 19 %, для пошуку нових друзів, людей, близьких за інтересами – 3 %, як джерело заробітку – 3 %, для інтернет-замовлень – 10 %, важко відповісти було 1 % респондентів.

Отже, якщо згрупувати всі мотиви, можна виокремити чотири ключові сфери, що визначають мотиви відвідування курсантами мережі Інтернет: навчання та пошук інформації, дозвілля, ігри, покупки.

З метою навчання курсанти занурюються в іншу реальність найчастіше для пошуку інформації – 90 % респондентів користуються Google-пошуком. На другому місці – chat gpt (57 %). На третьому – репозитарій ДДУВС (56 %). Четверте місце розділяють між собою електронні бібліотеки та спеціальні сайти для студентів – по 40,6 %. І останнє місце займає навчальна платформа Prometheus – 18 %. Показовим є те, що на другому місці – chat gpt. Цей ресурс з'явився зовсім недавно, але швидко набирає обертів з огляду на стрімке і постійне вдосконалення. Важливо розуміти, що цей ресурс можна використовувати для навчання, саморозвитку тільки як засіб, а не як можливість списати готовий результат завдання або відповідь. Застосування ШІ в навчальному процесі необхідне, але для пояснення та навчання здобувачів освіти його можливостям. Парадокс полягає в тому, що і викладачі теж змушені вчитися буквально тут і зараз. І це є реалії сьогодення.

Незважаючи на те, що курсанти навчаються очно, а не дистанційно, як більшість ЗВО міста, вони користуються в освітньому процесі цифровими програмами, такими як: Kahoot! – 35,6 %, Moodle – 77,2 %, Kanva – 46,5 %, Jamboard – 19,8 %, Google Meet – 94,1 %, Padlet – 11,9 %, Mentimeter – 14,9 %.

Нідерландський філософ та історик Й. Гейзінга в роботі «Homo Ludens» стверджує, що гра є людською суттю [2]. Через гру людина соціалізується в соціальне середовище. А педагоги вважають, що навчання через гру є більш ефективним, ніж традиційні методики. З появою комп'ютерних ігор, з одного боку, відкрилися нові можливості для програвання у грі соціальних ролей, а з іншого – з'явилися певні загрози

та агресивні ігри, що викликають негативні емоції та демонструють деструктивні форми поведінки. Однак поява віртуального світу гри відкриває для людини нові можливості, як у сфері дозвілля, так і у формуванні цілої індустрії технологій, професій, пов'язаних із виготовленням ігрового продукту.

Звичайно, частину свого вільного часу курсанти проводять у віртуальній реальності за іграми та переглядом кіно та серіалів. Найчастіше вони переглядають комедії – 74 %, бойовики – 47 %, фантастику та детективи – по 46 %, жахи – 39 %, мелодрами – 29 %, містики – 22 %. Популярними онлайн-іграми є: стратегічні ігри – 84,2 %, пригоди – 57,4 %, бойові ігри – 58,4 %, спортивні – 38,6 %, гоночні – 33,7 %, навчальні та дитячі ігри – 11,9 %, варгейми – 15,8 %.

Аналізуючи вплив мережевих інформаційних ресурсів на формування життєвих установок студентської молоді, припустимо розглядати віртуальну реальність мережі Інтернет як специфічне середовище прояву суспільних відносин. У цьому середовищі представлені практично всі соціальні верстви та вікові групи населення, тут знайшла втілення в тій чи іншій формі більшість видів діяльності суспільства (політична, фінансово-економічна, комерційна, освітня, культурна тощо), на основі спільності інтересів створюються численні «віртуальні» групи. У таких групах складається своя внутрішня соціальна ієрархія; з'являються формальні й неформальні лідери, комунікативні коди; продукуються норми поведінки; створюються соціальні норми та цінності, що транслуються в віртуальній спільноті.

Таким чином, були проаналізовані відповіді курсантів на запитання про те, які цінності, установки та зразки поведінки, на їхню думку, вони спостерігають у мережі. На свободу вказали 70,3 % респондентів, патріотизм – 62,4 %, цінності сім'ї – 35,6 %, здоров'я – 41,6 %, високий соціальний статус – 29,7 %, лідерство – 24,8 %, друзі – 35,6 % (рис. 1).

З-поміж запропонованих негативних зразків поведінки, що зустрічались їм у віртуальній реальності, курсанти відмітили: агресію – 87,1 %, цинізм – 39,6 %, цінності кримінального світу – 32,7 %, спотворення інформації – 46,5 %, булінг – 71,3 %, насильство – 22,8 %.

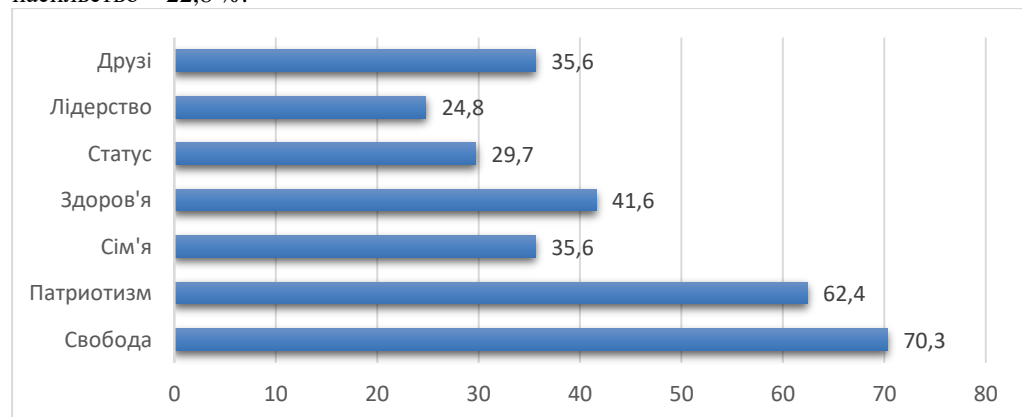

Рис. 1. Розподіл відповіді на запитання: «На вашу думку, які цінності транслуються в Інтернеті?» (%)

Віртуальний світ дає додаткову свободу дій і вираження думок, емоцій, почуттів, однак має і загрози, пов'язані зі втягуванням у спілкування з маргінальних особами, здатними нав'язати негативні соціальні установки, кібершахрайством, неприйнятним контентом, насильством та іншими негативними проявами соціальності. На думку курсантів, більшість інтернет-користувачів стикаються з шахрайством. Зокрема, респондентам довелося мали справу з такими його видами: шкідливі програми або віруси – 53 %; злам профілю в соціальній мережі, електронної пошти та крадіжка персональних даних – 33 %; шахрайство та крадіжка коштів в Інтернеті – 32 %; інтернет-друг (подруга) виявився не тим, за кого себе видавав, – 22 %; інформація про мене, що була розміщена в соціальних мережах без моєї згоди та була використана проти мене – 11 %; поширення особистої інформації, фото та відео без моєї згоди – 9 %, залучили до роботи та не заплатили за неї – 9 %; сексуальне домагання – 4 %; залучення до дій, про які я потім шкодував/ла – 8 %.

Висновки. Отже, хоча віртуальний світ і є досить вагомим агентом соціалізації, проте міжособистісна комунікація все ж більш важлива, бо містить більший емоціональний заряд. Тож індивід переважно переносить у віртуальний світ свої повсякденні практики, поняття норми та моралі, поведінкові установки, що були отримані під час соціалізації. Інтернет у цьому сенсі стає полем, де відбувається зіткнення моделей соціалізації.

Подолання негативного впливу віртуальної реальності передбачає цілу низку зусиль із боку суб'єктів освітнього середовища. Важливо формувати у молоді навички критичного мислення. Це допоможе їй розрізняти правдиву та неправдиву інформацію й уникати шкідливого контенту. Слід також заохочувати молодь до активного спілкування в реальному світі, що сприятиме розвитку в неї соціальних навичок та уникненню соціальної ізоляції. Важливо і контролювати час, котрий молодь проводить в Інтернеті, – це допоможе їй уникнути інтернет-залежності.

Дослідження засвідчило, що віртуальна реальність є невід'ємною частиною повсякденного життя сучасної молоді людини. Зокрема, для курсантів – це простір для навчання, дозвілля, саморозвитку, але і простір, що пов'язаний із загрозами. Віртуальний світ містить цілу низку загроз, і варто розміти, що законодавчо-правова основа регулювання дій суб'єктів у мережі достатньо стрімко запроваджується, бо є нагальна необхідність.

Список використаних джерел

1. Богач О. В. Кіберпростір і перспектива соціалізації особистості старшокласників. *Психологічні перспективи. Спец. випуск : Проблеми кіберагресії*. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2012. Т. 1. С. 158–167.
2. Гейзінга Й. *Homo Ludens* / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ : «Основи», 1994. 250 с.
3. Аналітичний звіт «Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг у 2023 році». *United Nations Development Programme*. URL : <http://surl.li/rckvm>.
4. Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Вплив війни на молодь в Україні. 74 с. URL : <http://surl.li/jddb1>.
5. Москаленко В. В. Соціалізація особистості. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
6. Немеш О. М. Віртуальна діяльність особистості: структура та динаміка психологічного змісту. Київ : Слово, 2017. 391 с.
7. Римашевський Ю. Віртуалізація молоді як соціально-психологічний феномен сучасності. *Незалежний культурологічний часопис Ї*. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n46texts/rymashevskij.htm>.
8. Шоляк В. ТОП соціальних мереж. *Wizeclub*. URL : <https://wizeclub.education/blog/top-sotsialnih-merezh/>.
9. 14 головних digital-трендів у 2023 році. *Idea Digital*. URL : <http://surl.li/rcljp>.

Надійшла до редакції 30.05.2024

Прийнято до опублікування 05.06.2024

References

1. Bohach, O. V. (2012) Kiberprostir i perspektyva sotsializatsii osobystosti starshoklasnykiv [Cyberspace and the perspective of personality socialization of high school students]. *Psykhologichni perspektyvy. Spets. vypusk : Problemy kiberahresii*. Kyiv : Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykhologii NAPN Ukrainy. T. 1, pp. 158–167. [in Ukr.].
2. Heizinha, Y. (1994) *Homo Ludens* / per. z anhl. O. Mokrovolskoho. Kyiv : «Osnovy». 250 p. [in Ukr.].
3. Analitichnyi zvit «Dumky i pohliady naseleння Ukrainy shchodo derzhavnykh elektronnykh posluh u 2023 rotsi» [Analytical report «Opinions and views of the population of Ukraine regarding state electronic services in 2023»]. *United Nations Development Programme*. URL : <http://surl.li/rckvm>. [in Ukr.].
4. Volosevych, I., Kohut, I., Zherobkina, T., Nazarenko, Yu. Vplyv viiny na molod v Ukraini [The impact of war on youth in Ukraine]. 74 p. URL : <http://surl.li/jddb1>. [in Ukr.].
5. Moskalenko, V. V. (2013) *Sotsializatsiia osobystosti* [Socialization of personality]. Kyiv : Feniks. 540 p. [in Ukr.].
6. Nemesh, O. M. (2017) *Virtualna diialnist osobystosti: struktura ta dynamika psykhologichnoho zmistu* [Virtual personality activity: structure and dynamics of psychological content]. Kyiv : Slovo. 391 p. [in Ukr.].
7. Rymashevskiy, Yu. *Virtualizatsiia molodi yak sotsialno-psykhologichnyi fenomen suchasnosti* [Virtualization of youth as a socio-psychological phenomenon of modern times]. *Nezaleznyi kulturolohichni chasopys Yi*. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n46texts/rymashevskij.htm>. [in Ukr.].

8. Sholiak, V. TOP sotsialnykh merezh [TOP social networks]. *Wizeclub*. URL : <https://wizeclub.education/blog/top-sotsialnih-merezh/>. [in Ukr.].

9. 14 holovnykh digital-trendiv u 2023 rotsi [14 main digital trends in 2023]. *Idea Digital*. URL : <http://surl.li/rc1jpp>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Nataliia Komykh. Virtual reality in the life of a cadet: reflection on research results. The article deals with a topical issue for today, which is related to the development of the Internet and its influence on the organization of social life, changes in the forms of social interaction and the acquisition of institutional stability. Special attention is paid to the analysis of the process of socialization of the individual in the new conditions of the field of reality. In fact, life, and thus the socialization of young people, takes place in two realities: virtual and objective. Technological advances in this area expand the horizons of the human mind and change the ways of joint activity and communication within society. The results of the analysis of socio-demographic characteristics of network users record the fact that most of them are young students. Under the influence of a different reality, the lifestyle of students, the structure of leisure time, the usual channels of receiving information, and the nature of interpersonal interactions change. Students are becoming the most active carriers and creators of cyber culture. The role of the Internet in preparing students for practical professional activities is being intensified. In the course of obtaining an education, a future profession, students are forced to constantly search for the necessary information on the Internet and use virtual resources to acquire knowledge and acquire the necessary professional skills. Therefore, virtual reality is a parallel environment that functions according to certain laws, actively develops and influences young people. Technologically, virtual reality opens the possibility of intensification of the educational process, due to the use of interactive programs. The article presents the results of exploratory empirical research, which showed that the socialization space and mechanisms are changing, but the contents are laid down by objective reality, live communication and interaction. Values, moral authorities, norms of social interaction are relevant if they are established in real life and are really existing. Instead, virtuality has an advantage due to the feature of hyperreality and allows playing social roles, behavioral strategies, as if to «try on» them, which is not possible in real life.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, socialization, Internet, agents of socialization, social space.*

УДК 378.1:347.77:005.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-310-315

Anastasiia KUZMENKO®
PhD in Philology, Associate Professor
(University of Customs and Finance,
Dnipro, Ukraine)

INTELLECTUAL PROPERTY AND NATIONAL SECURITY: THE ROLE OF ACADEMIC INTEGRITY

Анастасія Кузьменко. Інтелектуальна власність та національна безпека: роль академічної доброчесності. Інтелектуальна діяльність регулює прогрес та соціоекономічні стратегії будь-якої країни і є показником її розвитку. Права інтелектуальної власності охоплюють такі галузі, як промисловість, наука, література, мистецтво та захист інформації. Ці права стосуються інформації, що міститься у матеріальному об'єкті, а не самого об'єкта. Інтелектуальна власність захищена законом, коли вона відповідає певним правовим вимогам, надаючи власнику право володіти, використовувати та розпоряджатися нею. Закон про інтелектуальну власність, що включає авторське право, патентне право та інші правові засоби персоналізації, регулює створення та використання творчих робіт. Культура академічних відносин залежить від толерантності кожного члена спільноти та визнання унікальних наукових внесків, що підкреслює важливість захисту інтелектуальної власності. Фундаментальні трансформації системи національної безпеки є результатом дії різноманітних чинників, зокрема створення суспільства знань, що ставить сектор безпеки в центр наукового розвитку та соціальної відповідальності.

© А. Кузьменко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1189-1438>

anastasiakuzmenko90@gmail.com

Нова редакція видання Закону України «Про вищу освіту» відкрила можливості для реальної незалежності вищих навчальних закладів, забезпечення академічної доброчесності, зменшення корупції та залучення зацікавлених сторін до управління. Впровадження норм цього закону потребує послідовності, морального лідерства та дотримання високих академічних стандартів. Національна безпека, як соціальна підсистема, діє в зовнішньому середовищі, що впливає на тих, хто займається науковою діяльністю, щоб зберігати академічну доброчесність. Європейський Союз інвестує в процедури виявлення та запобігання плагіату, узгоджуючи їх із цінностями, викладеними в Бухарестській декларації про етичні цінності та принципи вищої освіти в Європейському регіоні, котрі наголошують на чесності, довірі, справедливості та відповідальності.

Ключові слова: академічна доброчесність, право, академічна недоброчесність, плагіат, репозитарій наукових текстів.

Relevance of the study. Human civilization is constantly in a creative search, which is common to every person. It is creativity that ensures both spiritual and material benefits. It means that humanity achieves its livelihoods through mental activity. It is thanks to mental activity that humanity moves to new stages of development. For example, at the beginning of the twenty-first century, it has been observed an impressive development of digital technologies, the creation of technical means of subsistence, the Internet, electric vehicles, etc., which, in particular, are the products of intellectual labor. Mental labor, or intellectual activity, is an indicator of development, and it is obvious that progress is regulated by intellectual activity, which determines the strategy and tactics of socio-economic development of any country.

Recent publications review. Analyzing recent studies and publications [1; 2; 5; 6], it has been found that a high level of intellectual activity in a country determines a high level of well-being for its people. The achievements of intellectual activity determine the level of production, culture, education, etc. Intellectual activity differs from creative activity in that its results necessarily become the subject of legal protection. Not all results of creative activity become objects of intellectual property and, therefore, objects of legal protection. The number of results of creative activity far exceeds the number of intellectual property objects. The results of creative activity also include those that, for one reason or another, cannot become objects of legal protection, such as inventions that have lost patentability and unpatented industrial property.

The article's objective is to identify the interaction of intellectual property and national security from the view of academic integrity.

Discussion. The mentioned significant difference between intellectual labor and another result of creative activity has shown the same essential inconsistency in the legal mode of these two results. According to Article 41 of the Constitution of Ukraine [4], everyone has the right to own, use and control the results of their intellectual and creative activity. This constitutional regulation should be understood as meaning that the results of intellectual and creative activity are entitled to the same legal status. In fact, this is not the case: scientific discoveries are not currently protected as objects of intellectual activity. But no one doubts that a discovery is the result of hard, intense, and long creative work.

Recently, humanitarian and information technologies have been increasingly recognized. The market price is rising not only for new, advanced equipment and technologies, but mainly for new concepts, ideas and ways of introducing them, thus the price of patents and scientific and technological achievements is rising. These factors once again confirm the priority of science as an indicator, source and engine of socio-economic progress. In other words, in the current environment, no one has any doubts about the economic profitability of intellectual activity in general.

At the basis of research on intellectual property in the broadest sense of the word, means the rights to the results of intellectual activity in the industrial, scientific, literary, and artistic areas, as established by law. These rights do not refer to a material object, but to the information reflected in it. Intellectual property is the result of intellectual and creative activity that meets the requirements of applicable law. Only in this case it is granted legal protection. The right of ownership means the right to own, use, and dispose of a property object. The most important characteristic of property is that the owner can use it at his or her own discretion, and no one has the right to use this property without his or her permission. Thus, the legal norms that regulate social relations in the field of creation and use of creative works form a separate subfield of law – intellectual property law, which includes several institutions: copyright and

related rights, patent law, the institute of legal means of personalization of members of civil turnover, their products and services.

The culture of academic relations depends on individual display of tolerance by each member of the academic community. Each author has the right to express his or her position and point of view; each participant can obtain unique results of scientific activity, even when studying a similar issue or problem (it all depends on the conditions and participants of the research, calculations, duration of the research, etc.) In any case, the author or researcher receives his or her own result, and any result is directly related to the efforts made by the author or researcher, which ensures him or her the rights of authorship to the work or research.

Every mental work or intellectual activity leads to intellectual property, which in a civilized society has to be protected. Every author should be sure that his or her work is recognized, even if it is faulty or progressive. In any case, it should be analyzed.

The establishment of the system of legal protection of intellectual property results has its own unique history both in Ukraine and abroad, but they have one thing in common: to ensure and protect the author's right to a product as a result of intellectual creative activity.

Mental labor, or intellectual activity, is an indicator of development, and it is obvious that progress is regulated by intellectual activity, which determines the strategy and tactics of socio-economic development of any country.

It is already obvious that a high level of intellectual activity in a country leads to a high level of well-being of its people. Achievements in intellectual activity determine the level of production, culture, education, etc. Scientific and technological achievements determine the level and nature of production. Intellectual achievements in the field of fiction, art and culture in general form the moral foundations of society, its worldview, attitude to the environment, its vision, i.e. those foundations that we call human values and which determine the spiritual world of man and society. However, it should be noted that the nature of the spirit worldview determines the nature and direction of scientific and technological progress.

Fundamental transformations of the national security system are the results of various factors. The process of creating a society of knowledge puts the security sector at the center not only of the development of fundamental and applied science, formation of future social and professional elites, but also makes it responsible for the interpretation, promotion and use of new knowledge.

Academic virtue, as a social standard, should prevent the excessive commodification of universities and their intense bureaucratization, which destroy not only their ability to fulfill their social mission but also the logic of their existence. Violation of the principles of academic interaction, undermining corporate solidarity and trust, reduced professional engagement, and low interest in the active work of the academic community are all consequences of the limited autonomy of the academic space.

The new edition of the Law of Ukraine «On Higher Education» [3] has opened up opportunities for building real independence of higher education institutions in Ukraine, creating an effective system to ensure academic integrity and quality of activity, narrowing the field of potential corruption and involving public and private stakeholders in the management of higher education. It is based on the list of European educational agreements and laws [8; 9; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

The first steps towards the implementation of the law are difficult and sometimes painful, but they are already having positive results. Creating an environment that would not naturally tolerate corruption and unethical behavior requires consistency, moral leadership, and a willingness to sacrifice for the sake of high academic standards.

A clear understanding that national security, as a certain social subsystem, functions in the external environment seems extremely important. It is a complex of certain conditions, external forces, and incentives that affect the object (individual/organization). It is thought that particular interest lies in the conditions under which those who are professionally engaged in scientific activity (and this includes the majority of the academic community) can conduct research without the periodic moral failures outlined by D. Ben-David in his classic book «The Scientist's Role in Society» [7].

The constant efforts to apply scientific thought to human and social issues in order to define the problem of rapid cognitive and social changes caused by science and to identify procedures for solving such problems empirically. The use of professional norms of the scientist to the social thinker, which introduces discipline without leading to the abandonment of existing traditions, unless there is a logically and empirically better alternative.

The practice of implementing and enforcing AI in European countries is quite diverse. Let us consider how the problem of plagiarism is treated in Europe.

In the UK, all higher education institutions use the Anti-Plagiarism checking system. At Oxford University, cheating and plagiarism are the biggest violations during exams. Such cases are investigated and punished by deduction of points and university expulsion (even if the plagiarism is accidental).

Germany has the most severe attitude towards copyright violators. Graduates' work is not checked for plagiarism during the examination. However, if in 5-10 years a German succeeds, makes a career, and someone checks his work for plagiarism and finds at least a couple of sentences that are not properly formatted and copied without reference, he will be instantly accused of plagiarism. The offender will immediately lose their academic degree, academic title, position, and be branded a thief. For example, German Minister of Education Annette Schavan resigned after being accused of plagiarism and losing her academic degree. A special commission, which confirmed the fact of plagiarism, invalidated the dissertation and nullified the diploma she had received 33 years ago [10].

In 2012, the case of Hungarian President Pál Schmitt became widely spread. He was accused of plagiarizing his doctoral dissertation. A special commission proved that Schmitt had copied about 180 of the 250 pages of his dissertation from a study of the eighties written in French by Nikolai Georgiev. Schmitt soon resigned [11].

In Austria, statistics on detected cases of plagiarism are collected, national requirements for research have been developed by the RI (Austrian Academic Integrity Agency), and specialized software for detecting plagiarism is used.

Sweden has a national system for collecting statistical data on detected cases of academic dishonesty in universities and publishing annual reports based on them; specialized software is used to detect and avoid plagiarism; many educational programs of Swedish universities at the bachelor's and master's level have introduced courses on AI.

In Slovakia, since 2009, qualification papers have been subject to compulsory plagiarism checks and stored in a state digital storage.

In Romania, there is a national storage of doctoral dissertations with a nationally developed anti-plagiarism module Plagiat.pl.

In Poland, since October 1, 2014, it has been necessary to check all qualification papers for plagiarism. Polish national storage has been created, which will contain all qualification works defended after September 30, 2009. The content of the storage is available for comparison to all anti-plagiarism programs approved by the Ministry of Education.

The European Union invests a lot of money in the creation, implementation and popularization of the above procedures, as well as in the detection and prevention of plagiarism.

According to the Bucharest Declaration concerning Ethical Values and Principles for Higher Education in the Europe Region [9], the key values of the academic environment are: honesty, trust, fairness, respect, responsibility, accuracy, accountability.

Conclusions. Summing up, we note that a solid academic culture is a priceless symbolic capital of an educational institution, expressed in written and unwritten norms that are recognized as national security not so much in terms of the letter of the law as in terms of the spirit and ethos of the academic staff. It covers a wide range of phenomena that regulate and define the internal life of the institution on the basis of consensus, tradition, and academic customs.

Список використаних джерел

1. Башкір О. І. Академічна доброчесність та інтелектуальна власність : конспект лекцій. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2022. 92 с.
2. Гаруст Ю. В., Павленко Б. О. Академічна доброчесність – шлях до захисту інтелектуальної власності українських науковців. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 4. С. 88–95.
3. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
4. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
5. Kuzmenko A. O. Anatomy of Academic Integrity. *Науковий часопис НПУ Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2021. Вип. 82. С. 81–85.
6. Малогулко Ю. В., Затхей М. В. Проблеми академічної доброчесності в вищих навчальних закладах. *Матеріали XLVII науково-технічної конференції підрозділів Вінницького національного технічного університету (НТКП ВНТУ–2018)* : зб. доп. (м. Вінниця, 14-23 бер. 2018

р.). Вінниця : ВНТУ, 2018. С. 802–805. URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hcvr/all-hcvr-2018/paper/view/3857/3456>.

7. Ben-David J. *Science and Society The Scientist's Role in Society. A Comparative Study*. Englewood Cliffs, N.J., and London : Prentice-Hall, 1971. 207 p.

8. Bologna Seminar on «Doctoral Programmes for the European Knowledge Society» (Salzburg, 3-5 February 2005). Conclusions and recommendations. *European University Association*. URL : <https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20recommendations%202005.pdf>.

9. The Bucharest Declaration concerning Ethical Values and Principles for Higher Education in the Europe Region. URL : [https://iqaa.kz/images/doc/Bologna/Bucharest%20Declaration%20\(2004\).pdf](https://iqaa.kz/images/doc/Bologna/Bucharest%20Declaration%20(2004).pdf)

10. Міністр освіти Німеччини подала у відставку через звинувачення у плагиаті. *Український тиждень*. URL : <https://tyzhden.ua/ministr-osvity-nimechchyny-podala-u-vidstavku-cherez-zvynuvachennia-u-plahiaty/>.

11. Міщенко М. У скандали з плагиатом потрапили політики Австрії, Німеччини та Угорщини. *Український тиждень*. URL : <https://tyzhden.ua/u-skandaly-z-plahiatom-potrapyly-polityky-avstrii-nimechchyny-ta-uhorshchyny/>.

12. Description of the eight EQF levels. *European Union*. URL : <https://ec.europa.eu/plotheus/en/content/descriptors>.

13. Doctoral Education – Taking Salzburg Forward: Implementation and New Challenges. *European University Association*. URL : <https://eua.eu/resources/publications/354:doctoral-education-taking-salzburg-forward-implementation-and-new-challenges.html>.

14. Exploration of the implementation of the Principles for Innovative Doctoral Training in Europe: Final Report. European Commission. 66 p. URL : <https://ris.utwente.nl/ws/portalfiles/portal/5141476>.

15. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Presidency Conclusions. *European Parliament*. URL : http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

16. Salzburg II Recommendations. European Universities' Achievements since 2005 in Implementing the Salzburg Principles. Brussels: EUA, 2010. 8 p. *European University Association*. URL : <https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20ii%20recommendations%202010.pdf>.

17. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels : CS Ltd., 2015. 32 p.

Submitted 31.05.2024

Admitted 06.06.2024

References

1. Bashkir, O. I. (2022) Akademichna dobrochesnist ta intelektualna vlasnist [Academic integrity and intellectual property] : konspekt leksii. Kharkiv : KhNPU imeni H.S. Skovorody. 92 p. [in Ukr.].

2. Harust, Yu. V., Pavlenko, B. O. (2017) Akademichna dobrochesnist – shliakh do zakhystu intelektualnoi vlasnosti ukrainiskykh naukovtsiv [Academic integrity is a way to protect the intellectual property of Ukrainian scientists]. *Pravovi horyzonty*. Vyp. 4, pp. 88–95. [in Ukr.].

3. Pro vyshchu osvitu [On Higher Education] : Zakon Ukrainy vid 01.07.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>. [in Ukr.].

4. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. [in Ukr.].

5. Kuzmenko, A. O. (2021) Anatomy of Academic Integrity. *Naukovyi chasopys NPU Drahomanova. Seriya 5. Pedagogichni nauky: realii ta perspektyvy*. Vyp. 82, pp. 81–85.

6. Malohulko, Yu. V., Zatkhei, M. V. (2018) Problemy akademichnoi dobrochesnosti v vyshchykh navchalnykh zakladakh [Problems of academic integrity in higher educational institutions]. *Materialy XLVII naukovo-tekhnichnoi konferentsii pidrozdiliv Vinnytskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu (NTKP VNTU–2018) : zb. dop.* (m. Vinnytsia, 14-23 ber. 2018 r.). Vinnytsia : VNTU, pp. 802–805. URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hcvr/all-hcvr-2018/paper/view/3857/3456>. [in Ukr.].

7. Ben-David, J. (1971) *Science and Society The Scientist's Role in Society. A Comparative Study*. Englewood Cliffs, N.J., and London : Prentice-Hall. 207 p.

8. Bologna Seminar on «Doctoral Programmes for the European Knowledge Society» (Salzburg, 3-5 February 2005). Conclusions and recommendations. *European University Association*. URL : <https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20recommendations%202005.pdf>.

9. The Bucharest Declaration concerning Ethical Values and Principles for Higher Education in the Europe Region. URL : [https://iqaa.kz/images/doc/Bologna/Bucharest%20Declaration%20\(2004\).pdf](https://iqaa.kz/images/doc/Bologna/Bucharest%20Declaration%20(2004).pdf)

10. Ministr osvity Nimechchyny podala u vidstavku cherez zvynuvachennia u plahiaty [Germany's education minister has resigned over allegations of plagiarism]. *Український тиждень*. URL : <https://tyzhden.ua/ministr-osvity-nimechchyny-podala-u-vidstavku-cherez-zvynuvachennia-u-plahiaty/>. [in Ukr.].

11. Mishchenko, M. U skandaly z plahiatom potrapyly polityky Avstrii, Nimechchyny ta Uhorshchyny [Politicians of Austria, Germany and Hungary have been involved in plagiarism scandals].

Ukrainskyi tyzhden. URL : <https://tyzhden.ua/u-skandaly-z-plahiatom-potrapyly-polityky-avstrii-nimechchyny-ta-uhorshchyny/>. [in Ukr.].

12. Description of the eight EQF levels. *European Union*. URL : <https://ec.europa.eu/ploteus/en/content/descriptors>.

13. Doctoral Education – Taking Salzburg Forward: Implementation and New Challenges. *European University Association*. URL : <https://eua.eu/resources/publications/354:doctoral-education-taking-salzburg-forward-implementation-and-new-challenges.html>.

14. Exploration of the implementation of the Principles for Innovative Doctoral Training in Europe: Final Report. European Commission. 66 p. URL : <https://ris.utwente.nl/ws/portalfiles/portal/5141476>.

15. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Presidency Conclusions. *European Parliament*. URL : http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

16. Salzburg II Recommendations. European Universities' Achievements since 2005 in Implementing the Salzburg Principles. Brussels: EUA, 2010. 8 p. *European University Association*. URL : <https://eua.eu/downloads/publications/salzburg%20ii%20recommendations%202010.pdf>.

17. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels : CS Ltd., 2015. 32 p.

ABSTRACT

Anastasiia Kuzmenko. Intellectual property and national security: the role of academic integrity. Intellectual activity shapes socio-economic strategies, with studies linking it to societal well-being. Intellectual property rights cover industry, science, literature and art, protecting information. Legal protection of intellectual property, including copyrights and patents, regulates creation and usage of creative works. Academic culture relies on tolerance and recognition of unique contributions, necessitating intellectual property protection.

National security evolves amidst knowledge society formation, placing the security sector central in scientific and social development. Upholding academic integrity prevents universities from straying off their social mission, aided by recent amendments to the Law of Ukraine «On Higher Education» promoting autonomy and integrity. Implementing these changes demands consistency, ethical leadership, and adherence to high academic standards. The EU supports anti-plagiarism efforts, echoing values of honesty and fairness outlined in the Bucharest Declaration concerning Ethical Values and Principles for Higher Education in the Europe Region.

Keywords: *academic integrity, law, academic dishonesty, plagiarism, scientific text repository.*

УДК 159.9.072.4

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-315-323

Інна ШИНКАРЕНКО®

кандидат психологічних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ СТРЕСОВИХ СТАНІВ У КУРСАНТІВ

Акцентовано, що стресові стани в курсантському середовищі є недостатньо дослідженими та потребують особливої уваги з боку психологів.

Проведено теоретико-методологічний аналіз та визначено основні підходи до вивчення стресу, навчального стресу в психології. Простежено та окреслено особливості виникнення та переживання стресових станів у курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Визначено, що попередження, виявлення та припинення стресу у курсантів є важливими задля формування професійних навичок, потрібних для подальшої роботи у правоохоронній сфері.

Ключові слова: *стрес, стресові ситуації, адаптація, фізіологічний стрес, психологічний стрес, релаксація.*

© І. Шинкаренко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0040-2010>

inna.shynkarenko@dduvs.edu.ua

Постановка проблеми. Людину постійно супроводжує безліч психологічних станів. Такі стани можуть бути як позитивними, так і негативними для людського організму. Зрозуміло, що позитивні стани добре впливають на організм та самопочуття людини, а негативні лише погіршують її стан. Тому вивчення психологічних станів, в яких може перебувати особа, є досить важливим питанням, особливо у воєнний час, задля вміння правильно поводити себе у цих станах та вміти з них виходити без шкоди для самої людини.

Одним із негативних психологічних станів є стрес. При цьому він становить невід'ємну частину життя сучасної людини. Завдяки такому соціальному явищу, як стрес, людина пристосовується до умов зовнішнього середовища.

Тривалий час поняття стресу розглядалося в суто біологічному значенні, проте зараз воно має міждисциплінарний характер. З огляду на тенденції розвитку сучасної психології та зважаючи на умови повномасштабного вторгнення на територію нашої країни російських загарбників, вивчення проблеми стресу, його специфіки та наслідків для організму людини є досить актуальним. Особливої уваги в цьому аспекті потребує категорія осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання, а саме курсанти. Особливість зазначеної категорії полягає в тому, що курсантський колектив об'єднує в собі осіб, які різняться за віковим критерієм, інтелектуальними здібностями, характером, соціальним становищем. Тож курсанти досить часто піддаються різноманітним видам стресу, що пояснюється новим, раніше невідомим, способом життя, новими правилами та заборонами, до яких особа не звикла.

З огляду на вищезазначене є необхідним дослідити стресовий стан у курсантському середовищі та запровадити якісні методики задля забезпечення правильного реагування на стрес у курсантів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Сьогодні поняття стресу набуло особливої актуальності, а вміння долати його перетворюється на проблемне питання. Основною причиною такої популяризації є те, що концепція стресу претендує на пояснення низки чинників та явищ, які супроводжують прояв цього психологічного стану в людини.

Поняття «стрес» у фізіологію та психологію вперше запровадив у 1932 р. У. Кеннон у своїх класичних роботах з універсальної реакції «боротись чи втікати» [1, с. 105].

Термін стресу в науковий простір ввів Г. Сельє, який зробив висновок про існування загального адаптаційного синдрому, що забезпечує пристосування організму до умов певного середовища та колективу, котрі мають властивість змінюватися [2, с. 38]. Варто зазначити, що згаданий автор під поняттям стресу розумів неспецифічну відповідь організму на будь-яку нову вимогу чи потребу останнього.

Класичні уявлення про стрес були розвинуті Р. Лазарусом. Він виділяє два види стресу: фізіологічний та психічний.

Сучасні українські вчені, такі як С. Анохіна, О. Кокун, В. Крайнюк, В. Корольчук, О. Кочарян, А. Максименко, В. Мозговий, О. Тимченко, В. Чорнобровкін, продовжили дослідження стресу та стресостійкості в особливих умовах.

В існуючих теоріях вчені пояснюють, що стрес являє собою різновид своєрідного пристосування діяльності людини до постійно змінюваних умов навколишнього середовища. Деякою мірою стрес є похідним від наших інтелектуальних процесів, думок та оцінок ситуацій, котрі у кожної особи виявляються по-різному, з огляду на одні й ті самі ситуації.

Метою статті є дослідження специфіки стресу та різноманітності його впливу на навчальну та подальшу практичну діяльність курсантів.

Виклад основного матеріалу. Період курсантського життя є важливим для подальшого розвитку особистості, і від успішності виконання спектра завдань цього етапу залежить ефективність подальшого розвитку курсанта, його професійного та особистісного становлення.

Початок навчання у виші у більшості випадків припадає на вік 17–18 років, що має низку особливостей, представлених у психологічній літературі як перехідний етап від підліткового віку до юнацького, що має особливе значення для виявлення специфіки цього етапу розвитку особистості.

Соціальна ситуація розвитку, характерна для курсантського віку, дозволяє стверджувати, що окреслений віковий період визначається як концептуальна

соціалізація, що відрізняється виробленням стійких властивостей особистості, стабілізацією всіх психічних процесів, досягненням максимуму творчих, інтелектуальних здібностей та працездатності.

Варто наголосити, що особистість у юнацькому віці долає вікову кризу ідентичності, котра може мати як позитивний (формування позитивного і адекватного сприйняття власного «Я», переконань та пріоритетів), так і негативний (розвиток неадекватної самооцінки, домінування тривожності, пасивності, страху, інтровертованості, відсутність чітких життєвих перспектив) характер.

Потребує уваги спектр соціально-психологічних умов, що впливають на розвиток особистості курсанта. До них варто віднести рівень загального інтелектуального розвитку, успішність адаптації до умов вишу, готовність до навчання та домінуючий мотив здобування вищої освіти, наявність сприятливого соціально-психологічного клімату в курсантській групі і, відповідно, наявність (відсутність) навичок встановлення і підтримання соціальних контактів. Вступ до вишу спричиняє появу в житті колишнього абітурієнта нових способів організації життєдіяльності. Домінування опіки та постійного контролю, що характерні для шкільного режиму навчання, призводить до складнощів у формуванні самовиховання, організації самостійного навчання, а також розвитку інформаційного поля курсантів [3, с. 83].

Усі вищепераховані чинники можуть стати причинами виникнення стресів у курсантів. Для розуміння впливу стресу на організм курсанта слід наголосити на основних характеристиках його прояву. До основних форм прояву стресу можна віднести поведінкові, емоційні, інтелектуальні та фізіологічні.

Так, поведінкові прояви можна поділити на 4 групи:

- порушення психомоторики (зміна ритму дихання, надлишкова напруга м'язів);
- зміна стилю життя (зміни в режимі дня, порушення сну);
- професійні порушення (зниження ефективності діяльності, підвищена втомлюваність);
- порушення соціально-рольових функцій (зростання конфліктності та агресивності).

Емоційні прояви стресу першочергово виявляються в загальному емоційному фоні, котрий набуває негативного, песимістичного забарвлення. За умови тривалої дії стресу зростає рівень тривожності, зневіра у власні сили, та відбувається зниження самооцінки, що при затяжному впливі стресу може призвести до депресії. За умови такого емоційного фону частішають прояви неадекватних емоційних реакцій, таких як гнів, агресія, дратівливість [4, с. 81].

Варто зазначити, що негативні емоційні стани одночасно є і передумовами виникнення та розвитку стресів. Дослідження навчальних стресів демонструє, що страх перед майбутніми проблемами провокує появу тривожності, невпевненості, відчуття безпорадності тощо.

Когнітивні прояви стресу охоплюють порушення: уваги (складнощі у концентрації уваги, звуження поля уваги, підвищена здатність відволікатися від реалізації завдань), мислення (порушення логіки мислення, труднощі у прийнятті рішень, зниження творчої активності), пам'яті (труднощі у відтворенні інформації, погіршення показників оперативної пам'яті).

Фізіологічні прояви стресу охоплюють майже всі системи органів людини і мають місце у травній, серцево-судинній та дихальній системах. До основних показників відносять підвищення частоти серцевих скорочень, зростання артеріального тиску, порушення роботи шлунково-кишкового тракту.

Порушення нормального ритму діяльності окремих органів та їхніх систем, а також відображення цих порушень у свідомості призводять до комплексних фізіологічних порушень (зниження імунітету, підвищеного рівня втоми, зміни маси тіла до збільшення або зменшення) [5, с. 113].

Сучасна психологічна наука розмежовує поняття «фізіологічний стрес» та «психологічний стрес». Так, фізіологічний стрес – це стрес, що виникає як результат впливу зовнішніх факторів, таких як: температура, біль, голод. Психологічний стрес – стан, що виникає, коли людина сприймає ситуацію, в якій перебуває, як складну, загрозову, що викликає появу таких емоцій, як тривога, страх, гнів.

Фізіологічний стрес може супроводжуватися психологічними змінами з огляду

на те, що організм є єдиною системою, і дія на одну її складову впливає на іншу.

Різновидом психологічного стресу є інформаційний стрес, що пов'язаний зі стресогенними впливами складових навчального процесу та його технічних, організаційних та екологічних характеристик. Варто зауважити, що інформаційний стрес може мати своїм джерелом не тільки навчальний процес, а й базуватися на особливостях діяльності курсанта в інших сферах.

Суттєву увагу дослідники відводять екзаменаційному стресу як одній із основних причин появи напруги у курсантів. Чинниками, що призводять до його появи, вважають: порушення режиму сну, підвищення інтелектуального навантаження, емоційні переживання, зменшення інтенсивності рухової активності, а також особистісні фактори, такі як, наприклад, рівень тривожності. Сучасні науковці наголошують, що очікування екзамену і психологічна напруга, що пов'язана з цим, виявляються у курсантів у вигляді різноманітних форм: страх перед екзаменатором, переживання через очікування отримання негативної оцінки за екзамен тощо. Ці поведінкові прояви супроводжуються активними вегетативними реакціями. Безпосередньо на підсумковому контролі вони можуть проявитися у неможливості відтворити теоретичний матеріал, порушенні мовлення, читання тощо.

Проблема негативного впливу екзаменаційного стресу стала предметом діалогу серед науковців, які обговорюють доцільність проведення екзаменів та можливість заміни такої форми контролю, зокрема, використання як підсумкової оцінки проміжного контролю якості знань.

Варто зауважити, що стрес не завжди має негативне забарвлення, оскільки здатен мобілізувати можливості курсанта для вирішення поставлених перед ним завдань.

Таким чином, вплив стресу на особистість курсанта, а отже, на процес його навчання, очевидний. За умови позитивного вирішення стресових ситуацій вплив стресу може бути позитивним і мати мотивуючий характер, але за тривалості його впливу, а також відсутності у курсантів навичок позитивного подолання стресу може призводити до появи психосоматичних захворювань, формування навчальної занедбаності, порушення особистісного та професійного розвитку.

Психічні стани в процесі навчальної діяльності класифікують за різними критеріями. Так, за характером переживань стани можна поділити на позитивні і негативні, а згідно з критерієм продуктивності – на стеничні й астеничні. Позитивні пов'язані з підйомом життєвого тону організму, задоволенням фізіологічних, духовних, інтелектуальних потреб людини, а негативні знижують психічну активність людини, призводять до погіршення діяльності, падіння працездатності. Стеничні – підвищують енергію, спонукають до діяльності, активності, вчинків, викликають підйом збудження, бадьорість, радість, гнів, ненависть, а астеничні – зменшують активність, енергію людини, характеризуються пасивністю, споглядальністю.

Згідно з часовим критерієм психічний стан у навчальній діяльності може бути короткочасним, затяжним, тривалим. Структура психічного стану залишається в цей період відносно незмінною. Наприклад, психічний стан курсанта в період складання іспиту зазвичай має відносно постійну структуру – сильне переважання емоційного компонента за наявності високої напруженості більшості психічних функцій. Воно починається з наближення іспиту і після нього зникає [6, с. 181].

Проте ця стійкість психічного стану відносна. Структура самого стану є динамічною. Рівень напруженості компонентів усередині стану не залишається абсолютно однаковим весь час. Так, переважаючи емоції курсанта, який складає іспит, постійно індукують і підвищують силу тієї або іншої або навіть декількох функцій, принципово не змінюючи загальної структури цього стану. Сила і напруженість різних компонентів психіки курсанта в конкретному взаємовідношенні можуть бути неоднаковими. Домінування якогось компонента визначає вид стану: вольовий (активність, пасивність, рішучість і нерішучість, упевненість і невпевненість, стриманість і нестриманість, неухважність, спокій), емоційний (радість, засмучення, смуток, обурення, злість, образа, задоволеність і незадоволеність, бадьорість, туга, приреченість, пригнобленість, пригніченість, відчай, страх, боязкість, жах, пристрасть, афект), гностичний (допитливість, цікавість, здивування, подив, сумнів, мрійливість, зацікавленість, зосередженість).

Через велику кількість і різноманітність психічних станів у навчальному процесі їх доцільно класифікувати за впливом на діяльність і поведінку. При цьому психічні

стани поділяються на оптимальні, стресові, депресивні і сугестивні. Оптимальні є найкращими, вони найбільше відповідають конкретному виду діяльності, забезпечують найбільший успіх навчання. Так, у навчальній діяльності важливими є допитливість, зосередженість, посидючість, максимальна уважність, натомість підвищена рухливість, висока схвильованість – шкідливі. Депресивні психічні стани виражаються у млявості, обмеженій рухливості, поганій кмітливості, апатичності й пасивності.

Дидактогенні психічні стани виникають у курсантів у результаті нетактовних або тим паче грубих слів педагога, що ранять самолюбство і позбавляють упевненості. У них далеко не завжди виявляється відчуття образи, але завжди – пригнічення, втрата упевненості і часто розгубленість. Із-поміж різних психічних станів у процесі навчальної діяльності особливу увагу приділяють стану, що позначається термінами «неспокійність», «тривога».

Навчальна діяльність курсантів характеризується високими емоційними навантаженнями, регулярною перевтомою, стресовими ситуаціями [7, с. 327].

Для виявлення причин дезорганізації навчальної діяльності, зниження рівня працездатності, погіршення результативності необхідно інтегрально охарактеризувати стрес як чинник, що викликає нервово-психічні перевантаження, перевтому, негативні емоційні реакції курсантів.

Перелік стресорів вельми різноманітний: від простих фізико-хімічних стимулів (температура, шум, газовий склад атмосфери, токсичні речовини тощо) до складних психологічних і соціально-психологічних чинників (ризик, небезпека, дефіцит часу, новизна і несподіваність ситуації, підвищена значущість діяльності та ін.).

Дослідники зазначають, що навчальні стрес-чинники породжують негативні емоційні реакції, котрі можуть дезорганізувати навчальну діяльність, особливо в період підвищеної відповідальності за результати – екзаменаційної сесії [8, с. 79]. Серед цих чинників можна виділити низьку успішність під час семестру, конфлікти з викладачами, курсовими офіцерами, нерозуміння або недостатнє знання предмета, страх перед можливістю бути відрахованим із вишу через неуспішність, дефіцит часу, велику інтенсивність екзаменаційного періоду, високі темпи і швидкість складання окремих іспитів і заліків, необхідність опрацювання величезних обсягів навчальної інформації. Причому під час сесії курсанти практично без перерв переробляють і якісно засвоюють різні навчальні предмети, що вимагають особливих прийомів мислення, запам'ятовування, кожного разу особливої логіки підготовки. Це супроводжується постійними нічним недосипанням, частими тривогами, переживаннями через невизначеність результатів роботи (екзаменаційної оцінки), відповідальність перед батьками, небажання втратити престиж у групі.

Тому стреси, що виникають у період сесії, часто набувають хронічного і до того ж комбінованого характеру, оскільки викликаються одночасною дією декількох чинників. Неодноразовий або тривалий вплив комплексу стресових впливів за недостатньої стійкості нервової системи і організму в цілому утруднює цілеспрямовану розумову роботу, знижує ефективність праці курсантів, погіршує результативність їхньої діяльності. Тому деякі курсанти складають іспити гірше, ніж навчаються під час семестру

Водночас слід зазначити, що екзаменаційний стрес не завжди має шкідливий характер, набуваючи властивостей дистресу. У певних ситуаціях психологічна напруга може мати стимулююче значення, допомагати курсанту мобілізувати всі свої знання і особистісні резерви для вирішення поставлених перед ним учбових завдань. Тому йдеться про оптимізацію (корекцію) рівня екзаменаційного стресу, тобто зниження його у надтривожних курсантів із надмірно лабільною психікою.

Тривалість навчальної сесії продовжується два-три тижні, що за певних умов достатньо для виникнення синдрому екзаменаційного стресу, що супроводжується порушенням сну, підвищеною тривожністю, стійким збільшенням артеріального тиску тощо. Умовно-рефлекторним шляхом всі ці негативні явища можуть пов'язуватися з самим процесом навчання, викликаючи надалі страх іспитів, небажання вчитися, невіру у власні сили, тому деякі фахівці вищої школи взагалі ставлять під сумнів необхідність іспитів, пропонуючи замінювати їх або програмованою формою навчання, або ж атестаційною системою з визначенням підсумкової оцінки, що виставляється за результатами проміжних результатів.

Якщо звернутися до екзаменаційного стресу як найбільш різко вираженої форми

навчального стресу, то можна відзначити, що очікування іспиту і пов'язана з цим психологічна напруга можуть виявлятися в курсантів у різних формах психічної активності: у вигляді страху перед екзаменатором або негативною оцінкою або у вигляді більш дифузної, мало обґрунтованої невизначеної тривоги за результат майбутнього іспиту, причому обидва ці стани супроводжуються досить вираженими вегетативними проявами [9, с. 154]. В особливих випадках ці явища можуть переростати в невроз тривожного чекання, особливо в юнаків, для яких вже у спокійному періоді були характерні риси тривожної недовірливості і емоційної лабільності. Проте набагато частіше в курсантів спостерігаються не неврози, а гострі невротичні реакції, що мають схожу картину, але протікають у більш обмеженому часовому відрізку (години – дні – тижні).

Традиційно тривожність відносять до негативних явищ, оскільки вона виявляється у вигляді занепокоєння, напруженості, почуття страху перед майбутніми іспитами, недовірливості тощо. З іншого боку, наголошується, що існує оптимальний рівень тривожності, за якого досягається найбільша успішність діяльності.

Існує велика кількість підтверджень того, що хронічний стрес – супутник курсантського життя. Стрес, що переживають курсанти, позначається на навчанні (набутті, застосуванні й переробці знань) та перешкоджає академічній успішності. Труднощі з успішністю, у свою чергу, також створюють дискомфорт, в результаті чого загальний стрес посилюється. Курсантам необхідно адаптуватися до умов навчання у виші: подолати перехідні труднощі, опанувати нові соціальні ролі й модифікувати старі, в результаті чого вони також можуть відчувати стрес.

Серед стратегій поведінки особистості у стресовому стані можна виокремити: ті, що зумовлюють підвищення активності, спрямованої на продовження діяльності; ті, що сприяють досягненню стабільності психічного стану завдяки зменшенню активності; ті, що дозволяють досягнути бажаної ефективності без додаткових зусиль шляхом перепланування та кращої організації праці.

Водночас, намагаючись упоратися зі стресом, людина здебільшого не лише спирається на власні ресурси, а й шукає різноманітної підтримки у найближчого оточення. Вияви активної соціальної підтримки – безпосередня допомога, поради, співпереживання та співчутливе ставлення. Обговорення своїх почуттів, реакції на них, конструювання власної версії подій, варіативної для кожного зі слухачів, сприяють відстороненню людини від емоційного переживання чи хоча б зменшенню інтенсивності останнього. Зниження емоційного напруження можливе також і шляхом переносу негативних емоцій на інших людей та на самого себе (аутоагресія) [1, с. 107].

Аналіз засобів контролю та регуляції нервово-психічного напруження зумовлює необхідність визначення чинників, що впливають на вибір тієї чи іншої стратегії подолання стресу особистістю. На нашу думку, безпосередній вплив як на вибір стратегії подолання стресу, так і на стресостійкість особистості мають потреби.

Варіативність способів реалізації потреб, у свою чергу, пов'язують із рівнем їхньої усвідомленості. Неусвідомлена потреба постає як потяг до чогось неконкретного, що й унеможливує її задоволення – людина не здатна обрати ефективну стратегію, спрогнозувати її результат, оскільки кінцева мета перебуває поза зоною її свідомості. Спроба задовольнити неусвідомлену потребу, таким чином, може призвести до деструктивної поведінки, що порушує перебіг адаптації.

Отже, максимально можливе задоволення актуальних потреб – важливий критерій ефективності адаптаційного процесу. Психічну адаптацію можна визначити як процес установалення оптимальної відповідності особистості в ході її діяльності; цей процес дозволяє індивідууму задовольняти актуальні потреби та реалізовувати пов'язані з ними значущі цілі, забезпечуючи водночас максимальну відповідність діяльності людини, її поведінки вимогам середовища.

Значну роль у подоланні негативного впливу несприятливих станів на діяльність людини відіграють вольові якості. Прояв вольових якостей (сили волі) – це насамперед перемикання свідомості і вольового контролю з переживання несприятливого стану на регуляцію діяльності (на її продовження, подачу внутрішньої команди до початку діяльності, до збереження якості діяльності) [10, с. 247]. Переживання емоційного стану при цьому відсувається у свідомості на другий план. Важливу роль у регуляції психічних станів в аспекті того, як людина реагує на вплив стресорів навколишнього середовища, відіграють індивідуально-типові особливості нервової системи і

особистості. Вплив самооцінки виявляється в тому, що люди з низькою самооцінкою виявляють більш високий рівень страху або тривожності в загрозовій ситуації. Вони сприймають себе найчастіше такими, що мають неадекватно низькі здібності для того, щоб упоратися з ситуацією, тому вони діють менш енергійно, схильні підкорятися ситуації, намагаються уникати труднощів, оскільки переконані, що не в силах з ними впоратися. Можна виділити чотири основні методи боротьби зі стресом: релаксація, протистресовий розпорядок дня, надання першої допомоги при гострому стресі і аутоаналіз особистого стресу. Використання цих методів за необхідності є доступним кожному.

Отже, стрес певною мірою являє собою індивідуальний феномен. Важливим напрямом психологічної допомоги є навчання людини певних прийомів і вироблення навичок самодіагностики та поведінки у стресових ситуаціях, підвищення впевненості в собі і самосприйняття.

Крім того, стрес – це невід’ємна частина повсякденного життя кожного курсанта. Реакція на стрес, як і початок трудового дня, режим харчування, рухова активність, якість відпочинку і сну, взаємини з оточуючими є складовими частинами способу життя. Від самого курсанта залежить, яким буде його спосіб життя – здоровим, активним або ж нездоровим, пасивним, а отже, як часто і тривало він буде перебувати у стресовому стані. Екзаменаційний стрес, на думку вчених, посідає одне з перших місць серед причин, що викликають психічне напруження курсантів і призводять до перенапруження

Крім того, безумовно важливими для курсантів є практичні навички подолання стресів. Одним із ефективних засобів захисту від стресу є релаксація. Відповідно до теорії Г. Сельє автоматична реакція тривоги складається з трьох послідовних фаз: імпульсу, стресу, адаптації. Отже, якщо людина хоче спрямувати свої зусилля на збереження психофізичного здоров’я, то на стресогенні подразники вона повинна усвідомлено відповідати цілеспрямованою релаксацією. За допомогою цього виду активного захисту людина може перешкодити впливу стресового імпульсу, стримати його або послабити стрес, запобігши тим самим психосоматичним порушенням у своєму організмі та психіці.

Висновки. Таким чином, вплив стресу на особистість курсанта, а отже, на процес його навчання, очевидний. За умови позитивного вирішення стресових ситуацій вплив стресу може бути позитивним і мати мотивуючий характер, але за тривалості його впливу, а також відсутності у курсантів навичок позитивного подолання стресу може призводити до появи психосоматичних захворювань, формування навчальної занедбаності, порушення особистісного та професійного розвитку.

Реакція на стрес, як і початок трудового дня, режим харчування, якість відпочинку і сну, взаємини з оточенням є складовими частинами способу життя. Від самого курсанта залежить, яким буде його спосіб життя – здоровим, активним або ж нездоровим.

Екзаменаційний стрес посідає одне з перших місць серед причин, що викликають психічне напруження у курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

На основі дослідження рівня стресу та реалізації потреб курсантів у період сесії виявлено, що здебільшого курсанти адаптовані до таких стресогенних факторів, як екзаменаційна сесія.

Вважаємо, що якісне дослідження проблематики виникнення стресу у курсантів під час сесії є досить важливим етапом у формуванні особистості майбутнього офіцера поліції, адже можливість адаптування та правильного реагування на стресові ситуації є запорукою успішного проходження подальшої служби в правоохоронних органах.

Список використаних джерел

1. Каськів І. В. Теоретичні аспекти формування стресостійкості студентів ВНЗ до негативних чинників навколишнього середовища. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 1 (54). С. 104–110.
2. Клименко І. В. Психологічні засади професійної підготовки поліцейських : монографія. Харків : Фоліо, 2018. 424 с.
3. Наугольник Л. Б., Бурбан Н. В. Особливості емоційних переживань у життєдіяльності студентської молоді. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2015. Вип. 2. С. 77–88.

4. П'янківська Л. В. Особливості прояву синдрому «емоційного вигорання» у курсантів. *Вісник Національного університету оборони України*. 2018. Вип. 1 (49). С. 74–83.
5. Бурбан Н., Гузенко І. Особливості стресостійкості й адаптивних здібностей до стресу майбутніх військовослужбовців. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2019. № 1. С. 105–116.
6. Фоменко К. І. Атрибутивні особливості чутливості студентів до стресових ситуацій у навчальній діяльності. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухолинського. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.12 (103). С. 178–183.
7. Волженцева І. В. Динаміка стану тривожності курсантів у навчальному процесі. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2004. Вип. 2. С. 319–329.
8. Локтева С. А. Розвиток особистості і адаптації в курсантському середовищі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2016. № 24 (48). С. 78–82.
9. Петришин В. В. Формування стресостійкості у курсантів вищих навчальних закладів МВС України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. Вип. 1. С. 151–158.
10. Краснов В. В. Формування особистості правоохоронця в умовах протидії руйнівному інформаційному впливу. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 05 квіт. 2019 р.)*. Харків, 2019. С. 247–248.

Надійшла до редакції 29.05.2024

Прийнято до опублікування 05.06.2024

References

1. Kaskiv, I. V. (2020) Teoretychni aspekty formuvannya stresostiikosti studentiv VNZ do nehatyvykh chynnykiv navkolyshnoho seredovyshcha [Theoretical aspects of the formation of stress resistance of university students to negative environmental factors]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy*. № 1 (54), pp. 104–110. [in Ukr.].
2. Klymenko, I. V. (2018) Psykholohichni zasady profesiinoi pidgotovky politseiskykh [Psychological principles of professional training of police officers] : monohrafiia. Kharkiv : Folio. 424 p. [in Ukr.].
3. Nauholnyk, L. B., Burban, N. V. (2015) Osoblyvosti emotsiinykh perezhivan u zhyttiedialnosti studentskoi molodi [Peculiarities of emotional experiences in the daily life of student youth]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vntrishnikh sprav. Seriiia psykholohichna*. Vyp. 2, pp. 77–88. [in Ukr.].
4. Piankivska, L. V. (2018) Osoblyvosti proiavu syndromu «emotsiinoho vyhorannia» u kursantiv [Features of the manifestation of the syndrome of «emotional burnout» in cadets]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy*. Vyp. 1 (49), pp. 74–83. [in Ukr.].
5. Burban, N., Huzenko, I. (2019) Osoblyvosti stresostiikosti y adaptivnykh zdibnostei do stresu maibutnikh viiskovoslužbovtiv [Peculiarities of stress resistance and adaptive abilities to stress of future military personnel]. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*. № 1, pp. 105–116. [in Ukr.].
6. Fomenko, K. I. (2014) Atrybutyvni osoblyvosti chutlyvosti studentiv do stresovykh sytuatsii u navchalnii diialnosti [Attributive features of students' sensitivity to stressful situations in educational activities]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu im. V. O. Sukhomlyns'koho. Seriiia : Psykholohichni nauky*. Vyp. 2.12 (103), pp. 178–183. [in Ukr.].
7. Volzhentseva, I. V. (2004) Dynamika stanu tryvozhnosti kursantiv u navchalnomu protsesi [Dynamics of the state of anxiety of cadets in the educational process]. *Pedahohichniyi protses: teoriia i praktyka*. Vyp. 2, pp. 319–329. [in Ukr.].
8. Lokteva, S. A. (2016) Rozvytok osobystosti i adaptatsii v kursantskomu seredovyshchi [Personality development and adaptation in the cadet environment]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Seriiia 12. Psykholohichni nauky*. № 24 (48), pp. 78–82. [in Ukr.].
9. Petryshyn, V. V. (2015) Formuvannya stresostiikosti u kursantiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv MVS Ukrainy [Formation of stress resistance in cadets of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vntrishnikh sprav*. Vyp. 1, pp. 151–158. [in Ukr.].
10. Krasnov, V. V. (2019) Formuvannya osobystosti pravoohorontsia v umovakh protydii ruivnomu informatsiinomu vplyvu [Formation of the personality of a law enforcement officer in the conditions of countering destructive informational influence]. *Psykhohichni ta pedahohichni problemy profesiinoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy : tezy dop. Vseukr. nauk.-prakt. conf. (m. Kharkiv, 05 kvit. 2019 r.)*. Kharkiv, pp. 247–248. [in Ukr.].

ABSTRACT

Inna Shinkarenko. Features of the occurrence and experience of stress states in cadets.

Stress is a state of mental tension that occurs during activities in the most difficult and difficult conditions. Two types of stress are defined: physiological stress and psychoemotional stress. Three stages of the development of the stress reaction are proposed: the stage of anxiety, the stage of resistance, and the stage of exhaustion. Factors of stress: concern for the fate of family and friends, low academic

performance during the semester, conflicts with teachers, misunderstanding or insufficient knowledge of the subject, fear of the possibility of being expelled from the university due to failure, lack of time, high intensity of the examination period, high pace and speed of passing individual exams and tests, the need to process huge volumes of educational information, the external conditions of hostilities on the territory of Ukraine and the city, staying in a bomb shelter.

The impact of stress on the cadet's personality, and therefore on his/ here learning process, is obvious. Under the condition of a positive solution to stressful situations, the impact of stress can be positive and have a motivating nature, but with the duration of its impact, as well as the cadets' lack of positive coping skills, it can lead to psychosomatic diseases, the formation of the appearance of academic neglect, and a violation of the personal and professional development of the individual .

The reaction to stress, like the start of the working day, diet, physical activity, quality of rest and sleep, relationships with others, are integral parts of a lifestyle. It depends on the cadet himself/herself what his/hers lifestyle will be – healthy, active or unhealthy, passive, and, therefore, how often and how long he/she will be in a stressful state. According to scientists, emotional stress is one of the leading causes of mental stress in high school cadets. This leads to overstrain of the autonomic nervous system, which regulates the normal functioning of the body.

The key to preserving the physical and mental health of cadets is the development of measures to prevent and correct nervous and mental tension in the educational activities of cadets, which will provide an opportunity to prevent mental and somatic health disorders and increase satisfaction with learning.

Keywords: *stress, stressful situations, adaptation, psychological stress, relaxation.*

УДК 342.725 : 81'0

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-323-330

Ольга ЯДЛОВСЬКА®

кандидат історичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

МОВА ЯК НАРІЖНИЙ КАМІНЬ ДЕРЖАВНОСТІ: ЛИТОВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІРИ

Розглянуто питання становлення державної мови в Литовській Республіці та в Україні. Наголошено, що мова виступає основною, найсуттєвішою ознакою державності. Здійснено кампаративний аналіз процесів еволюції мовного законодавства Латвії та України у період після проголошення незалежності (у Литві – після відновлення незалежності). Прослідковано, що чітке дотримання вимог власне використання державної мови та її залучення в інформаційний простір має вирішальний вплив як на процес упровадження та розвитку державної мови, так і становлення державності. Водночас зауважено, що в Литовській Республіці значно раніше (1995 р.), ніж в Україні (2019 р.), було прийнято закон про державну мову, що мало свої позитивні наслідки для балтійської країни, де упровадження державної мови на сьогодні є реалізованим та не дискутується, натомість в українському суспільстві більш довгий період відзначалося дихотомне ставлення до питання державної мови, і такий процес гальмував розвиток української мови як державної. Узагальнено, що на сучасному етапі розвитку державності, станом на 2024 рік, як в Україні, так і в Литовській Республіці реалізуються закони про державну мову, що суттєво впливає на розвиток державності країн та становлення націй.

Ключові слова: *державна мова, законодавство, державність, Україна, Литовська Республіка.*

Постановка проблеми. Вироблення національної ідеології та відповідних векторів державотворчої політики у політичному просторі будь-якої країни задля творення політичної нації як консолідованої та здатної конституювати свою унікальність у соціально-політичних зв'язках з іншими народами та націями визнано основною рушійною силою розвитку нації на сучасному етапі націогенезису. Особливу важливість у зазначених процесах відіграє функціонування національної мови як державної, що стає

© О. Ядловська, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5660-2057>

olha.yadlovskaya@dduvs.edu.ua

фактором самозбереження, ідентифікації та подальшого становлення нації. Неухильна увага до питання підтримки державної мови впливає на формування політичної ментальності та становлення як громадянського суспільства, так і національної парадигми та державотворчого поступу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Питанню розгляду державної мови як визначальної ознаки держави присвячено статті В. Крачук, Л. Бегош (2021), висвітлено важливі аспекти збереження національної державності України, зокрема, шляхом підвищення статусу української мови як державної, у роботах М. М. Чеховської, В. М. Шлапаченка (2018), охарактеризовано мову як чинник становлення національно-політичної ментальності у статті О. С. Ядловської (2022). Окремі накові статті присвячені мовній політиці в Україні, зокрема, науковців Л. Л. Ковач, В. М. Шлапаченка (2018), І. В. Гиренко, М. Ю. Кравчук, В. І. Курила (2019), Ю. С. Макарця (2019), С. В. Савойської (2020) та ін. Наукові статті, присвячені проблематиці становлення литовської мови як державної, менше представлені в науковому дискурсі, а проведення компаративного аналізу мовної політики в Україні та Литовській Республіці не проводилось, що підтверджує актуальність запропонованої теми та акцентує увагу на практичних складниках упровадження мовної політики.

Метою статті є проведення кампаративного аналізу прийняття, запровадження та реалізації мовного законодавства у Литовській Республіці та Україні, виявлення відмінностей наслідків упровадження державної мови в різні періоди незалежності двох держав та впливу на розвиток громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Литовська Республіка динамічно розвиває та пропагує мовну державну політику, системно утверджуючи литовську мову як державну, розглядаючи мовне питання як один із основних чинників збереження державності. Литовська мова є однією з ключових складових ідентичності Литовської держави. Ця мова відіграє важливу роль у збереженні культурної спадщини та національної ідентичності, сприяє формуванню національної свідомості у литовського народу. Послідовні та наполегливі кроки литовців у питаннях збереження національної мови і продумані законодавчі ініціативи щодо їх імплементації та закріплення литовської мови як державної створили надійне підґрунтя для формування сучасної литовської політичної нації, визнаної світовим співтовариством.

Становлення мовної політики виступає актуальною проблемою і для українського суспільства. Виклики подій межі ХХ – початку ХХІ ст. ст. у самій Україні – Помаранчева революція 2004 р., Революція Гідності 2014 р., анексія АР Крим, АТО, ООС, повномасштабне вторгнення РФ – стали для українців, з одного боку, консолідуючим чинником, а з іншого – нарешті зрушили з місця законодавче вирішення питання про мову, що виступає нагальною потребою протягом усього періоду після проголошення незалежності. На нашу думку, українське суспільство у своєму еволюційному розвитку проходить етап становлення власної державності, окрім всього спектра політичних подій, ще й крізь призму мовного питання. На відміну від Литовської Республіки, мовна політика Україна занадто довго знаходилась у фарватері впливу російської мови та невизначеності законодавчих ініціатив. Лише у 20-х рр. ХХІ ст. українські законотворці нарешті прийняли низку актів, що забезпечують функціонування української мови як державної у багатьох сферах життєдіяльності суспільства.

Отже, історія країни, становлення державності та формування національного менталітету суттєво впливають на розвиток мови титульної нації як державної, і натомість у подальшому державна мова, утверджуючись, стає фундаментом для розвитку самої держави. Особливо характерними такі соціомовні та політичні явища є для відносно молодих країн, що у 1990 р. відновили незалежність (Литовська Республіка (1990 р.)) та проголосили незалежність (Україна (1991 р.)). Частково такі паралелі прослідковуються у розвитку мовного питання.

Литовська держава прийняла низку законодавчих актів, що визнають литовську мову як державну. Основний документ держави – Конституція Литовської Республіки, що набула чинності у листопаді 1992 р., – закріплює у ст. 17 литовську мову як державну [3]. У Литовській Республіці у 1995 р. було прийнято Закон «Про державну мову» (доповнено у 2002 р.) [1]. Зокрема, він регулює використання державної мови у публічному житті Литви, захист і контроль над державною мовою та відповідальність за порушення закону (ст. 1), литовська мова визнається державною мовою Литовської

Республіки (ст. 2). Слід зазначити, що згідно із законом державні заклади та установи повинні вести обов'язкове письмове листування державною мовою, керівники служб зв'язку, транспорту, здоров'я і соціальної безпеки, поліції та правоохоронних органів зобов'язані володіти державною мовою відповідно до категорії володіння мовою. Усі заклади, установи, компанії та організації, що діють та заповнюють документи (реєстраційні, бухгалтерські, звітні, фінансові та технічні), повинні використовувати литовську мову як державну. Закон охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства, адже державна мова повинна використовуватись у судовому процесі та веденні справ, під час офіційних подій (крім міжнародних). Держава гарантує здобуття загальної, професійної, післядипломної та університетської освіти державною мовою. Литовська мова є обов'язковою у сфері культури, а також законодавчі ініціативи чітко регламентують, що аудіовізуальні програми, кінофільми, публічно демонстровані в Литві, мають бути перекладені державною мовою або супроводжуватися литовськими субтитрами. Засоби масової інформації Литви (преса, телебачення, радіо тощо), усі видавці книг повинні дотримуватися норм литовської мови. Такі ініціативи свідчать про зацікавленість держави у здійсненні інформаційної політики через підтримку державної литовської мови. Підкреслимо, що зазначений закон захищає права етнічних громад та їхнє право на збереження своєї мови в межах освітньо-культурних процесів, а також використання у назвах їхніх організацій одночасно двох мов – литовської та етнічної (параграф 1 ст. 1, параграф 1 ст. 13, ст. 18).

У січні 2019 р. набули чинності зміни до закону про державну мову [14], зокрема: керівники державних установ і органів місцевого самоврядування, установ і організацій, зв'язку, транспорту, охорони здоров'я та соціального захисту, правоохоронних органів, торгівлі та інших установ обслуговування населення зобов'язані забезпечити обслуговування населення державною мовою (ст. 7), офіційні стандартизовані роди топонімів у Литовській Республіці пишуться державною мовою (ст. 14), використовується і є обов'язковою державна мова у публічних надписах, печатках, штампах, бланках документів, вивісках, офісних приміщеннях та інших написах усіх підприємств, установ та організацій (якщо інше не передбачено законом), а також у назвах та описах литовських товарів і послуг (ст. 17). Такими змінами Литовська Республіка закріплює неухильність державної політики стосовно захисту державної мови.

З 2004 р. литовська мова є однією з офіційних мов Європейського Союзу. Особливо важливою була роль литовської мови під час вшанування 100-річчя проголошення незалежності Литви у 2018 р.

Практика доводить, що мовне питання слід контролювати як із точки зору філологічних аспектів щодо правильного вживання лексем, граматичних форм та синтаксису, так і з огляду на чітке дотримання вимог власне використання державної мови та її залучення в інформаційний простір. У більшості європейських країн є державні органи, що опікуються розвитком мови свого народу.

У Литві створена Державна комісія литовської мови, що має високий статус як заснована Сеймом Литовської республіки, а за рішенням Конституційного Суду країни пропозиції за результатами перевірок комісії є обов'язковими для виконання [11]. Значну увагу комісія приділяє створенню уніфікованої термінології литовською мовою, зокрема кожного тижня затверджуються стандарти литовської термінології. На наш погляд, така ініціатива вкрай важлива для становлення та популяризації мови науки та діловодства і сприяє утвердженню державної мови. До речі, саме закиди щодо неможливості використовувати певну наукову термінологію мовою певної країни маніпулятивно використовуються опонентами впровадження державної мови та законодавчої реалізації мовної політики. Потужну увагу в Литві приділяють розвитку інформаційного простору та неухильному функціонуванню в ньому литовської мови і зазначають: якщо литовської мови не буде в інформаційному просторі, то через 10-20 років її не буде взагалі. Отже, Міністерство зв'язку започаткувало і розвиває програму «Литовська мова в інформаційному суспільстві» [11], що забезпечує машинний переклад на литовську мову, перевірку орфографії, залучення в інформаційний простір інших технологій. Крім того, у Литві локалізували комп'ютерні програми литовською мовою; культивують культуру «робочого столу» носіїв інформації, де назви іконок виконано литовською мовою; вилучають рекламу, навіть смс-повідомлення, що у своєму орфографічному оформленні не містять спеціальних знаків литовської мови: а, є, і, ц, ū,

č, š, ž. Для перекладу текстів рекомендовано користуватися електронними перекладачами, що адаптовані до литовської мови. Неприпустимим вважається використання наукових текстів, документів та ін., що не відредаговані й механічно «пропущені» через електронний перекладач Google. До речі, в українському науковому просторі такі факти теж не вітаються.

Безумовно, державна мовна політика реалізується насамперед в освіті. У цій галузі закон передбачає навчання литовською мовою як державною, хоча забезпечуються права і етнічних громад – польської як найбільшої, російської як дисперсно розсіяної великими містами та ін. Слід виокремити той факт, що навчання в школах етнічних громад з 2018 р. проводиться на 60 % литовською мовою та на 40 % – мовою громади. До цього литовська мова вивчалася в обсязі 10 % від усього навчального процесу і була просто окремим предметом, що значно обмежувало функціонування державної мови. Загалом статистика свідчить, що випускники початку 90-х років ХХ ст., незважаючи на те, що навчалися вже у литовських школах, стикалися з труднощами у застосуванні литовської мови; старше покоління литовців також знає і російську мову, а от сучасна молодь володіє литовською, а як мовою міжнародного спілкування – англійською. Підкреслимо, що усі програми освітніх дисциплін, а також навчальні матеріали, посібники та підручники локалізуються в цифровому просторі для перевірки на литовську мову і лише потім використовуються в навчанні. Враховується також думка громадськості, адже навіть батьки звертаються до мовної комісії із зауваженнями щодо помилок у текстах підручників, дитячих книжках тощо.

Мовна політика Литви знайшла свій вияв та реалізацію під час карколомних подій 2022 р. та напливу українських біженців-евакуантів.

Події, пов'язані з військовою агресією російської федерації та повномасштабним нападом на Україну, що розпочалися у лютому 2022 р., стали найбільшою катастрофою ХХІ ст. та найжорстокішою війною на європейських теренах з часів Другої світової війни, а також з огляду на свій вплив на світові політико-економічні відносини та обсяги залученого військового озброєння поступово визначаються як Третя світова війна. Одним із наслідків війни стала безпрецедентна за чисельністю хвиля міграції українців, лівова частка якої припала на Європу. Через країни Балтії українці утворили окрему міграційну гілку, в якій можна виділити такі чинники: балтійські країни як транзитна територія до інших країн ЄС, міграція до зазначених країн, Балтія як шлях із рф для українців, які виїжджали переважно з окупованих територій та частково – з підконтрольних Україні територій. Європейські країни, стикнувшись із нечуваним напливом біженців, гідно витримують соціально-економічне навантаження та забезпечують освітні потреби українців із одночасною інтеграцією їх у соціосередовище своїх країн, з-поміж яких і Литва.

За даними Міністерства соціального захисту та праці, до Литви прибуло понад 71 787 українців з початку повномасштабного вторгнення. У 2023 р. Литва готова була прийняти ще від 6 до 8 тис. українців-біженців. Щодо абсолютної більшості – майже 68 тис. осіб – прийнято рішення про видачу дозволів на тимчасове проживання у Литві на підставі тимчасового захисту чи з гуманітарних міркувань [8]. У Литві 1 вересня 2022 р. розпочали навчання майже 7000 дітей із сімей українських біженців [9].

Литва запропонувала три варіанти навчання для школярів – українських громадян із огляду на вивчення литовської мови [12]: 1) прийом до звичайних класів та викладання в них литовською мовою; 2) навчання у вирівнюючих класах, де в І півріччі 20-25 годин відводиться на опанування литовської мови, а у II-му вивчають мову, географію, історію та громадянознавство; 3) навчання у вирівнюючих групах, що подібно до 2 варіанту, але по 4 учні. Навіть якщо умовно сім'я не планує затриматись у Литві надовго, вивчення литовської мови для дітей є обов'язковим. До речі, там, де можливо, для українських учнів викладається українська мова. Задля цього залучаються українські біженці – вчителі, які працевлаштовані за спрощеною програмою, без складання литовської мови. За різними спеціальностями працевлаштовано 494 працівники сфери освіти з України.

За даними Міністерства освіти, культури та спорту [13], для успішного вивчення литовської мови українськими військовими біженцями виділено понад 1 млн євро – для підтримки оволодіння дорослими основами литовської мови та забезпечення успішної інтеграції в Литві, надання їм всіх можливостей для виходу на ринок праці. Мета курсів – дати можливість учасникам покращити свої знання литовської мови, ознайомитися з

литовською літературою, історією Литви, етнокультурою, економікою, суспільно-політичним життям.

Таким чином, литовський уряд та литовський народ забезпечили мовні та освітні потреби українців як громадян Української держави, водночас для українців реалізовано і державну мовну політику самої Литовської Республіки, як для інтеграції українців, так і для збереження цілісності державної політики приймаючої країни.

Усі іноземці, які приїжджають у Литву працювати, мають відразу скласти іспит. Але для українських біженців зробили виняток і на вивчення мови відвели 24 місяці. Період у 24 місяці дали лише українським військовим біженцям, які мають такий офіційний статус. Щодо інших іноземців у Литві такий виняток не застосовується, і вимога діє відразу ж – для роботи в Литві, де мова необхідна, складання іспиту є обов'язковою умовою [7].

У 2025 р. у Литві планують запровадити штрафи для роботодавців, в яких працюють українці без знання литовської мови. Відповідний документ розробила державна мовна інспекція. У мовній комісії Литви зазначають, що надходять скарги на те, що біженці з України на робочих місцях не обслуговують литовською (передусім у магазинах та аптеках). Однак опитування українців у Литві засвідчило, що вони не знають про цю умову. Також у Національному центрі освіти зазначають, що майже ніхто з українців не складає іспити на знання мови. Водночас визнано, що існує брак місць на курсах литовської. Через рік, коли термін послаблення спливе, інспектори почнуть вимагати від роботодавців сертифікати про складені працівниками іспити з литовської мови. Загалом у Литві нині працює майже 12 тис. українців [5].

Українська мова як державна утвердилася значно пізніше, ніж у Литовській Республіці, однак цей процес мав подібну еволюцію.

Зазначимо, що українська держава та українське суспільство приділяють значну увагу розвитку мовного питання та становленню державної мовної політики. Саме всебічне україноцентроване навчання та виховання, а також залучення та використання української мови у всіх сферах життя (бажано і в сімейному колі) стане запорукою формування українського суспільства та української нації, що у подальшому зміцнить фундамент української державності. Провідну роль у процесах консолідації нації, безумно, відіграє державна українська мова [10]. Мова – це частина ідентичності, частина державності. Мовна політика відрізняється від політики загалом, але вона є обов'язковою частиною державної політики.

На законодавчому рівні застосування української мови підтримується Конституцією України, згідно зі ст. 10 якої державною мовою в Україні є українська мова, держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України [4]. Мовна політика визначається також Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р. Головною тезою закону є гарантування українській мові статусу єдиної державної мови. Закон забезпечує різнобічну підтримку розвитку та поширення української мови у суспільстві. Прийняття зазначеного закону відіграло значну роль у суспільстві й стало, так би мовити, «проривом» з огляду на функціонування до цього скандального закону «Ківалова-Колесніченка», що захищав і російську мову поряд з українською, однак все ж був визнаний неконституційним.

Слід зазначити, що у вищезгаданому законі закріплено: державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави (ч. 3 ст. 1); українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина, незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України (ч. 8 ст. 1) [2]. На сьогодні закон забезпечує пріоритетність української мови у більш ніж 30 сферах суспільного життя: у державному управлінні, ЗМІ, сфері освіти, науки, культури, рекламі, наданні послуг. При цьому закон не обмежує приватного спілкування всіма мовами та мовами національних меншин. Саме прийняття так званого мовного законодавства урегулювало використання української мови у сфері надання послуг, соціальних державних службах (усне мовлення, адже письмове використовувалося й раніше), інформаційній галузі (хоча вона так і залишається ахіллесовою п'ятою захисту української мови як

державної). Українська освіта протягом останніх десятиліть наполегливо використовує українську мову як державну, виступаючи своєрідним мовним амбасадором. На наш погляд, саме освіта відіграла значну роль у популяризації української мови. Введено також посаду мовного омбудсмена – уповноваженого із захисту української мови, що суттєво вплинуло на контроль вживання української мови згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Відбуваються зміни і у суто мовознавчому аспекті. Зміни орфографічних норм, закріплені в Українському правописі, що набув чинності у 2019 р., насамперед відобразилися на правописі складних слів, лексичних одиниць іншомовного походження (зокрема давньогрецького), а також зумовили появу додаткових варіативних орфографічних пар. Зазначені зміни вплинули на розвиток мовної системи в цілому. Вони стосуються не тільки рівня орфографічного (зміна правописної норми), а й словотвірного (розширення дериваційного гнізда), граматичного (поява паралельної форми жіночого роду поряд із існуючою чоловічою) та лексичного (розширення словникового складу з огляду на появу нових слів) [6, с. 127].

Незважаючи на перипетії, українська мова відіграла одну з найважливіших ролей у консолідації сучасної української нації, формуванні ментальності, звитяги та утвердженні свободи. Сьогодні «українець» звучить гордо, а українська мова стала відомою в усьому світі.

Українська мова – це наш ланцюжок єднання. Кожне українське слово, промовлене нами, стає цеглиною міцної фортеці українського дому та української державності. Мова стала своєрідним фундаментом усього свого та рідного, що вирізняє українців у світі й допомагає відчутти незламність нашої країни та підтримати віру в перемогу. Реалізація ж мовного законодавства та неухильне його дотримання свідчить про утвердження самої держави.

Висновки. У цілому практичні ідеї втілення мовного законодавства Литовської Республіки варті запозичення і в українське суспільство у розрізі розробки термінології, уніфікування електронних перекладачів, запровадження чіткої перевірки інформаційного середовища. Державна політика, спрямована на утвердження державної мови (в Литовській Республіці – литовської, в Україні – української) відіграє консолідуючу роль для нації, забезпечує основи державної політики та виступає об'єднуючим чинником монолітності держави. І хоча шлях від національної мови до державної був різним у двох країн, однак і Литва, і Україна продовжують здійснювати мовну політику, забезпечуючи функціонування державної мови якомога ширше в різноманітних сферах життєдіяльності суспільства.

Мовна політика обох держав дещо подібна з огляду на 2023 р., проте литовська держава набагато раніше та на значно якіснішому рівні створила законодавчу базу щодо статусу литовської мови як державної. Українське мовне законодавство пройшло вкрай тернистий шлях, зважаючи на своєрідне балансування між українською та російською мовами. Водночас обидві країни у своєму законодавстві забезпечили захист функціонування мов етнічних громад (у Литовській Республіці) та національних меншин (в Україні). У цілому, вважаємо, українське суспільство може запозичити мовні ініціативи литовських урядовців, представників освіти та культури.

Список використаних джерел

1. Закон Литовської Республіки «Про державну мову». *Портал мовної політики*. URL : <https://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/zakonodavstvo-pro-movy-lytovskoji-respubliky/zakon-lytovskoji-respubliky-pro-derzhavnu-movu/>.
2. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19?fbclid=IwAR2FUUoh4AA3MW_sOYbWx1SvRSsqAiwRpGlnqxpK9Dsab9oadyIz6e7U4E#Text.
3. Конституція Литовської Республіки. *WIPO*. URL : <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/496588>.
4. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
5. Литва планує штрафувати за незнання українцями литовської мови. *Хмарочос*. URL : <https://hmarochos.kiev.ua/2023/04/10/lytva-planuye-shtrafuvaty-za-neznannya-ukrayincyamy-lytovskoyi-movy/>.
6. Стратулат Н. В., Проценко Г. П. Правописні зміни в новому українському правописі: особливості їх реалізації у фаховому мовленні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. Т. 31 (70). № 1. Ч. 1. С. 124–128.
7. «Це неповага». Українців у Литві не перевірятимуть на знання мови. *РБК-Україна*.

URL : <https://www.rbc.ua/rus/travel/tse-nepovaga-ukrayintsiv-litvi-pereviryatimut-1680876008.html>.

8. У Литві розповіли, скільки ще українських біженців можуть прийняти на зиму. *Слово і діло*. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/07/novyna/suspilstvo/lytvi-rozpovily-skilky-shhe-ukrayinskykh-bizhencziv-mozhut-pryjnyaty-zymu>.

9. У литовських школах розпочали навчання приблизно сім тисяч українських дітей. *Укрінформ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3562642-u-litovskih-skolah-rozpocali-navcanna-priblizno-sim-tisac-ukrainskih-ditej.html>.

10. Ядловська О. С. Українська мова як чинник самозбереження української нації. *Вплив ментальних та мовних структур на формування національної свідомості : зб. тез регіон. круглого столу (м. Дніпро, 19 лют. 2021 р.)*. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 33–34.

11. Як держава захищає мову. Досвід Литви. *Texty.org.ua*. URL : https://texty.org.ua/articles/53955/Jak_derzhava_zahyshhaje_movu_Dosvid_Lytvy-53955/.

12. В Естонії навчається близько 8,5 тисячі українських школярів. *uamedia.eu*. URL : <https://uamedia.eu/society/v-estoniyi-navcajetsya-blizko-85-tisyaci-ukrayinskix-skolyariv-3829>.

13. Gaučaitė-Znutienė M. Ukrainiečius lietuvių kalbos valstybė moko, baltarusių – ne, pagalba lieka nevyriausybininkų rankose. *LRT*. URL : <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1751910/ukrainiecius-lietuviu-kalbos-valstybe-moko-baltarusiu-ne-pagalba-lieka-nevyriausybininku-rankos>.

14. Valstybinės kalbos įstatymo Nr. I-779 7, 14 ir 17 straipsnių pakeitimo įstatymo projektas. URL : <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/caab8750125111e88a05839ea3846d8e?positionInSearchResults=570&searchModelUUID=959d1e1c-30fa-4053-ac37-a60e6d46abc9>.

Надійшла до редакції 30.05.2024

Прийнято до опублікування 06.06.2024

References

1. Zakon Lytovskoi Respubliky «Pro derzhavnu movu» [Law of the Republic of Lithuania «On the State Language»]. *Portal movnoi polityky*. URL : <https://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/zakonodavstvo-pro-movy-lytovskoji-respubliky/zakon-lytovskoji-respubliky-pro-derzhavnu-movu/>. [in Ukr.].

2. Pro zabezpechennia funkcionuvannia ukraïnskoi movy yak derzhavnoi [On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language] : Zakon Ukrainy vid 25 kvitnia 2019 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19?fbclid=IwAR2FUUoh4AA3MW_sOYbWx1SVRSsqAiwRpGlnqxpK9Dsab9oadyIz6e7U4E#Text. [in Ukr.].

3. Konstitutsiia Lytovskoi Respubliky [Constitution of the Republic of Lithuania]. *WIPO*. URL : <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/496588>. [in Ukr.].

4. Konstitutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. [in Ukr.].

5. Lytva planue shtrafuvaty za neznannia ukraïnsiamy lytovskoi movy [Lithuania plans to fine Ukrainians for not knowing the Lithuanian language]. *Khmarochos*. URL : <https://hmarochos.kiev.ua/2023/04/10/lytva-planuye-shtrafuvaty-za-neznannya-ukrayincyamy-lytovskoyi-movy/>. [in Ukr.].

6. Stratulat, N. V., Protsenko, H. P. (2020) Pravopysni zminy v novomu ukraïnskomu pravopysi: osoblyvosti yikh realizatsii u fakhovomu movlenni [Spelling changes in the new Ukrainian spelling: peculiarities of their implementation in professional speech]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia : Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*. T. 31 (70). № 1. Part 1, pp. 124–128. [in Ukr.].

7. «Tse nepovaha». Ukraïntsiv u Lytvi ne pereviriatymut na znannia movy [«This is disrespectful». Ukrainians in Lithuania will not be tested for language skills]. *RBK-Ukraina*. URL : <https://www.rbc.ua/rus/travel/tse-nepovaga-ukrayintsiv-litvi-pereviryatimut-1680876008.html>. [in Ukr.].

8. U Lytvi rozpovily, skilky shehe ukraïnskykh bizhentsiv mozhut pryiniaty na zymu [In Lithuania, they said how many more Ukrainian refugees they can accept for the winter]. *Slovo i dilo*. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/07/novyna/suspilstvo/lytvi-rozpovily-skilky-shhe-ukrayinskykh-bizhencziv-mozhut-pryjnyaty-zymu>. [in Ukr.].

9. U lytovskykh shkolakh rozpochaly navchannia pryblyzno sim tysyach ukraïnskykh ditei [Approximately seven thousand Ukrainian children started their studies in Lithuanian schools]. *Ukrinform*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3562642-u-litovskih-skolah-rozpocali-navcanna-priblizno-sim-tisac-ukrainskih-ditej.html>. [in Ukr.].

10. Yadlovskaya, O. S. (2021) Ukraïnska mova yak chynnyk samozberezhennia ukraïnskoi natsii [Ukrainian language as a factor of self-preservation of the Ukrainian nation]. *Vplyv mentalnykh ta movnykh struktur na formuvannia natsionalnoi svidomosti : zb. tez rehion. kruhloho stolu (m. Dnipro, 19 liut. 2021 r.)*. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, pp. 33–34. [in Ukr.].

11. Iak derzhava zakhyschaie movu. Dosvid Lytvy [How the state protects the language. Experience of Lithuania]. *Texty.org.ua*. URL : https://texty.org.ua/articles/53955/Jak_derzhava_zahyshhaje_movu_Dosvid_Lytvy-53955/. [in Ukr.].

12. V Estonii navchaietsia blyzko 8,5 tysyach ukraïnskykh shkoliariv [About 8,500 Ukrainian

schoolchildren study in Estonia]. *uamedia.eu*. URL : <https://uamedia.eu/society/v-estoniyi-navcajetya-blizko-85-tisyaci-ukrayinskix-skolyariv-3829>. [in Ukr.].

13. Gaučaitė-Znutienė, M. Ukrainiečius lietuvių kalbos valstybė moko, baltarusių – ne, pagalba lieka nevyriausybininkų rankose. *LRT*. URL : <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1751910/ukrainiecius-lietuviu-kalbos-valstybe-moko-baltarusiu-ne-pagalba-lieka-nevyriausybininku-rankos>.

14. Valstybinės kalbos įstatymo Nr. I-779 7, 14 ir 17 straipsnių pakeitimo įstatymo projektas. URL : <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/caab8750125111e88a05839ea3846d8e?positionInSearchResults=570&searchModelUUID=959d1e1c-30fa-4053-ac37-a60e6d46abc9>.

ABSTRACT

Olha Yadlovska. Language as an essential aspect of statehood: Ukrainian and Lithuanian dimensions. The article is devoted to the formation of the state language in the Republic of Lithuania and Ukraine, and it is emphasized that language is the main, most essential sign of statehood. In scientific research, an attempt was made to conduct a comparative analysis of the processes of evolution of language legislation in Latvia and Ukraine in the period after the declaration of independence (in Lithuania – after the restoration of independence). It has been observed that clear compliance with the requirements of the actual use of the state language and its involvement in the information space has a decisive influence on the process of introduction and development of the state language, as well as on the establishment of statehood. At the same time, it was noted that the law on the state language was adopted in the Republic of Lithuania much earlier (1995) than in Ukraine (2019), which had its positive consequences for the Baltic country, where the introduction of the state language is currently implemented and is not discussed, on the contrary, a dichotomous attitude to the issue of the state language was noted in Ukrainian society for a longer period, and such a process inhibited the development of Ukrainian as a state language. It is summarized that at the current stage of the development of statehood, as of 2024, laws on the state language are being implemented both in Ukraine and in the Republic of Lithuania, which significantly affects the development of statehood and the formation of nations.

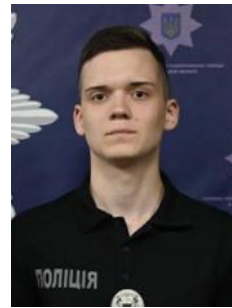
Keywords: *state language, legislation, statehood, Ukraine, Republic of Lithuania.*

УДК 351.74:355.541.1:378

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-330-335

**Анатолій
НАТОЧІЙ**[©]
викладач

**Назарій
РАБУШКО**[©]
курсант

*(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)*

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ОКРЕМИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджено необхідність та доцільність розмежування принципів вогневої підготовки поліцейських Національної поліції України залежно від спеціалізації та особливостей покладених на них службових обов'язків з огляду на специфіку несення служби у зв'язку зі введенням правового режиму воєнного стану та повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України.

© А. Наточій, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4227-5251>

anatolii.natochii@dduvs.edu.ua

© Н. Рабушко, 2024

nazarii.rabushko@gmail.com

Окрему увагу приділено питанню доцільності створення окремих навчальних програм з вогневої підготовки у ЗВО зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку кадрів для підрозділів Національної поліції України.

Ключові слова: *вогнева підготовка, поліцейський, Національна поліція України, вогнепальна зброя, диференціація.*

Постановка проблеми. Вогнева підготовка фахівців для підрозділів Національної поліції України здійснюється в межах професійного навчання поліцейських, що законодавцем визначено у таких формах:

- 1) первинної професійної підготовки;
- 2) підготовки у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання;
- 3) післядипломної освіти;
- 4) службової підготовки (система заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням оперативної обстановки, специфіки та профілю його оперативно-службової діяльності) [1].

Окреслена проблематика є актуальною з огляду на дію воєнного стану в Україні та війну, що триває.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідження різних аспектів службово-бойової підготовки атестованих працівників Національної поліції знайшло своє відображення у значній кількості наукових праць фахівців, які вивчають питання тактико-спеціальної, вогневої, спеціальної фізичної підготовки, зокрема, основний масив таких робіт створено науково-педагогічними працівниками закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України), що здійснюють підготовку поліцейських. Серед авторів, що вивчали проблеми саме вогневої підготовки, слід назвати таких, як: С. Банах, Д. Бодирев, І. Винярчук, Ю. Волков, Б. Гриб, О. Завістовський, Ю. Йосипів, М. Курляк, К. Маліновська, О. Намлинська, А. Наточій, В. Поливанюк, П. Смаль, Д. Тінін.

Мета статті – висвітлити питання важливості диференціації підходів до вогневої підготовки поліцейських окремих підрозділів залежно від їхньої спеціалізації та покладених завдань.

Виклад основного матеріалу. Національна поліція України (далі – НПУ), як будь-який центральний орган виконавчої влади, поділяється на відповідні структурні елементи – підрозділи, що відрізняються відповідним нормативним регулюванням, поставленими завданнями та напрямками діяльності.

Законодавцем у Законі України «Про Національну поліцію» визначено структуру служб поліції, відповідно до якого у складі поліції функціонують:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;
- 6) поліція особливого призначення;
- 7) інші підрозділи, діяльність яких спрямована на виконання завдань поліції або на забезпечення її функціонування, рішення про створення яких приймається керівником поліції за погодженням із Міністром внутрішніх справ України [1].

Вищеперераховані служби, що функціонують у складі НПУ, мають різний спектр повноважень, завдань. Окрім загального нормативного регулювання, що здійснюється Верховною Радою України (далі – ВРУ), Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ), МВС України, НПУ, їхня діяльність додатково регламентується наказами керівників відповідних підрозділів (департаментів, управлінь, територіальних підрозділів). Зважаючи на наявну специфіку поставлених перед зазначеними службами завдань, варто зауважити на доцільності розробки та застосування диференційованого підходу до вогневої підготовки поліцейських відповідних служб як елемента службової підготовки працівників НПУ, оскільки вогнепальна зброя є життєво значущим чинником, що надає змогу компенсувати слабкі риси характеру особистості працівника поліції, створює у нього почуття впевненості у собі та власних силах [2, с. 332]. Здобуті у процесі вивчення дисципліни «Вогнева підготовка» знання та вміння мають неабияке прикладне значення у діяльності підрозділів поліції, а саме під час вирішення завдань,

пов'язаних із використанням і застосуванням вогнепальної зброї, як-от: затримання злочинців та правопорушників, охорона громадського порядку, будь-який вогневий контакт, спричинений службовою необхідністю [3, с. 7].

Порядок проведення вогневої підготовки врегульований Наказом МВС України № 50 від 26.01.2016 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України». У згаданому наказі надано визначення поняттю «вогнева підготовка», відповідно до якого це комплекс заходів, спрямований на вивчення поліцейським основ стрільби з вогнепальної зброї, правомірного її застосування (використання) та вдосконалення навичок безпечного поводження з нею, швидкісної та влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях, з різних положень, в обмежений час, у русі тощо [4]. Названий нормативний акт визначає порядок проведення занять зі службової підготовки для всіх поліцейських, проте він не містить норм, що встановлювали б диференційований підхід до проходження такої підготовки залежно від підрозділів, у яких поліцейські несуть службу.

Єдиною нормою, що встановлює різноманітність у порядку проходження службової підготовки поліцейськими, є п. 7 розділу VI цього наказу, де визначено категорії занять із тактичної підготовки та встановлено, що вправи першої категорії проводяться для підрозділів поліції особливого призначення, які безпосередньо беруть участь у проведенні спеціальних поліцейських операцій та інших заходів у сфері запобігання злочинності, пов'язаних із підвищеною загрозою для життя і здоров'я [4].

Ще одним важливим нормативним актом, що регламентує порядок проведення вогневої підготовки працівників НПУ, є наказ МВС України № 334 від 26.04.2019 «Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських та Норм витрат боєприпасів, патронів, вибухових пакетів і гранат поліцейськими під час проведення практичних стрільб». Цей нормативний акт деталізує вогневу підготовку як елемент службової підготовки поліцейського та своїм змістом встановлює порядок та умови проведення практичних стрільб і виконання вправ зі стрільби.

Аналіз змісту зазначеного наказу дозволяє дійти висновків, що, аналогічно наказу МВС України № 50 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України», він не містить диференціації в категоріях вправ та умовах їх виконання залежно від практичного підрозділу, в якому поліцейський несе службу. Однак єдиний диференційований елемент у наказі МВС України № 334 все-таки відображений, а саме, встановлюючи категорії вправ зі стрільби та кидання ручних гранат, зауважено, що вправи третьої категорії, серед яких: стрільба зі снайперської гвинтівки, помпової рушниці, ручного протитанкового гранатомету, індивідуальні та групові вправи зі стрільби зі штурмової гвинтівки (автомата) та пістолета, стрільби з кулемета, кидання ручних гранат тощо, виконуються поліцейськими підрозділів поліції особливого призначення (у тому числі на навчальних зборах), поліцейськими, які залучаються до проведення спеціальних (антитерористичних) операцій, та спрямовані на формування як індивідуальних, так і групових висококваліфікованих навичок поведінки зі зброєю під час стрільби в екстремальних умовах [3].

Отже, під час аналізу нормативних актів, що визначають порядок, умови, організацію та облік проведення службової підготовки, виконання вправ зі стрільби, встановлено відсутність диференціації підходів до вогневої підготовки поліцейських залежно від специфіки завдань, що ставляться перед підрозділом, у складі якого вони здійснюють свої службові повноваження. Єдиним тотожним в обох випадках диференційованим аспектом є визначення категорій вправ, що виконуються поліцейськими підрозділів поліції особливого призначення або таких, що залучаються до проведення спеціальних операцій. Відповідних змін проаналізовані накази не зазнали навіть після введення правового режиму воєнного стану. Уряду і правоохоронним органам слід розробити якомога ширший спектр засобів і озброїти поліцейських різними видами зброї та боєприпасів, що дозволять диференційовано застосовувати силу та вогнепальну зброю [5, с. 404].

Для досягнення успіху у вогневій підготовці майбутніх поліцейських необхідно використовувати інноваційні словесні, наочні та практичні методи. Однак головним чинником є професійність тренера. Завдяки його знанням і навичкам здобувачі зможуть оволодіти необхідними знаннями, розвинути необхідні якості та сформувати світогляд поліцейського [7, с. 94]. Професійна діяльність поліцейського переважана ризиками

різного ступеня, високою ймовірністю екстремальних ситуацій та ескалації подій, що вимагає на основі отриманих знань критично і творчо мислити та швидко реагувати на зміну ситуації [8, с. 371]. Вищезазначене обумовлює потребу в розробці нової, розгалуженої системи вогневої підготовки поліцейських, що не тільки буде відповідати тим завданням, котрі виконуються конкретними підрозділами поліції, а й характеризуватися своєю орієнтованістю на потреби сьогодення, зумовлені збройною агресією російської федерації та залученням особового складу НПУ до виконання завдань в умовах безпосереднього вогневого контакту в складі зведених загонів та підрозділів поліції особливого призначення, зокрема новоствореної об'єднаної штурмової бригади НПУ «Лють».

Варто зауважити, що правовий режим воєнного стану зумовив появу нової підстави застосування вогнепальної зброї поліцейськими, доповнивши зміст ч. 4 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» пунктом 8, котрим визначено, що поліцейський уповноважений у виняткових випадках застосувати вогнепальну зброю для примусового припинення польоту безпілотної повітряної судна, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що таке судно використовується для вчинення правопорушення або становить загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського, шляхом пошкодження чи знищення безпілотної повітряної судна та/або складових частин безпілотної авіаційної системи [1]. Крім того, розділ V Закону України «Про Національну поліцію» був доповнений статтею 46-1, що регламентує застосування поліцейськими поліції особливого призначення зброї та бойової техніки під час здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України.

Порівнюючи функції та завдання працівників кримінальної поліції та поліцейських, що працюють у кадрових підрозділах, можемо побачити яскравий контраст відмінностей у посадовому функціоналі. Оперативні працівники підрозділів кримінальної поліції, виконуючи повсякденні завдання, пов'язані з безпосередньою взаємодією з потенційними злочинцями, нерідко озброєні на постійній основі та усвідомлюють можливість негайної потреби використання або застосування вогнепальної зброї. Війна – це каталізатор загострення криміногенної ситуації, що зумовлюється насамперед катастрофічним збільшенням кількості вогнепальної зброї у населення, в тому числі й цивільного, з чого випливає значне підвищення ймовірності застосування щодо поліцейських вогнепальної зброї особами, щодо яких здійснюються поліцейські заходи або які є учасниками подій, що на них поліцейські здійснюють реагування. Працівники поліції «авангардних» служб, серед яких підрозділи кримінальної поліції, дільничні офіцери поліції, патрульні поліцейські, підрозділи ювенальної превенції, органи досудового розслідування, що провадять діяльність, пов'язану з безпосередньою комунікацією з громадянами, мають значно більшу ймовірність стати учасниками події, в якій щодо них буде застосовано вогнепальну зброю, однак, вимоги щодо рівня вогневої підготовки таких поліцейських є ідентичними до вимог, що ставляться перед поліцейськими служб забезпечення, кадрових підрозділів, режимно-секретних секторів, підрозділів адміністративної практики, чергової частини тощо.

Висновки. Таким чином, у межах представленого дослідження були проаналізовані нормативні акти, що встановлюють порядок, організацію, облік та проведення занять зі службової підготовки, одним із елементів якої є вогнева підготовка. В результаті аналізу встановлено відсутність диференційованого підходу до вогневої підготовки поліцейських окремих підрозділів НПУ, умов виконання вправ зі стрільби, окреслено єдину наявну диференційовану ознаку, що пов'язана з виконанням певних видів вправ окремими категоріями поліцейських. Отже, наявною є потреба в розробці та впровадженні такої диференціації для ефективного здійснення поліцейськими своїх повноважень. Професіонал у будь-якій сфері діяльності повинен бути не тільки компетентним і знаючим працівником, а і творцем нового рівня соціальності, відповідальним за результати своєї праці, бути вимогливим до себе і своїх колег, мати активну громадянську позицію [9, с. 690].

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text>.
2. Наточій А. Д., Смаль П. В. Вогнева підготовка – складова професійної

компетентності майбутніх офіцерів поліції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. № 4. С. 329–333.*

3. Банах С. М., Винярчук І. С., Йосипів Ю. Р., Курляк М. Д., Малиновська К. О. та ін. Вогнева підготовка працівника Національної поліції України : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 408 с.

4. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 26.01.2016 № 50. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text>.

5. Наточій А., Волков Ю. Міжнародні рекомендації щодо трансформації законодавства про застосування вогнепальної зброї поліцейськими. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2017. № 2. С. 400–406.*

6. Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських та Норм витрат боєприпасів, патронів, вибухових пакетів і гранат поліцейськими під час проведення практичних стрільб : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 26.04.2019 № 334. URL : <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/Наказ%20МВС%20334%20-%2026042019%20курс%20стрільб%20та%20норми%20витрат.pdf>.

7. Гриб Б., Тінін Д. Г. Порівняння сучасних методів вогневої підготовки поліцейських в Україні та країнах Європи. *Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід : матеріали II Міжнар. наук. конф.* (м. Вінниця, 05 трав. 2023 р.). Вінниця, 2023. С. 93–95. URL : <https://archive.mcmd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/553>.

8. Бодирев Д., Намлинська О. Мультидисциплінарне забезпечення вогневої підготовки поліцейських в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 1 (116). С. 368–374.*

9. Поливаник В., Бодирев Д., Завістовський О. Правові та методичні основи організації вогневої та фізичної підготовки працівників територіальних органів Національної поліції України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. Спец. вип. № 2 (115). С. 679–683.*

Надійшла до редакції 16.04.2024

Прийнято до опублікування 25.04.2024

References

1. Pro Natsionalnu politsiiu [About the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text>. [in Ukr.].

2. Natchii, A. D., Smal, P. V. (2021) Vohneva pidhotovka – skladova profesiinoi kompetentnosti maibutnikh ofitseriv politsii [Fire training is a component of the professional competence of future police officers]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. № 4*, pp. 329–333. [in Ukr.].

3. Banakh, S. M., Vyniarchuk, I. S., Yosypiv, Yu. R., Kurliak, M. D., Malinivska, K. O. ta in. (2018) Vohneva pidhotovka pratsivnyka Natsionalnoi politsii Ukrainy [Fire training of an employee of the National Police of Ukraine] : navch. posibnyk. Lviv : LvDUVS. 408 p. [in Ukr.].

4. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu sluzhbovoi pidhotovky pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [On the approval of the Regulation on the organization of official training of employees of the National Police of Ukraine] : nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 26.01.2016 № 50. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text>. [in Ukr.].

5. Natchii, A., Volkov, Yu. (2017) Mizhnarodni rekomendatsii shchodo transformatsii zakonodavstva pro zastosuvannia vohnepalnoi zbroi politseiskymy [International recommendations on the transformation of legislation on the use of firearms by police officers]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. № 2*, pp. 400–406. [in Ukr.].

6. Pro zatverdzhennia Kursu strilb dlia politseiskykh ta Norm vytrat boieprypasiv, patroniv, vybukhovyykh paketiv i hranat politseiskymy pid chas provedennia praktychnykh strilb [On the approval of the Shooting Course for policemen and the Norms of consumption of ammunition, cartridges, explosive packages and grenades by policemen during practice shootings] : nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 26.04.2019 № 334. URL : <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/Наказ%20МВС%20334%20-%2026042019%20курс%20стрільб%20та%20норми%20витрат.pdf>. [in Ukr.].

7. Hryb, B., Tinin, D. H. (2023) Porivniannia suchasnykh metodiv vohnevoi pidhotovky politseiskykh v Ukraini ta krainakh Yevropy [Comparison of modern methods of fire training of police officers in Ukraine and European countries]. *Naukovi vidkryttia ta fundamentalni naukovi doslidzhennia: svitovyi dosvid : materialy II Mizhnar. nauk. konf.* (m. Vinnytsia, 05 trav. 2023 r.). Vinnytsia, pp. 93–95. URL : <https://archive.mcmd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/553>. [in Ukr.].

8. Bodyriev, D., Namlynska, O. (2022) Multydystyplinarne zabezpechennia vohnevoi pidhotovky politseiskykh v Ukraini [Multidisciplinary provision of fire training of police officers in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. № 1 (116)*, pp. 368–374. [in Ukr.].

9. Polyvaniuk, V., Bodyriev, D., Zavistovskiy, O. (2021) Pravovi ta metodychni osnovy orhanizatsii vohnevoi ta fizychnoi pidhotovky pratsivnykiv terytorialnykh orhaniv Natsionalnoi politsii

Ukrainy [Legal and methodical foundations of the organization of fire and physical training of employees of territorial bodies of the National Police of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Spets. vyp. № 2 (115), pp. 679–683. [in Ukr.].

ABSTRACT

Anatolii Natochii, Nazarii Rabushko. Differentiation of approaches to the fire training of police units of the National Police of Ukraine. The article deals with highlighting the relevance of conducting this and similar studies in connection with the introduction on the territory of our state of a new, previously virtually unknown to our society, legal regime of martial law, caused by the full-scale military aggression of the Russian occupier, necessity and expediency of distinguishing the principles of fire training of policemen of the National Police of Ukraine depending on the specialization and specifics of the duties assigned to them, taking into account the specifics of the service, which came with the introduction of the legal regime of martial law and the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine.

In the work, special attention is devoted to the idea of the feasibility of creating separate training programs for fire training, which are mastered by higher education graduates by state order in universities with specific training conditions that train personnel for units of the National Police of Ukraine.

Within the scope of our research, we have analyzed the regulatory acts establishing the order, organization, accounting and conduct of service training classes, one of the elements of which is fire training. As part of the analysis, it was established that there is no differentiated approach to the fire training of police officers of individual units of the National Police of Ukraine, the conditions for conducting shooting exercises, and the only existing differentiated feature related to the performance of certain types of exercises by certain categories of police officers was outlined.

Keywords: *fire training, police officer, National Police of Ukraine, firearms, differentiation.*

УДК 342.951 : 378.091 : 343.82 (477)
DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-335-341

Никита ТОМКОВ[©]

викладач

(Пенітенціарна академія України,
м. Чернігів, Україна)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ВІДОМЧОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Проаналізовано правові основи виникнення, становлення і розвитку єдиного закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, що здійснює професійну підготовку персоналу пенітенціарної системи України, – Пенітенціарної академії України. Окреслено правові підстави становлення відомчої вищої освіти в пенітенціарній системі України. Наголошено на основних аспектах становлення і розвитку системи підготовки кадрів для вітчизняної пенітенціарної системи. Визначено основні шляхи удосконалення і розвитку системи підготовки кадрів для пенітенціарної системи. Виокремлено основні періоди становлення відомчої вищої освіти в пенітенціарній системі України.

Ключові слова: *Державна кримінально-виконавча служба України, Пенітенціарна академія України, персонал, пенітенціарна система, періоди становлення відомчої вищої освіти, особи рядового і начальницького складу, заклад вищої освіти, професійна підготовка, відомча вища освіта.*

Постановка проблеми. Виконання функцій жодної із систем або служб неможливе без прямої діяльності її якісно підготовленого персоналу. Пенітенціарна система України не є виключенням, тому актуальним є питання виникнення та розвитку цілісної системи здійснення професійної підготовки кадрів для Державної кримінально-виконавчої служби та розбудови відомчої вищої освіти в пенітенціарній системі

© Н. Томков, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-5243-3786>

tomkov1495@gmail.com

України.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1153-р від 16 грудня 2022 р. схвалено Стратегію реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року [14], в якій формування ефективної моделі підготовки та діяльності персоналу органів і установ пенітенціарної системи окреслено як пріоритетну ціль. Стратегія виокремлює основні тенденції розвитку пенітенціарної системи України, окреслює аналіз поточного стану справ та наголошує на необхідності розв'язання виявлених проблем [14]. Тому вважаємо за доцільне проведення аналізу розвитку відомчої вищої освіти для професійної підготовки пенітенціарного персоналу України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі аспекти періодизації розвитку відомчої вищої освіти в Державній кримінально-виконавчій службі України та історії її становлення досліджувалися у роботах відомих вітчизняних учених, а саме: Є. Бодюли, С. Гречанюка, О. Дуки, С. Зливка, В. Кареліна, О. Пташинського, М. Сикала, О. Шкути та ін. Проте, незважаючи на вагомий науковий надбання зазначених авторів за тематикою, що пов'язана з розвитком відомчої вищої освіти для підготовки кадрів для пенітенціарної системи України, залишається низка питань щодо вивчення поетапного становлення професійної підготовки пенітенціарного персоналу України та розбудови єдиної системи відомчої вищої освіти.

Метою статті є дослідження правового регулювання виникнення та розвитку порядку здійснення професійної підготовки персоналу пенітенціарної системи України в закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання.

Виклад основного матеріалу. Становлення пенітенціарної системи України розпочалося наприкінці XIX ст., коли в російській імперії з'являється нова галузь юридичних знань – «тюрмознавство». При цьому термін «пенітенціарний» використовувався поряд із дефініцією «тюремний». Так, в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона зазначалося: «пенітенціарна (тюремна) система – сукупність тюремних заходів, спрямованих на кару та виправлення в'язнів» [2, с. 33].

Зазначена модель тюремної системи України існувала до другої половини XX ст. і згодом зазнала значних змін. Перетворення передбачали застосування досвіду світової пенітенціарної системи, котрий характеризувався тим, що задля протидії злочинності використовувалася робоча сила засуджених на будівництві навчальних закладів (шкіл, дитячих садків) тощо. Так, на окремих підприємствах почали створювати спеціальні комендатури з можливістю відбування покарання засудженими, де могли працювати кваліфіковані фахівці пенітенціарної системи, підготовку яких забезпечувало МВС СРСР. У зв'язку з розширенням потреби в кадрах відповідної кваліфікації постала потреба в організації перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників пенітенціарної системи. Але жоден заклад освіти в СРСР не здійснював підготовку відповідних кадрів, а такого напрямку підготовки фахівців, як «професійна підготовка пенітенціарного персоналу», взагалі не існувало.

Ситуацію, що склалася, було вирішено шляхом утворення Чернігівської школи удосконалення начальницького складу міліції МВС СРСР у 1978 р. Новостворений заклад освіти став навчальним центром, метою якого було удосконалення роботи співробітників органів внутрішніх справ [5].

Освітній процес школи удосконалення будувався на основі типових навчальних планів для навчальних закладів МВС і охоплював, окрім навчальних дисциплін загальноююридичного спрямування, низку спеціальних дисциплін, що відображали специфіку початкової підготовки і перепідготовки співробітників спецкомендатур, інспекцій із виправних робіт, відділів та управлінь інших підрозділів, пов'язаних із виконанням покарань без позбавлення волі [5].

Проголошення Україною незалежності зумовило політичні та соціальні перетворення, що, в свою чергу, призвели до зміни у системі підготовки кадрів для системи виконання покарань. Так, на базі Чернігівської школи удосконалення начальницького складу міліції Міністерства внутрішніх справ СРСР у 1992 р. було створено Чернігівське училище внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України [12].

Училище здійснювало початкову підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації співробітників міліції, а також формувало категорію курсантів з випускників шкіл та осіб, які проходили службу в органах внутрішніх справ на посадах молодшого начальницького складу. За результатами навчання курсанти отримували

сучасні знання із загальної юриспруденції, у тому числі за спеціальними дисциплінами. Професійна підготовка курсантів денної форми навчання здійснювалася за трирічною програмою підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста.

Вступ України до Ради Європи у 1995 р. став одним із найважливіших кроків для побудови, розвитку і становлення сучасної пенітенціарної системи, адже після цієї події європейські експерти Комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню звернули увагу на законодавство України у сфері виконання кримінальних покарань. За результатами проведеного вивчення національного законодавства було оприлюднено доповідь «Оцінка тюремної системи України» разом із рекомендаціями щодо створення пенітенціарної системи як самостійної організації [1, с. 108].

У результаті цього, з метою подальшого вдосконалення управління системою виконання покарань, створення передумов для її реформування та наступного виведення зі складу Міністерства внутрішніх справ України, у 1998 р. на базі Головного управління виконання покарань Міністерства внутрішніх справ України було створено Державний департамент України з питань виконання покарань як центральний орган виконавчої влади [16]. У 1999 р. Указом Президента України Державний департамент України з питань виконання покарань був виведений із підпорядкування Міністерства внутрішніх справ України [7].

Відповідно до перетворень у системі центрального органу виконавчої влади відомча освіта також зазнала реформування, а саме: Чернігівське училище внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ перейшло до сфери управління Державного департаменту України з питань виконання покарань. На його базі було створено Чернігівське юридичне училище Державного департаменту з питань виконання покарань [13], що посилює вектор підготовки фахівців для пенітенціарної системи України.

У 2002 р. відбувся черговий етап реформування відомчої освіти пенітенціарної системи. Так, Чернігівське юридичне училище Державного департаменту України з питань виконання покарань було реорганізовано у Чернігівський юридичний коледж Державного департаменту України з питань виконання покарань [5].

Подальше реформування пенітенціарної системи України пов'язане з утворенням Державної кримінально-виконавчої служби України у 2005 р., на яку були покладені завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [8], а Державний департамент України з питань виконання покарань у 2010 р. було реорганізовано та утворено Державну пенітенціарну службу України [11].

У 2011 р. Указом Президента України було затверджено «Положення про Державну пенітенціарну службу України» та визначено, що Державна пенітенціарна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України [9]. 20 жовтня 2011 р. постановою Кабінету Міністрів України № 1062 «Про утворення територіальних органів Державної пенітенціарної служби» було здійснено реорганізацію територіальних органів Державного департаменту з питань виконання покарань та утворено територіальні органи Державної пенітенціарної служби шляхом перетворення [17].

Згідно з наказом Державної пенітенціарної служби України від 26 липня 2012 р. № 264 Чернігівський юридичний коледж Державного департаменту України з питань виконання покарань перейменовано у Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України [5].

Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України став базовим закладом вищої освіти із специфічними умовами навчання Державної пенітенціарної служби України, що здійснював підготовку фахівців для Державної кримінально-виконавчої служби України освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста та бакалавра за напрямками підготовки «Право» та «Правоохоронна діяльність» на денній та заочній формах навчання. Громадяни України, які вступали на денну форму навчання, автоматично зараховувались на службу до пенітенціарної системи як курсанти та отримували диплом про неповну вищу освіту через три роки, а через чотири роки – диплом про базову вищу освіту. Після закінчення навчання всім

курсантам присвоювалося спеціальне звання «лейтенант внутрішніх справ» із подальшим направленням до місця несення служби.

Слід зазначити, що до 2011 р. Державна кримінально-виконавча служба України була єдиним правоохоронним органом, що не мав власного відомчого закладу вищої освіти. Тому в пенітенціарній системі проходили службу (працювали) фахівці, що мали загальну професійну підготовку без вищої освіти, здобутої у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, тобто не мали повної вищої спеціальної освіти. Проте у 2011 р. це питання було вирішено, і розпорядженням Кабінету Міністрів України № 201-р від 17 березня 2011 р. та спільним наказом Голови Державної пенітенціарної служби України та Міністра внутрішніх справ України «Про утворення, функціонування Інституту кримінально-виконавчої служби та затвердження Положення про нього» № 407/220 від 08 липня 2011 р. було створено Інститут кримінально-виконавчої служби, у якому здійснювалася підготовка майбутніх фахівців-пенітенціаріїв [4, с. 80].

Підготовку майбутніх фахівців-пенітенціаристів забезпечувало три факультети: юридичний, психологічний і факультет заочного навчання, що здійснювали підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра, магістра, спеціаліста [6, с. 33].

Крім того, підготовка фахівців із вищою освітою для пенітенціарної системи України здійснювалась і на факультетах підготовки кадрів для ДПтС України Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» та Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. У Національному університеті «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» підготовка кадрів для ДПтС України здійснювалась на відповідному факультеті з 2000 р. за спеціальністю «Правознавство» за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра. Після закінчення навчання випускникам присвоювалося спеціальне звання «лейтенант внутрішньої служби».

Натомість Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна з 2002 р. здійснював підготовку фахівців для кримінально-виконавчої служби за напрямками «Психологія» та «Соціальна робота» [4, с. 84–85].

Таким чином, починаючи з 2011 р. поряд із Чернігівським юридичним коледжем Державної пенітенціарної служби України підготовка фахівців з вищою освітою для пенітенціарної системи України здійснювалась ще у двох закладах вищої освіти, у тому числі одному спеціалізованому, за спеціальностями: «Право», «Психологія», «Соціальна робота».

Слід зазначити, що 2015 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України було реорганізовано в Академію Державної пенітенціарної служби, що розширило перелік закладів вищої освіти, котрі здійснювали підготовку фахівців для пенітенціарної системи [15]. Державна пенітенціарна служба мала вже два відомчі заклади вищої освіти. Підготовка фахівців для пенітенціарної системи в інших закладах вищої освіти була припинена.

У 2016 р. продовжився процес реформування пенітенціарної системи України, що полягав у ліквідації Державної пенітенціарної служби України, а виконання завдань і функцій із реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації було покладено на Міністерство юстиції України [3].

Міністерство юстиції України, як правонаступник Державної пенітенціарної служби України, проголосило курс на демілітаризацію системи в цілому та оптимізацію кількості персоналу відповідно до кількості засуджених (згідно з Законом України «Про чисельність Державної кримінально-виконавчої служби України») [18].

Започаткований Міністерством юстиції України курс спричинив і реформування відомчої вищої освіти. Так, у 2019 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України Інститут кримінально-виконавчої служби було ліквідовано [10]. Єдиним закладом вищої освіти пенітенціарної системи України залишалася Академія Державної пенітенціарної служби, котру в 2023 р. було перейменовано у Пенітенціарну академію України (без втрати статусу закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання).

Висновки. Отже, історію виникнення, становлення і розвитку єдиної і узгодженої системи організації і здійснення відомчої вищої освіти для пенітенціарної системи України можна поділити на такі періоди:

- 1) перший період (1978–1992 рр.) – створення системи підготовки кадрів для

діючих фахівців органів внутрішніх справ – співробітників спецкомендатур, інспекцій з виправних робіт, відділів та управлінь інших підрозділів, пов'язаних з виконанням покарань без позбавлення волі (Чернігівська школа удосконалення начальницького складу міліції Міністерства внутрішніх справ СРСР);

2) другий період (1992–2002 рр.) – становлення системи професійної підготовки, підготовка громадян України, які мають повну загальну середню освіту, а також осіб, які проходили службу в органах внутрішніх справ на посадах молодшого начальницького складу (Чернігівське училище внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України);

3) третій період (2002–2015 рр.) – розвиток системи професійної освіти, спроба створення єдиної системи відомчої вищої освіти в пенітенціарній системі (Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України, Інститут кримінально-виконавчої служби, факультети підготовки кадрів для ДПТС України Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» та Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна);

4) четвертий період (2015 р. – сьогодні) – створення єдиного відомчого закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання (Пенітенціарна академія України).

Список використаних джерел

1. Аніщенко В. О. Теоретичні і методичні засади ступеневої професійної підготовки офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2020. 515 с.
2. Бодюл Є. М. Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 29–35.
3. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 № 343. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-p#Text>.
4. Дука О. А. Здійснення професійної підготовки пенітенціарного персоналу у відомчих навчальних закладах Державної пенітенціарної служби України. *Юридична психологія та педагогіка*. 2014. № 1. С. 79–90.
5. Історія Академії. *Пенітенціарна академія України*. URL : <http://academysps.edu.ua/istoriya-akademiyi/>.
6. Богатирьов І. Г., Богунов С. О., Дука О. А. та ін. Пенітенціарна система України: історія та сучасність : видання до 15-ої річниці утворення центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань / за заг. ред. О. В. Лісцкова. Київ : Державна пенітенціарна служба України, 2013. 270 с.
7. Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України : Указ Президента України від 12.03.1999 № 248/99. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/99#Text>.
8. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>.
9. Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України : Указ Президента України від 06.04.2011 № 394/2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/394/2011#Text>.
10. Про ліквідацію Інституту кримінально-виконавчої служби : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.03.2019 № 145-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-2019-p#Text>.
11. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>.
12. Про створення Київського училища міліції та Чернігівського училища внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.1992 № 197. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/197-92-p#Text>.
13. Про створення Чернігівського юридичного училища Державного департаменту з питань виконання покарань : постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.1999 № 1161. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1161-99-p#Text>.
14. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p#Text>.
15. Про утворення Академії Державної пенітенціарної служби : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 № 1111-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1111-2015-p#Text>.
16. Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань : Указ Президента України від 22.04.1998 № 344/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/>

laws/show/344/98#Text.

17. Про утворення територіальних органів Державної пенітенціарної служби : постанова Кабінету Міністрів України від 20.10.2011 № 1062. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1062-2011-p#Text>.

18. Про чисельність Державної кримінально-виконавчої служби України : Закон України від 02.03.2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1526-14#Text>.

Надійшла до редакції 28.03.2024

Прийнято до опублікування 08.04.2024

References

1. Anishchenko, V. O. (2020) Teoretychni i metodychni zasady stupenevoi profesiinoi pidhotovky ofitseriv Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy [Theoretical and methodological foundations of degree-based professional training of officers of the State Criminal and Executive Service of Ukraine] : dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.04. Khmelnytskyi. 515 p. [in Ukr.].

2. Bodiul, Ye. M. (2013) Problemy doktrynalnoho vyznachennia poniattia «penitentsiarna systema» [Problems of the doctrinal definition of the concept of «penitentiary system»]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 29–35. [in Ukr.].

3. Deiaci pytannia optymizatsii diialnosti tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady systemy yustytсии [Some issues of optimizing the activities of central executive authorities of the justice system] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.05.2016 № 343. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-p#Text>. [in Ukr.].

4. Duka, O. A. (2014) Zdiisnennia profesiinoi pidhotovky penitentsiarnoho personalu u vidomchykh navchalnykh zakladakh Derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby Ukrainy [Professional training of penitentiary staff in departmental educational institutions of the State Penitentiary Service of Ukraine]. *Yurydychna psykholohiia ta pedahohika*. № 1, pp. 79–90. [in Ukr.].

5. Istorii Akademii [History of the Academy]. *Penitentsiarna akademiia Ukrainy*. URL : <http://academysps.edu.ua/istoriya-akademiyi/>. [in Ukr.].

6. Bohatyrov, I. H., Bohunov, S. O., Duka, O. A. ta in. (2013) Penitentsiarna systema Ukrainy: istoriia ta suchasnist [The penitentiary system of Ukraine: history and present] : vydannia do 15-oi richnytsi utvorennia tsentralnoho orhanu vykonavchoi vlady z pytan vykonannia pokaran / za zah. red. O. V. Lisitskova. Kyiv : Derzhavna penitentsiarna sluzhba Ukrainy. 268 p. [in Ukr.].

7. Pro vyvedennia Derzhavnogo departamentu Ukrainy z pytan vykonannia pokaran z pidporiadkuvannia Ministerstvu vnutrishnikh sprav Ukrainy [On the withdrawal of the State Department of Ukraine for the Execution of Sentences from the subordination of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12.03.1999 № 248/99. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/99#Text>. [in Ukr.].

8. Pro Derzhavnu kryminalno-vykonavchu sluzhbu Ukrainy [About the State Criminal and Executive Service of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 23.06.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>. [in Ukr.].

9. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu penitentsiarnu sluzhbu Ukrainy [On approval of the Regulation on the State Penitentiary Service of Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 06.04.2011 № 394/2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/394/2011#Text>. [in Ukr.].

10. Pro likvidatsiiu Instytutu kryminalno-vykonavchoi sluzhby [On the liquidation of the Institute of Criminal and Executive Service] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13.03.2019 № 145-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-2019-p#Text>. [in Ukr.].

11. Pro optymizatsiiu systemy tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady [On optimizing the system of central executive authorities] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 09.12.2010 № 1085/2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>. [in Ukr.].

12. Pro stvorennia Kyivskoho uchylshcha militsii ta Chernihivskoho uchylshcha vnutrishnikh sprav Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy [On the creation of the Kyiv Militia School and the Chernihiv Militia School of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.04.1992 № 197. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/197-92-p#Text>. [in Ukr.].

13. Pro stvorennia Chernihivskoho yurydychnoho uchylshcha Derzhavnogo departamentu z pytan vykonannia pokaran [On the creation of the Chernihiv Law School of the State Department for the Execution of Punishments] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29.06.1999 № 1161. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1161-99-p#Text>. [in Ukr.].

14. Pro skhvalennia Stratehii reformuvannia penitentsiarnoi systemy na period do 2026 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu yii realizatsii u 2022-2024 rokakh [On approval of the Strategy for reforming the penitentiary system for the period up to 2026 and approval of the operational plan for its implementation in 2022-2024] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.12.2022 № 1153-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p#Text>. [in Ukr.].

15. Pro utvorennia Akademii Derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby [On the formation of the Academy of the State Penitentiary Service] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.10.2015 № 1111-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1111-2015-p#Text>. [in Ukr.].

16. Pro utvorennia Derzhavnoho departamentu Ukrainy z pytan vykonannia pokaran [About the formation of the State Department of Ukraine for the execution of punishments] : Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 22.04.1998 № 344/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/98#Text>. [in Ukr.].

17. Pro utvorennia terytorialnykh orhaniv Derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby [On the formation of territorial bodies of the State Penitentiary Service] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.10.2011 № 1062. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1062-2011-n#Text>. [in Ukr.].

18. Pro chyselnist Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy [About the number of the State Criminal and Executive Service of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 02.03.2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1526-14#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Nikita Tomkov. Legal regulation of the establishment of departmental higher education in the penitentiary system of Ukraine. The article analyzes the legal framework for the emergence, formation and development of the only higher education institution with specific training conditions that provides professional training for the personnel of the penitentiary system of Ukraine – the Penitentiary Academy of Ukraine. The legal basis for the establishment of departmental higher education in the penitentiary system of Ukraine is outlined. The main aspects of the formation and development of the personnel training system for the national penitentiary system are emphasized. The main ways to improve and develop the system of personnel training for the penitentiary system are identified. The main periods of formation and development of departmental higher education in the penitentiary system of Ukraine are highlighted. The initial stage of the formation of departmental higher education in the penitentiary system of Ukraine is characterized.

The formation of departmental higher education of penitentiary personnel in Ukraine during the Soviet Union is characterized. The main ways to improve the organization and implementation of professional training of penitentiary personnel after Ukraine gained independence are outlined. The author emphasizes the main political and social transformations in Ukraine that led to the development of departmental higher education and the system of training for the penitentiary system of Ukraine. The main reformatory actions of the state on the formation of departmental higher education in the system of training of professional personnel for the penitentiary system of Ukraine are determined. The author characterizes the current stage of formation of departmental higher education in the penitentiary system of Ukraine and outlines the main directions of professional training of personnel of the penitentiary system of Ukraine. The author distinguishes between the formation and organization of departmental higher education in the system of training personnel of the penitentiary system of Ukraine and the Soviet Union.

Keywords: *State Criminal and Executive Service of Ukraine, Penitentiary Academy of Ukraine, personnel, penitentiary system, periods of formation of departmental higher education, persons of rank and command staff of higher education institution, professional training, departmental higher education.*

Трибуна Аспранта

УДК 342.76

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-342-347

Ольга ГІДА[©]

аспірант

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІНСТИТУТУ НАДЗВИЧАЙНИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

Висвітлено питання щодо поняття та сутності надзвичайного стану як надзвичайного правового режиму, викладено розуміння поняття правового режиму, а також окреслено характерні ознаки, особливості введення та обмеження, що мають місце внаслідок його настання.

Проаналізовано позиції вчених щодо розуміння поняття правового режиму та встановлено, що науковці часто ототожнюють поняття правового режиму та правового регулювання. Також у ході дослідження було детерміновано, що на сьогодні правовою основою обмеження прав та свобод людини внаслідок введення надзвичайного стану є Конституція України, Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану», інші закони України та укази Президента України про введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

Визначено, що правовий режим надзвичайного стану вводиться для усунення загрози та якнайшвидшої ліквідації особливо тяжких надзвичайних ситуацій.

Акцентовано увагу на тому, що запровадження надзвичайного стану жодною мірою не повинно впливати на базові права громадян, що затвердженні Конституцією України; обмежуються лише ті права, що теоретично можуть посилити негативні наслідки надзвичайного стану. Визначено, що введення надзвичайного стану характеризується особливими умовами введення, що передбачені законодавством, а також перерозподілом повноважень та компетенції державних органів, відповідальних за впровадження надзвичайного стану.

Підкреслено, що введення правового режиму надзвичайного стану має відповідати принципам державної, суспільної необхідності, об'єктивності, доцільності та відповідальності за можливі наслідки для держави та суспільства, адже, незважаючи на введення правового режиму надзвичайного стану, людина залишається найвищою соціальною цінністю в державі, та ті обмеження, що визначені законодавцем, не можуть бути підставою для протиправної поведінки стосовно людини.

Ключові слова: надзвичайний стан, правовий режим, правове забезпечення, адміністративно-правове забезпечення, загрози, адміністративно-правовий режим.

Постановка проблеми. У світлі подій, що відбуваються в Україні протягом останніх років, держава повинна мати інструменти та механізми, щоб ефективно діяти в екстремальних умовах.

Захист прав і свобод людини та громадянина, а також захист суспільства в цілому є пріоритетним викликом усього міжнародного співтовариства. Сучасний соціум наповнений елементами безпрецедентних протиріч: з одного боку, наука досягла високого рівня технологій, з іншого – невпинно зростає кількість смертельних захворювань; на планеті люди й досі помирають від голоду; виникають війни, тероризм, загрози для суспільства різного характеру (релігійні, політичні, економічні, екологічні тощо). Показовим прикладом вищезазначеного є події, що відбувалися і продовжують відбуватися в нашій державі останніми роками.

Так, згідно зі статистикою Міністерства охорони здоров'я України, від початку пандемії в Україні було виявлено понад 5,5 млн випадків захворювання, а внаслідок

© О. Гіда, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-7655-0166>

d_alpaa@dduvs.edu.ua

хвороби померло 112 268 людей [1]. За даними Національної поліції України, станом на 01.01.2023 з початку збройної агресії РФ слідчими Національної поліції розпочато понад 56,1 тис. кримінальних проваджень за фактами вчинення на території країни злочинів військовослужбовцями збройних сил. З 24 лютого 2022 р. розпочато досудове розслідування у майже 68 тис. кримінальних провадженнях щодо вчинення майнових злочинів в умовах воєнного стану, зокрема крадіжок (65,9 тис.), грабежів (1,8 тис.) та розбоїв. Підрозділами вибухотехнічної служби поліції виявлено та вилучено понад 185,6 тис. боеприпасів (гранат, пострілів до гранатометів, артилерійських боеприпасів, протипіхотних та протитанкових мін, реактивних систем залпового вогню, некерованих та керованих ракет, авіабомб тощо), понад 4,9 т вибухових речовин [2].

Вищенаведені факти вказують на те, що державою мають бути вироблені механізми в екстремальних ситуаціях для подолання негативних наслідків.

Сьогодні через повномасштабне вторгнення держава знаходиться у стані війни, в країні введено правовий режим воєнного стану. Проте навіть після перемоги над загарбником ще залишатиметься ризик настання великої кількості небезпек різного ступеня складності, що вимагатиме від органів державної влади введення правового режиму надзвичайного стану для стабілізації всіх державних процесів.

Правовий режим надзвичайного стану є одним із видів правового режиму, що входить до інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів. Такий режим є ключовим аспектом юридичного забезпечення національної безпеки як в Україні, так і в будь-якій розвиненій країні світу. Саме тому питання змісту, сутності та особливостей адміністративно-правового забезпечення правового режиму надзвичайного стану потребує розширеного вивчення та наукового аналізу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематиці особливих правових режимів свої дослідження присвятили такі науковці: О. Кузніченко, А. Славко, І. Голосніченко, Ю. Битяк, В. Завгородня, Н. Коваленко, В. Конопльов, А. Спаський, М. Лазарева, С. Магда, Т. Мінка, В. Настюк, О. Петришин, Р. Миронюк, А. Собакарь та ін. Водночас недостатньо дослідженими залишаються особливості правового режиму надзвичайного стану як елемента інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів.

Метою статті є з'ясування сутності, змісту та особливостей правового режиму надзвичайного стану.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення в Україну, щр сталося 24 лютого 2022 р., привернуло увагу всього людства до проблем міжнародного права, державного суверенітету, а також дії держави в умовах надзвичайного та воєнного стану. Все це свідчить про потребу детального аналізу правового режиму надзвичайного стану. Це поняття досить часто зустрічається в законах та інших нормативно-правових актах України. Здійснюючи аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики, нами було встановлено, що вчені та законодавці досить часто використовують термін «правовий режим», вкладаючи різні значення в його сутність. Проте наведене поняття має різні значення, навіть якщо використовується в одному законодавчому полі. Зазначимо, що поняття «правовий режим» виникло в таких галузевих науках, як міжнародне публічне, земельне, цивільне, економічне, адміністративне право тощо. Наприклад, поняття «правовий режим» зустрічається в таких документах:

– п. 7, 18, 19 ст. 91 Конституції України (правовий режим власності; правовий режим державного кордону; правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації) [3];

– ч. 1 ст. 133 Господарського кодексу України (основу правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їхня господарська діяльність, становлять право власності та інші речові права – право господарського відання, право оперативного управління) [4];

– наказ Державної судової адміністрації України № 79 від 23 травня 2014 р. «Про затвердження форми звітності № 5-ОТ «Звіт про застосування судами Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [5];

– Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 [6] тощо.

Отже, на сьогодні не існує загальновизнаного та обґрунтованого розуміння

зазначеного поняття, що свідчить про потребу у формуванні характерних властивостей, ознак та актуальної наукової думки стосовно згаданого визначення. Різняться з цього приводу й думки вчених. Так, Н. Коваленко визначає правовий режим як нормативно закріплений винятковий порядок державного регулювання особливих суспільних відносин, що об'єктивується через структуровану сукупність різноманітних регулятивно-правових методів, комплекс котрих визначено специфікою відносин, що регулюються [7, с. 257].

О. Скакун у підручнику з теорії держави і права зазначає, що саме тип правового регулювання встановлює тип правового режиму [8, с. 496].

Проте слід зауважити й те, що вчена у цьому визначенні ототожнює різні поняття, тобто правовий режим визначає лише як вид правового регулювання. Окрім того, не зазначено суб'єктів забезпечення, мету, механізми застосування правового режиму.

З іншого боку, Ю. Чуприна наголошує, що під адміністративно-правовим режимом слід розуміти специфічний порядок діяльності суб'єктів права у різних сферах суспільного життя, встановлення та регулювання яких відбувається за допомогою спеціальних правових засобів [9].

Імпонує і заслуговує на увагу наукова думка Т. Мінки, яка прагне об'єднати вищезазначені позиції і зазначає, що правовий режим не може бути заснований лише на загальних засадах (типах) регулювання, оскільки правовий режим, образно кажучи, не може зводитися, тобто ґрунтуватися на системі правових норм, де й принципи права, як загальні засади, виявляють свою регулятивну дію. Як елемент правового регулювання, правовий режим є правовою і юридичною категорією, а оскільки правове регулювання становить соціальне явище, то воно не зводиться лише до велінь держави, а тому правовий режим, як ширша категорія щодо юридичного режиму, ґрунтується не тільки на нормах, принципах правового регулювання, відповідно типам, а й насамперед на закономірностях суспільного розвитку, політичного, економічного, соціального, культурного устрою [10, с. 457].

Так само важливо охарактеризувати основні ознаки та особливості правового режиму. Зокрема, в юридичній енциклопедії за ред. Ю. Шемшученка зазначено, що основними ознаками правового режиму є наявність відповідних обмежень, заборон або пільг. Правовий режим виражає нерозривний зв'язок правової форми і змісту врегульованих правом відносин, характеризується моментом стабільності, а визначальною засадою правового режиму є характер його юридичної бази. Нею зумовлюються змістовний і політичний аспекти правового режиму. У загальнодержавному масштабі останній може бути демократичним, авторитарним чи тоталітарним [11].

За словами Н. Коваленко, основними атрибутами правового режиму, що зумовлюють його окремий стан серед інших правових феноменів, є такі: по-перше, це порядок регулювання, впорядкування соціальних відносин, історично викликаний до життя політичним режимом демократії та тісно пов'язаний із політико-правовим режимом законності; по-друге, визначальною рисою правового режиму є його обов'язкова нормативна закріпленість, сформульованість у конкретних нормативно-правових актах; по-третє, правові режими визначаються й санкціонуються виключно державою, яка в особі уповноважених органів зобов'язана ретельно відстежувати нюанси й тенденції розвитку окремих ситуацій, положень і суспільних відносин, що потребують регулювання, крім того, правовий режим являє собою структуровану сукупність регулятивно-правових методів (обмежень, заборон, дозволів, додаткових зобов'язань); по-п'яте, застосування правового режиму – завжди виняток із системного правового регулювання суспільних відносин у державі, пов'язаний із потребою обмежити або, навпаки, надати додаткових прав і повноважень особам у специфічній сфері або в конкретній ситуації. Нарешті, застосування правового режиму має відбуватися з обов'язковими обмеженнями за такими параметрами, як час застосування, територія застосування, об'єкт, суб'єкт [7, с. 258].

Розвиваючи думки вчених, можемо виокремити такі характерні ознаки правового режиму:

- а) являє собою особливий правовий нормативний порядок, що складається і характеризується певним поєднанням правових засобів;
- б) метою запровадження є регулювання суспільних відносин у визначеній сфері;

в) характеризується наданням суб'єктами регулювання правового режиму певних прав і обмежень відповідно до категорії об'єктів (чітка регламентація поведінки громадян, апатридів, біпатридів, військових, правоохоронців тощо);

г) характеризується обмеженням у часі і просторових межах;

д) запроваджується лише законодавчими актами та забезпечуються державою;

е) встановлює вичерпний контроль за діяльністю органів державної влади, громадських організацій та їхніх об'єднань;

є) встановлює спеціальний контроль за належним порядком розвитку правовідносин, а також застосування всіх видів юридичної відповідальності за порушення норм, що визначені правовим режимом.

В Україні основний закон, що визначає зміст правового режиму надзвичайного стану, порядок його введення та припинення дії, особливості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану, додержання прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб та відповідальність за порушення вимог або невиконання заходів правового режиму надзвичайного стану, є Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.2000 [12]. Аналіз визначення надзвичайного стану, наведеного у законі, дозволяє виділити такі найголовніші його аспекти:

1) встановлює відповідні обмеження правового статусу особи. В умовах режиму надзвичайного стану вживаються заходи щодо обмеження прав і свобод людини та громадянина. Проте запровадження такого режиму жодною мірою не повинно впливати на базові права громадян, що затверджені Конституцією;

2) характеризується особливими умовами введення, що передбачені законодавством;

3) обмежує лише ті права, що теоретично можуть посилити негативні наслідки надзвичайного стану;

4) введення правового режиму надзвичайного стану має відповідати принципам державної, суспільної необхідності, об'єктивності, доцільності та відповідальності за можливі наслідки для держави та суспільства в цілому;

5) перерозподіляються повноваження та компетенції державних органів, відповідальних за впровадження надзвичайного стану.

Висновки. Таким чином, правовий режим надзвичайного стану є одним із видів правового режиму, що входить до інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів. Правові режими є ключовим аспектом юридичного забезпечення національної безпеки, проте водночас на сьогодні у правовому полі не закріплено поняття «правовий режим». Немає єдиної наукової позиції щодо його визначення і серед вчених. Предметом правої дискусії стало віднесення цього поняття до певного виду правової категорії, визначення, якою галуззю права регулюється такий режим, тощо. З огляду на виділені ознаки правового режиму схиляємося до наукової позиції, що правовий режим є правовою і юридичною категорією. Правовий режим, як ширша категорія щодо юридичного режиму, ґрунтується не тільки на нормах, принципах правового регулювання, відповідно типам, а й насамперед на закономірностях суспільного розвитку, політичного, економічного, соціального, культурного устрою. Він вводиться для усунення загрози та якнайшвидшої ліквідації особливо тяжких надзвичайних ситуацій. Введення правового режиму надзвичайного стану має відповідати принципам державної, суспільної необхідності, об'єктивності, доцільності та відповідальності за можливі наслідки для держави та суспільства, адже, незважаючи на введення правового режиму надзвичайного стану, людина залишається найвищою соціальною цінністю в державі, та ті обмеження, що визначені законодавцем, не можуть бути підставою для протиправної поведінки стосовно людини.

Список використаних джерел

1. Оперативна інформація про поширення та профілактику COVID-19. *Міністерство охорони здоров'я України*. URL : <https://moz.gov.ua/uk/operativna-informacija-pro-poshirennja-koronavirusnoi-infekcii-2019-cov19>.

2. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2022 році. URL : https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2022/Zvit_polic_2022.pdf.

3. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
5. Про затвердження форми звітності № 5-ОТ «Звіт про застосування судами Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» : наказ Державної судової адміністрації України від 23 травня 2014 р. № 79. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0079750-14#Text>.
6. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.
7. Коваленко Н. До питання про визначення поняття та ознак правового режиму. *Підприємництво, господарство і право. Серія : Теорія держави і права*. 2019. Вип. 12. С. 254–258.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. Харків : Консум, 2001. 656 с.
9. Чуприна Ю. Ю. Правові основи адміністративно-правових режимів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2014. Вип. 29 (2). С. 116–119.
10. Мінка Т. П. Особливості класифікації адміністративно-правових режимів. *Форум права*. 2012. № 3. С. 453–458.
11. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 1 / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. 672 с.
12. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>.

Надійшла до редакції 03.04.2024

Прийнято до опублікування 26.04.2024

References

1. Operativna informatsiia pro poshyrennia ta profilaktyku COVID-19 [Operational information on the spread and prevention of COVID-19]. *Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy*. URL : <https://moz.gov.ua/uk/operativna-informacija-pro-poshirennja-koronavirusnoi-infekcii-2019-cov19>. [in Ukr.].
2. Zvit Natsionalnoi politsii Ukrainy pro rezultaty roboty u 2022 rotsi [Report of the National Police of Ukraine on the results of work in 2022]. URL : https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2022/Zvit_polic_2022.pdf. [in Ukr.].
3. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28 chervnia 1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141. [in Ukr.].
4. Hospodarskyi kodeks Ukrainy [Economic Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>. [in Ukr.].
5. Pro zatverdzhennia formy zvitnosti № 5-OT «Zvit pro zastosuvannia sudamy Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy» [On the approval of reporting form No. 5-OT «Report on the application by courts of the Law of Ukraine «On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine»] : nakaz Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy vid 23 travnia 2014 r. № 79. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0079750-14#Text>. [in Ukr.].
6. Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy [On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 15.04.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>. [in Ukr.].
7. Kovalenko, N. (2019) Do pytannia pro vyznachennia poniattia ta oznak pravovoho rezhymu [To the issue of defining the concept and features of the legal regime]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo. Seriiia : Teoriiia derzhavy i prava*. Vyp. 12, pp. 254–258. [in Ukr.].
8. Skakun, O. F. (2001) Teoriiia derzhavy i prava [Theory of the state and law] : pidruch. Kharkiv : Konsum. 656 p. [in Ukr.].
9. Chupryna, Yu. Yu. (2014) Pravovi osnovy administratyvno-pravovyykh rezhymiv [Legal foundations of administrative and legal regimes]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia : Pravo*. Vyp. 29 (2), pp. 116–119. [in Ukr.].
10. Minka, T. P. (2012) Osoblyvosti klasyfikatsii administratyvno-pravovyykh rezhymiv [Peculiarities of the classification of administrative and legal regimes]. *Forum prava*. № 3, pp. 453–458. [in Ukr.].
11. Iurydychna entsyklopediia [Legal encyclopedia] : v 6 t. T. 1 / za red. Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv : Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana, 1998. 672 p. [in Ukr.].
12. Pro pravovyi rezhym nadzvychainoho stanu [About the legal regime of the state of emergency] : Zakon Ukrainy vid 16.03.2000. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olha Hida. The legal regime of a state of emergency as an element of the institution of emergency administrative-legal regimes: concept and content. The article covers the issue of the concept and essence of a state of emergency as an emergency legal regime, the understanding of the concept of a legal regime, as well as characteristic features, features of introduction and restrictions, as a

result of the onset of this legal regime of a state of emergency.

The positions of scientists regarding the understanding of the concept of legal regime were analyzed and it was established that scientists often equate the concepts of legal regime and legal regulation. Also, during the research, it was determined that today the legal basis for restricting human rights and freedoms due to a state of emergency is the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Legal Regime of a State of Emergency», other laws of Ukraine and Decrees of the President of Ukraine on the introduction of a state of emergency in Ukraine or in individual its localities. It is determined that the legal regime of the state of emergency is introduced to eliminate the threat and eliminate especially severe emergency situations as soon as possible.

It is determined that the legal regime of the state of emergency is introduced to eliminate the threat and eliminate particularly severe emergency situations as soon as possible.

Attention was focused on the fact that the introduction of a state of emergency should in no way affect the basic rights of citizens, that the Constitution of Ukraine only limits the rights that can theoretically increase the negative consequences of a state of emergency. It was determined that the introduction of a state of emergency is characterized by special conditions of introduction provided by legislation, as well as the redistribution of powers and competence of state bodies responsible for the introduction of a state of emergency.

The conclusion concludes that the introduction of a legal state of emergency must comply with the principles of state, social necessity, objectivity, expediency and responsibility for possible consequences for the state and society, because regardless of the introduction of a legal state of emergency, a person remains the highest social value in the state and those restrictions defined by the legislator cannot be the basis for illegal behavior in relation to a person.

Keywords: *state of emergency, legal regime, legal support, administrative and legal support, threats, administrative and legal regime.*

УДК 159.923.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-347-354

Роман ДЕРЕВ'ЯНЧЕНКО©

аспірант

(Запорізькій національний університет,
м. Запоріжжя, Україна)

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ НАУКОВЦІВ ДО ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Розглянуто підходи зарубіжних та вітчизняних науковців до проблем цінностей, смислу, ціннісно-сміслової сфери та ціннісних орієнтацій науково-педагогічних працівників.

Встановлено, що сучасні дослідження зв'язків між цінностями і смислами вказують на їхню взаємозалежність – вона розкривається в понятті ціннісно-сміслової сфери особистості. Проаналізовано структуру ціннісно-сміслової сфери особистості, що впливає на рівень розвитку особистості науково-педагогічного працівника, робить поведінку стійкою і сприяє адаптації до змін. Розглянуто сучасні підходи до поняття ціннісних орієнтацій, що розкривають змістовний бік спрямованості особистості науково-педагогічних працівників, допомагають самовизначитися та реалізуватися у професії.

Ключові слова: *ціннісно-сміслова сфера, ціннісно-сміслові орієнтації, спрямованість, науково-педагогічні працівники, самоактуалізація, заклади вищої освіти.*

Постановка проблеми. Сучасна соціокультурна, політична та економічна ситуація в Україні характеризується кардинальними змінами, що впливають на сферу освіти та сприяють трансформації уявлень про її цілі та функції. Виникає необхідність виходу за межі технологічного розуміння професійної діяльності до сфери психології свідомості, а саме – до дослідження цінностей та смислів професійної педагогічної діяльності. Саме тому проблема теоретичного аналізу ціннісно-сміслової сфери науково-педагогічних працівників є як ніколи актуальною.

© Р. Дерев'янченко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0003-8900-2124>

mack97979@gmail.com

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблема цінності йде з філософії, далі це питання постало у психології, де розглядалось у контексті різних підходів та напрямів вченими (наприклад, Т. Гоббс, І. Кант, Р. Лотц, М. Шелер, В. Віндельбанд, А. Мейнонг, Х. Еренфельс, І. Крейбіг, В. Дільтей, Г. Олпорт, А. Маслоу, І. Бех, Л. Романюк, З. Карпенко, О. Москаленко) [3, с. 235–240]. Деякі вчені досліджували зв'язок, що виникає між поняттями «цінність» та «смысл». Поняття «смысл» визначали В. Франкл, Г. Костюк. У сучасних дослідженнях встановлено зв'язок між «цінностями» і «смыслами», що вказує на їхню компліментарність і розкриває їх у понятті ціннісно-смыслові сфери, котра впливає на рівень розвитку особистості науково-педагогічних працівників [8, с. 24].

Науковцями встановлено, що ціннісно-смыслова сфера входить до структури особистості та робить поведінку науково-педагогічного працівника стійкою, сприяючи адаптації до змін у житті, що є актуальним в Україні.

На думку вчених, організація цінностей має ієрархічну структуру, де у різних цінностей різний ступінь важливості й одні визначаються через інші. На найвищому рівні системи цінностей розташовані ціннісні орієнтації.

Сучасні вітчизняні психологи розробляли власні підходи до поняття ціннісних орієнтацій особистості: І. Бех, В. Рибалка, Л. Романюк, Є. Помиткін, Т. Титаренко, А. Шиделко, О. Рудіна, М. Підлісний. Система ціннісних орієнтацій розкриває змістовний бік спрямованості особистості науково-педагогічних працівників, що допомагає самовизначитися та реалізуватися у професії [10, с. 85–87].

Таким чином, наразі існує ціла розмаїтість підходів щодо вирішення проблеми ціннісно-смыслові сфери. Незважаючи на це, станом на сьогодні проблема аналізу ціннісно-смыслові сфери науково-педагогічних працівників розкрита не повною мірою, що призводить до складнощів у вирішенні питання формування ціннісно-смыслових орієнтацій науково-педагогічних працівників, спрямованих на підвищення особистісного зростання та самоактуалізації у професійній науково-педагогічній діяльності.

Мета статті полягає у поглибленому розумінні та теоретичному обґрунтуванні ціннісно-смыслові сфери науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Проблематику цінності почали вивчати в античні часи. Сократ і Аристотель розглядали цінність як благо. Стоїки запровадили поняття цінності, визначаючи його як «аксія» – гідність.

На думку Діогена, ця проблема має триадний підхід до її розуміння: «цінність, по-перше, це властиве будь-якому благу налагодження узгодженого життя; по-друге, певне посередництво чи користь, яка налагоджує життя відповідно до природи; по-третє, розмінна ціна товару» [7, с. 125].

Філософи Нового часу мали сумніви щодо можливості існування ціннісних категорій. Так, Т. Гоббс розумів під цінністю людини її ціну, надавав їй суб'єктивного характеру. Б. Спіноза вважав цінності «забобонами», що заважають у досягненні щастя. На думку І. Канта, цінності самі собою не мають буття, у них є тільки значущість: вони є суттю вимоги, звернені до волі, цілі, поставленої перед нею, а із моралі виникає ціль, що вже є «абсолютною цінністю», – особистість кожної людини [10, с. 86–88].

Р. Лотц запровадив поняття «значущість» у теорію пізнання. Пізнання, на думку вченого, істинно, якщо воно об'єктивно має значущість, спочатку цінно, і ця цінність виступає як об'єктивна мета пізнання. Вчений сформулював вихідні положення теорії цінностей.

М. Шелер вважав головною відмінною характеристикою людини як особистості здатність бути носієм цінностей. Цінності, так само як і ідеї, істини, – сфера ідеального для людини і світу. Основний закон, котрому підпорядкована ця сфера, – закон цілепокладання.

В. Віндельбанд розглядав цінність як норми, що створюють загальний план всіх функцій культури і основу кожного окремого здійснення цінності. Цінність виступає як ціль сама собою, до неї прагнуть заради неї самої, а не задля матеріальної вигоди. Цінність – не реальність, а ідеал, носієм якого є трансцендентальний суб'єкт, свідомість як джерело і основа норм [7, с. 125–127].

На нашу думку, проблематика цінності для людини мала велике значення з моменту, коли психологія ще не виокремилася як самостійна наука, – в часи філософії. Науковці тієї епохи започаткували базиси до розуміння поняття «цінності», більшість

вчених дійшли думки, що цей феномен суб'єктивний – особистість є носієм цінностей, цінності є ідеальним для людини, тобто тим, до чого вона прагне, тим, що окреслює та є фундаментом норм і поглядів особистості, котрі вона реалізує власними діями у світі.

Таким чином, вищезазначене свідчить про важливість феномена цінностей в науці як компонента у структурі особистості.

У психології проблема цінностей розглядалася в межах різних підходів та напрямів. В австрійській школі (А. Мейнонг, Х. Еренфельс, І. Крейбіг) цінності розуміли як виключно суб'єктивний феномен. За Х. Еренфельсом, цінність об'єкта визначається його бажанням, котре, у свою чергу, визначається можливістю отримання задоволення. Ієрархія цінностей, таким чином, вибудовується з огляду на можливість об'єктів принести задоволення або незадоволення [2, с.16].

Отже, науковці-психологи австрійської школи визначали поняття «цінності» як особистісне надбання, що реалізується через систему задоволення потреб. Ранжування цінностей, на їхню думку, відбувається з огляду на задоволеність потребами.

На наш погляд, цей підхід є занадто широким та не розкриває розуміння проблеми цінностей.

В. Дільтей стверджував, що розуміння цінностей можливе на основі властивих певній культурі цінностей, життя індивіда в його цілісності і унікальності. На його думку, цінності культури об'єктивуються у психіці окремої людини.

На думку Е. Шпрангера, цінності – це незалежні від суб'єкта об'єктивні утворення, що протистоять йому і здійснюють вплив на нього. Вчений розробив одну з перших класифікацій цінностей, котру він виділив за більш об'єктивним критерієм, ніж емоційне ставлення [8, с. 12–13].

Таким чином, В. Дільтей зробив важливий внесок у розуміння системи цінностей – це об'єктивні утворення, що мають незалежний характер від суб'єкта. Цінності протистоять особистості, але так само і впливають на особистість. Цінності – це все у світі: природа, наука, мистецтво тощо.

Отже, в межах дослідження ціннісно-сислової сфери науково-педагогічних працівників мають вивчатися не тільки погляди, а і матеріальні прояви особистості.

З точки зору гуманістичної психології особистість є унікальною цілісною системою, здатною до самоактуалізації [15, с. 13]. Центральним постулатом теорії Г. Олпорта є положення про відкритість та саморозвиток особистості. Кожна людина неповторна та індивідуальна, тому що вона є носієм своєрідного набору якостей та потреб. Г. Олпорт вважав, що виток для більшості цінностей особистості є мораль суспільства. За словами вченого, цінність – це певний особистісний смисл [8, с. 13].

А. Маслоу запровадив ідею метапотреб, надособистісних цінностей як відкритого духовного горизонту людини, до якого вона завжди прагне [1, с. 31].

Отже, в гуманістичному напрямі психології були започатковані бази про те, що ідея цінності та унікальності кожної особистості є центральною. Кожна особистість є носієм набору цінностей та якостей. Ідеї гуманістичного напрямку у психології продовжують підхід поглядів філософів, що цінності – це ідеал, до якого особистість прагне. Таким чином, фундаментально важливою у формуванні цінностей є мораль особистості.

На думку І. Беха, поняття «цінності» доволі широке – воно охоплює все, що цінує особистість, що визначається нею як значуще і важливе. На кожному етапі розвитку суспільства створюється специфічний набір і вибудовується певна структура цінностей, що сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів на особистісні принципи життєдіяльності та внутрішні спонуки [13, с. 16]. Поняття «особистісні цінності» пов'язане з освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей, а отже, «особистісні цінності» визначають значущість для людини особистісного смислу певних об'єктів, подій, явищ. Особистісні цінності є внутрішнім стрижнем особистості. Особистісна цінність у розвиненій формі має постати як самоцінність. Це означає, що предмет цінності не може бути зведеним до засобу чи користі [13, с. 18].

Таким чином, І. Бех підкреслив важливість розвитку суспільства в цілому при побудові структури цінності в кожній окремої особистості. Основу внутрішнього світу складає ієрархія цінностей і смислів, а розвинені особистісні цінності надають змогу людині існувати і діяти вільно, свідомо, цілеспрямовано, що, на нашу думку, є важливим аспектом у розумінні проблеми формування ціннісно-сислової сфери науково-педагогічних працівників.

Вчена Л. Романок у своїх наукових роботах функції цінностей диференціює на такі види: оцінна, селективна, мотиваційно-смілова, системотворна, ідеологічна. Розглянемо більш детально зазначені вище функції. Оцінна функція особистості є провідною, оскільки здійснює оцінку феноменів соціокультурного простору, що дозволяє їй вибудовувати ціннісне ставлення до потоку цінностей особистісного простору у вимірах «моє – не моє», «добре – погано», «подобається – не подобається» тощо.

За допомогою селективної функції особистість відбирає найбільш значущі цінності з навколишнього світу, що відповідають її спрямованості, потребам, бажанням, установкам тощо. Мотиваційно-смілова функція реалізує можливість дорослої особистості до осмислення й визнання цінностей як суб'єктивних спонук у процесі здійснення усвідомленої цілеспрямованої діяльності. Системотворна виявляється в організації дорослою людиною психологічного простору на засадах принципової спрямованості, підкореності визнаним нею цінностям-цілям, ідеалам, прагненням тощо. Ідеологічна функція цінностей як дієвий засіб у міжособистісних взаємодіях людей змотивовує в них прояви поваги, підтримки й захисту людини чи групи. Це надає змогу особистості виправдовувати її вірування і дії, навіть якщо вони є ненормативними в суспільстві [11, с. 160–161].

На підставі викладеного доходимо висновку, що формування цінностей – це багатогранний процес. Кожна з перелічених вище функцій посідає важливе місце у процесі формування цінності. Варто зазначити, що під час цього процесу особистістю здійснюється оцінка навколишнього простору цінностей. Далі вона обирає найбільш релевантні для себе цінності, а після – проводить усвідомлення цінностей, що були відібрані та залучені до цього процесу. На останніх етапах людина підпорядковує та створює власний простір з урахуванням відібраних та усвідомлених цінностей; особистість визначає для себе відповідність ідеалу, цінності вже у практичному застосуванні.

Інший автор, З. Карпенко розглядає цінність як еталон належної поведінки, вироблений суспільною свідомістю, що реалізується за допомогою трьох форм: цінність як суспільний ідеал – узагальнене уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя; цінність, що має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної і духовної культури або вчинків, котрі віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, правові та ін.); мотиваційні структури особистості і особистісні цінності, що є внутрішніми носіями соціальної регуляції й усталені в структурі особистості [4, с. 56].

Таким чином, на думку З. Карпенко, цінності формуються в соціумі, в якому перебуває особистість. Цінності, на її думку, мають матеріальний характер, тобто результатом надбання особистістю певних цінностей можуть стати будь-які творчі прояви, що, в свою чергу, постають певним еталоном відображення суспільства. Також найважливішим висновком, на нашу думку, є погляд на проблему цінностей як на «регулятора» людської поведінки, котрий вчена включає в структуру особистості.

О. Москаленко зазначає, що в ціннісно-смісловій сфері особистості важливою компонентою є спрямованість – усталена система найважливіших цільових програм особистості, що визначає смислову єдність її поведінки, являє собою інтегральну психологічну характеристику системи суб'єктивних цінностей, ставлення до оточуючого світу, до себе та інших людей. Конкретизується спрямованість через сферу ціннісно-сміслових відносин і визначається вибором мотивів, прийомів та способів спілкування з іншими [9, с. 4].

Отже, у своїх роботах О. Москаленко виокремлює важливу психологічну особливість цінностей, через яку вони мають змогу реалізовуватись у світі, – цією особливістю є спрямованість цінностей; система, що поєднує сенс із поведінкою особистості. Спрямованість дає змогу формувати ціннісне ставлення особистості до всіх елементів власного буття.

Таким чином, проблема сутності категорії «цінності» у розрізі психології залишається актуальною в умовах сьогодення. Наразі серед науковців відсутній єдиний підхід до визначення дефініції окресленого поняття. Очевидним є те, що цінності мають власну ієрархічну структуру та функції.

Проаналізуємо зв'язок категорій «цінності» та «смысл». У науковому середовищі найбільш поширеною є позиція, відповідно до якої названі поняття мають стійкий взаємозв'язок. Водночас ці категорії не можна ототожнювати [7, с. 24].

В екзистенціальній психології категорії «смысл» та «цінності» є центральними в

розрізі інтерпретації поведінки людини. В. Франкл зазначав, що смисл (зміст) життя полягає в цінностях, котрі є «смысловими універсалиями», що узагальнюють досвід людства [8, с. 24]. Вчений виокремлює три групи цінностей: цінності продуктивних творчих дій – «конструктивні»; цінності, що виявляються в нашій чутливості до явищ оточуючого світу – «цінності переживання»; цінності ставлення до власної долі, життєвих обмежень – «цінності ставлення». Остання група цінностей є вищими цінностями, і їхня присутність доводить, що життя людини у будь-якому випадку не є марним [12, с. 28]. Смисл, на думку науковця, – це виражене ставлення людини до об'єктивної дійсності, до змін, що відбуваються у навколишньому світі, до власної діяльності та вчинків інших, до продуктів творчості, до навколишнього світу. Рушійною силою поведінки, за В. Франклом, є прагнення знайти і реалізувати існуючий у зовнішньому світі сенс життя. Прагнення до смислу є фундаментальною мотиваційною силою, а руйнування існуючої системи цінностей, переоцінка, нерозвиненість ціннісно-смыслові сфери призводить до стану «екзистенціального вакууму», що може перерости у «ноогенний невроз» – він виявляється в апатії, депресії та втраті інтересу до життя [8, с. 24].

Отже, В. Франкл вбачав першочерговим поняття смислу життя, що будувалося на цінностях («смыслових універсалиях»), загальних для суспільства. Тобто для аналізу ціннісно-смыслові сфери науково-педагогічних працівників важливим є не тільки виявити наявність певних категорій цінностей, а й дослідити смисл, котрий людина вкладає в зазначені категорії. Також вчений виокремив три типи цінностей, за допомогою яких особистість аналізує цей сенс. Актуальним, із огляду на наукову роботу вченого, є внесок у розуміння того, що нерозвинена ціннісно-смыслова сфера особистості може призвести до так званого «ноогенного неврозу», тобто незадоволення власними професійними досягненнями, в такому випадку наслідком розходження ідеалу «цінності» будуть проблеми психологічного характеру. Ця точка зору на проблему цінностей у психології поглиблює наші уявлення про категорію цінностей.

Г. Костюк вважав, що смисл є основою для пізнання світу, і саме смисл спрямовує та активізує діяльність людини. Те, що надає життю сенс, може лежати і в майбутньому (цілі), і в сьогодні (почуття повноти і насиченості життя), і в минулому (задоволеність прожитим життям). Проте це проблема не пізнання, а визнання особистістю цінностей. Людина не винаходить або інтелектуально не конструює сенс свого життя, а знаходить його в конкретних діях [8, с. 26].

Таким чином, смисл має багаторівневу проблематику, оскільки разом із цінностями він є об'єктом досліджень філософії, соціології та психології. Тому поняття «смысл», «смыслова структура» у психології часто порівнюються з поняттям «цінність». Підсумовуючи вищезазначене, доходимо висновку, що смыслова сфера пов'язана з ціннісною сферою особистості. На це вказують їхні структурованість, ієрархічна будова, функції активації та регуляції діяльності людини під час взаємодії зі світом. Наведені терміни мають змогу розкриватися в понятті ціннісно-смыслові сфери особистості науково-педагогічних працівників, стан якої безпосередньо впливає на рівень розвитку особистості. Що безпосередньо впливає на ставлення педагога до професійної педагогічної діяльності та на якість останньої.

Вчена О. Москаленко зазначає, що ціннісно-смыслова сфера особистості більшість науковців розглядають як підструктуру в структурі особистості. Сутність ціннісно-смыслові сфери особистості науково-педагогічних працівників визначають такі елементи: спрямованість особистості, що визначає вектор ціннісно-смыслові сфери особистості залежно від умов або дії певних чинників психологічного чи соціального характеру; ціннісні орієнтації особистості (визначають домінування в особистості цінностей певного виду); цінності досягнень; смысловиттєві орієнтації особистості; самоактуалізація [14, с. 95].

Отже, викладений вище погляд на проблему ціннісно-смыслові сфери найбільш повно розкриває поняття структури ціннісно-смыслові сфери особистості, описує її елементи. Ціннісно-смыслова сфера має змогу змінюватися протягом життя та під впливом зовнішніх чинників. Для змінення та вдосконалення ціннісно-смыслові сфери особистості науково-педагогічних працівників необхідно формувати й розвивати ціннісні орієнтації, що мають динамічний характер.

Поняття «ціннісна орієнтація» почало використовуватися представниками американської соціології, зокрема, Т. Парсонсом. Під ціннісною орієнтацією розумілося індивідуальне і групове ранжирування цінностей, в якому одним надається більша

значущість, ніж іншим, що впливає на вибір цілей діяльності та засобів їх досягнення. Цінності є найважливішим елементом свідомості особистості, в якій видозмінюються етичні, естетичні, правові, політичні, екологічні, економічні, світоглядні знання, уявлення і переконання [8, с. 14].

Сучасні вчені (наприклад, І. Бех, В. Рибалка, Л. Романюк, Є. Помиткін, Т. Титаренко та ін.) розглядають ціннісні орієнтації як компонент структури особистості, що характеризує спрямованість і зміст активності індивіда, який визначає загальний підхід людини до світу, до себе, надає сенс і напрям особистісним позиціям, поведінці, вчинкам [4, с. 15]. Суб'єктивне відображення у свідомості цінностей навколишньої дійсності є необхідним для формування ціннісних орієнтацій особистості [6, с. 191].

Ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект соціальних цінностей. Їхніми детермінантами виступають матеріальні умови життєдіяльності, а також індивідуально-типові риси, нахили і здібності [13, с. 19].

Отже, зважаючи на вищевикладене, під час аналізу ціннісно-сислової сфери науково-педагогічних працівників потрібно враховувати й ступінь задоволеності умовами праці, життя, характерні індивідуальні особливості людини тощо.

Специфіка ціннісних орієнтацій, на думку Т. Титаренко, полягає в тому, що ця категорія найтісніше пов'язана з поведінкою суб'єкта, керує цим процесом як усвідомленою дією. Ціннісні орієнтації виражають суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов життя, реально детермінують вчинки і дії людини, виявляють себе у практичній поведінці. Вони є основною, базисною характеристикою та соціальною властивістю особистості [5, с. 340].

Таким чином, на думку автора, система ціннісних орієнтацій проявляється у ставленні особистості до об'єктивної реальності. Ціннісно-сислові орієнтації виражають ставлення науково-педагогічних працівників, наприклад, до професійної діяльності, є чинником діяльності педагогів.

Отже, ціннісні орієнтації, як і ціннісно-сислова сфера, є фундаментальним аспектом особистості.

Як слушно зазначає А. Шиделко, ціннісні орієнтації є важливою частиною внутрішньої структури особистості, що ґрунтуються на її життєвому досвіді. Призначення ціннісних орієнтацій – відокремлювати значуще від другорядних, неважливих аспектів. Комплекс усталених ціннісних орієнтацій формує стійкість особистості щодо своїх вимог, потреб, інтересів, зацікавлень. Система ціннісних орієнтацій розкриває змістовний бік спрямованості особистості, здатної знайти своє місце в житті, самовизначитися та реалізуватися у професії, створює умови взаємовідносин зі світом, людьми, собою, становить основу світогляду і суть мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції [16, с. 12].

Проаналізувавши наукові погляди автора, вважаємо, що ціннісні орієнтації розкривають спрямованість особистості, актуалізують взаємовідносини в суспільстві, визначають мотивацію, спрямовують особистість до самовизначення і реалізації в професійній педагогічній діяльності науково-педагогічних працівників. Сформовані ціннісні орієнтації, з огляду на вищезазначене, впливають на самореалізацію та ступінь задоволення професійною діяльністю науково-педагогічними працівниками.

Ціннісні орієнтації, на думку О. Рудіної, – одна з найважливіших характеристик особистості. Вони, зазначає вчена, висвітлюють активність людини, прагнення до самовдосконалення, рівень її досягнень, сподівань [8, с. 18].

М. Підлісний у своїх дослідженнях зазначає, що провідним компонентом змістовної структури ціннісних орієнтацій є компонент поведінки, що виражає загальну спрямованість особистості та організовує в єдине ціле всю мотиваційну структуру особистості. Однак для того, щоб ціннісні орієнтації могли стимулювати поведінку і вчинки, діяти як фактор мотивації особистості, людина має визнати й прийняти певні цінності, оцінити їх із точки зору потреб та інтересів [9, с. 161].

Таким чином, орієнтація на цінності може сформуватися лише після їх оцінки та прийняття особистістю. Поведінка, на думку автора, відіграє вирішальну роль, уніфікуючи всі компоненти цього процесу в єдину систему.

Висновки. Проблема цінностей почала розглядатися з часів філософії. Мислителі зробили вагомий внесок у розуміння сутності поняття «цінності» та змісту

його компонентів. Система цінностей слугує ключовим механізмом перетворення культурних цінностей на стимули та мотиви поведінки особистості, допомагає особистості подолати життєві ускладнення, вирішувати конфлікти тощо.

Пізніші дослідження вказують, що проблема цінностей розкривається в понятті ціннісно-сислової сфери, що є важливою частиною структури особистості науково-педагогічних працівників. Ціннісно-сислова сфера визначає поведінку особистості, робить її стійкою, сприяє адаптації до змін; вона має ієрархічну структуру, де у різних цінностей різний ступінь важливості і одні визначаються через інші.

На найвищому рівні системи цінностей розташовані ціннісні орієнтації, що визначаються індивідуальним сприйняттям та інтерпретацією дійсності, відіграючи ключову роль у направленні та коригуванні цілепокладання особистості. Формування системи ціннісних орієнтацій, побудова еталонів ідеального спеціаліста є чинниками утворення й розвитку певної системи переконань, що формують світогляд. Це визначає роль цінностей у професійному становленні особистості педагогічних працівників.

Список використаних джерел

1. Бліхар М. П. Духовні цінності студентської молоді в сучасному українському суспільстві : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Львів, 2018. 271 с.
2. Дарнобит І. В. Формування ціннісних орієнтацій студентів у розбудові громадянського суспільства в Україні. *Наукова думка сучасності і майбутнього : зб. ст. учасників сьомої міжнар. практ.-пізнав. конф.* (м. Дніпро, 22-30 груд. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 15–19.
3. Дуб В. Г. Ціннісно-сислові характеристики майбутніх педагогів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. № 3. С. 235–244.
4. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості : монографія. 2-е вид. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
5. Курбатова А. О. Ціннісно-сислова регуляція професійного самовизначення особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. 6. № 14. С. 339–347.
6. Марчук В. В. Ціннісні орієнтації в структурі педагогічної свідомості. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки*. 2013. № 111. С. 191–193.
7. Москаленко О. В. До історії дослідження проблеми розвитку ціннісно-сислової сфери особистості. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2010. № 1 (28). С. 125–129.
8. Москаленко О. В. Розвиток ціннісно-сислової сфери у майбутніх фахівців технічного профілю : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 198 с.
9. Москаленко О. В. Теоретична структурна модель ціннісно-сислової сфери особистості. *Вісник післядипломної освіти*. 2012. № 8 (21). С. 263–268.
10. Несправа М. В. Теоретичні підходи до розуміння феномену ціннісних орієнтацій особистості у роботах вітчизняних та зарубіжних науковців. *Norwegian journal of development of the international science*. 2022. № 96. С. 85–91.
11. Охріменко З. В. Ціннісне ставлення до вибору майбутньої професії як умова ефективного професійного самовизначення учнів. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України*. Івано-Франківськ, 2021. С. 159–163.
12. Сосніхіна С. Є. Структура ціннісно-сислової сфери студентів з різним сімейним статусом : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2017. 270 с.
13. Охріменко З. В., Морін О. Л., Шевенко А. М. та ін. Формування професійно-ціннісних орієнтацій учнів до трудової діяльності в умовах сучасного освітнього середовища : монографія / за ред. З. В. Охріменко. Київ, 2022. 152 с.
14. Чайка Г. В. Ціннісно-сислова сфера у кризові періоди розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 9. № 6. С. 93–101.
15. Шахова О. Г. Соціальна психологія особистості : навч. посібник. Харків : «Контраст», 2019. 116 с.
16. Шиделко А. В. Профориєнтація і профвідбір: аксиологічні аспекти : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 140 с.

Надійшла до редакції 27.05.2024
Прийнято до опублікування 06.06.2024

References

1. Blikhar, M. P. (2018) Dukhovni tsinnosti studentskoi molodi v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Spiritual values of student youth in modern Ukrainian society] : dys. ... kand. sotsiol. nauk : 22.00.04. Lviv. 271 p. [in Ukr.].
2. Darnobyt, I. V. (2016) Formuvannia tsinnisnykh orientatsii studentiv u rozbudovi

hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Formation of students' value orientations in the development of civil society in Ukraine]. *Naukova dumka suchasnosti i maibutnoho : zb. st. uchasykyv comoi mizhmar. prakt.-piznav. konf.* (m. Dnipro, 22-30 hrud. 2016 r.). Dnipro, pp. 15–19. [in Ukr.].

3. Dub, V. H. (2015) Tsinnisno-smyslovi kharakterystyky maibutnykh pedahohiv [Value and sense characteristics of future teachers]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk.* № 3, pp. 235–244. [in Ukr.].

4. Karpenko, Z. S. (2018) Aksiolohichna psykholohiia osobystosti [Axiological psychology of personality] : monohrafiia. 2-e vyd. Ivano-Frankivsk : DVNZ «Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka». 720 p. [in Ukr.].

5. Kurbatova, A. O. (2018) Tsinnisno-smyslova rehuliatsiia profesiinoho samovyznachennia osobystosti [Value and semantic regulation of professional self-determination of the individual]. *Aktualni problemy psykholohii.* T. 6. № 14, pp. 339–347. [in Ukr.].

6. Marchuk, V. V. (2013) Tsinnisni oriantatsii v strukturi pedahohichnoi svidomosti [Value orientations in the structure of pedagogical consciousness]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia : Pedahohichni nauky.* № 111, pp. 191–193. [in Ukr.].

7. Moskalenko, O. V. (2010) Do istorii doslidzhennia problemy rozvytku tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti [To the history of the study of the problem of the development of the value-sense sphere of personality]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika.* № 1 (28) , pp. 125–129. [in Ukr.].

8. Moskalenko, O. V. (2015) Rozvytok tsinnisno-smyslovoi sfery u maibutnykh fakhivtsiv tekhnichnoho profilu [Development of the value and sense sphere in future technical specialists] : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07. Kyiv. 198 p. [in Ukr.].

9. Moskalenko, O. V. (2012) Teoretychna strukturna model tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti [Theoretical structural model of the value-sense sphere of personality]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity.* № 8 (21), pp. 263–268. [in Ukr.].

10. Nesprava, M. V. (2022) Teoretychni pidkhody do rozuminnia fenomenu tsinnisnykh oriantatsii osobystosti u robotakh vitchyznianskykh ta zarubizhnykh naukovtsiv [Theoretical approaches to understanding the phenomenon of personal value orientations in the works of domestic and foreign scholars]. *Norwegian journal of development of the international science.* № 96, pp. 85–91. [in Ukr.].

11. Okhrimenko, Z. V. (2021) Tsinnisne stavlennia do vyboru maibutnoi profesii yak umova efektyvnoho profesiinoho samovyznachennia uchniv [Value attitude to the choice of future profession as a condition for effective professional self-determination of students]. *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiyni potentsial : materialy zvit. nauk.-prakt. konf. In-tu problem vykhovannia NAPN Ukrainy.* Ivano-Frankivsk, pp. 159–163. [in Ukr.].

12. Sosnikhina, S. Ye. (2017) Struktura tsinnisno-smyslovoi sfery studentiv z riznym simeinym statusom [The structure of the value-sense sphere of students with different family status] : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07. Kharkiv. 270 p. [in Ukr.].

13. Okhrimenko, Z. V., Morin, O. L., Shevenko, A. M. ta in. (2022) Formuvannia profesiino-tsinnisnykh oriantatsii uchniv do trudovoi diialnosti v umovakh suchasnoho osvitnoho seredovyshcha [Formation of professional and value orientations of students for labour activity in the conditions of modern educational environment] : monohrafiia / za red. Z. V. Okhrimenko. Kyiv. 152 p. [in Ukr.].

14. Chaika, H. V. (2015) Tsinnisno-smyslova sfera u kryzovi periody rozvytku osobystosti [The value-sense sphere in crisis periods of personality development]. *Aktualni problemy psykholohii.* T. 9. № 6, pp. 93–101. [in Ukr.].

15. Shakhova, O. H. (2019) Sotsialna psykholohiia osobystosti [Social psychology of personality] : navch. posibnyk. Kharkiv : «Kontrast». 116 p. [in Ukr.].

16. Shydelko, A. V. (2017) Proforiientatsiia i profvidbir: aksiolohichni aspekty [Vocational guidance and professional selection: axiological aspects] : navch. posibnyk. Lviv : LvDUVS. 140 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Roman Dereviachenko. Theoretical approaches of scientists to the problem of the value-sense sphere of scientific and pedagogical workers of higher education institutions. The article deals with the concept of «value-sense sphere» of scientific and pedagogical workers. The theoretical analysis of the concepts of «value» and «meaning», approaches of foreign and domestic scientists, philosophers and psychologists to their definition is carried out. The relationship between the definitions of "value" and «meaning», scientific positions on their correlation are considered.

It is established that modern studies of the relationship between «values» and «meanings» indicate their interdependence – they are revealed in the concept of the value-sense sphere of personality, which affects the level of personality development of a scientific and pedagogical worker. The structure of the value-semantic sphere of personality is analysed, which is considered as an element in the personality system, making its behaviour stable and facilitating adaptation to changes in life. The modern approaches to the concept of value orientations are considered, which reveal the meaningful side of the orientation of the personality of scientific and pedagogical workers, help to self-determine and realise themselves in the profession.

Keywords: value-semantic sphere, value-semantic orientations, orientation, scientific and pedagogical workers, self-actualisation, higher education institutions.

Олександр ЛІКАРЕНКО[©]

аспірант

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В УКРАЇНСЬКУ ПРАВОЗАСТОСОВНУ ПРАКТИКУ: НАПРЯМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Здійснено аналіз та оцінку імплементації міжнародного досвіду у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Зосереджено увагу на вивченні та порівнянні нормативних та інституційних механізмів, що використовуються у різних країнах із метою боротьби із зазначеним явищем. Розглянуто практичний досвід низки зарубіжних країн, проаналізовано його придатність та ефективність для української системи.

Детально розкрито основні аспекти імплементації міжнародного досвіду у контексті української дійсності, зокрема, управління превентивними програмами, захист прав жертв, підтримка сімейних структур. Звернено увагу на проблеми та перспективи впровадження найкращих практик зарубіжних країн у національну стратегію боротьби з домашнім насильством.

Зроблено акцент на необхідності адаптації міжнародного досвіду з огляду на специфіку української ситуації, а також на важливості системного підходу та співпраці між усіма зацікавленими сторонами для досягнення успішних результатів у протидії домашньому насильству. До найбільш значущих шляхів імплементації позитивних надбань зарубіжного досвіду в українську правозастосовну практику запропоновано віднести: створення розгалуженої мережі притулків, кризових центрів, гарячих ліній за прикладом розвинених країн для забезпечення безпеки та психологічної допомоги жертвам насильства; активне залучення громадських організацій до розробки та реалізації програм протидії насильству, проведення інформаційних кампаній з підвищення обізнаності населення; впровадження корекційних програм для осіб, які вчиняють насильство, з метою зміни їхньої поведінки та попередження рецидивів; внесення змін до законодавства з метою криміналізації психологічного насильства як окремого злочину, адже в багатьох країнах психологічне насильство розглядається як кримінальне правопорушення, тощо.

Ключові слова: жінки, насильство, імплементація, зарубіжний досвід, запобігання, протидія.

Постановка проблеми. В межах інституту сім'ї постійно мають місце негативні прояви, пов'язані із застосуванням насильства до іншої статі, що зумовлює необхідність виявлення та усунення чинників, що детермінують такі прояви та заважають ефективному розвитку країни, суспільства та окремого індивіда.

Домашнє насильство є показником певних негативних тенденцій у суспільстві; масштаби цього явища залежать від особливостей розвитку економічної, соціальної, культурної сфер. Воно є різновидом агресивної поведінки членів сім'ї або близьких людей стосовно одне одного з метою підпорядкування та задоволення кривдником своїх інтересів за рахунок іншої особи. Захист дітей та жінок від жорстокості та запобігання злочинам проти них є надзвичайно важливими, соціально значущими та актуальними завданнями, вирішення яких має міждисциплінарний характер. Міжнародне співтовариство активно працює над протидією насильству в сім'ї, тому вивчення правозастосовної практики та законодавства інших країн, що передбачають відповідальність за насильство, сприяє формулюванню пропозицій щодо удосконалення відповідних норм і правил регулювання [1].

Сьогодні різні прояви домашнього насильства є проблемою не лише для України, але й для більшості країн світу. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку, жодне законодавство у світі не забезпечує повний захист від домашнього насильства, і в деяких країнах воно навіть не кваліфікується як злочин. Відсоток жінок, які хоча б раз у житті стикалися з фізичним або сексуальним

насильством у родині, варіює від 9,8 % (Швейцарія) до 85 % (Пакистан). Ця проблема особливо актуальна для економічно менш розвинених країн, де жінки частіше схильні вважати таке насильство виправданим [2].

Міжнародні стандарти боротьби з домашнім насильством базуються на глибокому усвідомленні неприпустимості такого насильства, котре порушує права людини. У сучасних дослідженнях цієї проблематики приділено недостатню увагу вивченню позитивного досвіду зарубіжних країн у протидії домашньому насильству. У багатьох країнах світу запобігання домашньому насильству стає одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів, соціальних працівників, психологів, освітян з огляду на значне поширення цієї проблеми та серйозні соціальні наслідки, до яких вона призводить [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вивченню зарубіжного досвіду у сфері протидії домашньому насильству приділено увагу в працях таких учених, як: М. Акімов, А. Галай, В. Галай, Л. Головка, Г. Горбова, О. Коломоець, В. Муранова, М. Тучак та ін. Проблематиці запобігання та протидії домашньому насильству присвячено чимало наукових праць українських та зарубіжних вчених, в яких досліджувалися як кримінально-правові, так і адміністративно-правові аспекти протидії цьому явищу. Водночас мають місце позитивні приклади зарубіжної практики запобігання і протидії такому виду насильства, котрі доречно вивчати та імплементувати в українську правозастосовну практику.

Отже, недостатність розробок на теоретичному рівні та наявність практичних правових проблем вказують на необхідність вивчення передового досвіду інших країн задля імплементації його корисних досягнень у практику запобігання та протидії домашньому насильству в Україні, що й є **метою** представленого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Донедавна українці розглядали домашнє насильство як використання фізичної сили, але у країнах Європи ця проблема охоплює, крім фізичного, також сексуальне, психологічне, емоційне і економічне насильство. Кожен із цих видів насильства, які часто мають складний характер, передбачає різні види покарання – від адміністративного до кримінального. Міжнародні стандарти боротьби з домашнім насильством засновані на глибокому усвідомленні неприпустимості такого насильства, що є серйозним порушенням прав людини. Один із найважливіших міжнародних правових документів у цій сфері є Модельний закон про домашнє насильство, що був прийнятий 02 лютого 1996 р. Комісією ООН з прав людини. Цей закон визначає насильство у сім'ї щодо жінок, чітко описуючи насильницькі дії та зобов'язуючи поліцію реагувати на будь-яке звернення щодо таких проявів та надавати захист постраждалій особі. У законі також чітко визначено порядок дій поліції у випадках виявлення насильства [3].

Схожість законодавчих норм, що регулюють запобігання та протидію домашньому насильству в країнах Європи, виникає не лише з бажання реалізувати положення Стамбульської конвенції, а і з огляду на спільні соціальні цінності, такі як здоров'я та життя особи, спокій та благополуччя родини тощо. Досвід Європи має велике значення для вивчення та аналізу в нашій країні з метою уникнення можливих помилок і впровадження корисних практик у сфері подолання домашнього насильства в Україні [4].

Зазначимо, що обов'язковий арешт у випадках домашнього нападу є широко рекомендованим заходом для вирішення проблеми домашнього насильства в Америці. Однак останні дослідження порушили питання щодо обґрунтованості такої політики. Кримінологи висловлюють різні точки зору на тему, чи слід змінювати політику щодо обов'язкового арешту. Крім того, слід зауважити, що практика обов'язкового арешту як засобу припинення насильства не є універсальною для США; наприклад, у Нью-Йорку не існує обов'язкового арешту [5, с. 383].

Складною залишається практика протидії порушенням у домашній сфері і в Україні. Так, наприклад, лише у 2023 р. правоохоронці відкрили 3622 кримінальні провадження за статтею про домашнє насильство. У 2022 р. було зареєстровано 2080 проваджень щодо домашнього насильства. У 2021 р. було зареєстровано 3334 такі провадження. Окрім цього, торік правоохоронці виявили понад дві тисячі людей (2053), які скоювали домашнє насильство. У попередні роки було виявлено менше громадян України, які вчиняли подібні кримінальні правопорушення, зокрема, у 2022 р. – 1116, а у 2021 р. – 1870. При цьому у більшості випадків домашнє насильство скоювали чоловіки [6].

У ст. 3 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) домашнє насильство визначається як будь-які дії фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що відбуваються в родинному оточенні чи в межах спільного проживання або між колишніми чи поточними партнерами, незалежно від того, чи проживає винуватець у тому самому місці, що й жертва, чи ні [7].

Щодо обмежувальних або захисних приписів важливо відзначити, що в п. 268 Пояснювальної записки до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами зазначено, що національне законодавство окремих країн може передбачати одночасне використання обмежувальних і захисних приписів. Такий обмежувальний або захисний припис є доповненням до короткострокового термінового заборонного припису. Важливо зазначити, що різноманітність заходів, що охоплюють ці приписи, означає, що вони можуть мати різні назви: обмежувальний припис, заборонний припис, постанова про виселення, захисний припис або судовий наказ. Незважаючи на такі різниці в найменуваннях, їхня основна мета полягає у запобіганні насильству та захисті жертв [8].

В Іспанії порядок захисту жертв домашнього насильства визначено Законом 27/2003 від 31 липня 2003 р. Цей закон встановлює процедуру отримання наказу про захист жертв домашнього насильства і об'єднує різні інструменти захисту жертв цих злочинів і проступків. Згідно із зазначеним законом жертви домашнього насильства можуть отримати статус щодо всебічного захисту шляхом швидкої та простої судової процедури, котра передбачає цивільні, кримінальні та соціальні заходи і соціальний захист («Ley 27/2003»). Заяву про надання захисного наказу заповнюють за спеціальною формою на формулярі «Violencia doméstica». За статистичними даними, протягом 2018 р. в Іспанії було подано 39 176 заяв (клопотань) про видачу захисного наказу [9].

У Франції клопотання щодо захисного обмежувального припису або наказу подаються до суддів сімейного суду. Заяву про отримання захисного обмежувального припису або наказу подають на спеціальному формулярі 15458*05 («Requête au juge»), що містить загальну та специфічну інформацію, зокрема про осіб, які беруть участь у домашньому конфлікті, сімейний стан та обмежувальні або заборонні заходи, котрі заявник вважає за необхідні, зокрема: заборона відповідачу зустрічатися чи брати участь у будь-яких стосунках із заявником чи іншими особами, яких вказав позивач, а також заборона відповідачу відвідувати певні місця, де зазвичай перебуває заявник, або надання відповідачу медичної, соціальної чи психологічної допомоги, а також інші заходи, визначені ст. 515-11 Цивільного кодексу Франції. Кількість поданих клопотань про захисні накази до суддів сімейних справ у Франції зростала з 2010 р.: 2010 р. – 54 запити; 2011 р. – 1660; 2012 р. – 2021; 2013 р. – 2239; 2014 р. – 2593; 2015 р. – 2962; 2016 р. – 3102; 2017 р. – 3138; 2018 р. – 3332; 2019 р. – 4145 [10].

Запобігання домашньому насильству за допомогою спеціальних електронних браслетів є новаторським правовим інструментом. Наприклад, у Франції в Декреті № 2020-1161 від 23 вересня 2020 р. встановлено організаційно-правові основи впровадження мобільного електронного пристрою у випадках, передбачених законодавством, для забезпечення та контролювання дотримання заборони наближення на відстань, визначену судом [11].

Щодо програм корекції для кривдників і осіб, схильних до домашнього насильства, а також для потерпілих осіб варто відзначити, що ці програми поділяються на добровільні й обов'язкові, що можуть бути розділені або об'єднані, залежно від культурних особливостей суспільства, взаємозалежних факторів та інших чинників, при цьому вони розробляються окремо для чоловіків і жінок [12].

Ще одним важливим елементом системи запобігання та протидії домашньому насильству є організація та функціонування притулків для тих, хто постраждав від насильства в сім'ї або знаходиться під загрозою насильства. Ці притулки зазвичай створюються місцевими органами влади, але можуть бути ініційовані громадськими організаціями, міжнародними організаціями, приватними особами, підприємствами відповідно до законодавства кожної конкретної країни. Послуги притулків можуть бути надані як за плату, так і безкоштовно. Наприклад, у Канаді будинки допомоги для жінок, які постраждали від домашнього насильства, пропонують безкоштовні та конфіденційні послуги цілодобово, а також забезпечують доступ до послуг перекладачів, охоплюючи 41 мову, мають спеціалізоване обладнання для жінок із проблемами слуху. Також слід

зазначити, що перший німецький притулок для жінок, що був відкритий у Берліні у 1976 р., був ініціативою Федерального міністерства сімейних справ, літніх людей, жінок і молоді. У наступні роки в Німеччині було створено понад 400 притулків для жінок [13, с. 145–154].

Аналізуючи зарубіжний досвід у запобіганні та протидії домашньому насильству, доцільно звернути увагу на інноваційний механізм, яким є Схема розкриття інформації про домашнє насильство, що діє у Великій Британії. Ця схема, відома також як «Закон Клер», встановлює порядок надання інформації про особу, яка в минулому була жертвою домашнього насильства. Названий на честь Клер Вуд, цей закон став відповіддю на трагічну історію Клер, яка познайомилася зі своїм майбутнім партнером через соціальну мережу і потім стала жертвою жорстокого насильства, що призвело до її смерті. Важливо підкреслити, що Схема розкриття інформації про домашнє насильство, що діє в Англії та Уельсі (відома як «Схема»), розроблена для потенційних жертв домашнього насильства, які мають «право запитувати» або «право знати» про історію насильства від свого партнера [14].

Вироблення ефективної системи запобігання та протидії домашньому насильству передбачає не лише розробку, а і впровадження державних цільових програм, що відображають визначений політико-правовий курс країни щодо цієї проблеми. Наприклад, у Канаді прийнятий План спеціальних заходів щодо запобігання високоризиковим ситуаціям домашнього насильства та забезпечення безпеки жертв на період із 2020 до 2025 рр. У Республіці Таджикистан реалізована Державна програма з попередження насильства в сім'ї на період із 2014 до 2023 рр., що спрямована на забезпечення рівності прав чоловіків і жінок у вирішенні сімейних питань незалежно від різниць у національності, расі, статі, мові, релігійних та політичних переконаннях, соціальному статусі, освіті чи майновому стані; захисту материнства; турботи про виховання дітей і захисту їхніх прав; збереження принципів моногамії; добровільності шлюбу та його розірвання; взаємної відповідальності з питань майна, духовності та взаємної підтримки членів сім'ї [15].

Концепція сімейної та гендерної політики в Республіці Казахстан, що була прийнята у 2016 р. з орієнтацією на період до 2030 р., спрямована на виконання заходів щодо підтримки сімейного інституту. Натомість в Іспанії вже у 1998 р. був розроблений перший План дій проти домашнього насильства. Становлення системи боротьби з домашнім насильством у світі та в окремій країні є результатом впливу різних чинників, таких як економічні, політичні, культурні особливості, а також вибору конкретних механізмів державного впливу, що обрані для цього напрямку [16].

«Гендерно зумовлене насильство» («genderbased violence») – це насильство, що вчиняється стосовно осіб через їхню стать або стосується переважно осіб певної статі. Це крайній вияв дискримінації за ознакою статі, жертвами якого найчастіше стають жінки. Таке визначення подає організація «Ла Страда – Україна». Загалом вчені виділяють такі види гендерно зумовленого насильства: фізичне насильство; психологічне насильство; сексуальне насильство; економічне насильство; домашнє насильство; переслідування; зґвалтування; сексуальні домагання; каліцтво жіночих геніталій; примусову стерилізацію; примусовий аборт; примусовий шлюб; злочини в ім'я так званої честі; насильство в інституційному середовищі; насильство у воєнних, конфліктних та постконфліктних ситуаціях; торгівлю людьми; гендерну дискримінацію [17].

Усвідомлення значущості та масштабності проблеми насильства проти жінок відбувалося поступово та не так швидко, як мало б відбуватися. Лише у ХХ ст. були здійснені перші кроки щодо протидії цьому явищу: у 1993 р. прийнято Декларацію ООН про викорінення насильства щодо жінок. У цьому документі Організації Об'єднаних Націй було використане поняття «насильство проти жінок». У документі міститься таке визначення: «Насильство проти жінок – це будь-який акт гендерного насильства, що призводить або може призвести до фізичної, сексуальної чи психічної шкоди або страждання жінок, включно з погрозами таких дій, примусом або свавільним позбавленням свободи як у суспільному, так і в особистому житті» [18].

На сьогодні 37 держав – членів Ради Європи ратифікували Стамбульську конвенцію. Верховна Рада України після 11 років протистоянь ратифікувала вказану конвенцію, таким чином, держава взяла на себе зобов'язання забезпечити механізми захисту від гендерно зумовленого насильства та співпрацювати в цьому напрямі з міжнародною спільнотою; державна політика передбачає належний збір статистичних

даних та проведення систематичних досліджень у сфері насильства щодо жінок. Стамбульська конвенція наголошує на запровадженні в освітній процес предметів із питань рівноправності та спростування гендерних стереотипів, позакласних занять на тему рівності чоловіків і жінок, протидії домашньому насильству тощо [7].

Дослідження рівня домашнього насильства у різних країнах засвідчує, що таке насильство може призвести до серйозних наслідків, як-от: загроза життю та здоров'ю; завдання психологічної травми, що в подальшому може негативно вплинути на сімейне життя постраждалих осіб. Особливо серйозні наслідки може мати вплив на особистість дитини, яка стала свідком або жертвою насильства.

Висновки. Таким чином, різноманітні форми та методи соціально-правового впливу на сферу запобігання та протидії домашньому насильству виявляються у взаємодії різних компонентів державного механізму, що передбачає також імplementацію міжнародних стандартів у внутрішнє законодавство країн світу. Проведений аналіз зарубіжного досвіду запобігання та протидії домашньому насильству свідчить про можливість імplementації його позитивних надбань в українській правозастосовній практиці, насамперед шляхом: 1) створення розгалуженої мережі притулків, кризових центрів, гарячих ліній за прикладом розвинених країн для забезпечення безпеки та психологічної допомоги жертвам насильства; 2) впровадження освітніх курсів, тренінгів для представників різних професій (поліцейські, соціальні працівники, медики) з питань виявлення, реагування та попередження домашнього насильства; 3) активного залучення громадських організацій до розробки та реалізації програм протидії насильству, проведення інформаційних кампаній із підвищення обізнаності населення; 4) впровадження корекційних програм для осіб, які вчиняють насильство, з метою зміни їхньої поведінки та попередження рецидивів; 5) уніфікації методик збору даних про випадки насильства для вивчення масштабів проблеми та ефективності заходів протидії; 6) внесення змін до законодавства з метою криміналізації психологічного насильства як окремого злочину, адже в багатьох країнах психологічне насильство розглядається як кримінальне правопорушення; 7) запровадження обов'язкових програм реабілітації для кривдників (за прикладом США, Великої Британії та інших країн); 8) створення єдиної інформаційно-аналітичної бази даних про випадки домашнього насильства для належного відстеження та моніторингу ситуації, як це практикується в низці європейських країн; 9) налагодження тісної міжвідомчої взаємодії з чітким розподілом обов'язків між поліцією, соціальними службами, медиками, громадськими організаціями на кшталт британської моделі комплексного захисту постраждалих.

Список використаних джерел

1. Собко Г. М., Пацалова О. О. Досвід європейських країн у сфері протидії домашньому насильству. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1. Т. 2. С. 184–187.
2. Барко В. В. Напрями та засоби протидії домашньому насильству (за результатами вивчення зарубіжного досвіду). *Захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 3 черв. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 18–23. URL : <https://www.naiu.kiev.ua/images/news/img/2021/06/pr11.pdf#page=19>.
3. United Nations Model Legislation. *The Advocates for Human Rights*. URL : http://www.stopvaw.org/united_nations_model_legislation.
4. Гестер М., Ліллі С.-Д. Програми для кривдників, винних у вчиненні домашнього та сексуального насильства: стаття 16 Стамбульської конвенції. Серія документів, які стосуються Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. 44 с. URL : <https://tm.coe.int/16804709a3>.
5. Гурковська К. А. Протидія домашньому насильству: міжнародний досвід. *Альманах міжнародного права*. 2020. № 24. С. 97–104.
6. Статистика 2023 року: українська поліція розпочала 3622 кримінальні провадження за фактами домашнього насильства. *Antiraid*. URL : https://antiraid.com.ua/news/statystyka-2023-roku-ukrainska-politsiia-rozpochala-3622-kryminalni-provazhennia-za-faktamy-domashnoho-nasylystva/?doing_wp_cron=1717015143.0792410373687744140625.
7. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011. Ратифікована Законом України від 20.06.2022. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11.
8. Пояснювальна записка до проекту розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 року». URL :

<https://www.msp.gov.ua/projects/adds/321-1525782527.doc>.

9. *Сучасний стан та перспективи розвитку системи запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі в умовах глобальних викликів сьогодення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 08 лип. 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022.

10. Гороховська О. В. Європейський досвід у боротьбі з домашнім насильством. *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи* : матеріали круглого столу (м. Запоріжжя, 31 трав. 2019 р.). Запоріжжя : КПУ, 2019. С. 43–46.

11. Галай А. О., Галай В. О., Головка Л. О., Муранова В. В. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству : монографія. Київ: КНТ, 2014. 160 с.

12. Зінсу О. І. Міжнародно-правові стандарти та зарубіжний досвід у сфері запобігання, протидії домашньому насильству. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (118). С. 31–40.

13. Запорожець А. А. Криміналізація домашнього насильства – новела кримінального законодавства України. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 148–154.

14. Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі в Україні: заклик до дій. UNFPA. URL : <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/ГЕНДЕРНА%20РІВНІСТЬ%20%20%281%29.pdf>.

15. Қонуни Қумхурии Тоҷикистон дар бораи пешгирии зӯрварӣ дар оила. *Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Қумхурии Тоҷикистон*. URL : <https://mmk.tj/node/612/contacts>.

16. Про профілактику побутового насилля : Закон Республіки Казахстан від 4 грудня 2009 р. № 214-IV. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_/z090214.htm.

17. Гендерно зумовлене насильство. *Ла-Страда Україна. Facebook*. URL : <https://www.facebook.com/lastradaukraine/posts/1997840736959667/>.

18. Declaration on the Elimination of Violence against Women. Proclaimed by General Assembly resolution 48/104 of 20 December 1993. *United Nations*. URL : https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.21_declaration%20elimination%20vaw.pdf.

Надійшла до редакції 28.05.2024

Прийнято до опублікування 06.06.2024

References

1. Sobko, H. M., Patsalova, O. O. (2019) *Dosvid yevropeiskykh krain u sferi protyidii domashnomu nasyilstvu* [Experience of European countries in the field of combating domestic violence]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. Vyp. 1. T. 2, pp. 184–187. [in Ukr.].

2. Barko, V. V. (2021) *Napriamy ta zasoby protyidii domashnomu nasyilstvu (za rezultatamy vyvchennia zarubizhnoho dosvidu)* [Directions and means of combating domestic violence (based on the results of studying foreign experience)]. *Zakhyst dytyny vid nasyilstva ta zhorstokoho povodzhennia: suchasni vyklyky : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Kyiv, 3 cherv. 2021 r.). Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, pp. 18–23. URL : <https://www.naiuu.kiev.ua/images/news/img/2021/06/pr11.pdf#page=19>. [in Ukr.].

3. United Nations Model Legislation. *The Advocates for Human Rights*. URL : http://www.stopvaw.org/united_nations_model_legislation.

4. Hester, M., Lilli, S.-D. *Prohramy dlia kryvdnykiv, vynnnykh u vchynenni domashnoho ta seksualnoho nasyilstva: stattia 16 Stambulskoi konventsii* [Programs for domestic and sexual violence offenders: Article 16 of the Istanbul Convention]. *Seriia dokumentiv, yaki stosuutsia Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyschamy*. 44 p. URL : <https://rm.coe.int/16804709a3>. [in Ukr.].

5. Hurkovska, K. A. (2020) *Protydiia domashnomu nasyilstvu: mizhnarodnyi dosvid* [Combating domestic violence: international experience]. *Almanakh mizhnarodnoho prava*. № 24, pp. 97–104. [in Ukr.].

6. *Statystyka 2023 roku: ukrainska politsiia rozpochala 3622 kryminalni provadzhenia za faktamy domashnoho nasyilstva* [Statistics of 2023: Ukrainian police initiated 3,622 criminal proceedings for domestic violence]. *Antiraid*. URL : https://antiraid.com.ua/news/statystyka-2023-roku-ukrainska-politsiia-rozpochala-3622-kryminalni-provadzhenia-za-faktamy-domashnoho-nasyilstva/?doing_wp_cron=1717015143.0792410373687744140625. [in Ukr.].

7. *Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu iz tsymy yavyschamy* [Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence] vid 11.05.2011. *Ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 20.06.2022*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11. [in Ukr.].

8. *Poiasniuvalna zapyska do proektu rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi sotsialnoi prohramy zapobihannia ta protyidii domashnomu nasyilstvu ta nasyilstvu za oznakoiiu stati na period do 2023 roku»*. URL : <https://www.msp.gov.ua/projects/adds/321-1525782527.doc>.

9. *Suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku systemy zapobihannia ta protyidii domashnomu*

nasyilstvu ta nasyilstvu za oznakoiu stati v umovakh hlobalnykh vyklykiv sohodennia : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 08 lyp. 2022 r.). Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2022, pp. [in Ukr.].

10. Horokhovska, O. V. (2019) Yevropeyskyi dosvid u borotbi z domashnim nasyilstvom [European experience in combating domestic violence]. *Orhanizatsiino-pravovi zasady zapobihannia domashnomu nasyilstvu: realii ta perspektyvy : materialy kruhloho stolu* (m. Zaporizhzhia, 31 trav. 2019 r.). Zaporizhzhia : KPU, pp. 43–46. [in Ukr.].

11. Halai, A. O., Halai, V. O., Holovko, L. O., Muranova, V. V. (2014) Mizhnarodnyi dosvid poperedzhennia ta protydii domashnomu nasyilstvu [International experience of preventing and combating domestic violence] : monohrafiia. Kyiv : KNT. 160 p. [in Ukr.].

12. Zinsu, O. I. (2021) Mizhnarodno-pravovi standarty ta zarubizhnyi dosvid u sferi zapobihannia, protydii domashnomu nasyilstvu [International legal standards and foreign experience in the field of preventing and combating domestic violence]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav.* № 1 (118), pp. 31–40. [in Ukr.].

13. Zaporozhets, A. A. (2018) Kryminalizatsiia domashnoho nasyilstva – novela kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy [Criminalization of domestic violence is an amendment to the criminal legislation of Ukraine]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva.* № 1, pp. 148–154. [in Ukr.].

14. Henderna rivnist ta vidpovid na domashnie nasyilstvo v pryvatnomu sektori v Ukraini: zaklyk do dii [Gender Equality and the Response to Domestic Violence in the Private Sector in Ukraine: A Call to Action]. *UNFPA.* URL : <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/HENDERNA%20RIVNIST%20%20%281%29.pdf>. [in Ukr.].

15. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила. *Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.* URL : <https://mmk.tj/node/612/contacts>.

16. Про профилактику побутового насилия : Закон Республики Казахстан від 4 грудня 2009 р. № 214-IV. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_z090214.htm.

17. Henderno zumovlene nasyilstvo [Gender-based violence]. *La-Strada Ukraina. Facebook.* URL : <https://www.facebook.com/lastradaukraine/posts/1997840736959667/>. [in Ukr.].

18. Declaration on the Elimination of Violence against Women. Proclaimed by General Assembly resolution 48/104 of 20 December 1993. *United Nations.* URL : https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.21_declaration%20elimination%20vaw.pdf.

ABSTRACT

Oleksandr Likarenko. Implementation of foreign experience in preventing and combating domestic violence in Ukrainian law enforcement practice: directions and perspectives. The article is devoted to the analysis and evaluation of the implementation of international experience in the field of preventing and combating domestic violence. The study focuses on examining and comparing the regulatory and institutional mechanisms used in different countries to combat this problem. The work examines the practical experience of other countries, such as the European Union, Canada, and Spain, and analyzes its suitability and effectiveness for the Ukrainian system.

The article details the main aspects of the implementation of international experience in the context of the Ukrainian reality, in particular, management of preventive programs, protection of victims' rights, and support of family structures. The authors draw attention to the problems and prospects of implementing the best practices of foreign countries into the national strategy for combating domestic violence.

The article's conclusions emphasize the need to adapt and improve international experience taking into account the specifics of the Ukrainian situation, as well as the importance of a systemic approach and cooperation between all interested parties to achieve successful results in combating domestic violence. The most significant ways of implementing the positive acquisitions of foreign experience into Ukrainian law enforcement practice include: creation of an extensive network of shelters, crisis centers, and hotlines following the example of developed countries to ensure security and psychological assistance to victims of violence; active involvement of public organizations in the development and implementation of anti-violence programs, information campaigns to raise public awareness;– implementation of correctional programs for persons who commit violence, with the aim of changing their behavior and preventing relapses; amending legislation to criminalize psychological violence as a separate crime, because in many countries psychological violence is considered a criminal offense, etc.

Keywords: women, violence, implementation, foreign experience, prevention, counteraction.

УДК 343.138
DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-362-367

Андрій МЕЛЕШКО[©]
адвокат, аспірант
(Європейський університет, м. Київ, Україна)

ОСКАРЖЕННЯ УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Під час досудового розслідування до підозрюваного може бути застосований найсуворіший запобіжний захід – тримання під вартою. Сторона обвинувачення в багатьох випадках використовує його як елемент психологічного тиску на підозрюваного з метою схилити останнього до співпраці з органом досудового розслідування. Тому дієвим інструментом захисту має бути оскарження ухвали слідчого судді про застосування зазначеного запобіжного заходу.

Досліджено норми кримінального процесуального закону України, що регулюють оскарження ухвали слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, та відповідну судову практику, виявлено проблемні питання, що виникають при такому оскарженні, запропоновано шляхи їх усунення.

Ключові слова: тримання під вартою, досудове розслідування, оскарження ухвали, розумні строки, апеляційна скарга.

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 2 ст. 422 КПК України апеляційна скарга на ухвалу слідчого судді розглядається не пізніше як через три дні після її надходження до суду апеляційної інстанції. Проте триденний строк на практиці не діє, розгляд апеляційної скарги затягується на місяць-півтора, є багато випадків, коли апеляційний суд призначає розгляд апеляційної скарги тоді, коли вже існує нова ухвала слідчого судді про продовження строку тримання під вартою, що робить подану апеляційну скаргу неактуальною, а оскарження ухвали слідчого судді – недієвим інструментом захисту.

Мета статті – запропонувати зміни до кримінального процесуального закону, що перетворять оскарження ухвали слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою з декларативного інструменту захисту на дієвий.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність (ст.29); права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55) [2].

Під час досудового розслідування до підозрюваного може бути застосований запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Цей запобіжний захід є найбільш суворим, адже підозрюваний знаходиться в умовах несвободи. Знаходження в таких умовах може мати несприятливі наслідки для його життя, а саме: погіршення стану здоров'я, втрата роботи, фінансові та сімейні проблеми. І про ці наслідки відомо стороні обвинувачення, яка в багатьох випадках використовує запобіжний захід у вигляді тримання під вартою як елемент психологічного тиску на підозрюваного з метою схилити останнього до співпраці з органом досудового розслідування.

Тому дієвим інструментом захисту має бути оскарження ухвали слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, що цілком кореспондується з положеннями кримінального процесуального законодавства України.

Так, згідно з п. «с» ч. 3 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника [1].

Ч. 1 ст. 20 КПК України розкриває сутність права на захист, котре полягає в тому, що підозрюваному та обвинуваченому надається можливість надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим кодексом.

З огляду на п. 16 ч. 3 ст. 42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому цим кодексом.

Відповідно до ст. 28 КПК України під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки; розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень; розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень (ч. 1); кримінальне провадження щодо особи, яка тримається під вартою, неповнолітньої особи або щодо кримінального правопорушення, вчиненого стосовно малолітньої або неповнолітньої особи, має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово (ч. 4).

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 309 КПК України під час досудового розслідування можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або відмову в його застосуванні.

За приписами п. 3 ч. 1 ст. 393 КПК України апеляційну скаргу мають право подати підозрюваний, обвинувачений, його законний представник чи захисник. У свою чергу, згідно з ч. 2 ст. 422 КПК України апеляційна скарга на ухвалу слідчого судді розглядається не пізніше як через три дні після її надходження до суду апеляційної інстанції [3].

Проте, як уже було зазначено вище, розгляд апеляційної скарги затягується на місяць, а то й більше. Крім того, трапляються випадки, коли апеляційний суд призначає розгляд апеляційної скарги тоді, коли вже існує нова ухвала слідчого судді про продовження строку тримання під вартою. Це робить подану апеляційну скаргу неактуальною, і оскарження ухвали слідчого судді стає недієвим інструментом захисту.

Першою причиною затягування розгляду апеляційної скарги є надходження із запізненням матеріалів від слідчого судді до апеляційного суду. Так, за ч. 1 ст. 422 КПК України, отримавши апеляційну скаргу на ухвалу слідчого судді, суддя-доповідач невідкладно витребує з суду першої інстанції відповідні матеріали.

Як свідчить відповідна судово практика, суд апеляційної інстанції призначає перше засідання на третій день після надходження до нього апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді. Проте це є лише формальним дотриманням вимог ч. 2 ст. 422 КПК України, адже відповідні матеріали з суду першої інстанції не надходять до суду апеляційної інстанції у триденний строк. Нівелювати окреслену проблему можна у такий спосіб. Необхідно зобов'язати слідчого чи прокурора подавати до слідчого судді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою з відповідними матеріалами одночасно в паперовому та в електронному вигляді через підсистему «Електронний суд». Так, згідно з п. 24 Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженого Рішенням Вищої ради правосуддя № 1845/0/15-21 від 17 серпня 2021 р., підсистема «Електронний суд» – підсистема ЄСІТС забезпечує можливість обміну (надсилання та отримання) документами (в тому числі процесуальними документами, письмовими та електронними доказами тощо) між судом та учасниками судового процесу, між користувачем цієї підсистеми та Вищою радою правосуддя, а також отримання інформації про стан і результати розгляду таких документів чи інших документів.

У свою чергу, апеляційний суд, маючи через цю підсистему доступ до матеріалів клопотання, буде розглядати апеляційні скарги на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без затримки, тобто не пізніше як через три дні після їх надходження до суду апеляційної інстанції, як того вимагає ч. 2 ст. 422 КПК України. Водночас вказаний у ч. 2 ст. 422 КПК України триденний строк, на нашу думку, не відповідає розумному строку щодо розгляду апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у

вигляді тримання під вартою, адже з огляду на вимоги ч. 4 ст. 28 така скарга має бути розглянута невідкладно. Зважаючи на те, що апеляційний суд отримує миттєвий доступ до матеріалів клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, апеляційна скарга на відповідну ухвалу слідчого судді має бути розглянута невідкладно, а саме не пізніше 24 годин з моменту надходження її до апеляційного суду, причому і в вихідні та святкові дні, якщо так припаде. Задля оперативності подання апеляційної скарги та її щонайшвидшого розгляду може бути задіяна підсистема «Електронний суд» та режим відеоконференції.

Отже, необхідно внести відповідні зміни до КПК України, а саме:

1) ст. 132 доповнити частиною 2-1 такого змісту: «Клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою подається одночасно в паперовому та електронному вигляді через підсистему “Електронний суд”»;

2) доповнити КПК України статтею 422-2 під назвою «Порядок оскарження та перегляду ухвал слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою» в такій редакції:

– ч. 1 «Апеляційна скарга на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою подається до апеляційного суду в паперовому вигляді або в електронному через підсистему “Електронний суд”»;

– ч. 2 «Отримавши апеляційну скаргу на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, суддя-доповідач негайно повідомляє особу, яка її подала, прокурора та інших заінтересованих осіб про час, дату і місце апеляційного розгляду»;

– ч. 3 «Апеляційна скарга на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою має бути розглянута протягом двадцяти чотирьох годин з моменту її надходження до суду апеляційної інстанції»;

– ч. 4 «Розгляд апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за клопотанням сторони кримінального провадження або за власною ініціативою апеляційного суду здійснюється в режимі відеоконференції».

Другою причиною затягування розгляду апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою може бути неприбуття прокурора на судові засідання.

Прокурор просто не з'являється на судові засідання без повідомлення причин або подає клопотання про його відкладення у зв'язку із зайнятістю в іншому судовому засіданні. В результаті апеляційний суд відкладає засідання, а підозрюваний продовжує перебувати під вартою.

Вирішити вказану проблему можливо двома шляхами. Перший полягає в тому, що в разі неприбуття прокурора з будь-яких причин на розгляд апеляційної скарги слід проводити цей розгляд без його участі на підставі наявних матеріалів.

Отже, необхідно внести відповідні зміни до КПК України, а саме: доповнити запропоновану вище нову статтю 422-2 КПК України частиною 5 такого змісту: «У разі неприбуття прокурора для розгляду апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою цей розгляд проводиться без його участі».

Щодо другого шляху вирішення окресленої проблеми слід зазначити таке. На наше переконання, розгляд апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є невідкладною процесуальною дією, адже до підозрюваного застосовано найбільш суворий запобіжний захід, котрий полягає в ізоляції підозрюваного від суспільства, він фактично випадає зі звичного для нього життя, тому апеляційний розгляд скарги на судові рішення про застосування цього запобіжного заходу має відбутися невідкладно.

У зв'язку з цим у разі неможливості прибуття прокурора потрібно залучати прокурора для проведення окремої процесуальної дії за аналогією залучення захисника.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 53 КПК України слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд залучають захисника для проведення окремої процесуальної дії в порядку, передбаченому ст. 49 цього Кодексу, виключно у невідкладних випадках, коли є потреба у проведенні невідкладної процесуальної дії за участю захисника, а завчасно повідомлений захисник не може прибути для участі у проведенні процесуальної дії чи забезпечити участь іншого захисника або якщо підозрюваний, обвинувачений виявив

бажання, але ще не встиг залучити захисника, або прибуття обраного захисника неможливе.

У свою чергу, згідно зі ст. 49 КПК України слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя та суд постановляє ухвалу, якою доручає відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначені у постанові (ухвалі) час і місце для участі у кримінальному провадженні (ч. 2); постановою (ухвалою) про доручення призначити адвоката негайно направляється відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, і є обов'язковою для негайного виконання; невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання постанови (ухвали) про доручення призначити адвоката тягнуть відповідальність, встановлену законом (ч. 3).

Проте постає питання: з-поміж яких осіб має бути призначений прокурор для проведення окремої процесуальної дії? На нашу думку, цими особами мають бути адвокати, які надають безоплатну правову допомогу та уклали контракт чи договір про залучення їх як прокурорів.

Такий підхід певною мірою збалансує інтереси сторін кримінального провадження, адже на сьогодні на підставі ст. 53 КПК України сторона обвинувачення активно залучає захисника для проведення окремої процесуальної дії, причому в багатьох випадках зловживаючи цим правом. Однак наведена пропозиція вступає в протиріччя зі ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [4], де визначено вимоги щодо несумісності з діяльністю адвоката. Зокрема, відповідно до п. 1 ч. 1 вказаної статті несумісною з діяльністю адвоката є робота на посадах осіб, зазначених у пункті 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», де в п. «е» вказані посадові та службові особи органів прокуратури [6]. Проте така несумісність не ґрунтується на здоровому сенсі.

Так, згідно зі ст. 58 КПК України потерпілого у кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником (ч. 1); представник користується процесуальними правами потерпілого, інтереси якого він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо потерпілим і не може бути доручена представнику (ч. 4).

У свою чергу, відповідно до ст. 45 КПК України захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію) (ч. 1); захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю. Таким чином, адвокат може бути як захисником, так і представником потерпілого, хоча представник потерпілого знаходиться на одному боці з прокурором, а в разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення потерпілий, який погодився підтримувати обвинувачення в суді, а отже, і представник потерпілого, користується всіма правами сторони обвинувачення під час судового розгляду (ст. 340 КПК України). І такий стан речей не тягне за собою визначення несумісності для адвоката бути захисником і представником потерпілого.

Отже, з огляду на вищезазначене, необхідно внести такі зміни до законодавства:

– у п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» після слова «корупції» додати «крім випадків, встановлених законом»;

– ч. 2 ст. 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [5] доповнити пунктом 4 такого змісту: «а також інші дії, передбачені законом»; – ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» доповнити пунктом 8-1 такого змісту: «особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України залучається прокурор для проведення окремої процесуальної дії, – на правничі послуги, передбачені п. 4 частини другої статті 13 цього Закону»;

– ч. 1 ст. 27 Закону України «Про прокуратуру» [7] доповнити останнім

реченням такого змісту: «У передбачених законом випадках прокурором окружної прокуратури тимчасово може бути призначений адвокат»;

– доповнити запропоновану вище нову статтю 422-2 КПК України частиною 5 такого змісту: «У разі неприбуття прокурора для розгляду апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді суддя-доповідач залучає прокурора для проведення окремої процесуальної дії з-поміж адвокатів, які надають безоплатну правову допомогу, за правилами, передбаченими ст. 53 КПК України».

Висновки. На сьогодні оскарження ухвали слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою не є дієвим інструментом захисту. Викладені вище конкретні пропозиції щодо змін у законах України сприятимуть пришвидшенню розгляду відповідної апеляційної скарги, а саме: така скарга буде розглянута протягом двадцяти чотирьох годин із моменту її надходження до суду апеляційної інстанції.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Ратифікована Законом України від 17.07.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Конституція України від 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05 липня 2012 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
5. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02 червня 2011 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.
6. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
7. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>.

Надійшла до редакції 24.05.2024

Прийнято до публікування 04.06.2024

References

1. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] vid 04.11.1950. Ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 17.07.1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukr.].
2. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. [in Ukr.].
3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukr.].
4. Pro advokaturu ta advokatsku diialnist [About the advocacy and advocacy activities] : Zakon Ukrainy vid 05 lypnia 2012 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>. [in Ukr.].
5. Pro bezoplatnu pravnychu dopomohu [About free legal aid] : Zakon Ukrainy vid 02 chervnia 2011 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>. [in Ukr.].
6. Pro zapobihannia koruptsii [On prevention of corruption] : Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. [in Ukr.].
7. Pro prokuraturu [About the prosecutor's office] : Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Andrii Meleshko. Appeal against the decision of the investigating judge on the application of a preventive measure in the form of detention: problematic issues. During pre-trial investigation, a suspect may be subjected to the preventive measure of detention, which is the most severe measure as it entails confinement. Being confined can have adverse consequences for the suspect, such as deteriorating health, loss of employment, financial and family problems. The prosecuting party, which often exercises its right to petition the investigating judge for the application of detention as a preventive measure, is well aware of these consequences. In many cases, this becomes a tool of psychological pressure on the suspect.

Therefore, an effective means of protection should be the appeal against the decision of the investigating judge regarding the application of detention, which fully corresponds to the requirements of the European Convention on Human Rights and the Criminal Procedure Code of Ukraine. The three-day period for considering the appeal does not apply; the review is delayed for a month, sometimes even longer. There are many cases where the appellate court schedules the hearing of the appeal when a new decision of the investigating judge to extend the detention period already exists, rendering the appeal irrelevant. This makes the appeal against the decision of the investigating judge an ineffective means of

protection.

This article explores the provisions of the criminal procedural law of Ukraine regarding the appeal against the decision of the investigating judge on the application of detention as a preventive measure, as well as the relevant judicial practice. Problematic issues arising from such appeals are identified, and solutions to address them are proposed.

Keywords: *detention, pre-trial investigation, appeal of decision, reasonable timeframes, appellate complaint.*

УДК 343.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-367-373

Ольга МИРГОРОДСЬКА ©

аспірант

(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИПИНЕННЯ

Розглянуто особливості забезпечення законності під час застосування заходів адміністративного припинення. Акцентовано на тому, що неправомірне застосування заходів адміністративного припинення завдає суттєвої шкоди правам, свободам та законним інтересам фізичних і юридичних осіб. У зв'язку з цим надважливим є забезпечити застосування зазначених заходів у точній відповідності до вимог законодавства, що потребує суворого контролю з боку уповноважених на це органів і посадових осіб.

За допомогою прикладів із правозастосовної практики детально розглянуто такі складові законності застосування заходів адміністративного припинення: 1) наявність повноважень у певних органів і посадових осіб виконавчої влади, які мають право їх здійснювати; 2) регламентація в законодавстві змісту, умов і підстав, а також процедури їх застосування; 3) застосування цих заходів має чітко відповідати вимогам нормативно-правових актів, зокрема, вони мають бути законними, пропорційними, ефективними та необхідними (доцільними).

При цьому «пропорційність» визнано одним із головних критеріїв законності застосування заходів адміністративного припинення і запропоновано закріпити його в термінологічному апараті адміністративно-правової науки та в подальшому нормативно, серед загальних положень в КУпАП та інших нормативно-правових актах, що регламентують сферу державного примусу.

Ключові слова: *заходи адміністративного припинення, застосування заходів адміністративного припинення, забезпечення законності, принцип доцільності, пропорційність, права та свободи людини, контроль законності.*

Постановка проблеми. Зважаючи на те, що заходи адміністративного припинення прийнято класифікувати за об'єктами впливу, тобто на такі, що спрямовані проти фізичної особи (затримання, застосування фізичної сили тощо), та ті, що спрямовані проти протиправної діяльності юридичних осіб (заборона ліцензійної діяльності, припинення або зупинення різних робіт, діяльності підприємств, функціонування об'єктів), їх неправомірне застосування завдає суттєвої шкоди правам, свободам та законним інтересам фізичних і юридичних осіб. Зокрема, адміністративне затримання, доставлення, особистий огляд обмежує право на свободу та особисту недоторканність, входження на земельні ділянки, в жилі та інші приміщення громадян – право на недоторканність житла, затримання і доставлення транспортних засобів для тимчасового зберігання на спеціальних майданчиках – право власності, адміністративний нагляд – право на невтручання в особисте і сімейне життя, тимчасове припинення (заборона) діяльності господарюючих суб'єктів – право на заняття підприємницькою діяльністю, адміністративне видворення за межі України – право вільного перебування у країні, застосування зброї та спеціальних засобів – права на життя та фізичну недоторканність. У зв'язку з цим надважливим є забезпечити

© О. Миргородська, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1172-957X>

d_alpaa@dduvs.edu.ua

застосування зазначених заходів у точній відповідності до вимог законодавства, що потребує суворого контролю з боку уповноважених на це органів і посадових осіб. Доцільність такого порядку не викликає сумнівів, але швидкість застосування заходів адміністративного припинення, їхня документальна неоформленість може призводити до позбавлення контролю за такою діяльністю, порушень прав та свобод людини.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Необхідність дослідження проблем ефективного застосування заходів адміністративного припинення правопорушень суб'єктами адміністративної юрисдикції підтверджується матеріалами правозастосовної практики та результатами багатолітньої наукової розвідки. Варто з цього приводу згадати дисертаційні дослідження Р. Мельника («Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю»), А. Пугача («Заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення»), А. Поліщук («Забезпечення прав людини під час застосування заходів адміністративного примусу поліцією»), І. Гриценка («Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права»), Д. Савчук («Адміністративно-правове забезпечення застосування заходів примусу правоохоронними органами України»), А. Теремілова («Забезпечення законності в порядку оскарження рішень в справах про адміністративні правопорушення»), В. Башкатової («Захист прав і законних інтересів особи в адміністративному праві») та ін. Проте проблематика забезпечення законності застосування саме заходів адміністративного припинення правопорушень потребує додаткового висвітлення.

Тому **метою** статті є з'ясування сутності та особливостей дотримання принципу законності під час застосування заходів адміністративного припинення як складових адміністративного примусу взагалі.

Виклад основного матеріалу. З огляду на виклики сьогодення перелік заходів адміністративного припинення був значно розширений законодавцем, тож крім «традиційних» таких заходів, визначених ст. ст. 260–265-2, 266 КУпАП, у цьому ж кодексі наразі передбачені: тимчасове затримання транспортних засобів інспекторами з паркування (ст. 265-4), тимчасове вилучення тварини (ст. 265-5), огляд військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, а також військовослужбовців Збройних Сил України на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (ст. 266-1).

Розширився також арсенал досліджуваних нами заходів і в Законі України «Про Національну поліцію», зокрема, слід зауважити на заходи протидії застосуванню безпілотних повітряних суден та спеціальних технічних засобів (п. 3 ч. 1 ст. 40), що здійснюються шляхом застосування спеціальних засобів та/або пристроїв, призначених для виявлення та припинення порушень порядку та правил використання повітряного простору України експлуатантами безпілотних повітряних суден, у тому числі для перехоплення сигналів дистанційного керування, пошкодження чи знищення таких суден та/або складових частин безпілотних авіаційних систем (п. 14 ч. 1 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію»), що в умовах військової агресії РФ стали найактуальнішими засобами припинення передбачених КУпАП правопорушень, наприклад, ст. 51-4 «Порушення прав на геопросторові дані та метадані», ст. 59-1 «Порушення вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення і засмічення», ст. 112 «Порушення правил поведінки на повітряному судні», котрі внаслідок новизни поки що не стали об'єктом наукових доробок. Як відзначається у п. 14 ч. 1 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію», до таких порушень порядку та правил використання повітряного простору України експлуатантами безпілотних повітряних суден слід віднести склади не лише припинення порушень порядку та правил використання повітряного простору України, а ще й охорони визначеної території чи об'єкта зі спеціальним режимом, об'єкта критичної інфраструктури або місця здійснення спеціального поліцейського контролю, а також, у разі участі у здійсненні державної охорони, органів державної влади та посадових осіб.

Наведені вище спори науковців щодо заходів адміністративного припинення виникають унаслідок того, що перелік таких заходів «розпорошений» у численних нормативних актах і тому не має чітких меж, тобто відсутня законодавча модель системи заходів адміністративного припинення, підстав і порядку їх застосування. Як

свідчить аналіз теорії і практики застосування окреслених заходів, подібна не врегульованість може призвести до зловживання правом посадової особи чи порушення законності [1, с. 317] – контроль за цим здійснює суд, зважаючи на усі обставини справи.

Характерними рисами законного застосування заходів адміністративного припинення є: 1) їхня відповідність меті припинення адміністративних проступків, а саме: коли вичерпано інші заходи впливу, для встановлення особи, складання протоколу, забезпечення розгляду справи, виконання постанов тощо; 2) застосування їх тільки щодо особи, яка вчинила правопорушення; 3) наявність додаткових підстав їх застосування, насамперед неможливість припинення проступку іншими засобами; 4) дотримання процесуального порядку їх застосування – органи і посадові особи мають повноваження щодо застосування, дотримано строки (наприклад, затримання може бути здійснене не більше ніж на 3 години), правильно здійснене процесуальне оформлення, роз'яснено права та порядок оскарження [2, с. 139].

Слід підтримати думку вчених, що складовими законності розглядуваної діяльності є:

1) наявність повноважень у певних органів і посадових осіб виконавчої влади, які мають право їх здійснювати;

2) регламентація в законодавстві змісту, умов і підстав, а також процедури їх застосування;

3) застосування цих заходів має чітко відповідати вимогам нормативно-правових актів, зокрема, вони мають бути законними, пропорційними, ефективними та необхідними (доцільними) [3].

Розглянемо ці складові більш детально на практичних прикладах:

1. Законність застосування заходів адміністративного припинення органами виконавчої влади та посадовими особами означає, що воно може здійснюватися тільки тією особою, яка у цей момент наділена такими повноваженнями і водночас виконує свої службові обов'язки. Наприклад, члени громадських формувань з охорони публічного порядку і державного кордону мають право виключно під час виконання своїх обов'язків спільно з поліцейськими або прикордонниками застосовувати спеціальні засоби самооборони, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії [4].

Так, в одному з рішень Одеського окружного адміністративного суду в 2019 р. відмовлено в задоволенні адміністративного позову громадського інспектора рибоохорони до Державного агентства рибного господарства України про встановлення наявності компетенції (повноважень) на його посаді перевіряти документи на право використання об'єктів тваринного світу, зупиняти транспортні плавучі засоби та проводити огляд речей, добутої продукції та інших предметів; доставляти осіб, які порушують законодавство у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, до поліції чи в приміщення виконавчого органу сільської, селищної ради; вилучати в порядку, визначеному законом, у осіб, які порушують законодавство в галузі охорони і використання тваринного світу, знаряддя добування водних тварин, плавучі транспортні засоби, обладнання та предмети, що були знаряддями правопорушення, незаконно добутої продукцію, а також відповідні документи (крім громадських інспекторів); проводити у випадках, встановлених законом, фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку як допоміжний засіб для попередження і розкриття порушень законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу; складати протоколи про правопорушення в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу [5]. Таким чином, відсутність компетенції посадової особи в зазначених випадках її діяльності буде визнана як порушення законності;

2. Законність застосування заходів адміністративного припинення полягає в чіткій відповідності такої діяльності нормативно-правовим актам виключно за тих обставин і в тих межах, що ними передбачені.

Причому саме застосуванню заходів адміністративного припинення, з одного боку, притаманне документальне оформлення у вигляді протоколу (про затримання, особистий огляд та огляд речей, вилучення, в тому числі й тимчасове, предметів, документів, тварин) чи постанови (видворення іноземця), а з іншого – забезпечення законності цієї процедури.

Так, громадська організація «Центр відповідального ставлення до тварин» звернулася до суду з позовом до Миколаївської міської ради з вимогами про визнання протиправними та нечинними положень Рішення № 57/376 від 23 липня 2020 р. «Про затвердження Програми поводження з котами і собаками та регулювання чисельності безпритульних тварин гуманними методами у м. Миколаєві на 2020–2024 роки», оскільки окремі положення цього документа суперечать чинному законодавству України. Суд дійшов висновку, що дії відповідача відповідають нормам чинного законодавства України у зв'язку з тим, що відсутнє чітке врегулювання питання постійного утримання вилонених безпритульних домашніх тварин, бродячих домашніх тварин у разі невиявлення власника, відсутності підстав для умертвіння згідно із Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження» як матеріальним законом, що регулює вказані правовідносини, а тому у задоволенні позовних вимог слід відмовити у повному обсязі [6].

Законність застосування заходів припинення утворюється двома складовими: умовою (матеріальна норма) та порядком (процесуальна норма). Наприклад, при здійсненні особистого огляду, згідно зі ст. 264 КУпАП, обов'язковою умовою законності є його проведення уповноваженою на те особою однієї статі з оглядуванням і в присутності двох понятих тієї самої статі (ч. 2), про що складається протокол або робиться запис у протоколі про адміністративне правопорушення або про адміністративне затримання (ч. 5);

3. Суб'єкт застосування заходу адміністративного припинення після оцінки характеру правопорушення, правопорушника, умов і підстав його застосування має обрати найбільш оптимальний захід для досягнення мети застосування, тобто пропорційно суспільній небезпеці вчиненого.

Зважаючи на специфіку примусового впливу на об'єкти впливу, фізичні та юридичні особи мають право вимагати від державного органу чи посадової особи обґрунтованості застосування заходів припинення, що ставить перед державою завдання забезпечення законності в цій сфері діяльності. Застосування заходів припинення очевидно потребує додержання посадовими особами принципів законності та так званої доцільності, зміст якої припускає відвернення шкідливих наслідків і відповідність заходів характеру порушення. Традиційно в адміністративній науці цей алгоритм вибору заходу впливу називають принципом доцільності, що полягає, згідно з тлумачним словником, у відповідності явища, процесу певній меті [7].

У Рішенні Конституційного Суду України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 р. (справа № 1-11/2012) зазначено, що одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, котрий означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співрозмірними з нею [8].

На нашу думку, адміністративно-правова наука має використовувати прогресивні європейські орієнтири, тим більше що в чинному законодавстві та сучасній судовій вітчизняній практиці вони вже внормовані, тож доцільно оперувати терміном «пропорційність» у характеристиці засобів забезпечення законності під час застосування заходів адміністративного припинення, а її дефініцію пропонуємо закріпити нормативно серед загальних положень в КУпАП та інших нормативно-правових актах, що регламентують досліджувану сферу державного примусу.

З огляду на вищезазначене зауважимо, що законність застосування окремих заходів припинення правопорушень «коригується» крайньою необхідністю та необхідною обороною, адже у випадку дії воєнного стану для відбиття нападу та усунення небезпеки чи при затриманні особи, яка вчинила правопорушення та/або чинить опір поліцейському, поліцейський має право використати підручні засоби (ч. 5 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію»). Під час дії воєнного стану поліцейський має право застосовувати заходи примусу, передбачені ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» щодо осіб, які беруть участь у збройній агресії проти України, без урахування вимог та заборон, що стосуються порядку їх застосування (фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї (ч. 9 цієї статті)).

Контроль за законністю застосування заходів адміністративного припинення в діяльності органів (підрозділів) поліції, наприклад, може виявлятися у формі перевірки з метою отримання і аналізу інформації про діяльність об'єкта контролю. У законодавстві передбачено такі його види: інспектування як перевірка службової діяльності за всіма

напрямами роботи; контрольна перевірка службової діяльності за всіма напрямами роботи та результатів заходів, ужитих для усунення недоліків, виявлених під час проведення попереднього інспектування; цільова перевірка службової діяльності, що охоплює один або декілька напрямів роботи [10].

Позапланові інспектування здійснюються у зв'язку з прийняттям резолюції недовіри керівнику поліції за результатами негативної оцінки діяльності органу (підрозділу) або обґрунтованого звернення фізичних або юридичних осіб про порушення посадовими особами органів (підрозділів) вимог законодавства України. Результатом відомчого контролю законності є протокол та рішення, згідно з яким слід усунути недоліки та оцінити роботу з підвищення ефективності службової діяльності для контрольної перевірки.

Практика свідчить про ефективність і дистанційної форми контролю діяльності посадових осіб за допомогою відеокамер без відвідування об'єктів за місцем їх розташування. У такий спосіб може перевірятися законність діяльності патрульних поліцейських за допомогою нагрудних (боді) камер, відеокамер у публічних місцях або закладах, у яких вони розміщуються. Обов'язковими є відеоспостереження на митницях, в ізоляційних установах.

Самостійним напрямом контрольної діяльності за законністю є застосування адміністративного затримання, що вважається заходом адміністративного припинення [11]. Це, очевидно, є досить важливим з огляду на те, що Конституція України гарантує кожній людині право на свободу та особисту недоторканність, і жодна людина не може бути заарештована (або триматися під вартою) інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ст. 29); кожен затриманий має право користуватися допомогою адвоката (захисника) з моменту затримання (ст. 59), причому про кожний випадок адміністративного затримання уповноважена особа зобов'язана негайно повідомити центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги за допомогою телефонного чи інших видів зв'язку, відмова від якої має відбутися письмово за участі захисника [12]; кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання, а про затримання негайно повідомляються родичі. Аналіз правозастосовної практики свідчить, що кожен випадок адміністративного затримання визнається незаконним навіть у ситуації, якщо правопорушнику не було роз'яснено його права.

Не менш важливим є напрям забезпечення законності під час застосування поліцейських заходів примусу як заходів адміністративного припинення. Хоча всі вони доволі травматичні у разі перевищення повноважень посадовими особами, за наслідками застосування найбільш суворим є застосування зброї. Стаття 46 Закону України «Про Національну поліцію» припускає, що застосування зброї можливе за умов підозри або вчинення кримінального правопорушення. Проте застосування зброї може бути розпочате під час адміністративного затримання, що пізніше може трансформуватись у кримінально-процесуальне (ст. 206 КПК України).

Висновки. Таким чином, юридичним фактом, що тягне за собою застосування заходу адміністративного припинення, є правопорушення, для припинення якого посадова особа терміново виконує певні дії, що виступають як акт управління, а потреба оперативності вчинення вказаної дії безпосередньо на місці події може виключати можливість видання письмового акта управління (наприклад, вимога припинити правопорушення).

Законність діяльності щодо застосування заходів адміністративного припинення має свої особливості, що обумовлені їхнім примусовим характером, завданнями та функціями, що виконуються за допомогою цих заходів, а також колом державних органів, уповноважених на їх застосування.

З огляду на мету та сутність застосування заходів адміністративного припинення суб'єктами їх застосування може бути певне коло осіб, наділених чинним законодавством специфічними повноваженнями саме на таку діяльність. Законність застосування ними заходів припинення також належить до сфери окремого кола суб'єктів, які наділені такими спеціальними повноваженнями та у певних формах.

Одним із головних критеріїв законності застосування заходів адміністративного припинення є «пропорційність» – його доцільно закріпити в термінологічному апараті адміністративно-правової науки та в подальшому нормативно, серед загальних положень в КУпАП та інших нормативно-правових актах, що регламентують

досліджувану сферу державного примусу. Це дозволить врахувати прогресивні європейські орієнтири нормотворчості та внутрішньо узгодити чинне законодавство з питань застосування примусових заходів.

Список використаних джерел

1. Комзюк А. Т. Проблеми реформування законодавства, що регулює адміністративний примус. *Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України*. Київ : Видавництво УАДУ, 1999. Вип. 2. Ч. 2. Проблеми наукового забезпечення адміністративної реформи в Україні. С. 316–321.
2. Кузьменко О. В., Плугатир М. В., Пастух І. Д. та ін. Адміністративна відповідальність та провадження в справах про адміністративні правопорушення : навч. посібник / за заг. ред. О. В. Кузьменко. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
3. Заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення. Загальна характеристика заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення. *Pidru4niki*. URL : https://pidruchniki.com/91083/pravo/zahodi_zabezpechennya_provadzhennya_spravah_administrativni_praporushennya.
4. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 40. Ст. 338.
5. Рішення Одеського окружного адміністративного суду у справі № 420/5300/19 від 05 грудня 2019 р. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86151956>.
6. Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 29 вересня 2022 р. № 400/5677/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106541683>.
7. Загороднюк В. П. Доцільність // *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 8 : «Дл» – «Дя» (додаток «А» – «Г») / гол. редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. 716 с. URL : <https://esu.com.ua/article-21148>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%86%D1%96%D0%B9#w1_5.
9. Постанова судді Тернівського міського суду Дніпропетровської області у справі № 3-140/2009 від 20 лютого 2009 р. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/review/2990022>.
10. Про затвердження Інструкції з організації та проведення перевірок службової діяльності органів (підрозділів) Національної поліції : наказ МВС України від 30.01.2017 № 67. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0304-17#Text>.
11. Адміністративне затримання // *Юридика енциклопедія* : в 6-ти т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 1 : А–Г. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. 672 с. URL : http://leksika.com.ua/18490611/legal/administrativne_zatrimannya.
12. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою : постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 р. № 1363. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-p>.

Надійшла до редакції 03.04.2024

Прийнято до опублікування 12.04.2024

References

1. Komziuk A. T. (1999) Problemy reformuvannya zakonodavstva, shcho rehuliue administratyvnyi prymus [Problems of reforming the legislation regulating administrative coercion]. *Zbirnyk naukovykh prats Ukrainskoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*. Kyiv : Vydavnytstvo UADU. Vyp. 2. Ch. 2. Problemy naukovoho zabezpechennia administratyvnoi reformy v Ukraini, pp. 316–321. [in Ukr.].
2. Kuzmenko O. V., Pluhaty M. V., Pastukh I. D. ta in. (2016) Administratyvna vidpovidalnist ta provadzhennia v spravakh pro administratyvni pravoporushennia [Administrative responsibility and proceedings in cases of administrative offenses] : navch. posibnyk / za zah. red. O. V. Kuzmenko. Kyiv : Tsentр uchbovoi literatury. 388 p. [in Ukr.].
3. Zakhody zabezpechennia provadzhennia v spravakh pro administratyvni pravoporushennia. Zahalna kharakterystyka zakhodiv zabezpechennia provadzhennia v spravakh pro administratyvni pravoporushennia [Measures to ensure proceedings in cases of administrative offenses. General characteristics of measures to ensure proceedings in cases of administrative offenses]. *Pidru4niki*. URL : https://pidruchniki.com/91083/pravo/zahodi_zabezpechennya_provadzhennya_spravah_administrativni_praporushennya. [in Ukr.].
4. Pro uchast hromadian v okhoroni hromadskoho poriadku i derzhavnoho kordonu [On the

participation of citizens in the protection of public order and the state border] : Zakon Ukrainy vid 22 chervnia 2000 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 40. St. 338. [in Ukr.].

5. Rishennia Odeskoho okruzhnogo administratyvnoho sudu u spravi № 420/5300/19 vid 05 hrudnia 2019 r. [Decision of the Odesa District Administrative Court in case No. 420/5300/19 of December 5, 2019]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86151956>. [in Ukr.].

6. Rishennia Mykolaivskoho okruzhnogo administratyvnoho sudu vid 29 veresnia 2022 r. № 400/5677/21 [Decision of the Mykolaiv District Administrative Court of September 29, 2022 No. 400/5677/21]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106541683>. [in Ukr.].

7. Zahorodniuk V. P. (2008) Dotsilnist [Expediency] // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. T. 8 : «DI» – «Dia» (dodatok «A» – «H») / hol. redkol. : I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak ta in. ; NAN Ukrainy, NTSH. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. 716 p. URL : <https://esu.com.ua/article-21148>. [in Ukr.].

8. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam pravlinnia Pensiinoho fondu Ukrainy shchodo ofitsiinoho tлумachennia polozhen statti 1, chastyn pershoi, druhoi, tretoi statti 95, chastyny druhoi statti 96, punktiv 2, 3, 6 statti 116, chastyny druhoi statti 124, chastyny pershoi statti 129 Konstytutsii Ukrainy, punktu 5 chastyny pershoi statti 4 Biudzhethnoho kodeksu Ukrainy, punktu 2 chastyny pershoi statti 9 Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy v systemnomu zviazku z okremymy polozhenniamy Konstytutsii Ukrainy vid 25 sichnia 2012 r. № 3-рр/2012 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of the board of the Pension Fund of Ukraine regarding the official interpretation of the provisions of Article 1, parts one, two, three of Article 95, part two of Article 96, points 2, 3, 6 of Article 116, part two of Article 124, part one Article 129 of the Constitution of Ukraine, Clause 5 of the first part of Article 4 of the Budget Code of Ukraine, Clause 2 of the first part of Article 9 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine in systematic connection with certain provisions of the Constitution of Ukraine dated January 25, 2012 No. 3-рр/2012]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%86%D1%96%D0%B9#w1_5. [in Ukr.].

9. Postanova suddi Ternivskoho miskoho sudu Dnipropetrovskoi oblasti u spravi № 3-140/2009 vid 20 liutoho 2009 r. [Decision of the judge of the Terniv city court of the Dnipropetrovsk region in case No. 3-140/2009 dated February 20, 2009]. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/review/2990022>. [in Ukr.].

10. Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii ta provedennia perevirok sluzhbovoi diialnosti orhaniv (pidrozdiliv) Natsionalnoi politsii [On the approval of the Instructions for organizing and conducting inspections of official activities of bodies (subdivisions) of the National Police] : nakaz MVS Ukrainy vid 30.01.2017 № 67. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0304-17#Text>. [in Ukr.].

11. Administratyvne zatrymanna [Administrative detention] // Yurydychna entsyklopediia : v 6-ty t. / red. kol. Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. T. 1 : A–H. Kyiv : Ukrainka entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 1998. 672 p. URL : http://leksika.com.ua/18490611/legal/administrativne_zatrymanna. [in Ukr.].

12. Pro zatverdzhennia Poriadku informuvannia tsentriv z nadannia bezoplatnoi pravnychoi dopomohy pro vypadky zatrymanna, administratyvnoho areshtu abo zastosuvannia zapobizhnogo zakhodu u vyhliadi trymanna pid vartoiu [On the approval of the Procedure for informing centers for the provision of free legal aid about cases of detention, administrative arrest or the application of a preventive measure in the form of detention] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 hrudnia 2011 r. № 1363. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-п>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Olha Myrhorodska. Peculiarities of ensuring legality during the application of administrative suspension measures. The peculiarities of ensuring legality during the application of measures of administrative termination are considered. The emphasis is placed on the fact that improper application of administrative suspension measures causes significant damage to the rights, freedoms and legitimate interests of individuals and legal entities. In this regard, it is extremely important to ensure the application of the specified measures in exact accordance with the requirements of the legislation, which requires strict control by the authorities and officials authorized to do so.

With the help of examples from law enforcement practice, the following components of the legality of the application of administrative suspension measures are considered in detail: 1) the presence of certain authorities and officials of the executive power, who have the right to exercise them; 2) regulation of the content, conditions and grounds, as well as the procedure for their application; 3) the application of these measures must clearly meet the requirements of regulatory and legal acts, in particular, they must be legal, proportionate, effective and necessary (expedient).

At the same time, «proportionality» is recognized as one of the main criteria for the legality of the application of administrative suspension measures and it is proposed to enshrine it in the terminological apparatus of administrative and legal science and in the future normatively, among the general provisions of the Code of Administrative Offenses and other normative legal acts regulating the sphere of state coercion.

Keywords: *measures of administrative termination, application of measures of administrative termination, ensuring legality, principle of expediency, proportionality, human rights and freedoms, control of legality.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НАУКОВІ ЗАХОДИ, ЩО ВІДБУЛИСЯ В ДДУВС УПРОДОВЖ II КВАРТАЛУ 2024 РОКУ

КОМІТЕТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ з питань правоохоронної діяльності

вул. М. Грушевського, 5, м. Київ, 01008. www.rada.gov.ua

**Ректору
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
Олександрю МОРГУНОВУ**

Шановний пане ректоре!

Повідомляємо, що Комітетом Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності розглянуто Резолюцію за результатами проведення 15 березня 2024 року Дніпропетровським державним університетом внутрішніх справ VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти».

Пропозиції, що містяться в Резолюції, нами опрацьовано, вони є такими, що зможуть позитивно вплинути на стан законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності України, а тому їх буде враховано в діяльності Комітету.

З повагою

Голова Комітету

С. Іонушас

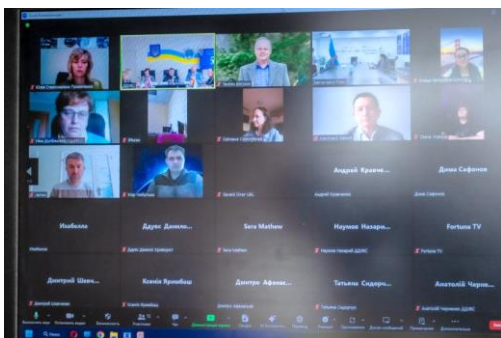
САС ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
Підписувач: Іонушас Сергій Костянтинівич
Сертифікат: 26B2648AD73032F10400000D0512F005E3AAE00
Дійсний до: 20.12.2024 0:00:00

Апарат Верховної Ради України
04-27/11-2024/122836 від 04.06.2024
1581503

25 квітня 2024 року – Міжнародна науково-практична конференція «Жінки, спорт і суспільство в сучасному світі». Захід організовано кафедрою фізичного виховання та тактико-спеціальної підготовки.

Відкрив конференцію проректор ДДУВС, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін, який привітав учасників заходу від імені керівництва університету. Він зазначив, що тема заходу є важливою, адже існують проблемні питання у сфері спортивної діяльності, розвитку громадської та спортивної активності жінок в умовах війни та миру, обмін практичним досвідом впровадження технологій збереження здоров'я у фізичне виховання різних груп населення.

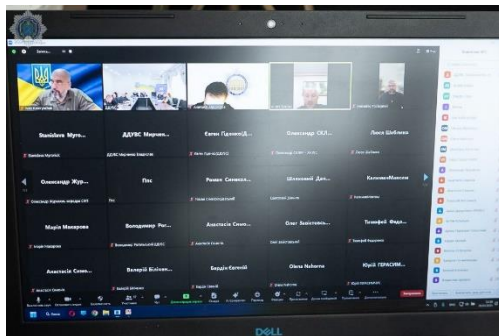
До науково-практичного заходу долучилися близько двохсот учасників, серед яких науковці, викладачі та здобувачі з 47-и закладів вищої освіти, з яких 23 іноземних (Албанія, Греція, Боснія і Герцеговина, Велика Британія, Венесуела, Грузія, Індія, Індонезія, Ірак, Казахстан, Литва, Польща, Румунія, Сербія, Туреччина, Узбекистан, Швеція) та 8 спортивних і освітніх установ, серед яких національні та міжнародні федерації спорту.

Висловлені наукові погляди стануть підґрунтям розробки нової стратегії виховної роботи закладів освіти, яка великою мірою формує майбутній розвиток української держави.

26 квітня 2024 року – Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми службово-бойової діяльності сил сектору безпеки і оборони України», організована кафедрою спеціальної фізичної підготовки та кафедрою тактико-спеціальної підготовки.

Захід відкрив проректор ДДУВС, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін, який привітав учасників заходу від імені керівництва університету. Він акцентував увагу на актуальності обраної теми для науковців закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання та побажав цікавих дискусій.

Конференція відбувалася у змішаному форматі та такими напрямками:

- удосконалення рівня службово-прикладних єдиноборств правоохоронних структур;

- сучасні питання фізичної підготовки та фізичного виховання курсантів та студентів ЗВО зі специфічними умовами навчання;

- проблеми та перспективи розвитку системи професійного відбору майбутніх правоохоронців тощо.

Учасники обговорювали теми ролі фізичної підготовки курсантів у системі заходів забезпечення особистої безпеки; значення фізичної підготовки для ефективної дії працівників поліції в умовах службово-бойових ситуацій; навчання надання домедичної допомоги в ЗВО МВС України та інші.

10 травня 2024 року – Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні», організована кафедрою гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності.

Науковці, викладачі, представники сектора безпеки і оборони держави, а також громадських організацій з понад 10 регіонів обговорили актуальну проблематику, пов'язану з формуванням, функціонуванням і розвитком інститутів громадянського суспільства.

Відкрив конференцію проректор університету, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін, який зазначив, що після 24 лютого 2022 року світ змінився, а Україна переживає унікальний історичний період, пов'язаний із набуттям суб'єктності: як самодостатнього суспільства, що розвивається в напрямку формування правової соціальної держави, потужного громадянського суспільства як спільноти, здатної самостійно представляти свої інтереси на міжнародній арені.

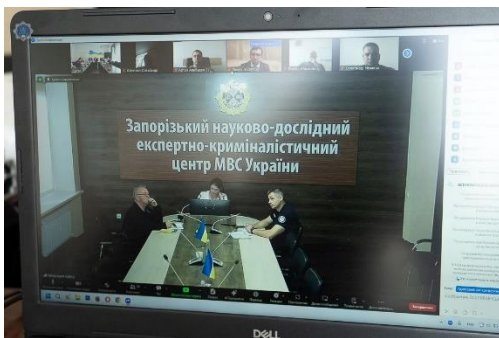

Модератор конференції К. Недря наголосив, що фактично зараз відбувається перевірка суспільства на спроможність інституцій забезпечити ресурси: економічні, політичні, соціальні, культурні. І все це в умовах війни, розв'язаної агресором, та заради Перемоги. І ми постійно доводимо власну спроможність як на полі бою, так і в усіх інших сферах життя.

24 травня 2024 року – Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності в сучасних умовах», організована кафедрою кримінального процесу та стратегічних розслідувань.

Відкрив конференцію заступник директора Навчально-наукового інституту права та підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції, доктор юридичних наук, доцент С. Обшалов. Співмодератором заходу виступила начальник слідчого управління ГУНП в Дніпропетровській області І. Власова.

Наскрізною темою конференції стали актуальні питання протидії злочинності в умовах воєнного стану, окремі аспекти вдосконалення національного кримінального законодавства, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти реалізації державної політики протидії злочинності.

Науковці зосередили увагу на методологічних проблемах підготовки фахівців для органів досудового розслідування, організації виявлення потерпілих та свідків злочинів, що вчиняються на окупованих територіях, особливостях організації роботи слідчих на деокупованих територіях, інших процесуальних та криміналістичних аспектах розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних зі збройною агресією РФ.

31 травня 2024 року – Міжнародна науково-практична конференція «Захист прав дитини в умовах військової агресії», проведена напередодні Міжнародного дня захисту прав дітей на базі Одеського державного університету внутрішніх справ. Співорганізаторами конференції виступили: Департамент освіти, науки та спорту Міністерства внутрішніх справ України, Національна академія внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, Дніпровський державний університет внутрішніх справ та Львівський державний університет внутрішніх справ.

Конференція відбулась за інноваційною формою проведення, що передбачала одночасну роботу секцій конференції на локаціях організаторів, з використанням спеціалізованих навчальних полігонів та інтерактивних кімнат. Учасники конференції мали можливість долучитись в онлайн-форматі в будь-який час до роботи будь-якої секції, серед яких: «Захист прав дитини: міжнародний та національний виміри», «Захист дітей в умовах збройного конфлікту: міжнародне право та національне законодавство», «Юридична відповідальність за порушення прав дитини в умовах воєнного стану», «Безпека дитини: правовий, організаційний, освітній та інформаційний вимір», «Правові засоби захисту прав і свобод дитини в Україні».

Модератором секції «Безпека дитини: правовий, організаційний, психологічний, освітній та інформаційний виміри» виступив проректор Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін. Він зазначив, що актуальність тематики наукового

заходу зумовлена жажливими злочинами з боку збройних сил російської федерації та їх наслідками стосовно дітей.

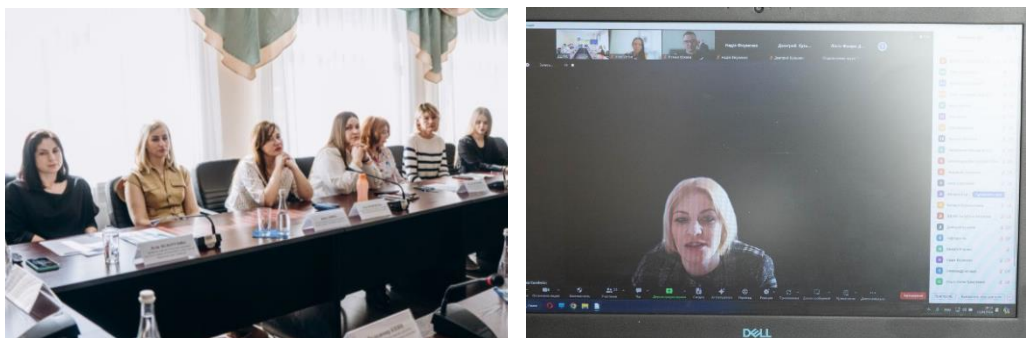
Робота цієї секції конференції проходила у змішаному форматі та стала майданчиком для обговорення дискусійних та проблемних питань, пов'язаних із порушенням прав дітей в умовах воєнного стану, притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства стосовно дітей тощо. Учасниками конференції стали поліцейські, науково-педагогічні працівники, представники органів державної влади, громадських організацій, психологи, педагоги та волонтери. Загалом, участь у цій секції конференції взяли понад 100 фахівців.

Присутні виступали з доповідями та обговорювали важливі аспекти, зокрема – проблеми захисту прав та інтересів дітей в Україні, безпекове середовище освітнього процесу у період воєнного стану, реагування на факти вчинення домашнього насильства тощо. За результатами конференції розроблено науково-методичні і практичні рекомендації, які згодом впровадять в освітній процес та практичну діяльність правоохоронних органів і правозахисних організацій.

11 квітня 2024 року – Всеукраїнський студентський науково-практичний семінар «Актуальні проблеми відновлення та розвитку цивільно-правових відносин в сучасних умовах», організований кафедрою цивільно-правових дисциплін.

Захід відкрив проректор ДДУВС, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін, який зазначив, що тема заходу є важливою, адже існують проблемні питання щодо відновлення та розвитку цивільно-правових відносин в Україні, особливо в сучасних умовах воєнного стану.

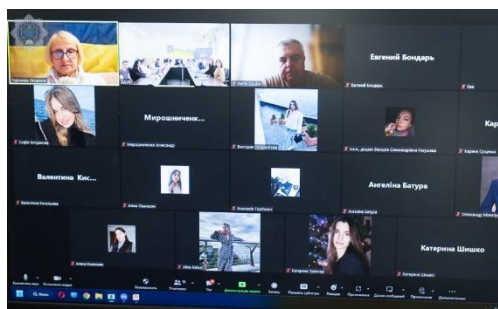

Під час дискусії обговорено питання проблематики розвитку сучасних євроінтеграційних процесів; прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в контексті європейських стандартів і сучасних тенденцій розвитку міжнародного приватного права та права ЄС. Висловлені наукові погляди стануть підґрунтям розробки нової стратегії виховної роботи закладів освіти, яка великою мірою формує майбутній розвиток української держави.

25 квітня 2024 року – III Всеукраїнський науково-практичний семінар «Національна економіка та інфраструктурні проєкти повоєнної України», організований кафедрою аналітичної економіки та менеджменту.

Захід відкрив проректор ДДУВС, доктор юридичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін, який зазначив, що тема заходу є важливою, адже стратегічні перспективи соціально-економічного розвитку країни, визначення актуальних проблем формування сучасної структури національної економіки та інфраструктурних проєктів повоєнної України особливо важливі в сучасних умовах.

Під час дискусій обговорено питання: Smart-спеціалізації регіону в перспективі післявоєнного відновлення економіки, особливості розвитку цифрових корпорацій в умовах глобальної економіки, особливості економічної злочинності та її впливу на Національну безпеку України, особливості впровадження штучного інтелекту в освітні процеси в умовах війни.

Висловлені наукові погляди стануть підґрунтям доповнення Державної стратегії регіонального розвитку України на 2021-2027 роки, метою якої є підвищення рівня життя населення незалежно від місця проживання людини в згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній і демократичній Україні.

30 травня 2024 року – Всеукраїнський науково-практичний семінар «Теорія і практика використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні», організований кафедрою криміналістики та домедичної підготовки.

До заходу долучилися понад 50 учасників (науковців, викладачів, експертів-практиків, здобувачів вищої освіти) із закладів вищої освіти, територіальних органів Національної поліції, науково-експертних криміналістичних установ МВС України та Міністерства юстиції України.

Учасники семінару презентували та обговорили доповіді й повідомлення на такі актуальні теми: перспективи розвитку криміналістичної розвідки в Україні в умовах війни; використання спеціальних знань під час розслідування службових розкрадань в умовах воєнного стану; особливості здійснення кримінального провадження на деокупованих

територіях; проблеми юридичної визначеності цифрових доказів; криміналістична ідентифікація рекетної зброї країни-агресора; особливості використання спеціальних медичних знань під час надання домедичної допомоги в умовах ведення бойових дій; проблемні питання призначення експертизи при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням е-банкінгу; розслідування шахрайства у сфері волонтерської та благодійної діяльності; особливості кримінальної процесуальної регламентації проведення експертиз в умовах воєнного стану; залучення військовослужбовців ЗСУ під час проведення огляду місця події в умовах воєнного стану; кримінальна відповідальність за вербування людини з метою використання у збройних конфліктах та ін.

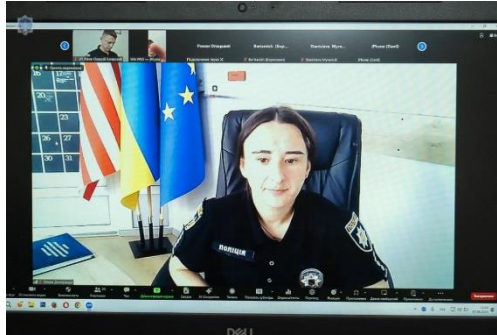
За результатами роботи семінару запропоновано, обговорено та схвалено відповідні рекомендації. У збірці матеріалів проведеного наукового заходу будуть опубліковані тези доповідей його учасників.

7 червня 2024 року – Всеукраїнський круглий стіл «Організаційно-правове забезпечення підрозділів превентивної діяльності Національної поліції», організований навчально-науковою лабораторією з дослідження проблем превентивної діяльності.

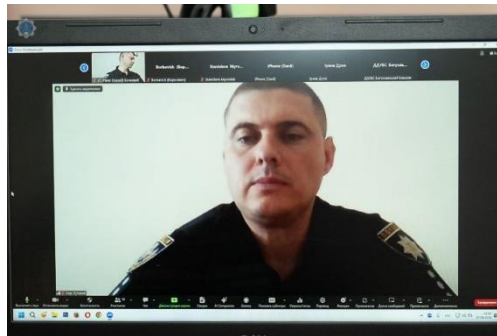
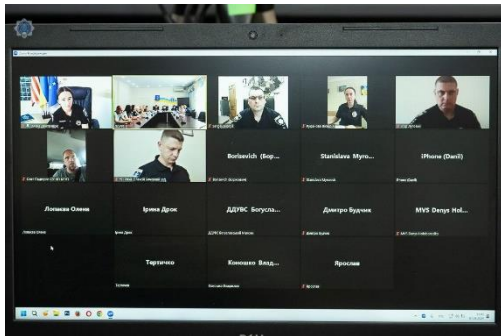

Круглий стіл об'єднав понад 140 науковців та практиків з різних регіонів України: Київська, Дніпропетровська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська, Запорізька, Донецька, Кіровоградська, Рівненська, Івано-Франківська, Сумська області.

Відкрили захід та звернулися з вітаннями до його учасників проректор Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор О. Юнін; декан факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук О. Камішанський; радник Голови Департаменту забезпечення діяльності Голови Національної поліції, кандидат юридичних наук, доцент І. Луговий; начальник Управління превентивної діяльності ГУНП в Дніпропетровській області С. Мороз.

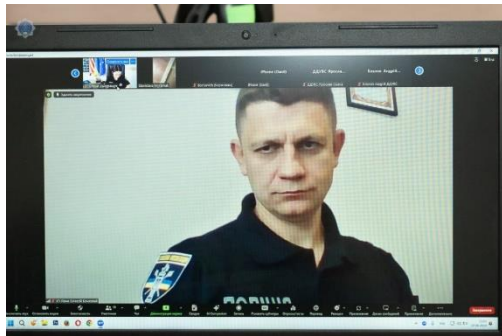
Модератором виступила т.в.о. завідувача навчально-наукової лабораторії з дослідження проблем превентивної діяльності факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент І. Дрок.

Презентували свої виступи: заступник начальника управління – начальник відділу моніторингу автоматизованого обліку дій із затриманими особами Управління дотримання прав людини Департаменту головної інспекції та дотримання прав людини Національної поліції України О. Дмитрашук; головний спеціаліст відділу № 5 Управління забезпечення діяльності керівництва МВС Департаменту організації діяльності МВС, кандидат юридичних наук, доцент Д. Голобородько; заступник начальника управління – начальник відділу підтримки управління головної інспекції ГУНП в Рівненській області, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник О. Бочковий; начальник сектору моніторингу Прилуцького районного відділу поліції ГУНП в Чернігівській області, депутат Прилуцької районної ради, кандидат юридичних наук, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України М. Самбор; начальник відділу адміністративної практики, аналізу та планування Управління превентивної діяльності ГУНП в Дніпропетровській області, підполковник поліції В. Гарічев; начальник сектору взаємодії з громадами відділу превенції Криворізького районного управління поліції ГУНП в Дніпропетровській області О. Подтергер; старший капелан громадського формування «Капеланський патруль» в Дніпропетровській області С. Тігарс; професор кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка», доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України І. Богатирьов; слідчий-криміналіст відділу розслідування злочинів, скоєних проти життя та здоров'я особи СУ ГУНП в Дніпропетровській області, кандидат юридичних наук, доцент В. Руфанова; професор кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Р. Миронюк; завідувач навчально-наукової лабораторії з дослідження проблем протидії

організованій злочинності та корупції Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор В. Мороз; доцент кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор філософії в галузі права К. Пісоцька.

У процесі дискусії були обговорені проблемні питання, що стосувалися особливостей управління підрозділами превентивної діяльності Національної поліції під час дії воєнного стану; особливостей діяльності підрозділів превентивної діяльності Національної поліції в умовах воєнного стану; оцінки ефективності превентивної діяльності в умовах воєнного стану; особливостей організації роботи, завдання та повноваження підрозділів ювенальної превенції Національної поліції під час дії воєнного стану; контролю за обігом вогнепальної зброї в умовах воєнного стану та у післявоєнний період; інформаційного забезпечення діяльності підрозділів превентивної діяльності Національної поліції; закордонного досвіду діяльності підрозділів поліції під час збройного конфлікту та можливість його імплементації в Україні.

Окремо була акцентована увага доповідачами на досягненнях Національної поліції в напрямку забезпечення умов тримання затриманих осіб в кімнатах для затриманих та доставлених черговою служби територіальних органів Національної поліції.

Дискусія відбулася під час обговорення питань, які стосуються реагування підрозділів поліції на факти вчинення домашнього насильства.

Захід завершився виробленням змістовних рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики, а також дозволив консолідувати зусилля науковців та практиків щодо підтримки України у її боротьбі за власний суверенітет і територіальну цілісність.

25 червня 2024 року – IV Всеукраїнський круглий стіл «Державно-громадське партнерство в процесі формування та реалізації публічної політики». Захід започатковано кафедрою управління та адміністрування до Дня державної служби України з метою створення професійного майданчика для обговорення актуальних проблем публічного управління та адміністрування

Участь у круглому столі взяли представники органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування різних рівнів Дніпропетровської, Запорізької, Хмельницької, Київської областей та міста Києва, закладів вищої освіти, недержавних організацій з різних куточків України.

Захід відкрив проректор ДДУВС, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін, який привітав учасників заходу від імені керівництва університету. Він зазначив, що круглий стіл є продовженням циклу науково-практичних заходів, спрямованих на напрацювання нових ідей задля розвитку країни в такий складний період.

Під час дискусій обговорено питання: ефективної організації структури в об'єднаних територіальних громадах, методи й інструменти управління ними спрямовані на розв'язання актуальних проблем їх розвитку; волонтерські, соціальні, культурно-освітні, спортивні та інші проекти, спрямовані на формування активної громадянської позиції; альтернативні шляхи забезпечення конструктивної громадянської активності у місцевих самоврядних і політичних процесах, протидія руйнівним процесам та розхитуванню нестійких самоврядних і соціальних конструкцій; управління територіями в умовах економічної та політичної невизначеності.

26 червня 2024 року – Регіональний науково-практичний семінар «Теорія і практика конституціоналізму: вітчизняний і зарубіжний досвід», присвячений Дню прийняття Конституції України та Дню Української державності. Захід організовано кафедрою теорії та історії держави і права.

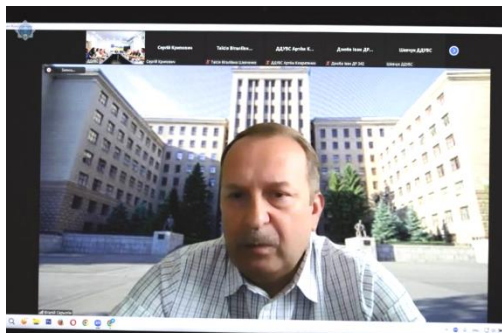

Захід відкрив проректор університету, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін, який привітав учасників з прийдешнім державним святом – Днем Конституції України. Проректор зазначив, що в умовах дії правового режиму воєнного стану ДДУВС систематично проводить науково-практичні заходи, предметом яких є актуальні проблеми забезпечення обороноздатності України, протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам національній безпеці, а також питання розбудови України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави. Також відзначив позитивну тенденцію наукових заходів, пов'язану з підготовкою практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності діяльності різних органів публічної влади, та побажав присутнім плідної роботи.

Учасників науково-практичного заходу привітав декан юридичного Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор В. Сergyгін. Свій виступ науковець присвятив доволі актуальній для правничої науки проблемі розвитку конституціоналізму в епоху інформаційного суспільства.

Модератори заходу – завідувач кафедри теорії та історії держави і права В. Боняк та професор цієї ж кафедри О. Марченко – вміло організували жваву дискусію й обговорення виступів.

Цікавий екскурс в історію розвитку науки конституційного права на теренах України здійснила завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права та державного управління Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, кандидат юридичних наук, кандидат філософських наук, доцент Л. Мудриєвська. Вона наголосила на необхідності дослідження вітчизняної конституційно-правової спадщини.

Жваву дискусію у присутніх викликав виступ професора кафедри права та методики викладання правознавства Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, доктора юридичних наук, професора А. Кучука стосовно присвячений недоліків у законодавчому регулюванні суспільних відносин, пов'язаних з організацією та проведенням місцевих референдумів в Україні.

Практично-орієнтований характер мав виступ головного спеціаліста відділу ідентифікації та забезпечення видворення Управління міграційного контролю, протидії нелегальній міграції та реадмісії ГУ ДМС у Дніпропетровській області Д. Мельника, що торкався актуальних проблем дотримання конституційних прав іноземців та осіб без громадянства під час реалізації державної політики протидії нелегальній (незаконній) міграції в умовах дії правового режиму воєнного стану.

У ході свого виступу доцент кафедри теорії та історії держави і права, к.ю.н., доцент І. Сердюк акцентував увагу присутніх на питанні здійсненої суб'єктом законотворчості на підставі форми прийняття видової диференціації законів з погляду відповідності Конституції України. Доповідач запропонував внести зміни до ч. 2 ст. 10 Закону України «Про правотворчу діяльність», що забезпечать усунення недоліків, пов'язаних із класифікацією нормативно-правових актів вищої юридичної сили.

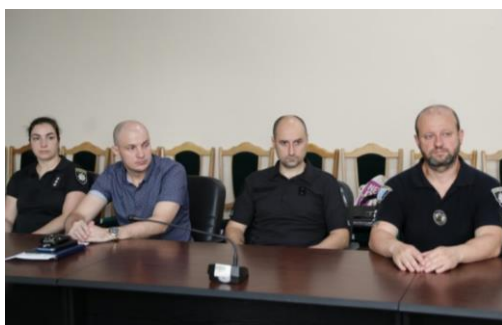
Презентували свої виступи й інші учасники науково-практичного семінару. Всього до участі у заході долучилися понад 60 учасників – науковці, представники органів державної влади, правоохоронних органів, громадських організацій, здобувачі вищої освіти міст Дніпра, Києва, Чернігова, Сум, Харкова тощо.

За результатами роботи регіонального науково-практичного семінару були запропоновані, обговорені та схвалені відповідні рекомендації. Тези доповідей учасників наукового заходу будуть опубліковані у збірці матеріалів проведеного семінару.

12 червня 2024 року – II Міжнародний форум молодих учених «Сучасні дослідження в глобалізаційному світі: наука для миру і безпеки». Участь у заході, проведеному під егідою Ради молодих вчених, взяли понад 150 представників вітчизняних та зарубіжних закладів вищої освіти, державних установ та громадських організацій.

Форум відкрив проректор Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України О. Юнін. Привітавши учасників від імені керівництва університету, він зазначив, що проведення в ДДУВС міжнародних форумів молодих вчених слугує широкою платформою для обміну досвідом та ідеями між дослідниками-теоретиками та практиками, представниками органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства України, вітчизняними й закордонними науковцями.

З вітальним словом до молодих вчених також звернувся: голова Ради молодих учених при Міністерстві освіти та науки України, доктор юридичних наук, професор О. Ващук та директор департаменту міжнародних зв'язків Автономного університету Лісабона (Португалія) професор Л. Томе.

Модератором заходу виступив голова Ради молодих вчених ДДУВС доцент кафедри загальноправових дисциплін Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти, кандидат історичних наук С. Цигульський.

На порядку денному поставали питання розвитку молодіжної науки, особливо в умовах воєнного стану та протидії збройній агресії РФ, викликів і можливостей сучасної науки і в цілому – інтелектуальної творчості («пастки» штучного інтелекту, проблеми академічної доброчесності, шляхи використання інноваційних технологій). Після пленарного засідання робота Форуму продовжилася у форматі двох тематичних секцій, присвячених розумінню молодими вченими загальних проблем сучасних наукових досліджень та комплексним питанням наукових досліджень в умовах воєнного стану і застосування наукового потенціалу в повоєнному відновленні України.

КОНКУРСИ

14 червня 2024 р. у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ відбулося урочисте нагородження переможців конкурсу науково-популярного есе у 2023-2024 навчальному році «Україна-Литва: співпраця заради європейської безпеки».

Переможців привітали ректор університету О. Моргунов, почесний консул Литовської Республіки в м. Дніпро В. Півняк, перший секретар Посольства Литовської Республіки в Україні М. Дунда.

Конкурс «Україна-Литва» проводиться щорічно з 2018 р. серед здобувачів вищої освіти. Щоразу для проведення конкурсу обирається нова тема, що віддзеркалює актуальні питання – як у двосторонніх відносинах двох дружніх країн, так і в широкому міжнародному контексті. Учасниками цього річного конкурсу є понад 50 авторів есе, з яких переможцями із врученням дипломів визначено:

Конкурсант	Тема роботи	Науковий керівник	Кафедра
Діана РУКІНА	<i>І місце</i> Співпраця Литовської Республіки та України протягом російсько-української війни як прояв солідарності та безпекової підтримки	Д.ю.н., с.н.с. Василь БЕРЕЗНЯК	Кримінального права та кримінології
Вероніка КРАВЕЦЬ	Інститут державної мови у Литовській Республіці та Україні: історичний, культурологічний та правовий аспект	к.ю.н. Ольга ЧЕПК- ТРЕГУБЕНКО	Загальноправових дисциплін
Орина КОВІНЕНКО	Спеціальне реагування на міжнародні загрози: співпраця заради європейської безпеки	к.ю.н. Ольга КУЛІНІЧ	Загальноправових дисциплін
Вадим БОЛГАРЕНКО	Ukrainian-Lithuanian partnership in the field of extradition of offenders	Д.філол.н., проф. Елеонора СКИБА	Гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності
Вікторія ГОРОБЕЦЬ	Литва – провідний партнер із надання допомоги Україні у вирішенні питання реабілітаційної кризи	Д.ю.н., проф. Валентина БОНЯК	Теорії та історії держави і права

Конкурсант	Тема роботи	Науковий керівник	Кафедра
II місце			
Олександр ТИМОФЕЄВ	Правові аспекти українсько-литовського економічного співробітництва	Д.філос.н., доц. Олена МАРЧЕНКО	Теорії та історії держави і права
Єгор ГРЕЧИШКІН	Українсько-литовське співробітництво в правоохоронній діяльності	Д-р філос-ї Каріна ПІСОЦЬКА	Адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності
Марія ОЛІЙНИК	Особливості безпекової співпраці України та Литви в умовах протидії російській загрози	Д-р філос-ї Каріна ПІСОЦЬКА	Адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності
Аліна ЛУКОМСЬКА	Україна-Литва: співпраця заради європейської безпеки	К.психол.н., доц. Інна ШИНКАРЕНКО	Гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності
Владислав БЕБЕШКО	Особливості кримінального, адміністративного, трудового права України та Литви	Д.філол.н., проф. Ірина ЦАРЬОВА	Українознавства та іноземних мов
III місце			
Ірина АСТАФ'ЄВА	Співпраця України та Литовської Республіки у сфері національної безпеки та оборони	Дар'я ЛАВРЕНКО	Загальноправових дисциплін
Вікторія КРИСЬКО	Застосування міжнародного гуманітарного права під час дії правового режиму воєнного стану	К.ю.н., доц. Віктор БОГУСЛАВСЬКИЙ	спеціальної фізичної підготовки
Катерина ШАРАМОК	Українсько-литовське співробітництво в правоохоронній діяльності	К.ю.н. Михайло ФРОЛОВ	цивільного права та процесу
Роман ЮЖЕКА	Удосконалення адаптації на робочому місці державних службовців в Україні та Литві: приклади кращих практик неурядових та комерційних організацій	–	–
Олександра ПЕТРЕНКО	Єднання заради Миру	–	–

Також за підсумками *Університетського конкурсу на кращу наукову роботу серед здобувачів вищої освіти у 2023-2024 навчальному році* визначено переможців:

Конкурсант	Тема роботи	Науковий керівник	Кафедра
Диплом I ступеня			
Вікторія КИРИЧЕНКО	Поняття воєнних кримінальних правопорушень	Д.ю.н., с.н.с. Василь БЕРЕЗНЯК	Кримінального права та кримінології
Максим ЛУБ'ЯНИЙ	Особливості надання домедичної допомоги військовослужбовцям під час бойових дій при застосуванні хімічної зброї	К.ю.н., доц. Василь ПОЛИВАНЮК	Тактико-спеціальної підготовки
Назарій НАУМОВ	Особливості досудового розслідування в умовах воєнного стану	К.ю.н., доц. Аліна ГАРКУША	Кримінального процесу та стратегічних розслідувань

Конкурсант	Тема роботи	Науковий керівник	Кафедра
Олександра ЯРЕМЕНКО	Стаття 43-1 Кримінального Кодексу України: виконання обов'язку	К.ю.н., доц. Валентин ЛЮДВІК	Кримінального права та кримінології
Диплом II ступеня			
Артем КОЗАКОВ	Акцентуації характеру осіб маніпулятивної спрямованості	Д.м.н., проф. Олена СЕРГІЄНІ	Психології та педагогіки
Андрій КОСЕНКО	Забезпечення життєдіяльності територій в умовах воєнного стану	Д.н. з держ. упр-я Мирослав ТРЕЩОВ	Управління та адміністрування
Діана РУКІНА	Правові процедури припинення шлюбу: проблеми та перспективи удосконалення	К.ю.н., доц. Олександра НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ	Цивільно-правових дисциплін
Назар ПИСАРЕНКО	Впровадження штучного інтелекту-агента з blockchain базою даних задля організації відеоспостереження за безпекою дорожнього руху	К.ю.н., проф. Едуард РИЖКОВ	Економічної та інформаційної безпеки
Каріна СЕРЕМЧУК	Рівень злочинності в країнах Європи та в Україні	К.е.н., доц. Людмила РИБАЛЬЧЕНКО	Інформаційних технологій
Катерина ШИШКО	Управління соціально-економічними системами в умовах конкурентної економіки та ризиків	Наталія ПРОТОПОПОВА	Аналітичної економіки та менеджменту
Диплом III ступеня			
Ярослав БИНГАР, Данієл ВАРЕНИК Анастасія БОЙКО	Організація роботи підрозділів кримінальної поліції щодо розшуку безвісно відсутніх осіб в умовах воєнного стану	К.ю.н., с.н.с, доц. Віталій ТЕЛІЙЧУК	Оперативно-розшукової діяльності
Діана РУКІНА	Принципи права: теорія та реалізація	Д.ю.н., Людмила ДОБРОБОГ	Загальноправових дисциплін
Діана РУКІНА	Особливості проведення обшуку в умовах воєнного стану: праксеологічні та теоретичні проблеми	Анатолій ШИЯН	Кримінально-правових дисциплін
Марія ХЛІВНА	Історичні та правові аспекти «Питання Криму»	К.філол.н., доц. Ольга МАКСИМЕНКО	Українознавства та іноземних мов

**Підсумки II туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт
з галузей знань і спеціальностей у 2023-2024 н.р. серед здобувачів вищої освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ**

Галузь знань	Конкурсант	Тема роботи	Науковий керівник	Кафедра/ лабораторія
		<i>I місце</i>		
Гендерні дослідження	Лола НЕМОНОВА	Виявлення гендерних стереотипів у сучасних образах чоловіка та жінки	К.пс.н., доц. Інна ШИНКАРЕНКО	гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності
Право	Валерія ЦАПОВИЧ	Особливості діяльності ДСР з попередження і розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом вогнепальної зброї в умовах воєнного стану	Д.ю.н., проф. Віта КОНОНЕЦЬ	ННЛ з дослідження проблем протидії організованій злочинності та корупції
Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; філософія права	Ольга СТРЕЛЬЦОВА	Забезпечення соціальних та економічних прав внутрішньо переміщених осіб в Україні: теоретико-правовий аспект	К.ю.н. Ольга ЧЕПІК-ТРЕГУБЕНКО	Загально-правових дисциплін
Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право	Діана РУКІНА	Кримінально-правова характеристика екоциду	Д.ю.н., с.н.с. Василь БЕРЕЗНЯК	кримінального права та кримінології
	Діана РУКІНА	Інститут дізнання в системі кримінальної юстиції: сучасні теоретичні проблеми в умовах воєнного стану	Д.ю.н., проф. Володимир ШАБЛИСТИЙ	Кримінально-правових дисциплін
Інтелектуальна власність	Аліна ЛУКОМСЬКА	Штучний інтелект – новий суб'єкт авторського прав: недалеке майбутнє чи фікція	К.ю.н. Аліна ДІЛГУЛ	Цивільного права та процесу
Публічне управління та адміністрування	Антон НАУМИК	Вибірчий процес в Україні: пошук оптимального варіанту	Д.н. з держ. упр-я, проф. Наталія ЛИПОВСЬКА	Управління та адміністрування
		<i>II місце</i>		
Право	Аліна ЛУКОМСЬКА	Конституційно-правові засади державної мовної політики в Україні та її втілення в професійній діяльності поліцейського	Тетяна ЖЕГЛІНСЬКА	Теорії та історії держави і права
	Катерина ГАЛУШНЕВСЬКА	Пред'явлення для впізнання як слідча (розшукова) дія»	К.ю.н., доц. Вікторія РОГАЛЬСЬКА	кримінального процесу та стратегічних розслідувань
Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право	Катерина ШАРАМОК	Перспективи використання іноземного досвіду запобігання та протидії домашньому насильству	К.ю.н., доц. Андрій ЧВАЛЮК	Загально-правових дисциплін

Галузь знань	Конкурсант	Тема роботи	Науковий керівник	Кафедра/ лабораторія
Інтелектуальна власність	Катерина ХМЕЛЕНКО	Захист прав інтелектуальної власності на твори NFT: проблемні питання та способи вирішення	К.ю.н. Денис МОЙСЕЄНКО	Цивільно-правових дисциплін
Публічне управління та адміністрування	Андрій КОСЕНКО	Цифрові технології у діяльності органів місцевого самоврядування в Україні	Д.н.здерж. упр-я Мирослав ТРЕЦОВ	Управління та адміністрування
Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії	Валерія КОНДЮРОВА	Тероризм в сучасних міжнародних відносинах: теоретико-методологічні та практичні аспекти	К.і.н., доц. Ірина ЄРЕМСЬВА	Міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін
III місце				
Історія і археологія	Дар'я ШАРОЙКО	Стан прав жінок в умовах російсько-української війни	К.і.н., доц. Олег ЛІВІН	Міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін
Українська мова, література (з методикою їх викладання)	Катерина КУЧЕРЕНКО	Ціннісні орієнтири інформаційної війни	Д.філол.н., проф. Ірина ЦАРЬОВА	українознавства та іноземних мов
Економіка підприємства	Костянтин ПЕРЕТЯТЬКО	Ефективність управління суб'єктом господарської діяльності: підходи та методи оцінювання	К.е.н. Надія ФІСУНЕНКО	аналітичної економіки та менеджменту
Соціологія	Руслан БОРСУК	Віртуальна реальність в процесі соціалізації курсантів ДДУВС	К.соціол.н., доц. Наталія КОМИХ	гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності
Право	Данієла ГОЛУБЄВА	Протидія порушенню встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини: правовий та криміналістичний аспекти	Д.ю.н., проф. Віктор ПЛІТЕНЕЦЬ	Криміналістики та домедичної підготовки
Цивільне та сімейне право	Богдан ПРИСТИНСЬКИЙ	Заподіяння та допущення шкоди: проблематика нормативного визначення	Марина ЛОГІНОВА	Цивільного права та процесу
Міжнародні економічні відносини	Юрій ІВАНОВ	Вплив глобалізації на міграцію трудових ресурсів	Д.і.н., проф. Аргур МАРГУЛОВ	Міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін

ПЕРСОНАЛІЇ

ВІТАЄМО ВЧЕНИХ-ЮРИСТІВ ІЗ ЮВІЛЕЯМИ!

КУЧЕРЯВЕНКА Миколу Петровича
дійсного члена (академіка) НАПрН України
(Відділення державно-правових наук і міжнародного права)

Народився 18 травня 1959 року у м. Харків. Закінчив економічний факультет Харківського державного університету імені А. М. Горького в 1981 році (нині – Харківський національний університет В. Н. Каразіна) й Українську державну юридичну академію (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) у 1995 р. У 1981-1983 рр. – асистент кафедри політичної економії Харківського юридичного інституту, 1983-1986 рр. – аспірант Харківського державного університету імені А. М. Горького, 1986-1990 рр. – асистент, а 1990-1991 рр. – доцент кафедри політичної економії Української державної юридичної академії, 1991-2001 рр. – доцент, професор кафедри правових основ підприємництва та фінансового права, з серпня 2001 р. по липень 2021 р. – завідувач кафедри фінансового права, з липня 2021 р. – перший проректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. З березня 2016 р. по березень 2021 р. – перший віце-президент Національної академії правових наук України.

У 1987 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук, у 1998 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Теоретичні проблеми правового регулювання податків і зборів в Україні» (спеціальність 12.00.07). У 1990 р. присвоєне вчене звання доцента, а у 2002 р. – професора. У 2006 р. обраний членом-кореспондентом, а в 2010 році – дійсним членом (академіком) Національної академії правових наук України.

Основні напрями наукових досліджень – проблеми фінансового права, правове регулювання оподаткування. Опублікував понад 200 наукових та навчально-методичних праць, серед яких: «Налоговое право Украины: учебник» (у співавт., 1994), «Теоретические проблемы правового регулирования налоговых сборов в Украине» (1997), «Курс налогового права: в 6 т.» (у співавт., 2002, 2004, 2007), «Фінансове право: підручник» (у співавт., 2003), «Бюджетний кодекс України: Науково-практичний коментар» (у співавт., 2007), «Податкове право України: Академічний курс» (2008), «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 2: Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення» (у співавт., 2008 (укр.), 2011 (рос.), 2013 (англ.)), «Податкові процедури: правова природа та класифікація: монографія» (2009), «Курс налогового права: в 2 т.» (у співавт., 2009), «Налоговое право Республики Азербайджан» (у співавт., 2009), «Податковий кодекс України: Науково-практичний коментар: у 2 т.» (у співавт., 2011), «Податковий кодекс України: Науково-практичний коментар: у 3 т.» (у співавт., 2012), «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 2: Публічно-правова доктрина» (у співавт., 2013 (укр.), 2016 (англ.)), «Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 6: «Фінансове право» (у співавт., 2020), «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія» (у співавт., 2023).

У складі робочих груп брав участь в розробці проєктів Податкового кодексу України, Бюджетного кодексу України, Закону України «Про податок на додану вартість» та ін.

Голова спеціалізованої вченої ради Д 64.086.03 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого. Член громадської колегії Міністерства фінансів України, член громадської колегії комітету Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики. Був членом Експертної ради Вищої атестаційної комісії, членом науково-консультативних рад при Верховному суді України та Вищому адміністративному суді України.

Член наукової ради наукового юридичного журналу «Вісник Національної академії правових наук України», редакційної ради журналу «Право України»,

редакційних колегій видань «Велика українська юридична енциклопедія», «Проблеми законності», «Фінансове право», «Митна справа», «Науковий вісник Львівського торгівельно-економічного університету (серія юридична)».

Заслужений діяч науки і техніки України (2004), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2019), переможець конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена» (2004), лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2012), Почесний працівник Державної податкової служби України (2012), Почесний професор Запорізького національного університету (2015). Нагороджений пам'ятною відзнакою до 100-річчя НАН України (2018).

ГОЛОВАТОГО Сергія Петровича

члена-кореспондента НАПрН України

(Відділення державно-правових наук і міжнародного права)

Народився 29 травня 1954 р. у м. Одеса. У 1977 р. закінчив факультет міжнародних відносин та міжнародного права Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) за спеціальністю міжнародне право. З 1977 р. по 1980 р. навчався в аспірантурі цього ж вузу. З 1 липня по 31 грудня 2001 р. – науковий дослідник Інституту порівняльного публічного права і міжнародного права Макса Планка (м. Гайдельберг, Німеччина). З 1 червня 2002 р. по 31 липня 2003 р. – старший науковий дослідник Школи права Єйльського університету за Програмою обмінів Фулбрайта (м. Нью-Гейвен, США). З 1980 р. по 1987 р. працював молодшим, а з 1987 р. – старшим науковим співробітником Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН Української РСР. З 1981 р. по 1985 р. – викладач кафедри міжнародного права Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. З 1990 р. – народний депутат Української РСР (з 1991 р. – України). Народний депутат I–VI скликань (був переобраний у 1994, 1998, 2002, 2006, 2007 рр.). Член постійної комісії Верховної Ради України у закордонних справах (1990–2002 рр.). З 2002 р. по 2005 р. – член Комітету Верховної Ради України з правової політики (голова підкомітету з конституційних питань). З 2006 р. по 2007 р. – член Комітету Верховної Ради з питань судоустрою (голова підкомітету з парламентського контролю за виконанням рішень Європейського суду з прав людини). З 2007 р. – член Комітету Верховної Ради з правової політики (голова підкомітету з питань конституційного права та конституційної юрисдикції). З 1992 р. по 1996 р. – член Конституційної комісії з опрацювання проекту нової Конституції України. З вересня 1995 р. по серпень 1997 р. – Міністр юстиції України. З 1995 р. по 2000 р. – Голова Української комісії з питань правничої термінології, голова комісії з підготовки проекту нового Цивільного кодексу. У 1997 р. – Голова робочої групи з підготовки нового Адміністративного кодексу. З 1995 р. – член делегації Верховної Ради України до Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) у статусі спеціального гостя. З 1997 р. – член Національної парламентської делегації України до ПАРЄ, член Комітету ПАРЄ з юридичних питань та прав людини. З 2000 р. – член Моніторингового Комітету ПАРЄ. З січня 2002 р. по січень 2005 р. – Голова Комітету ПАРЄ з правил процедури (регламенту) та імунітетів. З січня 2000 р. по січень 2006 р. – Голова Комітету ПАРЄ з юридичних питань та прав людини. З січня 2008 р. по січень 2010 р. – Голова Комітету ПАРЄ з дотримання обов'язків і зобов'язань державами – членами Ради Європи (Моніторинговий комітет). З січня 2002 р. по січень 2010 р. – член Бюро ПАРЄ. З жовтня 2006 р. по січень 2009 р. – віцепрезидент ПАРЄ. З січня 2010 р. – заступник голови Комітету ПАРЄ з юридичних питань та прав людини.

Упродовж 1995–2001 рр., 2005–2009 рр., з 2017 р. – член Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія РЄ) від України. З 1997 р. по 2001 р. – віцепрезидент та член Бюро Венеціанської комісії. З березня 2007 р. по січень 2009 р. – член Бюро Венеціанської комісії. У 2008–2009 рр. – член Відбіркового комітету з присудження премії Парламентської Асамблеї Ради Європи у сфері захисту прав людини. З січня 2010 р. – представник Парламентської Асамблеї Ради Європи у Венеціанській комісії. З жовтня 2005 р. по серпень 2006 р. – Міністр юстиції України. З 1996 р. по 1997 р. та з січня по вересень 2006 р. – член Ради національної безпеки і оборони. З листопада

2005 р. – Голова Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. З лютого 2008 р. – член Національної конституційної ради. З 1992 р. по 2012 р. – президент Української правничої фундації. З 1992 р. по 1995 р. – президент Асоціації українських правників. З 1992 р. по 1994 р. – президент Світового конгресу українських юристів. З 1993 р. по 1995 р. – член Дорадчої ради Інституту конституційної та законодавчої політики (Будапешт, Угорщина). З 1999 р. – член правління Української асоціації міжнародного права. З 2007 р. – член Міжнародної асоціації конституційного права. З 2016 р. – член Робочої групи з підготовки Концепції реформування юридичної освіти в Україні. Експерт високої кваліфікації з підготовки реформування правничої освіти в Україні в рамках проекту Агенції США з міжнародного розвитку (USAID) «Справедлива, незалежна та відповідальна судова влада України» (2016). Експерт високої кваліфікації в рамках проекту Агенції США з міжнародного розвитку (USAID) «Програма реформування сектору юстиції «Нове правосуддя» (2017). З 27 лютого 2018 р. – суддя Конституційного Суду України.

У 1980 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «200-мильна економічна зона в Світовому океані та проблеми її взаємозв'язку із традиційними інститутами міжнародного морського права» (спеціальність 12.00.10 – міжнародне право). Науковий ступінь кандидата юридичних наук присуджено у 1980 р. Вчене звання старшого наукового співробітника присвоєно у 1989 р. У 2009 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Верховенство права: ідея, доктрина, принцип» (спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень). Обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) у 1996 р.

Основні напрями наукової діяльності: міжнародне публічне право, теорія права, конституційне право, людські права. Опублікував понад 250 наукових праць, серед яких: «200-мильная экономическая зона в Мировом океане (международно-правовые проблемы): монография» (1984), «Охрана морской среды (правовые и экономические аспекты): монография» (у співавт., 1984), «Средиземное море: охрана среды (правовые и экономические аспекты): монография» (у співавт., 1986), «Перед лицом глобальных проблем» (1987), «Конституція незалежної України: у трьох книгах» (1995 – 2010), «Верховенство права: монографія: у 3 книгах» (2006), «Про людські права: монографія» (2016).

Член наукової ради юридичного журналу «Право України». Був головою редакційної ради видання «Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення. Коментарі.» (1997-2002), відповідальним редактором видання «Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права» (2008).

Заслужений юрист України (1995). Нагороджений Орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (2005), медаллю «Pro merito» («За заслуги») Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) (2008), медаллю «Pro merito» («За заслуги») Парламентської Асамблеї Ради Європи із одночасним присвоєнням титулу «Почесний партнер Парламентської Асамблеї Ради Європи» та численними відомчими нагородами. Відзначений Почесною грамотою Верховної Ради України (2005).

БОГАТИРЬОВА Івана Григоровича

Народився 9 травня 1954 р. у с. Халимонове Бахмацького району Чернігівської області. У 1978 р. закінчив Дніпропетровську спеціальну середню школу міліції МВС СРСР, правонаступником якої нині є Дніпровський державний університет внутрішніх справ), у 1983 р. – Ленінградське вище політичне училище ім. 60-річчя ВЛКСМ МВС СРСР (нині – Санкт-Петербурзький університет МВС Росії).

Проходив службу у Збройних силах СРСР (1972–74 рр.), органах внутрішніх справ (1974–99 рр.), Державному департаменті України з питань виконання покарань (1999–2005 рр.) та Державній пенітенціарній службі України (2011–2012 рр.).

На науково-педагогічній роботі з 1986 р.: викладач, старший викладач, начальник циклу загально-юридичних дисциплін, проректор з навчальної та методичної роботи Чернігівського юридичного коледжу ДДУПВП. У 2006–2008 рр. – професор, завідувач

кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; 2008–2011 рр. – ректор Поліцейської фінансово-правової академії (м. Бровари); 2011–2012 рр. – начальник Інституту кримінально-виконавчої служби (м. Київ). 2012–2016 рр. – завідувач кафедри правознавства Буковинського державного фінансово-економічного університету (у 2016 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України приєднано до Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича). 2016–2021 рр. – професор кафедри кримінального права та кримінології Національного університету Державної фіскальної служби України. 2021–2023 рр. – професор кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне). З 2023 р. по теперішній час – професор кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка».

У 1996 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08. на тему «Правове і організаційне забезпечення виховно-профілактичного впливу на засуджених, які стоять на обліку інспекції виправних робіт». У 2002 р. – присвоєно вчене звання доцента. У 2006 р. захистив докторську дисертацію «Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією)». У 2007 р. присвоєно вчене звання професора. У 2015 р. присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

У 2011–2012 рр. – голова науково-експертної ради Державної пенітенціарної служби України (нині – Державна кримінально-виконавча служба України) та експерт Вищої атестаційної комісії України. Член спеціалізованої вченої ради Д 35.052.23 Національного університету «Львівська політехніка». Входить до складу редакційних колегій 3-х наукових фахових періодичних видань України з юридичних наук.

Засновник пенітенціарної наукової школи «Інтелект», яка займається науковим пошуком кримінальної, кримінологічної та кримінально-виконавчої характеристик покарань та засуджених, які їх відбувають за вчинені злочини. Науковий керівник 38-и кандидатських та 9-и докторських дисертацій з юридичних наук.

Автор понад 300 наукових та навчально-методичних праць, зокрема: монографій «Українська пенітенціарна наука» (2008), «Кримінально-виконавча інспекція як суб'єкт запобігання злочинам» (у співавт., 2009), «Оперативно-розшукова діяльність в установах виконання покарань» (у співавт., 2009), «Кримінологічні засади запобігання статевим злочинам» (у співавт., 2010), «Пробація – як альтернатива позбавленню волі в Україні» (2010), «Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування кримінальних покарань у виправних колоніях максимального рівня безпеки» (у співавт., 2010), «Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження)» (2013), «Виправний центр як суб'єкт запобігання злочинам» (у співавт., 2014), «Доктрина пенітенціарного права України» (у співавт., 2017), «Російсько-українська війна: погляд кримінолога» (2023); підручників «Кримінально-виконавче право» (у співавт., 2008); «Кримінологія» (у співавт., 2018), «Пенітенціарна кримінологія» (у співавт., 2022); навчальних посібників «Кримінально-виконавче право України» (2007), «Порівняльне кримінально-виконавче право» (у співавт., 2013), «Соціальна робота із засудженими в Україні» (у співавт., 2013), «Запобігання пенітенціарній злочинності» (у співавт., 2014), «Теорія і практика виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки» (у співавт., 2014), «Кримінологія» (2016).

НОВІ ВИДАННЯ

У 2023-2024 рр. НАУКОВЦЯМИ ДНІПРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ВИДАНО ДРУКОМ ПРАЦІ:

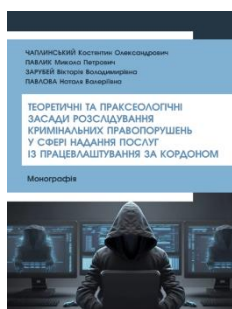

Методика розслідування шахрайства у сфері використання банківських електронних платежів : монографія / К. О. Чаплинський, А. Е. Жилін, М. М. Єфімов. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 218 с.

ISBN 978-617-8182-21-2

У монографічному дослідженні здійснено специфікацію завдань, які ставляться перед адвокатом відповідно до засад адміністративного судочинства через визначення первинної функціональної основи діяльності адвоката, яка зумовлює реалізацію мети, змісту діяльності адвоката та відіграє вирішальну роль у формуванні організаційних основ професійної діяльності адвоката в адміністративних справах, запровадженні нових теоретичних концепцій і програм. Визначено, що представництво адвоката в адміністративному судочинстві є спеціалізованою професійною діяльністю представника, який бере участь у розгляді адміністративних справ у порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України. Удосконалено підходи до визначення гарантій адвоката в адміністративному судочинстві як елементу правового статусу адвоката, що має міжгалузевий характер та перелік зобов'язань та обмежень адвоката під час вирішення публічно-правових спорів.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13319>

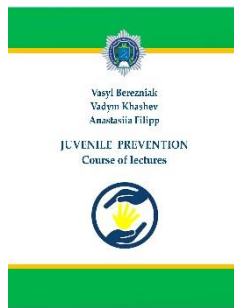

Теоретичні та праксеологічні засади розслідування кримінальних правопорушень у сфері надання послуг із працевлаштування за кордоном : монографія / К. О. Чаплинський, М. П. Павлик, В. В. Зарубей, Н. В. Павлова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 330 с.

ISBN 978-617-8182-22-9

Наукову розробку присвячено аналізу складного та багатоаспектного явища — розслідуванню кримінальних правопорушень у сфері надання послуг із працевлаштування за кордоном. Розглянуто нормативно-правове забезпечення діяльності у сфері працевлаштування за кордоном та окреслено статус суб'єктів, які мають відношення до такої діяльності. Визначено фактори як вітчизняного, так і міжнародного характеру, що впливають на рівень криміногенних проявів у сфері працевлаштування за кордоном. Вирізняє й охарактеризовано складові криміналістичної характеристики наведених протиправних дій. Розкрито особливості планування та організації розслідування. Зосереджено увагу на організаційно-тактичних особливостях проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту підозрюваного, потерпілого та свідка, обшуку, слідчого огляду та тимчасового доступу до речей і документів. Сформовано типові тактичні операції, спрямовані на вирішення завдань розслідування кримінальних правопорушень у сфері надання послуг із працевлаштування за кордоном. Для науковців, викладачів, курсантів і студентів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, аспірантів та ад'юнктів, докторантів, працівників органів прокуратури, оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції України, усіх тих, хто виявляє інтерес до юридичної науки та правозастосовної практики.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13320>

Juvenile prevention: Course of lectures : Study Guide / Vasyl Berezniak, Vadym Khashev, Anastasiia Filipp. Dnipro : Dnpr. State Univ. of Internal Affairs, 2024. 104 p.

ISBN 978-617-8035-89-1

Навчальний посібник містить шість розділів, які розподілені відповідно до тематичного плану курсу, який включає лекції про превентивну діяльність підрозділів ювенальної превенції, дитячу злочинність, зокрема таке явище як «шкільний булінг» та її профілактику, профілактику дитячої злочинності, бездоглядність та безпритульність, насильство в сім'ї, вчинене щодо дітей, організація роботи учнівських (молодіжних) громадських формувань з профілактики кримінальних правопорушень серед дітей, особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Книга розрахована на науковців, викладачів, аспірантів (ад'юнктів), студентів (курсантів) вищих навчальних закладів, які готують юристів для Національної поліції України, а також усіх, хто цікавиться розвитком криміналістичної науки.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13269>

Запобігання підрозділами Національної поліції кримінальним правопорушенням, учинюваним дітьми : метод. рекомендації / Кол. авт.: В. П. Савенко, С. В. Корогод, А. Г. Чорна та ін. Дніпро : Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 136 с.

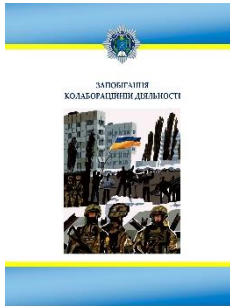
ISBN 978-617-8035-72-3

Методичні рекомендації підготовлено за ініціативи авторського колективу кафедри кримінального права та кримінології та наукової лабораторії соціологічних та кримінально-правових досліджень Дніпровського державного університету внутрішніх справ із метою надання науково-обґрунтованих рекомендацій щодо виокремлення напрямів запобігання кримінальним правопорушенням, вчинених дітьми, підрозділами Національної поліції, а також щодо підвищення ефективності застосування даних заходів.

У межах методичних рекомендацій, на досягнення їх мети авторами визначено кримінологічну характеристику злочинності неповнолітніх, причини та умови злочинності неповнолітніх, виокремлено правові засади, ресурси, форми та методи які застосовуються Національною поліцією щодо запобігання кримінальним правопорушенням вчинених дітьми, систематизовано заходи запобігання кримінальним правопорушенням, вчинених дітьми, підрозділами Національної поліції.

Можуть бути використанні як навчальний матеріал у навчальному процесі ЗВО України з особливими умовами навчання для оволодіння знаннями, напрацювання навиків майбутніх поліцейських (курсантів) та діючих поліцейськими (у межах підвищення кваліфікації) щодо вжиття заходів запобігання кримінальним правопорушенням, вчинених дітьми, підрозділами Національної поліції.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13077>

Запобігання колабораційній діяльності : метод. рекомендації / О. С. Юнін, В. С. Березняк, В. В. Шаблістий, А. В. Макашов та ін. Дніпро : ДДУВС, 2024. 72 с.

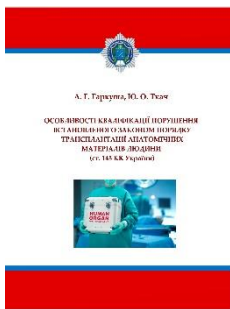
ISBN 978-617-8035-73-0

У методичних рекомендаціях досліджено поняття та сутність колаборації, кримінологічну характеристику колабораційної діяльності, причини та умови колабораційної діяльності, питання запобігання колабораційній діяльності.

Рекомендації розроблено на основі аналізу вітчизняного законодавства, наукової та публіцистичної літератури з урахуванням власних думок та практичних пропозицій авторів, судової практики.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів (ад'юнктів), здобувачів вищої освіти ЗВО, у яких готують правників, працівників правоохоронних органів.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13076>

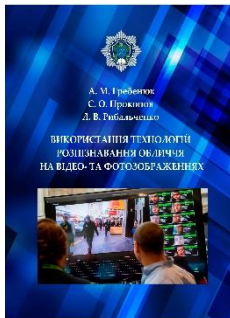

Особливості кваліфікації порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини (ст. 143 КК України) : метод. рекомендації / А. Г. Гаркуша, Ю. О. Ткач. Дніпро : ДДУВС, 2024. 36 с.

ISBN 978-617-8035-97-6

Розглянуто кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки ст. 143 КК України, а саме: вилучення у людини шляхом примушування або обману її анатомічних матеріалів з метою їх трансплантації. Окреслено особливості кваліфікації ознаки аналізованого злочину та відмежування злочинів, передбачених ст. 143 КК України, від інших кримінальних правопорушень (ст. ст. 144, 149 КК України).

Методичні рекомендації будуть корисними для викладачів, науковців, юристів, адвокатів, працівників прокуратури та суду і правоохоронних органів, здобувачів вищої освіти юридичних ЗВО.

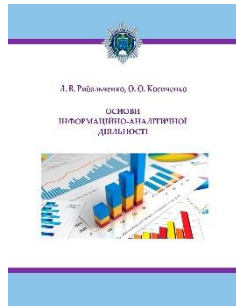
Використання технологій розпізнавання обличчя на відео- та фотозображеннях : метод. рекомендації / А. М. Гребенюк, С. О. Прокопов, Л. В. Рибальченко. Дніпро : ДДУВС, 2023. 48 с.

ISBN 978-617-8035-86-0

У методичних рекомендаціях висвітлено проблеми, що постали перед працівниками Національної поліції під час війни щодо ідентифікації воєнних злочинців російської армії, колаборантів тощо. Розглянуто методи та способи розпізнавання осіб за обличчями, що використовуються як алгоритми для пошуку та ідентифікації в спеціалізованих системах. Виконано аналіз та тестування сучасних пошукових систем для ідентифікації осіб за фотозображеннями у відкритих джерелах мережі «Інтернет». Визначено найкращі пошукові оболонки для пошуку за обличчям.

Призначено для використання практичними працівниками Національної поліції, науково-педагогічними працівниками та здобувачами вищої освіти навчальних закладів Національної поліції.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13273>

Основы інформаційно-аналітичної діяльності : навч. посіб. / Л. В. Рибальченко, О. О. Косиченко. Дніпро : ДДУВС, 2023. 120 с. ISBN 978-617-8035-80-8

У посібнику викладено основні принципи здійснення інформаційно-аналітичної діяльності в підприємстві та в інших галузях. Також у низці розділів описуються методи та прийоми ділової розвідки, спрямованої на підвищення конкурентоспроможності та забезпечення економічної безпеки підприємств.

Призначено для здобувачів вищої освіти усіх форм навчання.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13261>

Порядок направлення запитів про надання міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні в рамках екстрадиції : метод. рекомендації / В. М. Федченко, Т. Г. Бадалова. Дніпро : ДДУВС, 2024. 92 с. ISBN 978-617-8035-71-6

У методичних рекомендаціях з урахуванням положень чинного національного кримінального процесуального законодавства та ратифікованих Україною міжнародно-правових актів, зокрема з питань надання міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні в рамках екстрадиції висвітлено поняття вказаного виду міжнародної правової допомоги, звернуто увагу на правову основу, особливості реалізації положень щодо екстрадиції, окреслено уповноважені (центральні) та інші органи, які вирішують питання щодо екстрадиції, розкрито їх повноваження в рамках екстрадиції, розглянуто вимоги щодо здійснення екстрадиційної перевірки, вимоги з підготовки документів щодо виконання запиту про екстрадицію, як і документів з ініціювання запиту на здійснення екстрадиції, та надано практичні рекомендації з питань виконання запиту і з питань ініціювання запиту про екстрадицію.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13028>

Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 бер. 2024 р.) ; у 2-х ч. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. Ч. 1. 740 с. ; Ч. 2. 740 с. ISBN 978-617-8035-64-8 (ч. 1) ISBN 978-617-8035-69-3 (ч. 2)

Збірник містить матеріали однойменної восьмої міжнародної науково-практичної конференції. У заході взяли участь науковці, викладачі та здобувачі закладів вищої освіти та наукових установ, а також фахівці-практики правоохоронних органів. Тематика публікацій охоплює актуальні теоретико-прикладні проблеми міжнародної та національної безпеки.

Матеріали конференції можуть бути використані в науково-дослідній роботі та навчальному процесі закладів вищої освіти, а також у законотворчості та правоохоронній діяльності.

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13059>

<https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13062>

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Адонін Сергій Вікторович – доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна), кандидат економічних наук, доцент

Алексєєнко Ігор Григорович – завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доктор політичних наук, професор

Басва Лілія Вікторівна – доцент кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Національного університету «Запорізька політехніка» (м. Запоріжжя, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Барабаш Гліб Вікторович – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Бардін Євгеній Вікторович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Березняк Василь Сергійович – завідувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Богатирьов Іван Григорович – професор кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка» (м. Житомир, Україна), доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України

Бодирєв Дмитро Анатолійович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Бойко Олексій Павлович – доцент кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Боняк Валентина Олексіївна – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Васильєв Станіслав Валерійович – доцент кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (м. Харків, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Гіда Ольга Сергіївна – аспірант кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Греченко Володимир Анатолійович – завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Харків, Україна), доктор історичних наук, професор

Грибан Віталій Григорович – професор кафедри фізичного виховання та тактико-спеціальної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор біологічних наук, професор, Заслужений працівник народної освіти України

Грицай Ірина Олегівна – професор кафедри загальноправових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Дас Бісваджит (Biswajit Das) – професор Інституту промислової технології (KSOM) (м. Буданесвар, шт. Одіша, Індія), PhD (менеджмент)

Деревянченко Роман Васильович – аспірант кафедри психології Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Єфімов Микола Миколайович – професор кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Журавель Олександр Анатолійович – старший викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор філософії з права

Захарко Андрій Володимирович – доцент кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Зеленський Євген Сергійович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Золотухіна Лілія Олександрівна – професор кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Ілюха Роман Микоалійович – старший офіцер відділення вогневої підтримки 138-го Центру спеціального призначення

Казначесв Дмитро Георгійович – доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Калашник Андрій Сергійович – (Державне бюро розслідувань)

Кириченко Юрій Вікторович – професор кафедри «Політологія та право» Національного університету «Запорізька політехніка» (м. Запоріжжя, Україна), доктор юридичних наук, професор

Колодчин Дмитро Васильович – доцент кафедри управління безпеки, правоохоронної та антикорупційної діяльності ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук

Комаринська Юлія Борисівна – професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Комих Наталія Григорівна – доцент кафедри гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат соціологічних наук, доцент

Косяченко Ксенія Едуардівна – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Кузьменко Анастасія Олексіївна – доцент кафедри іноземної філології, перекладу та професійної мовної підготовки Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро, Україна), кандидат філологічних наук, доцент

Курінний Євген Володимирович – професор кафедри конституційного та адміністративного права Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна), доктор юридичних наук, професор

Кучук Андрій Миколайович – професор кафедри права та публічного управління Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (м. Суми, Україна), доктор юридичних наук, професор

Лікаренко Олександр Олександрович – аспірант кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Маріна Юлія Миколаївна – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Марушак Олександр Анатолійович – доцент кафедри адміністративного, цивільного та господарського права і процесу Пенітенціарної академії України (м. Чернігів, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Марценюк Лариса Володимирівна – професор кафедри «Економіка та менеджмент» ННІ «Дніпровський інститут інфраструктури і транспорту» Українського державного університету науки і технологій (м. Дніпро, Україна), доктор економічних наук, професор

Марченко Олена Вікторівна – професор кафедри теорії та історії держави і права Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор філософських наук, доцент

Медяник В'ячеслав Анатолійович – доцент кафедри загальноправових

дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук

Мелешко Андрій Вікторович – адвокат, аспірант Європейського університету (м. Київ, Україна)

Миргородська Ольга Миколаївна – аспірант кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Мировська Анна Всеволодівна – професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Михайленко Владислав Олегович – заступник начальника управління – начальник відділу підтримки управління головної інспекції ГУНП в Дніпропетровській області (м. Дніпро, Україна)

Моргунов Олександр Анатолійович – ректор Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор, заслужений тренер України

Назаренко Ольга Анатоліївна – старший викладач кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук

Наточій Анатолій Дмитрович – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Некlesa Олександр Вікторович – старший викладач кримінального процесу та стратегічних розслідувань Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Нестерцова-Собакарь Олександра Володимирівна – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Ніщимна Світлана Олексіївна – завідувач кафедри адміністративного, цивільного та господарського права і процесу Пенітенціарної академії України (м. Чернігів, Україна), доктор юридичних наук, професор

Оганісян Цагик Вазгенівна – старший науковий співробітник Навчально-наукової лабораторії дослідження проблем правового статусу внутрішньо переміщених осіб та забезпечення гендерної рівності Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Озерський Ігор Володимирович – професор кафедри цивільного та кримінального права і процесу Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна), доктор юридичних наук, професор

Патерило Ірина Володимирівна – професор кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Патик Андрій Анатолійович – завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук, старший дослідник

Патик Леся Леонідівна – доцент кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Перепьолкін Сергій Михайлович – завідувач кафедри міжнародного права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Пиріг Ігор Володимирович – професор кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Поляруш-Сафроненко Світлана Олександрівна – доцент кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету (м. Біла Церква Київської обл., Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Рабушко Назарій Вячеславович – курсант Навчально-наукового інституту права та підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Дніпровського державного

університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Самофалов Олександр Леонідович – доцент кафедри адміністративного, цивільного та господарського права і процесу Пенітенціарної академії України (м. Чернігів, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Селіхов Дмитро Анатолійович – професор кафедри теорії та історії держави і права Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Сердюк Ігор Анатолійович – доцент кафедри теорії та історії держави і права Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Собакарь Андрій Олексійович – завідувач кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), доктор юридичних наук, професор

Степанюк Руслан Леонтійович – професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Харків, Україна), доктор юридичних наук, професор

Столяр Юрій Анатолійович – старший викладач кафедри спеціальних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький, Україна), кандидат наук з державного управління

Стрельцова Ольга Ігорівна – студентка ННІ права та інноваційної освіти Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Тищенко Ірина Олександрівна – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Томков Никита Олегович – старший викладач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Пенітенціарної академії України (м. Чернігів, Україна)

Фінін Георгій Іванович – професор кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (м. Харків, Україна), доктор філософських наук, професор

Фокша Лілія Володимирівна – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук

Харченко Наталія Петрівна – старший викладач кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна), кандидат юридичних наук

Хряпін Едуард Олександрович – завідувач кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (м. Харків, Україна), кандидат історичних наук, доцент

Чекалюк Вероніка Василівна – докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна), кандидат наук із соціальних комунікацій

Черненко Анатолій Павлович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат юридичних наук, доцент

Шинкаренко Інна Олександрівна – доцент кафедри гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат психологічних наук, доцент

Шніпов Владислав Дмитрович – аспірант Українського державного університету науки і технологій (м. Дніпро, Україна)

Юр'єв Денис Сергійович – старший викладач кримінального процесу та стратегічних розслідувань Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

Ядловська Ольга Степанівна – доцент кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна), кандидат історичних наук, доцент

TABLE OF CONTENTS

**LAW AND LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES IN THE CONTEXT
OF CURRENT SECURITY CHALLENGES**

Oleksandr Morhunov
To the problem of classification of medical and legal relations in sports law of Ukraine 8

Ivan Bogatyrov
Organized corruption crime as a threat to the national security of Ukraine 13

Iryna Hrytsai
Legal provision of social standards and guarantees
for internally displaced persons in Ukraine: theoretical and legal analysis 19

Dmytro Selikhov
Theoretical and legal characteristics of the concept «reintegration of temporary occupied territories» 25

Andrii Sobakar
Public control as a means of ensuring legality and discipline in the application of measures
of administrative coercion (administrative responsibility) in police activities 30

**ISSUES OF THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW,
CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL LAW**

Valentyna Boniak, Volodymyr Grechenko
Training of personnel for law enforcement bodies
in the Ukrainian SSR in 1956–1962 (on the example of the militia) 37

Yurii Kyrychenko, Liliia Baieva
The right to health care in Ukraine and European countries:
comparative legal aspects of constitutional regulation 45

Andrii Kuchuk
The adult children’s obligation to take care
of their incapacitated parents from the aspect of law and morality 51

Olena Marchenko
The rule of law in the context of China’s socio-economic development 56

Serhii Perepolkin
The obligation of adult children to take care of their incapacitated parents:
controversial theoretical and legal aspects 64

Stanislav Vasyliiev, Heorhii Finin, Eduard Khriapin
Legal regulation of the use of the native language by representatives
of national minorities and indigenous peoples in Ukraine 71

Olha Nazarenko, Nataliia Kharchenko
Correlation of law and order with legality and discipline: theoretical and legal approach 79

Oleksandra Nestertsova-Sobakar
The emergence and development of the institute of appeals in civil judiciary on Ukrainian lands 87

Tsahik Ohanisian
Ensuring gender equality: legal mechanisms
for anti-discrimination and protection of gender identity 93

Svitlana Polyarush-Safronenko
Procedure for voluntary joining the united territorial communities in Ukraine 98

Ihor Serdiuk
Correspondence of legislative definitions of terms and concepts «legal rule» and «legal act»
provisions of modern theories of legal rules, legal acts and needs legal practice 105

Veronika Chekaliuk
The influence of the first persons on the creation of the international image of the state-brand 111

Roman Iliukha, Yevhenii Bardin
Justification of the need for restrictions on human rights under martial law 119

PUBLIC-LEGAL AND PRIVATE-LEGAL REGULATION
OF CERTAIN AREAS OF PUBLIC RELATIONS

Ihor Aliksieienko, Iryna Paterylo Development trends of the institute of targeted land use in Ukraine (problems and prospects)	126
Vitaliy Hryban Civil protection in Ukraine: establishment and functioning	133
Liliia Zolotukhina Peculiarities of the mediation process in the context of labor disputes	141
Yevhen Kurinnyi State management and public administration: correlation and significance in social practices of Ukraine	147
Larysa Martseniuk, Vladyslav Shnipov Directions of sustainable development of rail transport in Ukraine	153
V'iacheslav Medianyuk Ensuring gender equality through administrative and legal mechanisms and a people-centered approach	164
Svitlana Nishchymna Legal documents accompanying control and supervision activities in the field of man-made and fire safety	170
Serhiy Adonin, Biswajit Das Current trends of insurance market of Ukraine	175
Kseniia Kosiachenko, Olga Streltsova Financial and legal protection of military personnel in Ukraine	180
Yuriy Stolyar Conceptualization of migration mobility in the activities of the State Border Service	183
Liliia Foksha Features and terms of application of the gig contract	188

ADMINISTRATIVE-LEGAL, CRIMINAL-LEGAL
AND CRIMINAL-EXECUTIVE ASPECTS OF PREVENTION
AND COMBATTING OFFENCES

Igor Ozerskyi Legal and psychological construct of «state of strong mental excitement» and its distinction from premediated murder	196
Dmytro Kaznacheiev, Dmytro Bodyrev Legal basis for the use of firearms: distinction between the concepts of «active use» and «use» of firearms	201
Dmytro Kolodchyn Scientific justification the concept of crime in the penitentiary sphere of Ukraine	207
Oleksandr Samofalov, Oleksandr Marushchak Theoretical and organizational principles of disciplinary responsibility of the staff of the State Criminal Executive Service of Ukraine: the actual problem today	212
Iryna Tyshchenkova Procedural issues of proceeding in cases on elections and referendum under martial law	217
Yevhen Zelenskyi Legal composition of an administrative offense, the responsibility for which is provided for Article 173-4 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses	223

CURRENT ISSUES OF PREVENTION AND COMBATTING OFFENCES:
CRIMINAL PROCEDURAL AND FORENSIC ASPECTS

Vasyl Berezniak Implementation of the norms of international law regarding the regulation of the extradition procedure as one of the elements in the direction of the European integration of Ukraine	228
Mykola Yefimov, Vladyslav Mykhaylenko Investigation of criminal offenses related to the illegal acquisition of the right to land of state or communal property: problematic issues	235
Ihor Pyrih, Oleksandr Zhuravel, Andriy Kalashnyk Use of information technologies and special knowledge in the investigation of crimes against personal life and health	241

Ruslan Stepaniuk	
Rapid DNA analysis in the investigation of criminal offenses	247
Oleksii Boiko	
Problem aspects of announcement a suspect on the international search	255
Andrii Zakharko	
Regulation of seizure of property in criminal proceedings: some shortcomings	263
Yuliia Komarinska	
Principles of investigation of criminal offenses related to domestic violence committed with hostile motives	270
Lesya Patyk, Andriy Patyk, Anna Myrovska	
Participation of specialists in the inspection of the place where a war crime were committed	277
Anatoliy Chernenko, Gleb Barabash	
Textualism as a criminal procedural function of the court	285
Yuliia Marina	
Psychological aspects of interrogation and management of communication in conflict situations	293
Oleksandr Neklesa, Denis Yuryev	
Typical investigators of situations and planning of investigation of theft committed by official persons in metallurgical industry enterprises	299
LINGUISTIC-SOCIOLOGICAL AND PSYCHOLOGY-EDUCATIONAL ASPECTS OF LAW-MAKING AND LAW ENFORCEMENT	
Nataliia Komykh	
Virtual reality in the life of a cadet: reflection on research results	305
Anastasiia Kuzmenko	
Intellectual property and national security: the role of academic integrity	310
Inna Shinkarenko	
Features of the occurrence and experience of stress states in cadets	315
Olha Yadlovska	
Language as an essential aspect of statehood: Ukrainian and Lithuanian dimensions	323
Anatolii Natochii, Nazarii Rabushko	
Differentiation of approaches to the fire training of police units of the National Police of Ukraine	330
Nikita Tomkov	
Legal regulation of the establishment of departmental higher education in the penitentiary system of Ukraine	335
TRIBUNES OF GRADUATE STUDENTS	
Olha Hida	
The legal regime of a state of emergency as an element of the institution of emergency administrative-legal regimes: concept and content	342
Roman Dereviachenko	
Theoretical approaches of scientists to the problem of the value-sense sphere of scientific and pedagogical workers of higher education institutions	347
Oleksandr Likarenko	
Implementation of foreign experience in preventing and combating domestic violence in Ukrainian law enforcement practice: directions and perspectives	355
Andrii Meleshko	
Appeal against the decision of the investigating judge on the application of a preventive measure in the form of detention: problematic issues	362
Olha Myrhorodska	
Peculiarities of ensuring legality during the application of administrative suspension measures	367
SCIENTIFIC LIFE	374
<i>Authors</i>	401

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпровського державного
університету внутрішніх справ**

Науковий журнал

2024

№ 2 (129)

Українською та англійською мовами

Редактор, оригінал-макет – *А. В. Самотуга*
Редактор *О. Ю. Чижевська*

Підп. до друку 09.08.2024. Формат 70x100/16. Друк цифровий. Папір офісний. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 31,62. Обл.-вид. арк. 34,00. Тираж – 50 прим.

Надруковано у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Науки, 26, sed@dduvs.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності ДК № 8112 від 13.06.2024